СОКРОВЕННОЕ СКАЗАНИЕ МОНГОЛОВ

Анонимная монгольская хроника 1240 года

МОНГОЛ-УН НИГУЧА ТОБЧИЯН

ЮАНЬ ЧАО БИ ШИ

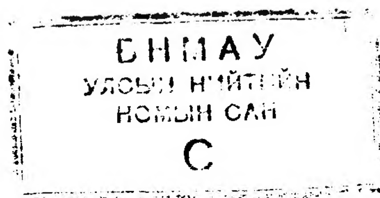
ЭЛИСТА
КАЛМЫЦКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1990

На старомонгольском, калмыцком, русском, бурятском языках

Перевод на современный русский, калмыцкий и бурятский языки

П. А. Дарваева и Г. Г. Чимитова

Издание осуществлено за счет средств автора, кооператива «Байр» при Калмыцком отделении Советского детского фонда имени В. И. Ленина и при содействии коллектива Элистинской трикотажной фабрики.

С 559 **Сокровенное сказание монголов:** Анонимная монгольская хроника 1240 г.— Элиста: Калм. кн. изд-во, 1990, 280 с.

Книга представляет собой перевод памятника монгольской литературы XIII века, в которой описаны родословная, жизнь и деятельность основателя монгольской империи Темуджина Чингис-хана.

Тексты переводов даны в авторской редакции.

С $\frac{4804020400\text{-}060}{M126(03)\text{-}90}$ 33-90

ISBN 5-7539-0175-1

Светлой памяти учителя
Санджи Алексеевича Кензеева
посвящается.

ПИСЬМЕННЫЙ ПАМЯТНИК МОНГОЛОВ XIII ВЕКА

По мнению академика С. А. Козина, в духовном наследии монголоязычных народов возвышаются три вершины: «Сокровенное сказание монголов», «Джангар» и «Гэсэр», стоящие в одном ряду с такими памятниками мировой культуры, как «Илиада и Одиссея», «Слово о полку Игореве», «Песня о Роланде», «Калевала», «Витязь в тигровой шкуре» и др.

«Сокровенное сказание монголов», известное под китайским названием «Юань чао би ши», является литературно-историческим повествованием о родословной, о жизни и деятельности основателя монгольской империи Темуджина Чингис-хана, а также о некоторых событиях, происшедших при его первом преемнике императоре Угэдэе. Согласно тексту, это сочинение написано анонимным автором в год Мыши на курилтае (съезде, собравшемся между Долан-болдаком Керуленского Коде-арала и Шилкинчеком. Год Мыши в XIII веке приходится на 1204, 1216, 1228, 1240, 1252, 1264, 1276, 1288 годы европейского летосчисления. На основании того, что в памятнике не говорится о смерти Угэдэя, которая приходится на 1241 год, принято считать, что временем его написания является 1240 год.

Будучи пока единственным крупным памятником монгольской литературы XIII века, «Сокровенное сказание монголов» уже более ста лет является объектом исследований ученых разных стран. Их неослабевающий интерес к данному сочинению, вероятно, объясняется тем, что историки находят в нем такие сведения по истории монголов того периода, каких нет ни в китайских, ни в арабских, ни в других каких-либо источниках, литературоведы видят в нем образец старомонгольской литературы, в котором часто встречаются яркие фрагменты монгольского фольклора, лингвисты же имеют ценный языковой материал в виде связного текста, позволяющего судить о характерных чертах одного из диалектов монгольского языка XIII века.

Среди множества ученых, занимавшихся исследованием памятника, особую известность получили имена таких, как Палладий Кафаров, Нака Митие, Э. Хениш, С. А. Козин, П. Пеллио, которые наряду с его исследованием осуществили и перевод. Чтобы понять насколько кропотливым был их труд, необходимо учесть, что «Сокровенное сказание монголов» дошло до нас в виде монгольского текста, написанного китайскими иероглифами и изобилующего описками и множеством неточностей.

В настоящее время «Сокровенное сказание монголов» переведено на китайский, японский, французский (6 глав), немецкий и русский языки. Кроме того, оно переведено Цендийн Дамдинсуреном на современный монгольский язык. Из всех этих переводов наиболее доступным для современного читателя является русский перевод, осуществленный С. А. Козиным в 1941 году и ставший сейчас библиографической редкостью.

В связи с тем, что студенты калмыцкого отделения Калмыцкого государственного университета «Сокровенное сказание монголов» изучают как памятник старомонгольской литературы, возникла необходимость его перевода на современный калмыцкий и бурятский языки. При этом у нас возник вопрос: какой текст взять за основу? После некоторого анализа стало ясно, что наиболее приемлемым является неадаптированный текст, изданный С. А. Козиным, ибо все выправленные, адаптированные тексты, несмотря на свои преимущества, на наш взгляд, имеют ряд неточностей. Главным и общим их недостатком является стремление авторов ориентироваться на текст «Алтан тобчи», который был написан гораздо позднее и на совершенно другой диалектной основе. В результате этого у П. Пеллио, у Л. Лигети и у С. А. Козина встречаются формы *гүүн «человек»* вместо *күүн*, *өки «дева»* вместо *оки*, *гүрчү «достигнув»* вместо *күрчү*. Кроме того, нами учитывалось и то, что текст «Сокровенного сказания монголов» может быть добротным иллюстративным материалом по истории монгольских языков, поэтому калмыцкий перевод максимально приближен к тексту оригинала, который дается вначале.

Ознакомившись с переводами С. А. Козина, П. Пеллио и Ц. Дамдинсурена приходим к мысли о том, что между ними нет существенных различий. Даже наиболее «тем-

ные» места текста ими переводятся почти одинаково. В связи с этим возникло желание перевести памятник на калмыцкий и русский языки, максимально приближая их к языку оригинала.

Таким образом, данное издание состоит из четырех колонок пареллельно читающихся текстов, где первая колонка представляет собой неадаптированный текст «Сокровенного сказания монголов», написанный латинским алфавитом, третья колонка — это перевод на современный русский язык, вторую колонку занимает перевод на калмыцкий язык, четвертую колонку составляет литературный перевод на бурятский язык, осуществленный народным поэтом Бурятии Г. Г. Чимитовым точно по С. А. Козину.

Вероятно, нет необходимости указывать все случаи различий в прочтении старомонгольского текста, которые обнаружились в ходе перевода. Назовем только наиболее характерные из них и те, которые влияют на то или иное понимание текста в целом.

Так, в параграфе 6 у С. А. Козина читаем: *«И говорит: «Хороша молодица в кибитке крытой повозки среди этих подкочевавших людей». И послал своего младшего брата Добун Мергана разузнать, намереваясь сосватать ее Добун Мергану, если окажется, что она незамужняя»*. Наш перевод: *«И говорит: «Вон среди приближающегося племени на передке крытой телеги сидит одна прекрасная дева. Если она не выдана замуж, то мы ее для тебя, мой младший брат Добун Меркан, сосватаем» — затем он послал братишку Добун Меркана посмотреть ее»*. Перевод С. А. Козина не удовлетворяет тем, что прямая речь передана речью косвенной, а это несколько изменяет смысл отрывка.

В параграфе 8 у С. А. Козина читаем: *«А по поводу той племенной группы выяснилось так: Баргуджин-гоа, дочь Баркудай Мергана, владетеля Колбаргучжин докумского, была выдана замуж за Хорилартай-Мергана, нойона Хори-Тумадского»*. У нас это переводится так: *«Это племя принадлежало дочери Баркудай Меркана, владыки Кол-Баркуджин-токума, Баркуджин Коа и Кори-Тумадскому нойону Корилартай Меркану»*. В данном случае мы руководствовались тем, что перед этим текстом шла речь об Алан-Коа, дочери Баркуджин Коа и Корилартай Меркана, а затем пошла речь о племени. Следовательно слово *өгдегсен (отдано)* должно относиться к племени, а не к дочери Баркудай Меркана, Баркуджин Коа. Различия подобного рода многочисленны, но они не являются столь существенными, как, например, следующие:

В параграфе 12 у С. А. Козина: *«Однажды, затем, Добун Мерган взошел поохотиться на возвышенность Тогоцах-ундур. В лесу ему повстречался какой-то Урянхаец, который, зарезав трехлетку-оленя, готовил жаркое из его ребер, из верхних коротких ребер»*. У нас: *«После этого Добун Меркан поднялся однажды на Токочак-возвышенность поохотиться. В лесу он встретил человека из Урийанкайцев, который, убив трехлетнего изюбря, на ребрах жарил печень»*.

В данном случае С. А. Козин был введен в заблуждение текстом «Алтан тобчи», где рядом со словом *абит* дается пояснение *богони*, т. е. *короткий*, хотя в приведенном монголо-китайском словаре С. А. Козин зафиксировал в значении *внутренности*. В переводе «Алтан тобчи», осуществленном Н. П. Шастиной, говорится о человеке, который *«сидел, поджаривая его внутренности и ребра»*. Однако и этот перевод не отличается точностью, ибо не понято значение слова *абит*. Действительно, прямое значение слова *абит* утеряно, но есть переносное, например, в калмыцком *эвд (грубиян, грубый), эвдлх* (показывать нрав, характер), см. КРС. С. 63. Вместе с тем надо учесть, что в параграфе 272 однокоренное слово *абитлаасу* переводится как *«гадать по внутренностям животного»*. Если учесть, что во время разделывания из внутренностей животного сразу же идет в употребление обычно печень, что с понятием «гнев, злость» связывается такой человеческий орган, как печень, ибо в нем находится желчь, что во время гадания также берется во внимание состояние печени, то значение слова *абит* станет ясным. Следовательно, человек, разделавший тушу изюбря, на ребрах поджаривал ломти печени, обернутые во внутреннее сало. Подобное жаркое употребляется и в настоящее время.

В параграфе 13 у С. А. Козина: *«Добун Мерган говорит: «Дружище, дай на жаркое». «Дам и тебе»,— отвечал тот и, оставив себе шкуру и легочную часть животного, остальное мясо трехлетки-изюбря отдал Добун Мергану»*. У нас: *«Добун Меркан когда молвил: «Слуга с жаревом». Тот ответил: «Отдам» — и, оставив себе легкие, ливер и шкуру, мясо трехлетнего изюбря в счет дани отдал Добун Меркану»*. Данный отрывок, как и предыдущий, имеет множество различных объяснений, которые представлены в комментариях Н. П. Шастиной к переводу «Алтан тобчи». Во всех переводах обращение Добун Меркана к Урийанкадаю передается в виде просьбы или в виде «формулы условного возгласа, дающего право на участие в дележе охотничьей добычи». В действительности же, как справедливо отмечает Ц. Корсункиев в своей статье, рассматривающей «темные места» данного памятника, в речи Добун Меркана заключается обычный возглас, выражающий ничто иное,

как одобрение и радость по поводу наличия добычи. Слово же *нөкөр* употребляется не только в значении «друг, приятель», но и в значении *соратник, помощник, слуга*. Вспомним аналогичное развитие русского слова *дружина*. В данном случае Урийанкадай является подданным Добун Меркана, так как на это указывает сам текст словом *кубчин-е*, которое было всеми понято в значении *целиком, полностью*. В действительности же это слово выражает значение *в счет дани*, где *кубчин* в значении *дань* встречается и в других местах текста, аффикс *-е* — это показатель дательного падежа. Слово *кубчин* в виде *гүвчүр* сохранилось в современном калмыцком языке и переводится в паре со словом *алвн* — как *натуральная дань, см. КРС. С. 33.*

В параграфе 22 С. А. Козин слово *сумут* понимает как *мусут* и переводит как *хворостинки*. Мы передаем это слово в виде *сумут — стрелы*, т. к. легенда о поучении родителем своих детей с помощью стрел существовала и у древних тогонцев. Там также говорилось о том, что отец Аджа перед смертью собрал двадцать своих сыновей и, вручив каждому по одной стреле, предложил сломать. Когда они сломали, он вручил двадцать связанных вместе стрел и предложил сломать. Когда никто не сумел это сделать, Аджа сказал им свое поучение о необходимости жить в дружбе. Данная легенда, как справедливо считает Л. Н. Гумилев, широко бытовала в монгольском мире. Поэтому в тексте не случайно в одном месте дается слово *мусут*, значение которого выводится из калмыцкого *мөсн — слой*, а не монгольского слова *мөс — место крепления перьев на стреле*, МОТ. С. 246, в другом — *сумут* — стрелы. Следовательно, в первом случае могло быть другое значение, а именно *слой*. На это указывает тот факт, что в параграфе 19 мать дает сыновьям по одному *мусуту*, т. е. по одному экземпляру, слою, а в параграфе 22 мать уже ссылается на *сумуты — стрелы* и говорит поученье.

Особое возражение вызывает перевод параграфа 21, который С. А. Козин передает следующим образом: *«Но каждую ночь, бывало, через дымник юрты, в час, когда светило внутри погасло, т. е. солнце закатилось, а луна еще не взошла, входит, бывало, ко мне светло-русый человек; он поглаживает мне чрево, и свет его проникает мне в чрево. А уходит так: в час, когда солнце с луной сходится, луна закатилась, а солнце еще не взошло, поцарапываясь, уходит словно желтый пес. Что ж болтаете всякий вздор? Ведь если уразуметь все это, то и выйдет, что эти сыновья отмечены печатью небесного происхождения. Как же вы могли болтать о них как о таких, которые под пару простым смертным? Когда станут они царями царей, ханами над всеми, вот тогда только и уразумеют все это простые люди»*.

У нас это переводится так: *«Каждую ночь прозрачный желтый человек входил через щели порога и дверного косяка и гладил мне чрево. Его сияние проникало мне в чрево. Уходил он подобно солнцу и луне, словно желтая собака, озираясь. Зачем говорите напрасно? Судя по приметам, они сыновья Неба. Зачем их приравниваете к черноголовым людям? Когда станут они ханами над всеми, тогда чернь поймет»*. В данном случае С. А. Козин несколько своеобразно понял смысл слов *керүн эрүке дотока-ин кекеер*, где слово *кекеер* мы передаем как *нүкэр — отверстием, щелью*, кстати, таким же образом перевела и Н. П. Шастина, а также слова *наран-сараин кирийер*, где слово *кирийер* передается калмыцким словом *кирэр*, восходящим к основе *кир — мера; соответствие, подобие*, КРС. С. 301. К сожалению, Н. П. Шастина также несколько иначе поняла это место и перевела: *в час, когда всходило, разливая свет солнце...* . В действительности мать Алан-Коа говорила не о времени ухода ночного гостя, а о его подобии солнцу и луне, т. е. стремилась убедить сыновей в том, что это солнце или месяц были причиной зачатия трех сыновей, что они, следовательно, являются сыновьями Неба.

Слово *кекеер*, вернее *нүкеер*, мы переводим словом *щель* потому, что дымник юрты на ночь всегда закрывается. Поэтому ни о каком отверстии речи быть не может. Следовательно, слово *эрүке* скорее соответствует калмыцкому слову *эркен* — порог, КРС. С. 703. Что же касается перевода слов *чаокен шира күүн*, то у С. А. Козина они передаются словами *светло-русый человек*, у Н. П. Шастиной они переводятся как *желтый маленький человек*, а мы передаем их как *прозрачный желтый человек*. Здесь поразному понято слово *чаокен*, которое имеет в современном калмыцком языке два соответствия *цаһан — белый*, КРС. С. 622 и *цегэн — прозрачный, светлый*, КРС. С. 630. Переводя данное слово как прозрачный, мы исходили из того, что цвет указывается далее, следовательно, словом *чаокен* передавался несколько иной признак человека, т. е. его *прозрачность*. Это соответствует и замыслу рассказа матери Алан-Коа, которая стремилась убедить сыновей, что она зачала не от простого человека во плоти и крови, а от луча. Кроме того, в монгольских языках совершенно невозможно сочетание *цаһан шар — бело-желтый*, так как слово *шар* имеет еще значение *светлый, рыжий, русый, красный*, см. КРС. С. 665, МОТ. С. 645.

Совершенно противоположно мы переводим текст о Толуйе, который у С. А. Козина не умер. Итак, указанные выше разночтения убедили в том, что необходимо сопроводить калмыцкий перевод собственным переводом на русский язык, который, разумеется, не претендует быть един-

ственно верным, ибо текст «Сокровенного сказания монголов» очень сложен и требует дальнейшего исследования.

«Сокровенное сказание монголов» имеет два варианта: один из них состоит из 12 глав, другой — из 15 глав. Согласно мнению Б. Панкратова, все известные до сего времени списки «Юань чао би ши» восходят к двум оригиналам, которые «по содержанию совершенно одинаковы, за исключением описок и ошибок переписчиков, а различное количество цзюаней в них является результатом чисто механического деления одного и того же текста, произведенного по непонятным соображениям» (Б. Панкратов. Юань чао би ши, М., 1962, С. 7).

Поскольку история изучения данного памятника хорошо представлена в работах С. А. Козина, Ц. Дамдинсурена, Б. Панкратова, П. Пеллио и Н. П. Шастиной, видимо, нет необходимости описывать ее здесь во всей подробности. Нам остается лишь указать следующее:

1. «Сокровенное сказание монголов» не дошло до нас в оригинальном написании уйгурским алфавитом, а представлено в транскрипции китайскими иероглифами с подстрочным переводом каждого монгольского слова на китайский язык и связным, сокращенным китайским переводом каждого параграфа, на которые разбито все сочинение.

2. Название «Юань чао би ши» появилось при издании связного китайского перевода этого памятника китайским ученым Чжан Му в 1848 году, хотя то же название встречается и в рукописи, написанной китайским ученым-текстологом Гу Гуан-ци в 1805 году. По мнению Б. Панкратова, первым китайским названием «Сокровенного сказания монголов» было не «Юань чао би ши», а «Юань би ши». При этом он вполне убедительно доказывает, что настоящим монгольским названием данного сочинения является не «Монголун ниуча тобчиан», которое вместе с китайским названием «Юань би ши» было приписано позднее, а «Чингис-какан-у худжаур», т. е. «Происхождение Чингисхана».

3. Первым, кто из европейцев ознакомился с памятником и пустил его в научный оборот, является известный русский синолог прошлого века архимандрит Палладий Кафаров, который в 1866 году в 4 томе «Трудов членов Российской духовной миссии в Пекине» опубликовал русский перевод связного китайского текста, изданного китайским ученым Чжан Му в 1848 году, и назвал его «Старинное монгольское сказание о Чингис-хане», снабдив предисловием и примечаниями. В 1872 году Палладию Кафарову в Пекине удалось приобрести полную рукопись «Юань чао би ши», которую он затем перетранскрибировал русскими буквами и сделал русский перевод каждого отдельного китайского слова, передававшего значение соответствующего монгольского. Этот перетранскрибированный русскими буквами текст с подстрочным переводом каждого слова хранится сейчас в архиве востоковедов Ленинградского отделения института народов Азии АН СССР, разр. 1, оп. 3, ед. хр. 2.

В 1878 г. П. Кафаров передал полную рукопись «Юань чао би ши» приехавшему в Пекин А. М. Позднееву, который привез ее в Петербург и сдал в библиотеку университета. Теперь она находится в Восточном отделе Научной библиотеки университета, шифр Ху 1, 1264 Позд. № 152.

4. Текст П. Кафарова в 1927 году стал объектом исследования С. А. Козина, который в 1941 году выпустил замечательный перевод под названием «Сокровенное сказание». По глубине проникновения в атмосферу поэтики данного литературного памятника и по мастерству перевода, на наш взгляд, труд С. А. Козина является непревзойденным.

Данный перевод называется «Сокровенным сказанием монголов» не только в знак высокого уважения к памяти таких выдающихся русских ученых, как П. Кафаров, Б. Я. Владимирцов и С. А. Козин, отдавших много сил и старания изучению и популяризации монгольского памятника, но и в силу того, что для сочинения, где подлинные факты перемежаются с фантастическими вымыслами и легендами, более всего подходит именно слово «Сказание». Построение же текста в виде четырех параллельно читающихся колонок мотивировано тем, что это облегчает работу исследователей текста на старомонгольском и современных монгольских языках, а также будет стимулировать научный интерес рядового читателя.

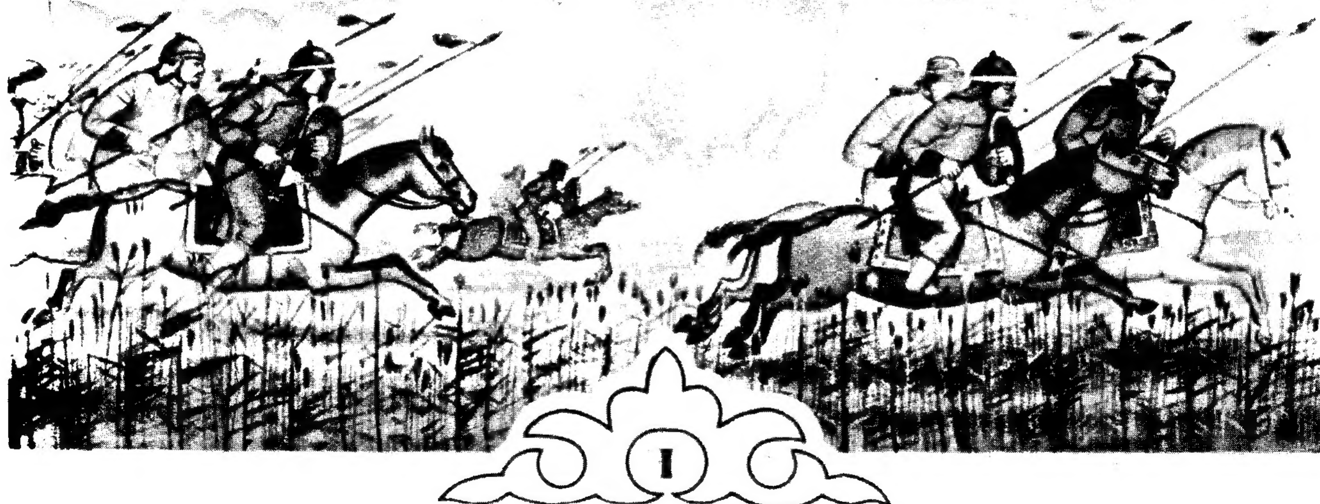
Личные имена и географические названия в переводе даются в старомонгольской форме, так как для их объяснения и определения современного звучания требуется специальное лингвистическое исследование, которое возможно в будущем.

Стихотворный текст не выделяется в строфы, т. к. из-за ограниченности пространства стихотворная строка не вмещается в строку колонки. Русский текст отражает смысловой перевод.

Примечания даются к калмыцкому тексту для того, чтобы прокомментировать перевод отдельных слов, требующих дополнительного пояснения о причинах расхождения с переводом С. А. Козина.

В заключение сердечно благодарю всех, кто оказывал содействие и помощь в работе над переводом памятника.

П. Дарваев.

I

§ 1. Cinkis-qaqan-no hujaur Deere-Tenkeri-ece jayaatu toreksen Borte-Cino ajuu. Kerkai ino Qoai-Maral ajiai. Tenkis ketulju ireba. Onan-muren-no teriune Burqan-qaldun-na nuntuqlaju, toreksen Bata-Ciqan ajuu.

§ 2. Bata-Ciqan-no koun Tamaca. Tamaca-in koun Qoricar-Merkan. Qoricar-Merkan-no koun Aujan-Boroul. Aujan-Boroulun koun Sali-Qacau. Sali-Qacau-in koun Yeke-Nidun. Yeke-Nidun-no koun Sin-Soci. Sin-Soci-in koun Qarcu.

Чиңгс-хаана йозурнь Деерк Теңгрәс заята төрсн Борта-Чино бәәҗ. Гергнь Коай-Марал бәәҗ. Эдн теңгс һатлҗ ирәд, Онан-мөрнә экнд [1], Буркан-калдунд, нутглҗ бәәхтнь төрсн көвүн Бата-Чикан.

Бата-Чикана көвүн Тамача, Тамачан көвүн Коричар-Меркан, Коричар-Меркана көвүн Ауҗан-Бороул, Ауҗан-Бороулын көвүн Сали-Качау, Сали-Качауһин көвүн Еке-Нидүн, Еке-Нидүнә көвүн Син-Сочи, Син-Сочин көвүн Карчу.

Предком Чингис-хана был Бортэ-Чино, рожденный по велению Высшего Неба. Супругой его была Коай-Марал. Они прибыли из-за моря. Когда они кочевали у истока реки Онан, вблизи от Буркан-калдуна, у них родился Бата-Чикан.

Сыном Бата-Чикана был Тамача. Сыном Тамачи был Коричар-Меркан. Сыном Коричар-Меркана был Ауджан-Бороул. Сыном Ауджан-Бороула был Сали-Качау. Сыном Сали-Качау был Еке-Нидун. Сыном Еке-Нидуна был Син-Сочи. Сыном Син-Сочи был Карчу.

Чингис-хаанай уг изагуур дээдэ тэнгэриһээ заяатай түрэһэн Бүртэ-Шоноһоо эхитэй юм. Бүртэ-Шонын һамган Гуаа-Марал бэлэй. Тэдэнэр далайе гэтэлэн ерээд, Онон мүрэнэй эхиндэ, Бурхан-Халдан уулын эбэртэ нютагжажа, Бата-Сагаан гэжэ хүбүүтэй болоо һэн.

Бата-Сагаанай хүбүүн Тамача бэлэй. Тамачын хүбүүн — Хоричар-мэргэн, Хоричар-мэргэнэй хүбүүн — Уужам-Борогуул, Уужам-Борогуулай хүбүүн — Сали-Хачуу, Сали-Хачуугай хүбүүн — Ехэ-Нюдэн, Ехэ-Нюдэнэй хүбүүн — Сим-Сочи, Сим-Сочиин хүбүүн — Харчуу бэлэй.

§ 3. Qarcu-in koun, Borjiqidai-Merkan, Monqoljin-qoa kerkaitu ajuu. Borjiqidai-Merkan-no koun, Toroqoljin-Bayan, Boroqcin-qoa kerkaitu, Boroldai-Suyalbi jalautu, Dair Boro qoyar küluut aqtas tu bulee. Toroqoljin-no koun Duwa-Soqor, Dobun-Merkan qoyar bulee.

§ 4. Duwa-Soqor manlai dunda qaqca nidutu, qurban neurit qajar-a qaraqu bulee.

§ 5. Nikan udur Duwa-Soqor Dobun-Merkan deu-lue-been Burqan-qaldun deere qarba. Duwa-Soqor Burqan-qaldun deerece qaraju, Tunkelik-qoroqan huruu nikan bölek irkan nouju oroju aisuqui qaraju ujeju,

§ 6. ukulerun: «Tede nouju aisuqun irken-no dotora, nikan qarautai terge-no oljike-de, nikan okin sain biyu! Kuun-ne ese okdeksen boesu, Dobun-Merkan deu-deen cimada quyuya!» — keeju, Dobun-Merkan deu-yüen ujere ilebe.

§ 7. Dobun-Merkan tede irken-dur kuruesu, unen-ku qoa sain, aldar nere yeke tai, Alan-qoa neretai, kuun-ne ber okdeai-uduui okin ajuu.

Карчуһин көвүн Борҗикидай-Меркан Монколҗин-Коа гергтә бәәҗ. Борҗикидай-Меркана көвүн Тороколҗин-Байан Борокчин-Коа гергтә, Боролдай-Суялби залу-зарцта, Даир, Боро гидг хойр күлг [2] агтста билә. Тороколҗина көвүд Дува-Сокор Добун-Меркан хойр билә.

Дува-Сокор маңнадан һанц нүдтә болвчн, һурвн нүүдлин [3] һазрт хардг билә.

Нег өдр Дува-Сокор Добун-Меркан дүүләһән Буркан-калдун деер һарв, Дува-Сокор Буркан-калдун деерәс харҗ, Түңкелик-һорькур нег бөлг иргн нүүҗ аашхиг үзҗ,

үглхләрн [4]: «Тер нүүҗ аашх иргнә дотр, нег хааһулта [5] тергнә өлҗгт, нег сәәхн окн бәәнә. Күүнд эс өггдсн болхла [6], Добун-Меркан дүүдән чамд сурйа» [7],— гиҗ Добун-Меркан дүүһән: «Үзәд ир»,— гиһәд илгәв [8].

Добун-Меркан тер иргнд күрхлә, үнн, күүкн һо сәәхн алдр нерн иктә, Алан-Коа нертә, күүнд чигн өггдәд уга [9] окн бәәҗ.

Сыном Карчу был Борджикидай-Меркан, имевший жену Монголджин-Коа. Сыном Борджикидай-Меркана был Торoccолджин-Байан, имевший жену Борокчин-Коа, слугу Боролдай-Суялби, двух боевых коней Даир и Боро. Сыновьями Тороколджина были Дува-Сокор и Добун-Меркан.

Дува-Сокор, имевший посредине лба единственный глаз, видел им на расстоянии трех кочевок.

Однажды Дува-Сокор с младшим братом Добун-Мерканом взошли на Буркан-калдун. Когда Дува-Сокор смотрел с вершины Буркан-калдуна, он увидел, что к Тункелик-ручью приближается какое-то племя, и говорит: «Вон среди приближающегося племени на передке крытой телеги сидит одна прекрасная дева. Если она не выдана замуж, то мы ее для тебя, мой младший брат Добун-Меркан, сосватаем!» — затем он послал братишку Добун-Меркана посмотреть ее.

Когда Добун-Меркан достиг племени, действительно, это была прекрасная дева из славного знатного рода, звалась Алан-Коа и еще не была просватана.

Харчуугай хүбүүн — Боржигодой-мэргэн һэн. Боржигодой-мэргэн Монголжон-гуаа гэжэ һамгатай байгаа. Тэдэнэй хүбүүн Торголжин-баян Боргошон-гуаа гэжэ һамгатай, Боролдой-Суялби гэжэ залуу зарасатай, Дайр, Боро гэжэ хоёр агтатай бэлэй. Торголжин-баян Дуваа-Сохор, Добуун-мэргэн гэжэ хоёр хүбүүтэй һэн.

Дуваа-Сохор духа дундаа ганса нюдэтэй, гурбан нүүдэлэй газарта һайн харадаг байгаа.

Нэгэтэ Дуваа-Сохор Добуун-мэргэн дүүтэеэ Бурхан-Халдан уулынгаа оройдо гараба. Дуваа-Сохорой харахада, Түнгэлиг горхонииe урууд ан нэгэ бүлэг иргэн зон нүүжэ ябаба.

Дуваа-Сохор хэлэбэ: «Нүүжэ ябаһан отог зоной дунда бүхөөгтэй тэргэ дээрэ нэгэ хүүхэн һууна. Хүнэй һамган бэшэ һаань, Добуун-мэргэн дүүмни, шамдаа эрие!» Тиигэжэ хэлээд, мэдэжэ ерэхыень Добуун-мэргэнээ эльгээбэ.

Добуун-мэргэн нүүжэ ябаһан тэрэ иргэн зондо ошожо, үнэхөөрөө һайхан шарайтай, алдар нэрэ ехэтэй, Алан-гуаа гэжэ нэрэтэй, хүнэй һамган болоогүй басаган байһыень мэдэбэ.

§ 8. Tede bölek irken ber, Kol-Barqujin tokum-un Ejen Barqudai-Merkan-no okin, Barqujin-qoa neretai okin i, Qori-Tumad-un noyan Qorilartai-Merkanne okdeksen ajuu. Qori-Tumadun qajara Ariq-usun-na Qorilartai-Merkan-no Barqujin-qoaca toreksen, Alan-qoa neretai okin tere.

Тер бөлг иргн чигн [10] Кол-Баркуҗин токумин эзн Баркудай-Меркана Баркуҗин-Коа нертә окнд болн Кори-Тумадин нойн Корилартай-Меркand өггдсн бәәҗ. Кори-Тумадин һазрт, Арик-усунд Корилартай Меркана Баркуҗин-Коаһас төрсн, Алан-Коа нертә окн тер.

Это племя принадлежало дочери Баркудай-Меркана, владыки Кол-Баркуджин-токума, Баркуджин-Коа и Кори-Тумадскому нойону Корилартай-Меркану. Алан-Коа же была дочерью Корилартай-Меркана, рожденная от Баркуджин-Коа в Кори-Тумадской земле Арик-усун.

Тэрэ иргэн зон тухай хэлэхэ болоо һаа иимэ: Хүл-Баргуужан нютагай эзэн Бархадай-мэргэнэй басаган Баргуужан-гуаа гэгшэ Хори-Түмэдэй ноён Хорилартай-мэргэндэ хадамда үгтэһэн байгаа. Тэргэдэ һуужа ябаһан хүүхэн хадаа Хори-Түмэдэй Ариг-Уһан гэжэ нютагай Хорилартай-мэргэн Баргуужан-гуаа хоёрой басаган Алан-гуаа мүн.

§ 9. Qorilartai-Merkan Qori-Tumadun qajar-turiyan buluqan keremun koree-tai qajariyan qorilalduju maoulalduju, Qorilar oboqtu bolju, Burqan-qaldunno koreesun koruuli saitu, qajar sain, keen, Burqan-qaldun-no Ejet Burqan bosqaqsan Sinci-bayan-uriyanqai-tur nouju aisun ajuu. Qori-Tumadun Qorilartai-Merkan-no okin, Ariq-usunna toreksen, Alan-qoai, tende quyuju, Dobun-Merkan-no abuqsan yosun teyimu.

Корилартай-Меркан Кори-Тумадин һазртан булһн, кермн гөрәстә һазран булагдҗ [11], муулулгдҗ, Корилар овгтн болҗ. Буркан-калдунд гөрәсн-гөрәл сәәтә һазр сән гиҗ, Буркан-калдуна Эзд-Бурхд босхсн Шинҗ-байн-Урянхай тал нүүҗ аашсн бәәҗ. Кори-Тумадин Корилартай-Меркана окиг, Арик-усунд төрсн Алан-Коаг, тенд сурҗ, Добун-Меркана авсн йосн тиим.

Корилартай-Меркан, лишившись в Кори-Тумадской земле мест с соболиной и беличьей охотой, рассорился с родней и образовал род Корилар. Прослышав о том, что на Буркан-калдуне земля изобилует дичью, он продвигался, оказывается, кочуя к богатому достоинствами Урянхаю, на котором были воздвигнуты Владыки-Божества Буркан-калдуна. Так женился Добун-Меркан на Алан-Коа, дочери Кори-Тумадского Корилартай-Меркана, рожденной в Арик-усуне.

Хорилартай-мэргэн Хори-Түмэдтөө булга, хэрмэ, гүрөөһэ агнаха газараа буляалдажа, нютагайнгаа ноёдтой муудалдаад, Хорилар обогтон болон таһаржа, Бурхан-Халдание ан гүрөөл элбэгтэй һайн газар гэжэ дуулаад, эзэдэйнь уула дээрээ бурхан бодхооһон урянхай угай Шэнжэ-баянай хизаарта нүүн ерэжэ ябаа бэлэй. Эгээл эндэ Дуваа-Сохор Хори-Түмэдэй Хорилартай-мэргэнэй Ариг-Уһан гэжэ газарта түрэһэн Алан-гуаае зууршалжа, Добуун-мэргэнэйнгээ һамган болгоһон түүхэтэй.

§ 10. Alan-qoa Dobun-merkan-tur ireju, qoyar koun toreulbi. Bukunotai, Belkunotai nereten bulee.

Алан-Коа Добун-Мерканд ирҗ, хойр көвү төрүлв. Теднь Букунотай, Белкүнотай нертә билә.

Выйдя замуж за Добун-Меркана, Алан-Коа родила двух сыновей. Их звали Букунотай и Белькунотай.

Алан-гуаа Добуун-мэргэндэ хадамда гаража, Буганатай, Бэлгэнэтэй гэжэ хоёр хүбүү түрэбэ.

§ 11. Duwa-Soqor aqa ino dorben koutu bulee. Tedui atala, Duwa-Soqor aqa ino ukai boluba. Duwa-Soqor ukai boluqsano qoina, dorben kout ino, Dobun-

Дува-Сокор ахнь дөрвн көвүтә билә. Тиигәд бәәтл, Дува-Сокор ахнь уга болв. Дува-Сокор уга болсна хөөн дөрвн көвүднь Добун-Мер-

Старший брат Дува-Сокор имел четырех сыновей. Через некоторое время Дува-Сокор скончался. После кончины Дува-Сокора его четверо сыновей,

Дуваа-Сохор ахань дүрбэн хүбүүтэй байгаа. Балай удаанш болонгүй Дуваа-Сохор наһа бараба. Дүрбэн хүбүүдынь Добун-мэргэнние абгамнай гэжэ түрэлшөөдэггүй, ада үзэдэг, харшалдаг байгаа.

Merkan abuqa-yüan uruqa ulu bolqan doromjilaju, qaqacaju keju nouuba. Dorben oboqtan bolju, Dorben irqen tede bolba.

§ 12. Teuno qoina nikan udur Dobun-Merkan Toqocaq-undur deere koreelere qarba. Hoai dotora Uriyanqadai kuun jao buqu alaju, qabirqar ino abit ino siraju bukuy-i joluqaju;

§ 13. Dobun-Merkan ukulerun: «Nokor, sirolqa da!» keeju, «Oksu!» keeju, ausiqitu jildu arasun ino abcu, jao buqu-in miqa kubcini Dobun-Merkan-ne okba.

§ 14. Dobun-Merkan tere jao buqu-i aciju, aisuqa jaura, nikan yadau kuun, koun-been kotolju yabuqu-i jolqaju;

§ 15. Dobun-Merkan: «Yaun kuun ci?» keen asaquasu, tere kuun ukulerun: «Bi Maaliq-Bayaudai, yadaju yabulai! Tere koreesuno miqanaca nada ok, bi ene koun-been cimada oksu!» keejuu.

§ 16. Dobun-Merkan tere uke-tur jao buqu-in orele quya ino ququlju okcu, tere koun-ni ino aciraju, ker dotora jaruju aqu bulee.

§ 17. Tein atara, Do-

кан авhан ургт эс [12] тоолн, дормҗлҗ, «хаhцйа» гиҗ [13] нүүв. Дөрвн овгтн болҗ, Дөрвн иргн тедн болв.

Түүнә хөөн нег өдр Добун-Меркан Токочак-өндр деер гөрәлхәр [14] hарв. Өмодн дотр Урияңкада күн hунн буh [15] алҗ, хәврhәрнь элкинь [16] шарҗ бәәхиг золhҗ.

Добун-Меркан үглхләрн: «Нөкр шарлhта!» [17] — гиҗ. Тернь: «Өгсү!» — гиҗ, оошгта зүлд, арсинь авч, hунн буhин мах алвн-гүвчүрт [18] Добун-Меркaнд өгв.

Добун-Меркан тер hунн буhиг ачҗ аашх зуур, нег яду күн көвүhән көтлҗ йовсиг золhҗ.

Добун-Меркан: «Юн күмбч?» — гиҗ сурхлань, тер күн үглхләрн: «Би Маалик-Байяудай, ядҗ йовлав. Тер гөрәснә махнас намд өг, би эн көвүhән чамд өгсү», — гиҗ.

Добун-Меркан тер үгд hунн буhин өрәл hуйинь хуhлҗ өгч, тер көвүhинь авч ирҗ, гер дотран зарҗ бәәх болв.

Тиигәд бәәтл, До-

не признавая за родича своего дядю Добун-Меркана, унижая его, отделились и откочевали. Образовав четыре рода, они стали Дорбен-иргеном.

После этого Добун-Меркан поднялся однажды на Токочак-возвышенность поохотиться. В лесу он встретил человека из Урианкайцев, который, убив трехлетнего изюбря, на ребрах жарил печень.

Добун-Меркан когда молвил: «Слуга с жаревом!», тот ответил: «Отдам!» — и, оставив легкие, ливер и шкуру, мясо в счет дани отдал Добун-Меркану.

Когда Добун-Меркан, завьючив изюбря, возвращался, ему встретился в пути нищий с сыном.

Когда Добун-Меркан спросил его: «Ты кто такой?»,— он ответил: «Я Маалик-Баяудай, испытываю нужду. Дай мне мяса, а я тебе сына отдам!».

В ответ на эти слова Добун-Меркан отделил ему полстегна, а его сына привел домой и стал использовать на работе по хозяйству в доме.

Через некоторое вре-

Тиигээд Добуун-мэргэниие орхижо, нүүжэ ошоод, дүрбэн иргэн боложо, дүрбэд обогтон гэжэ нэршэбэ.

Нэгэтэ Добуун-мэргэн Тохосог үндэр гэжэ хадада гүрөөhэ агнахаяа гараба. Ой соо нэгэ ангуушантай уулзаба. Тэрэнь гунжан буга унагаагаад, үншэн хабhыень, эльгыень шаража hууба.

Добуун-мэргэн хэлэбэ: «Нүхэр, намда шаража эдихэ мяха үгыш!» Ангуушан: «Үгэхэб!» — гээд, уушхан талыень арhатайнь үлээгээд, бэшэ мяхыень Добуун-мэргэндэ үгэбэ.

Добуун-мэргэнэй мяхаяа ганзагалаад ябахадань, зуурандань үшүүхэн хүбүү хүтэлhэн нэгэ ядуу хүн дайралдаба.

Добуун-мэргэнэй: «Ши юун хүмши?» — гэжэ асуухадань, тэрэнь: «Би Маалиг-Баюудай гээшэб. Ехэ ядаржа ябанаб. Бугынгаа мяханhаа намда үгыш, би шамда энэ хүбүүгээ үгэхэб»,— гэбэ.

Добуун-мэргэн зүбшөөжэ, абажа ябаhан бугынгаа мяханай хахадые тэрэ хүндэ үгөөд, хүбүүень асаржа, гэрэй зараса болгобо.

Уданшьегүй Добуун-

bun-Merkan ukai bolba. Dobun-Merkan-i ukai boluqsano qoina, Alan-qoa, ere ukaiui boet, qurban kout toreulbi. Buqu-Qadaqi, Buqatu-Salji, Bodoncar-munqaq nere ten bulee.

§ 18. Urida Dobun-Merkan-ece toreksen Belkunotai, Bukunotai qoyar kout ino ekeyüen Alan-qoa-in ecine ukuleldurun: «Ene eke bidano, aqa-deu uyeqaya kunn ukai, ere ukaiui boetele, ede qurban kout toreulbi. Ker dotora qaqca Maaliq-Bayaudai kuun biyu. Ede qurban kout teunoai bi je!» keen, ekeyüen ecine keleldukui-i eke ano Alan-qoa uqaju;

§ 19. qabur nikan udur, konsilemel qonin cinaju, Belkunotai, Bukunotai, Buqu-Qataki, Buqatu-Salji, Bodoncar-munqaq, ede tabun koudiyen jerkelen saulju, nijiel musut ququlutqun, keeju okba. Nijieli yau baiunqun? ququciju oorba. Basa tabun musut qantu cuqlaju: ququlutqun! keeju okba. Tabuula tabun cuqtai musut kuuleldun bariju bituulju, ququlun yadaba.

§ 20. Tende Alan-qoa eke ino ukuleba: «Ta, Belkunotai, Bukunotai,

бун-Меркан уга болв. Добун-Мерканиг уга болсна хөөн Алан-Коа эр уга бәәһәд, һурвн көвү төрүлв. Теднь Буку-Кадаки, Букату-Салҗи, Бодончар-муңхг нертә билә.

Урд Добун-Мерканас төрсн Белкүнотай, Букунотай хойр көвүднь экән, Алан-Коаг угад[19] үглдхләрн: «Эн экмдн ах-дү, үй-хай уга, эр-залу уга бәәтлән, эн һурвн көвү төрүлв. Гер дотр һанц Маалик-Байяудай күн бәәнә. Эн һурвн көвүн түүнә болх бәәдлтә»,— гиҗ экән угад келлдсиг Алан-Коа экнь медҗ,

хаврин нег өдр утсн[20] хө чанҗ, Белкүнотай, Букунотай, Буку-Кадаки, Букату-Салҗи, Бодончар-муңхг — эн тавн көвүдән зерглүлн суулһҗ, нежәд сум:[21] «Хуһлтн!» — гиҗ өгв. Нежәдәр хуһлхт юн бәәх билә? Хуһлҗ оркв. Бас тавн сум хамт цуглҗ: «Хуһлтн!» — гиҗ өгв. Нежәдәр тавн цуглсн сумиг күүллдн бәрҗ, бүтүлҗ чигн, хуһлҗ чигн ядв.

Тиигхд Алан-Коа экнь үглв: «Тадн, Белкүнотай, Буку-

мя Добун-Меркана не стало. После смерти Добун-Меркана Алан-Коа, живя без мужа, родила трех сыновей. Они назывались Буку-Кадаки, Букату-Салджи и Бодончар-глупец.

Ранее рожденные от Добун-Меркана два сына Белькунотай и Букунотай стали тайком говорить о своей матери Алан-Коа: «Наша мать, не имея ни отцовых братьев, ни его родственников, будучи без мужа, родила трех сыновей. В доме единственный Маалик-Баяудай. Эти трое сыновей, вероятно, его!» Об их тайных разговорах мать Алан-Коа догадалась.

В один весенний день, сварив копченого барана, посадила она рядом Белькунотая, Букунотая, Буку-Кадаки, Букату-Салджи и Бодончара-глупца — всех пятерых сыновей и, дав по стреле, попросила сломать. Что стоит сломать по одной стреле? Все сломали. Она пять стрел связала вместе и попросила сломать. Все пятеро, поочередно взявшись ломать, ни согнуть, ни сломать не смогли.

Тогда мать Алан-Коа говорит: «Вы два сына моих, Белькунотай и

мэргэн һаһа бараба. Тэрэнэй һаһа барааһан хойно Алан-гуаа эрэгүй үлэһэн мүртөө Буга-Хадаги, Бухата-Сальжуу, Бодончар-мунхаг гэжэ гурбан хүбүү хойно хойноһоонь түрэбэ.

Добуун-мэргэнһээ түрэһэн Бэлгэнэтэй, Буганатай гэжэ хоёр хүбүүдынь эхынгээ газаа гарахада: «Гэртэмнай абымнай аха дүү, үеэлэ хаяала болохо эрэ хүн үгы ха юм! Эдэ хүбүүд хэнһээ түрэһэн болоноб? Манайда гансал Маалиг-Баюудай бии. Эдэ гурбан хүбүүд тэрэнэй болоно бэшэ гү?» — гэжэ хөөрэлдэбэ. Энэ хөөрэлдөөнь эхэнь дуулаһан байба.

Хабарай нэгэ үдэр Алангуаа хониной борсоор һайн шүлэ гаргажа, Бэлгэнэтэй, Буганатай, Буга-Хадаги, Бухата-Сальжуу, Бодончар-мунхаг гэдэг табан хүбүүдээ зэргэлүүлэн һуулгажа хооллуулаад, нэгэ-нэгэ годли үгэжэ, хухалагты гэбэ. Тэдэнь бэлэхэнээр хухалаадхиба. Тиихэдэнь табан годли нэгэдхэжэ уяад, хухалхыень хүбүүдтээ барюулба. Хэниинышье хухалжа шадабагүй.

Тиихэдэнь Алан-гуаа хэлэбэ: «Бэлгэнэтэй Буганатай хоёр хүбүүдни,

qoyar kout mino, nama-i — Ede qurban koud-i toreulbi; keno yauno kout biyu? — keen sereldun keleldumui. Serekui ber tano job!

§ 21. «Sünit buri caoken sira kuun kerun eruke dotoqa-in kekeer oroju, keeli mino wiliju, kekeen ino keeli-tur mino sinkeku bulee. Qarurun, naran sarain kiriyer, sira noqai metu sicabaljaju qarqu bulee. Deleme yekin ukulet ta? Teou-ber uqaasu, temdek ino Tenkiri-in kout biyu je. Qara teriutu kuun-tur qanitqan yekin ukulet ta? Qamuqun qat boluasu, qaracus tende uqat je!» keeba.

нотай хойр көвүдм, намаг эн һурвн көвүдиг төрүлв, кенә-юуна көвүд болхв гиж, сурлдн келлднәт. Сурх чигн тана зөв».

«Сө болһн цегән шар күн герин эрктотхин нүкәр[22] орҗ, кеелим илхлә, гегәнь кеелдм шиңгдг билә. Һархларн, нарн-сарин кирәр, шар ноха мет, шилвлзҗ һардг билә. Дими юңгад үглнәт? Түүгәр ухалхла, темдгнь — Теңгрин көвүд болна. Хар толһата күүнд ханьлулн, юңгад үглнәт? Хамгин хад болхла, харчуд тегәд медх»,— гив.

Букунотай, обсуждаете меня, говоря: «Вот родила трех сыновей, чьи это сыновья?», спрашивать так — это ваше право.

Каждую ночь прозрачный желтый человек входил через щели порога и дверного косяка и гладил мне чрево. Его сияние проникало мне в чрево. Уходил он подобно солнцу и луне, словно желтая собака, озираясь. Зачем говорите напрасно? Судя по приметам, они сыновья Неба. Зачем их приравниваете к черноголовым людям? Когда станут они ханами над всеми, тогда чернь поймет!».

эдэ гурбан хүбүүдые хэн юунһээ түрэбэ гээшэб гэжэ намайе һэжэглээшэтнай зүб. Юунэй болоһые би таанадтаа хөөрэжэ үгэһүү.

Һүни бүри сэгээн шара хүн гэрэйм тооноор гэгээрэн орожо, хээлиемни эльбэдэг байгаа. Гэгээн толониинь хээлидэм шэнгэдэг һэн. Һара наранай тохёохо үедэ гэрһээм гарахадаа, шара нохой мэтээр тооно өөдэ абирһаар гарадаг бэлэй. Харин таанад дэмы-дэмы юун гэлдэнэбта? Бэлгэ тэмдэгээрнь бодоходо, эдэ гурбантнай тэнгэриин хүбүүд лэ. Ңамайгаа таанад харсас хүнтэй ханилаа гэжэ һанаа гүт? Эдэнэй булта хаашуул болоходонь, хара зон одоо хараха, ойлгохо байха».

§ 22. Basa Alan-qoa kout-teen süyuer uke ukulerun: «Ta, tabun kout mino, qaqca keeli-ece toreba. Ta, tuqarun musut metu qaqca qaqca boluasu, tere nijiel sumut (musut) metu, kene-ber qilbara ququldaqun ta. Tere cuqtai musut mete qantu, nikan eye ten boluasu, kene-ber qilbara yekin bolqun ta?» keebi. Atara Alan-qoa, eke ano, ukai bolbi.

Бас Алан-Коа көвүдтән сүв-селвг үг үглхләрн: «Тадн, тавн көвүдм, нег[23] кееләс төрвт. Тадн цуһарн, сумд мет, һанц-һанц болхла, тер, нежәд сумд мет, кенд чигн амр хуһлгдхт. Тер, цуглата сумд мет, хамт, нег аютн болхла, кенд чигн килвр[24] юңгад болхмт?» — гив. Тиигәд бәәтл, Алан-Коа экнь уга болв.

Еще Алан-Коа, наставляя своих сыновей, говорила: «Вы, пятеро моих сыновей, родились из одного чрева. Если вы будете, подобно стрелам, жить поодиночке, то, подобно разрозненным стрелам, будете легко сломлены всяким. Если же вы будете жить, подобно связанным стрелам, вместе и единодушно, то кто сумеет вас легко одолеть?» Через некоторое время их мать Алан-Коа скончалась.

Алан-гуаа хүбүүдтээ һургаал болгон үгүүлбэ: «Таанадни нэгэ эхэһээ гараһан табан хүбүүд гээшэт. Тугаарай годли мэтэ ганса-гансаараа ябаа һаа, тэрэ ганса годлидол адляар хэндэшье хилбарханаар хухалуулхат. Тэрэ табан годли мэтэ хамта нэгэдэжэ, эбтэй эетэй һуугаа һаа, хэндэшье диилдэхэгүйт!»

§ 23. Eke-yüen Alan-qoa ukai boluqsan-no qoina aqa-nar deu-ner

Алан-Коа экән уга болсна хөөн ахнр-дүүнр тавулн адусн-

После того, как не стало матери Алан-Коа, пятеро братьев поде-

Алан-гуаа эхынгээ наһа барахада, табан аха дүүнэр адуу малаа, һан

tabuula adusun idee-ben qubiyaldurun, Belkunotai, Bukunotai, Buqa-Qadaqi, Buqatu-Salji dorbeule abulcaba. Bodoncar-a-munqaq, budawu biyu, keen, uruq-a ulu toan, qubi ese okba.

идәһән хувалдхларн, Белкүнотай, Букунотай, Бука-Кадаки, Букату-Салҗи дөрвүлн авлцв. Бодончар-муңхгт бод уга билә гиһәд, ургт эс тоолн, хүв эс өгв.

лили между собой имущество и скот. При этом Белькунотай, Букунотай, Буку-Кадаки и Букату-Салджи вчетвером забрали все, а Бодончару-глупцу долю не дали, считая его глупцом и не признавая его за родича.

зөөриеэ хоорондоо хубааха гэжэ хэлсэбэд. Бэлгэнэтэй, Буганатай, Буха-Хадаги, Бухата-Сальжуу дүрбэн бүхы зөөриеэ хубаажа абаад, Бодончар-мунхагаа бүдүүлигээр газааншалжа, дүүмнай гэжэ һанангүй, хубита зөөриень үгэбэгүй.

§ 24. Bodoncar, uruq-a ese toaqdaju: Ende atara yaun? keeju, qol daaritu, qodoli seultu oroq-sinqula-i unoju: Ukuesu ino ukusukai. Aasu ino asuqai! keeju, Onan muren huruu yorciju talbiba. Yorciju, Baljun-aral kurcu, tende ebesun embule ker kiju, tende aba sauba.

Бодончар: «Ургт эс тоолгдҗ, энд бәәдгм юмб?» — гиҗ, һол дәәртә, һодль сүүлтә Орок-Шиңкулаг унҗ: «Үкхлә, үксүв. Бәәхлә, бәәсүв»,— гиҗ, Онан мөр үрүдн зөрүлҗ тәвв. Зөрҗ, Балҗун-арлд күрч, тенд өвсн-эмбүл гер кеҗ, тендән бәәршәд суув.

Бодончар, не признаваемый за родича, подумал: «Зачем мне здесь жить?» Оседлал он Орок-Шинкулу с потертостью на спине, с хвостом, подобным стреле, и сказав: «Умру, так умру. Останусь жив, так буду жить!»,— направил коня вниз по течению реки Онан. Добравшись до острова Балджун, он построил из сена шалаш и стал там жить.

«Намайе түрэлшөөхэгүй хадань, би юу хэжэ эндэ байхабиб?» — гэжэ бодоод, Бодончар дааритай нюргатай, годлиин үдэн шэнги шэнгэн һүүлтэй орог-шонхор морёо унажа: «Үхөө һаа, үхүүжэб, амиды ябаа һаа, ябуужаб!» — гээд, Онон мүрэн тээшэ шогшуулба. Тиигэжэ Балжан арал дээрэ гараад, тэндэ үбһэн балгаан барижа, байрлаба.

§ 25. Teyin aqui-duriyen boroqcin qarciqai qarqiru bariju iden bukui-i ujeju, qol daaritu qodoli seultu oroq-sinqula-in qilqasun-bar huraqalaju bariju asaraba.

Тиигәд бәәҗ, боргчн харцх хар керә[25] бәрҗ идҗ бәәхиг үзәд, һол дәәртә, һодль сүүлтә Орок-Шиңкулан килһсәр әнүг оралдулҗ, бәрҗ асрв.

Через некоторое время, заметив, что серая самка сокола питается пойманной черной вороной, он сделал силок из волос Орок-Шинкулы, поймал соколиху и стал приручать.

Бодончар тэндэ нэгэ боро харсагын торхируу шубуу баряад, эдижэ байхыень хараад, орог-шонхор моринойнгоо һүүлһээ хилгааһа ходолжо, урьха хээд, боро харсагые барижа, агнахыень һургажа эхилбэ.

§ 26. Idekui ideen ukai arun, cina-in kundur qorqaqsan koreesun mariyaju qarbuju alaju idelduet, cina-in ideksen-ni tenkulduju ideed, oerun qoolaidaan, qarciqai-baan ber tejiyeldun tere hon qarba.

Идх идән уга болхларн, чонын гүүнд хорһдсн гөрәс харвҗ алҗ идлдәд, чонын идсиг теңцлдҗ идәд, әврәннь чигн хоолан, харцхан чигн теҗән, тер җил һарв.

Когда не было пищи, он стрелял дичь, загнанную в волчье ущелье, собирал объедки после волков, обеспечивая пропитание себе и соколихе. Перезимовал этот год.

Эдихэ хоолгүй байһан тула тэрэ шононуудай агы руу намнажа оруулһан гүрөөһэ харбан алажа, шонын улөөһэн һээр харсагаяа хооллуулжа, үбэлые үнгэргэбэ.

§ 27. Qabur boluba. Naqod irekui caq-tur, qarciqai-baan teileulju

Хавр болв. Нухсд ирх цагт харцхан тәәлҗ үүрв. Нухсд-

Наступила весна. К прилету уток он, развязав и посадив соко-

Хабар болобо. Дулаанай оронһоо нугаһадай ерэхэ сагта харсагаяа тү-

oorba. Naqod qalaout — Qojiulas tutun qoansiut, Hunjiules tutun qunsiut Hünistele talbiba.

halудас хагшг болhн үмкәрәд, харhа болhн үмкрәд, көңшү үнр дүүрәд, каңкнад иртл тальвв.

лиху на плечо, стал пускать ее так, что от уток и гусей пни завоняли, сосны запрели, смрадный дух покрыл окрест.

рүүн хооhоор байлгажа тураагаад, агнажа мэдэбэ.

Мүшэр бүхэндэ — нугаhа,
Гэшүүhэн бүхэндэ — галуу
Үлгэхын олоор үлгэжэ,
Үнэр танар гутуулба.

§ 28. Tuiren keru-daca, Tunkelik-qoroqan huruu, bölek irken nouuju ireba. Bodoncar tede irken-tur qarciqaibaan ooruat otcu, udur esuk cileju, süni ebesun embule ker-duriyen ireju qonaqu bulee.

Төөрн[26], ар бийәс[27] Түнкелик-hорьк урудж, бөлг иргн нүүж ирв. Бодончар тер иргн тал харцхан үүрәд одж, өдрт исгчлж, сөөд өвснэмбүл гертән ирж, хондг билә.

Блуждая с севера по Тунгелик-ручью вниз, прикочевало какое-то племя. Днем Бодончар, посадив соколиху на плечо, ходил к ним пить прокисшее молоко, ночью возвращался в свой шалаш.

Нэгэ иргэн үсхэн модотой хадын араар урдадаг Түнгэлиг горхониие уруудан нүүн ерэжэ, эрьедэнь нютагжаа hэн. Бодончар үдэртөө тэрээгүүр харсагаараа агнахадаа, тэрэ отогто хүрэжэ, сэгээ уудаг, hүниндөө балгаандаа бусажа хонодог байгаа.

§ 29. Tede irken Bodoncar-un qarciqai quyuasu, ese okba. Tede irken Bodoncar-i «Kenoai ba yaunoai be?» keen asaqqu ukai, Bodoncar ber tede irqen-i «Yaun irken?» keen asaulcaqu ukai yabulduba.

Тер иргн Бодончарин харцх сурхла, эс өгв. Тер иргн Бодончариг «кенәв? юунав?» гиж сурл уга, Бодончар чигн тер иргниг «юн иргнвт?» гиж сурл уга йовлдв.

Когда люди племени попросили у Бодончара сокола, он не дал. Люди не спрашивали его: «Чей ты, откуда?». Бодончар не спрашивал: «Что вы за племя?». Так они жили, ни о чем не спрашивая друг друга.

Нүүжэ ерэhэн иргэн зоной харсагыень эрихэдэнь, Бодончар үгэдэггүй бэлэй. Тэдэ зон хэн-юун гээшэбши гэжэ Бодончарhаа hурадаггүй, Бодончаршье тэдэниие хаанаhаа ерэhэн, ямар угай зомта гэжэ hонирходоггүй hэн.

§ 30. Buqu-Qadaqi, aqa ino, Bodoncar-munqaq deu-yüen, ene Onanmuren huruu odulaa, keen, erin ireju, Tunkelik-qoroqan huruu nouju ireksel irken-tur teyimu teyimu kuun, teyimu morin tu bulee, keen suraasu,

Буку-Кадаки ахнь Бодончар-мунхг дүүhән Онан-мөр урудж одла гиж, Түнкелик-hорькур нүүж ирсн иргнд: «Тиим күн, тиим мөртә бәәну?» — гиж сурхла,

Его брат Буку-Кадаки, зная, что младший брат Бодончар-глупец отправился вниз по течению реки Онан, прибыв, стал спрашивать у людей, прикочевавших к Тунгелик-ручью: «Был ли такой-то человек, на таком-то коне?».

Энэ үедэ Буга-Хадаги ахань Онон мүрэниие уруулан ошоhон Бодончар-мунхаг дүүгээ бэдэржэ, Түнгэлиг горхон шадар нютагжаhан хүнүүдhээ тиимэ-тиимэ моритой, тиимэ-тиимэ хүн харагдаагүй гү гэжэ hурагшалба.

§ 31. tede irken ukulerun: «Kuun ber, morin ber cino suraqu-tur adali biyu. Qarciqai tu biyu. Udur buri man tur ireju, esuk cileju, odumu. Suni maqa qaa qonoajuu. Horene umere-ece kei boluasu, qar-

тер иргн үглхләрн: «Күн чигн, мөрн чигн чини сурснла әдл бәәнә. Харцхта бәәнә. Өдр болhн мадн тал ирж исгчлж одна. Сөөд хама хондгинь медхд маhд. Деед-ар үзгәс

Люди этого племени отвечали: «И человек, и лошадь с такими приметами имеются. Он с соколом каждый день приходит пить прокисшее молоко. Где он ночует, сказать трудно. При северо-запад-

«Эгээл шинии hурагшалhан тиимэ моритой тиимэ хүн эндэ үзэгдэдэг. Ангууша харсагатай. Үдэр бүри манайда орожо, сэгээ уудаг. Һүни хаана хонодог юм, мэдэнэгүйбди. Баруун-хойноhоо hалхилхадань, хар-

ciqai-bar bariyluqsan naqut qalaoudun odun hüsun ano burqaliq casun metu butaraju keiscu iremu. Ende oire biyu je! Edoe ireku caq bolba. Qorumut kulice!» keeba.

§ 32. Qoram atara Tunkeli-qoroqan oede nikan kuun aisun biyu. Kurcu ireasu, Bodoncar mun ajuu. Buqu-Qataqi, aqa ino, ujeed taniju abuat, uduritcu Onan-muren oede qataraju yorciju talbiba.

§ 33. Bodoncar Buqu-Qadaqi aqa-yuan, qoinaca daqaju qataraju yabuju, ukulerun: «Aqa, aqa! Beye teriku tu, deel jaqa tu sain», keeba. Aqa ino Buqu-Qadaqi tere uke ino yauna ber ese bolqaba.

§ 34. Basa mun uke ukuleesu, aqa ino yauna ber ulu bolqan, qariu ino ese doonqotba. Bodoncar yabuju basa mun-ku uke ukuleba. Tere uketur aqa ino ukulerun; «Tuqaraca mun mun yaun uke ukulemu ci?» —keeba.

§ 35. Tendece Bodoncar ukulerun: «Tuqarun Tunkelik-qoroqan-a bukun irken yeke ucukan, maoui sain, teriu sira ukaiun: sacaun bi. Qilbar irken bi. Bida teden-i qauliya!» keeba.

салькн үләхлә, харцхар бәрүлсн нуһсдhалудын өдн-үснь, бүрглг цасн мет, бутрж, киисҗ ирнә. Энд өөр бәәх бәәдлтә. Ода ирх цагнь болв. Ормдан күләҗә»,—гив.

Ормдан бәәтл, Түңкелик-hорьк өөдлн, нег күн аашсн бәәҗ. Күрч ирхләнь, Бодончар мөн бәәҗ. Буку-Кадаки ахнь үзәд, таньҗ авад, дахулҗ [28], Онан-мөр өөдлн мөрән хатрулҗ, зөрүлҗ тальвв.

Бодончар Буку-Кадаки ахиннь ардас дахҗ, хатрҗ йовҗ, үглхләрн: «Ах, ах! Бий толhата, девл захта сән»,— гив. Ахнь, Буку-Кадаки, тер үгинь юунд чигн эс болhв.

Бас эн үг үглхлә, ахнь юунд чигн эс болhв, хәрүднь эс доңhдв. Бодончар йовҗ йовад, бас эн үгән үглв. Тер үгд ахнь үглхләрн: «Ду hарч, юн үг үглнәч?« — гив.

Тиигхлә, Бодончар үглхләрн: «Ду hархларн, Түңкелик-hорькд бәәсн иргн ик, бичкн, му, сән, толhа, шиир угаhар цацу бәәнә. Килвр иргн бәәҗ. Бидн тедниг каалйа!» — гив.

ном ветре прилетают, будто хлопья снега, пух и перья уток да гусей, сбитых его соколом. Видимо, он живет близко. Наступает время его прихода. Подожди немного!».

Через некоторое время вверх по Тунгелик-ручью стал приближаться какой-то человек. Это был Бодончар. Буку-Кадаки сразу узнал и повел его за собой рысью вверх по реке Онан.

Бодончар, труся рысцой за братом,говорит: «Брат, хорошо, когда человек с головой, а шуба с воротом». Буку-Кадаки не придал значения этим словам.

Свои слова он повторил, брат так же не придал им значения и не ответил. Тогда Бодончар еще раз повторил свои слова. Тогда брат говорит: «О чем ты все время говоришь?».

Тогда Бодончар сказал: «Я говорю: у людей Тунгелик-ручья нет ни старших, ни младших, ни хороших, ни плохих, ни головы, ни ног — все равны. Слабое это племя. Давай их завоюем!».

сагада барюулhан галуу, нугаhадай үдэн саhан шэнгеэр иишэ хиидэжэ ерэгшэ. Тиимэhээ холо бэшэхэнэ байдаг гээшэ ха. Мүнөө ерэхэ сагынь дүтэлжэ байна, нэгэ бага хүлеэ!» — гэжэ тэдэ иргэн зон хэлэбэ.

Удангүй Түнгэлиг горхониие үгсөөд, нэгэ эмээл моритой хүн ерэхэдээ, Бодончар болошобо. Буга-Хадаги ахань дүүтэеэ уулзаад, тэрэнээ дахуулан, Онон мүрэниие үгсэжэ, хатарган талииба.

Бодончар Буга-Хадаги ахынгаа хойноhоо дахан, хатаргажа ябахадаа: «Аха, аха! Хүн ахатай, дэгэл захатай байха ёhотой!» — гэбэ. Теэд ахань хэлээшыень хайхарбагүй.

Бодончар дахин дабтаба. Ахань ямарш харюу үгэбэгүй. Бодончарай мүнөөхи хэлэhэн үгэеэ гурбадахияа дабтахада, ахань иигэжэ асууба: «Ши тугаарhаа хойшо юундэ нэгэ хэлээшэеэ оло дахин дабтанаш?»

Бодончар иигэжэ харюусаба: «Түнгэлиг горхон шадар hууhан тугаарай иргэн зондо эзэн ноён гэжэ үгы юм, ехэ бага, муу hайн гэжэ байхагүй, булта адли. Тиимэ өөдэгүй отог зониие бэлэхэнээр эзэлжэ болохо байна».

§ 36. Tendece aqa ino ukulerun: «Je, teyin boesu, kerturiyen kurcu, aqa-nar deu-ner eyetulduju, tede irken-i qauluya!» keelduju,

Тиигхлә, ахнь үглхләрн: «Не, тиим болхла, гертән күрч, ахнр-дүүнрләһән зөвшлдж, тер иргниг каалйа!» — гив.

Тогда брат ответил: «Да, если все так, доедем до дома, договоримся с братьями и завоюем это племя!».

Буга-Хадаги ахань хэлэбэ: «Зай, тиихэдээ гэртээ харижа, аханартаяа зүбшэжэ, тэдэ зонииe эзэлэе!»

§ 37. ker-turiyen kuruet, aqa-nar deu-ner kelelduju morilaju, mun Bodoncar-i alqinci haulqaba.

Гертән күрәд, ахнр-дүүнр келлдж, мөрлж, Бодончариг бийинь уулһнч йовулв [29].

Добравшись до дома, братья, поговорив, выступили и передовым послали самого Бодончара.

Тэдэнэр гэртээ хүрэжэ, аханартаяа хөөрэлдөөд, һөөргөө харайлгалдаба. Аханарынь Бодончараа алганча болгон, урдаа ябуулба.

§ 38. Bodoncar alqinci haulju, dunda keeli tai eme-i bariju, «Yaujin kuun ci?» keen hasaqba. Tere eme ukulerun: «Jarciut Adanqan-Uriyanqajin bi!» keeba.

Бодончар уулһнч йовж, дунд кеелтә эмиг бәрж: «Юн күмбч?» — гиж сурв. Тер эм үглхләрн: «Җарчиут-Аданкан Урийаңкаҗинб»,— гив.

Бодончар, будучи передовым, захватил женщину средней беременности и спросил: «Ты кто?». Женщина ответила: «Я урианкайка Джарчиудского Аданкана».

Бодончар түрүү болон ошоходоо, нэгэ хээлитэй һамга барижа: «Ши хэн гээшэбши?» — гэжэ асууба. Тэрэ эхэнэр: «Жарчууд угай Ажанхан-Урянхайжин гээшэб»,— гэбэ.

§ 39. Tede irken-i aqa-nar deu-ner tabuula daouliju, aduun, ideen-e, haran tutqara aqui sauqui-a kurba.

Тер иргниг ахнр-дүүнр тавулн дәәлж, адун-идәнд эмтинь мухлалж суухд күрв.

Братья, впятером захватив то племя, превратили людей в холопов при своих табунах и кухне.

Тиин табан аха дүүнэр тэдэ иргэн зониие эзэлжэ, адууһа малыень хуряажа, хүн зониень зараса болгобо.

§ 40. Tere dunda keeli tai eme Bodoncar-tur ireju kou torebi. Jad irkeno koun bulee, keen, Jadaradai nere okba. Jadarano ebuke tere boluba. Tere Jadaradai-in koun Tukuudai neretu bulee. Tukuudai-in koun Buri-Bulciru bulee. Buri-Bulciru-in koun Qara-Qadaan bulee. Qara-Qadaano koun Jamuqa bulee. Jadaran oboqtan tede boluba.

Тер дунд кеелтә эм Бодончарт ирж, көвү төрв. Задрха иргнә көвүн билә гиһәд, Җадарадай нер өгв. Җадарана өвк тер болв. Тер Җадарадайин көвүң Туг-уга нертә билә. Туг-угаһин көвүн Бури-Булчирү билә. Бури-Булчирүһин ковүн Кара-Кадан билә. Кара-Кадана көвүн Җамука билә. Җадаран овгтн тедн болв.

Та женщина средней беременности, выйдя за Бодончара, родила сына. Считая его сыном «стихийного» племени, дали ему имя Джадарадай. Он стал предком Джадаранов. Сын Джадарадая звался Беззнаменным. Сыном Беззнаменного был Бури-Булчиру. Сыном Бури-Булчиру был Кара-Кадан. Сыном Кара-Кадана был Джамука. Они составили род Джадаранов.

Тэрэ хээлитэй эхэнэр Бодончарта ерэжэ, хүбүү түрэбэ. Жад гэжэ хүнэй заяаһан хадань, тэрэ хүбүүе Жадардай гэжэ нэрлээ бэлэй. Тэрээнһээ жадаран обогтон эхиеэ абаба. Тэрэ Жадардайн хүбүүн — Тугуудай, Тугуудайн хүбүүн — Бури-Булшаруу, Бури-Булшаруугай хүбүүн — Хара-Хадаан, Хара-Хадаанай хүбүүн — Жамууха бэлэй. Тэдэмнай жадаран обогтон гээшэ.

§ 41. Tere eme basa Bodoncar-aca nikan koun toreulbi. Bariju abuqsan eme bulee, keen, tere koun-i Baaridai nereitba. Baarino ebu-

Тер эм Бодончарас бас нег көвү төрүлв. Бәрж авсн эм билә гиһәд, тер көвүг Бааридай гиж нерәдв. Баарин өвк

Та женщина родила от Бодончара еще одного сына. Считая, что он рожден от захваченной женщины, того мальчика назвали Баа-

Тэрэ һамган Бодончарһаа үшөө нэгэ хүбүү түрэбэ. Тэрэ хүбүүнэй баряанда абтаһан һамганһаа түрэһэн хадань, Бааридай гэжэ нэрлэбэ. Тэ-

ke tere boluba. Baaridai-in koun Ciduqul-boko. Ciduqul-boko emes olotu bulee. Koun ino mene metu toreba. Menen-Baarin oboqtan tede boluba.

§ 42. Belkunotai Belkunot oboqtan boluba. Bukunotai Bukunot oboqtan boluba. Buqu-Qataqi Qataqin oboqtan boluba. Buqutu-Salji Saljiut oboqtan boluba. Bodoncar Borjiqin oboqtan boluba.

§ 43. Bodoncar-un aburin eme-dece toreksen Barin-Siiratu-Qabici neretu bulee. Tere Qabici-Baaturun ekein inje ireksen Bodoncar tataju bulee. Nikan koun toreba. Jaouredai neretu bulee. Jaouredai urida jukeli-tu orun bulee.

§ 44. Bodoncar ukai boluqsano qoina tere Jaouredai-i ker darua Adanqa Uriyanqadai kuun alua, teunoai bi je, keeju, jukeli-dece qarqaju, Jaoureit oboqtu boluqaju, Jaouredun ebuke tere boluba.

§ 45. Qabici-Baaturun koun Menen-Tudun bulee. Menen-Tudun-no koun Qaci-Küluk, Qacin, Qaciu, Qacula, Qaciun, Qalandai, Nacin-Baatur, doloan bulee.

тер болв. Бааридайин көвүн Чидүкүл-бөкә. Чидүкүл-бөкә олн гергдтә билә, кәвүднь мөн тер мет төрв. Менен-Баарин овгтн тер болв.

Белкүнотай Белкүнот овгтн болв. Букунотай Букунот овгтн болв. Буку-Катаки Катакин овгтн болв. Букуту-Салҗи Салҗиут овгтн болв. Бодончар Борҗикин овгтн болв.

Бодончарин аваль[30] эмәс төрсн кәвүн Баарин Сиирату-Кабичи нертә билә. Тер Кабичи-Баатурин экинь дахҗ ирсн эмиг Бодончар эзлдг билә[31]. Нег кәвүн төрв. Тернь Җаоуредай нертә билә. Җаоуредай урд тәклд ордг билә.

Бодончар уга болсна хөөн тер Җаоуредайиг герин дарһ Аданкан-Урийакадай күн билә. Эн түүнә болнаҗ гиҗ, тәкләс һарһҗ. Җаоуреид овгтн болҗ. Җаоуреидин өвк тер болв.

Кабичи-Баатурин кәвүн Менен-Тудун билә. Менен-Тудуна кәвүд: Качи-Күлүк, Качин, Качиу, Качула, Качиун, Карандай, Начин-Ба...

ридай. Предком рода Баарин был он. Сыном Баридая был Чидукул-Бёкё. Чидукул-Бёкё имел много жен, но все сыновья были его копией. Они и составили род Менен-Баарин.

Белькунотай стал предком рода Белькунот. Букунотай стал предком рода Букунот. Буку-Кадаки стал предком рода Кадакин. Букуту-Салджи стал предком рода Салджиут. Бодончар стал предком рода Борджикин.

Сын от первой жены Бодончара носил имя Баарин-Сиирату-Кабичи. Вместе с приданым его матери пришла женщина, которую Бодончар сделал наложницей. У нее родился сын, названный Джаоуридай. Сначала он участвовал в жертвоприношениях.

После смерти Бодончара Джаоуридая отстранили от участия в жертвоприношениях, говоря: «Аданкан-Урянкаец был управителем дома. Вероятно, он от него!». Джаоуридай стал предком рода Джаоуридов.

Сыном Кабичи-Баатура был Менен-Тудун. У Менен-Тудуна было семь сыновей: Качи-Кюлюк, Качин, Качиу, Качула, Качи... Карандай и На-

рээнһээ баарин угсаатан бии болобо. Бааридайн хүбүүн Шудхал-бүхэ бэлэй. Шудхал-бүхэ олон һамга абажа, мэнэн олон хүбүүдтэй болоо һэн. Тэдээнһээнь мэнэн-баарин уг тараба.

Балгэнэтэйһээ бөлгэнүүд обогтон, Буганатайһаа буганууд обогтон, Буга-Хадагиһаа хадагин обогтон, Бухата-Сальжууһаа сальжууд обогтон, Бодончарһаа боржогон обогтон тараба.

Бодончарай бараянда абаһан ондоо нэгэ һамган Баарин-Шарайта-Хабича гэжэ хүбүүтэй байгаа. Бодончар Хабича-баатарай эжые энжэ болгожо абаад, хүбүүтэй болобо. Тэрээнээ Залууридай гэжэ нэрлээ һэн. Бодончар тэрэ хүбүүгээ зүхэлидэ хабаадаха эрхэтэй болгоһон байгаа.

Бодончарай наһа бараһан хойно тэрэ Залууридайе гэрэйнь тэрээгүүр эрьелдэдэг уряанхай угай Аданхын хүбүүн гэжэ тоолоод, зүхэлидэ хабаадахынь болюулба. Залууридай тиин залуурид угай эхи табиба.

Хабича-баатар Мэнэн-Түдэн гэжэ хүбүүтэй байгаа. Мэнэн-Түдэнэй долоон хүбүүд — Хаша-Хүлэг, Хашан, Хашуу, Хашуулай, Хашуун, Харанхай, Нашан-баатар гэжэ

§ 46. Qaci-Küluk-un koun Qaidu Namolun eke-dece toreksen bulee. Qacin-no koun Noyaqidai neretei bulee. Noyansiq aburitu tula Noyaqin oboqtan boluba. Qaciu-in koun Barulatai neretu bulee. Yeke beyetu, ideen-e baruq bulee. Barulas oboqtan boluba. Qacula-in koun ideen-e baruq tula Yeke-Barula, Ucukan-Barula nereitcu, Barulas oboqtan bolqaju, Erdentu-Barula, Todoen-Barula teriuten Barulas tede boluba. Qarandain kout budaan qutqulaqu eki teriu ukeun tula Budaat oboqtan tede boluba.— Qaciun-no koun Adarqidai neretu bulee. Aqa deu jaura adaruqci tula Adarqin oboqtan bolba.— Nacin-Baatur-un kout Uruudai, Manqutai nereten bulee. Uruut, Manqut oboqtan tede boluba.— Nacin-Baatur-un aburin eme-dece toreksen Sijuudai, Doqoladai nereten bulee.

тур долан билә.

Качи-Күлүкин көвүн Кайду Номолун экәс төрсн билә. Качина көвүн Ноякидай нертә билә. Нойншң әвртә төләднь Ноякин овгтн болв. Качиуhин көвүн Барулатай нертә билә. Ик бийтә, идәнд эн барг билә. Барулас овгтн болв. Качулаhин көвүд идәнд барг төләд Ик-Барула, Үчүкн-Барула гиҗ нерәдҗ, Барулас овгтн болҗ. Эрдентү-Барула Тодоен-Барула цуhар Барулас болв. Карандаhин көвүд будан мет хутхлдҗ, эктолhа угаhин төләд Будаат овгтн тедн болв. Качиуна көвүн Адаркидай нертә билә. Ах-дү зуур адргч болдг төләд Адаркин овгтн болв. Начин-Баатурин көвүд Урутай, Маңкутай нертә билә. Урут, Маңкут овгтн тедн болв. Начин-Баатурин аваль эмәс төрсн Шиҗүдай, Доколодай нертә көвүд билә.

чин-Баатур.

Сын Качи-Кюлюка Кайду был рожден от матери Номолун. Сын Качина звался Нояакидай. Из-за нойоноподобного характера род его стал именоваться Ноякин. Сын Качиу звался Барулатай. Он был большого роста и жаден до еды. Род его звали Барулас. Сыновей Качулы, также жадных до еды, прозвали Большой Барула и Маленький Барула. Эрденту-Барула, Тодоен-Барула и другие Барула образовали род Баруласов. Сыновья Карандая за то, что перемешались, как каша, не имея ни начала, ни головы, образовали род Будаат. Сын Качиуна звался Адаркидай. Из-за постоянных распрей его род звался Адаркин. Сыновья Начин-Баатура звались Уруудай и Манкутай. Они образовали роды Уруутов и Манкутов. У Начин-Баатура от первой жены были сыновья по имени Шиджуудай и Доколодай.

нэрэтэйнүүд hэн.

Хаша-Хүлэг Хамалуун гэжэ hамганhаа Хайдуу гэжэ хүбүүтэй болоо hэн. Хашанай хүбүүн Ноёодой гэжэ нэрэтэй байгаа. Тэрэ ноёрхуу хадаа тиигэжэ нэршэжэ болоо. Тэрээнhээ ноёхон гэhэн уг үргэлжэлөө. Хашуугай хүбүүн Баруултай гэжэ нэрэтэй hэн. Бэеэр томо, эдеэндэ hайн эрэ бэлэй. Тэрэнэй уг баруулаас гэгдэбэ. Хашуулай хоёр хүбүүтэй, тэдэнь хоюулаа айхабтар эдеэмэр байжа, Ехэ-Баруула, Үшүүхэн-Баруула гэжэ нэрэтэй hэн. Тэдэнэй уг эрдэмтэ-баруулаас, тодоёон-баруулаас гэжэ тараба. Харандайн үри hадаhан аха захагүй байhан дээрэhээ будаа мэтээр худхаржа, будаатан уг болобо. Хашуунай хүбүүн Адаргадай гэжэ нэрэтэй бэлэй. Аха дүүнэр бэе бэеэ ада үзэдэг, адаряатай байhан дээрэhээ саашанхи угынь адаряатан гэжэ нэршэбэ. Нашан-баатар Уруудай, Мангуудай гэжэ хоёр хүбүүтэй hэн. Тэдээнhээнь урууд, мангууд обогтон тараа. Нашан-баатар түрүүшынгээ hамганhаа Шэжүүдэй, Дохолуудай гэhэн хоёр хүбүүтэй байhан юм.

§ 47. Qaidu-in koun Baisinqor-Doqsin, Caraqai-Linqu, Caojin-Ortekai, qurban bulee. Baisinqor-Doqsin-o koun Tunbinai-Secen. Cara-

Кайдун көвүд Байшиңкор-Догшн, Чаракай-Лиңку, Чаоҗин-Ортекай hурвн билә. Байшиңкор-Догшна көвүн Тун-

У Кайду было три сына: Байшинкор-Свирепый, Чаракай-Линку и Чаоджин-Ортекай. Сыном Байшинкор-Свирепого был Тун-

Хайдуу Байшангар-Дошхон, Шархай-Лёнхо, Шаажан-Үртэгэй гэhэн гурбан хүбүүтэй байгаа. Байшангар-Дошхоной хүбүүн Түмбинэй-Сэсэн гэ-

qai-Linqu-in koun Senkun-Bilqe, Anbaqai tan Taiciu oboq tan boluba. Caraqai-Linquin beriken eme-dece toreksen Besutai neretu bulee. Besut oboq tan tede boluba. Caojin-Ortekai-in kout Oronar, Qonqotan, Arulat, Soenit, Qabturqas, Kenikes oboq tan tede boluba.

бинай-Сечен. Чаракай-Лиңкун көвүд Сеңкүн-Билге, Анбакайта Тайчиуд овгтн болв. Чаракай-Лиңкун бергн эмәс төрсн көвүн Бесүтай нертә билә. Бесүт овгтн тедн болв. Чаоҗин-Ортекайин көвүд Оронар, Коңкотан, Арулат, Соенит, Кабтуркас, Кеникес овгтн болв.

бинай-Сечен. Сыновья Чаракай-Линку Сенкун-Билге с Анбакаем образовали род Тайчиуд. Сын, рожденный от старшей невестки Чаракай-Линку, звался Бесутай. Он образовал род Бесутов. Сыновья Чаоджин-Ортекая образовали роды: Оронар, Конкотан, Арулат, Соенит, Кабтуркас и Кеникес.

жэ нэрэтэй һэн. Шархай-Лёнхын хүбүүн — Сэнгүүн-Бэлгэ, тэрэнэй хүбүүн — Амбагай болон бусад тайчууд обогтон болобо. Шархай-Лёнхын бэригэнһээ Бэсэтэ гэжэ хүбүүн түрэжэ, тэрээнһээ бэсүүд обогтон эхилбэ. Шаажан-Үртэгэйн хүбүүдһээ оронор, хонхотон, аруулад, сэнид, хабтаргас, гэнигэс угсаатан боложо тараба.

§ 48. Tunbinai-Secen-no koun Qabul-qaqan, Sin-Secule qoyar bulee. Sin-Secule-in koun Bultecu-Baatur bulee. Qabul-qaqan-no kout doloan bulee. Anqa yeke ino Okin-Barqaq, Bartan-Baatur, Qutuqtu-Munkur, Qutula-qaqan, Qulan, Qadaan, Todoen-otciqin,— ede doloan bulee.

Тунбинай-Сеченә көвүд Кабул-каһан, Син-Сечүле хойр билә. Син-Сечүлен көвүн Бүлтечү-Баатур билә. Кабул-каһана көвүд долан билә. Хамгин икнь Окин-Баркак, цааранднь Бартан-Баатур, Кутукту-Маңкур, Кутула-каһан, Кулан, Кадан, Тодоен-отчикин — эдн долан билә.

У Тунбинай-Сечена было два сына: Кабул-каган и Син-Сечуле. Сыном Син-Сечуле был Бултечу-Баатур. У Кабул-кагана было семь сыновей. Самым старшим был Окин-Баркак, далее Бартан-Баатур, Кутукту-Мункур, Кутула-каган, Кулан, Кадаан, Тодоен-отчикин.

Түмбинэй-Сэсэн Хабуул-хаан, Сим-Сэшүүл гэжэ хоёр хүбүүтэй байгаа. Сим-Сэшүүлэй хүбүүн Бэлтэгүү-баатар бэлэй. Хабуул-хаан долоон хүбүүтэй һэн. Эгээ ехэнь Охин-Бархаг, тиигээд Бартаан-баатар, Хутагта-Мунгар, Хутала-хаан, Хулан, Хадаан, Түдээн-одхон бэлэй.

§ 49. Okin-Barqaq-un koun Qutuqtu-Yürki bulee. Qutuqtu-Yürki-in kout Sece-beki, Taicu qoyar bulee. Yürki oboq tan tede boluba.

Окин-Баркакин көвүн Кутукту-Зүрки билә. Кутукту-Зүркин көвүд Сече-беки, Тайчу хойр билә. Зүрки овгтн тедн болв.

У Окин-Баркака был сын Кутукту-Джурки. У Кутукту-Джурки было два сына: Сече-беке и Тайчу. Они образовали род Джуркинов.

Охин-Бархаг Сорхото-Зүрхэн гэжэ хүбүүтэй бэлэй. Сорхото-Зүрхэн Сачи-бэхи, Тайчуу гэжэ хоёр хүбүүтэй байгаа. Тэдээн-һээ зүрхэн угсаатан эхилһэн домогтой.

§ 50. Bartan-Baaturun kout Manketu-kiyan, Nekun-taiji, Yesukai-Baatur, Daritai-otciqin,— ede dorben bulee. Qutuqtu-Manqur-un koun Buri-boko bulee. Onan-na tun-tur qulinlaqui-tur Belkutai-in muru qanqas cabciqsan tere bulee.

Бартан-Баатурин көвүд, Мөңкету-Киян, Некүн-Тайҗи, Йесүкай-Баатур, Даритай-отчикин — эдн дөрвн билә. Кутукту-Маңкурин көвүн Бури-бөкә билә. Онана экнд [32] хүрмлхд Белкүнотайин эәм хамх чавчсн тер билә.

У Бартан-Баатура было четыре сына: Манкету-Киян, Некунтайдджи, Есукай-Баатур и Даритай-отчикин. Сыном Кутукту-Мункура был Бури-боко. Это он рассек плечо Белькутаю, когда пировали у истока Онона.

Бартаан-баатарай хүбүүд Мэнгэтэ-Хияан, Нэхүүн-тайжа, Есүгэй-баатар, Даритай-одхон дүрбэн бэлэй. Хутагта-Мунгарай хүбүүн Бури-бүхэ байгаа. Тэрэ Онон мүрэнэй шугы соо хуримай үедэ Бэлгэтэйн дала мүрые хамха сабшаһан юм.

§ 51. Qutula-qaqan-no kout Joci, Qirmau, Altan,— qurban bulee. Qulan-Baatur-on koun Yeke-Ceren bulee; Badai, Kisilik, qoyar darqan-dun noyan tere bulee.— Qadaan, Todoen qoyar uruq ukeun bulee.

§ 52. Qamuq Monqoli Qabul-qaqan meden aba. Qabul-qaqan-no qoina, Qabul-qaqan-no uke-ber, doloan koudiyan boetele, Senkun-Bilke-in koun, Anbaqai-qaqan qamuq Monqoli meden aba.

§ 53. Buyür-naur, Kolen-naur qoyar jaura Ursiun-murenne bukun Airiut Buiruut Tatar irkene Anbaqai-qaqan okin okcu, oesun okinien hüdeju otqu bolun, Tatar Juin irken Anbaqai-qaqan-ni bariju, Qitadun Altan-qaqan-na abcu otqui-tur, Anbaqai-qaqan Besutai kuun Balaqaci elciniyer ukuleju ilerun, Qabul-qaqan-no doloan koudun dundadu, Qutula-da, ukulerun: «Harban koudun dotora Qadaan-taiji-da ukule, keen ukuleju ilerun: Qamuqun qaqan, Ulusun Ejen boluju, oki-ben oesun hüdekui-ben namaar kesetkun! Tatar irkene bariqdaa bi. Tabun quruudiyen qimul tamutala, harban quruudiyen qimul tamutala,

Кутула-каhана көвүд, Җочи, Кирмау, Алтан — hурвн билә. Кулан-Баатурин көвүн Ик-Черен билә. Бадай Кишлик хойр дархдын нойн тер билә. Кадан Төдөен хойр үрн уга билә.

Хамг Моңhлыг Кабул-каhан меддг билә. Кабул-каhана хөөн, Кабул-каhана үгәр, долан көвүднь бөәтл Сеңкүн-Билкеhин көвүн, Анбакай-каhан хамг Моңhлыг меддг болв.

Буюр-нур, Колен-нур хойрин зуур Уршиун-мөрнд бәәх Айриут-Буйруут-татар иргнд Анбакай-каhан окан өгч, эврән окан үдшәҗ одх болҗ. Татар-Җуин ирген Анбакай-каhаг бәрҗ, Китадин Алтан-каhанд авч одхд, Анбакай-каhан Бесүдә күүhәр, Балакачи-элчәр үглҗ илгәхләрн, Кабул-каhана долан көвүдин дундкд, Кутулад, үглхләрн: «Арвн көвүдин дотрк Кадан-тайжид үгл»,— гиҗ, үглҗ илгәхләрн: «Хамгин каhан, Улсын Эзн болҗ, окан эврән үдшәсн намар кисгдтн. Татар иргнд бәргдүв. Тавн хурhдиннь хумсн тантл, арвн хурh-

У Кутула-кагана было три сына: Джочи, Кирмау и Алтан. Сыном Кулан-Баатура был Еке-Черен. Это он был нойоном дарханов Бадая и Кишлика. Кадаан и Тодоен потомков не имели.

Всеми монголами ведал Кабул-каган. После Кабул-кагана, при его живых сыновьях по его завету, всеми монголами правил сын Сенкун-Билке Анбакай-каган.

Однажды Анбакай-каган, выдавая свою дочь в Татарское племя Айриут-Буйруут, жившее на реке Уршиун между озерами Буйур и Колен, решил сам ее проводить. Татары племени Джуин его поймали и выдали Китадскому Алтан-кагану. Тогда Анбакай-каган через посланника Балакачи, человека из рода Бесут, передал среднему из семи сыновей Кабул-кагана Кутуле, чтобы он, в свою очередь, передал одному из десяти сыновей, Кадаан-тайдджи: «Недосчитаетесь меня, который, будучи всеобщим каганом и владыкой народа, лично провожая свою дочь, пойман татарами. Пока не сотрутся ногти

Хутала-хаанай хүбүүд Зочи, Хирмай, Алтан гурбан hэн. Хулан-баатарай хүбүүн Ехэ-Цэрэн гэгшэ Бадай Хишлиг хоёрой ноён байгаа. Хожомынь тэдэнь сүлөөтэ эрхэтэн болоhон намтартай. Хадаан Түдээн хоёр хүбүүгүй байжа, угынь таhараа hэн.

Бухы Монгол уласые Хабуул-хаан мэдэлдээ абаба. Хабуул-хаан шэрээгээ орхиходоо, өөрөө долоон хүбүүтэй байбашье, Сэнгүүн-Бэлгын хүбүүн Амбагайе бухы Монголой хаан болгоо hэн.

Нэгэтэ Амбагай хаан Буир нуур Хүл нуур хоёрой хоорон-дуур урдадаг Уршуун мүрэнэй эрьедэ нютагтай айрууд-буйрууд угай татаар хүбүүндэ басагаа хадамнажа, өөрөө хүргэжэ ошобо. Жуин угай татаарнууд Амбагай-хааниие барижа, Хитадай Алтан-хаанда тушаажархёо бэлэй. Тиихэдэнь Амбагай-хаан бэсүүд угай хүниие балгашан (элшэн) болгожо, Хабуул-хаанай долоон хүбүүдэй дунда хүбүүн Хуталада эльгээжэ, бухы арбан хүбүүдэйнь зүгhөө Хадаан-тайжада иигэжэ дамжуулхыень захиба: «Хамагай хаан, уласай эзэн би басагаяа өөрөө хадамнажа ошоод, татаар иргэндэ баригдабаб! Табан хурганайнгаа хюмhанай хобхортор, арбан хурганайнгаа хухар-

harban quruudiyen qaultala haci mino aburan soritqun!» keeju ilejuu.

§ 54. Tere caq-tur Yesukai-Baatur Onan-muren-ne sibaoulan yabuquitur, Merkidun Yeke-Ciledu Olqonout irqen-ece oki abcu eus-keju aisuqun-i joluqaju, onkeiju ujeesu, onke jisu busitai oki qatu ujeju, ker-turiyen qarin haoulju, Nekun-taiji aqa-yüan, daritai-otciqin deu-ben uduritcu irejuui.

диннь хумсн тантл, арвн хурһдан каалтл, ачим аврн зөртн!» — гиҗ илгәҗ.

Тер цагт Есукай-Баатур Онан-мөрнд шовучлҗ йовхд Меркидин Ик-Чиледү Олконоут иргнәс ок авч, үдшәҗ аашхиг золһҗ, өңгәҗ үзхләнь, өңг-зүсәрн кенлә чигн әдлцшго окн-хат үзҗ, гер талан хәрү гүүлгҗ, Некүн-тайҗи ахан, Даритай-отчикин дүүһән дахулҗ ирҗ.

пяти пальцев, пока не лишитесь десяти пальцев, стремитесь спасти мою честь!».

В это время Есукай-Баатур, охотясь по реке Онан, встретил Меркидского Еке-Чиледу, сопровождавшего девушку, взятую из племени Олконоут. В возке увидев девушку необычайной красоты, он отправился домой и привел старшего брата Некун-тайджи и младшего брата Даритай-отчикина.

тар тэмсэжэ, минии үһөө хяһаае абагты!»

Тэрэ сагта Есүгэй-баатар Онон мүрэнэй эрьеэр шубуу шонхор агнажа ябатараа, олхонууд аймагһаа һамга абаад ябаһан мэргэд угай Ехэ-Чилэдүүтэй дайралдаба. Бүхөөгтэй тэргэ руунь харахадань, гайхалтай һайхан шарайтай басаган һууба. Есүгэй бушуу түргэн гэртээ гүйлгэжэ харяад, Нэхүүн-тайжа ахаяа, Даритай-одхон дүүгээ абаад, һөөргөө Чилэдүүе хүсэжэ ерэбэ.

§ 55. Kurkui-lue Ciledu ayüju, qurdun qubi tu ajuu. Qubi-yüan quya ino deletcu, quburi dabalis (nambalis) burutqui-lua, qoinaca ino qurbaula udaaralduba. Ciledu qosiun qucilis qariju terqen-duriyen irekui-lue, tende Hoelun-ujin ukulerun: «Tede qurban harani uqaba-u ci? Cirai ciraiaca busut bi. Amin-tur cino kurkui cirai-tan bi! Amin ele cino boesu, oljaike tutun okit, qarau tutun qatut bi. Amin ele cino boesu, oki qatu olui je! Ci busu serete-i Hoelun taqi nereiduyu je! Ci aminiyen qoroq! Hunar mino hunascu yabu!» — keen, canca-ban multulju, mori deerece naruitcu abuqui-lua, qurbaula qosiun qucilduju kur-

Күрхднь, Чиледү әәҗ, Хурдн-Кубита бәәҗ, Кубиһан һуйарнь делдҗ, овасдавас ташрлҗ бурудхла, ардаснь эдн һурвулн дахлдв. Чиледү көшә эргҗ, тергндән хәрү ирхлә, тенд Хоелун-уҗин үглхләрн: «Тер һурвн кү [33] ухалвч? Чирә чирәһәс ондан болдг. Әмндчн күрх чирәтн бәәҗ. Әмд бийчн бәәхлә, өлҗг болһнд окд, хора [34] болһнд хатд бәәнә. Әмд бийчн бәәхлә, окн-хат олхч. Чи ондан нертәг дәкн Хоелун гиҗ нерәдхч. Чи әмән хорһ. Үнрим үнсҗ-үнркҗ йов»,— гиһәд, цамцаһан мөлтлҗ. Түүгинь Чиледү мөрн деерәс өкәҗ авхла,

Когда они прибыли, Чиледу испугался. Но он был на быстроногом Куби. Ударил он своего Куби по ляжкам и скрылся за холмами. Братья втроем погнались за ним. Чиледу, обогнув скалу, прискакал обратно. Хоелун-уджин ему говорит: «Ты понял замысел этих людей? Лицо лицу рознь. По их лицам ясно, что они добираются до твоей жизни. Если ты будешь жив, то на любом передке найдется девица, в любом доме найдется жена. Будешь жив, найдешь жену! Девушку с другим именем снова назовешь Хоелун. Спасай свою жизнь и вспоминай мой запах!» Молвив это, она сняла

Тэдэнэй ерэхые харахадаа, Чилэдүү айн һүрдэжэ, хурдан хуба морёо ташуурдан, хадын саагуур харайлган талииба. Гурбан аха дүүнэр хойноһоонь намнажа ошобо. Чилэдүүгэй хадые бүһэлэн тойроод, бүхөөгтэй тэргэдээ гүйлгэжэ ерэхэдэнь, Өөлэн-ужин иигэжэ хэлэбэ: «Тэдэ гурбанай юу һанаашалһые мэдэнэгүй аалши? Шарайнь шарай бэшэ, һэжэглэхээр! Шинии аминда хүрэхэ һанаатай хэбэртэй. Амиды мэндэ үлээ һааш, үзэхэ тутамш — үхид, хараха тутамш — хатад байхал. Амиды ябахадаш, һамган олдохо. Ши ондоо һамга абахадаа, тэрэнээ Өөлэн гэжэ нэрлээрэй. Амияа абара. Минии үнэрые үнэсэжэ ябаарай!» — гэжэ хэлээд, Өөлэн-ужин үмдэжэ яба-

cu aisuqu-lua, Ciledu qurdun qubi-in quya ino deletcu juqus dutaaju, Onan-muren oede dutaaba.

§ 56. Qurbaula qoinaca nekeju, doloan quburi dabatala huldeju qariju ireju, Hoelun-ujin-i Yesukai-Baatur delbeke-dece kotolju, Nekun-taiji, aqa ino uduritcu, Daritai-otciqin deu ino qili ku derkeceju aisuqui-tur, Hoelun-ujin ukulerun: «Aqa minu, Ciledu! Kei oede kokul-iyen keisumuser, Keer qajar-a keeli-ben olosumuser bulii! Edoe ker-ele?» — Qoyar siburked-iyen nikan-te aru deereen oorcu, nikan-te eburan deere

көөлдсн һурвн көшә эргж, күрч аашхла, Чиледү Хурдн-Кубиһин һуйар деләдж, үкс довтлж, Онан-мөр өөдлн дутаж һарв.

Һурвулн ардаснь көөлдж некж, долан өвр давулв. Хәрү ирхләрн, Хоелун-уҗиниг Есүкай-Баатур телвг-җолаһас[35] көтлж, Некүн-тайж ахнь дахулж, Даритай-отчикин дүнь арш-киллә зерглж аашхт, Хоелун-уҗин үглхләрн: «Ах минь, Чиледү, ки өөд күклән киискдг уга биләә. Кеер һазрт кеелән өлскдг уга билә.

рубаху. Когда Чиледу склонился и принял ее дар, из-за скалы уже показались братья. Тогда Чиледу ударил быстрого Куби по ляжкам и умчался вверх по Онану, оставив погоню позади.

Три брата, прогнав его за семь увалов, вернулись. Есукай-Баатур повел лошадь Хоелун-уджин за поводья, старший брат Некун-тайджи поехал впереди, младший брат Даритай-отчикин поехал рядом. Хоелун-уджин запричитала: «Брат мой, Чиледу! На ветру он кос не развевал. В пустой степи он не голодал. Каково ему сейчас?». Косы свои ро-

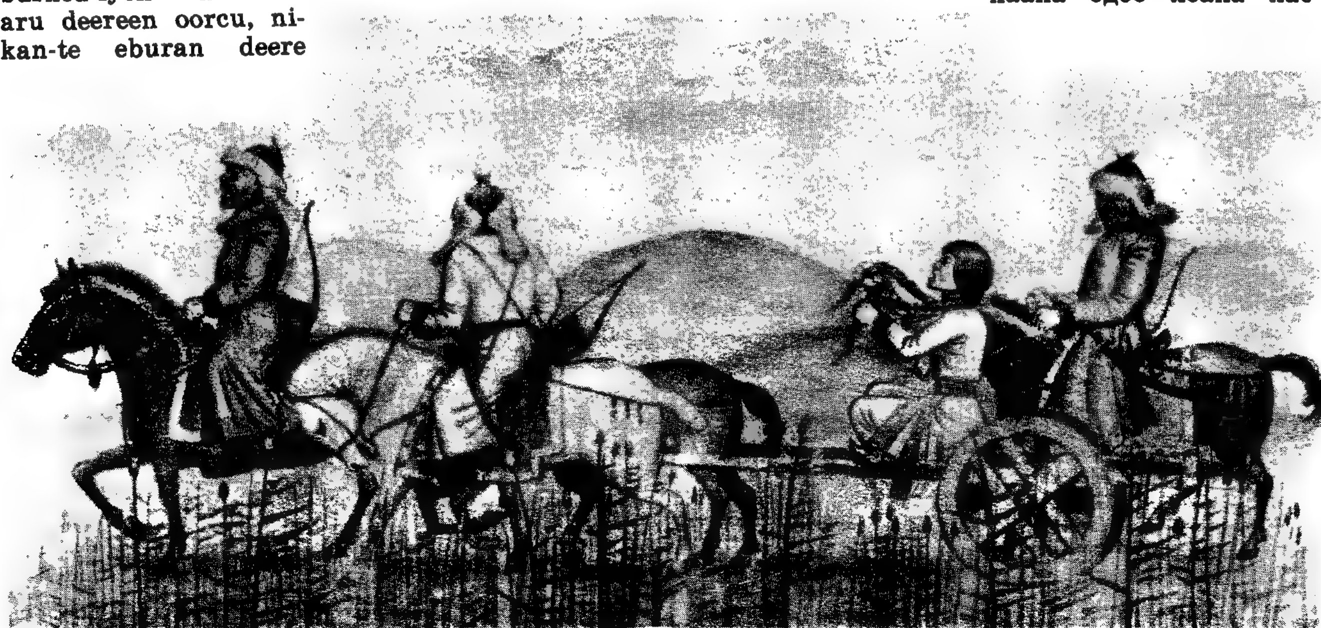
һан самсаяа тайлаба. Чилеэдүүгэй морин дээрэһээ һарбайһан самсыень абахынь тэндэ мүнөөхи гурбан гүйлгэлдэн ерэбэ. Чилеэдүү хурдан хубынгаа гуя ташуурдаад, Онон мүрэнии үгсэн гүйлгэжэ, далда орошобо.

Гурбан аха дүүнэр хойноһоонь намнажа, долоон добын саана хүрэтэр хүсэнгүй бусажа ерэбэ. Есүгэй-баатар Өөлэн-ужинай мори хүтэлжэ, Нэхүүн-тайжа ахань түрүүлэн, Даритай-одхон дүүнь тэргынь хажууда ябабад.

Тиигэжэ ябахадань «Чилеэдүү ахамни!

Хүйтэн һалхинда үһээ
хиисхүүлжэ,
Хүнэй газарта гэдэһээ
үлэсэжэ,

хаана одоо ябана хаб-

oorcu, nikan-te uruqsida, nikan-te qoinaqsida «Ker-ele kiju odumui?» keeet, Onan-muren-ni tolqistala, Hoai jubur daouristala, yeke dau-ber uilaju aisuquitur, Daritai-otciqin derkeceju yabuju ukulerun: **«Teberiku cino dabaat oloan dababa, Uilaqdaqu cino usut oloan ke**tulba. Qailaasu, qaraiju ulu ujeku cimayi, Qaibasu, hauluqa ino ulu oluqu ci! Sin boli!» keeju itqaba.— Hoelun-ujini Yesukai tedui kerduriyen abciraba. Hoelun-ujini Yesukai-in abciraqsan yosun teimu.

Ода яhсмб?» — гиhәд, хойр шиврлгүдән негт нурhн деерән үүрч, негт өвр деер үүрч, негт уралад, негт хоорлад: «Ю эн кеж йовна?» — гиhәд, Онанмөрнә дольгад тал, ө-модн, тала, довуд тал ик дууhар уульҗ аашхд, Даритай-отчикин зерглдҗ йовҗ үглхләрн: «Теврхчн давас ол давв. Уульдгчн усд ол hатлв. Хәәлвчн, харҗ, чамаг үзшго. Хәәвчн, хаалhинь әс олхч. Тагчг бол»,— гиҗ иткүлв. Хоелун-уҗиниг Есүкай тиигәд гертән авч ирв. Хоелун-уҗиниг Есүкайин авч ирсн йосн тиим.

няя то на спину, то на грудь, устремляясь то вперед, то назад, со словами: «Что он делает сейчас?» — она громко плакала, обращая свой взор на волны Онана, на лес, на долину и холмы. Тогда Даритай-отчикин, ехавший рядом, говоря: «Тот, кого ты жаждешь обнять, много холмов перевалил. Тот, о ком ты плачешь, много вод переплыл. Сколько ни кричи, он тебя не увидит. Сколько ни ищи, следа его не найдешь. Замолчи!» — унимал ее. Так Есукай привез домой Хоелун-уджин.

ши?» — гэжэ Өөлэн-ужин хоёр гүрлөө гэзэгэеэ нэгэн үе нюрган худараа, нэгэн үе сээжэ уруугаа шэдэлжэ, нэгэн үе хойшонь, нэгэн үе урагшань хаяжа: «Гансаараа хаана ябана хабши?! — гэжэ
Ононой долгилтор,
Ойн сууряататар ори дуу
табихадань, дэргэдэнь
ябаhан Даритай-одхон:
«Тэбэрилдэхэ амрагшни
Олон дабаа дабаба,
Уйлалдаха инагшни
Олон уhа гаталба.
Хэдыш гутараа hаа,
Хэзээш харахагүйш.
Хэдыш бэдэрээ hаа,
Хэзээш олохогүйш!
Шэмээгүй боло!» — гэжэ хорибо. Игэhээр Есүгэй-баатарай Өөлэн-ужиниие гэртээ асарба. Есүгэй-баатарай Өөлэн-ужиниие буляаhан түүхэ энэ бэлэй.

§ 57. Anbaqai-qaqanno (ni?) Qadaan, Qutula qoyari nereitcu ilekseer, qamuq Monqol Taiciut Onan-no Qorqonaq-jubur quriyaju, Qutula-i qaqan bolqaba. Monqolun jirqalan debsen qurimlan jirqaqu bulee. Qutula-i qan erkuet, Qorqonaqun saqlaqar modun horcin «qabirqa-ta — hauluqa, ebuduk-te — olkek bolutala» debseba.

Анбакай-каhана Кадан Кутула хойриг нерәдҗ илгәсәр, хамг Моңhл Тайчиут Онана Корканак талад хурҗ, Кутулаг каhан болhв. Моңhлын җирhл девсн, хүрмлн, җирhх болв. Кутулаг хан өргәд, Корканакин саглhр модыг бүслн[36], хәврhцә хаалh, өвдгцә элсн болтл тавшв.

Так как Анбакай-каган назвал имена Кадаана и Кутулы, все Монголы Тайчиут собрались в урочище Онана Корканак и (выбрали) поставили Кутулу каганом. Чтобы упрочить счастье Монголов, решили отметить это пиром и весельем. Подняв (назначив) Кутулу ханом, все плясали вокруг развесистого дерева так, что образовались дорога по пояс и песок по колено.

Эльгээhэн захяа соогоо Амбагай-хаанай Хадаан Хутала хоёрые нэрлэhэн хадань, хамаг тайчууд угай монголшууд Ононой Хорхоног шэбэртэ сугларжа, Хуталые хаан болгобо. Тиин монголшууд хүхин найрлажа, намаа ехэтэ модые нара зүб тойрон, Хорхоног хүндын газарай хонхойтор, үбдэг хүрэсэ тооhоной үрхиртэр хатарба гэхэ.

§ 58. Qutula qaqan boluad, Qadaan-taiji qo-

Кутула каhан Кадан-тайҗи хойр Та-

Став каганом, Кутула с Кадааном-тайд-

Хуталын хаан болохо-до, Хадаан-тайжа Амба-

yar Tatar irken-tur morilaba. Tatar-un Kotoan-Baraqa, Jili-buqa qoyar-tur harban qurban-ta qatqulduju, Anbaqai-qaqan-no osül osün, kisal kisan yadaba.

тар иргнд мөрлв. Татарин Котоан-Барака Җили-Бука хойрла арвн һурв дәкҗ хатхлдҗ, Анбакай-каһана өшә авч ядв.

жи пошел на Татар. Они тринадцать раз сражались с татарскими Котоан-Бараком и Джили-Букой, но не смогли отомстить за **Анбакай-кагана.**

гай абгынгаа үһөө нэхэжэ, татаарнуудта дайгаар оробо. Татаарай Хотон-Бараха Жэли-Буха хоёртой арбан гурба дахин тулалдажа, Амбагай-хаанай түлөө үһөө үһөөлжэ, хяһаа хяһаалжа ядаба.

§ 59. Tende Yesukai-Baatur Tatar-un Temujin-Uke, Qori-Buqua teriuten Tatar daouliju ireasu, tende Hoelun-ujin keelitai burun, Onan-no Deliun-boldaq-a bukui-tur, job tende Cinkis-qaqan torejuui. Torekui-tur baraun qar-turiyen sia-in tedui nodun qatqun torejuui. Tatar-un Temujin-Uke-i abciraqsan-tur toreba, keen, Temujin nere okkui teimu.

Тиигхд Есүкай-Баатур Татарын Темүҗин-Үке, Кори-Букуа тергүтн Татар дәәлҗ ирхлә, Хоелун-үҗин кеелтә бәәһәд, Онана Делиүн-болдакд бәәхт, зөв тенд Чиңгс-каһан төрҗ. Төрхдән эн барун һартан шаһа дүңгә нөжг атхн төрҗ. «Татарын Темүҗин-Үкег авч ирснд төрв»,— гиһәд, Темүҗин нер өгснь тер.

Когда Есукай-Баатур вернулся, захватив татарских Темуджин-Уке и Кори-Букуа, Хоелун-уджин, будучи беременной, родила Чингис-кагана в Онанском урочище Делиун-болдак. Явился он, сжимая в правой руке сгусток крови, величиной с альчик. Так как он родился во время привода Темуджин-Уке, нарекли его Темуджином.

Тэрэ үедэ Есүгэй-баатар татаар угай Тэмүүжэн-Үүгэ, Хори-Буха болон бусадые хёморгондо абаа һэн. Хээлитэй ябаһан Өөлэн-ужин Онон мүрэнэй Дэлюун-Болдог гэжэ газарта Чингис-хаанийе түрэбэ. Хүбүүхэн баруун гартаа шагайн шэнээн бүлин шуһа адханхай гараа һэн. Татаарай Тэмүүжэн-Үүгые олзо болгон асарһан үедэ түрэһэн хадань, Есүгэй-баатар хүбүүндээ Тэмүүжэн гэжэ нэрэ үгэһэн байгаа.

§ 60. Yesukai-Baatur-un Hoelun-ujinece Temujin, Qasar, Qaciun, Temuke — ede dorben kout toreba. Temulun nere tai nikan oki torebi. Temujin-ni yesun nasutu bukui-tur, Joci-Qasar doloan nasutu bulee. Qaciun-Elci tabun nasutu bulee. Temuke-otciqin qunan nasutu bulee. Temulun oleketai bulee.

Есүкай-Баатурин Хоелун-үҗинас Темүҗин, Касар, Качиун, Темүке гидг дөрвн көвүн төрв, Темүлүн нертә нег окн төрв. Темүҗиниг йисн наста бәәхд, Җочи-Касар долан наста билә, Качиун-Элчи тавн наста билә, Темүке-отчикин һунн наста билә, Темүлүн өлгәтә билә.

У Есукай-Баатура от Хоелун-уджин родились четыре сына: Темуджин, Касар, Качиун и Темуке и одна дочь по имени Темулун. Когда Темуджину было девять, Джочи-Касару было семь, Качиуну-Элчи было пять лет, Темуке-отчикину было три года, а Темулун была еще в люльке.

Тэмүүжэнэй һүүлээр Өөлэн-ужин Хасар, Хачуун, Тэмүүгэ гэжэ хүбүүдые, Тэмүүлэн гэжэ басага түрөө. Тэмүүжэнэй юһэ наһатай ябахада, Зочи-Хасар долоотой, Хачуун-Элшэ табатай, Тэмүүгэ-одхон гурбатай байгаа, Тэмүүлэн үлгыдэ хэбтээ. Есүгэй-баатарай нүгөө гэргы Сүжэгэл-эхэһээ Бэгтэр Бэлгэтэй хоёр хүбүүд гараа һэн.

§ 61. Yesukai-Baatur, Temujin ni yesun nasutu bukuitur, Hoelun-eke-in torkut, Olqunout irken-tur, naqacu-nar-aca ino oki quyusu,

Есүкай-Баатур Темүҗиниг йисн наста бәәхт, Хоелун экин төркд, Олкуноут иргнд, наһцнраснь ок сурс гиһәд, Те-

Когда Темуджину исполнилось девять лет, Есукай-Баатур решил сосватать сыну невесту у племени Олкуноут, у родичей его ма-

Есүгэй-баатар Тэмүүжэнэйнгээ юһэтэйдэ, Өөлэн-эхын түрхэмүүд болохо олхонууд угсаатанһаа хүбүүндэ һамга зууршалха гэжэ тэрээнтээ ошо-

keen, Temujin-i abuat yorciba. Otqui-tur, Cekcer Ciqurqu qoyar-un jaura, Unqiradai Dei-Secen-i jolqaba.

мүҗиниг авад йовв. Одхд, Чекчер Чикурку хойрин зуур Уңкирадын Дей-Сечениг золһв.

тери, и отправился с Темуджином в путь. Между Чекчером и Чикурку они встретилиУнкирадского Дей-Сечена.

бо. Харгыдаа Цэгцэр Шэхүүргэ гэжэ хоёр нютагай хоорондо унгираадай Дэй-Сэсэнтэй уулзашаба.

§ 62. Die-Secen ukulerun: «Yesukai quda ken-tur joriju aisulaa?» keejuu. Yesukai-Baatur ukulerun: «Ene kounno mino naqacu-nar Olqunout irkentur oki quyusu, keen, aisulaa!» keejuu. Dei-Secen ukulerun: «Ene koun cino nidun-turiyen qaltu, niurturiyen keretu koun bi».

Дей-Сечен углхлəрн: «Худ-Есүкай, кен тал зөрҗ аашлач?» — гиҗ. Есүкай-Баатур үглхлəрн: «Эн көвүнəнм наһцнр, Олкуноут иргнд ок сурс гиҗ аашлав»,— гиҗ. Дей-Сечен үглхлəрн: «Эн көвүнчн нүднднəн һалта, нүүртəн герлтə көвүн бəəҗ.

Дей-Сечен спросил: «Сват Есукай, к кому ты направился?». Есукай-Баатур ответил: «Ехал я к Олкуноутам сосватать сыну у его родственников по матери невесту». Дей-Сечен молвил: «У твоего сына в глазах — огонь, на лице — заря.

«Есүгэй худа, хайшаа зорижо ябанат?» — гэжэ Дэй-Сэсэн һураба. «Энэ хүбүүндээ Олхонууд нагсатанһаань һамга эрихэ гэжэ ябанаб», — гэжэ Есүгэй-баатар харюусаба. «Хүбүүншни нюдэндөө галтай, нюуртаа гэрэлтэй юм байна»,— гэжэ Дэй-Сэсэн хэлэбэ.

§ 63. Yesukai-quda, bi ene süni jaoudun jaoudulebe bi. Caqan sinqor naran sara qoyar-i atqun niscu ireju, qar deere mino tuuba. Ene jaoudunniyen kuun-e ukulerun: Naran sara-i qaraju ujekden bulee. Edoe ene sinqor atquju abciraju qar-tur mino tuuba. Caqan baouba. Yamdar ele sai ujeulumu, keeju, Yesukai quda ene jaoudun mino cimayi ele kou-been uduritcu irekui ujeksen ajuu. Jaodun sain jaoudulebe. Yaun jaoudun aqu? Ta, Qiyat irken-o sulder ireju jaaqaqsan ajuu».

Есүкай-худ, би эн сө зүүд зүүдлүв. Цаһан шоңхр нар сар хойриг атхн, нисҗ ирҗ, һар деерм суув. Эн зүүдəн күүнд үглхлəрн: нар, сариг зуг харҗ үздг билə. Ода эн шоңхр атхҗ авч ирҗ, һартм суув. Цаһан буув. Ямаран эн сə үзүлнə?» — гиҗəлəв. Есүкай-худ, эн зүүдм чамаг эн көвүһəн дахулҗ ирх гиҗ, үзсн бəəҗв. Зүүд сəн зүүдлүв. Юн зүүдн болхв? Тадн Кият иргнə сүлдəр ирҗ заасн бəəҗт.

Сват Есукай, видел я этой ночью сон. Снилось мне, будто опустился мне на руку белый кречет, сжимая солнце и луну. Рассказывал я этот сон людям. Солнце и луну возможно лишь видеть, а этот кречет сел мне на руку, сжимая их в когтях. «Светлое знамение. Что оно мне предвещает?» — думал я. Оказывается, сват Есукай, сон предвещал, что ты прибудешь со своим сыном. Сон в руку. Что за сон? Оказывается, вы духом Киятского рода предвещали свое прибытие.

Есүгэй худа, би энэ һүни зүүдэ зүүдэлбэб. Сагаан нашан һара наран хоёрые һабартаа адхаад, ниидэн ерэжэ, гар дээрэм һууба. Энэ зүүдэеэ хүнүүдтэ хөөрэбэб: «Һара наран хоёрые харадаг лэ хүн бэзэб, харин нашанай һабартаа адхажа асараад, хүнэй гар дээрэ һуужа, толо сасаруулхые хэн үзэбэ». Иихэдээ энэш ямар юумэ зүгнөө гээшэб гэжэ бодохотойм адли, Есүгэй худа, та хүбүүнтээ хүрэжэ ерэбэлтэ. Һайн зүүдэ хараа бэшэ гүб? Хияад иргэнэй һүлдэ боложо ерэһэн таанад зүүдэндэм үзэгдөө бэшэ гүт?

§ 64. «Ba Unqirat irken Erte udur-ece jeein jisun okin-o Onketen; ulus ulu temecet; Qacar qoa okid-i Qadan boluqsan-a tano, Qasaq

Мадн, Уңкират иргн, урд өдрəс зеенр зүстə, окд өңгтə болад, улс эс темцəд, хачр һо окдиг хаһан болсндтн

Мы, Ункирадский род, издавна славились статью детей, красою дев. Не знаясь с людьми, кроме вас, прекрасноликих доче-

Бидэ, унгираад иргэн,
Анха урданһаа нааша
Арюун гоё хүүхэдээр
Алдаршаһан угтайбди.
Аюулта дайнда дурагүйбди.
Хасар гоё хүүхэдээ

terken-tur unoulju, Qara buura kolkeju, Qataraulju otcu, Qatun saurin-tur Qamtu saulumu ba! Ulus irken ulu temecet ba Onke sait okid-iyen oskeju, Oljike tai terken-tur unoulju, Ole buura kolkeju Euskeju otcu, Undur saurin-tur Oreele etet saulqui ba! Ertenece Unqirat irken Qatun qalqa tan, okit ocil ten; Jee-in jisun okin-o Onke-ber bulee ba!

хасг тергнд унулж̧, хар буур көлглж̧, хатрулж̧ одж̧, хатна сүүрт хамт суулһнавидн. Улс-ирг эс темцэд бидн өңг сәәтә окдан өскж̧, өлж̧гтә тергнд унулж̧, өл буур көлглж̧, үдшәж̧ одж̧, өндр сүүрт өрәл бийдтн суулһнавидн. Урдк цагас, Уңкират иргн хатн халхта, окд оцлта болад, зеенрин зүсәр, окдин өңгәр бәәләвидн.

рей привозим в киргизской арбе, запряженной черным верблюдом, к ханам вашим, на место ханши рядом сажаем! Не знаясь с людьми, кроме вас, нежноликих дочерей взрастя, увозим их в телеге с передком, запряженной сивым верблюдом, на высокое место вашей половины сажаем! Издавна мы, Ункирадский род, славны неприступностью жен и стыдливостью дев, живем статью дочерних детей и красою дев.

Хасаг тэргэдэ һуулган,
Хара бүүраяа хүллэн,
Хатаруулан ошожо,
Хаан болоһон таанадтаа
Хатанай үндэр һуурида
Хамта һуулгадагбди!
Уршагта дайнда дурагүйбди,
Улас иргэндэ добтолдоггүйбди!
Үнгэ һайхан хүүхэдээ
Үлгытэй тэргэдэ һуулган,
Үлэ бүүраяа хүллэн,
Үүсхэл нэмээн ошожо,
Үндэр хатанай һуурида
Үргэжэ һуулгадагбди!
Урда эртэһээ нааша
Унгираад уг угсаатан
Хасар гоё хатадтай,
Үнгэ һайхан үхидтэй!
Айдар хүбүүднай
Алас холые хаймададаг,
Арюун хүүхэднай
Алаг нюдэ баясуулдаг.

§ 65. «Noun kout mano Nuntuq qarayu, Okin kou mano Onke ujekdeyu! Yesukai quda, ker-tur mino oduya! Okin mino ucuuken biyu, quda ujetukai!» keeju, Dei-Secen ker-tur-iyen uduritcu baoulba.

Нойн көвүдмдн, нутг харж̧. Окд һоомидн, өңгд үзгдж̧. Есүкай-худ, гертм одйа. Окнминь үчүкн биләә, худ үзтхә!» — гиж̧ Дей-Сечен гертән дахулж̧ ирәд буулһв.

Сыновья-нойоны пастбища хранят! Прекрасные девы красоту дарят! Сват Есукай, едем ко мне. Дочь моя мала, но сват пусть посмотрит». Дей-Сечен привел их домой и ссадил с коня.

Есүгэй худа, манайда ошоё! Үхимни үшөө бишыхан юм, тиимэшье һаань, худа хүн хараха ёһотойш»,— гээд, Дэй-Сэсэн айлшадаа гэртээ абаашаба.

§ 66. Oki ino ujebesu, niur-tur-iyen gere tai, nidun-tur-iyen qaltai. Okin-i ujeju, ointur-iyen oroulba. Temujin-ece nikan nasun yeke, harban tai ajuu. Borte nere tai. Süni qonaju, manaqasi oki ino quyübasu, Dei-Secen ukulerun: «Oloantaou quyüulju okbesu, deejilekdeku, coentaou quyüulju okbesu doranjilaqdaqu. Okin kuunno jayaan toreksen euden-tur otolku ukai. Okin-

Окинь үзхлә, нүүртән герлтә, нүднднән һалта. Окиг үзж̧, ухандан орулв. Темүж̧инәс нег насн ик, арвта бәәж̧. Борте нертә бәәж̧. Сөөд хонж̧, маңдуртнь окинь сурхла, Дей-Сечен үглхләрн: «Олдәкж̧ сурулж̧ өгхлә, деермж̧лгдх, цө дәкж̧ сурулж̧ өгхлә, дорамж̧лгдх. Окн күүнә заян төрсн үүднд өтлх уга. Окан чигн өгсү, көвүһән чигн

Когда увидели дочь, запала она в душу. Она оказалась девочкой с зарей на лице, с огнем в глазах. Была на год старше Темуджина. Ей было десять лет. Звали ее Бортэ. Переночевав, утром гость стал просить дочь. Дей-Сечен сказал: «Если отдать после долгих просьб, покажется высокомерным. Если отдать по первой же просьбе, унизительным. Судьба девы та-

Басагыень харахадань, нюуртаа гэрэлтэйхэн, нюдэндөө галтайхан хүүхэн байжа. Есүгэй-баатарта һайшаагдаба. Арба наһатай, Тэмүүжэнһээ нэгэ эгэшэ, Бүртэ гэжэ нэрэтэй басаган бэлэй. Тэрэ һүниеэ хоножо, үглөөдэрынь Дэй-Сэсэнһээ басагыень эрибэ. «Басагаяа удаан гуйлгажа үгэхэдэ — хүндэтэй, ехээр гуйлгангүй бэлэхэнээр үгэхэдэ — хүндэгүй юм гэдэг. Үсээн үгөөр хэлсэжэ үгэхэдэ — муу. Теэд

iyen be oksu; kouniyen be kureket-te talbiju ot!» keeba. Je bolulcaju, Yesukai-Baatar ukulerun: «Kou-ben kurekete talbisu! Kou mino noqai-yaca cocimtaou bulee. Quda, kou mino noqai-yaca bu cociun!» keeet, kotual morin-iyen belke okcu, Temujin-i kureket-te talbiju otcu,

күргдт тәвҗ од!» — гив. Зөв боллцҗ, Есүкай-Баатур үглхләрн: «Көвүһән күргдт тәвсв. Көвүм нохаһас чочмтха билә. Худ, көвүһим нохаһас бичә чочул!» — гиһәд, көтлвр мөрән белг өгч, Темүҗиниг күргдт тәвҗ одҗ.

кова, что не дано ей стареть у родного порога. Отдам я тебе дочь, а ты оставь сына в женихах». Так сговорившись, Есукай-Баатур молвил: «Я оставлю сына в женихах. Мой сын боится собак. Поэтому, сват, побереги сына от собак!». Затем он, подарив заводного коня свату, Темуджина оставив в женихах, поехал домой.

басаган хүн баабайндаа үтэлхэ ёһогүй, тиимэһээ Бүртэээ хүбүүндэтнай үгэнэб! Минии хүрьгэн болохо хүбүүгээ орхёод харигты. Иигэжэ худанар болобо гээшэбди«,— гэжэ Дэй-Сэсэн үгэлбэ. «Хүбүүгээ танай хүрьгэн болгожо орхёод ошоһууб, гансал хүбүүмни нохойһоо айдаг юм. Худа, хүбүүнэйм нохойһоо айжа, сошохогүйень бодооройгты!» — гэжэ Есүгэй-баатар хэлээд, хүтэлжэ ерэһэн мориёо бэлэглэжэ, гэр тээшээ гэшхүүлбэ. Тэмүүжэн хүрьгэн боложо үлэбэ.

§ 67. Yesukai-Baatur jaura Cekcerun Sira-keere Tatar irken qurinlan bukui-tur joluqaju, undascu qurin-tur ano baouba. Tede Tatar tanin ajuu. «Yesukai Qiyan ireai!» keeet, uridano daouliqdaqsan kekelen-ben duratcu, oisuladun qujirju, qoro qoliju okciui. Jaura maoui otcu, qurban qonoq yabuju, ker-tur iyen kuruet maoui bolju,

Есүкай-Баатур зуур Чекчерин Шира-кеер татар иргн хүрмлҗ бәәхд золһҗ, ундасҗ, хүрмднь буув. Тер татар таньн бәәҗ: «Есүкай-Киян ирв!» — гиһәд, урднь дәәлгдсән, үклән дурдҗ, өшәрклдн, гүҗрҗ, хор хольҗ өгч. Зуур эн му одҗ, һурвн хонгт йовҗ, гертән күрәд, му болҗ.

В пути Есукай-Баатур встретил татар, пировавших в Чекчерской степи Шира-кеер. Томимый жаждой, он присоединился к пирующим. Татары, оказывается, узнали его и, говоря: «Прибыл Есукай-Кийан!», вспомнили прежнюю вражду и смерть. Желая отомстить, они подмешали в вино яд и дали ему. В пути он почувствовал себя плохо и, через трое суток добравшись домой, слег.

Есүгэй-баатарай харгыдаа ундаа хүрөөд, Цэгцэрэй Шара-Хээрэ гэжэ татаар иргэндэ хүрэхэдэнь, хурим түрэ боложо байба. Татаарнууд тэрэниие танижа: «Есүгэй-хияан ерээ!» — гэлдэжэ, урдань дайлалдажа байһан үһөөгөө һанаад, эдеэндэнь хоро хэжэ эдюулбэ. Татаар иргэнһээ гараад ябахадань, Есүгэйн бэе ехээр муудажа, гурбан хоног галгюулжа, арай-шамай гэртээ ерээд хэбтэшэбэ.

§ 68. Yesukai-Baatur ukulerun: «Dotora mino maoui bi. Derkede ken bi?» keeju, Qonqotadai Caraqa ebukeno kou Munlik oira bi, keeju, uriju ireulju ukulerun: «Caqa mino, Munlik! Kout ucuketu bulee bi. Kouben Temu-

Есүкай-Баатур үглхләрн: «Дотрм му болв. Зергд кен бәәнә?» — гиҗ. «Коңкотадай-Чарака өвгнә көвүн Муңлик өөр бәәнә»,— гиҗ. Үрҗ ирүлҗ үглхләрн: «Цах минь, Муңлик! Көвүд үчү-

Есукай-Баатур сказал: «Плохо у меня внутри. Кто есть рядом?». Ему ответили, что рядом находится сын старца Конкотадай-Чарака Мунлик. Позвав его, он сказал: «Чайка моя, Мунлик! Сыновья мои малы.

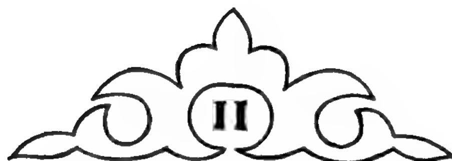
Есүгэй-баатар: «Досоомни ехэ муу байна. Дэргэдэм хэн бииб?» — гэжэ асууба. «Хонхотон угай Шархай үбгэнэй хүбүүн Мунлиг бии»,— гэжэ харюусабад. Мунлигые ерүүлээд: «Мунлиг хүбүүмни,— гэжэ хандаба.— Хүүгэдни бага-

jin-i kuriket-te talbiju irerun, jaura Tatar irken-e oisulaqdaa bi. Dotora mino maoui biyu. Ucuket qocoruqsat deuner-iyen, belbisun, berkeniyen asaraqu-i ci mede! Kou mino Temujin-i otorkan otcu abcu ire, caqa mino Munliq!» keeet nokciba.

кдтә биләв. Көвүһән, Темүҗиниг күргдт тәвҗ ирхләрн, зуур татар иргнд өшәркгдүв. Дотрм му болв. Үчүкн үлдсн дүүнрән, белвсн бергән асрхиг чи мед. Көвүһим, Темүҗиниг, өтрхн одҗ, авч ир, Цах мини, Муңлик!» — гиһәд өңгрв.

Оставив сына Темуджина в женихах, по дороге я встретил татар, которые мне отомстили. Плохо у меня внутри. Знай, что ты должен кормить оставшихся младших братьев и невестку-вдову! Сына Темуджина скорей привези, чайка моя, Мунлик!». Так он сказал и умер.

нууд, Тэмүүжэн хүбүүгээ хүрьгэн болгожо, орхижо ерээб. Бусахадаа татаарнуудта хүрэжэ, харатайгаар хорлуулбаб. Досоом муу байна. Үншэрһэн үхибүүдым, цүүнэрым, бэлбэһэн һамгыем, бэриием харалсажа, туһалжа байгаарай. Тэмүүжэн хүбүүемни түргэн ошожо асара, Мунлиг хүбүүмни!» — гэжэ хэлээд, наһа барашаба.

§ 69. Yesukai-Baatur-un uke-i busi ulu bolqan, Munlik otcu, Dei-Secen-ne ukulerun: «Yesukai aqa Temujin-i masi morelju oreben ebedumu. Temujin-i abura ireba!» keeju, Dei-Secen ukulerun: «Quda kou-ben morelku boesu, ottuqai! Ujeju, otor iretukai!» keeju, Munlik ecike Temujin-i abcu ireba.

Есүкай-Баатурин үгиг бус эс болһн, Мүңлик одҗ, Дей-Сеченд үглхләрн: «Есүкай ах Темүҗиниг маш санҗ, өрән эвднә. Темүҗиниг авхар ирүв!» — гиҗ. Дей-Сечен үглхләрн: «Худ көвүһән санси болхла, одтха. Үзҗ, өтр иртхә!» — гиҗ. Мүңлик-эцк Темүҗиниг авч ирв.

Не нарушая завет Есукай-Баатура, Мунлик поехал к Дей-Сечену и сказал: «Брат Есукай очень тоскует по Темуджину. Я приехал забрать Темуджина». Дей-Сечен ответил: «Если сват тоскует, то сын пусть едет, повидавшись, пусть быстро возвращается!». Мунлик-отец привез Темуджина домой.

Есүгэй-баатарай захяае дүүргэжэ, Мунлиг Дэй-Сэсэнэйдэ ошожо: «Есүгэй ахамни Тэмүүжэн хүбүүгээ ехээр һанаад байна. Түргэн абаад ерэ гэжэ захяа»,— гэбэ Мунлиг. «Худымни хүбүүгээ һанаа хадань, Тэмүүжэн ошожо эсэгэтээ уулзаад, түргэн тэхэрижэ ерэнэ бэзэ!» — гэжэ Дэй-Сэсэн харюусаба. Иигэжэ Мунлиг-эсэгэ Тэмүүжэниие абажа бусаба.

§ 70. Tere qabur Anbaqai-qaqan-no qatut Orbai Soqatai jirin yekes-e qajaru ineru qaruqsan-tur, Hoelun-ujin otcu, qojit kurcu qojidauuldaju, Hoelun-ujin Orbai Soqatai jirin-e ukulerun: «Yesukai-Baatur-i ukubeu? keeju, koudi mino yeke ulu boluqui-yaca yekes-un kesikece, bileur-ece, sarqud-aca yekin qojidaulumui ta? Ujeet idekui ulu serkuulun noukun bolba ta!» keeju,

Тер хавр Анбакай-каһана хатд Орбай Сокатай хойр Икчүдт һазрин үнр һарһснд, Хоелун-уҗин одҗ, хоҗм күрч, хоҗмдулгдҗ. Хоелун-уҗин Орбай Сокатай хойрт үглхләрн: «Есүкай-Баатуриг үкв гиҗ, көвүдим ик эс болснас көлтә Икчүдин кишгәс, бүлүрәс, шаргдснас хоҗмдулвт? Үзүләд идх, эс серүлн нүүх болвт!» — гиҗ.

Той весной вдовы Анбакай-кагана Орбай и Сокатай поехали на кладбище для жертвоприношений. Хоелун-уджин тоже поехала, но с опозданием. Тогда Хоелун-уджин обратилась к Орбай и Сокатай: «Не потому ли, что Есукай-Ваатур умер, а сыновья мои еще малы, вы не дали причаститься к счастью предков и священной пище? Вы способны есть на глазах и откочевать без предупреждения!».

Тэрэ хабар Амбагай-хаанай хатан Орбой Сохотой хоёр Ехэ-Газарта хэгдэһэн тайлгада гараа һэн. Өөлэн-ужин тэндэ хожомдожо ошоод, Орбой Сохотой хоёрто хэлэбэ: «Есүгэй-баатарые үхэбэ гээд, минии хүбүүдые өөдөө үндыхэгүй гэжэ һанаад, юундэ энэ Ехэ-Газарта тайлганай хэшэгһээ гээгдүүлээбтэ? Харуулжа байжа эдихэ, хэлэнгүй нүүхэ зон байнат!»

§ 71. tere uke-tur Orbai Soqatai jirin qatut ukulerun: uriju ulu oktekui mor tai ci, uci-

Тер үгд Орбай Сокатай хойр хатд үглхләрн: «Үрҗ өгдг мөртә бишч, учрхла,

На это Орбай и Сокатай ответили: «Ты не из тех, кого приглашая, дают. Ты должна

Тиихэдэнь Орбой Сохотой хоёр хатад хэлэбэд:
Дахажа уриха бэшэбди,
Дайралдаһынь лэ эдихэ
ёһотойш.

raasu ideku yosutai ci, kureju ulu okteku ci, kurteesu ideku yosutai ci! Anbaqai-qaqan-ni ukuleu ci, keeju, Hoelun-ne kurtele ein keekdekui bolbi!».

§ 72. Arqa-ece: «Eden-i ekes, koud-i nuntuq-tur keju noutqun, ta ber bu abcu yabutqun!» keeet manaqarsi udurece Taiciud-un Tarqutai-Qiriltuq, Todoen-Kirte tan Taiciut Onan-muren huruu kodolba. Hoelun-ujin-ni ekes koud-i keju noukderun, Qoanqotadai Caraqa-ebuken otcu itqaqu-tur, Todoen-Kirte ukulerun: «Ceel usuu niduralua, caoken cilaoun caourelua!» keeet nouujeai. Caraqa-ebuken-i «Ker itqaqu ci?» keen qoinaca jidabar joqudus qatqujuu.

§ 73. Caraqa-ebukan, yaratu bolju, ker-turiyen ireju berke kebdekuitur, Temujin ujere otcu, tende Qoanqotan Caraqa-ebukau ukulerun: «Sain Ecike-in cino quriyaqtaqsan ulus-i mano burino ulus abcu noukderun, itqaqu bolun ein kikdebe!» keeju, teun-tur Temujin uilaat qarcu yorciba. Hoelun-ujin keju noukderun, tuqlaju beye-ber morilaju, jarimut irken-i icuqaba. Tede ber icu-

идх йостач. Күргҗ өгдг бишч, күртснәс идх йостач. Анбакай-каһаниг үкхлә, «чи» гиҗ, Хоелун күртл келдг болв».

«Арһлвас, эдниг, эк-көвүдиг, нутгт хайҗ нүүхмн. Тадн чигн бичә авч йовтн!» — гиһәд, маңдурк өдрәс Тайчиудын Таркутай-Кирилтук, Тодоен-Киртәтә Тайчиуд Онан-мөр үрүдҗ көдлв. Хоелун-уҗиниг, эк-көвүдиг хайҗ нүүхлә, Коңкотадай-Чарака өвгн одҗ, иткүлхд, Тодоен-Кирте үглхләрн: «Цегән усн нудрхла, цаһан чолун цоорла», — гиһәд нүүҗ. Чарака өвгиг: «Юңгад иткүлнәч?» — гиһәд, ардаснь җидәр зооһинь хатхҗ.

Чарака-өвгн шавта болҗ, гертән ирҗ, күнд кевтхд, Темүҗин үзхәр одҗ. Тенд Коңкотадой-Чарака өвгн үглхләрн: «Сән эцкинчн хурасн улсиг, бүрн улс авч нүүсиг иткүлх болад, иим болҗ кегдвв», — гиҗ. Түүнд Темүҗин ууляд, һарч одв. Хоелун-уҗин цуһар хайҗ нүүхлә, туглҗ-туган авч, эврән мөрлҗ, зәрм иргниг хәрүлв. Тедн

есть то, что достанется! Ты не из тех, кому, доставляя, дают. Ты должна есть то, что останется. Умер Анбакай-каган, потому даже Хоелун смеет говорить нам «ты».

По возможности, откочуем, бросив их одних. Вы их тоже не берите!». На другой день Тайчиудский Таркутай-Кирилтук и Тодоен-Кирте с Тайчиудами тронулись вниз по реке Онан. Когда они откочевали, оставив Хоелун-уджин с детьми, Конкотадай Чарака-старик поехал их уговорить. Тогда Тодоен-Кирте сказал: «Когда светлая вода долбит, то и белый камень колется!» — и ударил копьем Чарака-старца в спину, говоря: «Зачем уговариваешь?».

Когда Чарака-старик лежал с тяжелой раной, Темуджин пришел его проведать. Тогда Конкатан Чарака-старик сказал: «Останавливая тех, кто забрал людей, собранных твоим благородным отцом, я стал таким!». При этом Темуджин заплакал и вышел. Когда все откочевали, Хоелун-уджин сама села на коня и, развернув знамя, некоторых смогла вер-

Хүргэжэ үгэхэ бэшэбди,
Хүртэһынь лэ эдихэ ёһотойш!
Амбагай-хааниие тагаалал болоо гээд, Өөлэн-ужин, ши маниие иигэжэ хэлэхэ болоо гү?»

«Эдэ эхэнүүдые үхибүүдтэйнь орхёод, нүүгты! Эдэниие абажа бү ябагты!» — гээд, тайчууд угай Таргатай-Хирилтүүг, Түдээн-Хиртэ болон бусад маргааша үдэрынь Онон мүрэниие уруудан хүдэлбэ.

Өөлэн-эхэ орхигдоод байхадаа, хонхотон угай Шархай үбгэниие хойноһоонь эльгээбэ. Шархай үбгэнэй нүүдэлшэдые хүсөөд, идхажа ороходонь:
«Сээл уһан шэргэбэ,
Сэгээн шулуун хахарба»,— гээд, Түдээн-Хиртэ саашаа ябантараа: «Хэр идхагша аабши?» — гээд, Шархай үбгэнэй нюрга руу жадаараа хадхаба.

Шархай үбгэн шархатажа, арайхан гэжэ гэртээ бусаад, зобожо хэбтэхэдэнь, Тэмүүжэн тэрэниие үзэхээ ерэбэ. «Шинии һайн эсэгын хамталан суглуулһан уласай таража нүүн арилха гэхэдэнь, хүсэжэ ошоод, идхахадаа, иигэжэ жадаар хадхуулбаб»,— гэжэ хонхотон угай Шархай үбгэн хөөрэбэ. Тиихэдэнь Тэмүүжэн уйлаад, гаража ябашаба. Өөлэн-ужин орхигдоод байхадаа, өөрөө морин-

qaqdaqsan irken ulu toqtan, Taiciud-un qoinaca noujuui.

чигн, хәрүлгдсн улс, эс тогтн, Тайчиудын ардас нүүҗ.

нуть. Но и они, возвращенные, не остались, а откочевали за Тайчиудами.

доо мордожо, хойноһоонь гүйлгэжэ хүсөөд, зарим харьяата хүнүүдээ үгэдөө оруулжа бусааба. Тиибэшье тэдэнь тогтонгүй, эрьеэд, тайчуудтаа гүйлгэлдэжэ ябашаба.

§ 74. Taiciud aqa deu Hoelun-ujin-ni belbisun kout ucuket, ekes koud-i nuntuq-tur keju nouk-deju,— Hoelun-ujin eme merkan toreju, ücuket koud-iyen tejierun, uqitala boqtalaju, qojitala buseleju, Onan-muren oede irada kuiyiju, olirsun moilsun tenkuju, udur sueni qoolai tejiebe. Suelsu tai toreksen ujin-eke, sutan koud-iyen tejierun, cikorsun siro bariju, sudun, ciciqina uquju tejiebe. Eke Ujin-no qaliyarsun manqirsun-iyar tejiekset kout qat bolura kurbei. Jarcintai Ujin-eke-in jauqasu-bar tejiekset kout jasaq tan secet bolba.

Тайчиуд ах-дүүнр Хоелун-уҗиниг — белвсн, көвүд-үчүкн гиҗ, экнр-көвүдиг нутгт хайҗ нүүхлә, Хоелун-уҗин эм мергн төрҗ, үчүкн көвүдән теҗәхләрн, үктлән бөгчиҗ, һоҗтлан бүслҗ, онан-мөрәр өөд-уру гүүҗ, өлрс-бөөлҗрһ түүҗ, өдр-сөөни хоолынь теҗәв [37]. Сүмстә төрсн уҗин-эк суут көвүдән теҗәхләрн, чикерсүн шор бәрҗ, судун, чичикиниг малтҗ теҗәв. Эк-уҗина хальсн, маңһрсар теҗәгдсн көвүд хад болхдан күрв. Зарцта уҗин-экин заасар теҗәгдсн көвүд засгта цецд болв. Һо уҗина хоосн маңһрсар теҗәгдсн уульха көвүд ууляд, сәд болв.

Когда братья Тайчиуды покинули вдову Хоелун с малыми сыновьями и другими домочадцами в старом кочевье, рожденная мудрой Хоелун-уджин, малых растя сыновей, сгибалась до смерти, стягивала живот до расстройства, по Онан-реке вверх и вниз пробегала, бруснику, ягоды собирала, днем и ночью давала пропитание. Душой наделенная мать-уджин, великих растя сыновей, брала чикорсуновый шампур, рыла корни судуна и чичикина. Корой и луком вскормленные сыновья матушки-уджин достигли ханского величья. По наставлению матери-уджин взращенные сыновья выросли послушными и мудрыми.

Тайчууд аха дүүнэрэйнь Өөлэн-ужиниие бишыхан хүбүүдтэйнь хуушан буусадань орхёод, нүүжэ ябашаһаниинь тэрэ бэлэй.

Оюун мэргэн түрэһэн Өөлэн-ужин
Олон хүүгэдээ тэжээхээ
Оройбшо малгайгаа даран үмдөөд,
Оёдолто дэгэлээ хөөргэн бүһэлээд,
Онон мүрэнэй эрьеые зубшан,
Үдэр һүнигүй гүйхысэ гүйжэ,
Үлир, мойһо түүжэ мэдэбэ.
Зоригтой түрэһэн ужин-эхэ
Золтой хүбүүдээ тэжээхээ
Нэшүүһэн шоро барижа,
Гэшэгэнээ малтажа оробо.
Хатан Өөлэн-эхын
Халяар, мангираар тэжээһэн
Хаахар-баахар хүбүүд
Хаан солотон болобо.
Заяатай ужин-эхын
Загаһаар тэжээһэн хүбүүд
Засагтан сэсэшүүл болобо.

§ 75. Qoa-ujin-no qoqosun manqirsuar tejiekset hauluqat kout hoilaut sait bolba. Eres sait bolun baraju, erekun omoqun ele boldaba. Eke-yüen tejieya keeelduju, Eke-onan-no

Эрин сәд болн бәәҗ, эркн омгта эдн болв. «Экән теҗәйә», — гилдҗ, эк-Онана эрг деер сууҗ, өлгүр-һахуль яслдҗ, эрмдг-земдг заһс өлгҗ, һахульдҗ,

Одним луком вскормленные прекрасной уджин плаксивые сыновья, плача, выросли благородными. Став лучшими среди мужей, они выделялись отвагой. Уговорившись кор-

Гоохон ужин-эхын
Гоогол мангираар тэжээһэн
Хуби заяата хүбүүд
Хутагтан сайд болобо.
Эрэ болоһон хүбүүдынь
Эхээ тэжээхэ гэлсэжэ,
Эхэ Ононой эрьедэ һуужа,
Аагтай хахуули хаяжа,

erki deere sauju, elkuur kouki jasalduju, erendek jendek jiqasu elkuju keukileju jeu-ber keuki ekeulju, jebke qadara keukileju; cilume qubciur huyaju, jiramut jiqasu siuju, jici eke-yüen haci tejiebe.

зүүһәр һахуль эклүлҗ, зевк-хадр һахульдҗ, цөлмгт гүвчр-шүүгл уйҗ, җирмәхәс, заһс шүүҗ, җич-хойр экән ачлҗ теҗәв.

мить свою мать, они садились на берег матушки-Онан и разную рыбу крючком поддевали и удили. Сделав крючки из иголок, они удили тарань, на мелководьи ловили бреднем мальков. Двух матерей они с почтеньем кормили.

Алгана, ялаагана гаргажа,
Зэбэтэй хахуули хаяжа,
Зэбгэ, хадари барижа,
Ашата Өөлэн-эхынгээ
Ашыень харюулан тэжээбэ.

§ 76. Nikan udur Temujin, Qasar, Bekter, Belkutai dorben-qantu sauju kouki tataqui dotora nikan kekeen soqosun orojuui. Temujin Qasar qoyar-aca Bekter Belkutai qoyar buliju abuba. Temujin Qasar qoyar kertur ireju, Ujin-eke du ukulerun: «Nikan kekeen soqosun keuki jauqsan-i Bekter Belkutai aqa deu qoyar-a buliju abdaba ba!» keeesu, Ujin-eke ukulerun: «Yekuujeai? Aqa-nar deu-ner yekin tein kildumui ta? Seuder-ece busu nokor ukai, seul-ece busu cicua ukai bi bida! Taiciut aqa-deu-yeen qasiu ker aburaqun bida? keeju bukui-tur, Erte Alan-eke-in tabun kout metu yekin eye ukeun bi ta? Butukai!» keebai.

Нег өдр Темүҗин, Касар, Бектер, Белкутай дөрвн хамт сууҗ, һахуль татх дотр нег гетәтә захсн торҗ. Темүҗин Касар хойрас Бектер Белкутай хойр булаҗ авв. Темүҗин Касар хойр гертән ирҗ, Уҗин-экдән үглхләрн: «Нег гегән заһсн һахуль зуусиг Бектер, Белкутай ах-дү хойрт булагдувидн»,— гихлә, Уҗин-эк үглхләрн: «Яһҗанат? Ахнр-дүүнр юңгад тиигҗ келлднәт? Сүүдрәс бус нөкр уга, сүүләс бус чичә уга бәәнәвидн. «Тайчиуд ах-дүүнрин өшә яһҗ авхмбидн?» — гиҗ бәәхд, урдк Алан-экин тавн көвүд мет юңгад эв уга бәәнәт? Бәәтхә!» — гив.

Однажды Темуджин, Касар, Бектер и Белькутай вчетвером сидели и удили. Вот на одну из удочек Темуджина и Касара попалась блестящая рыба. Бектер и Белькутай ее у них отобрали. Темуджин и Касар пришли домой и сказали матери-уджин: «Братья Бектер и Белькутай отобрали блестящую рыбу, клюнувшую на крючок». Тогда мать Уджин воскликнула: «Что вы делаете? Разве братья так поступают? Ведь у нас нет друзей, кроме наших теней. Ведь у нас нет посоха, кроме хвоста! Как же мы отомстим нашим братьям Тайчиудам? Почему вы ссоритесь между собой, как некогда пятеро сыновей древней матери Алан? Не трогайте их!».

Нэгэтэ нэгэ үдэр Тэмүүжэн, Хасар, Бэгтэр, Бэлгэтэй дүрбэн хамта загаһа хахуулидаба. Тэмүүжэн Хасар хоёрой хахууляа татан гэхэдэнь, томо гэгшын согосуун загаһан гаража ерэбэ. Бэгтэр Бэлгэтэй хоёр тэрэ загаһыень Тэмүүжэн Хасар хоёрһоо буляажа абаба. Тэдэ хоёр гэртээ ерэжэ: «Хахууляараа нэгэ томо гэгшын согосуун загаһа барихадамнай, Бэгтэр Бэлгэтэй хоёр аханарнай хүсөөр буляажа абаа»,— гэжэ ужин-эхэдээ зарга барибад. «Энэ юундэ иигэжэ эбээ таһаржа байнат? — гэжэ ужин-эхэ хэлэбэ.—
һүүдэрһээ бэшэ нүхэдгүйт,
һүүлһээ бэшэ ташуургүйт.
Тайчуудһаа яажа хоро үһөөгөө абахабибди гэжэ бодохынгоо орондо таанад, аха дүүнэр, хэрэлдэжэ байхат! Үни сагта Алан-гуаа эхын табан хүбүүд мэтэ эбгүй боложо байхадаа яабат? Тиигэжэ бү ябагты!»

§ 77. Tendece Temujin Qasar qoyar ulu taalan ukulerun: «Ocíken nikante biljiur qo-

Тиигхлә, Темүҗин Касар хойр эс таасн, үглхләрн: «Урднь негт билцмр һодльд-

Тогда Темуджин с Касаром с недовольством сказали: «Ранее они точно так же отоб-

Хоёр хүбүүд эхынгээ үгэ нааша абангүй: «Тээсгэн бидэнэй номо годлёор харбажа бариһан бул-

doliduqsan-i tein-ku buliju abulaa. Edoe basa tein-ku buliba. Qantu ker alduqun bida?» keeet, euden oorcu qarcu yorciba. Bekter hulqun deere sirqa aqtatan yesun mori qaraju sau bukui-tur, Temujin umerece daldatcu, Qasar emunece daldatcu sumu-ban sambaju kurkui-tur, Bekter ujeet ukulerun: «Taiciut aqa deu-in qasiun daousun yadan haci ken-e aburan cidaqun-o? keeju bukui-tur, nama-i yekin niduno surimusun, amano qaqasun-bolqamui ta? Seuder-ece busu nokor ukai, seul-ece busu cicua ukai-tur, yekin tein setkiba ta? Qolumta mino bu burelketkun, Belkutai-i bu tebcitkun!» keeet, jabilan sauju kulicaba. Temujin, Qasar qoyar emunece umerece otermeleju otba.

сиг тиим кевәр булаҗ авла. Ода бас тиим кевәр булав. Хамт яһҗ бәәлдхүвидн?» — гиһәд, үүд өрҗ һарад, йовҗ одв. Бектер Халдун деер шарһ агтта йисн мөр харҗ сууҗ бәәхт, Темүҗин ардаснь, Хасар өмнәснь далдлҗ, суман сумлҗ күрхт, Бектер үзәд, үглхләрн: «Тайчиуд ах-дүүһин һашу дуусҗ ядн, ачан кезә аврҗ чадхмб?» — гиҗ бәәхт, намаг юңгад нүднә сурмс, амна хахас болһнат? Сүүдрәс бус нөкр уга, сүүләс бус чичә угад, юңгад тиигҗ седквт? Һулмтим бичә бүрлдүлтн, Белкутайиг бичә көндәтн!» — гиһәд, зәмлн сууҗ күләв. Темүҗин Касар хойр өмн-ардаснь хачкад, йовҗ одв.

рали у нас птенчика, подстреленного стрелой-свистункой. Сейчас также отняли. Как же нам быть с ними в дружбе?». Затем они быстро вышли. Когда Бектер на Халдуне стерег девять соловых меринов, Темуджин подкрался к нему сзади, а Касар спереди с натянутыми луками. Бектер, заметив их, молвил: «В то время, когда мы не знаем, как отомстить братьям Тайчиудам за горе, причиненное ими, зачем вы посчитали меня ресницей в глазу, комком в горле. В то время, когда у нас нет друзей, кроме наших теней, когда нет посоха, кроме хвоста, зачем вы так решили? Не гасите моего очага, не трогайте Белькутая». С этими словами он сел, скрестив ноги, и стал ждать. Темуджин и Касар, выстрелив спереди и сзади, ушли.

жамуурые Бэгтэр Бэлгэтэй хоёр буляажа абаа һэн. Энэ үдэр бариһан загаһымнай буляаба. Тэдэнээр яажа багтажа һуухабибди?» — гээд, үүдээ хаб байса хаяад, түргэн гаража ябашабад. Бэгтэрэй хада дээрэ юһэн шаргал моридоо манажа һуухадань, Тэмүүжэн араһаань, Хасар урдаһаань һэмээхэн номо годлёо дэлилдэһээр шадарлахадань, Бэгтэр тэдэниие хараад: «Тайчууд аха дүүнэрэй эды ехээр газааншалһанайнь түлөө үһөөгөө хэнэй ашаар абажа шадахаяа мэдэнэ гээшэ гүт? Би танай

Нюдэндэ ороһон һорьмоһон,
Шүдэндэ ороһон шэртэһэн
болоо аалби?
Һүүдэрһээ бэшэ нүхэдгүй аад,
һүүлһээ бэшэ минаагүй аад,
юундэ иигэжэ байнат?

Гуламтыем бү залирааггты, Бэлгэтэйем бү хорлогты!» — гээд, забилан һууба. Тэмүүжэн Хасар хоёр Бэгтэрые номо годлёороо ара эбэрһээнь сэхэ харбаад, ябашаба.

§ 78. Ker-tur ireju oroqui-lua, Ujin-eke qoyar kouked-uen cirai aqaju ukulerun: «Baraqsat! Qalaunaca mino qalat qarurun, qar-tur-iyen qara nodun qatqun toreliki, ene! Qarbisuban qajaqu qasar noqai metu, qada-tur dobtulqu qablan metu, aur-iyen darun yadaqu arslan metu; amidu jal-

Герт ирҗ орхла, Уҗин-эк хойр күүкдиннь чирә үзәд, үглхләрн: «Бармрмуд! Халунасм халад һархларн, һартан хар нөҗг атхҗ төрсн, эн. Харвсан[38] хазх, хаср ноха мет, хадт довтлх хаблан мет. Ууран дарҗ ядх арслң мет, эмдәр зальгсу гих

Когда они вошли, Уджин, увидев лица сыновей, запричитала: «Душегубы! Не даром он, выходя из утробы, в руке сжимал черный сгусток крови. Вы подобны псу Касару, грызущему лоно матки. Вы подобны хаблану, налетающему на скалу! Вы подобны льву с неуем-

Тэмүүжэн Хасар хоёрой гэртээ орохотойнь сасуу ужин-эхэнь хоёр хүбүүдэйнгээ шэг шарайе хараһаар ойлгожо, иигэжэ хэлэбэ: «Алууршад!

Умайһаамни гарахадаа,
Улаан бүлин шуһа
Альган соогоо
Адхан түрэһэнш — энэ!
Хэбтэшээ хазаха
Хара нохой мэтэ,
Агуулада добтолхо

qisu keeku manqus metu; seuder-tur-iyen dobtulqu sinqor metu; semiyer jalqiqu curaqa metu; Botoqan-iyen borbi qajaqu buura metu; Boroqan-tur siqaqu cino metu; koud-iyeu kelin yadaju, koud-iyen ideku anqir metu; Kebtesi-en koandeesu omerku joeburi metu; bariju ulu saaraqu bars metu; balamut dobtulou baru(q) metu — baraba! Seuderece busu nokor ukai-tur, seulece busu cicua ukai-tur, Taiciut aqa deu-in qasiun dausun yadan bukui-tur, haci kene aburaquno?» keeju bukui-tur, «Ker aya, keen, ein kildumui ta?» keen koudiyen qaucin ukes qadarun, otokus ukes orkidun, masi maouilabai.

маңһс мет, сүүдртэн довтлх шонхр мет, тагчгар зальгх цурх мет, ботхнань бөрв хазх буур мет, боранд шаһах чон мет, көвүдән келн ядж, көвүдән идх әңгр мет, кевтрән көндәлһсн үмкә шоһлчон[39] мет, бәрж эс саарх барс мет, балмдт довтлх барг мет барвт. Сүүдрәс бус нөкр угад, сүүләс бус чичә угад, Тайчиуд ах-дүүһин һашу дуусж ядн бәәхт, ачан кезә аврхмб?» — гиж бәәхд «Яһж бәәйә гиж, иим юм келднт?» — гиж, көвүдән хуучн үгмүд хадрулн, отгин үгмүд өргүлн, маш муулв.

ной яростью! Вы подобны чудовищу, пожирающему все живое! Вы подобны кречету, налетающему на свою тень! Вы подобны щуке, заглатывающей исподтишка! Вы подобны верблюду, перегрызающему сухожилие верблюжонка! Вы подобны волку, (в юрту) заглядывающему в буран! Вы подобны турпану, пожирающему своих непослушных птенцов! Вы подобны вонючим шакалам, спугнутым с лежбища! Вы подобны стремительному барсу, овчарке, безумно налетающей на добычу! Когда нет друзей, кроме теней, нет посоха, кроме хвоста, когда не испита горечь братьев Тайчиудов и не знаем, когда спасем честь, вы не можете жить дружно и делаете такое злодейство!». Так она ругала их, древние слова откапывая, заветные слова поднимая.

Арсалан мэтэ,
Амидыгаар залгиха
Аюулта мангус мэтэ,
Һүүдэртээ добтолхо
шонхор мэтэ,
Һүүлтэйнь залгиха сурхай
мэтэ,
Ботогоёо хазаха
Буура мэтэ,
Үһээ бороолоор агнаха
Үлэн хүхэ шонодол,
Дальбараагаа захаһаань
Дайлан эдидэг ангиртал,
Бариха, залгиха гэжэ
Балмад янзаар добтолхо
Барас мэтэ —
Барга алууршад!
Һүүдэрһээ бэшэ нүхэдгүйт,
Һүүлһээ бэшэ ташуургүйт.
Өөһэдөө иигэжэ бэе бэеэ алажа байхадаа, тайчууд аха дүүтэнһээ үһөөгөө яажа абахабта? Яаһан муу юумэ хэдэг амитадбта? Одоо хэн манда туһалхаб?» — гэжэ ужинэхэ
Урданай үгэ унгилжа,
Үбгэдэй үгэ үндэһэлжэ,
мааша ехээр хүбүүдээ зэмэлбэ.

§ 79. Tedui atala, Taiciud-un Tarqutai-Qiriltuq Turqaud-iyen uduritcu, «Qoruqat qoojijuu. Siluket siberijuu!» keen irejuu. Ayüju, ekes kout aqa-nar deu-ner siqui hoai-tur qorqolaju, Belkutai mudut ququru tatalaju sibee bariju, Qasar qarbulalduju, Qaciun, Temuke,

Тиигәд бәәтл, Тайчиудын Таркутай-Кирилтук Туркаудан дахулж: «Хурһд боожж, шүлкәс шивртж»,— гиһәд ирж. Эк-көвүд, ахнр-дүүнр әәж, шуһу өөд хорһгдж. Белкүтәй модд хуһлж, таслж, шивә бәрж, Касар харвлдж, Качиун, Темү-

Тем временем прибыл Тайчиудский Таркутай-Кирилтук с Туркаудами и сказал: «Ягнята окрепли, слюнявые покрылись жиротом!». Испуганные матери и сыновья, братья и сестры скрылись в лесу. Белькутай, ломая деревья, строил укрепление, Касар пере-

Энэ үедэ тайчуудай Таргатай-Хирилтүүг: «Хурьгадай ноохон гуужаба, хоротой шүлһөө залгиба»,— гээд, сөрегөөрөө ерэбэ. Ужин-эхэ тайчуудай добтолходо, үхибүүдээрээ, аха дүүнэрээрээ ой шугы худар тэрьедэбэ. Тэндэ Бэлгэтэй модо унагаажа бэхилэлтэ барижа, Хасар дай-

Temulun quřban-ni jaba jaura duruju bulqaldun bukui-tur, Taiciut unsiju ukulerun: «Aqaban, Temujin-i ile, busud-i tan-o kerek ukai!» keen unsiqdaju, Temujin-i morilauju buruutqan, hoai-tur dutaaju otqui-i Taiciut ujeju huldeju, Terkune undur-un siqui hoai-tur sirquju orobasu, Taiciut oroan yadaju, siqui hoaitur horcin saqiju.

ке, Темүлүн һурвниг зав зуур дүрҗ, булалдн бәәхт, Тайчиуд дуудҗ үглхләрн: «Ахан, Темүҗиниг илгәтн, оңдан күн маднд керг уга!» — гиҗ дуудҗ. Темүҗиниг мөрлҗ бултад, өөд зулҗ одсиг Тайчиуд үзҗ көөлдҗ. Терүг өндрин ө-шуһу моднд ширгҗ орхлань, Тайчиуд орн ядҗ, ө-шуһу моднд эргмд харул тәвҗ.

стреливался, Качиуна, Темуке и Темулуну спрятали в расщелине. Когда все отстреливались, Тайчиуды прокричали: «Вышлите нам брата Темуджина! Никто другой нам не нужен!» Увидев, как он скрывается в лесу, Тайчиуды погнались за ним. Когда он скрылся в чаще, Тайчиуды не смогли ее преодолеть и поставили вокруг нее стражу.

садтай номо һуршаар харбалдажа, Хачуун, Тэмүүгэ, Тэмүүлэн гурбаниие жалгада хоргодуулбад. Тайчууд угайхид бүри дүтэлжэ: «Эгээн аха Тэмүүжэнээ үгэгты, ондоо хэншье манда хэрэггүй!» — гэжэ хашхаралдаба. Иимэ хашхараа дуулахадаа, Тэмүүжэн тэрьедэбэ. Тэмүүжэнэй ой тээшэ гүйлгэхэдэ, тайчууд угайхид хойноһоонь намнаба, теэд тэрэнь Тэргүүн үндэрэй үсхэн шэрэнги шугы руу орошобо. Тайчуудууд шугы руу орожо шадангүй тэрэ шугыень хүреэлэн һахиба.

§ 80. Temujin siqui dotora qurban qonoju, qarsu keen moriyen kotolju aisuqui-tur, morin-aca emeel ino multureju qocorcuu. Qariju ujeesu emeel komuldurkelekseer olanlaqsaar multureju qocorcuu. «Olan ci boltuqai! komuldurke basa ker multureku bulee? Tenkri itqan aquyu?» keeju, qariju, basa qurban qonoba. Basa qarcu aisuqui-tur, siqui-in amsar-a qosiliq-un tedui caqan kuru amasar-a boklen unajuu. «Tenkeri itqan aquyu?» keeju, basa qurban qonaba. Basa yesun qonoq ideen ukai aju: «Nere ukai ker ukukdekui? Qarsu!» keeju, tere amasar boklen unaqsan qosiliq-un tedui caqan kuru horcin qarbasu ulu bol-

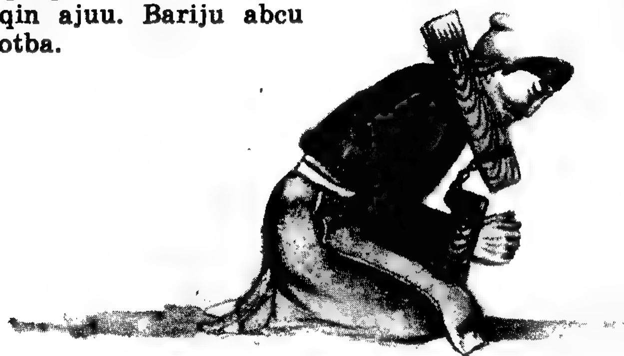
Темүҗин ө-шуһу модн дотр һурв хонҗ, һарсу гиһәд, мөрән көтлҗ аашхд, мөрнәс эмәлнь мөлтрҗ унҗ. Хәрҗ үзхлә, көмрглсн, олнчлсн эмәл хоцрҗ. «Олң чигн болтха. Көмрг бас яһҗ мөлтрх билә? Теңгр саглҗ бәәхий?» — гиҗ хәрҗ, бас һурв хонв. Бас һарч аашхт, шуһун амнд хошин дүңгә цаһан күрд ам бөглн унҗ. «Теңгр саглҗ бәәхмб?» — гиҗ бас һурв хонв. Бас йисн хонг идән уга бәәҗ: «Нерн уга яһҗ үкхви? Һарса!» — гиҗ, тер ам бөглсн хошин дүңгә цаһан күрдиг эргҗ һархла, эс болх модыг сумч утхарн утлад, мөрән хальтру-

Темуджин, переночевав три ночи в чаще, решил выйти из нее. Когда он повел своего коня, вдруг свалилось седло, стянутое нагрудником и подпругой. Тогда он подумал: «Пусть бы подпруга, но как мог сняться нагрудник? Может быть, Небо предупреждает?» Вернувшись назад, он пробыл еще трое суток. Когда он снова решил выйти из чащи, перед ним упал белый валун, величиной с юрту, закрывая выход. «Вероятно, это знак Неба»,— подумал он и пробыл в чаще еще трое суток. Прожив еще девять суток без пищи, он подумал: «Как можно умереть бесславной смертью? Выйду-ка!» — и

Тэмүүжэн шугы соо гурба хоноод, тэндэһээ гараха гэжэ шиидэбэ. Мориёо хүтэлөөд ябажа ябатарнь, эмээлынь гэнтэ моринойнь нюрганһаа мултаржа, гэдэһэ руунь һанжашаба. Эрьежэ харан гэхэдэнь, эмээлэйнь урда хойто улам хоюулаа шангаар татаатай зандаа байһан аад, эмээлынь доошоо һолжоршоһон байба. Уламынь татаатай зандаа һэн гэлэй, харин хударгань хайшан гээд доошоо болохо юм һэм? Дээдэ тэнгэримнил намайе эндэ байлгаха гэбэ гээшэ ха даа»,— гэжэ бодоод, Тэмүүжэн гэдэргээ бусажа, ой соо үшөө гурба хонобо. Ойһоо дахин гараха гэхэдэнь, шугыһаа гараха аман дээрэ гэрэй шэнээн сагаан шулуун хаанаһаашьеб унаад, харгыень хаажархиһан

qu modudi sumuci qituqaiyer-iyen hoqturiat moriyan qaltariuluat, qarqui-lua, Taiciut saqin ajuu. Bariju abcu otba.

лад һархла, Тайчиуд сәкн бәәҗ, бәрҗ авч одв.

стал срезать маленьким ножом прутья вокруг белого валуна. Когда он, наконец, вырвался с конем из чащи, Тайчиуды, сторожившие вокруг, поймали и увели его.

байба. «Дээдэ тэнгэримнил намайе эндэ барижа байна»,— гээд, Тэмүүжэн ой руугаа ороод, баһа гурба хонобо. Эндэ хоолгүйгөөр юһэ хоноод байхадаа иигэжэ бодобо: «Иигэжэ нэрээ хухаран, туража үхэхэмни гээшэ гү? Ойһоо гараха байна!» Харгыень хааһан томо шулууе тойрон, модо бургааһа хутагаараа тайража, мориёо хүтэлэн, талада гарахадань, һахижа байһан тайчууд Тэмүүжэние бариба.

§ 81. Temujin-i Tarqutai-Qiriltuq abcu otcu, ulus irkenduriyen jasaqlaju, ail-tur nikan qonaulun qonaulun bituulun yabuqui-tur, jun-o teriun sara-in harban jirwuan-a hulaan terkel udur, Taiciut Onan-na erki deere qurinlalduju, naran sinkeesu tarqaba. Temujin-i tere qurin-tur kelbure koun kuun abciraju bulee. Qurin-un haran-i tarqaulun, tere kelbure koun-ece buqau tataju abcu, heki ino nikante deleduet kuiju, Onan-no tun dotora kebteesu, ujekdeke, keeju, usun-o qarqi-tur kederku kebteju, buqauban usun huruu urusqan, niur ile kebtebe.

Темүҗиниг Таркутай-Кирилтук авч одҗ, улс-иргндән засглҗ, әәлин гер болһнд нег хонулн эргҗ йовхд, зуна түрүн сарин арвн зурһанд улан чилгр өдр, Тайчиуд Онана эрг деер хүрмлдҗ, нарн суухла тарв. Темүҗиниг тер хүрмд килвр көвүн күн авч ирсн бәәҗ. Хүрмин улс-ардиг тархла, тер килвр көвүнәс бухан татҗ авч, толһаннь экинь негт делдәд, гүүҗ «Онана көвән модн дотр кевтхлә, үзгдхв»,— гиҗ, усна һорькд гедргән кевтҗ, бухан уснд уру урсхн, нүр ил кевтв.

Таркутай-Кирилтук привез Темуджина и подверг наказанию. Когда он скитался по аилу, ночуя в каждой юрте, шестнадцатого числа первого летнего месяца Тайчиуды пировали на берегу Онана и разошлись с заходом солнца. Темуджина на праздник привел малосильный юноша. Когда люди разошлись, Темуджин вырвал свою колодку и, ударив юношу по голове, убежал. Решив, что внутри чащи его увидят, он лег навзничь в воду, оставив над водой только лицо и шейную колодку, которая поплыла по течению.

Таргатай-Хирилтүүг Тэмүүжэние иргэндээ асаржа, зарга зэмынь зада хээд, хүзүүндэнь дүнгэ углаба. Тэмүүжэн айл бүхэндэ нэгэ-нэгэ хонон, тэнэжэ ябаха уялгатай болобо.

Зунай эхин һарын арбан зургаанай үдэр, тэргэд дүүрэн һарын һайндэрые тайчууд угсаатан Онон мүрэнэй эрьедэ найрлаад, наранай шэнгэхэ багта тараба. Энэ найрта хүсэ шадалаар хилбар хүбүүн Тэмүүжэние асарһан байгаа. Һайндэрэй дүүрэхэ багта Тэмүүжэн тэрэ шадалгүй хүбүүнэй гарһаа мултаржа, хүзүүнэйнгээ дүнгээр хүбүүнэй тархи руу нэгэ буулгаад, тэрьедэшэбэ. Ононой эрьеын модон тужа руу ороһон аад, хүндэ харагдахаяа айжа, уһа руу орошобо. Уһан сооһоо гансал нюураа бултайлгаад хэбтэбэ.

§ 82. Tere aldaqsan

Тер алдсн күн ик

В это время упустив-

Уданшьегүй Тэмүүжэ-

kuun yeke dawu-bar: «Bariya kuun aldaba!» keen, qailaqui-tur, tarqaqsat Taiciut quriju ireju, udur metu saraul-a Onan-no tun-ni bederebe. Qarqi-tur kebteju bukui-i Sorqan-Sira job daariju ujeju ukuleryn: «Job ele eimu arqatu-in tula nidun-duriyen qaltu, niur-turiyen keretu, keen, Taiciut aqa deudeen tein ele naidaqdan ajuu. Ci tein cu kebte! Ulu jaaqu bi!» keeet nokcibe. Basa qarin bedereye! Keeldukui-tur, Sorqan-Sira ukulerun: «Mun mun morieren ese ujeksen qajariyen ujeet, qarin bedereye!» keeba. Je ku!» keelduba. Mun mun moriyer qarin bedereju, basa Sorqan-Sira daariju, ukulerun: «Aqa deu cino amaan sidu-ben bileuden aisu. Tein kebte, qadauji-ku» keeet nokciba.

дууhар: «Бәрә күн алдрв!» — гиhәд, хәәкрхд, тарсн Тайчиуд хуржҗ ирҗ, өдр мет сарулд Онана көвән модыг негҗв [40]. Һорькд кевтҗ бәәхиг Соркан-Шира зөв дәврҗ, үзҗ үглхләрн: «Зөв эн иим арhта төләдән нүднднән hалта, нүүртән герлтә гиhәд, Тайчиуд ах-дүүнртән тиигәд эн нәәлгдсн бәәҗ. Чи тиигәд тагчг кевт. Эс заахв»,— гиhәд нөкцв. Бас хәрн негҗйә гилдхд, Соркан-Шира үглхләрн: «Күн болhн эврә мөрәр эс үзсн hазран үзәд, хәрү негҗйә»,— гив. «Эә, тиигйә!» — гилдв. Күн болhн мөрәрн хәрү негҗҗ, бас Соркан-Шира дәврҗ, үглхләрн: «Ах-дүүчн амн-шүдән бүлүдн аашна. Тиигәд кевт, хатур, кукн»,— гиhәд нөкцв.

ший юноша громко вопил: «Пленник вырвался!». На его крик Тайчиуды собрались и при ярком, будто дневном, свете луны стали обыскивать береговую чащу Онана. Соркан-Шира, заметив лежащего в воде беглеца, промолвил: «Видимо, за этакую ловкость, за огонь в глазах, за сиянье на лице он и схвачен братьями Тайчиудами. Ты лежи так же молча! Я не выдам!». Когда решили снова искать, Соркан-Шира предложил: «Пусть каждый пойдет обратно и обыщет те места, где не искал!» Все согласились. Соркан-Шира снова подъехал к беглецу и говорит: «Твои братья точат зубы. Лежи так же. Потерпи!».

ниие алдаhан хүбүүн: «Дүнгэтэй хүниие алдабаб!» — гэжэ хашхарба. Хашхар хуугай дуулаhан тайчууд угсаатан түргөөр сугларжа, үдэр мэтэ hаруул hарын сагаанда Ононой эрьеын тужа соогуур бэдэрбэд. Һүлдэтэ угай Сорхон-Шара Тэмүүжэнэй хэбтэhэн тохойн хажууханаар гарахадаа, тэрэниие обёоржо: «Яагаа hанаамгай юм! Иимэл арга мэхэтэй,
Нюдэндээ галтай,
Нюуртаа гэрэлтэй
хадаш, тайчууд аха дүүнэршни шамайе дүтэ үзэдэггүй байгаа байна. Ши бү ай, эндээл хэбтэжэ хэбтэ, би шамайе заажа үгэхэгүйб!» — гээд, Сорхон-Шара саашалшаба. Тайчууд оложо ядаад, үшөө хаагуур бэдэрхэ болообибди гэлдэхэдэнь, Сорхон-Шара: «Хүн бүхэн ябаhан газараараа дахин ябажа, бэдэрэг»,— гэбэ. Булта зүбшөөжэ, хүн бүхэн ябаhан-ябаhан газараараа бэдэрбэ. Сорхон-Шара Тэмүүжэнэй хажуугаар хоёрдохиёо гарахадаа: «Хэбтэжэл хэбтэ! Аха дүүнэршни шамдаа шүдэ амаа үзүүрлэн, эндэ дүтэхэнүүр ябанад. Бү ай!» — гээд, саашалба.

§ 83. Basa qarin bedereye keeldukui-tur, Sorqan-Sira basa ukulerun: «Taiciut kout, ta kekeen caqaan udur kubcin kuu aldaba. Edoe

«Бас хәрү негҗйә!» — гилдхд, Соркан-Шира үглхләрн: «Тайчиуд көвүд, та гегән-цаhан өдрәр hувҗта кү

Когда преследователи снова решили искать, Соркан-Шира сказал: «Сыны Тайчиудские! Вы средь бела дня потеряли челове-

Тайчууд угсаатанай үшөө хаагуур бэдэрэлтэйб гэжэ хөөрэлдэхэдэ: «Тайчууд угай хүбүүд! Гэгээн сагаан үдэр дунда хүниие алдаhан аад, энэ

qaranqui süni (sueni) ker olqun bida? Basa mun mun mor-iyer ese ujeksen qajariyen ujeet, qarin bedereet tarqaju, manaqar udur ciulju eriye! Qaa otqu, tere buqautu kuun?» keebe. Je keelduju, qarin bedereju, Sorqan-Sira basa daariju ukulerun; «Edui bedereet, qariju, manaqar eriye keelduba. Edoe mani tarqaulun baraju, eke-ben, deu-ner-iyen erin ot! Nama-i ujeba, keen kuun-e ujekdeesu, ujekdebe, keen, bu kelele» keeet nokciba.

§ 84. Ani tarqaulun baraju, dotora-ban setkiju: Ocikan ail bituulju qonaulqui-tur, Sorqan-Sira-in ker-tur qonabasu, Cinbai, Cilaun, qoyar kout ino, oro jiruke-ben ebetcu, sueni nama-i ujeju, buqau mino abcu sularaju qonaaulubai. Edoe basa Sorqan-Sira nama-i ujeju, ulu jaan nokcin aba. Edoe mun-ku tede nama-i aburamu je» keeju, Sorqan-Sira-in ker erin, Onan-muren huruu yorciba.

§ 85. Ker-un belke sün tusuruet, esuk-iyen sueni-de udur caitala buleku bulee. Tere belke sonascu yabubasu, buleur-un daou sonascu kurcu, ker-tur-ino orobasu, Sorqan-Sira:

алдвт. Ода харңһу сөөд яһҗ олхмб бидн? Бас күн болһн эврәннь мөрән, эс үзсн һазран үзәд, хәрү негҗәд, тарҗ, маңһдур өдрәр цуглрҗ ирйә. Хааран одх тер, бухта күн?» — гив. «Ээ!» — гилдҗ, хәрү негҗҗ, Соркан-Шира бас дәврҗ үглхләрн: «Иигәд негҗәд, хәрҗ, маңһдур ирйә!» — гилдв. Ода мадниг тарҗ одхла, экән, дүүнрән эрн од. Намаг үзв гиж, күүнд үзгдхләрн, үзгдләв гиж, бичә кел!» — гиһәд нөкцв.

Эдниг тарҗ одхла, дотран седкҗ: «Урднь әәл эргҗ хонхд, Соркан-Шираһин герт хонхла, Чинбай Чилаун хойр көвүднь өр-зүркән эвдҗ, сөөд намаг үзҗ, бухим авч, сулдхҗ хонулв. Ода бас Соркан-Шира намаг үзҗ, эс зан, нөкцн бәәв. Ода мин тедн намаг аврхмҗ!» — гиж, Соркан-Шираһин гер эрн, Онан-мөр үрүдҗ зөрв.

Герин темдг[41] — сөөд, өдр цәәтл үс, әәрг исгән бүлдг билә. Тер темдг соңсҗ йовад, бүлүрин ду соңсад, күрч, гертнь орхла, Соркан-Шира: «Экән, дүүнрән

ка в колодке. Как мы сможем найти его темной ночью? Пусть каждый еще раз пройдет по своему следу и разойдемся, а завтра днем давайте снова соберемся! Куда он уйдет с колодкой?» Все согласились. Соркан-Шира снова заехал и сказал: «Все решили на этом закончить поиски, а завтра снова вернуться. Ты же дождись, когда мы разойдемся, отправляйся к матери и братьям. Если тебя увидят, никому не говори, что я тебя видел!» Так он помог Темуджину.

Когда все разошлись, Темуджин подумал: «Ранее, когда приходилось ночевать в доме Соркан-Шира, его сыновья Чинбай и Чилаун, пожалев меня, снимали с меня колодку, позволив ночевать свободным. Сейчас вот Соркан-Шира, хотя и видел меня, но не донес, а помог. Теперь только они меня спасут!». С этими мыслями он пошел вниз по Онану в сторону дома Соркан-Шира.

Приметой дома Соркан-Шира было то, что в доме всю ночь до рассвета гнали молочную водку и пахтали кумыс. Когда он по этой примете, прислушиваясь к звуку мутовки,

һүни яажа олохо гэнэт? — гэжэ Сорхон-Шара хэлэбэ.— Мүнөө бэдэрээд, гэр гэртээ хария, үглөөгүүр сугларжа бэдэрхэбди. Хүзүүндээ дүнгэтэй хүн холо хаана ошохо һэм!»

Булта зүбшөөжэ, баһал ябаһан газараараа бэдэрбэд. Сорхон-Шара Тэмүүжэнэй хажууда ерэжэ: «Мүнөө тарахамнай, үглөөдээр бэдэрхэ гэлсэбэбди. Бидэнэй ябаһан хойно ши эхынгээ, дүүнэрэйнгээ байһан газарта ошоорой. Ңамда харгдааб гэжэ хүндэ бү хэлээрэй!» — гэжэ хэлээд, ябашаба.

Тайчуудай ябаһан хойно Тэмүүжэн уһанһаа гаража, Ононии уруудан, Сорхон-Шарын гэр бэдэрбэ. «Уржадэр ээлжээндээ Сорхон-Шарында хоноходом, Шамбай, Шулуун гэдэг хоёр хүбүүдынь һүни зобожо байхыем хараад, дүнгым абажа, һайнаар унтуулаа һэн. Харин мүнөө Сорхон-Шара намайе хараһан аад, заажа үгэбэгүй. Иимэ һайн хадаа намайе абархагүй юм ха гү?» — гэжэ Тэмүүжэн бодоно.

Сорхон-Шарын гэр оложо ядахаар бэшэ юм: бүхэли һүнеэрөө, үүр сайтар сагаан эдеэгээ буйлуулжа, айрагаа бүлэдэг айл. Айраг бүлэхэ абяагаарнь ерэжэ, Тэмүүжэнэй гэртэ орон са-

«Eke-ben, deu-ner-iyen erin ot eseu kelelue bi? Yekin ireba ci?» keeba. Cinbai, Cilaun, qoyar kout ino ukulerun: «Sibaouqan-i turintai buta-tur qorqobasu, buta mun aburajuui. Edoe bidan-tur ireksen-i yekin tein kemu ci?» keen, ecike-yüen uke ulu taalan, buqau-qi ino cucalju, qal-tur tuliyeju, qoitu (n) unqasutu terken-tur unoulju, Qadaan neretai duiiben: «Amitu kuun-e bu kelele!» keeju asaraulba.

эрн од эс гилүв? Юңгад ирвч?» — гив. Чинбай Чилаун хойр көвүднь үглхләрн: «Шовуг турнта бутд хорһдулхла, бут эңүг аврна. Ода маднд ирснд юңгад тиигҗ келнәч?» — гиһәд, эцкиннь үг эс таасн, бухинь цуцлҗ, һалд түлҗ, хөөнә нооста тергнд кевтүлҗ, Кадаан нертә дүүдән: «Әмтә күүнд бичә кел!» — гиҗ асрулв.

добрался до дома, Соркан-Шира молвил: «Я же советовал тебе бежать к матери и братьям. Зачем ты пришел?» Тогда его сыновья Чинбай и Чилаун сказали: «Когда птицу хищник загонит в чащу, чаща ее спасает. Зачем же ты так говоришь с человеком, пришедшим к нам». Не одобряя слова отца, они сняли с него колодку и сожгли. Затем положили в телегу с овечьей шерстью и, поручив его сестренке Кадаан, предупредили: «Никому не говори!».

суунь Сорхон-Шара: «Эхэдээ, дүүнэртээ ошо гээ бэшэ һэн гүб? Юундэ ерээбши?» — гэжэ ганирба. Тиихэдэнь Шамбай Шулуун хоёр хүбүүдынь: «Харсагада намнуулһан жаахан шубуухай шэрэнги руу орожо, амяа абардаг лэ, ядарһан хүнэй манайда ерэхэдэнь, юундэ иигэжэ шэрүүлхэнэбши?» — гэлдэбэ.

Эсэгынгээ хэлэһэн үгые буруушааһан хоёр хүбүүд Тэмүүжэнэй дүнгые мулталжа галдаад, өөрыень гэрэй арада тэргэдэ ашаатай байһан нооһон соо нюужа, Хадаан дүү басагандаа даалгаад: «Шэхэтэй хүндэ үгэ бү алдаарай!» — гэбэ.

§ 86. Qutuar udur «kuun niuba je!» keelduju, «Oer jaura nenjilelduya!» keelduju nenjilelduba. Sorqan-Sira-in ker-tur terkan-tur iseri-in doro kurtele nenjiju, qoitu (n) unqasutu terkan-tur unoju, amasara bukui (n)unqasu tatalaju, koltur kurkui-tur, Sorqan-Sira: «Ene basa eimu qalaun-a (n)unqasun dotora ker dausqu?» keeesu, nenjiulsun baouju yorciba.

Һурвдгч өдртнь: «Күн нууҗ,— гилдҗ,— өөр-зуур негҗлдйә»,— гилдҗ негҗлдв. Соркан-Шираһун герт, тергнд, ширән дор күртл негҗҗ, хөөнә нооста тергнд һарч, деернь бәәх ноос цуцҗ, һолд күрн гиҗәхлә, Соркан-Шира: «Эн басл иим халунд ноосн дотр кен тесх?» — гихлә, негҗсн күн бууһад йовҗ одв.

На третий день пришли к выводу, что кто-то беглеца скрывает, и стали всех обыскивать. У Соркан-Шира искали в доме, на телегах и даже под сиденьем, забрались на телегу с овечьей шерстью и стали разбирать ее. Когда добрались до середины, Соркан-Шира говорит: «В такую-то жару кто сможет усидеть под шерстью?». Тогда сыщик спустился с телеги и ушел.

Гурбадахи үдэртэе тайчууд угайхид ээһэдымнай хэн нэгэн Тэмүүжэниие нюужа байна ха гэжэ һэжэглээд, айл бүхэниие нэгжэхэ гэжэ шиидэбэд. Сорхон-Шарын гэртэ нэгжүүл хэбэд, бүхэгтэй тэргэ соогуур, һандай, жабдан доогуур бэдэрбэд. Нооһотой тэргэ дээрэ гаража үзэбэд. Ашааень буулгажа, нооһон соо бэдэрбэд. Тээ оёортонь хүрэхэ болоходонь: «Иимэ халуунда нооһон соо хүн яажа һуухаб даа?» — гэжэ Сорхон-Шара хэлэбэ. Тиихэдэнь нэгжүүл хэгшэд ябашабад.

§ 87. Nenjiul-i oduqsan-o qoina Sorqan-Sira ukulerum: «Nama-i

Негҗүлиг йовҗ одсна хөөн Соркан-Шира үглхләрн: «На-

После ухода сыщиков Соркан-Шира воскликнул: «Чуть было

Нэгжүүлэй дүүрэхэдэ, Сорхон-Шара Тэмүүжэндэ хэлэбэ: «Намайе одоол

hunesu-er keiskan aldaba! Edoe eke-ben deuner-ijen erin ot!» keeju, aman caqan eremuk hulaqci-ni unoulju, tel quriqan bolqaju, kour nanbuqa jasaju, emeel ulu okun, kete ulu okun, qoyar sumu okbe. Tedui jasaju ileba.

маг үмсəр киискн алдв. Ода экэн, дүүнрəн эрн од!» — гижң, амн цаһан эрмг улагчниг унулжң, төлг хурһан болһжң, хойр нанбуһа өгч, эмəл эс өгн, кет эс өгн, хойр сум өгв. Тиигəд засжң илгəв.

меня не развеяли пеплом! Теперь ступай к своей матери и братьям!» Дав Темуджину беломордую рыжую яловую кобылу, сварив годовалого ягненка, снабдив двумя бочонками, не дав ни седла, ни огнива, дал две стрелы и, так снарядив, он отправил его домой.

үнэһэн болгожо, хиисхэн алдабаш даа. Мүнөө иигээд эхэдээ, дүүнэртээ яба!» Сорхон-Шара Тэмүүжэндэ ама сагаан эрмэг хулагша гүү унуулжа, түлгын мяха шанажа, хүхүүр соо унда хэжэ үгэбэшье, мориндонь эмээл тохонгүй, хэтэ сахюур үгэнгүй, хоёр годлитой номо һаадаг барюулжа ябуулба.

§ 88. Temujin tein oduat, sibeeleju, qorqolaqsan qajar-duriyen kurcu, ebesuno alurqaibar Onan-muren oede mocikiju (morkiju), horonece Qimurqa-qoroqan oroju, iren ajuu. Tere oede mocikied (morkiet), Qimurqa-qoroqanno Beder qosiun-a Qorcuqui-boldaq-a bukuitur joluqalduba.

Темүҗин тиигжң одад, шивəлжң, хорһлсн һазртан күрч, өвснə алһаһар Онанмөр өөдлəд мөрлжң, деед бийəснь, Кимурка-һорьк оржң ирн бəəжң. Терүг өөдлжң мөрдəд, Кимурка-һорькин Бедерхоңшарт Корчукуй-болдакт бүлнь бəəхт золһлдв.

Выехав так, Темуджин добрался до места, где он прятался с семьей, обороняясь. И по залысинам травы пошел вверх по течению реки Онан с запада до Кимурка-ручья. Идя вверх по нему, он добрался до семьи, обитавшей у мыса Бедер на Корчукуй-болдаке.

Тэндэһээ гараад, Тэмүүжэн түрэлхидөөрөө шэбээлжэ хоргодоһон газартаа хүрэжэ ерэбэ. Ногоон соогуур хүнэй ябаһан мүр мүшхэн, Онон мүрэнийе үгсэжэ үрнэ зүгһөө урдаад, Онондо шудхаран ородог Химэргэ горхондо хүрэжэ, саашалхадаа, Бэдэр хушуун шадархи Хоршуухай-Болдог гэжэ газарта гэртэхинээрээ уулзаба.

§ 89. Tende neileldu-ju otcu, Burqan-qaldun-o ebur-e Kulelku dotora, Sankur-qoroqan-no Qara-jirukeno Koko-naur nuntuqlaju aqui-tur, tarabaqat kucukur alaju iden bulee.

Тенд ниилллдəд, Буркан-калдуна өврт Күрəлгү дотр Саңкур-һорькин Каражирүкенə Көк-нуурт нутглжң бəəхт, тарваһад, күшлмүд алжң идн билə.

Там, соединившись, они расположились у озера Коко-нуур в Кара-джирукене при Санкур-ручье на южном склоне Буркан-калдуна и питались сурками и крысами.

Тиигээд буусаяа һэлгэхэ гэлсээд, Бурхан-Халдан хадын үбэртэ оршодог Хүлэлгын уужам талын хойморто Хара-Зүрхэнэй Хүхэ нуурта дүтэхэнэ, Сангуур горхоной хажууда нютагжажа, тарбага, зумбараа барижа, хоолойгоо тэжээдэг байба.

§ 90. Nikan udur sirqa aqtatan naiman morit ker-un dergede baiju bukui-i deerme ireju, ujetele deermetcu yorciba. Yabuqat ujeju qocorba. Belkutai oqodur darki qonqor-i unoju tarbaqacilara odcu bulee. Udesi, naran sin-

Нег өдр шарһ агт нəəмн мөрн герин зергд бəəсиг деермчнр иржң үзтл, деермчлжң одв. Йовһн эздүднь үзжң хоцрв. Белкүтай Оһтр-Дəрк-Хоңһриг унжң, тарваһачлхар одсн билə. Асхар нарн

Однажды приехали грабители и, пока их увидели, угнали восемь соловых меринов, находившихся около дома. Пешие хозяева остались, глядя им во след. Белькутай, оседлав куцего Дарки-саврасого, уехал за сур-

Нэгэтэ дээрмэшэд ерэжэ, бултанайнь харахаар байтар дүтэхэнэ бэлшэжэ ябаһан найман шаргал моридыень туужа ябашаба. Ябаган Тэмүүжэн намнаха аргагүйдэбэ. Бэлгэтэй оодон хонгороороо тарбага агнахаяа ябашаһан бай-

keksen-o qoina, Belkutai darqi oqodur qonqor-tur tarbaqat aciju niqsaqaljatala yabuqan kotolju ireba. Sirqa aqtatan-i deerme abcu otba keeesu, Belkutai ukulerun: «Bi nekesu!» keeba. Qasar ukulerun: «Ci ulu cidaqu, bi nekesu!» keeba. Temujin ukulerun: «Ta ulu cidaqu, bi nekesu!» keeju, darqi qonqor-i Temujin unoju, sirqa aqtatan-i ebesun-o alurqai bar mocikiju (morkiju), qurban qonaju, manaqar erte mor-tur oloan adu-un-tur, nikan kurumele, koun kuun keu saan aqu-i jolqaju, sirqa aqtatan-i surabasu, tere koun ukulerun : «Ene manaqar, naran urququ-in urida sirqa aqta tan naiman morit euber huldeju yorciba. Mor ino bi jaaju oksu!» keeet, oqodur qonqor-i talbiulju, Temujin-ni oroq sinqula-i unoulba. Mun oesun qurdun qubi-i unoba. Ker-turiyen ba ulu odun, nanbuqa sauluqa-ban keere buquju talbiba. «Nokor, ci burun munqaniju aisu ajuu. Ere-in mun nikan bi je! Bi cimatur nokocesu! Ecike mino Naqu-Bayan keekdeyu. Bi qaqca koun ino bi, Boorcu neretu bi!» keeet, sirqa aqta tano mor-iyar ino mocikiju (morkiju), qurban qonaju, udesi naran

суусна хөөн Белкүтай Дәрк-Охтр-Хоңһрт тарваһад ачж, йовһн көтлж ирв. «Шарһ агтсиг деермчнр авч одв», — гихлә, Белкүтай үглхләрн: «Би нексү!» — гив. Касар үглхләрн: «Чи чадшгоч, би нексү!» — гив. Темүҗин үглхләрн: «Тадн чадшгот, би нексү!» — гиж, Дәрк-Хоңһриг унж, шарһ агтсиг өвснә алһаһар мөрдж, һурв хонж, өрүн эрт мөртә олн адунд, нег гүрмлд, көвүн күн гү сааж бәәсиг золһж. Шарһ агтсиг сурхла, тер көвүн үглхләрн: «Эн өрүн, нарн урһхин урд нәәмн шарһ агт мөрн энүгәр көөлһж һарв. Мөринь би зааж өгсү!» — гиһәд, Охтр-Хоңһриг тәвүлж, Темүҗинд Орок-Шиңкулаг унулв. Мөн бийнь Хурдн-Кубиг унв. Гертән эс одн, нанбука, сулһан кеер бүркж тәвәд: «Нөкр, чи зөвәр муурч йовнач. Эрин му негн болдгж. Би чамд нөгцсә. Эцкм Наку Баян болдмн. Би һанц көвүнь болдв. Боорчу нертәв!» —гиһәд, шарһ агтмудын мөрәр мөрдж, һурв хонж, асхни нарн

ками. Только вечером, после захода солнца, явился Белькутай пешком, ведя под уздцы куцего Дарки-саврасого, груженого сурками. Когда ему сообщили: «Угнали соловых меринов»,— он сказал: «Я погонюсь!». Касар возразил: «Ты не сможешь. Я погонюсь!». Тогда Темуджин молвил: «Вы не сможете. Я погонюсь! — и, оседлав Дарки-саврасого, поехал в погоню, отыскивая след по вытоптанной траве. Через трое суток на рассвете он увидел табун лошадей и юношу, доившего кобылицу. Когда он спросил про соловых меринов, юноша ответил: «Этим утром, перед восходом солнца, тут действительно прогоняли восемь соловых меринов. След их я покажу!». С этими словами он отпустил куцего Дарки-саврасого, Темуджину оседлал Орок-Шинкулу, а сам сел на Быстроногого Куби. Не заезжая домой, он оставил в степи свои подойники-ведра и бурдюки, прикрыв травой, и говорит: «Друг, ты очень измучился. У мужчин, говорят, горе одно! Я тебе помогу! Мой отец Наку-Баян. Я его единственный сын, зовусь Боорчу». Вечером, треть-

гаа. Үдэшэ наранай шэнгэһэн хойно Бэлгэтэй тоогүй олон тарбага ганзагалаад, оодон дархи хонгороо хүтэлэн ерэбэ. Найман шаргал моридымнай тонуулшад туужа ябашаба гэжэ Бэлгэтэйдэ хэлэхэдэнь: «Би хойноһоонь намнахам!» — гэбэ. Тиихэдэнь Хасар: «Ши тэдэниие диилэхэгүйш, би ошохом!» — гэбэ. «Таанад диилэхэгүйт, би ошохом!» — гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, оодон хонгортоо мордожо, дээрмэшэдэй мүр мүшхэбэ. Гурбан хоног гүйлгөөд, эртэ үглөөгүүр һүрэг адуун дээрэ бууҗа ерэбэ. Нэгэ залуу хүбүүн гүүгээ һаажа һууба. Тэмүүжэнэй шаргал морид тухайгаа тэрэ хүбүүнһээ асуухадань: «Энэ үглөөгүүр, наранай гарахын урда тээ үнэхөөрөө найман шаргал моридые тууһан хүнүүд гараа һэн. Мүрынь заажа үгэхэдэм болохо»,— гээд, Тэмүүжэнэй оодон хонгорые адуундаа табижа, орог шонхулаа Тэмүүжэндэ унуулба. Тэрэ хүбүүн өөрөө хурдан хубаяа унаба. Тэрэ гэртээшье оронгүй, хүнэг, хүхүүрнүүдээ хээрэ халта бүтүүлэн орхижо: «Нүхэр, ши холын харгыда ябажа эсээ сусааш, эрэ хүнүүд хадаа гай гасалангаа хамта дабаха ёһотойбди. Би ханишни боложо ябалсаһууб. Эсэгэмни Нахуу-баян гэжэ нэрэтэй юм. Би

quburi tasin bukui-tur, nikan kuriyen irken-tur kurba. Sirqa aqta tan naiman morit tere yeke kuriyen-o qijaar-a ebesulen baiju budui-i ujeba. Temujin ukulerun: «Nokor, ci ende baii! Bi sirqa aqta tan, tende bi, huldeju qarsuqai keeba. Boorcu ukulerun: «Nokocesu keen irelee bi; ende yekin baiqu?» keeet, qantu dobtulju oroat, sirqa aqta tan-i huldeju qarba.

өөдм ташрлҗ бәәхт нег күрән иргнд күрв. Нәәмн шарһ агт мөрд тер ик күрәнә захд идшлҗ[42] бәәсиг үзв. Темүҗин үглхләрн: «Нөкр, чи энд бә. Би шарһ агтсан, тер бәәнә, көөҗ һарсу!» — гив. Боорчу үглхләрн: «Нөкцсү, гиҗ ирләв. Энд яһҗ бәәхүв?» — гиһәд, хамдан довтлҗ орад, шарһ агтсиг көөҗ һарв.

его дня, когда солнце скрывалось за вершины гор, они добрались до селенья-куреня какого-то племени и увидели на краю этого большого селенья-куреня пасущихся восемь соловых меринов. Темуджин сказал: «Друг, ты побудь здесь. Я выгоню своих соловых меринов, вон они». Тогда Боорчу возразил: «Я же приехал помочь. Как я останусь здесь?». Поскакали они вместе и угнали своих соловых меринов.

тэрэнэй газар дээрэхи ганса хүбүүниинь гээшэб, Боорчи гэжэ нэрэтэйб»,— гэбэ. Тэдэ хоёр дээрмэшэдэй мүрөөр гүйлгэлдэбэ. Дүрбэдэхи үдэртөө, наранай хадын саагуур орохын тэндэ нэгэ угсаатанай хүреэндэ хүрэжэ ерэхэдээ, айлай захада найман шаргал моридой бэлшэжэ ябахые харабад. «Нүхэр, тэдэ шаргал моридые туужа абаашатарни, ши эндээ бай»,— гэжэ Тэмүүжэн нүхэртөө хэлэбэ. «Шинии нүхэр ябалсаһан аад, юундэ эндэ байха хүнбиб?» — гэжэ Боорчи харюусаба. Тиин тэдэ хоёр шаргал моридоо туугаад, гүйлгэлдэшэбэ.

§ 91. Qoinaca haran ubur-subur nekeju aisu. Nikan caqaan moritu kuun uurqa bariju qaqcaar kuyiceju aisu. Boorcu ukulerun: Nokor, numu sumu nada aca,

Ардаснь эмтн эндтендәс некҗ аашна. Нег цаһан мөртә күн уурһ бәрҗ, һанцар күцҗ аашхла, Боорчу келхләрн: «Нөкр, нум-сум намд

Вслед за ними погнались преследователи. Когда один человек, державший укрюк, на белом коне стал их настигать, Боорчу сказал: «Друг, дай мне

Хойноһоонь олон хүнүүд намнажа оробо. Нэгэ сагаан моритой гартаа урга бариһан хүнэй гансаараа хүсэжэ ерэхэдэнь: «Нүхэр, намда номо годлиёо үгэ, би харбалда-

bi qarbulaldusu!» keeba. Temujin ukulerun: «Mino tula ci erusteujei, bi qarbulaldusu!» keeju, eserku qarin qarbulalduba. Tere caqaan moritu kuun uurqabar-iyen doqiju bayiba. Qoitus nokot kuyiceju ireba. Naran sinkeju otba. Duusin bolju aisu. Qoitu tede haran baruan boldaju baiju qocorba.

ас, би харвлдсв!« — гив. Темүҗин үглхләрн: «Мини төлә чи үрвзәч, би харвлдсв!» — гиҗ, эсргү хәрн харвлдв. Тер цаһан мөртә күн уурһарн докъялҗ бәәв. Ардк нөкднь күцҗ ирв. Нарн сууҗ[43] одв. Сө болҗ аашна. Хөөнь тер әмтн бүрүл болхла, бәәҗ хоцрв.

лук и стрелы, я буду отстреливаться». Темуджин ответил: «Ради меня ты можешь погибнуть. Я буду отстреливаться!» — и, повернувшись к преследователю, начал отстреливаться. Человек на белой лошади стал подавать знаки укрюком. Задние его товарищи подскакали к нему. Солнце село. Когда стало темно, люди отстали.

хам!» — гэжэ Боорчи хэлэбэ. «Үгы,— гэбэ Тэмүүжэн.— Намһаа боложо ши хосорхо һэн гүш? Биш өөрөө харбалдахам!» — гээд, Тэмүүжэн гэдэргээ харан харбажа мэдэбэ. Сагаан моритой хүн жолоогоо татажа, ургаараа занган, бэшэнээ ерэгты гэбэ. Энэ үедэ наран орожо, харанхы болоходонь, намнажа ябагшад гээгдэбэ.

§ 92. Tere sueni duliet, qurban udur, qurban sueni duliju kurba. Temujin ukulerun: «Nokor, bi cimadaca anqida ede morid-iyen abuqu-u bulee? Qubiyalduya, kedui-i abqu keemu?» keebe. Boorcu ukulerun: «Bi sain nokor-i cima-i munqaniju aisu, keen, sain nokor-e tusa bolsu, keen, nokocaju ireba bi: oljeu keeju abqu bi? Ecike mino Naqu-Bayan neretu biyu. Naqu-Bayan-no qaqca koun ino bi bei-u? Ecike-in mino jueksen nada tuketele bi. Bi ulu abqu! Tusa boluqsan mino yaun tusa bolqu? Ulu abqu!» keeba.

Тер сө дүләд, һурвн өдр, һурвн сө дүлҗ күрв. Темүҗин үглхләрн: «Нөкр, би чамаг уга яһҗ эн мөрдән авх биләв? Хувалдйа, кедүһинь авхан келич?» — гив. Боорчу үглхләрн: «Би сән нөкриг, чамаг, муурч йовна гиһәд, сән нөкрт тус болсу гиһәд, нөкцҗ ирләв. Олз юн гиҗ авхв? Эцкм Наку-Баян нертә болдмн. Наку-Баяна һанц көвүнь би эс билүв? Эцкинм зөөсн намд үктлм бәәнә. Би авшгов. Тус болсм юн тус болх? Авшгов!» — гив.

Ехали друзья всю ночь и через трое суток добрались до дома Боорчу. Темуджин сказал: «Друг, без тебя как я сумел бы вернуть лошадей? Давай разделим их. Скажи, сколько бы ты хотел взять?» Боорчу ответил: «Я видел, что ты хороший друг в беде, и решил оказать услугу хорошему другу. На что мне добыча? Моего отца зовут Наку-богачом. Разве я не единственный сын Наку-Баяна? Богатства моего отца мне хватит до смерти. Я не возьму. Что за услуга будет моя услуга? Не возьму!».

Тэмүүжэн Боорчи хоёр тэрэ һүнеэрээ, үшөө гурбан үдэр, гурбан һүни харайлгажа, намнагшадһаа холодобо. «Нүхэрни, шамгүйгөөр моридоо тэхэрюулжэ шадаха һаалби? Моридһоо хубаалдаһуу. Хэдыень абахабши?» — гэжэ Тэмүүжэн асууба. «Шамтай юундэ ошолсоо гэжэ һананаш? Һайн нүхэрэйнгөө зобожо, тулижа ябахада туһалха гээб. Намайе олзо бэдэрээ гэжэ һанаа гүш? Эсэгэмни Нахуу-баян гэжэ алдартай. Би эсэгын ганса хүбүүнби. Эсэгым зөөри ехэ. Юумэ абаха һаа, туһа хүргэһэнэйш нэрэгүйл!» — гээд, Боорчи нэгэш мориие нь абажа үгэбэгүй.

§ 93. Naqu-Bayan-no ker-tur kurba. Naqu-Bayan kou-ben Boorcu-i jabqaju, nisun nilbusu-iyer ajuu. Kenete kurteju, kou-ben ujeju, nikan-te uilamu, nikan-te donqodumu. Koun

Наку-Баяна герт күрв. Наку-Баян көвүһән, Боорчуг, геечкәд, нусн-нульмсар бәәҗ. Генткн күрч ирхләнь, көвүһән үзҗ, негт уульна, негт доңһдна. Кө-

Подъехали к дому Наку-Баяна. Наку-Баян, потеряв сына Боорчу, оказывается, был весь в слезах. Когда тот вдруг явился, увидев сына, он то плакал, то причитал. Сын

Тэдэнэр Нахуу-баянайда хүрэжэ ерэбэд. Боорчи хүбүүгээ үгы болгоһон Нахуу-баян уһа нюдэн боложо һууба. Хүбүүнэйнгээ гэнтэ орожо ерэхэдэ, эсэгэнь нэгэ бархиржа, нэгэ энеэжэ оро-

ino Boorcu ukulerun: «Yaun bolba? Sain nokor munqaniju aisun ajuu. Nokoceju odulaa bi. Edoe ireba!» keeet, haulju otcu, buquqsan nanbuqa sauluqaban aciraba. Temujin-ne tel quriqan alaju, kunesu okuet, nanbuqa deurke(n)jasaju kunesuleulba. Naqu-Bayan ukulerun: «Qoyar jalaus bei ta. Ujelduktut, mona qoina bu tebcilduktut!» keeba. Temujin otcu, qurban sueni, qurban udur yorciju, Sankurqoroqan-a ker-tur-iyen kurba. Hoelun-eke, Qasar kiet deu-ner ino keruju aju, ijeju bayasba.

вүнь, Боорчу үглхләрн: «Юн болв? Сән нөкр муурч аашсн бәәж. Нөкцж одлав. Ода ирүв!» — гиhәд йовж одад, бүрксн нанбука, сулhан авч ирв. Темүжинд төлг хурh алж, күмс өгәд, нанбука дүүргн засж күмслүлв. Наку-Баян үглхләрн: «Хойр залус болвт. Үзлдтн, үүнә хөөн бичә салтн!» — гив. Темүжин одж, hурвн сө, hурвн өдр йовж, Саңкур-hорькд, гертән күрв. Хоелун эк, Касар, дүүнрнь гесжәж, үзн байсв.

его Боорчу говорит: «Что случилось? Был в беде хороший друг. Я поехал ему помочь. Сейчас вернулся!». Затем он уехал и привез спрятанные бурдюки и подойники-ведра. Зарезали для Темуджина годовалого ягненка, наполнили бурдюки питьем и снабдили пищей на дорогу. Наку-Баян, прощаясь, сказал: «Вы оба стали мужчинами. Навещайте друг друга и после этого не расставайтесь!». Темуджин поехал и через трое суток доехал до дома, до Санкур-ручья. Мать Хоелун, Касар и другие братья, переживавшие за него, увидев, обрадовались.

бо. «Юун болооб? Һайн нүхэрэйнгөө гайда ороод, зобожо тулижа ябахада, ханинь боложо ябалсааб. Мүнөө ерээб»,— гээд, Боорчи хээрэ орхиhон хүхүүр, хүнэгүүдээ асарба. Тиигээд Тэмүүжэнии холынь харгыда түхеэрүүлжэ, түлгэ гаргажа, хүхүүртэй унда үгөөд, Нахуу-баян хэлэбэ: «Та хоёр хоюулаа залуунуудта. Таhаршагүй нүхэд бологты. Бэе бэеэ хайрлажа ябагты, бэе бэеэ бү орхигты!» Тэмүүжэн тэдэ хоёртоёо хагасаад, гурбан һүни, гурбан үдэр ябажа, Сангуур горхондоо, гэртээ хүрэжэ ерэбэ. Өэлэн-эхэнь, Хасар, мүн бусад дүүнэрынь бархиралдажа байhанаа Тэмүүжэнэйнгээ ерэхэдэ, баярлахын ехээр баярлабад.

§ 94. Tendece Temujin, Belkutai qoyar Dei-Secen-no Borte-ujin-i yesun nasutu bukui-tur ujeju irekseer qaqacaju bulee. Keluren-muren huruu erin otba. Cekcer-Ciqurqu qoyar jaura Dei-Secen Unqirat tende ajuu. Dei-Secen Temujin-i ujeju masi yeke bayascu ukulerun: «Taiciut aqa deu cinu naitamu, keen, medeju, masi keruju jokoleai. Aran ujebe je, cimai!» keeet, Borte-ujin-i neileuleet euskeba. Eusken aisurun, Dei-Secen jaura Keluren-o Uraqjol-nudaca qariba. Ker-

Тендәс Темүжин Белкүтай хойр Дей-Сечена Борте-ужиниг йисн настадан үзж ирснәс нааран хаhцу бәәчкәд, Керүлен-мөр урудж эрн одв. Чекчер Чикурку хойрин зуур Дей-Сечен Уңкират бәәж. Дей-Сечен Темүжиниг үзж, маш икәр байсж, үглхләрн: «Тайчиуд,[44] ах-дүүчн нәәлнә гисиг медж, маш гесж-гейүрж цөкрләв. «Әрә үзүв чамаг!» — гиhәд, Борте-ужинлә ниилүләд үдшәв. Үдшәж

Отсюда Темуджин, с девятилетнего возраста не видевшийся с дочерью Дей-Сечена Борте-уджин, отправился с Белькутаем на ее поиски вниз по Керулену. Ункирадский Дей-Сечен в это время находился между Чекчером и Чикурку. Дей-Сечен, увидев Темуджина, очень обрадовался и говорит: «Узнав, что Тайчиудские братья напали на тебя, я совершенно отчаялся. Наконец-то я вижу тебя!». Затем он обручил его с Борте-уджин и отправил домой. Про-

Тэмүүжэн Бэлгэтэйтэеэ Хэрлэн мүрэнии уруудан, Дэй-Сэсэнэй Бүртэ-ужинииe бэдэрхээ мордобо. Тэрэ юhэ наhатай хүбүүхэн ябахаhаа хойшо Бүртые хараагүй байгаа. Унгираад угайхидтаяа хамта Дэй-Сэсэн Цэгцэр Шэхүүргэ хоёрой хоорондо оршодог нютагтаа ажаhууба. Дэй-Сэсэн Тэмүүжэнии харахадаа, ехэтэ баярлажа: «Одоол ерэбэбши! Тайчууд угсаатанайш шамайе үзэн ядадаг hэн тула, дахин уулзахабди гэжэ найдахааш болёод, сэдьхэлээ зобожо байгаалби»,— гэбэ. Тэмүү-

kai ino, Borte-ujin-o eke, Sotan neretei bulii. Sotan oki-yen hüdeju, Kurelku dotora Sanqur-doroqan-a bukui-tur kurkeju ireba.

аашад, Дей-Сечен зуур Керүленә Урак-җолнудас хәрв. Гергнь, Борте-уҗина эк, Сотан, окан үдшәҗ, Күрелкү дотр Саңкур-һорькд бәәх гертнь күргҗ ирв.

водив их до Керуленских Урак-джолнудов, Дей-Сечен вернулся домой. Жена его, мать Борте-уджин, звалась Сотан. Сотан проводила дочь к семье мужа, жившей на Санкур-ручье в глубине Курелку.

жэндэ Бүртэ-ужинаа хүргэхээ түхеэрбэ. Дэй-Сэсэн Хэрлэнэй Ураг-Цол нуга хүрэтэр хүргөөд бусаба. Харин Бүртэ-ужинай эхэ, Цотон гэжэ һамганиинь басагаяа Сангуур горхоной эрье шадар нютагжаһан хадамайнь гэртэ хүргэбэ.

§ 95. Sotan-ni qariuluat, Belkutai-i, Boorcu-i nokoceye keen uriju ileba. Boorcu, Belkutai-i kurkeuluet, ecikeduriyen ulu kelelen, Bokotur-qonqor-i unoat, boro ormuke-ben bokturuet, Belkutai-lue ireba. Tere nokocekseer nokocekui yosun teimu.

Сотаниг хәрүләд, Белкүтайиг Боорчу тал «нөкцйә!» гиҗ, үрҗ илгәв. Боорчу Белкүтайиг ирхлә, эцктән эс келн, Бокотур-Хоңһриг унад, бор өрмгән көдрәд, Белкүтайла ирв. Тер нөкцсәр нөкцсн йосн тиим.

Провожая Сотан домой, Темуджин отправил Белькутая к Боорчу с просьбой оказать помощь. Когда прибыл Белькутай, Боорчу, даже не сказав отцу, оседлал своего Бокотур-саврасого, накинул на себя свой серый армяк и явился с Белькутаем. С тех пор он остался помогать Темуджину.

Цотон хадам эжынгээ гэртээ хариха болоходо, үдэшэлсэхыень Боорчиие дууда гэжэ Тэмүүжэн Бэлгэтэйгээ эльгээбэ. Бэлгэтэйн ахынгаа захяае Боорчидо дуулгахадань, тэрэ эсэгэдээш хэлэнгүй, борохон дэгэлээ үмдэжэ, бүхэтэр хонгортоо мордожо, Бэлгэтэйтэй ябалсаба. Боорчи иимэ туһа хүргэжэ, үнэн сэхэ нүхэрынь болоо бэлэй.

§ 96. Sanqur-qoroqan-aca nouuju, Keluren-muren-o teriun, Burqierki-de, nuntuqlan baouju, Sotan-eke-in sitkul, keen, qara buluqan daqu abciraju bulee. Tere daqu-an Temujin, Qasar, Belkutai qurban abcu otcu: «Erte udur Yesukai-qan ecike-lue Kereit irken-o Van-qan anda keelduksen ajuu; ecike-lue mino anda keelduksen ecike metu bei je!» keen, Van-qan-i Tuula-in Qara-tun-ne bei-yu, keen medeju, otba. Van-qan-tur Temujin kurcu ukulerun: «Erte udur ecike-lue mino anda keelduksen ajuu. Ecike-ku metu beiyu je!» keeju, Kerkai baou-

Саңкур-һорькас нүүҗ, Керүлен-мөрнә экнд, Бурки-эргд нутглн буухд, Сотан экин шидүр гиҗ, хар булһн дах авч ирсн билә. Тер дахан Темүҗин, Хаср, Белкүтәй һурвн авч одҗ: «Урд цагт Есукай-хан эцкләм Керәд-иргнә Ваң-хан анда болсн бәәҗ, эцкләм анда болсн — эцк мет болнаҗ!» — гиһәд, Ваң-хааг Туулан Хар-тунд бәәнә гисинь медҗ одв. **Ваң-хаанд Темүҗин** күрч үглхләрн: «Урд цагт эцкләм анда болсн күн эцк мет болнаҗ»,— гиҗ, герг буулһҗ,

Когда от Санкур-ручья прикочевали к истоку реки Керулен и осели на крутояре Бурки-эрки, в качестве подарка-шитья матери Сотан прислали доху из черного соболя. Ту доху Темуджин, Касар и Белькутай втроем повезли в подарок Кереидскому Ван-хану, жившему в Черной чаще Каратун на реке Тола, считая, что человек, ставший андой-побратимом отца, подобен отцу. Прибыв к Ван-хану, Темуджин сказал: «В прежние времена ты был побратимом моего отца. Значит, ты все равно, что отец.

Тэмүүжэнэй гэр бүлөөрөө Сангуур горхонһоо Хэрлэн мүрэнэй эхиндэ оршодог Бурхи-Эрье гэжэ нютагта нүүгээд байхада, Цотон хадам эхэнь түрэ хуримай бэлэг болгон булган даха басагандаа бэлэглэбэ. Тэмүүжэн Хасар Бэлгэтэй хоёр дүүнэртээ хамта тэрэ дахыень Ван-хаанда абаашажа бэлэглэхэ гэжэ шиидээд, иигэжэ бодобо: «Хэрээд угай Ван-хаан **Есүгэй-баатар** эсэгэтэйм анда болоһон байгаа. Тиимэһээ түрэһэн эсэгэһээм өөрэгүй хүн болоно». Туула голой Хара-Түглэ гэжэ газарта Ван-хааниие нютагжажа байна гэжэ мэдээд, тэндэнь ошобо. Ван-

lju emuskel cimada awciraba!» keen, buluqan daqu okba. Yan-qan masi bayascu ukulerun: «Qara buluqan daqu-in qariu qaqacaqsan ulus-i cino qantutqaju oksu! Buluqan daqu-in qariu butaraqsan ulus-i cino bukutkelduju oksu! Bokere-in bokse tur, cekere-in ceeji-tur-atuqai!» keeba.

өмскүл чамд авч ирүв!» — гиж, булһн дах өгв. Ваңхан маш байсҗ үглхлэрн: «Хар булһн дахинчн хәрүд хаһцсн улсичн хамцулҗ өгсв. Булһн дахинчн хәрүд бутрсн улсичн бүрткҗ өгсв. Бөөрин бөгст, цеерин цеежд бәәтхә!» — гив.

Поэтому я, женившись, привез тебе свадебный подарок» — и преподнес ему соболью доху. Ван-хан очень обрадовался и сказал: «За твою черную соболью доху я тебе твой разрозненный народ соберу! За соболью доху я тебе твой рассеявшийся народ соберу! Да останутся мои слова у сидалища почек, да хранятся мои слова в праведной груди!».

хаанайда хүреөд, Тэмүүжэн: «Урдань хада та минии эсэгэтэй анда болоһон байгаат, тиимэһээ намда эсэгэһээм өөрэгүй хүн гээшэт. Тиимэ болохолоороо һамга абаһан би түрынгөө бэлэг болгон, танда энэ булган даха асарбаб»,— гэбэ. Ван-хаан баярлахын ехээр баярлажа, уярхын ехээр уяраад, иигэжэ харюусаба:

«Хара булган дахыншни
Харюу гэжэ байха лэ!
Хаха һүрэһэн уласышни
Хамтадхажа үгэхэлби.
Булган дахынш харюуе
Басааха шадал байха лэ.
Бута һүрэһэн уласышни
Буляажа шамда үгэхэлби.
Ямбатан — хойморто һууг.
Ядаашад — үүдэндэ байг!»

§ 97. Tendece qariju, Burqi-erki-de bukui-tur, Burqan-qaldunaca Uryanqadai kuun, Jarciuadai-ebukan kuurke-ben urcu, Jelme neretu ko-

Тендәс эдн хәрҗ, Бурки-эргд бәәхт, Буркан-калдунас Урйаңкадай күн, Җарчиудай-өвгн көөргэн үүрч, Җелме

Когда они возвратились и поселились на крутояре Бурки-эрки, с Буркан-калдуна пришел Урианкадайский Джарчиудай-старик. С

Тэмүүжэнэй тэндэһээ бусажа, Бурхи-Эрьедэ ерээд байтарнь, Бурхан-Халданһаа уряанхай угай Жарчуудай үбгэн нюргандаа дарханай хөөргэ

uniyen uduritcu ireju, Jarciudai ukulerun: Onan-no Deliun-boldaqa bukuitur, Temujin-i torokui-tur buluqan nelke okulee bi. Ene kouben Jelme-i okulee-ku bi. Ucukan, keen, abcu odulua. Edoe Jelme-i: «Emeel-iyen toquul, eude-iyen nekuul!» keeju okba.

§ 98. Keluren-murenno teriun-e, Burqi-erkide, baouju bukui-tur, nikan manaqar, erde kerel siral (an) udur kein bukui-tur, Hoelun-eke-in ker dotora kodolkui Qoaqcin-emeken boscu ukulerun: «Eke, oter bos! Qajar derbelumui, tuburiun sonastamui! Jalqansiq tan Taiciut aqun-o? Eke, oter bos!» keebi.

§ 99. Hoelun-eke ukulerun: «Koudi oter seriulutkun!» keeet, Hoelun-eke oter-ku bosbi. Temujin tan kout oterlen-ku bosuat, moridiyen bariju, Temujin nikan mori unoba. Hoelun-eke nikan mori unoba. Qasar nikan mori unoba. Qaciun nikan mori unoba. Boorcu nikan mori unoba. Jelme nikan mori unoba. Temulun-ni Hoelun-eke eburturiyen deurba. Nikan mori kotol jasaba. Borte-ujin-e mori dutaba.

нертэ кевүhэн дахулж ирж, Жарчиудай үглхлэрн: «Онана Делиүн-болдакд бээхд, Темүжиниг тэрхд, булhн өлгэ өглэв. Эн кевүhэн, Желмег, чигн өглэв. Болв үчүкн гиж, авч одлав. Ода Желмеhэр эмэлэн тохул, үүдэн секүл!» — гиж өгв.

Керүлен-мөрнэ экнд Бурки-эргд бууж бээхт, нег өрүн, эрэ герл-сарул өдр гиж бээхт, Хоелун-экин гер дотр көдлдг Коакчин-эмгн босж үглхлэрн: «Эк, өтр бос. hазр далвлзна, дүүрэн соңсгдна. Залhмшгта Тайчиуд болвза? Эк, өтр бос!» — гив.

Хоелун-эк үглхлэрн: «Кевүдиг өтр серүлтн!» — гиhэд, Хоелун-эк өтрхн босв. Темүжинта кевүд өтрлңгү босад, мөрдэн бэрж. Темүжин нег мөр унв. Хоелун эк нег мөр унв. Хасар нег мөр унв. Качиун нег мөр унв. Боорчу нег мөр унв. Желме нег мөр унв. Темүлүниг Хоелун-эк өвртэн дүрэд, нег мөр көтлж hарв. Борте-үжинд мөрн дутв.

собой он принес на спине кузнечный мех и привел сына Джелме. Он сказал: «Когда-то на Делиун-болдаке Онан-реки при рождении Темуджина я подарил ему соболью люльку и сына Джелме. Считая, что он еще мал, я его тогда увел. Сейчас пусть Джелме тебе седлает коней и отворяет двери».

Когда жили у истока Керулена на крутояре Бурки, однажды утром, когда забрезжил рассвет, поднялась старуха Коакчин, работавшая у матери Хоелун, и говорит: «Мать, скорее вставай! Земля колышется и слышен шум! Может быть, это неотвязчивые Тайчиуды? Мать, вставай скорее!».

Мать Хоелун сказала: «Разбудите скорее сыновей!» — сама же быстро встала. Ребята с Темуджином, поспешно встав, поймали коней. Одного коня оседлала мать Хоелун. Одного коня оседлал Касар. Одного коня оседлал Качиун. Одного коня оседлал Боорчу. Одного коня оседлал Джелме. Темулуну мать Хоелун взяла к себе, второго коня повела в поводу. Для Борте-уджин коня не хватило.

үргэлэнхэй, Зэлмэ хүбүүгээ дахууланхай хүрэжэ ерэбэ. «Тэмүүжэн, үни хада шинии Дэлюун-Болдогто түрэхэдэ, би булган мансы бэлэглээ hэм. Мүн тиихэдэ Зэлмэ гэжэ энэ хүбүүгээ үгэhэн аад, үшөө багахан хадань, hөөргэнь абаашаа hэм. Харин мүнөө Зэлмээ шамда үгэнэб:
Үреэ морииш эмээллэжэ,
Үүдыш нээжэ байг!» —
эжэ үбгэжөөл хэлэбэ.

Нэгэтэ Хэрлэнэй эхиндэ, Бурхи-Эрьедэ байхадань, нэгэ үглөөгүүр үүрэй сайхын урда тээхэнэ Өөлэнэй гэрэй зараса Хуаагшан-хүгшэн мэгдүүгээр хэлэбэ: «Өөлэн-эхэ, түргөөр бодыт. Моридой табараанhаа газар доhолжо байнал. Үнөөхи тайчууд дахин ерэжэ ябаагүй юм бээз? Түргэлыт, бодыт!»

Өөлэн-эхэ яаран бодожо, үхибүүдээ түргөөр hэрюулхые захирба. Тэмүүжэн дүүнэрээрээ бодоодхибо. Моридоо барижа, нэгэдэхииень — Тэмүүжэн, хоёрдохииень — Өөлэн-эхэ, гурбадахииень — Хасар, дүрбэдэхииень — Хачуун, табадахииень — Тэмүүгэ-одхон, зургаадахииень — Бэлгэтэй, долоодохииень — Боорчи, наймадахииень — Зэлмэ унабад. Өөлэн-эхэ Тэмүүлэн басагаяа урдаа hуулгаба. Нэгэ мориёо хүтэлөөд ябаха гэхэдэнь, Бур-

тэ-ужинай унаха морин хүртэбэгүй.

§ 100. Temujin aqa-nar deu-ner morilaju, erte boet, Burqan juk qarba. Qoaqcin-emeken, Borte-ujin-i niusu keen, bokan qarautai terken-tur unoulju, boere alaq huker kolju, Tenkeli-qoroqan oede kodolju auisun bukui-tur heru-baru-da, udur kein bukui-tur, eserkunece cerik haran qataraju herkiju kurcu ireju: «Yaun kuun ci?» keen hasaqba. Qoaqcin-emeken ukulerun: «Bi Temujinoai bi! Yeke ker-tur qonin qirqara irelee. Ker-turiyen qariju aisi!» keeba. Tendece ukulerun: «Temujin ker-tur biyu-u, ker kejie biyu?» Qoaqcin-emeken ukulerun: «Ker-ci oira biyu! «Temujin-i bukui-i ukai ese uqabai. Qoinaca bosuat irebi bi!» keebi.

Темүҗин, ахнр-дүүнр мөрлҗ, эртэр Буркан тал һарв. Коакчин эмгн Борте-уҗиниг, «нуусв» гиһәд, бухин хааһулта тергнд суулһҗ, бөөр алг үкр зүүҗ[45], Теңкели-һорьк өөдлҗ һарад, көдлҗ йовхт өрин барнд, өдр гииҗ бәәхт, өмнәснь цергин әмтн хатрҗ, эргҗ күрч ирҗ: «Юн күмбч?» — гиҗ сурв. Коакчин эмгн үглхләрн: «Би Темүҗинәв. Ик герт хө кирһхәр ирләв. Герүрн хәрҗ аашлав!» — гив. Тедн үглхләрн: «Темүҗин герт бәәнү? Ю кеҗ бәәнә?» Коакчин-эмгн үглхләрн: «Гернь өөр бәәнә. Темүҗиниг бәәхугаһинь медхшв. Ар бийәс босад ирвв», — гив.

Темуджин с братьями выехал рано на Буркан. Старуха Коакчин, спасая Борте-уджину, посадила ее в крытую бычью телегу, запрягла пегобокую корову и тронулась вверх по Тенкели-ручью. Вдруг в утренней мгле, когда свет зари лишь окрашивал горизонт, перед ними возникли воины. Они подъехали и спросили: «Ты кто такая?». Коакчин-старуха ответила: «Я подданная Темуджина, приезжала ко двору стричь овец. Сейчас я еду домой!». Те спросили: «Темуджин дома? Что он делает?». Коакчин ответила: «Юрта его там, а дома он или нет, я не знаю. Я выехала с заднего двора».

Тэмүүжэн дүүнэртээ байраһаа хүдэлжэ, үүр хираанаар Бурхан-Халдан тээшэ гүйлгэлдэбэ. Хуаагшан-хүгшэн Бүртэ-ужиниие абархын тулада бөөрэ алаг үхэрээ бүхөөгтэй тэргэдэ хүллэжэ, тэрээн соогоо һуулгаад, Түнгэлиг горхониие үгсэн гэшхүүлбэ, Ойн захаар үшөөл харанхышаг. Тиин үүр сайжа эхилбэ. Гэнтэ урдаһаань оршон тойрониие хараашалһаар сэрэгэй хүнүүд гүйлгэлдэһөөр дүтэлбэд. Тэдэнэр хүгшэнэй хажууда ерээд: «Ши хэн гээшэбши?» — гэжэ асууба. «Би Тэмүүжэнэй зарасаб,— гэжэ Хуаагшан-хүгшэн харюусаба.— Ехэ гэртээ ошожо, хонидоо хайшалааб. Мүнөө харижа ябанаб».— «Тэмүүжэн гэртээ гү?» — «Би мэдэнэгүйб. Би арын гэрһээ гарааб»,— гэбэ хүгшэн.

§ 101. Tede ceriut tedui, qatariba. Qoaqcin-emeken boere alaq huker-iyen deleduet, oterlen neuku bolun, terken-o tenkeli ququs otba. Tenkeliben ququraqdaju, yabuqadiyar hoai-tur kuyiju oroya keeldun bukui-tur, daruca mut cerikut Belkutai-in eke-i sundalaulduju qoyar kol ino cerbekelduulju, qataraju kurcu ireet: «Ene

Тер цергүд тиигән хатрв. Коакчин-эмгн бөөр алг үкрән делдәд, өтрлн нүүхәр бәәхләнь, тергнә теңлиг (көшүр) хуһрҗ[46] одв. Теңлиг хуһрхла, йовһар өмоднд гүүҗ орйа гилдн бәәхт, даруһас мет цергүд Белкүтайин экиг сундлҗ, хойр көлинь сәрвклдүлҗ, хатрҗ, күрч ирәд: «Эн тергн

Воины поскакали в указанном направлении. Старуха же Коакчин стала хлестать пегобокую корову, стараясь скорее уехать, но тут сломалась ось телеги. Когда сломалась ось и они уже решили было пешком добежать до леса, прискакали к ним те же воины, посадившие позади седла мать Белькутая, ноги которой

Сэрэгшэд гүйлгэлдэжэ ябашаба. Хуаагшан-хүгшэн бөөрэ алаг үхэрөө ташуурдажа оробо, теэд урагшаа даб гэхэдэнь, тэргынь гол хухаршаба. Тэргынгээ эмдэрхэдэ, хоёр эхэнэр ой руу гүйлдэхэ гэжэ хэлсэбэд. Тиигэһээр байтарнь тугаарай сэрэгшэд гүйлгэлдэжэ ерэбэ, нэгэниинь Бэлгэтэйн эхые һундалдууланхай. «Тэргэ соошни юун бэ?» — гэжэ ерэгшэд асууба.

terken dotora yaun teeju amu!» keeba. Qoaqcin-emeken ukulerun: «Unqasun teeju amu!» keebi. Tede ceriudun aqa-nar ino ukulerun: «Deu-ner, koudiyen baouju ujetkun!» keeba. Deu-ner kout ino baouju, qaatai terken-o qaalqa abqui-lua, dotora qatun(q) je kuun saquju, ima-i terkenece circu, baoulju, Qoaqcin jirini sundalaulju abuat, Temujin-o qoinaca ebesun-o alurqai-bar mocikiju (morkiju), Burqan juk qarba.

§ 102. Temujino qoinaca Burqan-qaldun-ni qurbanta quciulju, erusun yadaba. Ein-tein boljiasu, umubu sibar berke hoai ino catqulan moqai-a sirquasu ulu bolqu berke siqui qoinaca ino daqaju, erusun yadajuui. Tede qurban Merkit ajuu. Uduit-Merkidun Toqtoa, Uwas-Merkidun Dair-Usun, Qaat-Merkidun Qaatai-Darmala. Ede qurban Merkit erten-o Hoelun-eke-i Ciledu-daca buliju abtalaai, keen, edoe tere osuel osuen irekse(n) ajuu. Tede Merkit ukuleldurun: «Hoelun-no haci aburan, edoe emes-i ano abuba. Haci-yen aburaba bida!» keelduju, Burqan-qaldun-naca baouju, keit-turiyen ajiraba.

дотр ю теежә йовнач?» — гив. Коакчин-эмгн үглхләрн: «Ноос теежә йовнав!» — гив. Тер цергүдин ахнрнь үглхләрн: «Дүүнр көвүд, бууҗ үзтн!» — гив. Дүүнр көвүднь бууҗ, хааhулта тергнә хааhул авхла, дотрнь хатн бәәдлтә күн сууҗ. Түүг тергнәс чирҗ, буулhҗ, Коакчинтә хойраhинь сундлулҗ авад, Темүҗинә ардас өвснә алhаhар мөрдҗ Буркан тал hарв.

Темүҗинә ардас Буркан-калдуниг hурв бүслҗ, эргҗ ядв. Иигән-тиигән орхла, улм шавр берк, ө-моднь цадхлң моhаг шурhхла, эс болм, берк шаху, ардаснь дахҗ, эргн ядҗ. Тедн hурвн Меркид бәәҗ. Удуит-Меркидин Токтоа, Увас-Меркидин Даир-Усун, Каат-Меркидин Каатай-Дармала. Эдн hурвн Меркид эртинә Хоелун экиг Чиледүhәс булаҗ авла гиhәд, ода тер өшә некхәр ирсн бәәҗ. Тер Меркид үглхләрн: «Хоелуна ач аврн, ода эмсинь аввидн. Ачан аврввидн», — гилдҗ, Буркан-калдунас бууҗ, гермүдтән авч ирв.

болтались от скачки. Они спросили: «Что везешь в телеге?». Коакчин-старуха ответила: «Везу шерсть!». Тогда старшие среди воинов сказали младшим: «Сойдите с коней и посмотрите!». Когда они заглянули в крытый возок, увидели женщину, похожую на ханшу. Они вытащили ее из телеги и, посадив вместе со старухой Коакчин, поскакали по следам за Темуджином на Буркан.

Они трижды объехали вокруг Буркан-калдуна, следуя за Темуджином, но не смогли его настичь. Куда бы они ни кидались, всюду встречали непроходимое болото или такую густую чащу, что не под силу было бы проползти и сытой змее. Это были три Меркида: Удуит-Меркидский Токтоа, Увас-Меркидский Даир-Усун и Каат-Меркидский Каатай-Дармала. Эти три Меркида прибыли отомстить за то, что когда-то у Чиледу была отнята мать Хоелун. Они сказали: «Отомстив за Хоелун, мы сейчас забрали их жен. Наша честь спасена!». Затем они спустились с Буркан-калдуна и увезли женщин в свои дома.

Не зная, уехали Мер-

«Хониной нооhо тээгээд ябанаб»,— гэжэ Хуаагшан харюусаба. «Хүбүүд, буугаад үзэгты!» — гэжэ ноёниинь захирба. Хүбүүд буужа, бүхөөгтэй тэргын халхабша онгойлгожо хараад: «Хатан өөрөөл!» — гэлдэhээр Бүртые татажа гаргаба. Тэдэнэр Бүртэ Хуаагшан хоёрые нэгэ мориндо hундалдуулаад, ногоон дээгүүр гаргаhан Тэмүүжэнэй мүр мүшхэн, Бурхан-Халдан өөдэ гарабад.

Тэмүүжэнэй мүрөөр ябажа, Бурхан-Халданиие гурба тойробод, теэд тэрэниие олобогүй. Тэдэнэр садхалан могойн гулдиржа гарахын аргагүй бүтүү ой шэрэнги соогуур, намаг налхитай газараар мүрынь мүшхэбэд. Теэд барижа шадабагүй. Тэдэнэр хэд байгааб гэхэдэ, гурбан мэргэд угайхид: удуйд-мэргэд угай Тогтохо, увасмэргэдэй Дайр-Уhан, хаадмэргэд угай Хаатай-Дармала гэдэгүүд байгаа. Урдань хада Өөлэн-эхые Чилэдүүhээ буляажа абаhанайнь түлөө үhөөгөө абаха гэжэ тэдэнэр ерэhэн байгаа. «Зай, Өөлэнэй түлөө үhөөгөө абажа, hамгадыень буляабабди. Һанаhандаа хүрэбэ гээшэбди!» — гэлдэhээр мэргэд угайхид Бурхан-Халданhаа буужа, гэр тээшээ гэшхүүлбэд.

§ 103. Temujin: «Tede qurban Merkit maqat keyjt-tur-iyen ajirabayu, bukcu-u amui?» keen, Belkutai, Boorcu, Jelme, qurban-i, Merkid-un qoinaca uqauta qurban qonoq daqaulju, Merkid-i kunkeulju, Temujin Burqan deerece baouju, ebceuben moeletcu, ukulerun: «Qoaqcin-eke-i solonqa bolju sonosqu-in tula, unen bolju ujeku-in tula, budun beye-en buruudun, buqiya moritu, buqu-in horin horinlaju, burqasun ker kerlen, burqan deere qarulaa. Burqan-qalduna boesuno tedui amin-iyen buljiuldaba bi! Qaqcaqan aminiyen qairalan, qaqca moritu, qandaqai horin horinlaju, qalqasun ker kerlen, qaldun-deere qarulaa bi! Qaldun-burqan-na qarca-in tedui amin-iyen qalqalaqdaba je bi, masi ayuuldaba bi! Burqan-qaldun-i manaqar buri maliyasuqai, udur buri ocisukai! Uruq-un uruq mino uqatuqai!» keen, naran eserku buse-ben kujuun-duriyen erikeleju, malaqai-ban qarturiyen seejikeleju, qariyen ebceun-duriyen moeletcu, naran juk yesunte soketcu, saculi ociuli okba.

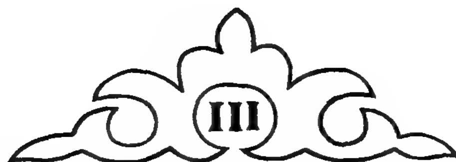
Темүҗин: «Тер һурвн Меркид маһд гермүдтән хәрҗ одву, аль гетҗ бәәнү?» — гиһәд, Белкүтай, Боорчу, Җелме һурвниг Меркидин ардас һурвн хонгт дахулҗ, Меркидиг холҗулҗ, Темүҗин Буркан деерәс бууҗ, өвчүһән нүцклҗ, үглхләрн: «Коакчин эк соньрхг болҗ, соңсснас көлтә, үнч болҗ, үзснәс көлтә бөдүн бийән бултулн, бүкл мөртә буһин орм ормлҗ, бурһсн гер герлн, Буркан деер һарлав. Буркан-калдунд бөөснә дүңгә әмән булалдлав. Һанцхн әмән хәәрлн, һанцхн мөртә хандһан орм ормлҗ, халасн гер герлн, Калдун деер һарлав. Калдун-Бурканд харадан дүңгә әмән халхллав. Маш әәлһгдүв. Буркан-калдунд өрүн болһн мөргсә, өдр болһн ачлса. Үрни үрн мини ухалтха!» — гиһәд, нарна өмнәс бүсән күзүндән эрклҗ[47], махлаһан һартан дүүҗлҗ, һарарн өвчүһән нүцклҗ, нарни үзг тал йис дәкҗ сөгдҗ, цацл, ачлвр өгв.

киды домой или притаились, Темуджин отправил за ними Бельгутая, Боорчу и Джелме, которые следовали за ними трое суток. Когда Меркиды удалились, Темуджин сошел с Буркана и, обнажив грудь, сказал: «От того, что матушка Коакчин, будучи чуткой, услышала, будучи правдивой, увидела, я сумел укрыться на Буркане, с целым конем пробираясь по оленьим тропам, обитая в ивовом шалаше. На Буркан-калдуне я боролся за свою жизнь, подобную вше! Спасая единственную свою душу, на единственном коне пробираясь по лосиным тропам, обитая в латаном доме, взобрался я на Калдун. На Калдун-Буркане я защищал свою душу, подобную ласточке! Очень я был напуган! Теперь Буркан-калдуну каждое утро я буду молиться, каждый день я буду приносить жертвы. Пусть об этом знают мои потомки потомков!». Так он восклицал, повернувшись к солнцу, повесив пояс на шее, шапку надев на руку, обнажив руками грудь, девять раз поклонился в сторону солнца и совершил жертвоприношение с окроплением.

Тэмүүжэн мэргэд угайхид үнэхөөрөө гэртээ хариба гү, али өөрыень бариха мэхэ гаргаба гү гэжэ мэдэжэ ерэхыень Бэлгэтэй, Боорчи, Зэлмэ гурбаниие хойноhоонь эльгээбэ. Харин өөрөө гурбан мэргэдэй холо ошоhон хойно Бурхан-Халданhаа буужа, үбсүүтээ шаан иигэжэ хэлэбэ:

«Шара hолонго боложо,
Шагнаархахын тулада,
Үенэй бэе бэелжэ,
Үзэхэ харахын тулада,
Бүдүүн бэеэ тохиилгон,
Бошхо хүлөө бохиилгон,
Бухын дуугаар урамдан,
Бургааhан урса барижа,
Бурхан уулада гарабалби,
Ами бэеэ тиигэжэ
Абарбалби.
Үндэр Бурхан-Халдандаа
Үдэр бүри гаража,
Үргэл үргэн мүргэхэб,
Үри бэедээ дуулгахаб!»

Иигэжэ тангариглан үгүүлээд, Тэмүүжэн наран өөдэ харан, бүhээ тайлажа, эрхи мэтээр хүзүүндээ үлгөөд, малгайгаа абажа, hугадаа хабшуулаад, гараа үбсүүндээ бараад, Бурхан-Халдандаа hүгэдэн мүргэбэ.

§ 104. Teuni keleleju, Temujin, Qasar, Belkutai qurban Kereidun Van-qan-tur, Tuula-muren-no Qara-tun-na bukui-tur, otcu ukulerun: «Qurban Merkit-te kenen bukui-tur ireju, eme kou-ben daoliju abdaba. Qan ecike mino, eme kou aburaju oktukai, keen, ireba bi!» keeba. Tere uke-in qarin Tooril Van-qan ukulerun: «Bi nidoni cimada eseu ukulelee? Buluqan daqu nada acilarun, ecike-in caq-un anda keelduksen ecike metu biyi je, keen, emuskekdeesu, tende bi ukulerun: «Buluqan daqu-in qariu butaraqsan ulus-i cino bukutkelduju oksu! Qara buluqan daqu-in qariu qaqacaqsan ulus-i cino qantutqalduju oksu! keen, cekerai-in ceeji-tur atuqai, bokorai-in bokse-tur atuqai! eseu keelee bi? Edoe tere uken-duriyen kurun: buluqan daqu-in qariu bukude Merkidi bureltele, Borte-ujini cino aburaju oksu bi! Qara buluqan daqu-in qariu qamuq Merkidi qal-

Түүгэн келҗ, Темүҗин, Касар, Белкүтай һурвн Кереэдин Ваң-хаанд Туула-мөрнэ Хар-тунд бәәхтнь одҗ, үглхләрн: «Һурвн Меркид генн бәәхдм ирҗ, эм күүһим дәәлҗ авв. «Хан эцкм эм күүһим аврҗ өгтхә гиҗ ирүв», — гив. Тер үгин хәрү Тоорил Ваң-хан үглхләрн: «Би ниднәһә чамд эс келлүв? Булһн дах намд ачлн, эцкин цагт анда боллдсн эцк мет болнаҗ гиһәд өмскхләчн, тенд би келлэв: «Булһн дахин хәрүд бутрсн улсичн бүрткҗ өгсв! Хар булһн дахин хәрүд хаһцсн улсичн хамцулҗ өгсв!» — гиһәд. Цеерин цеежд бәәтхә! Бөөрин бөгст бәәтхә!» — гиҗ, эс келлүв?» Ода тер үгдән күрн, булһн дахин хәрүд бүгд Меркидыг бүрлдтл, Борте-уҗиничн аврҗ өгсүв. Хар булһн дахин хәрүд хамг Мер-

Чтобы рассказать об этом происшествии, Темуджин, Касар и Бельгутай втроем отправились к Ван-хану Кереидов, который жил в Черной чаще Каратун на реке Тола. Прибыв на место, Темуджин сказал: «Три Меркида неожиданно напали на меня и захватили жену. Я приехал просить, чтобы хан-отец спас мою жену». Тогда Ван-хан ответил: «Разве я в прошлом году тебе не говорил, когда ты, считая, что побратим отца все равно, что отец, преподнес мне соболью доху: «За твою соболью доху я тебе твой рассеявшийся народ соберу! За твою черную соболью доху я тебе твой разрозненный народ соберу! Да хранятся мои слова в праведной груди! Да пребудут мои слова у седалища почек!». Разве так я не говорил? Теперь я исполню свое обещание. За твою соболью доху всех Меркидов истреблю и Борте-уджину твою спа-

Һүүлээрнь Тэмүүжэн, Хасар, Бэлгэтэй гурбан Туула мүрэн шадархи Хара-Түглэдэ нютагжажа һууһан хэрээд угай Тоорил ван-хаанда ошоод, иигэжэ хэлэбэ: «Гурбан мэргэд угсаатан бидэниие гэнэдхээн добтолжо, һамгад, хүүгэдыемнай абажа ябашоо. Хаан-эсэгэмни, һамгад, хүүгэдыемнай абаржа үгэхыетнай гуйжа ерэбэб». Ван-хаан харюусаба: «Нёдондо би шамда хэлээ бэшэ һэн гүб? Хубуүмни мэтээр намайе хүндэлжэ, булган даха намда үмдүүлхэдэш, эсэгыншни мэндэ ябахада анда нүхэд болоһон зомди, тиимэһээ шамда эсэгэһээш өөрэгүй хүн гээшэб гэжэ хэлээ бэшэ һэн гүб?» Тоорил ван-хаан үргэлжэлүүлбэ:

«Хара булган дахыншни
Харюу гэжэ байха лэ:
Хаха һүрэһэн уласышни
Хамтадхажа үгэхэлби.
Булган дахынш харюуе
Бусааха шадал байха лэ:
Бута һүрэһэн уласышни
Буляажа шамда үгэхэлби.
Ямбатан — хойморто һууг,
Ядаашад — үүдэндэ байг!»

Иигэжэ шамда хэлээ бэ-

taciju, qatun Borte-i cino qariulju abciraya bida! Ci Jamuqa deu-de kelen kiju ile. Jamuqa deu Qorqonaq-jubur-a bi je. Bi endece qoyar tumet morilasu, baraun qar bolun, Jamuqa deu qoyar tumet bolju, jaoun qar bolun morilatuqai! Bidan-o boljaan Jamuqa-daca boltuqai!» keeba.

кидыг түүмрдҗ, хатн Бортеhичн хәрүлҗ авч ирнәвидн. Чи Җамука дүүд келҗ, кү илгә. Җамука дү Корканак-җибурт бәәдгҗ. Би эндәс хойр түмәр барун hар болҗ мөрлсүв, Җамука дү хойр түмд болҗ, зүн hар болн, мөрлтхә. Мана болзг Җамукаhас болтха!» — гив.

су! За твою черную соболью доху всех Меркидов подожгу, твою ханшу Борте возвратим. Ты пошли человека к братцу Джамуке с известием. Джамука-братец, говорят, живет на Корконак-джибуре. Я отсюда выйду с двумя тьмами, образуя правую руку. Братец Джамука пусть выступит с двумя тьмами, образуя левую руку. Наш срок пусть укажет Джамука».

лэйлби. Мүнөө хэлэhэн үгэдөө хүрэхэ сагни ерээ.

Булган дахынш харюуда
Бузар мэргэды усадхан,
Бүртыешни бусаахалби.
Хара дахынш харюуда
Хамаг мэргэдые даража,
Хатан Бүртыеш бусаахалби!

Минии дүү Жамуухада хү эльгээ. Мүнөө тэрэмнай Хорхоног-Шэбэртэ байна. Би хоёр түмэн сэрэгээрээ баруун талаhаань, Жамууха өөрынгөө хоёр түмэн сэрэгээр зүүн талаhаань добтолхобди. Хаана, хэзээ уулзаха сагаа Жамууха гаргана бэзэ»,— гэжэ Тоорил-хаан айладхаба.

§ 105. Temujin, Qasar, Belkutai qurban Tooril-qan-naca qariju, kerturyen kurcu, Temujin, Jamuqa-tur Qasar Belkutai qoyr-i ilerun, Jamuqa anda-da ukule, keen, ukuleju ilerun: «Oro-ban hoqtorqu bolqaqdaa bi! Onar nikan tan busut-i bida? Osüeliyen ker osuekun? Eburiyen hentuldee bi. Helikeno uruq busut-u bida? Haci-iyen ker hacilaqun bida?» keeju ileba. Jamuqa anda-da ukuleju ileksen uke edui, basa Kereid-un Tooril-qan-no ukuleksen ukes-i Jamuqa-da ukuleju ilerun: «Erde udur Yesukai-qan ecike-de mino tusa sayi kikdeksen-i setkiju, nokocesu bi! Qoyar tumet bolju, ba-

Темүҗин, Касар, Белкүтай hурвн Торил-хаанаhас хәрҗ, гертән күрч, Темүҗин Җамука тал Касар Белкүтай хойриг илгәхләрн, Җамука-андад үгл гиhәд, үглҗ илгәхләрн: «Оран охтрлулх болув, өнр негтн биший бидн? Өшәhән яhҗ авхмб? Өврән кемтлүлүв. Элгнә ург биший бидн? Ачан яhҗ ачлхм бидн?» — гиҗ илгәв. Җамука-андад үглҗ илгәсн үгдән бас Кериэдин Торил-хаана үглсн үгмүд немҗ илгәхләрн: «Урд цагт Есукай-хан эцктм тус-сә кесиг седкҗ, нөкцсүв. Хойр түмн

От Тоорил-хана Темуджин, Касар и Белькутай вернулись домой. Прибыв домой, Темуджин послал к Джамуке Касара и Белькутая, чтобы они передали ему: «Ложе свое мне пришлось сократить. Разве мы не были в числе множества друзей? Как мы теперь отомстим? Рога я свои надломил. Разве мы не потомки одной родни? Как мы воздадим по заслугам обидчикам?». Еще он передал слова Кереидского Ван-хана: «Помня то, что ранее Есукай-хан оказал моему отцу услугу, я помогу! Я выступаю с двумя туменами, образуя правую руку! Пере-

Тэмүүжэн, Хасар, Бэлгэтэй гурбан Тоорил-хаанайхиhаа гэртээ бусажа ерэбэ. Тиин Тэмүүжэниинь Хасар Бэлгэтэй хоёроо анда Жамуухадаа эльгээжэ, иигэжэ хэлэхыень захиба:

«Уршагта дайсан
Унтариием хооhолбо.
Уг нэгэн бэшэ аалди?
Үhөөгөө яажа абалтайб?
Хүнды сээжэм шархатаа,
Хүндэтэ андам хаямши!
Хобдог мэргэд дайсадhаа
Хороо яажа абалтайб?»

Жамууха андадаа иигэжэ захихынгаа хажуугаар Тэмүүжэн хэрээд угай Тоорил-хаанай өөрынь хэлэhэн: «Есүгэй-баатар эсэгыншни аша туhада урдань хүртэhэнөө hанажа, хани нүхэсэлөө саашань сахин баримталхаб. Хоёр түмэн сэрэ-

raun qar bolun, morilasu! Jamuqa deu-de keleleju ile. Jamuqa deu qoyar tumet morilatuqai; qantutqu boljaan Jamuqa deu-dece boltuqai!» keeba. Ede ukes-i dausqan baraju, Jamuqa ukulerun: «Temujin-anda-i oro hoqtorqu bolba, keen medeju, ore mino ebetba. Ebur henterebe, keen medeju, helike mino ebetba. Osueliyen osuen, uduit, Uwas Merkid-i ulutkeju, Ujin-Borte-yuen aburaya! Haci-yen aburan, qamuq Qaad-Merkid-i qaltaciju, qatun Borte-yuen Qariulun aburaya! Edoe tere Kolme dabsiqui-tur, Kourke-in daqu bolqaju, kokidek Toqtoa Buura-keere bei je. Dabcitu qor darbaljaqui-tur, daijiqci Dairusun edoe orqon Selenke qoyar-un (jaura) talqun aral-a bei je. Qamqaulsun keiskuitur, qara hoai temecekci Qaatai-Darmala edoe qaraji-keere bei je. Edoe bida dotelen, Qilqo-muren-ni kinkus,— saqal bayan esen atuqai — sal huyaju oroya! Tere kokidek Toqtoa-in eruke deere ino oroju, erkin oede ino anburu daariju, eme-koun ino ecultele qaouluya! Qutuq oede ino ququru daariju, qotola ulus-i ino qoosun boltala qaouluya!»

болж, барун hap болн, мөрлсүв. Җамука дүүд келүлж илгә. Җамука дү хойр түмәр мөрлтхә. Ханьцх болзг Җамука дүүhәс болтха!» — гив. Эн үгмүдиг дуусхн барж, Җамука үглхләрн: «Темүҗин андаг орн охтрх болв гисинь медж, өрм өвдв. Өвр кемтрв гисинь медж, элкм өвдв. Өшәhән авн, Удуйт, Увас Меркидыг уга кеж, Ужин-Бортеhан аврйа. Ачан аврн, хамг Каад Меркидиг түүмрдж, Хатн-Бортеhан хәрүлн аврйа. Ода тер үлмә тавшхд кеңкргин ду болhж, көглдг Токтоа Буура-кеер бәәдгж. Давтмр хор Тарвлзхд дәәчлгч Даир-Усун ода Оркон Селаңке хойрин зуур Талкунаралд бәәдгж. Хамхул өвсн киисхд харө темцдг Каатай-Дармала ода Каража-кеер бәәдгж. Ода бидн дөтлн, Килко-мөриг кииhслж, Сакл-байн өвсн бәәтхә, Сал уйж орйа. Тер көглн чочдг Токтоаhин өрк деернь орж, эркнүүднь аңhатл дәәлж, эм күүhинь эцүлтл каалйа. Хутг үүднь хуhртлнь дәәлж, хотна улсинь

дай братцу Джамуке. Пусть Джамука выступает с двумя туменами! Срок встречи пусть укажет брат Джамука!». Выслушав эти слова, Джамука сказал: «Когда я узнал, что ложе Темуджина-побратима сократилось, грудь моя разболелась. Когда я узнал, что рога его надломились, печень моя разболелась. Спасая честь, уничтожим Удуит и Увас Меркидов, спасем свою Уджин-Борте. Мстя, подпалим всех Каад-Меркидов, ханшу Борте возвратим! Сейчас Токтоа, вздрагивающий от топота ног, принимая это за звук барабана, обитает в Буура-кееге. Даир-Усун, собирающий войско при звуке кованого колчана, обитает между Орконом и Селенгой на острове Талкун-арал. Каатай-Дармала, устремляющийся в лес при виде перекати-поля, обитает сейчас в Каджи-кееге. Поскачем же, пересечем Килко-реку. Была бы Сакал-баян трава, сделаем из нее плоты и переправимся! Пугливого Токтоа сверху накроем, выбив двери. Захватим его жен и, пока не исхудают, будем сокрушать (насиловать)! Священные двери его

гээрээ баруун талаhаань добтолон орохоб. Анда нүхэр Жамуухадаа зорюутые эльгээ, өөрынгөө хоёр түмэн сэрэгээр зүүн талаhаань добтолхогүй юм гү? Хаана, хэзээ уулзаха болзороо Жамууха дүүмни хэлүүжэ»,— гэhэн үгыень тэрэ зандань дамжуулхые захиба. Энэ үгыень Жамууха дуулахадаа, иигэжэ хэлээ hэн:

«Тэмүүжэн андынгаа
Унтариин хооhорходо,
Улаан зүрхэм үбдэбэ.
Эндэ ехээр шархатахада,
Эльгэн минии эбэрбэ.
Уршаг ехээр ушаруулhан
Удуйд, увас-мэргэдые
Үгы болотор hүнөөжэ,
Үнөө хяhаагаа абахабди,
Ужин-Бүртыеш абархабди.
Хамаг хаад-мэргэдые
Хая бута сохижо,
Хатан Бүртыеш асархабди!
Агтабшын абяан гарана,
Арhан хэнгэрэг уряална:
Буура-Хээрэдэнь хүреэд,
Вузгай Тогтохы hүнөөе!
Агта хүлэгтөө мордоод,
Алда номоёо дэлин дабшая.
Орхон Сэлэнгэ хоёрой
Олтирог Талханда ошоод,
Дайсан Дайр-Уhанда
Дажар дайгаар ороё!
Хамкуулые хиидхүүлэн,
Харайлгажа хүрэе.
Хаатай-Дармалын байhан
Харашан-Хээрэ ошоё!
hахалаа эльбэн байг лэ —
hаадгүйгөөр дүтэлжэ,
hала түргөөр холбтожо,
Хёлго мүрэн гэтэлээд,
Хёотой муухай дайсадаа
Хёморгондоо абая!
Аймхай Тогтохын дайдада
Ай-сүйхэн добтолжо,
Аймаг олон зониень

хоосн болтл, каалйа!» — гив.

взломав, дворовых его людей, пока не исчезнут, будем уничтожать!».

Албатан болгон абая!
Хутагта шүтөөниень
Хухар сохин унагаажа,
Хотон ехэ уласыень
Хооhоруулжа бусая!»

§ 106. Jamuqa basa ukulerun: «Temujin-anda, Tooril-qan-aqa, qoyara ukule keen ukulerun: Bi burun, qaraatu tuq-iyen sacuba bi. Qara buqa-in arasun-niyer buriksen burkiren bukui daoutu kourke-ben deletba bi. Qara qurdun-iyen unoba bi. Qatanqu deel-iyen emusba bi. Qatan jida-ban bariba bi. Qatqurasutu sumun-iyen onolaba bi. Qaatai-Merkit-tur qatquldun morilaya boet keen ukule! Urtu qaraatu tuq-iyen sacuba bi. Huker-un arasu-bar buriksen otkan daoutu kourke-ben deletbe bi. Oroq qurdun-iyen unoba bi. Hudesutu quyaqiyen emusba bi. Onqitu uldubeen bariba bi. Onatu sumuniyen onalaba bi. Uduit-Merkit-tur ukulduya boet keen ukule». Tooril-qan-aqa morilarun; «Burqan-qaldun-o eburiyer Temujin-anda-i daariat, ireju, Onan-muren-no teriun-e Botoqan-boorji-da, boljalduya. Endece morilarun, Onan-muren oede, anda-in ulus bi. Anda-in ulus-aca nikan tumen bi. Endece nikan tumen, qoyar tumen bolju, Onan-

Җамука бас үглхләрн: «Темүҗин-анда, Тоорил-хан ах хойрт кел, гиhәд, үглхләрн, би болхла, хааhата туган цацув, хар бухин арсар бүрсн бүркәтә бөөх дуута кеңкргән белдүв. Хар-Хурднан унув. Хатңhу девлән өмсүв. Хату җидән бәрүв. Хатхгдх суут суман онлув. Каатай-Меркид тал хатхлдн мөрлх болув,— гиҗ үгл, ут хааhата туган цацув. Үкрин арсар бүрсн өткн дуута кеңкргән белдүв. Орок-Хурднан унув. Хутг-суут хуйган өмсүв. Өңгтә үлдән бәрүв. Онта суман онлув. Удуйт-Меркидлә үклдх болув», — гиҗ үгл. Тоорил-хан ах мөрлхләрн, Буркан-калдуна өврәр Темүҗин андаг дәврәд ирҗ, Онан-мөрнә экнд, Ботокан-боорҗид, болзлдйа. Эндәс мөрлхләрн, Онан-мөр өөдлхлә, андан улс бәәнә. Андан улсас нег түмн, эндәс нег түмн, хойр түмн болҗ, Онан-мөр өөдлҗ одҗ, Бо-

Еще Джамука сказал: «Передайте Темуджину-анде и брату Тоорил-хану: «Я уже зачехленное знамя свое распустил, зачехленный звонкий барабан из кожи черного быка приготовил, черного бегунца Кара-Курдун оседлал, твердую шубу свою одел, прочную пику взял в руки, пробивающую священную стрелу нацелил. Готовый сражаться с Каатай-Меркидом я длинное зачехленное знамя распустил, громозвучный барабан из кожи коровы приготовил, быстроногого Орока оседлал, священно-счастливый панцирь надел, цветной меч взял в руки, прицельную стрелу прицелил. С Удуит-Меркидом я готов до смерти биться. Брат Тоорил хан пусть двигается по южному склону Буркан-калдуна через кочевье Темуджина-анды и прибудет к истоку реки Онан, на Ботокан-боорджи, где и встретимся. Если двигаться вверх по реке Онан, встретится народ анды-побратима. Из народа анды-побратима составится

Жамууха үргэлжэлүүлбэ: «Тэмүүжэн-анда Тоорил-хаан аха хоёртом иигэжэ хэлэгты:
«Би болбол
Хабтагар тугаа арюудхан,
Хара бухын арhан
Хэнгэрэгээ дэлдэбэб,
Халюун дэгэлээ үмдэбэб,
Хайсан хүлэгөө унабаб,
Хатан илдээ барибаб,
Хадхуу годлёо онолбоб,
Хараалта хаад-мэргэдтэ
Хара hалхиндал орохом!

Үндэр тугаа арюудхан,
Үхэрэй арhан хэнгэрэгээ
Үглөө эртэ дэлдэбэб.
Үбсүү халхалма хуягаа үмдэбэб,
Үүлэн боро хүлэгтөө мордобоб,
Үзүүр хурса илдээ барибаб,
Үдэн залуурта годлиёо онолбоб.
Үйлэтэ удуйд-мэргэдтэ
Үхэлтэ дайгаар орохом!

Минии аха Тоорил-хаан Бурхан-Халданай үбэрөөр ябажа, Тэмүүжэн андадам хүрэжэ ошог. Онон мүрэнэй эхиндэ Ботохо-Бооржо гэжэ газарта уулзахабди. Онониие үгсэн эндэhээ дээшэлхэдэ, андын уласай айлнууд нютагжан hууха. Тэндэhээ нэгэ түмэн сэрэг суглуулагдаха, эндэhээ үшөө нэгэ түмэн, тиин хоёр түмэн сэрэгтэй болохобди. Онон мүрэнөө үгсэн ошоходоо, Ботохо-Бооржо гэжэ хэлсэhэн газартаа нэгэдэхэбди!»

muren oede otcu, Botoqan-boorji-da, boljal qajar-a, neilelduya!» keen ukuleju ileba.

токан-боорҗид, болзсн һазрт нииллдйә!» — гиҗ үглҗ илгэв.

один тумен. Отсюда один тумен. Став двумя туменами, двинемся вверх по реке Онан и в местечке Ботокан-боорджи соединимся!».

§ 107. Jamuqa-in ede ukes ino Qasar, Belkutai qoyar ireju, Temujin-ne ukuleju, Tooril-qan-na (kelen) kurkeba. Tooril-qan Jamuqa-in ede ukes kurukeluet, qoyar tumet morilaba. Tooril-qan morilarun, Burqan-qalduno ebur Kelureno Burqi-erki, jorin aisi, keen, Temujin, Burqi-erki-de burun, mor-tur bi, keen, jailan, Tenkelik oede nouuju, Tana-qorqon-a Burqan-qalduno ebur baouju, Temujin tendece cerik euskeju, Tooril-qan nikan tumen, Tooril-qan-no deu, Jaqa-Kanbu nikan tumen-diyer Qimurqa-qoroqono, Ailqara-qol-da baouju bukuitur, neilen baouba.

Җамукан эн үгмүдинь Касар Белкүтай хойр ирҗ, Темүҗинд үглҗ, Тоорил-хаанд кел күргв. Тоорил-хан Җамукан эн үгмүд күрхлә, хойр түмәр мөрлв. Тоорил-хан мөрлхләрн, Буркан-калдуна өвр Керулена Бурки-эрг зөрн аашна, гиҗ Темүҗин Бурки-эргд бәәхлә, мөрт бәәнәв гиҗ зәәлн, Теңкелик өөдлҗ нүүҗ, Тана-һорькд Буркан-калдуна өврт буув. Темүҗин тендәс церг көтлҗ, Тоорил-хан нег түмн, Тоорил-хаана дү, Җака-Канбу, нег түмәр Кимурка-Һорькин Аил-кара-һолд бууҗ бәәхт, ниилн буув.

Эти слова Джамуки Касар с Белькутаем передали Темуджину, а затем Тоорил-хану. Тоорил-хан, получив это послание, выступил с двумя туменами. Узнав, что Тоорил-хан движется по южному склону Буркан-калдуна в направлении Керуленского Бурки-эрки, Темуджин с его пути откочевал вверх по Тенкелику и остановился на южном склоне Буркан-калдуна у Тана-ручья. Тоорил-хан с одним туменом и его младший брат Джака-Канбу с одним туменом соединились с Темуджином у реки Аил-Кара при Кимурка-ручье.

Жамуухын энэ үгые Хасар Бэлгэтэй хоёр Тэмүүжэндээ дуулгажа, Тэмүүжэн Тоорил-хаанда хүргэбэ. Тоорил-хаан Жамуухын энэ хэлээшые дуулахадаа, хоёр түмэн сэрэгээ абаад, замда мордобо. Тоорил-хаан Бурхан-Халданай үбэреөр Хэрлэнэй Бурхи-Эрье зорин ошобо. Тэмүүжэн энэ үедэ Бурхи-Эрьедэ байһан аад, Тоорил-хаанай мүр дээрэһээ зайлажа, Түнгэлит горхон өөдэ дабшажа, Бурхан-Халдан уулын үбэрөөр Тана горхондо хүрэбэ. Тэмүүжэн тэндэһээ дабшажа, Тоорил-хаанай нэгэ түмэн сэрэгтэй, тэрэнэй дүү Жаха-Гамбуугай нэгэ түмэн сэрэгтэй Химэргэ горхоной Айл-Хара голдо буугаад байхадань, ниилэбэ.

§ 108. Temujin, Tooril-qan, Jaqa-Kanbu, qurban qamtutcu, tendece kodolju, Onan-no teriun, Botoqan-Boorji-da kurbesu, Jamuqa boljal qajar-a qurban udur urida kurcuui. Jamuqa, ede Temujin, Tooril, Jaqa-Kanbu tan-o ceriud-i ujeet, Jamuqa qoyar tumet ceriudiyen jasaju baijuui. Ede ber

Темүҗин, Тоорил-хан, Җака-Канбу һурвн ханьцҗ, тендәс көдлҗ, Онана экнд Ботокан-боорҗид күрхлә, Җамука болзг һазрт һурвн өдр урд күрч ирсн бәәҗ. Җамука эн Темүҗин, Тоорил, Җака- Канбуһин цергүдиг үзәд, (Җамука) хойр түмн

Когда Темуджин, Тоорил-хан и Джака-Канбу вместе двинулись к истоку Онана и достигли Ботокан-Боорджи, Джамука оказывается уже тремя днями ранее прибыл к условленному месту. Увидев приближающееся войско Темуджина, Тоорила и Джака-Канбу, Джа-

Тэмүүжэн, Тоорил-хаан, Жаха-Гамбуу гурбан хамтаржа, һууриһаа хүдэлжэ, Ононой эхиндэ Бото-хо-Боорждо хүрэхэдэнь, Жамууха болзоото газартаа гурбан үдэр урид хүрэжэ ерэнхэй байба. Тэмүүжэн, Тоорил, Жаха-Гамбуугай сэрэгые хараад, Жамууха хоёр түмэн сэрэгээ жагсаан байлгаба. Тэмүү-

Temujin, Tooril-qan, Jaqa-Kanbu tan ceriudiyen jassat-ku, kurulceju, jici tanilduju, Jamuqa ukulerun: «Boroan ber boluasu,— boljaltur, qura ber boluasu,— qurul-tur bu qojidaya! Eseu keelduleai bida? Monqol je andaqar tan busut-u? Je-dece qojidaqsan-i jerkedece qarqaya! keelduleai!» keeba. Jamuqa-in uke-tur Tooril-qan ukulerun: «Boljal qajar-a qurban udur qojit baiba, keen, qodulaqu-i cimarlaqu-i Jamuqa-deu medetukai!» keeba. Boljal-un cimar edui ukulelduju,

цергән засҗ бәәҗ. Эдн чигн, Темүҗин, Тоорил-хан, Җака-Канбула цергүдән засад, күрлцҗ, хөөнnь таньлдҗ, Җамука үглхләрн: «Боран чигн болхла, болзгт, хур чигн болхла, хурлд бичә хоҗмдйа! — эс гилдлүвидн? Моңһл зөв андһарта бишийт? Зөвәс хоҗмдсиг зергәс һарһйа! — эс гилдлүвидн?» — гив. Җамукан үгд Тоорил-хан үглхләрн: «Болзг һазрт һурвн өдр хоҗмдҗ бәәв гиһәд, һутахиг, чинрлхиг[48] Җамука дү медтхә!» — гив. Болзгин чинр иигҗ үглдҗ.

мука привел в готовность свое двадцатитысячное войско. Тогда же привели в готовность свои войска Темуджин, Тоорил-хан и Джака-Канбу. Когда через послов распознали друг друга, Джамука сказал: «Разве вы не монголы, верные клятве? Разве не было уговора: нарушившего клятву из строя вон? Разве мы не уговорились, что ни в буран, ни в дождь к месту встречи не опоздаем?». Тогда Тоорил ответил: «За трехдневное опоздание к месту встречи младший брат Джамука волен стыдить и оценивать!». Так расценили опоздание к месту встречи.

жэн, Тоорил-хаан, Жаха-Гамбуу гурбанай сэрэгээ жагсаагаад байхадань, Жамууха хэлэбэ:

«Бороодо сохюулбашье,
Болзортоо ерээд бай.
Хурада оробошье,
Хуралдаа ерээд бай!» —

гэһэн үгэ бии бэшэ гү? Энэмнай Монголой тангариг бэшэ юм гү?

«Зэлэдэ хожомдогшодые
Зэргэһээ гаргаха!» —

гэжэ хэлсээ бэшэ һаалди!» Жамуухын хэлэһэн үгэдэ Тоорил-хаан иигэжэ харюусаба: «Гурбан хоногоор хожомдожо ерэһэнэймнай түлөө зэмэлхэ болихоёо Жамууха дүү өөрөө мэдэнэ бэзэ!» Болзорһоо гээгдэһэн тухай арсалдаан энэ тэдыгээр дүүрэбэ.

§ 109. Botoqan-boorjinaca kodolju; Qilqo-muren-ne kurcu, sal huyaju ketuluet, Buura-keer-e, Toqtoa-beki-in eruke deerece erkin oede anburu daarin oroju, eme-kou ino ecultele daoliba. Qutuq oede ino ququru daariju qotola ulus ino qoqiratala daoliba. Toqtoa-beki-i kebtee boetere kurku-i Qilqo-muren-ne bukun jiqacin, buluqacin koreulucin talbiqsat dain isi, keen, sueni dulin kelen kurken otcuui. Tere kelen kurkeuluet, Toqtoa, Uwas-Merkidun Dair-Usun qoyar qantutcu, Selan-

Ботокан-боорҗинәс көдлҗ, Килко-мөрнд күрч, сал уйҗ гетлəд, Буура-кеер, Токтоа-бекин өрк деерәс өркнүүднь аңһатл дәврн орҗ, эм күүһинь эцүлтл дәәлв. Хутг үүднь хуһртл дәврҗ, хотна улснь ховрдтл дәәлв. Токтоа-бекиг кевтәд күрх юмн Килко-мөрнд бәәсн захсчн, булһчн, гөрәчлн кеҗ тәвснь дән аашна гиһәд, сө дүлн кел күргн одҗ. Тер келн күрхлә, Токтоа, Увас-Меркидин Даир-Усун хойр ханьцҗ, Се-

Двинувшись из Ботокан-боорджи, достигнув реки Килко, связав плоты, они переправились в Буура-кеер и неожиданно навалились на Токтоа-беки так, что его главные двери распахнулись, жены его похудели, священные двери его разломались, дворовые люди его сократились. Должны были захватить и самого Токтоа-беки, но в течение ночи его предупредили о надвигающейся опасности рыбаки, собольщики и охотники, жившие на реке Килко. Получив

Тэдэнэр Ботохо-Бооржоһоо хүдэлжэ, Хёлго мүрэндэ хүрөөд, һала түхеэржэ, мүрэниие гаталжа, Буура-Хээрэ гэжэ газарта Тогтохо-бэхиин

Гал гуламтада
Галзуугаар добтолжо,
Эрхим шүтөөниинь
Эбдэн дайража,
Эхэнэр үхидыень
Эзэлэн абаба!
Хутагта һахилыень
Хухара дайража,
Хотоло уласыень
Хооһолон абаба!

Тогтохо-бэхиие хэбтэридэнь барижа абаха гэхэдэнь, дайсанай добтолон ерэжэ ябаһан тухай Хёлго мүрэнэй загаһашад, хүбшэдэ булга, гү-

ke huruu Barqujin oron coen beyes-iyen dutaan buruutcuui.

лаӊке уру, Баркуҗин орн, цөн бийсән дутан hарч.

это известие, Токтоа и Увасмеркидский Даир-Усун, объединившись, двинулись вниз по Селенге и с немногими людьми скрылись в стране Баркуджин.

рөөhэ агнажа ябаhан ангуушад бүхэли hүниндөө гүйлгэжэ, Тогтохо-бэхидэ дуулгаhан байба. Тогтохо-бэхи увас-мэргэд угай Дайр-Уhан хоёр Сэлэнгэ мүрэниие уруудан тэрьедэжэ, Баргуужан орон ябашаба.

§ 110. Merkidun ulus Selanke huruu suenide durbeju yabuqui-tur, bidan-o ceriut durbeju yabuqun Merkid-i sueni-de-ku daruju durbeju daoulin talan yabuqui-tur, Temujin durbeju aisuqun irken-tur: Borte, Borte! keen unsiju yabuquitur, uciraju, Borte-ujin tede durbekun irken-tur bujuui. Temujin-no dau sonoscu, taniju, terken-ece baouat, kuyiju ireju, Borte-ujin, Qoaqcin, jirin, Temujin-o ji-

Меркидин улс Селаӊке уру сөөд дүргҗ йовхд, мана цергүд дүргҗ йовх Меркидиг сөөд ху дарҗ, дүргҗ дәәлнтаран йовхд, Темүҗин дүргҗ аашх иргнд: «Борте! Борте!» — гиҗ дуудҗ йовхд тернь учрҗ. Борте-уҗин тер дүргсн иргнд бәәҗ. Темүҗинә ду соңсҗ, таньҗ, тергнәс бууhад гүүҗ ирҗ. Борте-уҗин Коакчин хойр Темуҗинә җола-цулвр

Когда народ Меркидов ночью с шумом убегал вниз по Селенге, а наши войска их преследовали и рассеивали, Темуджин среди бегущих звал: «Борте! Борте!». И она нашлась. Оказывается, Борте-уджин была среди этих бегущих людей. Услышав и узнав голос Темуджина, Борте-уджин и Коакчин сошли с телеги, прибежали на голос. И, несмотря на ночь, узнав, ухватились за

Тэрэ hүниндөө мэргэд угсаатан добтолhон дайсадhаа тэрьедэжэ, Сэлэнгэ мүрэниие уруудан, моритойнь морёор харайлгаба, ябатаниинь ябагаар гүйлдэбэ. Манай сэрэг тэрэл hүниндөө хойноhоонь эрьюулэн, хюдахынь хюдажа, барихынь барижа абаба. Тэмүүжэн тэрьедэн харайлдаhан хүнүүдые амадан: «Бүртэ, Бүртэ!» — гэжэ шангаар хашхаржа мэдэбэ. Тэрьедэhэн иргэн зоной дунда ябаhан Бүртэ Тэмүүжэнэйнгээ хашхархые дуулаад, хоолойгоорнь танижа, тэргэhээ hүрэн буугаад, Хуаагшан-хүгшэн зарасатаяа

lua ilbur sueni taniju barijuui. Saraul bulee. Ujebesu, Borte-ujin-i taniju teberidun tuyalcaba. Tendece Temujin, Tooril-qan Jamuqa-anda, qoyar-a mun sueni boet ukuleju ilerun: «Eriku kerekiyen olba bi. Sueni bu duliya! Ende baouya bida!» keeju ilebe. Merkidun ulus durbeju aisuqu-yi sueni-de sandurcu aisuqui jaura mun tende baouju qonoba. Borte-ujin-ni tein joluqalduju Merkid-ece aburaqsan yosun eimu.

§ 111. Turun urida Uduit-Merkidun Toqtoa-beki, Uwas-Merkidun Dair-Usun, Qaatai-Darmala, ede qurban Merkit qurban jaut haran: «Udur-un erte Toqtoa-beki-in deu, Yeke-Ciledu-dece, Yesukai-baatur-a Hoelun-eke-i buliju abtalai», keen, teun-i osuen hacilan otcuui. Temujin-i Burqan-qaldun-ni qurban ta quciulqui-tur, Borte-ujin-i tende eruscu, Ciledu-in deu, Cilker-boko-de asarauluqsan ajuu. Tere asaraqsan-ar aju, Cilker-boko, daiciju qarurun ukulerun: «Qara keree qalisu korisu ideku jayaatu boetele, qalaoun tokuraun-i idesu! keen jesin ajuu. Qatar maoui Cilker, bi qatun Ujin-tur qalqu bolun, qamuq Merkit-te hun-

сөөд таньж̡ бәрж̡. Сарул билә. Үзэд, Борте-ужиниг таньж̡, теврлдн зогслдв. Тендәс Темүж̡ин Тоорил-хан Ж̡амука-анда хойрт эн сөөни бийд үглж̡ илгэхләрн: «Эркн гергэн олув. Сө бичә булайа. Энд буунавидн!» — гиж̡ илгәв. Меркидин улс дүргж̡ аашсар, сөөд сандрж̡ аашх зуур минь тенд бууж̡ хонв. Борте-уж̡инлә тиигж̡ золһлдж̡, терүг Меркидәс аврсн йосн иим.

Түүнә урд Удуйт-Меркидин Токтоа-беки, Увас-Меркидин Даир-Усун, Каатай-Дармала эдн һурвн Меркид һурвн зун арта: «Урд цагт Токтоа-бекиһин дү, Еке-Чиледүһәс, Есукай-баатр Хоелун-экиг булаж̡ авла», — гиж̡, түүнә өшә авхар одж̡. Темүж̡иниг Буркан-калдунд һурвдад бүслхд, Борте-уж̡инд тенд эр кеж̡, Чиледүһин дү, Чилкер-бөкд асрулсн бәәж̡. Тер асрснас әәж̡, Чилкер-бөк дәәчлж̡ һархларн, үглж̡: «Хар кере хальс-көрс идх заята бәәтлән, һалунтоһруниг идсү гиж̡, ж̡илвтн бәәж̡, һадр му Чилкер, би хатн-уж̡инд халх болн,

повод Темуджина. Была лунная ночь. Увидев и узнав Борте-уджин, Темуджин бросился к ней. Они долго стояли обнявшись. Затем Темуджин этой же ночью отправил гонцов к Тоорил-хану и Джамуке-анде передать: «Я нашел любимую жену. Не отнимайте эту ночь. Остановимся здесь!». Так как народ Меркидов с шумом разбежался, мы остановились там же на ночлег. Так была найдена и спасена Борте-уджин.

Перед тем Удуит-меркидский Токтоа-беки, Увас-меркидский Даир-Усун и Каатай-Дармала втроем с тремястами воинами ездили отомстить за то, что ранее Есукай-Баатур отобрал у младшего брата Токтоа-беки, Еке-Чиледу, мать Хоелун. Когда Темуджина трижды окружили на Буркан-калдуне, они там поймали Борте-уджин и дали ей в мужья младшего брата Чиледу, Чилкер-боко. Когда пришлось воевать, Чилкер-боко, испугавшись, сказал: «Черная ворона, будучи назначена есть кожуру-кору, позарилась отведать гуся-журавля! С плохой внешностью я, Чилкер, решив стать

гүйлдэн ерэжэ, Тэмүүжэнэй мориной жолоодо аһашаба. Һарата һүни байжа, Тэмүүжэн Бүртэужинаа таняад, тэбэрилдэн туяаршаба. Тэмүүжэн тэрэл һүниндөө Тоорил-хаан Жамууха-анда хоёртоо зорюутые эльгээжэ: «Бэдэрһэнээ олобоб. Харанхы һүниингөө добтолгые орхижо, эндээ тогтоё!» — гэжэ захирба. Тэрьедэжэ ябаһан мэргэд угайхид һүни болоходонь, мүн лэ хонолго табибад. Тэмүүжэнэй мэргэд угайхидһаа Бүртэ-ужинаа абарһан түүхэ иимэ бэлэй.

Урда тээнь хэлэгдэһэнэй ёһоор, Тогтохо-бэхиин дүү болохо Ехэ-Чилэдүүһээ Өөлэн-эхые Есүгэй-баатарай буляажа абаһанай түлөө үһөөгөө абаха зорилготойгоор мэргэд угсаатанай гурбан ударидагшад — удуйд-мэргэдэй Тогтохобэхи, увас-мэргэдэй Дайр-Уһан, хаад-мэргэдэй Хаатай-Дармала гурбан зуун сэрэгээр добтолго хэһэн байгаа. Тэдэнэр Тэмүүжэниие барихын тулада Бурхан-Халдан уулые тойруулан гурбан дабхар сэрэг табибашье, өөрыень олонгүй, Бүртэужинииень барижа абаашаад, Чилэдүүгэй дүү Чилгэр-бүхэдэ үгөө бэлэй. Тэрэ гэһээр Бүртэ Чилгэрэй мэдэлдэ байгаа. Харин мүнөө Чилгэр тэрьедэжэ ябахадаа, иигэжэ үгэлбэ:

taou! Qaracu maou Cilker qara teriun-duriyen kirteku bolba. Qaqcaqan aminiyen qoroqun, qaranqu qabcal sirkusu, qalqa ken-e boldaquyu bi? Quladu, maou sibaoun, quluqana kuculune ideku jayaatu boetele, qun toquraun-i idesu, keen jesin ajuu. Hunar maoui Cilqer bi qutuqtai sutai Ujin-i quriyaju ireku bolun, qotola Merkit-te huntaou bolba. Qoqir maou Cilker qoqimai teriun-duriyen kurteku bolba bi. Qorqosun-o tedui amin-iyen qoroqun haratu qaranqu qabcal-a sirqusu! Qorqosun-o tedui amin-a mino qoriyaan ken-e boldaquyu bi?» keet daijin dutaajuu.

хамг Меркидән унтулвв. Харц му Чилкер хар толһадан күртх болв. Һанцхн әмән хорһлн, харңһу хавчгт ширгхлә, халх кенд болхв? Хулд му шовун хулһн-күшлиг идх заята бәәтлән, хунтоһруг идсү гиж, җилвтн бәәҗ, хунр му Чилкер, би хутгта-суут уҗиниг хураҗ ирх болн, хотна Меркидән унтулх болвв. Хахр му Чилкер, хагта толһадан күртх болвв. Хорһсна дүңгә әмән хорһлн, арата харңһу хавчгт ширгхлә, хорһсн дүңгә әмндән хорган кениг болһахв?» — гиһәд дәәчлн дутаҗ.

прикрытием ханши-уджин, всех своих Меркидов усыпил! С плохим взором Чилкер теперь должен лишиться своей черной головы! Спасая единственную душу, скрываясь в темном ущелье, кому я стану теперь прикрытием? Глупая птица лунь, будучи назначена есть мышей-крыс, позарилась отведать лебедь-журавля! Плохо одетый я, Чилкер, священно-божественную уджину решив привезти, всех своих Меркидов усыпил! Мелкий я, Чилкер, паршивую голову свою теперь потеряю. Спасая душу свою подобную катышу, скрываясь в обрывистом ущелье, кого теперь сделаю защитой своей души, подобной катышу?». С этими словами он ринулся в бой и ушел от преследователей.

«Хальһа, холтоһо мэтые
Хабархан тоншодог хара хирээ
Галуу, нугаһа эдихэм гээ...
Харсас ахир Чилгэр, би
Хатан ужинтай жаргахам гээд,
Хамаг мэргэдые һалгажа,
Хара тархяа алдахам ха!
Хайран ганса амияа
Хаана хоргодон абархамниб?
Харанхы хабшал руу шургажа,
Халха хэжэ шадахам ха!

* * *

Хулгана, охотноо баридаг
Хулда муу шубуун
Хун, тохорюу эдихэм гээ...
Хубхай хооһон Чилгэр, би
Хутагта суута ужинтай
Хубидаа жаргажа һуухам гээд,
Хотоло мэргэдые хооһолбоб
Хохимой тархяа алдахам ха!
Хохи ганса амияа
Хоргодожо хаана абархамниб?
Хорожо, харанхы хабшалда
Хогоосон амияа абархам ха!»

§ 112. Qaatai-Darmala-i erusba. Abciraju, qabtasun buqau emuskeju, qaldun-burqan-na joriulba. Belkutai-in eke tere ail-tur beiyu, keen jaaqdaju, Belkutai eke-yueu otcu, ker-tur ino Belqutai baraun euden-ber oroqulua, eke ino nabtarqai nekei deeltai jaoun euden ber qaruat, qadana busu kuun-ne ukulerun: «Kout mino qat

Каатай-Дармалаг бәрв. Авч ирҗ хавсн бухиг өмскҗ, Калдун-Буркнд зөрүлв. «Белкүтайин эк тер әәлд бәәнә»,— гиҗ заахла, Белкутай экдән одҗ, гертнь Белкутай барун үүдәр орхла, экнь нимтрхә некә девлтә зүн үүдәр һарад, һазаһин бус күүнд үглхләрн: «Көвүдм хад болҗ,—

Поймали Каатай-Дармалу, одели на него реберные колодки и посвятили его Калдун-Буркану. Когда узнали, что мать Белькутая находится в таком-то селе, Белькутай отправился к ней. Когда он заходил в правую створку двери, мать его в потрепанной овчинной шубе вышла через левую створку двери и сказала про-

Хаатай-Дармалые барижа асараад,
Хабтаһан бугыбша үмдэхүүлжэ,
Халдан-Бурханда зорюулба.
Эхынгээ тэндэ нэгэ айлда байһые дуулаад, Бэлгэтэй ошобо. Баруун үүдэрнь ороходонь, набтагар хүдэһэн дэгэлтэй эхэнь гэрэй зүүн үүдээр газаашаа гараад, тэндэ байһан хүнүүдтэ: «Минии хүбүүдые хаашуул болоо гэлсэнэ, харин би эндэ муу хүнэй хажууда

boljuu! keekdemui. Bi ende maoui kuun-tur tubeju, edoe koudiyen niur ker ujekui bi?» kee-et kuyiju, siqui hoaitur sirquju, tedui eriju ese oldalai. Belkutai-noyan Merkidai ele yasutu kuun-ni «Eke-i mino abcira!» keeju qodolitqu bulee. Burqan-ni qucilduqsat qurban jaut Merkidi uruqun uruqa kurtele hunesuer keistele ulitkeba. Hülekset (huilekset) eme koun ano eburitkun medus-i eburitba, euden-tur oro-uldaqun medus-i eudenduriyen oroulba!

гилднә.— Би энд му күүнд күртҗ, ода көвүдиннь нүр яһҗ үзхүв?» — гиһәд гүүҗ, шуһу-өөд ширгҗ, кедү эрсн бийнь, эс олдла. Белкўтай-нойн Меркидин элгн яста күүг: «Эким авч ир!» — гиҗ һодльлсн билә. Бурканиг бүслсн һурвн зун Меркидиг үрни үрн күртл үмсәр кистл, уга кев. Үлдсн эм күүһинь өврлх метинь өврлв, үүднд орулх метинь үүдндән орулв.

хожему человеку: «Говорят, мои сыновья стали ханами. Я же здесь досталась плохому человеку. Как я теперь посмотрю им в лицо?». С этими словами она убежала в лес и, сколько ее ни искали, не смогли найти. Тогда Белькутай пронзил стрелой человека Меркидской кости со словами: «Приведи мою мать!». Три сотни Меркидов, что некогда окружили Буркан, были до последнего колена развеяны пеплом. Оставшихся женщин обратили в наложниц и в домашнюю прислугу.

зобожо байнаб. Хүбүүдэйнгээ нюдэндэ яажа харагдахабиб?» — гэжэ хэлээд, ой шугы руу гүйжэ ябашаба. Хойноһоонь хэдыш бэдэрхэдээ оложо шадабагүй. Тиин Бэлгэтэй ноён мэргэд обогтондо хандажа: «Эхыем оложо ерэгты!» — гэжэ захираад, Бурхан-Халданда хоргодоһон Тэмүүжэндэ добтолһон мэргэдэй гурбан зуун сэрэгые уг узуураарнь үнэһөөр хиисхүүлэн усадхажа,

Эрлиг дайсадһаа үлэһэн
Эхэнэр, үхибүүдынь абаашажа,
Эбэртэлмээр һэнэгтэйень
Эбэртэлжэ хонодог болобо,
Үзэмжэгүй заримыень
Үүдэнэй барлаг болгобо.

§ 113. Tooril-qan Jamuqa, qoyar-i, Temujin busiren ukulerun: «Qan ecike mino, Jamuqa-anda qoyara nokocekdeju, Tenkeri Qajar-a kucu nemekdeju, erketu Tenderi-de nereitcu, eke Etuken-e kurkeju, ere hacitu Merkit irken-i ebur ba ano hoqtorqui bolqaba, helike ba ano hemtelbe bida. Oro ba ano hoqtorqui bolqaba, uruqun ba kuun-ni ulutkebe bida, huileksedi ba ano arbilaba je bida!» Merkit irken-i tedui busanqaju, icuya keelduba.

Тоорил-хан Җамука хойриг Темүҗин бисрн үглхләрн: «Хан-эцкм, Җамука-анда хойр нөкцҗ, Теңгр-һазрин күчн немгдҗ, Эрктә Теңгрт нерәдҗ, эк-Этүкенд күргҗ, эр ачта Меркид иргниг өвринь чигн охтрлулввидн, элкинь чигн кемтлввидн. Ораһинь чигн охтрлулввидн. Ургин күүһинь чигн уга кеввидн, үлдсинь чигн эрвлввидн!» Меркид иргниг тиигҗ бутхачҗ, «хәрйә!» — гилдв.

Тогда же Темуджин, почитая Тоорил-хана и Джамуку, сказал: «Хан-отец и Джамука-побратим, с вашей помощью и благословением Неба и Земли мы уничтожили славных Меркидских мужей, посвятив их всесильному Небу и матушке Земле-Этукен. Рога мы им укоротили, печень им мы надломили, макушки им мы укоротили, всех людей их рода мы истребили, оставшихся же мы пощадили!». Так рассеяв Меркидов, они решили возвращаться домой.

Тиин Тэмүүжэн Тоорил-хаан Жамууха хоёроо магтан, иигэжэ үгүүлбэ:

«Хаан эсэгэ Тоорил минии,
Хайрата анда Жамууха минии,
Хани нүхэсэлдөө үнэн хадаа
Харатан дайсаниием даралсабат!
Хурмаста тэнгэриингээ үршөөлөөр,
Хүрьһэтэ газарайнгаа эбгээлээр
Эрэлхэг дошхон мэргэд угтанай
Эльгэ зүрхые һолболжо,
Эхэ нютагыень хооһолжо,
Ураг хүрэтэрнь дэбһэжэ,
Уг узуурынь таһалжа,
Үнэһэн тоброг болгобобди,
Үлээшэдэйнь ами абарбабди!»

Тэдэнэр булта мэргэд угсаатаниие һайса хэһээгээд, гэр тээшээ гэшхүүлхэ, газар тээшээ галгюулха гэлсэбэ.

§ 114. Uduit-Merkit durberun, buluqan ma-

Удуйт-Меркид дүргхләг, булһн махла-

Когда Удуит-Меркиды бежали, наши вои-

Удуйд-мэргэдэй тэрьедэжэ ошоһон хойно ма-

qalaitu, maralun qodun qudusutu, icidun jarqaqusun-o buluqan jalqaqsan deeltu, tabun nasutu, Kuicu (Kücu) neretu, nidun-duriyen qaltu kouken-i bidan-o ceriut nuntuq-tur qocoruqsan-i olju abciraju, Hoelun-eke-de saoqua abcu okcu otba.

та, марлын арсн [49] hоста, чиндhн арснд булh залhсн девлтэ, тавн наста Күчү нертэ, нүдндэн hалта көвүг мана цергүд нутгт хоцрсиг олҗ, авч ирҗ Хоелун-экд заахар авч одв.

ны в их кочевьи нашли оставшегося пятилетнего мальчика с огнем в глазах, в собольей шапке, в сапогах из кожи маральих ножек, в белой кроличьей шубе, отделанной соболем, по имени Кучу и привезли его в подарок матери Хоелун.

най сэрэгшэд отогтонь үлэhэн булган малгайтай, марал-бугын арhан гуталтай, булганай арhа зүйжэ оёhон дэгэлтэй таба наhатай Хучуу гэжэ нэрэтэй нюдэндөө галтай хүбүү оложо, Өөлэн-эхэдэ асаржа бэлэглэбэ.

§ 115. Temujin, Tooril-qan, Jamuqa, qurban qantutcu, Merkidun Corqan ker coqoriulju, Coqtai eme-i arbilaju, Orqan, Selanke qoyar-un Talqun-aralaca icurun, Temujin, Jamuqa, qoyar qantutcu, Qorqonaq-jubur jorin icuba. Tooril-qan icurun, Burqan-qaldunno keru-ber Hokortu-jubur daarin, Qacauratu-subcit, Huliyatu-subcit daarin, koruen ino abalaat, Tuula-in Qaratun-ni jorin icuba.

Темүҗин, Тоорил-хан, Җамука hурвн ханьцҗ, Меркидин цоорха геринь цөкрүлҗ, цогта эминь эрвлҗ, Оркан Селаңке хойрин Талкун-аралас хэрхлэрн, Темүҗин Җамука хойр ханьцҗ, Корконак-җубур зөрн хэрв. Тоорил-хан хэрхлэрн, Буркан-калдуна ар бийэр Хокорту-җубур дэврн, Кача-урату-субчит, хулийату-субчит дэврн, гөрэсинь авлад, Туулан-Каратуниг зөрн хэрв.

Когда Темуджин, Тоорил-хан и Джамука, объединившись втроем, Меркидские горделивые дома заставили приуныть, горячих их жен приласкали и отправились домой с острова Талкун-арал, расположенного между Орканом и Селенгой, Темуджин вместе с Джамукой двинулся в Корконак-джубур. Тоорил-хан направился домой по северному склону Буркан-калдуна через Хокорту-джубур, Качаурату-субчит и Хулиату-субчит, занимаясь в пути звериной облавой, в сторону Кара-Тун на Толе.

Тэмүүжэн, Тоорил-хаан, Жамууха гурбан хамтаржа, мэргэдэй

Үрхэтэ гэрые hандаргажа,
Үхид hамгадыень олзолжо,

Орхон, Сэлэнгэ мүрэнүүдэй уулзуурта оршодог Талхан аралhаа бусаха тээшээ хүдэлбэ. Тэмүүжэн Жамууха хоёр Хорхоног-Шэбэр тээшэ шэглэжэ, Тоорил-хаан Бурхан-Халданай арын хасууритай, уляаhатай газараар замдаа аба хайдаг хэhээр Туула мүрэнэйнгөө Хара-Түглээ зорибо.

§ 116. Temujin Jamuqa qoyar Qorqonaq-jubur-a neilen baouju, erten-o anda bolulcaqsan-iyen duradulcan, anda tunqulduju, amaralduya keelduba. Anqa urida anda bolulcarun, Temujin harban nikan nasutu bukui-tur, Jamuqa quraltuq sia Temujin-e okcu, Temu-

Темүҗин Җамука хойр Корконак-җубурт ниилн бууҗ, эртинэ анда боллдсан дурдлцн: «Анда, дүңгэлдҗ амрлдйа!» — гилдв. Аңхн урд анда боллдхларн, Темүҗиниг арвн негн настад Җамука күрэлдг шаhа Темү-

Темуджин и Джамука остановились вместе в Корконак-джубуре и, вспомнив о прежнем своем побратимстве, говорили: «Анда-побратим, давай величественно наслаждаться!» Ранее они уже братались, когда Темуджину было одиннадцать лет. Тог-

Тэмүүжэн Жамууха хоёр Хорхоног-Шэбэртэ хүрэжэ тогтобод. Анхан сагта анда болоhоноо дурдажа, хани нүхэсэлөө бүри батадхахын тулада, найр наада хэхэ гэжэ хэлсэбэ. Урдань Жамуухатай анда болоходоо, Тэмүүжэн арба нэгэтэй ябаа hэн. Жамууха тиихэдэ Тэмүүжэндээ

jin-o cinqultuqtu sia anda bolulcaju, anda keelduksen; Onan-no molsun-tur sialjaquitur, tende anda keelduleai. Teuno qoina qabur alanqir numutan qarbiyaldun bukui-tur, Jamuqa burau-in qoyar eber niaju nukeleju daoutu qoriyen Temujin okcu, Temujin-no arca manlaitu qodoli araljiju andacilalduba. Nokote anda keelduksen yosuu teimu.

җинд өгч, Темүҗинә цеглдг шаһа авч, анда боллцҗ, анда гилдҗ, Онана мөсн деер шаһалцхд, тенд анда болйа гилдлә. Түүнә хөөн хаврар алңхр сумдан харвлдн бәәхт, Җамука бүрүһин хойр өвр нааҗ, нүклҗ, дуута хоран [50] Темүҗинд өгч, Темүҗинә арц маңната һодль аралҗҗ андачллдв. Негт анда боллдсн йосн тиим.

да Джамука подарил Темуджину альчик, который ставят в круг. Темуджин подарил Джамуке альчик, который мечут. Тогда они, играя в альчики на льду Онана, стали впервые побратимами. После этого весной, когда стреляли стрелами аланкир, Джамука склеил два телячьих рога, просверлил и, скрестив певучий свой колчан со стрелой-годоли Темуджина, побратался. Так они стали андами.

гүрөөһэнэй гурбан баабхай, харин Тэмүүжэниинь туулга шудхаһан баабхай бэлэглэжэ, тэдэнэр Ононой мүльһэн дээрэ баабхайгаар наадаа бэлэй. Хойто хабарынь һаадаг номоор мэргэнээ үзэлсэжэ байхадаа, Жамууха буруунай хоёр эбэр няагаад, нүхэ гаргажа хэһэн дуута годлиёо Тэмүүжэндэ бэлэглэжэ, харин Тэмүүжэниинь арса модон булсуутай годли дархалжа үгөө һэн. Тиигэжэ хани нүхэд ябахабди гэжэ бэе бэедээ тангариг үргэлсэн, хоёрдохиёо анда болоһон намтартай.

§ 117. Uridus otokus-un uke sonoscu, anda kuun amin nikan ulu tebcildun, amin-o arici (-aburaqci) boluya, keen amaralduqui yosun teimu. Edoe basa tunqulduju amaraya keelduju, Temujin Merkidun Toqtoa-i arbilaju abuqsan altan buse Jamuqa-anda-da buseleulba. Toqtoa-in eskel qaliuni Jamuqa-anda-da unoulba. Jamuqa Uwas-Merkidun Dair-Usuni arbilaju abuqsan altan buse Temujin-anda-da buseleulba. Dair-usuno-ku Ebertu-unokun-caqaani Temujin-e unoulba. Qorqonaq-jubur-un Quldaqarkun-no ebure saqlaqar modun-a anda keelduju amaralduju, qurinlan toilan jirqalduju, sueni (süni)

Урдк отгсин үг соңсҗ: «Анда күнәмн негн. Эс хорллдн, әмнә аврач болйа!» — гиҗ амрлдх йосн тиим. «Ода бас дүңгәлдҗ амрйа!» — гилдҗ, Темүҗин Меркидин Токтоан әрвлҗ авсн алтн бүс Җамука-андад бүслүлв. Токтоан Эскел Калиуниг Җамука-андад унулв. Җамука Увас Меркидин Даир-Усуна әрвлҗ авсн алтн бүс Темүҗин-андад бүслүлв. Даир-Усуна Эбертү-унокун-Чакааниг Темүҗинд унулв. Корконак-җубурин Кулдакар-куна өврт саглр моднд анда гилдҗ, амрлдҗ, хүрмлн-тойлн җирһл-

Выслушав сказы прежних времен, они поклялись: «Анды-побратимы имеют одну душу. Не причиняя друг другу вреда, будем спасать друг друга, выпьем же чашу братства и будем блаженствовать!» С этими словами Темуджин подпоясал Джамуку золотым поясом, взятым у Меркидского Токтоа и подвел Джамуке коня Эскел-Калиун, принадлежавшего Токтоа. Джамука же подпоясал Темуджина золотым поясом, взятым у Увас-Меркидского Даир-Усуна, и подвел коня Эберту-унокун Чакаан, принадлежавшего Даир-Усуну. Так они пировали, празднуя свое

Анда нүхэд болохо гээшэ ами нэгэн ябаха, үхэлэй аюулай ушараа һаа, бэе бэеэ абарха гэһэн удхатай юм гэжэ тэдэ хоёр урданай үбгэдһөө дууладаг байгаа. Мүнөө анда ябаһанаа баһа дахин баталжа, бэе бэедээ бэлэг барилсаба. Тэмүүжэн мэргэд угсаатанай аха заха Тогтохо-бэхиһээ олзолон абаһан алтан бүһэ Жамуухадаа бүһэлжэ, Тогтохын эсхэл халюун мори унуулба. Харин Жамуухань увас-мэргэдэй Дайр-Уһанһаа олзолжо абаһан алтан бүһэ Тэмүүжэн андадаа бүһэлжэ, Дайр-Уһанай эмниг сагаан мори унуулба. Хорхоног-Шэбэрэй хүндыдэ һаглагар модон доро тэдэнэр анда нүхэд ябаһанайнгаа баярые тэмдэглэн, һайхан найр тү-

konjile-deen qaqca qonolduqun bulee.

дж, сөөд көнҗлдән һанц хонлддг билә.

побратимство на южной стороне Кулдакаркуна у Корконакджубура под развесистым деревом, укрываясь ночью одним одеялом.

хеэржэ, һанаа сэдьхэлээ нэгэдхэжэ, хатар наада хэбэд, һүни болоходо, ёһо заншалаа баримталан, нэгэ хүнжэлдэ орожо унтабад.

§ 118. Temujin Jamuqa qoyar amaraldurun, nikan hon nokoe hon-o jarin amaralduju, tere aqsan nuntuq-aca nikan udur nouuye keelduju nouurun, jun-o teriun sara-in harban jirqoan-a Hulaan-terkel udur nouuba. Temujin, Jamuqa, qoyar qantu, terkedun urida yabuju aisurun, Jamuqa ukulerun: «Temujin anda, anda! Aula-siqan baouya, aduucin bidan-o alacuq-a kurtukai! Qol-tur-siqan baouya, qonicit quriqacit bidan-o qoolai-a kurtukai!» keebe. Temujin Jamuqa-in ene uke-i uqan yadaju, semiyer baiju, qocorcu, (ne)uri dunda terket kuliceju, neuri boet Temujin Hoelun-eke-de: «Jamuqa-anda ukulemu: Aula-tur siqan baouya, aduucin bidan-o alacuqa kurtukai! Qoitur siqan baouya, qonicit quriqacit bidan-o qoolai-a kurtukai! keen ukulemu. Bi ene uke ino uqan yadaju, qariu ino yauba ese ukuleba bi. Eke-dece asaqsu, keen ireba bi!» keeba. Hoelun-eke-i dunqoduaeduuye Borte-ujin uku-

Темүҗин Җамука хойр амрлдхларн, нег бүкл җил, хойрдгч җилин өрәлд амрлдҗ, тер бәәсн нутгас нег өдр «нүүйә» гилдҗ нүүхләрн, зуна түрүн сарин арвн зурһанд улан чилгр өдрт нүүв. Темүҗин Җамука хойр хамт тергдин өмн йовҗ аашхларн, Җамука үглхләрн: «Темүҗин-анда! Уул шахн бууйа! Адучнр мана алцд күртхә! Һолд шахн бууйа! Хөөчнр, хурһчнр мана хоолд күртхә!» — гив. Темүҗин Җамукан эн үгиг ухалҗ ядҗ, тагчг бәәҗ, хоцрҗ, нүүдлин дундк тергд күләҗ, нүүҗ йовад, (Темүҗин) Хоелун экд: «Җамука-анда үглхләрн: «Уулд шахн бууйа! Адучнр мана алцд күртхә! Һолд шахн бууйа! Хөөчнр, хурһчнр мана хоолд күртхә!» — гиҗ үглнә. Би эн үгинь ухалҗ ядҗ, хәрүднь ю чигн эс келвв. «Экәс сурсв»,— гиһәд ирвв!» — гив. Хоелун-экиг ду һарад

Так Темуджин и Джамука в пирах и веселье провели целый год и еще полгода. Наконец, настало время поменять место кочевья. Решили они тронуться шестнадцатого числа первого летнего месяца в праздничный день. Когда Темуджин и Джамука ехали вместе впереди телег, Джамука сказал: «Темуджин-анда! Остановимся-ка вблизи горы! Пусть табунщики доберутся до наших альчиков! Остановимся-ка вблизи реки! Пусть чабаны и сакманщики доберутся до наших глоток!». Темуджин не смог понять сказанное Джамукой и молча отстал. Дождавшись телегу, ехавшую в середине обоза, на которой ехала мать Хоелун, Темуджин сказал: «Джамука-анда сказал: «Остановимся-ка вблизи горы! Пусть табунщики доберутся до наших альчиков! Остановимся-ка вблизи реки! Пусть чабаны и сакманщики доберутся до наших глоток!». Я не смог по-

Тэмүүжэн Жамууха хоёр эбтэй этэй жэл хахад сугтаа байгаад, эндэһээ нүүхэ гэжэ хэлсэбэ. Зунай эхин һарын арбан зургаанда нүүбэ. Хоёр анда нүхэд улад зонойнгоо түрүүндэ ябахадаа, Жамууханъ иигэжэ хэлэбэ: «Тэмүүжэн анда!

Уула шадар нүүе,
Угай адуушад бидэндэ
Урса гэр олдохо!
Үргэн голдо бууя,
Үхэр, хонидой эдихэ
Үбһэ ногоон олдохо!»

Тэмүүжэн Жамуухын хэлээшые ойлгожо ядан, нэгэ бага гээгдээд, нүүдэлэй зонии хүлеэжэ, Өэлэн-эхэдээ хэлэбэ: «Жамууха анда

Уула шадар нүүе,
Угай адуушад бидэндэ
Урса гэр олдохо!
Үргэн голдо бууя,
Үхэр, хонидой эдихэ
Үбһэ ногоон олдохо!» —

гэжэ хэлэбэ. Би энэ үгыень ойлгожо ядаад, харюуень хэлээгүйб. Эхэһээ асууха гэжэ ерэбэб!»

Өэлэн-эхын харюусаагүй байтар, Бүртэ-ужин хэлэбэ: «Жамууха-анда түргөөр һонёо бууража, уйдадаг зантай ха юм. Тугаар Жамууха-анда бидэниием дайран һагад хэлээ бэшэ гү? Мүнөө

lerun: «Jamuqa-anda nidanqa keekden bulee. Edoe bidanaca uitqu caq bolba! Tuqarun Jamuqa-anda-in keleleksen kelen bida-tur boet jesiku uke beyu. Bida bu baouya! Ene kodolukseer siliu-ya, qaqacan, sueni (süni) dulin kodoluya boet!» keeba.

угад Борте-уҗин үглхләрн: «Җамука-анда уйдмха»,— гидг билә. Ода манас уйдх цаг болв. Туӊhахла, Җамука-андан келсн келн: маднд бәәhәд җигшснә үг билтә. Бидн бичә бууйа. Эн көдлсәрн шулудйа, хаhцн, сө дүлн көдлйә!» — гив.

нять его речь и ничего не ответил. Решил: «Спрошу-ка у матери» — и вот я пришел!». Но до того, как ответила мать Хоелун, опередила Борте-уджин: «Говорят, что Джамука-анда часто скучает. Сейчас самое время, чтобы ему заскучать. Если подумать, то его слова можно понять так, что мы ему надоели. Давайте не будем останавливаться, ускорим движение и, оторвавшись от него, будем идти всю ночь!».

манhаа хашараа байна! Тиимэ хадань, энэ бэеэрээ халташ тогтонгүй тэрээнhээ таhаран, бүхэли hүниндөө ябая! Тиигээл hаамнай дээрэ болохо!»

§ 119. Borte-ujin-o uke-ber jobsiyeju, ulu baoun sueni dulin kodolju aisuqui-tur, jaura mor-tur Taiciud-i daariba. Taiciut ber kokiju, mun sueni boet jorican, Jamuqa juk kodolba-ku. Taiciudun-Besudun nuntuq-tur nikan ucukan Kokocu neretu kouni nuntuq-tur qocoruqsani bidanoai abuat, ireju Hoelun-ekede okba. Hoelun-eke tejiyeba.

Борте-уҗинә үг зөвшәҗ, эс бун, сө дүлн көдлҗ аашхт, зуур мөрт Тайчиудыг дәврв. Тайчиуд болхла, чочҗ, эн сөөни биид зөрлцн, Җамука тал көдлв. Тайчиудын-Бесүдин нутгт нег үчүкн Кокочу нертә көвүг нутгт хоцрсинь манахн авад ирҗ, Хоелун экд өгв. Хоелун-эк түүг теҗәв.

Согласившись со словами Борте-уджин, они, не останавливаясь, двигались всю ночь и по пути напали на Тайчиудов. Тайчиуды же, испугавшись, той же ночью тронулись в обратном направлении в сторону Джамуки. В кочевьи Бесудов-Тайчиудских нашли маленького мальчика по имени Кокочу и подарили матери Хоелун. Мать Хоелун стала его растить.

Бүртэ-ужинай хэлэhэн үгые зүбшөөжэ, тогтон торонгүй, унтан амарангүй бүхэли hүниндөө ябаба. Зуурандань тайчууд угсаатанай нютаг дайралдаба. Тэдэ нютагай зон Тэмүүжэнhээ айжа, тэрэ hүниндөө Жамуухын ошоhон зүг барин, нүүжэ ябашаба. Тайчууд болон бэсүүд обоггоной нютагта Хүхэчүү гэжэ нэрэтэй нэгэ үшүүхэн хүбүүнэй орхигдошоод байхадань абажа. Өөлэн-эхэдэ үгэбэд. Өөлэн-эхэ тэрэ хүбүүе тэжээбэ.

§ 120. Tere sueni duliju, udur keiesu ujeesu, Jalairun Qaciun-Toquraun, Qaraqai-Toquraun, Qaraldai-Toquraun, ede qurban Toquraun aqa-nar deuner sueni dulilduju aisun ajuu. Basa Tarqudun Qadaan Dal-

Тер сө дүлҗ, өдр гииҗ үзхлә, Җалаирин Качиун-Токураун, Каракай-Токураун, Каралдай-Токураун hурвн Токураун ахнр-дүүнр сө дүлҗ ирсн бәәҗ. Бас Таркудын Кадаан-Далдуркан ах-

Когда прошла ночь и наступило утро, оказалось, что этой ночью прибыли Джалаирские три брата Токурауна: Качиун-Токураун, Каракай-Токураун и Каралтай-Токураун. Кроме них, прибыли также Тар-

Тэмүүжэнэй иргэн бүхэли hүниндөө унтангүй замаа үргэлжэлүүлбэ. Гэгээн үдэрэй болоходо харан гэhээнь, жалайр угай Хачуун-Тохорюун, Харахай-Тохорюун, Харалдай-Тохорюун гэдэг гурбан аха дүүнэр hүниндөө нүүжэ ерэшэhэн байба.

durqan aqa-nar deu-ner tabun Tarqut aisun-ku ajuu. Basa Munke-tu-Qiyan-o koun Unkur tan Cansiut, Bayaudi-yaran-ku ajuu. Barulas-aca Qubilai-Qudus aqa-nar deu-ner irebe. Man-qudaca Jetai, Qodolqu-cerbi aqa deu qoyar ireba. Boorcu-in deu, Okelen-cerbi, Arulada-ca qaqacaju, aqaduriy-en neilen, Boorcu-tur, ireba-ku. Jelme-in deu, Caurqan, Subeetai-Baatur, Uryanqanaca qaqacaju, Jelme-tur neilen ireba. Besudece Dekai, Kucukur aqa deu qoyar ireba-ku. Suldu-saca Cilkutai-Taki, Tai-ciudai aqa-nar deu-ner ireba-kujalair-un Sece-Domoq, Arqai-Qasar-Bala, qoyar, koudiyeren ireba-ku. Qonqotan-aca Süiketu-cerbi ireba-ku. Sukeken-o Jekai Qon-doqorun koun Sukekai Jeun ireba-ku. Neudai Caqaan-uwa ireba-ku. Olqonudun Qinqiyadai, Qorlos-aca-Seciur, Dor-ben-ece — Moci-Beduun ireba-ku. Ikires-un Bu-tu, ende kurekete yabu-qsaar ireba ku. Noya-qin-aca Junso ireba-ku. Oronar-aca Jirqoan ire-be ku. Barulas-aca Su-qu-Secen, Qaracar ko-un-bue-ben ireba-ku. Basa Baarin-o Qorci-Usun-obuken, Koko-Cos, Menen-Baariniyeren, ni-kan kuriyen ireba-ku.

нр-дүүнр тавн Таркуд ирсн бәәҗ. Бас Мөңкетү Кияна көвүн Уңкурта-Чаншиут Баяударн бәәҗ. Баруласас Кубилай, Кудус ахнр-дүүнр ирв. Маңку-дас Җетай, Доколку-черби ах-дү хойр ирв. Боорчуһин дү Окелен-черби Аруладас хаһцҗ, ахдан ниилн, Боорчу тал ирв. Җелмеһин дү Чауркан, Сүбеетай-Баатур Урйаңканас хаһцҗ, Җелмед ниилн ирв. Бесүдәс Декай, Кучукур ах-дү хойр ирв. Сулдусас Чилкутай-Таки, Тайчиудай ахнр-дүүнр ирв. Җалаирин Сече-Домок, Аркай-Касар, Бала хойр көвүдәрн ирв. Коңкотанас Сүйкетү-черби ирв. Сүкекенә Җекай Кондокорин көвүн Сүкекай-Җеүн ирв. Неудай Чакаан-Ува ирв. Олконудын Киңкиядай, Корлосас Сечиур, Дөрбенәс Мөчи-Бедүүн ирв. Икиресин Буту энд күргнд йовсар ирв. Нойкинәс Җунсо ирв. Оронарас Җиркоан ирв. Баруласас Суку-Сечен Карачар көвүнләһән ирв. Бас Баарина Корчи-Усун өвгн, Көкө-Чос Менен-Бааринарн нег күрән болҗ ирв.

кутские Кадаан и Далдуркан — пятеро братьев Таркутов. Здесь были также с сыном Мункету-Кийана Ункуром Чангшиуты и Байауды. От Барулсов прибыли братья Кубилай и Кудус. От Манкудов прибыли братья Джетай и Доколкучерби. Прибыл также младший брат Боорчу Окелен-черби, отделившись от Аруладов, и соединился с братом Боорчу. Прибыли младшие братья Джелме Чауркан и Субетай-Баатур, отделившись от Урянканов, и соединились с братом Джелме. От Бесудов прибыли братья Декай и Кучукур. От Сулдусов прибыли братья Чилкутай-Таки и Тайчиудай. Прибыл Джалаирский Сече-Домок с двумя сыновьями Аркай-Касаром и Балой. От Конкотанов прибыл Суйкету-черби. Прибыл Сын Сукекенского Джекай Кондокора Сукекай Джеун. Прибыл Неудай Чакаан-Ува. От Олконудов прибыл Кинкийадай, от Корлосов Сечиур, от Дорбенов — Мочи-Бедуун. Будучи зятем, прибыл и Икиресский Буту. От Нойкинов прибыл Джунсо. От Оронаров прибыл Джиркоан. От Барулсов прибыл Суку-Сечен с сыном Карача-

Баһа дархад угай Хадаан-Далдархан аха дүүнэрээрэ хамта табан дархад, Мэнгэтэ-Хиянай хүбүүн — Үнгэр жаншууд болон баядууд угсаатанаараа, баруулаас угсаатанай Хубилай-Худас аха дүүнэрээрэ ерэһэн байба. Тиихэдэ баһа мангууд угай Жатай, Долохон-черби гэдэг аха дүү хоёр Тэмүүжэнэй мэдэлдэ оробо. Боорчиин дүү — Үүлэн-черби, арууглаад угсаатанһаа таһаржа, ахадаа ерэбэ. Зэлмын дүү Шуурган-Сүбээдэй-баатар уряанхай угсаатанһаа хагасажа, ахатаяа ниилэбэ. Бэсүүд угай Дэгээ, Хүшэгэр гэдэг аха дүү хоёр ерэбэ. Сулдуус обогтонһоо Шэлгэтэй-Тахи, Тайчуудай гэдэг аха дүү хоёр Тэмүүжэнэй тала бариба. Жалайр угсаатанһаа Сэшэ-Домог Архай-Хасар — Бала хоёр аха дүүнэр хүбүүдээрэ ерэбэ. Хонхотон аймагһаа Сүйхэтэ-черби, сүхэгэн обогтонһоо Хондогор-Жахайн хүбүүн Сүхэгэй-Жэгүүн, нэгүүд угай Сагаан-Ува, олхонуудһаа — Хингияадай, горлоосһоо — Сэчүүр, дүрбэдһөө — Мочи-Будүүн, эхирэсһээ — Бүтүү гэжэ хүрьгэн ерэбэ. Ноёхон угсаатанһаа — Жамса, оронорһоо — Жэргээн, баруулаас обогтонһоо Сүхэ-Сэсэн Харачар гэдэг хүбүүнээрэ Тэмүүжэндэ ерэбэ. Баһа баарин угай Хорчи-Уһан

§ 121. Qorci ireju ukulerun: «Bodoncar-boqdo-in bariju abuqsan emedece toreksen ba Jamuqa-lua keeli nike ten, keke qaqca tan buleai ba. Jamuqadaca ulu qaqacaqun bulee ba. Jaarin ireju, nadur nidun-duriyen ujeulba. Qoaqcin uniyen ireju, Jamuqa-i horciju yabuju, ker terkan ino murkuleet, Jamuqa-i murkuju, oreele eberiyen ququnaju, soljirebertu bolju: Eber mino aca! Keen-keen, Jamuqa-in juk mooren-mooren, siroai sacun-sacun baimu. Muqular qoa huker yeke kerluke deere erkuju kolju jiktuju (jidkuju), Temujin-o qoinaca yeke terkeur-iyer mooren-mooren aisurun: Tenkeri Qajar eyetulduju, Temujin-i Ulus-un Ejen boltuqai! Keen, Ulus teeju abcu aisu! Keen, jaarit nidun-dur ujeulju, nadur jiana. Temujin, ci Ulus-un Ejen boluasu, nama-i jiaqsan-o tula, ker jirqaulqu ci?» keeba. Temujin ukulerun: «Unen tere Ulus medeuluesu, Tumen-o Noyan bolqasu!» keeba. «Ele edu Tore-i jiaqsan kuun-ni nama-i Tumen-o Noyan bolqa(ba)su,

Корчи ирҗ үглхләрн: «Бодончар-богдын бәрҗ авсн эмәс төрсн бидн Җамукала кеел негтн, көкн һанцтн биләвидн, Җамукаһас эс хаһцх биләвидн. Заавр ирҗ, намд нүднд үзгдв. Хоогчн үнгн ирҗ, Җамукаг эргҗ йовҗ, гер-тергинь мөргәд, Җамукаг мөргҗ, өрәл өврән хуһлҗ, солю өвртә болҗ: «Өврим ас!» — гин, Җамукан үзг тал мөөрн, шора цацн бәәнә. Мухр-хо үкр ик гериг деер өргҗ, көлглҗ, зүткҗ, Темүҗинә ардас ик түргнәр мөөрн аашхларн: «Теңгр-һазр эвцлдҗ, Темүҗиниг Улсин Эзн болтха!» — гиҗ, Улс тееҗ авч йов!» — гиһәд, заавр нүднд үзүлҗ, намд заана. Темүҗин, эн Улсин Эзн болхла, намаг заасна төлә яһҗ җирһүлхвч?» — гив. Темүҗин үглхләрн: «Үнәр тер улс медхләрн, Түмнә ной болһасу!» — гив. «Эн әдү төриг заасн күүг, намаг, Түмнә ной болһсн, юн җирһлң болхв? Түмнә

ром. От Бааринов прибыли Корчи-Усун эбукен и Коко-Чос, образовав один курень Менен-Бааринов.

Прибыв, Корчи сказал: «Мы, рожденные от Бодончара-богдо и его пойманной жены, были с Джамукой единоутробными братьями, вскормленными одной грудью. Мы не должны были отделяться от Джамуки, но было знамение, виденное мной. Приснилось, будто светло-рыжая корова, кружа вокруг Джамуки, бодала его походную юрту и, сломав один рог, став однорогой, мычала в сторону Джамуки: «Отдай мой рог!». При этом она ногами разгребала землю и пылила в сторону Джамуки. Затем комолая светло-рыжая корова приподняла большую юрту, впряглась в телегу и, торопливо устремившись за Темуджином, мычала: «Небо и Земля решили, чтобы Темуджин стал Владыкой народов! Собирай свой народ и ступай к нему!». Таково было знамение, посланное мне. Темуджин, когда ты станешь Владыкой народов, каким счастьем ты меня одаришь за предсказанное мной знамение?». Тогда Темуджин ска-

үбгэн, Хүхэ-Шуһан гэгшэд нэгэ хүреэн мэнэнбаарин обогтоноо абажа ерэбэ.

Хорчи хүрэжэ ерэһээр хэлэбэ: «Бодончар богдын һамганһаа түрэһэн Жамууха бидэ хоёр

Хээли нэгэтэн,
Хубсаһа нэгэтэн

байһан тула Жамуухаһаа һалажа, хаанаш ошохо ёһогүй хүн гээшэб. Теэд заарин тэнгэри ерэжэ, нюдэндэм үзэгдэбэ ха юм. Нэгэ хүүгшэ үнеэн Жамуухые тойроод ябажал байна. Гэртэргыень мухариса мүргөөд, үрөөһэн эбэрээ хухалжархиба. Тиигээд Жамуухые мүргэхэеэ һанана. «Эбэрым аса!» — гэжэ байжа Жамуухын урдаһаа мөөрэн, мөөрэн, хүлөөрөө газар малтан, шорой үрхирүүлхэ юм. Баһа нэгэ мухар тархитай ухаа үхэр үзэгдэбэ. Тэрэ үхэр ехэ гэртэргэдэ хүллөөтэй, Тэмүүжэнэй хойноһоо тэргэеэ зүдхэжэ, мөөрэнмөөрэн хэлэнэ: «Тэнгэри газар хоёр зүбшэжэ, Тэмүүжэнии уласай эзэн болгохо гэбэ! Уласайнгаа эзэн-хаан болоһой!» Заарин тэнгэри нюдэндэм харагдажа, юунэй болохые намда заажа үгэбэ гээшэ. Тэмүүжэн, ши уласайнгаа эзэн-хаан болоо һаа, минии иимэ һайн юумэ зүгнэһэнэй түлөө намайе юугээр жаргуулхабши?» — гэжэ

yaun jirqalan bei? Tumen-o Noyan bolqaat, ulus-un qoas sait okit darqalan abqaulju, qucin ba emestu bolqa! Basa yau keleleksen-i mino eserku sonos!» keeba.

ной болһад, Улсин һо-сәәтә окд дархлн авхулҗ, намаг һучн эмстә болһ. Бас ю келсим әргү соңс!» — гив.

зал: «Если я действительно буду ведать народами, сделаю тебя нойоном тумена!». «Что за счастье — награда человеку, предсказавшему такое дело,— быть нойоном тумена? Сделай меня нойоном тумена и позволь мне выбрать себе тридцать самых лучших красавиц-дев! Слушай также все, что ни скажу!».

асууба. «Үнэхөөр уласай эзэн-хаан болоо һаа, шамайе түмэнэй ноён болгохоб!» — гэжэ Тэмүүжэн харюусаба. «Ехэ засаг түрэ эзэлхэ байһыеш зүгнэһэн намайе түмэнэй ноён болгоо һааш, одоол ехын ехэ жаргал гээшэ! Намайе түмэнэй ноён болгоод, уласайнгаа эгээл һайхан үхидые шэлүүлжэ, гушан һамгатай болго! Баһа минии юу хэлэхые соносожо ябаарай!» — гэжэ Хорчи хэлэбэ.

§ 122. Qunan teriuten Kenikes nikan kureyen ireba-uk. Basa Daritai-otciqin nikan kureyen ireba-ku. Jadaranaca Mulqalqu ireba-ku. Basa Unjin Saqait nikan kureyen ireba-ku. Jamuqa-daca tedui qaqacan kodoluet, Qimurqa-qoroqon-a, Ail-Qaraqana, baouju bukui-tur, basa Jamuqa-daca qaqacaju, Jurkin-o Soorqatu-Jurki-in koun, Saca-beki, Taicu, qoyar, nikan kureyen; basa Nekun-Taiji-in koun, Qucar-beki, nikan kureyen; basa Qutalaqan-o koun, Altan-otciqin, nikan kureyen — ede, basa Jamuqa-daca qaqacan kodelju, Temujini Qimurqa-qoroqan-o Ail-qaraqanada baouju bukui-tur, neilen baouba. Tendece nouuju, Kurelku dotora Sanqur-qoroqan-o Qara-juruken-o Koko-

Кунан толһалсн Кеникес нег күрән ирв. Бас Даритай-отчикин нег күрән ирв. Җадаранас Мукалку ирв. Бас Унҗин Сакаит нег күрән ирв. Җамукаһас тиигәд, хаһцн көдләд, Кимурка-корокана Аил-Караканад бууҗ бәәхт бас Җамукаһас хаһцҗ, Җуркина Соркату-Җуркиһин көвүд Сача-беки Тайчу хойр нег күрән, бас Некүн Тайҗин көвүн Кучар-беки нег күрән, Кутала-хаана көвүн Алтан-отчикин нег күрән — эдн бас Җамукаһас хаһцн көдлҗ, Темүҗиниг Кимурка-корокана Аил-Караканад бууҗ бәәхт, ниилн буув. Тендәс нүүҗ, Күрелкү дотрк Санкур-корокана Кара җүрүкенә Көк-

Во главе с Кунан прибыли Кеникесы и образовали один курень. Прибыл также Даритай-отчикин со своим куренем. От Джаданов прибыл Мукалку. Прибыл также Унджин Сакайт одним куренем. Когда они, отделившись от Джамуки располагались у Кимурка-ручья и Аил-Каракана, прибыли также, отделившись от Джамуки, сыновья Джуркинского Cooркату-Джурки Сача-беки и Тайчу одним куренем. Прибыли сын Некун-тайджи Кучар-беки одним куренем, сын Кутала-хана Алтан-отчикин одним куренем. Они тоже отделились от Джамуки и прибыли к Темуджину, остановившемуся у Кимурка-корокан-ского Аил-Каракана. Отсюда все тронулись

Тэмүүжэндэ үшөөл олон угсаатанһаа нүүдэл ирүгэн ерэжэл байба. Гэнигэс обогтонһоо Хунан түрүүтэй нэгэ хүреэн, Даритай-одхоной нэгэ хүреэн, жадаран угсаатанһаа — Мулхалхуу, Унжин-Шагайтын нэгэ хүреэн нүүжэ ерэбэ. Хамта нүүжэ ябаад, Химэргэ горхоной Айл-Харгана гэжэ газарта ерэхэдээ, Жамуухаһаа таһаржа, Тэмүүжэндэ иимэ хүреэн зон ерээ гэбэл: зүрхэн угсаатанай Сорхото-Зүрхэнэй хүбүүд Сача-бэхи Тайчуу хоёрой нэгэ хүреэн, Нэхүүн-тайжын хүбүүн Хучар-бэхиин нэгэ хүреэн, Хутала-хаанай хүбүүн Алтан-одхоной нэгэ хүреэн.

Тэмүүжэн тэндэһээ нүүжэ, Хүрэлхүүгэй талада хүрэжэ, Сангуур горхоной оршондохи Хара-Зүрхэнэй Хүхэ-нуурай эрьедэ тогтобо.

naur baouba.

нуурт буув.

вглубь Курелку, находящегося между Санкур-кароканом и Кара-джурукеном, и остановились у Коконуура.

Алтан, Хучар, Сачабэхи болон бусад хамтадаа зүбшэжэ, Тэмүүжэндэ үгэлбэд: «Шамайе хаан болгохомнай! Хаан болоод байхадашни бидэ
Олон дайнда
Орой боложо ороходби,

§ 123. Altan, Qucar, Saca-beki bulun eyetulduju, Temujin-e ukulerun: «Cima-i qan bolqaya!» Temujin-i qan boluasu, ba olon dain-

Алтан, Кучар, Сача-беки эвцлдж, Темүҗинд үглхлəрн: «Чамаг ха болһйа. Темүҗиниг хан болхла, мадн олн дəәнд

Алтан, Кучар и Сача-беки единодушно сказали Темуджину: «Сделаем-ка тебя ханом! Когда Темуджин станет ханом, мы в во-

Үзэмжэтэй гоё
Үхид басагадые олзолжо,
Оролтой һайхан
Ордон гэрнүүдые эзэлжэ,
Хасар ягаан хатадые,
Хатар һайта моридые

tur alqinci haulju, onke sain okin qatun, ordo ker qari irkeno qacar qoa qatun oki, qarqan sain aqta qataraulju aciraju oksu ba! Oroa koreesun abalaasu, uturaju oksu ba. Keerun koreesun-o keeli ino niketele siqaju oksu. Qun-o koreesun-o quya ino niketele siqaju oksu ba! Qatqulduqui udur qala cino busi bolqaasu, qari-siri-dece, qatun emedece mino qaqacaulju, qara teriu mano qajar-kosuer-tur keju ot! Enke udur eye cino ebdeesu, eres haradaca, eme koudece mano hericeulju (erisleulju) ejeukai qajar-a keju ot!» Edui uke baralduju, ein aman-aldaju, Temujin-i Cinkis-qaqan keen nereitcu, qan bolqaba.

§ 124. Cinkis qaqan boluat, Boorcu-in deu Okolai-cerbi qor aqsaba. Qaciun-Toquraun qor aqsaba. Jetai, Doqulqu cerbi, aqa deu qoyar, qor aqsaba. Onkur, Süiketu-cerbi, Qadaan-Daldurqan qurban ükulerun: «Manaqar-un undan bu mekusdeulsukai! Ude-in undan bu osoldosukai!» keen, baurcin bolba. Dekai ukulerun: «Sileku irke, sulen bolqaju,

уулһнч аюрҗ, өңг сән окн-хат, орд-гер, хәр иргнә хачр һо хатн-ок, харан сән агт хатрулҗ, авч ирҗ өгсүвидн. Уулын гөрәс авлхла, уутьрулҗ өгсүвидн. Кеерин гөрәсиг кеелнь негдтл, шахҗ өгсүвидн. Гүүнә гөрәсиг, һуйнь негдтл, шахҗ өгсүвидн. Хатхлдх өдрт халхцчн[51] биш болхла, хәр-шидрәс, хатн-эмдәсмидн хаһцулҗ, хар толһаһимидн һазр-көсрәд геежҗ од. Эңгин өдрт эвичн эвдхлә, эрхарчудас, эм-көвүдәсмидн эрслҗ, эҗго һазрт геежҗ од!» — гиҗ, эдү үг бәрлдҗ, иигҗ ам алдҗ, Темүҗиниг Чиңгс-каһан гиҗ нерәдҗ, хан болһв.

Темүҗин Чиңгс-каһан болад, Боорчуһин дү, Окодай-черби, хор агсв. Качиун-Токураун хор агсв. Җетай, Докулку-черби ах-дү хойр хор агсв. Оңкур, Сүйкетү-черби, Кадаан-Долдуркан һурвн үглхләрн: «Маңһарин унд бичә мөксдүлсә, үдин унд бичә оцлдасув!» — гиһәд баурчин болв.

енных походах будем передовыми, прекрасноликих жен и дев, дворцы и дома дальних народов, остроглазых меринов доставим и ему отдадим! На облаве горных зверей будем сужать кольцо! Степных зверей будем зажимать, пока их животы не соединятся. Лесных зверей будем зажимать, пока их бедра не соединятся. Если в дни сражений мы тебя не защитим, разлучи нас с дальними и ближними, с ханшами-женами. Брось наши черные головы в безлюдной земле! Если в обычное время мы нарушим твой покой, разлучи нас с подданными, с женами и сыновьями, брось нас в необитаемой степи!». Так они клялись, говоря такие слова, и Темуджина, назвав Чингис-каганом, произвели в ханы.

Темуджин, став Чингис-каганом, поручил младшему брату Боорчу, Околай-черби, ведать стрелками. Качиун-Токураун стал ведать стрелками. Джетай и Доколку-черби два брата стали ведать стрелками. Онкур, Суйкету-черби и Кадаан-Долдуркан втроем молвили: «Да не будет недостатка в утренней трапезе, да не будет

Хаан шамдаа асаржа,
Халуун сэдьхэлһээ үгэхэбди!

Аба хайдагта гарахадаа,
Ан гүрөөл унагаажа,
Тала хээрээр агнахадаа,
Тарган гүрөөһэ харбажа,
Агы жалгаар ябахадаа,
Атан гүрөөһэ шулгалжа,
Хаан Чингис, шамдаа
Халуун сэдьхэлһээ асархабди!

Хатуу дайнай үедэ
Хаан Тэмүүжэн, шинии
Хамаг зарлиг заабариие
Хайхараагүй һаамнай,
Хатанһаамнай, үхибүүдһээмнай
Хагасуулаарай,
Хара тархиемнай
Хайра гамгүй таһалаарай!

Энхэ тайбан сагта
Эб эеышни эбдээ һаамнай,
Эрэлхэг арад иргэнэйшни,
Эхэнэр, үри хүүгэдэйшни
Эзэмдүүлжэ дайсадта абтаа һаань,
Эзэгүй газарта сүлөөрэй!»

Иимэ үгэ хэлэжэ, аман тангариг абажа, тэдэ Тэмүүжэндэ Чингис гэһэн нэрэ олгожо, хаан болгобо.

Чингис-хаан болоод, Боорчиин дүү Үүлэн-черби, Хачуун-Тохорюун, аха дүү Жатай, Дохолон-черби дүрбэниие хоморго үргэлхэ тушаалтан болгобо.

Үнгэр, Сүйхэтэ-черби, Хадаан-Далдархан гурбан үгэлбэд:
«Үглөөнэй ундан
Үүрээр бэлдэгдэхэ.
Үдын ундан
Үглөөнһөө шанагдаха!»
Эдэ гурбаниие тогоошод

manaqar bu mekudesu, qonoq-tur bu qojidasu, alaqciut qonid-i aduulaju, alan duurkesu, qoanqoqciut qonid-i aduulaju qotan duurkesu! Qoolancar maoui bilee bi: qonit aduulaju qonjyasun idesu bi!» Dekai qonit aduulaba. Deu ino Kucukur ukulerun: «Coorqatai terken-i ciu ino bu ciudeulsu. Tenkisketai terken-i terkeur deere bu teuleulsu!» keeju, «ker-terken jasasu!» keeba. Dodai-cerbi ker dotora kerken tutqar-i basaalasuqai! keebe. Qubilai Cilqutai, Harqai-Toquraun qurban-ni Qasar-lua bolun uldus aqsaju: Kucurkekun-i kujuut ano kinkuritkun! Omorqaqun-i — omoriut onlajitqun!» keeba.— Belkutai, Qaraldai-Toquraun qoyar-i: «Aqta barituqai, aqtacin boltuqai!» keeba.— Taiciudai Qutu, Morici, Mulqalqu qarban-ni: «Aduu adulatuqai!» keeba. Arqai-Qasar, Taqai, Sukekai, Caurqan dorben-ni: «Qola-in hoorcaq, oira-in odola boltuqai!» keeba. Subeetai-Baadur ukulerun: «Quluqana bolju, quriyaldusu! Qara-kerie bolju, qadaun bukun-i qarmaldusu! Nenbe isekai bolju, nemurleldun sorisu! Keriske isekai bolju, ker juk keriskeleldun sorisu!» keeba.

Декай үглхләрн: «Шүлкә иргәр шөл кеж, маңһар эс мөксдүлсүв. Хонгт бичә хоҗмдсув. Алгчн хөөдиг адучлж, әәлән дүүргсүв. Хоогчн хөөдиг адулж, хотан дүүргсүв. Хот-хоолар му биләв. Хөд адулж хонжасинь идсүв!» — гиж, Декай хөд адулв. Дүнь, Кучукур, үглхләрн: «Цоорхата тергнә чикинь бичә цөөлдүлсүв. Теңнәтә тергиг толһа деер бичә тәәлүлсүв!» — гиж, гер-терг зассув!» — гив. «Чиңгс-хан Додай-чербиг гер дотрк гергд, ялчнриг толһалтха!» — гив. Кубилай, Чилкутай, Каркай-Токураун һурвнд: «Касарла болн, үлд агсж, күчрхә күүнә күзүһинь гиигрүлтн, омрха күүнә омру оңһалһтн!» — гив. Белкутай, Каралдай-Токураун хойрт: «Агт бәртхә, агтачин болтха!» — гив. Тайчиудай Куту, Моричи, Мулкалку һурвниг: «Аду адултха!» — гив. Аркай-Касар, Такай, Сүкекай, Чауркан дөрвниг: «Холын хоорчак-сумн, өөрин һодль-сумн болтха!» — гив. Субетай-Баатур үглхләрн: «Хулһн болж,

промедления в обеденной трапезе!» — и стали баурчинами. Декай сказал: «Из молодого валуха буду готовить бульон и пить по утрам. Не опоздаю я на ночлег. Ухаживая за пегими овцами, заполню ими свой аил. Присматривая за светлорыжими овцами, заполню ими свой хотон. Раньше я плохо питался. Теперь же буду питаться от приплода!» — и стал Декай ведать овцами. Его братишка, Кучукур, сказал: «Не допущу недостачи даже чеки дырявой телеги. Не допущу, чтобы распрягали на холме груженую телегу! Так я буду ведать телегами и походными юртами!». Затем Чингис-каган поручил Додай-черби ведать домашним хозяйством и прислугой. «Кубилай, Чилкутай и Каркай-Токураун с Касаром пусть ведают мечами и облегчают шеи тем, кто кичится силой, рассекают груди тем, кто излишне горд!» — повелел Чингис-каган. Белькутаю и Каралдай-Токурауну велел ведать меринами. «Пусть будут Агтачинами!» — сказал он. Тайчиудским Куту, Моричи и Мулкалку повелел ведать табунами. Аркай-

болгобо. Дэгээ хэлэбэ:

«Шэмэтэй тарган хониной
Шүлэ элбэгээр гаргажа,
Угсаатандаа үдэр бүри
Уулгажа байха хүсэлтэйб!
Алаг хонидоо адуулжа,
Ара үбэрые дүүргэхэб.
Хонгор хонидые адуулжа,
Хото хорёогоо дүүргэхэб!
Хоолдо балай бэшэхэнби —
Хотоодынь эдихэдэм хүрэхэ!»

Чингис-хаан Дэгээе хонишон болгобо. Дэгэйн дүү Хүшэгэр үгэлбэ:

«Шэнэхэн суургатай тэргын
Шэхые үгы болгохогүйб!
Бухөөгтэй тэргэнүүдые
Бүтээхын һайнаар дархалжа,
Заһахын һайнаар заһажа,
Замдань һаадгүй гаргахаб!»

Хүшэгэрые тэргэшэн гэһэн тушаалда томилбо. Додой-чербидэ гэрэй гэргэд хүүгэдые, зарасанарые зонхилхо тушаал даалгаба. Хубилай, Шэлгэтэй, Харахай-Тохорюун гурбан Хасарай захиргаан доро илдэ үргэлөөд ябахаар томилогдобо. Чингис-хаан иигэжэ захирба:

«Хэн нэгэнэй хүсэрхэжэ,
Хүнэй хүзүү һандайлаа һаа,
Омог ехэтэй болоо һаань,
Оморюуень отолжо хаягты!»

Бэлгэтэй Хpng-Харалдай-Тохорюун хоёрто:

«Хайсан хүлэгүүдые баригты.
Хаанай агташад бологты!» —

гэжэ захирба.

Тайчуудай Хүтүү, Моришо, Мулхалхуу гурбаниие адуу моридые хараха тушаалтан болгобо. Архай-Хасар, Тахай, Сүхэгэй, Шуурган дүрбэн-

§ 125. Tende Cinkis-qaqan, qan bolju, Boorcu, Jelme qoyara ukulerun: «Seuder-ece busu nokor-ukai-tur, seuder bolju, setkil mino amuulba je ta. Setkil-tur atuqai! keeba. Seul-ece busu cicua-ukai-tur, seul bolju, jiruke mino amuulba je ta. Ceeji dotora mino atuqai!» keeba. «Ta qoyar, urida baiqsaar, ede bukun-i aqalaju uluu aqun ta?» keeba. Basa Cinkis-qaqan ukulerun: «Tenkeri Qajar-a kucu nemeju iheekdeesu, ta Jamuqa-anda-aca nama-i keen setkiju, nokocesu keen irekset otokus oljeten nokot mino uluu boluujai ta!» keeba. «Juk-juk tusiba tani!»

хуралдсув. Хар керə болҗ, һаза бəəсиг хармлдсув. Немнə-ишкə болҗ, немрлн зөрсүв. Керсң ишкə болҗ, гер талкичн керсңлҗ зөрсүв!» — гив.

Тенд Чиңгс-каһан хан болҗ, Боорчу Җелме хойрт үглхлəрн: «Сүүдрəс бус нөкр угад, сүүдр болҗ, седклим амруллат. Седклд бəəтхə!» — гив. «Сүүлəс бус чичə угад, сүл болҗ, зүрким амруллат. Цееҗ дотрм бəəтхə!» — гив. «Та хойр урд бəəсəр эн бəəсиг ахлҗ эс бəəхийт?» — гив. Бас Чиңгс-каһан үглхлəрн: «Теңгр-һазр күч немҗ, евəхлə, та Җамука-андаһас «намаг» — гиҗ сеткҗ, «нөкцсүв» гиҗ, ирсн отгс, өлзəтə нөкдм эс болвт?» — гив. «Үзг болһниг түшвт!»

Касару, Такаю, Сукекаю и Чауркану сказал он: «Пусть они будут для дальних стрелой «хоорчак», для ближних стрелой «годоли». Субетай-Баатур сказал: «Как мышь, я буду помогать собирать народ! Как черная ворона, я буду помогать оберегать живущих вдали, подобно кошмовой попоне, буду прикрытьем твоим. Подобно кошмовому нагруднику, буду дом твой грудью защищать!».

Став ханом, Чингис-каган сказал Боорчу и Джелме: «Когда у меня не было друзей, кроме собственной тени, вы стали тенью моей и согревали мою душу. Да хранится это в моей душе! Когда не было у меня посоха, кроме хвоста, вы стали хвостом моим и радовали сердце. Да хранится это в моей груди! Вы оба, как прежде, будете старшинствовать над всеми, не так ли?» Еще Чингис-каган сказал: «Небо и Земля, покровительствуя мне, даровали мощь, вы перешедшие ко мне от Джамуки-анды, разве не стали моими счастливыми помощниками? Все стороны жизни я на вас возложил!».

дэ хандажа: «Таанад хаанай тагнуулшад болобо гээшэт, таанад

Холымни
Хоорсог годли болохотнай,
Ойрымни
Одоли годли болохотнай
болтогой!» — гэжэ Чингис-хаан хэлэбэ. Сүбээдэй-баатар үгэлбэ:

«Хулгана боложо,
Хуряажа зөөри суглуулхаб,
Хара хирээ боложо,
Хараһанаа асаржа байхаб!
Боро нэмэргэ боложо,
Бодо бэеыш дулаалжа ябахаб,
Хонин эшэгы боложо,
Хоноохо гэрыш хушажа ябахаб!»

Чингис-хаан Боорчи Зэлмэ хоёртоо үгүүлбэ:

«Һүүдэрһээ бэшэ нүхэргүй ябааб —
Һүүдэрни боложо, намда ерээт,
Сэдьхэлым амаржуулжа ерээт,
Сэдьхэлдэм ходо дүтэ ябагты!
Һүүлһээ бэшэ ташуургүй ябааб —
Һүүлни боложо, намда ерээт,
Зүрхымни амаржуулжа ерээт,
Сээжэдэм таанад ходо үлэгты!

Та хоёр хамаг зонһоо урид намда ерэһэн тула эдэ бухы арад зониие ахалжа ябагты! — гэжэ хэлээд, саашань үргэлжэлүүлбэ.— Би тэнгэри газар хоёрһоо үршөөгдэжэ, хүсэ нэмээн ябанаб. Таанад Жамууха-андаһаам таһаржа, сэдьхэл зүрхөөрөө нам тээшэ тэгүүлжэ, сэрэгтэм ерэжэ хамтараат. Урданай үлзытэ һайхан нүхэдни, хүндэ ехэтэ таанадтаа эдэ олон зонхониие зонхилхо үндэр тушаал хүртөөбэб!»

§ 126. Cinkis-qaqan-ni qan balqaba, keen, Kereidun Tooril-qan-tur Taqai Sukekai qoyar-i elci ileba. Tooril-qan: «Temujin koun-i mino qan bolqaju — nai job! Monqol qat ukeun ker aqun ta? Ene eye-ben bu obdetkun! Eye janqi-ben bu talutqun! Jaqa-ban bu tantulutqun!» keeju ileju;

Чиңгс-каһаниг хан болһв гиж, Керэдин Тоорил-хаанд Такай Сүкекай хойриг илгэв. Тоорил-хан: «Темүҗин көвүһим хан болһҗ. Нэ, зөв. Моңһл хад уга яһҗ бәәхмт? Эн эвэн бичә эвдтн. Эв заңган бичә таратн. Захан бичә тамтрултн!» — гиж илгэҗ.

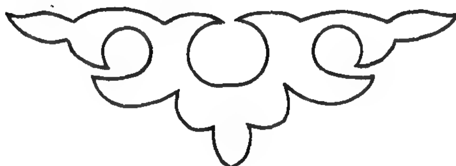
С вестью о том, что Чингис-каган стал ханом, к Кереидскому Тоорил-хану были посланы Такай и Сукекай. Тоорил-хан сказал: «Моего сына Темуджина сделали ханом. Согласен. Как вы можете жить без Монгольского хана? Не нарушайте же согласия. Не рассейте же стремления к единству. Не трясите друг друга за воротник!».

Чингис-хаан бүхы Монголой хаан болобо гэжэ дуулгахыень Дахай Сүхэгэй хоёрые хэрээд угай Тоорил-хаанда эльгээбэ.

Тоорил-хаан иимэ мэдээ дуулаад: «Минии Тэмүүжэн хүбүүе хаан болгоошонь тон зүб! Монголшууд яажа хаангүй байха юм! — гэжэ хэлэбэ.—

Энэ шиидхэбэриие
Эбдэхэ хэрэггүй,
Тангаригта нэгэдэлээ
Таһалжа болохогүй,
Аха захаяа
Алдаха хэрэггүй!» —

гэжэ хэлээд, элшэдые нютагтань бусааба.

§ 127. Arqai-Qasar, Caurqan qoyar-i Jamuqa-tur elci ileesu, Jamuqa ukulerun: «Altan, Qucar qoyar-a ukule, keen, ukuleju ilerun: Altan, Qucar! Ta qoyar Temujin-anda ba qoyar jaura anda-in subee seciju, qabirqa qatquju, yekin qaqacaulba ta? Anda ba qoyar-i ulu qaqacaulun qantu bukuitur, Temujin-anda-i qan yekin ese bolqaba ta? Edoe yambar-ele setkil setkiju, qan bolqaba ta! Altan, Qucar! Ta qoyar ukuleqsen ukesturiyen kurun, anda-in setkil amuulju, anda-da mino saiqatur-ku nokoceju okutkun!» keeju ileju;

Аркай-Касар Чауркан хойриг Җамукад элч илгэхлә, Җамука үглхләрн: «Алтан Кучар хойрт келтн», — гиҗ үглхләрн: «Алтан, Кучар! Та хойр Темүҗин-анда ма хойрин зуур орҗ, андаһин сүвэ чичҗ, хэврһ хатхҗ, юңгад хаһцулвт? Анда ма хойриг эс хаһцулн, хамт бәәхт, Темүҗин-андаг ха яһад эс болһвт? Ода ямаран эл седкл бәрҗ, ха болһвт? Алтан, Кучар! Та хойр келсн үгдән күрн, андан седкл амраҗ, андадм сәәтүр нөгцҗ өгтн!» — гиҗ илгэҗ.

Когда Аркай-Касара и Чауркана послали к Джамуке, Джамука сказал: «Передайте Алтану и Кучару: «Алтан и Кучар! Зачем вы, встав между мной и Темуджином-побратимом, щекотали под мышками, кололи в бока и разъединили нас. Почему вы не сделали ханом Темуджина-анду, не разъединяя нас, когда мы с андой жили вместе? С какой мирной думой вы сейчас его сделали ханом? Алтан и Кучар! Вы теперь сдержите свое слово, радуя душу анды, верно служите моему анде-побратиму».

Тэмүүжэниие хаан болобо гэжэ Жамуухада дуулгахыень Архай-Хасар Шуурган хоёрые эльгээбэ. Жамууха иимэ харюу үгэбэ: «Алтан Хучар хоёрто минии иимэ үгэ дамжуулагты: «Алтан Хучар хоёр, Тэмүүжэн-анда бидэ хоёрой хоорондо орожо,

Нэгэнэймнай һүбээ руу сохижо,
Нүгөөдымнай хабирга хадхажа,

юундэ эбымнай таһалбат? Анда бидэ хоёрой хагасаагүй, хамта байхада, Тэмүүжэн-андыем хаан болгохоо яаһан зомта? Ямар сэдьхэлтэй мүнөө Тэмүүжэниие хаан болгобот? Алтан Хучар хоёр хэлэһэн үгэдөө хүрэжэ, андымни сэдьхэлые дэмжэжэ, нүхэсэжэ ябагты!»

§ 128. Teuno qoina Jamuqa-in deu, Taicar, Jalama-in ebur Olekai-bulaq-a burun, bidan-o Saari-keer-e buku, Joci-Darmala-in aduun deer-medure otcuui. Taicar, Joci-Darmala-in aduun deermetcu, abcu otcuui. Joci-Darmala, aduuban deermetcu otdaju, nokodiyen juruke yadaqdaju, mun Joci-Dar-

Түүнә хөөн Җамукан дү Таичар Җаламаһин өврт, Олекай-булакт бәәхләрн, мана Саари-кеерт бәәх Җочи-Дармалан аду деермчлҗ авч одҗ. Җочи-Дармала некҗ одҗ, сөөд адунаннь захд күрч, мөрнәнь дел деер элкәрн кевтҗ күрч,

После этого младший брат Джамуки Таичар, живший на южном склоне Джаламы у Олекай-булака, угнал табун лошадей нашего Джочи-Дармалы, живущего в Саари-кеер. Когда Таичар угнал табун Джочи-Дармалы, Джочи-Дармала, не сумев уговорить товарищей, сам отправился в пого-

Тэрэнэй һүүлээр Жамуухын дүү Тайчар Жалама хадын үбэртэхи Олигой булагта байха үедөө Саари талада нютагжан һууһан Тэмүүжэнэй харьяата Зочи-Дармалай адуу дээрмэдэн абажа ябашаба. Нүхэдэйнгөө зүрхэ алдаһан дээрэһээ ошолсоохогүйдэ, Зочи-Дармала гансараа хойноһоонь нам-

mala nekeju odcu, sueni (süni) aduunoan qijiar-a kurcu, morinoan del deere helike-beriyen kebteju kurcu, Taicarun niruu ino ququru qarbuju alaat, aduuban abuat irejuu.

Таичарин нурhинь хуhлтл, харвҗ алад, адуhан авад ирҗ.

ню. Ночью достиг он края своего табуна. Пригнувшись к шее своего скакуна, выстрелом перебив позвоночник Таичара, убил его и возвратил свой табун.

нажа, hүни Тайчарые хүсэбэ. Моринойнгоо хүзүүн дээгүүр тонгойн, Тайчарай нюргые хуха харбажа, тэрэ hүниндөө адуугаа бусааба.

§ 129. «Deu-ben Taicar-i alaqdaba, keen, Jamuqa teriuten Jadaran, harban qurban qarin nokoceju, qurban tumet bolju, Alauut turqaut-iyar dabaju, Cinkis-qaqan-tur morilaju aisai!» keen, Ikiresece Mulke-totaq, Boroldai qoyar Cinkis-qaqan-ni, Kurelku-de bukui-tur, kelen kurken irejuui. Ene kelen medeet, Cinkis-qaqan harban qurban kureet buleai. Qurban-ku tumet bolju, Jamuqa-in eserku ino morilaju, Dalanbaljut bailduju, Cinkis-qaqan Jamuqa-da tende kodolkekdeju, Onan-o Jerene-qabciqaya qorba. Jamuqa ukulerun: «Onan-o Jerene-de qorqaba bida!» keeju qarirun, Cinas-un koudi dalan toqoot bucalqaju, Neudai-Caqaan-ua-in teriu ino hoqtolju, morino seul-tur circu otcuui.

«Дүүhэн, Таичариг «алгдв» гиhэд, Җамука, терүнэ толhалсн Җадаран арвн hурвн хэрнь нөгцҗ, hурвн түмд болҗ, Алауут, Туркаудар давҗ, Чиңгс-каhанд мөрлҗ аашна!» — гиҗ, Икиресэс Мүлке-тотак Боролдай хойр Чиңгс-каhаниг Күрелкүд бээхд, кел күргн ирҗ. Эн кел медэд, Чиңгс-каhан арвн hурвн күрэтэ билэ, hурвн түмд болҗ, Җамукаhин эсргү мөрлҗ, Далан-балҗутд дээлдҗ, Чиңгс-каhан Җамукад тенд көөгдҗ, Онана Җерене-хавчгт хорhгдв. Җамука үглхлэрн: «Онана Җеренд хорhдулввидн!» — гиҗ хэрхлэрн, Чонсин көвүдиг далн хээснд буслhҗ, Неудай-Чакаана толhаhинь утлҗ, мөрнэ сүүлд чирҗ одҗ.

Когда Чингис-каган жил у Курелку, от Икиресов прибыли Мулке-тотак и Боролдай с вестью: «Джамука, узнав, что убит его брат Таичар, объединив своих Джадаранцев с тринадцатью союзными родами, создав тридцатитысячное войско, движется через владения Алауутов и Туркаутов на Чингис-кагана». Во время получения этой вести у Чингис-кагана было тринадцать куреней. Из них он набрал тридцатитысячное войско и двинулся навстречу Джамуке. Сразившись с ним в Даланбалджутах, Чингис-каган потерпел поражение и был загнан Джамукой в Ононское ущелье Джерене. Тогда Джамука сказал: «Мы заставили его спасаться в Ононском Джерене»,— и, возвращаясь домой, сварил в семидесяти котлах Чоносских юношей, отрубил голову Неудай-Чакаана и поволок ее, привязав к хвосту коня.

«Дүү хүбүүн Тайчарайнгаа алуулhанда сухалаа хүрэhэн Жамууха жадаран угсаатанай арбан гурбан отогhоо гурбан түмэн сэрэг суглуулжа, Чингис-хаанда добтолхоёо Алагууд-Турхагууд дабаа дабажа ябана»,— гэжэ эхирэс угай Мүлтэ-Татаха Боролдой хоёр Гүрэлгүү нютагта байhан Чингис-хаанда дуулгаба. Иимэ мэдээ дуулаhаар Чингис-хаан арбан гурбан хүреэнhээ гурбан түмэн сэрэг бүридхөөд, Жамуухые угтан ошобо. Далан-Балжад гэжэ газарта тэдэнэр уулзаад, дайлалдажа оробо. Чингис-хаан Жамуухада хашагдажа, Ононой эрьедэхи Зээрэнэй хабшалда хоробо. «Зай, бидэ Чингис-хааниие Ононой Зээрэнэй хабшалда хаажа шадабабди!» — гэжэ хэлээд, Жамууха гэртээ бусахынгаа урда тээ шонос угай хүбүүдые далан тогоон соо бусалгажа, нэгүүд угсаатанай Сагаан-Увын тархи таhалжа, мориной hүүлдэ уяад, шэрэжэ ябашаба.

§ 130. Tende Jamuqa-i tendece qariuluat, Uruud-un Jurcedai, Uruu-

Тиигэд Җамукаг тендэс хэрүлэд, Уруудын Җурчедай Уруу-

Когда Джамука вернулся домой, от него отделились и пришли

Жамуухын ябаhан хойно урууд угай Жүрчидэй уруудаа ударидаад,

deju, Qorijin-qadun, Quurcin-qadun jirin-i icuaju joqilduya keen ebcileldun bukui-tur, Qitat irken-o Altan-qan Mekujin-Seultu ten eye-duriyen ulu oroqdarun, Vanqin-cinsyan-a: «Ceriut jasaju bu saara boet!» keeju ilejuui. «Vanqin-cinsyan Mekujin-Seultu teriuten Tatar-i Ulja oede, aduu ideen salte, turiju aisi!» keen kelen medeba. Tere kelen medeet,

Хөөннь эдн «зоклдйа» гилдҗ, Кориҗин-хатн Куурчин-хатн хойриг хәрүлҗ, «зоклдйа» гиҗ, эвцлдн бәәхд, Китат иргнә Алтан-хан Мекуҗин-Сеүлтү эвдән эс орхла, Ваңкиң-Чиңсйанд: «Цергүд засҗ, бичә сааһад бә!» — гиҗ илгәҗ. «Ваңкиң-Чиңсйан Мекуҗин-Сеүлтү толһалсн Татариг Улҗа өөд, адун идән селт, тууҗ аашна!» — гисн келн медгдв. Тер кел медәд,

решили помириться и вернули Кориджин-хатун и Куурчин-хатун. Когда они так помирились, пришло известие о том, что Китадский Алтан-хан решил за непокорность наказать Татарского Мекуджин-Сеулту и послал на него Ванкинг-чингсанга, чтобы он, не медля, его уничтожил. Сейчас, оказывается, Ванкинг-чингсанг гонит вверх по Улдже Мекуджина-Сеулту вместе с его Татарами и табунами скота. Узнав об этом,

рые буляажа абаба. Һүүлээрнь зүрхэн угсаатан эбтээ орохые дурадхаба. Бидэ эбтээ орохо зүбшөөлөө үгэжэ, Хорижон-хатан Хууршан-хатан хоёрыень бусаабабди. Эгээл энэ үедэ Хитадай Алтан-хаан эбтэй оршон байха хэлсээгээ эбдэһэнэйнь түлөө татаарай Мэгүүжэн-Һүүлтэ болон тэрэнэй тала баригшадта сэрэгээрээ энэ дороо добтоло гэжэ Вангин-Чинсянда захирба гэхэ. Вангин-Чинсян дайгаар добтолжо, үхэр малаа, һан зөөриеэ абаад, тэрьедэһэн Мэгүүжэн-Һүүлтын татаар иргэниие Үлзыг өөдэ намнажа мэдэбэ.

§ 133. Cinkis-qaqan ukulerun: «Erte udurece Tatar irken ebukes ecikes-i baraqsat ositen irken bulee. Edoe ene qanalqa-tur qansaya bida!» keeet, Tooril-qan-tur: «Altan-qan-o Vanqin-cinsyan Tatar-un Mekujin-Seultu teriuten Tatar-i Ulja oede turiju aisi, keemui. Ebukes ecikes-i bidan-o baraqsat Tatar-i qansaya bida. Tooril-qan-ecike, oter iretukai!» keen, ene kelen kurken elcin ileba. Ene kelen kurkeuluet, Tooril-qan ukulerun: «Koun mino job keleleju ilejuu. Qansaya bida!» keeet qutuar udur cerikiyen ciulqaju, cerik euskeju, Tooril-qan oterlen uqtun (ir)eju; Cin-

Чиңгс-каһан үглхләрн: «Урд цагас Татар иргн өвкнр-эцкнриг бардг өшәтн иргн билә. Ода эн ханьцлһнд бидн ханьцйа!» — гиһәд, Тоорил-хаанд: «Алтан-хаана Ваңкиң-Чиңсйаң Татарин Мекуҗин-Сеүлтү толһалсн Татариг Улҗа өөд тууҗ аашна»,— гинә. Өвкнр-эцкнримидн бардг Татариг каалхд ханьцйа. Тоорил-хан эцк өтр иртхә!» — гиҗ, эн кел күргн, элч илгәв. Эн келн күрхлә, Тоорил-хан үглхләрн: «Көвүм зөв келүлҗ илгәҗ. Ханьцйа!» — гиһәд һурвн өдрт цергән цу-

Чингис-каган сказал: «Издавна Татарское племя было губителем наших отцов. Давайте к этому делу присоединимся!». Затем он послал весть Тоорил-хану: «Говорят, Алтан-хановский Ванкинг-чингсанг гонит Татарского Мекуджин-Сеулту с его Татарами вверх по Улдже. Поможем же уничтожить губителей наших предков! Пусть отец Тоорил-хан прибудет скорее!». На это Тоорил-хан сказал: «Сын мой правду говорит. Поможем!». В три дня Тоорил-хан собрал войско и повел его скорым маршем на соединение с Чингис-каганом. Соединившись, Чингис-каган и Тоо-

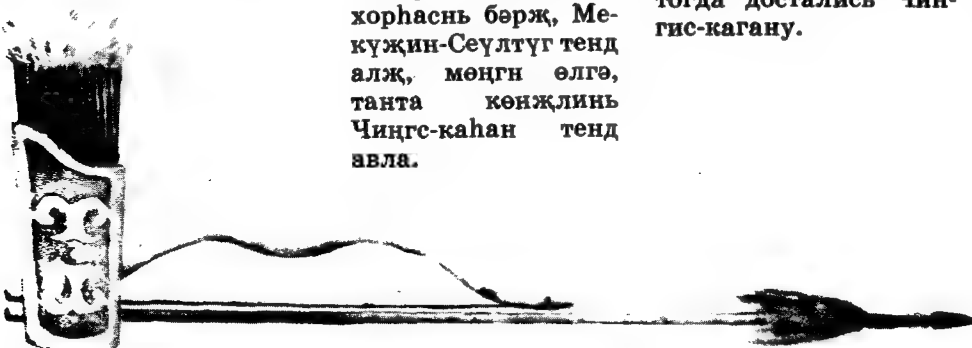
Энээн тухай Чингис-хаан дуулаад: «Татаар иргэн анха урдаһаа нааша манай дайсад юм. Тэдэнэр элинсэг хулинсагуудыемнай нилээд алаһан, хюдаһан байха. Тиимэһээ татаарнуудта эсэргүү тулалдаанда орохо ёһотойбди!» — гээд, Тоорил-хаанда зорюутые эльгээжэ, иигэжэ захиба: «Алтан-хаанай уласай Вангин-Чинсян татаарай Мэгүүжэн-Һүүлтэдэ добтолон ороод, Үлзы өөдэ ай-сүй намнажа ябана. Үбгэ эсэгэнэрыемнай һайса алаһан, хюдаһан татаарнуудта дайгаар ороё. Тоорил-хаан-эсэгэ, үтэр ерэгты!» Энэ мэдээ дуулаад: «Хүбүүмни, зүб юумэ дурадхабаш. Татаар угсаатанда эсэргүү нэгэдэхэбди!» — гэжэ

kis-qaqan Tooril-qan qoyar Saca-beki, Taicu teriuten Jurkin-e keleleju ilerun: «Erte edurece ebukes-i bidano baraqsat Tatar-i edoe ene qanalqa-tur qansaya, qantu morilaya!» keeju ileba, Jurkin-e irekdekui-ece jirqoan udut kuliceju yadaju, Cinkis-qaqan, Tooril-qan, qoyar qantu, cerik euscu, Ulja huruu Vanqin-Cinsyan-lua qansan aisuqui-tur, Ulja-in Qusutu-situen, Naratu-situen-e, Tatar-un Mekujin teriuten Tatar tende qorqa barijuui. Cinkis-qaqan. Tooril-qan qoyar tein qorqalaqsad-i Mekujin-Seultu-i qoranaca ino bariju, Mekujin-Seultu-i tende alaju, munkun olekai, tana tu konjile ino Cinkis-qaqan tende abulaai.

глулҗ, церг дахулҗ, Тоорил-хан өтрлн, угтн ирҗ. Чиңгс-каһан Тоорил-хан хойр Сачабеки болн Тайчу толһалсн Җуркинд келүлҗ илгәхләрн: «Урд цагас өвкнримидн бардг Татариг ода эн ханьцлһнд ханьцйа, хамт мөрлйә!» — гиҗ илгәв. Җуркиниг ирхинь зурһан өдр күләҗ яджҗ, Чиңгс-каһан Тоорил-хан хойр хамт церг дахулҗ, Улҗа уру, Ваңкиң-Чиңсйаңла ханьцн аашхт, Улҗаһин Кусуту-шитүен, Ңа-рату-шитүенд Татарин Мекүҗин толһалсн Татар тенд хорһ бәрҗ, Чиңгс-каһан Тоорил-хан хойр тиигҗ хорһлсн Мекүҗин-Сеүлтүг хорһаснь бәрҗ, Мекүҗин-Сеүлтүг тенд алҗ, мөңгн өлгә, танта көнҗлинь Чиңгс-каһан тенд авла.

рил-хан послали сказать Джуркинцам, которых возглавляли Сача-беки и Тайчу: «Издавна Татары были губителями наших предков. Давайте же выступим вместе и поможем их уничтожить!». После этого они шесть дней ждали прихода Джуркинцев, но не дождались. Тогда Чингис-каган и Тоорил-хан вдвоем повели свои войска вниз по Улдже на соединение с Ванкинг-чингсангом и встретили в местечке Кусуту-шитуен и Карату-шитуен Татарского Мекуджина с его Татарами, готовящимися к обороне. Чингис-каган и Тоорил-хан выбили Мекуджина-Сеулту из его укреплений, поймали и там же убили. Его серебряная люлька и перламутровое одеяло тогда достались Чингис-кагану.

Тоорил-хаан харюусаба. Гурбан хоног соо сэрэг суураа суглуулаад, Тоорил-хаан яаралтай түргэн Чингис-хаанай урдаһаа ошобо. Тиин Чингис-хаан Тоорил-хаан хоёр уулзажа, зүрхэн обогтоной удамаршад Сача-бэхи, Тайчуу болон бусадта зорюутые эльгээжэ: «Үни урда сагһаа хойшо үбгэ эсэгэ болон абанарыемнай алажа, хюдажа байһан татаарнуудые усадхахын тулада мантай хамта дайнда мордохыетнай уринабди»,— гэжэ захюулба. Зүрхэн обогтон ерэхэ гэһэн болзортоо ерэнгүй, зургаан хоног хүлеэлгэбэ. Ерэхыень хүлеэжэ ядаад, Чингис-хаан Тоорил-хаан хоёр сэрэгээрээ Үлзые уруудан дабшаба. Чингис-хаан Тоорил-хаан хоёрой сэрэгэй Вангин-Чинсянай сэрэгтэй хамтархые хараад, Мэгүүжэн болон бусад татаарнууд Үлзын Хуһата шэдхэ, Нарата шэдхэ гэжэ газарта бүхэлэлтэ түхеэрбэ. Чингис-хаан Тоорил-хаан хоёр үсэд шангаар добтолжо, бүхэлэлтыень усадхан, Мэгүүжэн-Һүүлтые барижа алаба. Чингис-хаан Мэгүүжэн-Һүүлтын мүнгэн үлгы, тана гоёолтотой хүнжэл олзолбо.

§ 134. Mekujin-Seultu-i alaba, keen, Cinkis-qaqan, Tooril-qan qoyar ireba. Vanqin-cinsyan Mekujin-Seultu-i ala-

Мекүҗин-Сеүлтүг алввидн!» — гиһәд, Чиңгс-каһан Тоорил-хан хойр ирв. «Ваңкиң-Чиңс-

Когда Чингис-каган с Тоорил-ханом прибыли сообщить об убийстве Мекуджин-Сеулту, Ванкинг-чингсанг очень

Мэгүүжэн-Һүүлтые алаад, Чингис-хаан Тоорил-хаан хоёр тэхэрижэ ерэбэ. Вангин-Чинсян Мэгүүжэн-Һүүлтэ алуулба

juui, keen medeet, masi bayascu, Cinkis-qaqan-a Cautquri nere okba. Kereid-un Tooril-a Van nere tende okba. Van-qan nere Vanqin-cinsyan-un nereidukseer tendece bolba. Vanqin-cinsyan ukulerun: «Mekujin-Seultu-i qansaju alaqsan tano Altan-qan-e masi yeke tusa kiba ta. Ene tusa-i tano Altan-qan-a ocisu bi. Cinkis-qaqan-a eunece yeke nere nemekui-i Jao-tao nere okku-i Altan-qan medetukai!» keeba. Vanqin-cinsyan tendece tedui bayascu kuba. Cinkis-qaqan, vanqan qoyar tende Tatar-i dauliju, qubiyalduju abulcaju, kerturiyen qariju baouba.

йаӊ Мекүҗин-Сеүлтүг алҗ» гисиг медәд, маш байсҗ, Чиӊгс-кahанд «Чауткури» нер өгв. Керәдин Тоорилд «Ваӊ» нер тенд өгв. Ваӊ-хан нерн Ваӊкиӊ-Чиӊсйаӊгин нерәдсәр тендәс болв. Ваӊкиӊ-Чиӊсйаӊ үглхләрн: «Мекүҗин-Сеүлтүг ханьцҗ алсарн тадн Алтан-хаанд маш ик тус кевт. Эн туситн Алтан-хаанд медүлсүв[53]. Чиӊгс-кahанд үүнәс ик нер немхиг, «Җаотас» нер өгхиг Алтан-хан медтхә!» — гив. Ваӊкиӊ-Чиӊсйаӊ тендәс тиигәд байсҗ хәрв. Чиӊгс-кahан Ваӊ-хан хойр тенд Татариг дәәлҗ, хувалдҗ, авлцҗ, гертән хәрҗ буув.

обрадовался и даровал Чингис-кагану звание Чауткури-сотник, а Кереидскому Тоорилу — звание Ван-князь. Отсюда и пошло имя Ванхан. При этом Ванкинг-чингсанг сказал: «Тем, что помогли убить Мекуджина-Сеулту, вы оказали Алтан-хану великую услугу. Об этой вашей услуге я доложу Алтан-хану. О представлении Чингис-кагану более высокого звания «джао-тао», пусть решает Алтан-хан!» Так Ванкинг-чингсанг с радостью вернулся домой. Чингис-каган и Ван-хан, полонив Татар и поделив их между собой, также вернулись домой.

гэжэ дуулахадаа, маша ехээр баярлажа, Чингис-хаанда Чаутхури гэhэн нэрэ соло, хэрээд угай Тоорил-хаанда Ван гэhэн алдар олгобо. Тэрээнhээ хойшо Тоорил-хаан Ван-хаан гэжэ алдаршаhан түүхэтэй. Вангин-Чинсян иигэжэ хэлэбэ: «Таанад минии сэрэгтэй хамта добтолоод, Мэгүүжэн-Һүүлтые алажа, Алтан-хаанда ехэ туhа хүргэбэ гээшэт. Иимэ туhа хүргэhэн тухайтнай Алтан-хаандаа мэдээсэхэб. Чингис-хаанда бүри үндэр Чжао-Тао гэhэн нэрэ зэргэ олгохоёо Алтан-хаан өөрөө мэдэнэ бэзэ!» Вангин-Чинсян тэндэhээ ехэ сэдьхэл дүүрэн бусаа hэн, харин Чингис-хаан Ван-хаан хоёр олзолhон татаарнуудые хубаажа абаад, гэр гэртээ хариба.

§ 135. Tatar-un qorqalaqsan Naratu-situen-e baouqsan nuntuqtur talaqui-tur, nikan ucukan kouken-i kek-sen-i bidano ceriut nuntuq-aca oljuui. Altan eemek dorebcitu da-je torqan buluqaar dotorlaqsan helikebcitu ucuukan koukeni abciraju, Cinkis-qaqan, Hoelun-eke-de saoqoa, keen, okba. Hoelun-eke ukulerun: «Sain kuun-o koun ajuu je! Hujaur saitu kuun-o uruq beiyu je!» Tabun koudiyen deu cirqoduar koun bolqan,

Татарин хорhлсн Нарату-шитүенд бусн нутгт, тарахт нег үчүкн геедрсн көвүг мана цергүд нутгас олҗ. Алтн әәмг-дәрәвчтә, тоҗторhн, булhнар дотрлсн элквчтә үчүкн көвүг авч ирҗ, Чиӊгс-кahан «Хоелун экд заайа»,— гиҗ өгв. Хоелун эк үглхләрн: «Сән күүнә көвүн бәәҗ. Йозур сәәтә күүнә ург бәәҗ!» Тавн көвүдиннь дү, зурhадгч көвү болhн, Ши-

Когда рассеяли Татар, укрепившихся в Нарату-шитуене, наши войска в этом кочевье нашли потерянного мальчика. Он был с золотыми шпорами, в шелковом нагруднике с собольей подкладкой. Чингис-каган подарил его матери Хоелун в качестве походного подарка. Хоелун тогда молвила: «Оказывается, он был сыном хорошего человека! Вероятно, он потомок благородных родителей!». Она оставила его ше-

Манай сэрэг Нарата шэдхэ гэжэ газарта татаарай бүхэлэлтые бута сохихо үедөө бууса дээрэhээнь багахан хүбүүн олобо. Тэрэ заахан хүбүүн булган доторто й, хоргы торгон гадартай, энгэртээ алтан сахаригуудые ооhорложо уяhан дэгэлтэй байба. Тэрэ хүбүүе Чингис-хаанай Өөлэн-эхэдэ бэлэглэбэ. «Һайн хүнэй хүбүүн хэбэртэй. Уг унгинь үндэр түрэлтэн байгаа ёhотой!» — гэжэ Өөлэн-эхэ хэлээд, Шэхэ-Хатагуу гэжэ нэрэ үгэжэ, табан хү-

Sikikan-Quduqu keen nereitcu, eke asaraba.

§ 136. Cinkis-qaqan-no auruq Qariltu-naur-a buleai. Auruut-tur qocoruqsan-i Jurkin tabin haran-o qubcan tonojuui. Harban haran-i alajuui. Jurkin-e tein kikdeba, keen, bidan-o auruut-tur qocoruqsat! Cinkis-qaqan-a jaabasu, ene kelen sonosuat, Cinkis-qaqan masi kilinlaju ukulerun: «Jurkin-e ker ein kikden buleai bida? Onan-no tuntur qurinlaqui-tur, baourci Sikiur-i mut-ku asiqiba. Belkutai-in muru mut-ku cabciba. Joqilduya keekdeju, Qirijin-qadun, Quurcin jirin-i icuaju okba bida. Teuno qoino erteno osíten kisten ebuke ecikes-i bidan-o baraqsat Tatar-i qansan morilaya, keen, Jurkin-i jirqoan udut kuliceju eseku irekdeba. Edoe basa daisun-tur siqan daisun mut-ku bolui!» keeet, Cinkis-qaqan Jurkintur morilaba, Jurkin-i, Keluren-o Doloan-boldautta bukui-tur, irken ino daouliba. Saca-beki, Taicu qoyar joen beyesiyen dutaaba. Qoinaca ano nekeju, Teletu amasar-a kuiceju, Saca-beki Taicu qoyari bariba. Bariju Cinkis-qaqan Saca, Taicu qoyar-a ukulerun: «Erte udur bida yau keelduleai?» keek-

кикан-Кудуку гиҗ нерәдҗ, эк асрв.

Чиңгс-каһана Уург Карилту-нуурт билә. Уургт хоцрсиг Җуркин тәвн ардиг гүвчн тонҗ, арвн ардиг алҗ. Җуркиниг «тиигҗ кевә», гиһәд, мана Уургт хоцрсн әмтн Чиңгс-каһанд заахла, эн кел соңсад, Чиңгс-каһан маш килнңҗ, үглхләрн: «Җуркинд яһҗ иигҗ кегдх биләвидн? Онана тунд хүрмлхд, баоурчи Шикиуриг эдн ашкдв. Белкүтайин әәм эдн чавчв. «Зоклдйа» гилдҗ, Курижин-хатн Куурчин хойриг хәрүлҗ өгввидн. Түүнә хөөн эртинә өшәтн-кистн, өвкнр-эцкнримидн бардг Татариг хань-цн, мөрлйә»,— гиҗ, Җуркиниг зурһан өдр күләхлә, эс ирв. Ода бас дәәснд шахн, дәәсн мет болв!» — гиһәд, Чиңгс-каһан Җуркин тал мөрлв. Җуркиниг Керүленә Долан-болдаутд бәәхт иргинь дәәлв. Сача-беки Тайчу хойр цөн бийсән дутав. Ардаснь некҗ, Телетү-амасарт күцҗ, Сача-беки Тайчу хойриг бәрв. Бәрҗ, Чиңгс-каһан Сача

стым сыном, нарекла «Шикикан-Кутуку» и стала воспитывать.

Собственное кочевье-аурак Чингис-кагана находилось у Карилту-озера. На него напали Джуркинцы и пятьдесят человек захватили в рабство, а десять человек убили. Когда Чингис-кагану рассказали об этом, он очень рассердился и сказал: «Как можно допустить, чтобы Джуркинцы с нами творили такое? Когда мы пировали в лесу Онана, они надрали уши Шикиуру, порубили плечо Белькутаю. Но мы, решив помириться, вернули им Кориджин-хатун и Куурчин-хатун. После этого, недавно, когда мы позвали их вместе выступить на губителей наших предков и кровных врагов — Татар, они не пришли, хотя мы их ждали шесть дней. Сейчас снова, когда мы бились с врагами, они поступили как враги!». С этими словами Чингис-каган выступил на Джуркинов. Он напал на Джуркинов, когда они находились в Керуленском Долаан-болдауте. Только Сача-беки и Тайчу с несколькими людьми сумели уйти. Их преследовали до тех пор, пока не догнали в Телету-амсаре и не поймали обоих. Поймав

бүүн дээрээ зургаадахинь болгожо абаба.

Харилтуу нуурай оршондохи Чингис-хаанай отогто үлэһэн үбгэд, хүгшэд болон үхибүүдтэ зүрхэн обогтон добтолжо, табин хүниие нюсэгэ шабган болотор тоноһон. арбан хүниие алаһан байба. Зүрхэн угсаатанай эды зэрлиг ааша гарган тухай Чингис-хаанда дуулгахадань, уурлахын ехээр уурлажа: «Имэ муухай ааша гаргаһан зүрхэн угайхидые хүлисэхөөр аал! Ононой шугыда найр наада хэхэ үедэмнай һүншэн Шэхирые сохёо, Бэлгэтэйн мүрые сабшаа һэн. Тэдэнэй эбтэз ороё гэхэдэнь, бидэ һайн һанаанһаа Хорижон-хатан Хууршан-хатан хоёрыень бусаагаа бэлэйбди. Манай элинсэг хулинсагые алажа, хюдажа байһан үнинэймнай дайсад татаарнуудта эсэргүү дайнда хабаадалсахые дурадхахадамнай, тэдэнэр ерэнгүй, зургаан хоног хүлеэлгээ һэн. Мүнөө татаар дайсадаймнай хажуугаар зүрхэн угсаатан дайсаднай болобо!» — гээд, зүрхэн обогтондо эсэргүү добтолжо, Хэрлэнэй Долоон-Болдог гэжэ нютагтань тэдэниие хяа бута сохибо. Сача-бэхи Тайчуу хоёр хэдэн хүнөөр тэрьедэбэ. Хойноһоонь намнажа, тэдэ хоёрые Тэлгэтүү амһар гэжэ га-

deju, Saca, Taicu ukulerun: Ukuleksen ukeduriyen ba ese kurba, ukes-tur mano kurke! keeet, ukesiyen medereulju, tusiju okba. Ukes-tur ano kurken buteeju, mun tende keba.

§ 137. Saca, Taicu qoyar-i buteet, qariju ireju, Jurkin-o irke kodolkekui-tur, Jalair-un Teleketu-Bayan-o koun, Kuun-ua, Cilaun-Qaici, Jebke, qurban tede Jurkin-tur ajuui. Kuun-ua Muqali, Buqa qoyar koud-iyer-iyen auljaju, ukulerun: «Bosoqa-in cino bool boltuqai! Bosoqa-daca cino buljiasu, borbi ino hoqtol! Euden-o cino encu bool boltuqai! Euden-ece cino heiluesu, eliket ano etkeju ketkun!» keeju okba. Cilaun-Qaici Tunke, Qasi qoyar koudiyen basa Cinkis-qaqantur auljaju ukulerun: «Altan bosoqa cino saqiju atuqai, keen, okba bi. Altan bosqa-daca cino anqida oduasu, ami ino tasulju ketkun! Orken euden erkuju oktukai, keen, okba bi orken euden-nece cino oere oduasu, ore ino midereju ketkun!» (mekejileju, cf. 140) keeba, Jebke-i Qasar-a okba. Jebke Jurkin-o nuntuq-aca

Тайчу хойрт үглхләрн: «Урд цагт бидн ю келлдләвидн?» — гихлә, Сача, Тайчу үглхләрн: «Үглсн үгдән бидн эс күрввидн, үгмүдтмидн күрг!» — гиһәд, үгмүдән медүлҗ, түшҗ өгв. Үгмүдтнь күргн, бүтәҗ, мин тенд уга кев.

Сача Тайчу хойриг бүтәһәд, хәрҗ ирҗ, Җуркина ирг көдлгхд, Җалаирин Телекетү-Баяна көвүд Кунна, Чилаун-Кайчи, Җебке һурвн Җуркинд бәәҗ. Кунна Мукали Бука хойр көвүдәрн уулзҗ[54], үглхләрн: «Босхаһинчн боол болтха. Босхаһасчн бультрхла, бөрвинь утл. Үүднәнч инҗ боол болтха. Үүднәсчн холҗхла, элкдинь эд кеҗ оркт!» — гиҗ өгв. Чилаун-Кайчи Түңке Каши хойр көвүдән бас Чиңгскаһанд уулзҗ үглхләрн: «Алтн босхаһичн сәкҗ бәәтхә»,—гиҗ өгвв. Алтн босхаһасчн әңгрҗ одхла, эминь таслҗ орктн. «Өргн үүд өргҗ өгтхә!» — гиҗ өгвв. Өргн үүднәсчн өөр одхла, эринь мөлтлҗ орктн!» — гив. Җебкег Касарт өгв. Җебке Җурки-

Сачу и Тайчу, Чингис-каган их спросил: «О чем мы договаривались ранее?». Тогда Сача и Тайчу ответили: «Мы не сдержали своих слов. Так исполни же условия нашей клятвы!» — и приготовились к смерти. Тогда там же, исполняя слова их клятвы, обоих удавили.

Когда, удавив Сача и Тайчу, вернулись обратно и тронули с места племя Джуркин, обнаружилось, что среди них находились три сына Джалаирского Телекету-Баяна Куунна, Чилаун-Кайчи и Джебке. Куунна, представив двух сыновей Мукали и Бука, сказал: «Пусть они будут рабами у твоего порога! Если они от порога отлучатся, перережь им сухожилья! Пусть они будут наследными рабами у твоих дверей!Если они от дверей удалятся, вырежь им печень!» — и подарил их Чингис-кагану. Чилаун-Кайчи, тоже представив двух сыновей Тунке и Каши, сказал: «Дарю их тебе, чтобы охраняли они твой золотой порог. Если они отойдут от твоего порога, лиши их жизни! Дарю их, чтобы они поднимали перед тобой широкую дверь! Если они отой-

зарта бариба. «Энээнэй урда тээ юун гэжэ хөөрэлдөө һэмбибди?» — гэжэ Чингис-хаан Сача-бэхи Тайчуу хоёрһоо һураба. «Бидэ хэлэһэн үгэдөө хүрэдэг байгаабди»,— гэжэ нүгөө хоёрынь харюусаба. Сача-бэхи Тайчуу хоёрой үгэдөө хүрөөгүйень һануулжа, Чингис-хаан тэндэнь алаба.

Сача-бэхи Тайчуу хоёрые үгы хээд, Чингис-хаан зүрхэн угайхидые туужа, гэртээ ерэбэ. Асарһан зонойнь дунда жалайр угай Тэлгэтэ-баянай Гуун-Ува, Шулуун-Хайша, Зэбгэ гэдэг гурбан хүбүүд би һэн. Гуун-Ува Чингис-хаанда Мухали, Буха гэжэ хоёр хүбүүдээ асараад:

«Богоһыш һахиха
Богоолнууд болуужа.
Водхуултаха гээ һаань,
Борьбынь хуха татаарай!
Хаалгыш һахиха
Харуулшад болуужа.
Эндүү алдуу гаргаа һаань,
Эльгынь ходо татаарай!» —

гэжэ хэлэбэ. Шулуун-Хайша мүн лэ Түнгэ, Хаши гэдэг хоёр хүбүүдээ Чингис-хаанда асараад:

«Алтан богоһышни
Аршалан харууһалжа байг.
Арилжа ошоо һаань,
Аминь таһалаарай!

Хаалга үүдыеш
Хаажа нээжэ байгуужа.
Холодохо болоо һаань,
Хобдол зүрхыень ходолоорой!» —

Boroul neretu ucukan kouken-i abciraju Hoelun-ekede aulcan okba.

на нутгас Бороул нертэ үчүкн көвүг авч ирж Хоелун экд уулзж өгв.

дут от твоих дверей, вынь их души!». Джебке принес из кочевья Джуркинов маленького мальчика, по имени Бороул, и, представляясь, подарил матери Хоелун.

гэжэ хэлэбэ. Зэбгые зараса болгохыень Хасарта үгэбэ. Зэбгэ зүрхэн угсаатанай отогhоо олоhон Борохүл гэжэ жаахан хүбүүе Өөлэнэхэдэ бэлэглэбэ.

§ 138. Hoelun-eke Merkid-un nuntuq-aca oldaqsan Kucu neretu kouken-i; Tayiciudun dotora Besudun nuntuq-aca oldaqsan Kokocu neretu kouken-i; Tatarun nuntuq-aca oldaqsan Sikikan-Qutuqu neretu kouken-i, Jurkin-o nuntuq-aca oldaqsan Boroul neretu kouken-i ede dorben-i ker dotora tejierun, Hoelun-eke kout-teen: «Udurujeku-in nidun, suenisonosqu-in cikin ken-e bolqaquyu?» — keen, ker dotora tejieba.

Хоелун-эк Меркидин нутгас олдсн Күчү нертэ көвүг, Тайчиудын дотрк Бесүдин нутгас олдсн Кокочу нертэ көвүг, Татарин нутгас олдсн Шикикан-Кутуку нертэ көвүг, Җуркинэ нутгас олдсн Бороул нертэ көвүг — эн дөрвниг гер дотр теҗәхлэрн, Хоелун-эк көвүдән: «Өдрт үзхин нүд, сөөд соңсхин чик кенд болhхв?» — гиҗ, гер дотр теҗәв.

Воспитывая в своем доме четырех мальчиков: мальчика Кучу, найденного в кочевье Меркидов, мальчика Кокочу, найденного в кочевье Тайчиудских Весудов, мальчика Шикикан-Кутуку, найденного в кочевье Татар, мальчика Бороул, найденного в кочевье Джуркинов, мать Хоелун думала: «Для кого я ращу глаза, всевидящие днем, и уши, всеслышащие ночью?».

Иигэжэ Өөлэн-эхэ мэргэд иргэнэй нютагhаа олдоhон Хучуу, тайчуудта байhан бэсүүд обогтоной отогhоо олзолhон Хүхэчүү гэжэ хүбүү, татаар иргэнэй нютагhаа олдоhон Шэхэ-Хатагуу гэжэ хүбүүхэниие, зүрхэн обогтоной буусаhаа абтаhан Борохүл гэжэ хүбүүе — хамта дүрбэн хүбүүдые гэртээ тэжээбэ.

«Үдэрэй сагта
Үзэхэ, хараха нюдэн болог.
Һүниин сагта
Һонороор шагнаха шэхэн болог!» —

гэжэ Өөлэн-эхэ хэлээ hэн гэдэг.

§ 139. Ede Jurkin irken-o yosun. Jurkin bolurun, Qabul-qano doloan koudun anqa aqa Okin-Barqaq bulee. Kou ino Sorqatu-jurki bulee. Jurkin bolurun, Qabul-qano koud-un, aqa keeju, irkenoen dotoraca ilqaju, helike-tur suelsutu, herekai-tur honcitan, ausiqi duuren jiruketu, aman duuren aurtan ere tutun erdemutten, bokos kucuten-i ilqaju okcu,— aurtan, suelsutan, omoqtan, jorkimes tula, Jurkin keekdeku yosun teimu. Teimun omoqtan

Эн Җуркин иргниг Җуркин болдг йосн иим: Кабулхаана долан көвүдин хамгин ах Окин-Баркак билэ. Көвүнь Соркату-Җурки билэ. Җуркин болхларн, «Кабулхаана көвүдин ах», — гиҗ иргнэнь дотрас йилhҗ, элкндэн цөстэ, эркдэн ончта, оошг дүүрң зөргтэ, амн дүүрң уурта, эр болhн эрдмтэ, бөке күчтэг йилhҗ өгч, уурта, цөстэ, омгта зөрмг тэлэднь «Җуркин»

Происхождение рода Джуркин было таково: самым старшим среди семи сыновей Кабулхана был Окин-Баркак. Его сыном был Соркату-Джурки. Как самому старшему из сыновей Кабул-хана ему были выделены в наследство люди, с печенью, полной желчи, с особенными большими пальцами, полные смелости в легких, с ртами, полными злости, где каждый мужчина был талантлив и отличался силой и мощью. Из-за того, что они бы-

Зүрхэн угсаатанай бии болоhон түүхэ иимэ юм. Хабуул-хаанай долоон хүбүүдэй эгээн ехэнь Охин-Бархаг бэлэй. Тэрэнэй хүбүүн Сорхото-Зүрхэн гэжэ нэрэтэй байгаа. Тусагаар обогтон боложо таhарха гэхэдэнь, Сорхото-Зүрхэнэй эсэгэ Охин-Бархаг Хабуул-хаанай эгээ ехэ хүбүүн тула, отог иргэн зон сооhоо

Эльгэндээ hүлhэтэй,
Эрхыдээ оншотой,
Айхагүй хатуу зоригтой,
Ама дүүрэн сухалтай,
Эрэ мэргэн эрдэмтэй,
Эрхим бухэ хүсэтэй

хүнүүдые шэлэжэ, хү-

irken-i doraitaulju, Jurkin oboqtu-i ulitkeba. Irken-i ulus-i ino Cinkis-qaqan oerun encu irken bolqaba.

гигдсн йосн тиим. Тиим омгта иргниг дорацулҗ, Җуркин овгтниг уга кев. Иргнә улсинь Чиңгс-каһан эврәннь инҗ ирг болһв.

ли злы, желчны, горды и смелы, их назвали Джуркинами. Такое гордое племя было покорено. Представители рода Джуркин были уничтожены. Остальных людей Чингис-каган забрал в свой род.

бүүндэә үгөө һэн. Тэдэнь одоол ууртан, һүлһэтэн, омогтон, зүрхэтэн хадаа зүрхэн угсаатан гэжэ нэршэбэ. Чингис-хаан иимэ омог иргэниие доройтуулжа, зүрхэн гэһэн угынь таһалжа, өөрынгөө хубиин богоол болгобо гээшэ.

§ 140. Cinkis-qaqan nikan udur Buri-boko Belkutai qoyar-i abalduuluya keeba. Buri-boko Jurkin-tur bulee. Buri-boko Belkutai-i oroele qariyar bariju, oroele koliyer tuitcu unaqaju ulu kodolken daruqu bulee. Buri-boko ulus-un boko. Tende Belkutai Buri-boko qoyar-i abalduulba. Buri-boko ulu ilaqdaqu kuun unoju okba. Belkutai darun yadan murudeju, saari deere qarcu, kincas-kiju Cinkis-qaqan-ni ujeku-lue, qaqan ilukai-iyen jauba. Belkutai uqa olju, deere ino aqtalaju, qoyar jaqas ino solbin mekejilen tataju, niruu ino ebudukleju ququju ireba. Buri-boko niruu-ban ququraju ikulerun: «Belkutai-e ulu ilaqdaqu bulee bi! Qaqan-naca ayüju arqadan unaqu aliyaqu bolun, amin-duriyen kurteba bi!» keeet, ukuju ireba. Belkutai niruu ino ququru tataat, circu oorqiju yorciba. Qabul-qano doloan koudun aqa Okin-Barqaq bulee. Udaadu

Чиңгс-каһан нег өдр: «Бури-бөкә Белкутай хойриг авлдулйа!» — гив. Бури-бөкә Җуркинд биләә. Бури-бөкә Белкутайиг өрәл һарар бәрҗ, өрәл көләр тиирҗ унһаҗ, эс көдлгн дарх билә. Бури-бөкә улсин бөк. Тенд Белкутай Бури-бөкә хойриг авлдулв. Бури-бөкә, эс диилгдх күн, унҗ өгв. Белкутай дарн ядҗ, мордҗ, сәәр деер һарч, гилс гиҗ, Чиңгс-каһаниг үзхлә, каһан илхәһән зуув. Белкутай уха олҗ, деернь агтлҗ, хойр захаснь сольвн меклн татҗ, нурһинь өвдглҗ хуһлҗ ирв. Бури-бөкә нурһан хуһрхла, үглхләрн: «Белкутайд эс диилгдх биләв. Каһанас әәҗ, арһдн, унх, аальлх болад, әмндән күртвв!» — гиһәд үкҗ ирв. Белкутай нурһинь хуһлҗ татад, чирҗ оркад йовҗ одв. Кабул-хаана долан көвүдин ах

Однажды Чингис-каган повелел: «Пусть Бури-бёкё и Белькутай поборятся!» Бури-бёкё находился у Джуркинов. Бури-бёкё мог Белькутая в полруки удержать, в полноги свалить и придавить к земле, не дав ему даже шевельнуться. Бури-бёкё был всенародным борцом. Вот Белькутая и Бури-бёкё заставили схватиться. Вдруг Бури-бёкё, непобедимый человек, поддался и лег. Белькутай, будучи не в силах его придавить, сел на него верхом и мельком взглянул на Чингис-кагана. Каган прикусил нижнюю губу. Белькутай тогда сообразил. Сидя верхом, он схватил противника руками крест-накрест за воротник, уперся коленями в поясницу и, дернув, хитростью переломил хребет. Бури-бёкё тогда сказал: «Я бы никогда не поддался Белькутаю! Но я боялся кагана и, желая ему угодить, решил лечь и почудить и поплатился

Нэгэтэ Чингис-хаан Бури-бүхэ Бэлгэтэй хоёрые барилдагты гэбэ. Бури-бүхэ зүрхэн угай һэн. Тэрэ Бэлгэтэйе үрөөһэн гараараа этэржэ, үрөөһэн хүлөөрөө үдьхэлжэ унагаагаад, хүдэлгэнгүйгөөр дараха хүсэтэй байгаа. Тэрэ уласай ехэ бүхэ гэһэн алдартай юм. Зай, Бэлгэтэй Бури-бүхэ хоёр барилдажа эхилбэ. Бури-бүхэ диилдэхэгүйшье һаа, зорёон унажа үгэбэ. Бэлгэтэй Бури-бүхые газар туласа даража ядан, хоёр мүрһөөнь барижа, нюргынь унан һуугаад, Чингис-хаан тээшэ хилам гэжэ хараба. Тэрэнь шүдөө зуунхай һууба. Бэлгэтэй ухаа абажа, Бури-бүхын нюргые үбдэглөөд, сээжэ бүхэ хоёрһоонь барин угзаржа, нюргынь хухалжархиба. Бури-бүхэ нюргаа хухалуулаад, ядаржа хэбтэхэдээ: «Бэлгэтэйдэ би диилдэхэгүй байгааб. Тэд хаанай сухалдахаһаа айжа, зорёон унаад, үхэжэ хосорбоб»,— гээд, амяа табиба. Бэлгэтэй үхөөд хэбтэһэн Бури-бүхые шэрэжэ абаашад, холо хаяба. Хабуул-хаанай до-

Bartan-Baatur bulee. Koun ino Yesukai-Baatur bulee. Teun-o udaadu Qutuqtu-Munler bulee. Koun ino Buri bulee. Barildua Bartan-Baaturun koun-ece alus Barqaq-un omoqtan kout-tur nokocekun bolun, Buri-boko, ulus-un boko, Belkutai-e niruuban ququldaju ukuba.

Окин-Баркак билә. Дарунь Бартан-Баатур билә. Көвүнь Есукай-Баатур билә. Түүнә дарунь Кутукту-Маңкур билә. Көвүнь Бури билә. Бәрлдхлә, Бартан-Баатурин көвүнәс алс үлү Баркакин омгтн көвүдт нөкцх болн, Бури-бөкә, Улсин бөк, Белкутайд нурһан хуһлгдҗ үкв.

жизнью!» — и тут же умер. Белькутай, доломав хребет, оттащил тело в сторону и ушел. Старшим из семи сыновей Кабул-хана был Окин-Баркак. За ним следовал Бартан-Баатур, сыном которого был Есукай-Баатур. За ним следовал Кутукту-Мункур, сыном которого был Бури. В стычке потомков двух братьев Бури-бёкё, помогая потомкам старшего брата, будучи всенародным борцом, умер, позволив Белькутаю переломить себе хребет.

лоон хүбүүдэй ехэнь Охин-Бархаг бэлэй. Удаадахинь Бартаан-баатар юм. Тэрэнэй хүбүүн Есүгэй-баатар байгаа. Бартаанай удаадахинь Хутагта-Мунгар һэн, тэрэнэй хүбүүн Бури-бүхэ байгаа. Бури-бүхэ барилдахадаа, Бартаан-баатарай хүбүүдһээ үлүү, Охин-Бархагай зоригтой хүбүүдээр нүхэсэдэг байгаа. Уласай бүхэ Бури иигэжэ Бэлгэтэйдэ нюргаа хухалуулжа үхэбэ.

§ 141. Teun-o qoina, Taqiya jil, Qadaqin, Saljiut qantutcu, Qadaqin-o Baqu-Coroqi teriuten; Qadaqin Saljiudun Cirkidai-Baatur teriuten; Dorben Tatar tur joqilduju Dorben-o Qajiun-beki teriuten; Tatarun Alci, Tatar-un Jalin-Buqa teriuten; Ikires-un Tuke-Maqa teriuten; Unqiradun Derkek-Emel-Alqui tan; Qorolas-un Coyoq-Caqaan teriuten; Naiman-aca Kucuut, Naiman-o Buiruq-qan, Merkidun Toqtoa-beki-in koun, Qutu; Oiradun Quduqa-beki; Taiciudun Tarqutai-Kiriltuq, Qodun-Orcan, Aucu-Baatur tan Taiciut,— edun qarin, Adqui-bulaa ciulju; Jajiradai Jamuqa-i qa erkuye, keen, ajirqa keun keus cabcilalduju, andaqalduju; tendece, Er-

Түүнә хөөн, Така җил (1201) Кадакин, Салҗиут хамцҗ, Кадакина Буку-Чороки толһата Кадакин, Салҗиудын Чиркидай-Баатур толһата, Дөрбен Татард зоклдҗ, Дөрбенә Каҗиун беки толһата, Татарин Алчи, Татарин Җали-Бука толһата, Икиресин Түке-Мака толһата, Уңкирадын Декак-Эмел, Алкуйта, Королосин Чояк-Чакаан толһата, Найманас Кучуут, Наймана Буйрук-хан, Меркидин Токтоа бекиһин көвүн Куту, Ойрадын Кудука-беки, Тайчиудын Таркутай-Кирилтук, Кодун-Орчаң, Аучу-Баатурта Тайчиуд —

После этого в год Курицы (1201) Кадакины и Салджиуты во главе с Кадакинским Буку-Чороки и Салджиутским Чиркидай-Баатуром объединились и, сговорившись с Дербенами и Татарами во главе с Дербенским Каджиун-беки, Татарскими Алчи и Джали Букой, с Икиресским Туке-Мака, с Ункиратским Дедек-Эмелем и Алкуйем, с Корлосским Чояк-Чакааном, с Найманскими Кучуут и Буйрук-ханом, с сыном Меркидского Токтоа-беки, с Куту, с Ойратским Кудука-беки, с Тайчиудскими Таркутай-Кирилтуком, Кодун-Орчангом, Аучу-Баатуром собрались в Алкуй-булаке. Здесь они решили про-

Тэрэнэй һүүлээр тахяа жэлдэ (1201) олон тоото угсаатан, тодорхойлбол, хадагинай Бахуу-Сорго иргэнээрээ, салжуудай Шаргадай-баатар отогоороо, дүрбэд болон татаарнуудтай хэлсэжэ, дүрбэдэй Хажуун-бэхи иргэнээрээ, татаар Алчи ба Жалин-Буха өөһэд өөһэдынгөө зоноор, эхирэсэй Түүхэй-Маха отогоороо, унгираадай Тэргэ-Эмээл-Алхы хүн зоноороо, горлоосой Соёг-Сагаан иргэнээрээ, найманай Хушуута ба Буйрууг-хаан, мэргэдэй Тогтохо-бэхиин хүбүүн Хүтүү, ойродой Худахуу-бэхи, тайчуудай Таргатай-Хирилтүүг, Ходуун-Оршон, Аучуу-баатар бүхы тайчууд угсаатанаараа Алхы булаг гэжэ газарта сугларба. Тэдэ олон обогтон жажираадай Жа-

kine-muren huruu nouu-
ju, Kan-muren Erkine-
de citququ Sinaa-in au-
nou-da, Jamuqa-i tende
Kur-qa erkuba. Kur-qa
erkuet, Cinkis-qaqan,
Van-qan qoyar tur mo-
rilaya keelduba. Mori-
laya keelduksen-i Qoro-
las-un Qoridai Cinkis-
qaqan-ni, Kurelku-de
bukui-tur, ene kele kur-
keju ireju, ene kele ire-
uluet, Cinkis-qaqan Van-
qantur ene kele kurke-
ju ileesu, Van-qan kele
kurkeuluet, cerik euscu,
otorlen Cinkis-qaqan-
tur Van-qan kurcu ire-
ba.

эдн хэрн, Алкуй-
булгт цуглрж, «Җа-
дарада Җамукаг ха
өргйә!» — гиж, аж-
рһ-гү чавчлдж, анд-
һарлж, тендәс Эр-
күне-мөриг уру нү-
үж, Кан-мөрн Эркү-
нед цутхх Шинаа-
һин булңд Җамукаг
тенд Кур-ха өргв.
Кур-ха өргәд, «Чиң-
гс-каһан Ваң-хан
хойр тал мөрлйә»
гилдв. «Мөрлйә»
гилдсиг КоролаСын
Коридай Чиңгс-ка-
һан Күрелкүд бәәх-
тнь эн кел күргж
иржд. Эн келн ирхлә,
Чиңгс-каһан Ваң-
хаанд эн кел күргж
илгәхлә, Ваң-хан
кел күргүләд, церг
агсж өтрлн, Чиңгс-
каһан тал күрч ирв.

возгласить ханом Джа-
дарадского Джаму-
ку и, поклявшись над
разрубленным жереб-
цом и кобылой, отко-
чевали вниз по реке
Эркуне. Там на Кан-
мурен-Эркуне, в мес-
течке Читкуку-Шинаа-
гин-булунг, они под-
няли Джамуку на
ковре и провозгла-
сили его Кур-ханом.
После избрания Кур-
хана, они решили вы-
ступить против Чин-
гис-кагана и Ван-хана.
Эту весть принес Коро-
ласский Коридай Чин-
гис-кагану, когда тот
жил в Курелку. Полу-
чив эту весть, Чин-
гис-каган передал ее
Ван-хану, который,
услышав эту весть, тот-
час собрал войска и
спешно прибыл к Чин-
гис-кагану.

муухые хаан болгохо гэ-
жэ хэлсэжэ, азарга гүүн
хоёрые алаад, анда бо-
лоһоной тангариг үргэл-
сэжэ, найр хэбэ. Тэндэ-
һээ Эргүүнэ мүрэниие
уруудан нүүжэ, Хан мү-
рэнэй Эргүүнэдэ шуд-
хардаг уулзуурта оршо-
дог Шанаа гэдэг ойтой
хадын оройдо Жамуу-
хые Гүр-хаан болгожо,
Чингис-хаан Ван-хаан
хоёртой дайлалдахаар
дабшаха гэжэ хэлсэбэ.
Горлоос угай Хоридой
гэгшэ Гүрэлгүү гэжэ га-
зарта нютагжажа бай-
һан Чингис-хаанда ерэ-
жэ, Жамуухын дайгаар
орохоо байһан тухай дуул-
габа. Чингис-хаан тэрэ
дуулаһан үгээ Ван-хаан-
да хүргэбэ. Ван-хаан түр-
гэн бушуу сэрэг сууraa
жагсаагаад, Чингис-хаан-
да ерэбэ.

§ 142. Van-qan-ni ire-
uluet, Cinkis-qaqan, Van-
qan, qoyar qantutcu,
Jamuqa-in eserku ino
morilayu keelduju, Ke-
luren-muren huruu mo-
rilarun, Cinkis-qaqan
Altan, Qucar, Daritai
qurban-i manlai ya-
buulba. Van-qan San-
qun, Jaqa-Kanbu, Bil-
ke-beki qurban-i man-
lai yabuulba. Ede man-
lanaca uruqsi basa qa-
raul ilerun, Eneken-kui-
letu-de nikan saurin qa-
raul talbiba. Teun-o ci-
nana, Cekcer-e, nikan
saurin qaraul talbiulba.
Teun-o cinana, Ciqur-

Ваң-хааниг ир-
хлә, Чиңгс-каһан
Ваң-хан хойр хань-
цж, «Җамукаһин
эсргү мөрлйә» гилдж,
Керүлен-мөриг уру
мөрлхләрн, Чиңгс-
каһан Алтан, Ку-
чар, Даритай һурв-
ниг маңна йовулв.
Ваң-хан Саңкун,
Җака-Канбу, Бил-
ке-беки һурвниг
маңна йовулв. Эн
маңнаһас уралан
бас харул илгәхләрн,
Энекен-Куилетүд нег
сүүрин харул тәвв.
Түүнә ца, Чекчерт
нег сүүрин харул

Когда Ван-хан при-
был к Чингис-кагану,
они решили выступить
вниз по Керулену на-
встречу Джамуке. Чин-
гис-каган своим аван-
гардом послал Алтана,
Кучара и Даритая. Ван-
хан своим авангардом
послал Санкуна, Джа-
ка-Канбу и Билке-бе-
ки. От каждого аван-
гарда были посланы
охранные разъезды.
Так, один разъезд был
послан в сторону Эне-
кен-Куилету. Другой
разъезд был послан в
сторону Чекчер. Третий
разъезд был послан в

Ван-хаанай ерэмсээр,
Чингис-хаан тэрээнтэй
нэгэдэжэ, Жамуухые уг-
тан ошохоёо Хэрлэн мү-
рэниие уруудан дабша-
ба. Чингис-хаан Алтан,
Хучар, Даритай гурба-
ниие алганча-манлай бол-
гожо, урдаа ябуулба, ха-
рин Ван-хаан Сангуун,
Жаха-Гамбуу, Бэлгэ-бэ-
хи гурбаниие түрүү бол-
гобо. Тэдэнэр манлай бо-
лон ошоод, өөрынгөө һуу-
рин харуулые урагшань
эльгээжэ, Энэгэн-Гүйлтэ
гэжэ газарта табиба. Тэ-
рээнһээ саана Цэгцэр гэ-
жэ газарта баһа нэгэ һуу-
рин харуул ябуулба. Бү-
ри саанань Шэхүүргэ гэ-

qu-da, nikan saurin qaraul talbiba. Bidan-o manlan,— Altan, Qucar, Sanqun tan,— Utqiya kurcu, baouya keeldun bukui-tur, Ciqurqu-da talbiqsan qaraul-aca kuun haulju ireju, dain aisi, keen, kele kurken ireba. Tere kele ireet, ulu baoun dain-o eserku kele abuya, keen, yabuju, qurulceju kele abcu, ket bi? keen asaquasu, Jamuqa-in manlan Monqol-aca Aucu-Baatur, Naiman-o Buiruq-qan, Merkidun Toqtoa-beki-in koun Qutu, Oiradun Quduqa-beki, ede dorben Jamuqa-in manlan yabujuui. Bidan-o manlan teden-tur unsilalduju, unsiju jilda boldaju, manaqar qatqulduya keeju, icuju, qol-tur neilen qonoba.

тәвүлв. Түүнә ца, Чикуркуд нег сүүрин харул тәвв. Мана маңна — Алтан, Кучар, Саңкунта-Уткийд күрч, «бууйа»,— гилдн бәәхт, Чикуркуд тәвсн харулас күн ирж, дән аашна гиж, кел күргн ирв. Тер келн ирәд, эс бун, дәәнә эсргү «кел авйа» гиж, йовж, күрлцж кел авч, «кен-кен бәәнә?» гиж сурхла, Җамукан маңнад Моңһлас Аучу-Баатур, Наймана Буйрук-хан, Меркидин Токтоа-бекиһин көвүн Куту, Ойрадын Кудука-беки — эдн дөрвн маңналн йовж. Мана маңна теднәлә дуудлдж-дуудлдж, асхн болж, «өрүһәр хатхлдйа» гиж хәрж, һолд ниилн хонв.

сторону Чикурку. Когда наш авангард (Алтан, Кучар и Санкун) решил остановиться на ночлег у Уткия, от разъезда, посланного в сторону Чикурку, прискакал человек с сообщением о приближающемся противнике. Получив это известие, они решили не останавливаясь, двинуться навстречу врагу и добыть языка. Когда захватили языка и спросили: «Кто где находится?» — оказалось, что в авангарде Джамуки от Монголов идет Аучу-Баатур, Найманский Буйрук-хан, сын Меркидского Токтоа-беки, Куту. Пока наш авангард переругивался с противником, наступил вечер. Решив сразиться утром, авангард вернулся и заночевал вместе с Центром.

жэ газарта гурбадахи һуурин харуул эльгээбэ. Манлай болон түрүүн ябаһан Алтан, Хучар, Сангуун гурбанай Ута-Хаяа гэжэ газарта хүрөөд, тэндээ тогтохо гэлсэжэ байхадань, Шэхүүргын харуулһаа нэгэ элшэн ерэжэ, дайсанай сэрэгэй ерэжэ ябаһан тухай дуулгаба. Тиимэ юумэ дуулаад, тэдэнэр тогтонгүй урагшаа дабшажа, дайсанай талаһаа ерэжэ ябаһан хүнүүдтэ тээ дүтэлжэ: «Таанад хэд юуд гээшэбта?» — гэжэ асуухадань: «Жамуухын сэрэгэй манлай түрүүндэ ябаһан зомди»,— гэжэ харюусаба. Тэдэнэр Монголой Аучуу-баатар, найманай Буйрууг-хаан, мэргэдэй Тогтохо-бэхиин хүбүүн Хүтүү, ойродой Худахуу-бэхи дүрбэн байба. Чингис-хаан Ван-хаан хоёрой манлайда ябагшадай тэдэнээр холоһоо хашхаралдан, үгэ андалдаһаар байтар үдэшэ боложо, тэдэнэр маргааша дайлалдахабди гэлсээд, гол сэрэгтээ бусажа хонобо.

§ 143. Manaqarsi yabuulju kurulceju, Koiten bailduju, doroqsi deeksi iquriqaldun jibsierulcan bukuitur, mut Buiruq-qan, Quduqa qoyar jada medekun ajuui. Jadalaqun bolun, jada hurbaju, mut ano deere jada boljuui. Mut yabun yadaju noras-tur huladuat: «Ten-

Маңһдуртнь йовлцж, күрлцж, көөлдн бәәж, доргшан-деегшән довтлад, икрхлдн, җивсхлзн, халдн бәәхт (теднә Буйрук-хан Кудука хойр зад меддг бәәж). Задлх болад, зад урвж, бийсиинь деер зад болж. Бийснь йовн ядж, ну-

Назавтра войска сблизились и стали гоняться друг за другом вверх и вниз, бахвалясь и кокетничая. Оказывается, Буйрук-хан и Кудука владели черной магией-зад. Они решили вызвать для нас ненастье-зад, но оно обрушилось на них самих. Будучи не

Үглөөдэрынь эртэ Хүйтэн гэжэ газарта хоёр тээһээ уулзажа, дайлалдажа эхилбэ. Бэе бэеэ хадада хашалсан, хадаһаа доошоо нуга руу буун байжа тулалдабад. Эндэ Буйрууг-хаан Худахуу хоёр һалхи шуурга дуудаха эльбэтэй байһан байба. Теэд эльбэнь ёро боложо, өөһэдынь сэ-

keri-de ese talaqdaba bida!» keelduet butarajuui.

раст үлдәд: «Теңгрт эс таасгдввидн!» — гилдәд бутрҗ.

в силах двигаться, оставаясь на обрывах, они рассеялись (разбежались) со словами: «Мы рассердили Небо!».

рэг дээрэ һалхи шуурган буужа, аадар бороо адхарба. Урагшагүйдэһэн сэрэг һүйдтэ орожо: «Тэнгэри маниие хэһээжэ байна!» — гэлдээд, хайша хайшаа тараба.

§ 144. Naiman-o Buiruq-qan Altai-in ebur Uluq-taq jorin qaqacan kodoljuui. Merkidun Toqtoa-in koun Qutu Selanke jorin kodoljuui. Oiradun Quduqa-beki hoai temecen Siskis jorin kodoljuui. Taiciudun Aucu-Baatur Onan jorin kodoljuui. Jamuqa oeriyen qa erkukset irken-i daouliet, Erkune huruu Jamuqa qarin kodoljuui. Ani, tein butaraqdaju, Van-qan Erkune huruu Jamuqa-i nekeba. Cinkis-qaqan Onan juk Taiciudun Aucu-Baatur-i nekeba. Aucu-Baatur ulus-tur-iyen kuruet, ulus-iyen durbeulun kodolkeet, Aucu-Baatur, Qodun-Orcan Taiciut, Onan-o cinaji eteet, hüleut turastan ceriudiyen jasaju, qatqulduya keen, jasaju baijuui. Cinkis-qaqan kuruet Taiciut-lua qatqulduju, jilda boldaju, mun qatqulduqsan qajar-a situlduju qonoba. Ulus ba durbeju aisurun munku tende ceriut-lue-ben qantu kureeleju qonòlduba.

Наймана Буйрук-хан Алтайин өвр Улук-так зөрн, хаһцн көдлҗ. Меркидин Токтоаһин көвүн Куту Селаңке зөрн көдлҗ. Ойрадын Кудука-беки ө темцн, Шискис зөрн көдлҗ. Тайчиудын Аучу-Баатур Онан зөрн көдлҗ. Җамука бийән ка өргсн иргдиг дәәләд, Эркүне уру хәрн көдлҗ. Эдниг тиигәд бутрхла, Ваң-хан Эркүне уру Җамукаг некв. Чиңгскаһан Онан тал Тайчиудин Аучу-Баатуриг некв. Аучу-Баатур Улстан күрәд, Улсан дүргүлн көдлгәд, Аучу-Баатур, Кодун-Орчаң Тайчиуд Онана цаад бийд үлдсн тураста цергүдән засҗ, «хатхлдйа» гиһәд, засҗ бәәҗ. Чиңгскаһан күрәд, Тайчиудла хатхлдҗ, асхн болҗ, мин хатхлдсн һазртан шитллдҗ хонв. Улс чигн дүргҗ аашхларн, мин тенд, цергүдләһән хамт күрәлҗ хонлдв.

Найманский Буйрук-хан, отделившись от остальных, двинулся по южному склону Алтая к Улук-тагу. Сын Меркидского Токтоа, Куту, направился к Селенге. Ойратский Кудука-беки через тайгу направился к Шискису. Тайчиудский Аучу-Баатур направился к Онану. Джамука же, ограбив племена, которые объявили его ханом, двинулся вниз по Эркуне домой. Когда они так рассеялись, Ван-хан стал преследовать вниз по Эркуне Джамуку. Чингис-каган двинулся за Тайчиудским Аучу-Баатуром к Онану. Аучу-Баатур, добравшись до своих владений, собрал свой народ и переправился на ту сторону Онана. Там Аучу-Баатур и Кодун-Орчанг пополнили свои потрепанные войска и приготовились к битве. Чингис-каган прибыл и сразился с Тайчиудами. Когда наступил вечер, войска заночевали на месте битвы, огородившись щитами. Бежавший в смятении народ заночевал со своим войском.

Ңайманай Буйрууг-хаан Жамуухаһаа һалажа, Алтай уулын үбэрөөр Улаг-Таха гэжэ нютаг тээшээ зорибо. Мэргэдэй Тогтохо-бэхиин хүбүүн Хүтүү Сэлэнгэ тээшэ, ойродой Худахуубэхи Шисгис тээшэ зүглэн ой руу гүйлгэн оробо. Тайчуудай Аучуу-баатар Онон мүрэн тээшэ ябашаба. Жамууха хаан болгожо үргэһэн өөрынгөө иргэн зониие дээрмэдээд, Эргүүнэ мүрэниие уруудан сухариба. Тэдэнэй иигэжэ бутаржа ябашахада, Ван-хаан Жамуухын хойноһоо Эргүүные уруудан намнаба, харин Чингисхаан Аучуу-баатарые мүрдэн, Онон тээшэ дабшаба. Аучуу-баатар Ходуун-Оршон хоёр тайчууд обогтондоо хүрэжэ, улад зоноо бултынь бодхоогоод, Онон мүрэнэй нүгөө эрьедэ сэрэгээ байлдаанда бэлэн болгоод байба. Чингис-хаан хүрэжэ ерэһээр тайчуудтай шанга дайн байлдаа хэжэ оробо. Орой һүни болоходо, байһан-байһан газартаа хонолго табибад. Сэрэгүүдтэй хамта ерэлсэһэн отог зон хүреэн боложо, баһа тэндэ хонолсобод.

§ 145. Cinkis-qaqan tere qatqulduan-tur sujiasu-ban silurteju, cisun toritkeesu ulu bolun, yanduriqdarun, naran sinkeulun, mun tende situlduju baouju; bokleksen cisun-i Jelme simin-simin, amaan cisudaju; Jelme busu kuun ulu iteken saqilduju, sauji, sueni duli boltala bokleksen cisun-i amaar duuren jalqiat-asqaat, sauju, sueni duli boltala kis-qaqan dotoraan serkuju ukulerun: «Cisun qaqcu baraba, undaasumu bi!» keeba. Tendece Jelme malaqai, qudusun, deel-qubcasuniyen bukude-i talju, qaqca dotoajitu curama nicukun situlduju baiqun dain dotoraun kuyiju, cinana kureleksen irken-o terken-tur ano unoju, esuut eriju yadaju: durberun keudiyen ulu saan talbiqsat ajuu. Esuk olun yadaju nikan yeke burietai taraq terkenece ino abuat, erkuju ireba. Jaura, odurun-ba, irerun-ba kuun-ne ese ujekdeba. Tenkeri-ku iheeba je! Taraq burietu-i abcirat, mun Jelme oesun-ku usun eriju abciraju, taraq jiuraju, qaan-a uulba. Qurban-ta amuju uju, ukulerun: «Dotora nidun mino keiba!» Keken bolju, ujeesu-tere sauqsan horcin Jelmein simin-simin bokleksen cisun asqaqsan horcin

Чиңгс-каһан тер хатхлданд судцан шавтаж, цусн зогсан гихлə, эс болн, дандргдхла, нарн сууһад, мин тенд шитлдж бууж. Бөглрсн цусиг Җелме шимн-шимн, аман цусдаж. Җелме бус кү эс иткн, саглж сууж, сөөни дүлəн болтл, бөглрсн цусиг амар дүүрң зальгад асхад, сө дүлəд нөкцхлə, Чиңгс-каһан дотран сергж, үглхлəрн: «Цусн хахч баргдв, ундасчанав!» — гив. Тендəс Җелме махла, һосн, девл-хувцан бүклднь тəəлж, һанц дотажта, чирм[55] нүцкн шитлдж бəəх дəн дотраһар гүүж, цань күрəлсн иргнə тергнднь күрч, үс олж ядж. Дүргхлəрн, гүүдəн эс сан, тəвсн бəəж. Үс олн ядж, нег ик бүрəтə тарг тергнəснь авад эргж ирв. Зуур одхларн чигн, ирхлəрн чигн күүнд эс үзгдв. Теңгр евəж. Тарг бүрəтəг авч ирəд, Җелме эврəн ус хəəж, авч ирəд, тарг зуурч, хаанд уулһв. Һурв амрж уучкад, үглхлəрн: «Дотрк нүдм гиив!» Гегəн болж хəлəхлə, тер суусна эргмд Җелмеһин шимн-шимн, бөглр-

Чингис-каган в том сраженьи был ранен в шейную артерию. Поэтому, как ни старались остановить кровь, она все сочилась. Он потерял сознание, но тут солнце село, и все остались ночевать на месте. Запекающуюся кровь Джелме высасывал ртом и весь рот пачкал кровью. Никому не доверяя, Джелме сам бдительно сидел над ним до полуночи, отсасывая полным ртом запекающуюся кровь и тут же выплевывая. Наконец, в полночь Чингис-каган пришел в сознание и сказал: «Кровь запеклась, хочу пить!». Тогда Джелме снял шапку, сапоги и шубу, всю одежду полностью и, оставшись в одних подштанниках, (совершенно голый) побежал в глубь огороженного войска. Добравшись до телег, огораживающих спящее племя, он не сумел найти молока. Оказывается, в смятении люди оставили кобылиц недоенными. Не найдя молока, он схватил с телеги большой бурдюк с молочным тараком и вернулся обратно. Ни по дороге туда, ни по дороге сюда его никто не заметил. Небо покровительствовало! Принеся бурдюк с тараком, Джелме сам бросился

Чингис-хаан тэрэ тулалдаанда хүзүүнэйнгээ һудаһа сабшуулан шархатажа, шуһаниинь тогтожо үгэнгүй, ехээр халууршаба. Зобожо хэбтэхэдэнь, наран орожо, сэрэгынь мүн лэ тэрэ газартаа хонолгодо оробо. Зэлмэ Чингис-хаанайнгаа шархын шуһа хүхэжэ хаяна. Шуһан болошоһон аматай Зэлмэ ондоо хүндэ найдангүй, өөрөө бүхэли һүниие хажуудань үнгэргэбэ. Һорожо абаһан шуһанайнгаа заримые залгина, заримые нёлбоно. Хахад һүниин тээ хойно Чингис-хаан мэдээ орожо: «Шуһамни хаташоо, ундам ехээр хүрэнэ»,— гэжэ хэлэбэ. Зэлмэ малгай, дэгэл, гуталаа тайлажа, ганса дотор үмдөөрөө нюсэгөөр шахуу дайсанай тала руу гүйн ошобо. Тэндэ хүреэлэн бууһан иргэн зоной тэргэнүүд дээгүүр сэгээ бэдэрбэ. Оложо ядахадаа: «Гүүгээ һаангүй хоноһон улад байгаа ха»,— гэжэ бодобо. Сэгээ олонгүй, бүриһэн таргтай хүхүүр нэгэ тэргэ дээрэһээ олоод, һөөргөө гүйжэ ерэбэ. Зуурандаа нэгэшье хүндэ харагдаагүй бэлэй. Тэнгэриһээ заяатай байба гээшэ ха, Зэлмын ошохыешье, ерэхыешье хүн хараагүй. Зэлмэ уһа асаржа, таргтаа нэмэжэ худхаад, Чингис-хаанда уулгаба. Чингис-хаан гурба дахин амяа абан

namurqan boljuu. Cinkis-qaqan ujeju ukulerun: «Ene yaun bolumu? Qolo asqaasu yanbar ajuu?» keeba. Tendece Jelme ukulerun: «Cimai, yanduriqdarun, qolo oduasu, cimadaca aljiyaqui-aca ayüju, yaaraju jalqiqu-i jalqiat, asqaqu-i asqaat anduriju keeli-tur mino teki kedui oroba!» keeba. Cinkis-qaqan basa ukulerun: «Nama-i eimu bolju kebten boetele nicukun yekin kuyiju oroba ci? Bariqdaasu, nama-i eimu-i uluu jiaqu bulee ci?» keeba. Jelme ukulerun: «Mino setkil: Nicukun odurun kerber bariqdaasu, bi: dan-tur oroqu duratu bulee! Uqaju bariju alaya keen, qubcasun mino bukude-i talju, qaqca omudun talua-uduuy-e multus aldaulju dantur edui iduraju ireba bi! keeku bulee. Nama-i unen bolqaju, qubcasun nada okcu,

сн цус асхснд эргмдк намрh болж. Чиңгс-каhан үзж, үглхләрн: «Эн юн болна? Хол асххла, юн болж?» — гив. Тендәс Җелме үглхләрн: «Чамаг дандргдхла, хол одхасн, чамас алслхасн әәж, ярж, зальгхинь зальгад, асххинь асхад, эндүрж, кеелдм тегәд кедү орв?» — гив. Чиңгс-каhан бас үгл-

на поиски воды. Раздобыв ее, он развел в ней тарак и дал выпить хану. Хан троекратно пил отдыхая, а напившись, сказал: «Прояснился мой внутренний взор!». Когда рассвело, стало видно, что вокруг образовалась грязь от запекшейся крови, которую Джелме высасывал и тут же выплевывал. Чингис-каган увидел это и сказал: «Что это? Неужели нельзя было выплевывать подальше?». Тогда Джелме ответил: «Ты был без сознания, поэтому я боялся отдалиться и расстаться с тобой хотя бы на миг. Поэтому я впопыхах, если глоталось, глотал, если плевалось, плевал, а сколько по ошибке в мой живот попало?». Чингис-каган еще спросил: «Когда я лежал в таком состоянии, ты почему нагишом убежал к врагам? Если бы тебя поймали, разве ты не сказал бы в каком я состоянии?». Джелме ответил: «Я думал, что если меня поймают голым, я скажу им «Я давно собирался перейти к вам. Но наши

байжа гудамхин уугаад: «Зосоомни наран гарахадал гэшэбэ!» — гэжэ хэлэбэ. Тииһээр байтарнь үүр сайжа, гэгээрбэ. Чингис-хаан Зэлмын һорожо гаргаһан шуһанай оршон тойрондонь улайран байхыень хараад: «Энэ юун гээшэб? Холохоно ошоод нёлбохоо яанаш?» — гэжэ гэмэрбэ. «Шинии зобожо хэбтэхэдэ, бүри муудагша аа гү гэжэ айжа, холо ошохо аргагүй байгааб. Тэбдэһэн мэгдэһэндээ хүхэһэн шуһанайнгаа заримые залгихынь залгижа, нёлбохынь нёлбооб. Һилээд ехэ шуһаншни досоом ороһон байха»,— гэжэ Зэлмэ хэлэбэ. «Минии иигэжэ хэбтэхэдэ, юундэ нюсэгөөр дайсанай тала руу гүйжэ ошообши? Баригдаа

asaraqu bulee bi. Morin unoat ujetele edui jaura uluu ireku bulee bi? Tein setkiju, qaan-o qanqaqsan setkil erussukai, keen, nidun-qara ein setkiju odulua bi!» keebe. Cinkis-qaqan ukulerun: «Edoe yaun keeku?Erte udur Merkit ireju, Burqan-ni qurban-da quciulquitur, amin mino nikante abcu qaruluqa ci. Edoe basa qaliju (qaqcu) bukui cisun-i amaar siminju, amin mino sentelba ci. Basa kanqaju yanturin bukui-tur, aminniyen oreju, daisun kuun-tur nidun-qara oroju, undan qanqaju amin mino oroulba ci. Ede qurban tusas-i cino setkil dotora mino atuqai!» keen jarliq bolba.

хлэрн: «Намаг иим болҗ кевтҗ бээтл, нүцкн яһад гүүҗ орвч? Бэргдхлэ, намаг иимиг эс заах билч?» — гив. Җелме үглхлэрн: «Мини седкл: нүцкн одхларн, кемр бэргдвэс, би таднд орх дурта билэв. Түүгим медэд, «бэрҗ алйа» гиһэд хувцим бүклднь тээлҗ, һанц өөмсн тээлгдэд угад, мөлтрҗ-алдрҗ, тадн тал иигэд адһҗ ирвв!» — гих билэв. Намаг үнн болһҗ, хувц нанд өгч, асрх билэ. Би мөр унад, үзтлнь, эдү зуур эс ирх билүв? Тиигэд санҗ, хаана һаңшсн седкл хаңһас гиһэд, нүдн чирмтл иигҗ седкҗ одлав!» — гив. Чиңгс-каһан үглхлэрн: «Ода юн гихви? Ӯрд-цагт Меркид ирҗ, Бурхниг һурв бүслхд, эмим негт авч һарлач. Ода бас хальҗ бөөх цусиг амарн шимҗ, эмим сергэвч. Бас һаңшҗ, дандргдҗ бээхт, эмэн өрҗ, дээсн күүнд нүдн хартл орҗ, ундим хаңһаҗ, эмим орулвч. Эн һурвн тусчн седкл дотрм бээтхэ!» — гиҗ зэрлг болв.

узнали об этом и решили меня убить. Когда все с меня сняли и остался один носок, мне удалось вырваться и прибежать к вам». Они бы мне поверили, одели бы и накормили. Но разве я не сумел бы незаметно вскочить на коня и примчаться к вам? Так я думал и, желая утолить жаждущую душу хана, в одно мгновенье решился пойти на эту хитрость!». Чингис-каган сказал: «Что мне теперь сказать? Ранее, когда пришли Меркиды и трижды окружили Буркан, ты однажды уже спасал мою жизнь. И сейчас, ртом отсасывая выступающую мою кровь, ты привел меня в сознание. Когда же моя истомленная душа жаждала, ты в одно мгновенье, рискуя жизнью, отправился к врагам и, утолив мою жажду, вернул мне жизнь. Эти три твои услуги пусть хранятся в моей душе!».

һаа, намайе шархатаад хэбтэнэ гэжэ хэлэхэ байгаа гүш?» — гэжэ Чингис-хаан ганирба. «Баригдаа һаа, би танда бэеэ тушаахаяа ерээб гэжэ хэлэхэ байгааб. Манайхин тэрьедэхэ гэжэ байһым мэдээд, хубсаһым тайлажа, алахаяа һанахадань ганса үмдөөрөө үлэһэн зандаа мултаржа, танда зугадажа ерэбэб гэхэ байгааб. Үгэдэм этигэжэ, намайе хубсалуулха һэн. Ңэгэ аргынь оложо, мори унаад, шамдаа гүйлгэжэ ерэхэ һэм. Гансал иигэжэ эзэн хаанайнгаа унда харяажа шадаха байгааб»,— гэжэ Зэлмэ харюусаба. «Одоо шамда юун гэлтэй юм? Бүри үни хада, мэргэд угсаатанай ерээд, Бурхан-Халданиие гурбан дабхар сэрэгээрээ хүреэлээд байхадань, ши түрүүшынхиеэ ами наһым абараа һэнши. Мүнөө ши шуһым һорожо, дахин амиим абарбаш, ангажа ядаран хэбтэхэдэм, ами бэеэ гамнангүй дайсанай тала руу нюдэ сабшаха зуура гүйн ошоод, унда асаржа, намда ами оруулбаш! — гэжэ хэлэбэ.— Гурба дахин амиием абарһан ашыеш хэзээш мартахагүйб!» — гэжэ Чингис-хаан үгэлбэ.

§ 146. Udur kein baraasu, situlduju qonoqsat ceriut sueni boet

Өдр гиҗ дуусхла, шитлҗ хонсн цергүд сөөни бийд бутрҗ.

Когда совсем рассвело, стало видно, что войско противника ис-

Гэгээн үдэрэй болоходо, һүниин хонолго табиһан сэрэгүүд хайша-

butarajuui. Kureelekset irken kunken ulu cidaqun, keen, kureelekset qajar-aca ese kodoljuui. Durbekset ulus-i icuqaya keen, Cinkis-qaqan qonoqsan qajar-aca morilaju, durbekun irken-i icuan yabuquitur, dabaan deere nikan hulaan deeltu eme kuun: «Temujin je!» yeke daouar qailan uilan baiqu-i Cinkis-qaqan oesun sonoscu: «Yaun kuun-no eme tein qailan buyu?» keen, asaura kuun ileba. Tere kuun otcu asaqbasu, tere eme kuun ukulerun: «Sorqan-Sira-in okin bi, Qadaan neretai! Ere-i mino ende ceriut bariju alan biyu. Ere-yüen alaqdarun, Temujin-i ere-i mino aburatuqai! keen unsiju qailaju uilaba bi!» keeba. Tere kuun ireju, Cinkis-qaqan-a ene uke ukuleesu, Cinkis-qaqan ene uke sonosdaju, (sonosuat) qataraju kurcu, Cinkis-qaqan Qadaan-tur baouju teberilduba. Ere-i ino bidan-o ceriut urida alajuui. Tede irken icuqaat, Cinkis-qaqan yeke cerik mun tende baouju qonoba. Qadaan-i uriju ireulju derkecan saulba. Manaqarsi udur Sorqan-Sira, Jebe qoyar, Taiciud-un Todokein haran aqsat, tede qoyarber ireba-ku. Cinqis-qaqan Sorqan-Sira-i ukulerun: «Kujukun-deki

Күрәлсн иргн гиигнәр йовҗ эс чадх гиһәд, күрәлсн һазрасн эс көдлҗ. «Дүргсн улсиг хәрүлйә!» — гиһәд, Чиңгс-каһан хонсн һазрас мөрлҗ, дүргсн иргниг хәрүлҗ йовхд, дава деер нег улан девлтә эм күн: «Темүҗин!» — гиҗ, ик дууһар хәәлн, уульн бәәсиг Чиңгс-каһан эврән соңсҗ: «Юн күүнә эм тиигҗ хәәлн бәәнә?» — гиҗ, сурҗ ирх күилгәв. Тер күн одҗ сурхла, тер эм күн үглхләрн: «Соркан-Шираһин окнв, Кадаан нертәв. Эрим энд цергүд бәрҗ алҗана. Эрән алгдхла, Темүҗиниг «эрим авртха» гиҗ дуудҗ, хәәлҗ уульвв!» — гиҗ. Тер күн ирҗ, Чиңгс-каһанд эн үг үглхлә, Чиңгс-каһан эн үг соңсад, хатрҗ күрч, Чиңгс-каһан Кадаана өөр бууҗ, теврлдв. Эринь мана цергүд урд алҗ. Тер иргниг хәрүләд, Чиңгс-каһана ик церг мин тенд бууҗ хонв. Кадааниг үрҗ ирүлҗ, зерглцн суулһв. Маңһдуртнь Соркан-Шира Җебе хойр, Тайчиудын Тодокейин харчуд болҗ бәәсн, «тедн хойрулн ирв гихлә»,

чезло. Люди же были не в силах двигаться налегке, поэтому остались на месте. «Вернемте поспешно ушедших людей!» — сказал Чингис-каган и выступил с места ночевки. Когда возвращали ушедших, вдруг на холме показалась женщина в красном халате и стала громким плачем звать Темуджина. Чингис-каган, сам услышав это, молвил: «Чья жена так громко кричит?» — и отправил человека спросить о ней. Когда тот человек спросил ее, она ответила: «Я дочь Соркан-Шира, по имени Кадаан! Воины здесь убивают моего мужа. Я кричу и плачу, чтобы Темуджин пощадил его». Когда посланный человек вернулся и передал эти слова Чингис-кагану, Чингис-каган рысью доехал до нее, сошел с коня и обнял Кадаан. Наши воины, оказывается, уже убили ее мужа. Собрав разбежавшееся племя, большое войско Чингис-кагана остановилось и заночевало там же. Чингис-каган пригласил к себе Кадаан и посадил рядом с собой. Когда назавтра доложили о прибытии Соркан-Шира и Джебе, бывших холопами у Тайчиудского Тодоке, Чингис-каган сказал

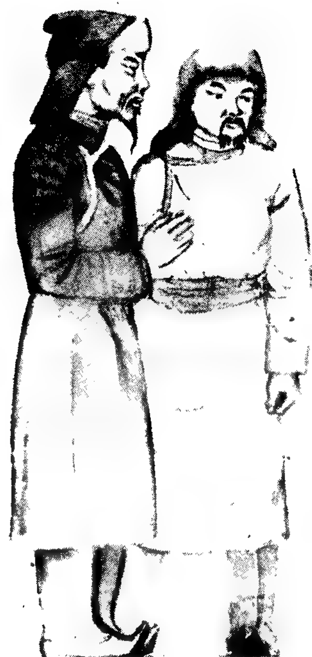
хайшаа таража ябашаһан байбад. Хүреэн боложо бууһан иргэн зон эмээл морёороо гүйлгэлдэжэ арилһан сэрэгүүдые хүсэжэ шадахагүйгөө мэдэжэ, хоноһон газартаа байба. Тэрьедэжэ арилһан сэрэгээ бариха гэжэ Чингис-хаанай хойноһоонь эрьюулжэ, дабаан дээрэ гарахадань, нэгэ улаан дэгэлтэй эхэнэр: «Тэмүүжэн, Тэмүүжэн! — гэжэ шанга хашхаргай табиба.— Ңаашаа, наашаа!» — гэжэ байжа тэрэ эхэнэрэй уйлан хашхархадань, Чингис-хаан дуулаад: «Тэрэ юун эхэнэр уйлажа хайлажа байнаб?» — гээд, хүниие эльгээбэ. Ошоошо хүн тэрэ эхэнэрые асарба. «Би Сорхон-Шарын басаган Хадаан гээшэб. Үбгэниием танай сэрэг баряад, алаха гэжэ байна. Тэмүүжэн, би таниие эрэ нүхэрым абаржа хайрлыт гэжэ гуйжа, уйлажа хайлажа байнаб»,— гэбэ. Чингис-хаан тэрэ эхэнэрэй хэлэһэн үгые шагнаад, моринһоо буужа, Хадааниие тэбэрибэ. Манай сэрэгэйхид тэрэ эхэнэрэй үбгэниие хороожорхиһон байба. Чингис-хаан үлэһэн иргэн зоноо суглуулжа, сэрэг сууртаяа тэрэл газартаа хонобод. Чингис-хаан Хадааниие урижа ерүүлээд, хажуудаа һуулгаба. Үглөөдэрынь тайчуудай Тодогойн харьяатан Сорхон-Шара Зэбэ хоё-

kundu modun-i koser-e ooruqsan; jaqa-daqi jarbiyal modun-i jailauluqsan, ta! Ecikes koudun tusa ajuui je ta! Yekin udaba ta?» keeba. Sorqan-Sira ukulerun: «Bi dotoraan belen itkel setkiju buleai! Yekin yaaraqu bi? Yaaraju urit ireesu, Taiciut, Noyat mino, qocoruqsan eme-koun adun-ideen-i mino hunesuer keiskekun tede! keeju, ulu yaaran, edoe qaqan-duriyen neilen idureju ireba bi!» keeba. Kelelen baraasu, job! keeba.

Чиңгс-каhан Соркан-Ширад үглхләрн: «Күзүндк күнд модиг көсрәлжң оркснң захдк зарhин ял[56] модиг зәәлүлсн тат. Эцк-көвүдин тус бәәhәд, яhад удвт?» — гив. Соркан-Шира үглхләрн: «Би дотран белн иткл седкжң биләв. Яhжң салхув? Салжң урд ирсн болхла, «Тайчиуд нойдм хоцрсн эм күүhим, адун-идәhим үмсәр киискх тедн!» — гижң, эс салн, ода каhандан ниилн, дахжң иррв!» — гив. Келжң дуусхлань, хан «зөв» гив.

Соркан-Шира: «Вы, уничтожившие тяжелое дерево на моей шее, освободившие воротник от штрафной колодки! Вы, оказавшие мне услугу, отец с сыновьями, почему так долго не шли ко мне?». Соркан-Шира ответил: «Мысленно я был всегда с тобой. Но как я мог отделиться? Если бы я сделал это раньше и пришел к тебе, Тайчиуды, мои нойоны, оставшуюся жену, стадо и имущество развеяли бы пеплом! Зная об этом, я только сейчас пришел к своему кагану, чтобы соединиться!». Когда он закончил, хан сказал «Верно!».

рой ерэхэдэ, Чингис-хаан:
«Хүзүүндэмни углаhан
Хүндэ модон дүнгые
Хобхолжо хаяа бэлэйлта!
Захадамни углаhан
Занга модон дүнгые
Задалжа хаяа бэлэйлта!
Эсэгэ мэтээр намда
Энхэргэнээр хандаа бэлэйлта.
Энэ яаhан хожом ерэбэт?» — гэжэ хандаба. «Би үнихэнэй зосоогоо шамда hай hанажа, этигэжэ ябадаг hэм. Шинии тала барихаяа яараха аргагүй байгааб. Яаража, бүри түрүүн шамда ерээ hаам, тайчуудай ноёд хойном үлэhэн hамга үхибүүдым, адуу малыем, эд зөөриием үнэhэн болгожо үрхирүүлхэ байгаа бшуу. Мүнөө би яарангүй хаандаа ерэбэ гээшэб,— гэжэ Сорхон-Шара харюусаба. «Зүб лэ даа!» — гэжэ Чингис-хаан үгэлбэ.

§ 147. Basa Cinkis-qaqan ukulerun: «Koi-

Бас Чиңгс-каhан үглхләрн: «Көөлдн

Затем Чингис-каган спросил: «Когда мы го-

Удаань Чингис-хаан хэлэбэ: «Хүйтэн гэжэ га-

ten bailduju, iquriqaldun-jibciyerulcan bukui-tur, tede niruun deerece sumun ireju, mino jebeleku aman caqan Qula-in aman-niruu ino ququs ken qarbulaa? Aula deerece!» keeba. Tere uke-tur Jebe ukulerun: «Aula deerece bi qarbulaa! Edoe qaan-a ukuuldeesu, halaqano tedui qajar koeju qocorsu! Soyürqaqdaasu, qaan-o emune coel usun-i hoqtoru, Caoken cilaoun caoru dobtulju oksu! Kur keeksen qajar-a koko kuru keuru, qar keeksen-tur qara kuru qanqaru dobtulju oksu!» keeba. Cinkis-qaqan ukulerun: «Daisun yabuqsan kuun alaqsan-iyen, daisurqaqsan-iyen beye-en niuju, kele-ben bucaju ayu. Ene burun, keeesu, munda alaqsan-iyen, daisurqaqsan-iyen ulu bucan, munda jian biyu! Nokoceltu kuun biyu. Jirqoadai neretu ajuu. Mun jebeleku aman caqan Qula-i mino amanniruu qarbuqsano tula Jebe nereitcu; jebelee imai! keen, Jebe nereitcu, derkede mino yabu!» keen jarliq bolba. Jebe Taiciudaca ireju nokoceksen yosun teimu.

бәәж, икрхлдн, җивсхлзн бәәхт, теднә нурһн деерәс сумн ирж, мини зевлсн Амн-Цаһан Кулаһин амн-нурһинь хуһлн кен харвла? Уул деерәс?» — гив. Тер үгд Җебе үглхләрн: «Уул деерәс би харвлав. Ода хаанд үкүлгдхлә, альхна дүңгә һазр сурж хоцрсв. Сойрхгдхла, хаана өмн цөл усиг хагстл, цаһан чолун цоортл довтлж өгсв. «Күр» гисн һазрт көк күрд күүртл, «хар» гиснд хар күрд хамхртл довтлж өгсв!» — гив. Чиңгс-каһан үглхләрн: «Дәәсн йовсн күн алсан, дәәсрхсән, бийән нууж, келән буцж бәәдг. Эн болхла, келхләрн, үнәр алсан, дәәсрхсән, эс буцн, бийән заа бәәнә. Нөгцлтә күн бәәж. «Җиркоадай» нертә билә. Мөн зевлх Амн-Цаһан Кулаһим амн-нурһар харвснас көлтә, «Җебе» — гиж нерәдгдж, «зевлнә» гиснәс, «Җебе» — гиж нерәдгдж, зергдм йов!» — гиж зәрлг болв. Җебе Тайчиудас ирж нөкцсн йосн тиим.

нялись, бахвалясь и кокетничая друг перед другом, с возвышенности вражеского войска прилетела стрела и сломала шейный позвонок моего Беломордого Кулана. Кто стрелял с горы?». На это Джебе ответил: «С горы я стрелял! Если хан сейчас меня убьет, то попрошу земли величиной с ладонь! Если хан меня пощадит, то тогда перед ханом буду скакать до тех пор, пока плес не пересохнет, пока белый камень не разрушится. Если скажешь: «Пойди», буду скакать, пока синий валун не рассыплется. Если скажешь: «Охраняй!» — буду скакать, пока черный валун не развалится!». Чингис-каган сказал: «Обычно враг скрывает то, что убивал и воевал, и никогда в этом не признается. Этот же ничего не таит и говорит всю правду! Поистине, он будет верным товарищем. Ты ранее звался Джиркоадай. Теперь же, из-за того, что ты раздробил стрелой шейный позвонок моего Беломордого Кулана, и стрелу пускаешь в цель, именуйся «Джебе-стрелой» и будь рядом со мной!». Так Джебе, прибывший от Тайчиудов, стал служить Чингис-кагану.

зарта дайлалдажа, бэе бэеэ сухарюулан харбалдажа байхадамнай, хадын оройһоо ман тээшэ годлинууд хиидэжэ мэдээ һэн. Минии ама сагаан хулын хүзүүе хуха харбаһан хүниие мэдэнэгүй гүт?» Зэбэ сэхээ хэлэбэ: «Хада дээрэһээ би харбаа һэм! Хаан, намайе алаха гээ һаатнай, альганай зэргэ газар ээлэн хосорхоб! Үршөөлөө айладхаа һаатнай, би
Сээл уһа гэтэлэн гарахаб,
Сэгээн шулуу бутаргахаб,
Хүрэ гэһэн газарташ хүрэхэб,
Хүхэ шулуу бута татахаб,
Хабаяа харуула гээ һаашни,
Хара сахюур хамха татахаб!»

Чингис-хаан үгүүлбэ: «Дайсан хэдыдээш дайсан харша хэрэг хэдэг, хорложо ябаһанаа нюужа, худалаар хэлэдэг. Шинии сэхээ хэлэһэн үгэ тухай юун гэлтэйб? Энээнииеш буруу гэхэ аргамгүй. Муу юумэ хэһэнээ нюунгүй сэхынь хэлэбэш. Тиимэһээ нүхэр болохоор хүн байнаш. Ама сагаан хулыем зэбээр харбажа алаһан хадаш, шамда Зэбэ гэжэ нэрэ үгэнэб. Зэбэмни болмжо хажуудам ябаарай!»

Зэбын тайчуудһаа хагасажа, Чингис-хаанда ерэжэ нүхэр болоһон түүхэ энэ бэлэй.

§ 148. Cinkis-qaqan tende Taiciudi daouliju (dawuliju) Taiciutai yasutu kuun-i Aucu-Baatur, Qotan-Orcan, Quduudar tan Taiciudi uruqun uruqa kurtele hunesuer keisken qiduba. Ulus irken-i ano kodolkeju ireju, Cinkis-qaqan Qubaday-a ubuljeba.

Чиңгс-каһан тенд Тайчиудыг дәәлжң, Тайчиудын яста күүг: «Аучу-Баатур, Котан-Орчаң, Кудуудар — тер Тайчиудыг үрни-үрн күртл үмсәр киискн кудв. Улс-иргинь көдлгжң иржң, Чиңгс-каһан Кубакайд үвлзв.

Там Чингис-каган покорил Тайчиудов и таких людей Тайчиудской кости, как Аучу-Баатур, Котан-Орчанг и Кудуудар, уничтожил до потомков их потомков и развеял пеплом. Народ их племени с собой захватив, Чингис-каган зимовал в Кубакай.

Чингис-хаан тайчууд угсаатаниие хэһээжэ, Аучуу-баатар, Ходуун-Оршон, Худуудар гэдэг тайчуудые үриин үри хүрэтэр үнэһэн болгон хиисхүүлээд, улас иргэниинь туужа асараад, Хубахай гэжэ газарта үбэлжэбэ.

§ 149. Nicukut-Baarino Sirkuetu-ebuken, Alaq, Nayaa kout-lueben, Tarqutai Qiriltuq, hoailaju bukui-i ositu kuun bulee, keen, morilan ulu cidaqu Tarqutai-i bariju, terkentur unoulju, Sirkuetu ebuken, Alaq, Nayaa kout-lue-ben, Tarqutai-Qiriltuqi bariju aisuqui-tur, Tarqutai-Qiriltuqun kout deuner ino buliju abuya, keen, kuyiceju irejuui. Kout deuer(i) ino kuyiceju irekui-lue, Sirkuetu-ebuken bosun yadaqu Tarqutai-i terken deere unoju, kederku deere ino aqtalan sauju, qituqai qarqaju ukulerun: «Koun deuner cino cimai buliju abura ireba. Cimai

Нүцкд-Баарина Ширкүетү-өвгн Алак Найя көвүдләһән Таркутай-Кирилтук бултжң бәәсиг, «өшәтә күн биләә» гижң, морджң эс чадсн Таркутайиг бәржң, тергнд ачжң. Ширкүетү-өвгн Алак, Найя көвүдләһән Таркутай-Кирилтукиг бәржң аашхд, Таркутай-Кирилтукин көвүд, дүүнрнь «булаж авйа»,— гижң, күцжң иржң. Көвүд, дүүнрнь күцжң ирхлә, Ширкүетү-өвгн босжң ядсн Таркутайиг тергн деер кевтүлжң, нурһн деерн агтлн суужң, утх һарһжң үглхләрн, «Көвүн-дүүнрчн чамаг бу-

Ничукут-Бааринский Ширкуету-старик с сыновьями Алак и Ная захватили Таркутай-Кирилтука, прятавшегося в лесу, и, когда тот не смог сесть на коня, погрузили его на телегу. Они решили отвезти его к Чингис-кагану как врага. В это время их догнали сыновья и братья Таркутай-Кирилтука, чтобы его отбить. Тогда Ширкуету-старик положил Таркутая на живот, сев ему на спину, вытащил нож и сказал: «Прибыли твои сыновья и братья, чтобы отбить тебя. Если даже я тебя и не убью, меня все равно убьют, как человека, посягнувшего на своего

Нүсэгэд-баарин угай Шэргүүтэ үбгэн Алаг, Ңаяа гэжэ хүбүүдээрээ тайчуудай ноён Таргатай-Хирилтүүгые бариба. Таргатай-Хирилтүүг үһөөтэнһөө айжа, ой руу тэрьедэхэ гэхэдээ, мори унажа шадахагүй хэтэрмэ тарган байжа, бариг-даба ха юм. Шэргүүтэ үбгэн хүбүүдээрээ будүүн Хирилтүүгые барижа, тэргэдэ һуулгаад ябаба. Таргатай-Хирилтүүгэй хүбүүд, дүүнэрынь буляажа абахаяа хойноһоонь хүсэжэ ерэбэ. Будүүн Хирилтүүг тэргэ дээрэһээ бууха гээд, үеэдэн, тэндээ хэбтэшэбэ гэхэ. Шэргүүтэ үбгэн Таргатайе агталан һуугаад, хутагаа гаргажа: «Хүбүүдшни, дүүнэршни ша-

qan-iyen qardaba, keen, eseteqi alaasu, qaniyen qardaba, keen, alaquku. Alaasu-teqi, munku alaqdaqu-ku bi! Munele ukukui-dur-iyen, dere abun ukusu!» keeet, aqtalaju, yeke qituqaiyaran qoolai ino ququlura kurkui-tur, Tarqutai-Qiriltuq yeke daouar deuner koudiyen qailaju kelelerun: «Sirkuetu namai alan biyu! Alan baraasu, ukuksen amin ukai beye mino abcu otcu yekiujei ta? Namai alaai-uduuy-e oter qaritqun! Temujin namai ulu alaqu. Temujin-i, ucukan caq-tur: Nidun-duriyen qaltu, niur-duriyen keryetu bulee, keen, ejen ukai nuntuq-tur qocorcu amui, keen, abura otcu; abciraju, surqaasu-surqu metu buyu keen sonin ure daaqan surtaqu metu surqan suein yabulaa! Ukuulsu keeesu, ukuulun yadaquyu bulee bi. Edoe oi ino oroju amu, setkil ino senteleju (senkereju) amu! keekdemui! Temujin namai ulu ukuulku! Ta, kout deuner mino, oter qaritqun, Sirkuetu namai alaju ireujei!» keen, ukuleldurun: «Ecike-in amin ino aburaya keen, ireba bida. Sirkuetu amin ino ukuulun baraasu, qoosun aminukai beye ino yekikun bida? Munda alaai-uduuye oter qariya!» keelduju qari-

лаҗ авхар ирв. Чамаг «хааһан һардв»[57] гиҗ, эс алвчн, «хааһан һардв» гиҗ алгдхв. Алхла чигн, мин ода алгдхв. Мин эн үкхдән, дер авн үксүв!» — гиһәд агтлҗ, ик утхарн хоолиннь нуһлурт күрхд, Таркутай-Кирилтук ик дууһар дүүнр-көвүдтән хәәлҗ, келхләрн: «Ширкүетү намаг алн гиҗәнә. Алгдҗ одхла, үксн, әмн уга бийим авч одҗ, ю кенәт? Намаг алад угад, өтр хәртн. Темүҗин намаг алшго. Темүҗин үчүкн цагт нүдндән һалта, нүүртән герлтә билә гиҗ, «эзн уга нутгт хоцрҗ бәәнә» гиҗ, авхар одҗ, авч ирҗ сурһхла, сурх мет бәәҗ гиҗ, соньн үрә-даанн сурһгдх метәр сурһн-сүвлн йовлав. Үкүлсв гихлә, үкүлҗ ядх билүв? Ода ухань орҗана, седклнь сергҗәнә!» — гилднә. Темүҗин намаг үкүлшго. Та, көвүддүүнрм! Шулун хәртн, Ширкүетү намаг алҗ үрәвзә!» — гиҗ келхлә, «Эцкин әминь аврйа гиҗ ирввидн. Ширкүетү әминь үкүлн бархла, хоосн, әмн уга бийинь

хана. Если убью, то тоже буду убит. Если пришлось умирать, так лучше умру на подушке!». С этими словами он приставил ему большой нож к горлу. Тогда Таркутай-Кирилтук громким голосом стал кричать сыновьям и братьям: «Ширкуету сейчас меня убьет! Если я погибну, захватив мое бездыханное тело, что им будете делать? Пока меня не убили, скорее возвращайтесь домой! Темуджин меня не убьет. Когда Темуджин был маленьким, я подумал: «в глазах его горит огонь, в лице его сиянье, а он остался в кочевье без хозяина» и, поехав за ним, привез его домой, считая, что он способен слушать и учиться. Как диковинного жеребенка двух-трех лет я обучал и наставлял его! Если бы я хотел его смерти, разве я не сумел бы убить? Говорят, что он сейчас умнеет, а душа его светлеет! Темуджин меня не погубит! Вы, мои сыновья и братья, скорее возвращайтесь домой. Иначе Ширкуету меня погубит!». Когда он так сказал, сыновья и братья рассудили: «Мы приехали, чтобы спасти жизнь отцу. Если Ширкуету

майе буляажа абахаяа ерэбэ. Һамда мүр ганса. Шамайе алангүй табяа һаам, угсаатанайнгаа хаанда гар хүрэхэеэ һанабаш гээд, намайе алаха. Шамайе алаа һаам, намайе алахаараал алаха! Үхөө һаа, дэрэ дээрээ үхөөшэм дээрэ!» — гэжэ хэлээд, хутагаа хоолойдонь тулгаад һууба. Тиихэдэнь Таргатай-Хирилтүүг хүбүүдтээ, дүүнэртээ хандажа: «Шэргүүтэ намайе алахаяа байна! Минии амигүй бэеые буляажа абаад юу хэхэбта? Энэ бэеэрээ бусагты! Тэмүүжэн намайе алахагүй байха. Тэмүүжэнэй үшөөхэн балшар байхада,

Нюдэндээ галтай,
Нюуртаа гэрэлтэй

хүбүүхэн гэжэ эсэгэгүй үншэрөөд, эзэгүй нютагтаа ядаржа ябахадань, гэртээ асараа һэм.

Һургаа хада
Һуража ядахагүй хүбүүн һэн.
Даага һургаһандал
Дандаа һургадаг бэлэйб!
Үхүүлхэ гээ һаа,
Үхүүлжэ ядахагүй бэлэйб.
Одоо ухаа
Ороһон байха,
Сэдьхэл бодолынь
Сүлдэрхэй байха!

Тэмүүжэн намайе хорооxo ёһогүй. Таанад, минии хүбүүд, дүүнэрни, үтэр харигты, бусаагүй хадатнай, Шэргүүтэ намайе алахадаал алаха! Үхэһэн бэеыем абаашаад, юу хэхэбта! Һамайе алаагүйдэнь үтэр харигты!» —

ba. Teden-i irekui-tur, Alaq Nayaa tan Sirkuetu-ebuken-o kout ino heilukset ireba. Teden-i ireuluet, kodolju aisurun, jaura, Qutuqul-nouda kuruesu, tende Nayaa ukulerun: «Bida ene Tarqutai-i bariju kuruesu, Cinkis-qaqan bidan-i: tus qaniyen qardaju irejuui! keen, Cinkis-qaqan bidan-i tus-iyen qardaju irekset yaun itekelten haran? Ede bidantur basa ker nokocekun? Nokocel ukeun haran, tus qan-iyen qardaqsat haran-i mokoriuldekun! keeju, mokoriuldekun-ou bida? Munda Tarqutai-i endece talbiju ireju: Bida beyes-iyen Cinkis-qaqan-a kucu okura ireba ba! keeju oduya. Tarqutai-i bariju aisulaa. Tus qan-iyen tebcin yadaju ujeet, ker ukuulqun? keeju, talbiju ileju ba busiren kucu oksu keen ireba ba! keeye!» keeba. Nayaa-in ene uke ecikes-kout jobsiyelduju, Tarqutai-Qiriltuq-i Quduqul-noudaca talbiju ileju, mut Sirkuetu-ebuken Alaq Nayaa kout-lueben ireesu: Yekin ireju? keeba. Sirkuetu-ebuken Cinkis-qaqan-a ukulerun: «Tarqutai-Qiriltuq-i bariju aisurun, jici: tus qan-iyen ujeet, ker ukuulkui? keeju, tebcin yadaju, talbiju ileju, Cinkis-qa-

яахмб бидн? Мин ода, алад угад, өтр хәрйә!» — гилдҗ хәрв. Тедниг ирхд бултсн Алак, Наята, Ширкүетү-өвгнә көвүднь ирв. Тедниг ирүләд, көдлҗ аашхларн, зуур Кутукул-ноудт күрхлә, тенд Ная үглхләрн: «Бидн эн Таркутайиг бәрҗ күргхлә, Чиңгс-каһан мадниг «тус хааһан һардҗ ирҗ» гиһәд, Чиңгс-каһан мадниг «тус хааһан һардҗ ирсн юн итклтә ардв? Эдн маднд бас яһҗ нөкцх? Нөкцл уга ард. Тус хааһан һардсн ардыг мокарултн» гиҗ, мокарулгдхйи бидн? Мин ода Таркутайиг эндәс тәвҗ, күрн, «бидн бийсәрн Чиңгс-каһанд күч өгхәр ирввидн!» — гиҗ одйа. «Таркутайиг бәрҗ аашхларн, тус хааһан хоран ядҗ, үзәд яһҗ үкүлхв гиҗ, тәвҗ оркад, бийсәрн күч өгсвидн гиҗ ирввидн гийә!» — гив. Наян эн үгд эцк-көвүд зөвшәлдҗ, Таркутай-Кирилтукиг Кудукул-ноудас тәвҗ оркад, Ширкүетү-өвгн Алак, Ная көвүдләһән ирхлә, хан: «Яһад ирҗ?» — гив. Ширкүетү-өвгн үглхләрн: «Тарку-

его погубит, что мы будем делать с его пустым, бездыханным телом? Давайте сейчас же, пока его не убили, скорее уедем!» — и вернулись домой. Когда они подъезжали, сыновья Ширкуету-старика Алак и Ная спрятались, а теперь вернулись. Тронувшись дальше, они доехали до Кутукул-ноуд. Здесь Ная сказал: «Если мы привезем пойманного нами этого Таркутая, то Чингис-каган скажет: «Они подняли руку на собственного хана? Как они нам будут служить? Неверных слуг, слуг, поднявших руку на своего хана, обезглавьте!». Неужели мы хотим, чтобы нас обезглавили? Давайте сейчас же отпустим Таркутая, а сами поедем и скажем: «Мы пришли отдать свои силы Чингис-кагану!». Затем скажем: «Мы ехали, схватив Таркутая, но не смогли допустить мысли о том, что на наших глазах погибнет наш собственный хан и, отпустив его, сами пришли отдать свои силы!». Отец и сыновья согласились с Ная. Отпустив Таркутай-Кирилтука из Кудукул-ноуда, Ширкуету-старик с сыновьями Алаком и Ная

гэжэ шангаар хашхарба. Хүбүүд, дүүнэрынь: «Бидэ эсэгынгээ амиие абарха гэжэ ерээ бэлэйбди. Шэргүүтын алаа хадань, амигүй бэеэрнь юу хэхэбибди? Одоо алаагүй дээрэнь үтэр хария!» — гэлдээд, харяа һэн. Шэргүүтэ үбгэнэй хүбүүд Алаг Ңаяа хоёр тайчуудһаа ой руу тэрьедэһэн аад, мүнөө эсэгэдээ гүйлдэжэ ерэбэд. Шэргүүтэ үбгэн хүбүүдээрээ хамта Хутагуул нугада хүрэжэ ерэбэ. Тэндэ Ңаяа хэлэбэ: «Бидэ энэ Таргатайе абаашаа хадамнай, Чингис-хаан толгойемнай таһалха. Өөрынгөө хаан эзэндэ гар хүрэһэн харсас этэгээдүүд гэжэ маниие алаха. Бидэ юунэйхиие тархяа таһалуулхамнайб? Таргатайе табяад, Чингис-хаанда ошожо: «Хүсыш нэмээхээ ерээбди,— гэжэ хэлэхэбди.— Таргатайе баряад, танда асаржа ябатараа, хараһаар байтараа эзэн хаанаа яажа алуулжа байхабибди гэжэ тэбшэн ядаад, Таргатайе харгыдаа табижа, өөһэдөө танда алба хэхэеэ ерэбэбди»,— гэжэ хэлэхэбди». Наяагай энэ хэлээшые бэшэнинь зүбшөөжэ, Таргатай-Хирилтүүгые Хутагуул нугада табижархёод, Шэргүүтэ үбгэн Алаг Наяа хоёр хүбүүдээрээ Чингис-хаанда ерэбэ. «Юундэ ерэбэт?» — гэжэ Чингис-хаан асууба. «Таргатай-Хирилтүү-

qan-a kucu oksu, keen, ireba!» keeba. Teun-tur Cinkis-qaqan ukulerun: «Qan-iyen Tarqutai-i qardaju irekset boesu, tus qan-iyen qardaqsat haran-i tan-i uruq-iyar mokoriuldekun bulee ta! Tus qaniyen tebcin yadaqsan setkil tano job bi!» keen Nayaa-i soyürqaba.

тай-Кирилтукиг бәрҗ аашхларн, хөөннь «тус хааһан үзэд, яһҗ үкүлхв?» — гиҗ, хорлн ядҗ, тәвҗ оркад, Чиңгс-каһанд күч өгсв гиҗ, ирввдн!» — гив. Түүнд Чиңгс-каһан үглхләрн: «Хааһан, Таркутайиг һардҗ ирсн болхла, тус хааһан һардсн ардыг, тадниг, ургар мокарулх биләв. Тус хааһан хораҗ ядсн седклтн зөв болҗ!» — гиҗ, Наяг сойрхв.

прибыл к Чингис-кагану. Он спросил: «Как прибыли?». Ширкуету-старик ответил: «Мы ехали, схватив Таркутай-Кирилтука, но не допустили мысли о том, что на наших глазах погибнет наш собственный хан, и, отпустив его, прибыли отдать силы Чингис-кагану!». Тогда Чингис-каган молвил: «Если бы вы прибыли, подняв руку на собственного хана Таркутая, я бы вас, и ваш род, как слуг поднявших руку на своего хана, до последнего колена обезглавил бы! То, что вы не допустили мысли о смерти собственного хана, правильно!» — и наградил Ная.

гые танда асаржа ябатараа, эзэн хаанайнгаа алуулхые яажа хаража байхабибди гэжэ тэбшэн ядаад, харгыдаа табижархёод, өөһэдөө танда алба хэхэеэ ерэбэбди!» — гэжэ Шэргүүтэ үбгэн хэлэбэ. «Өөрынгөө эзэн хаан Таргатай-Хирилтүүгые алаа хадатнай, хаан эзэндээ гар хүрэбэт гээд, таанадые үри һадаһантайтнай үнэһэн тоброг болгохо байгааб! Эзэн хаанаа хайрлаһан сэдьхэлтнай зүб!» — гээд, Чингис-хаан Наяае соёрхобо.

§ 150. Teun-o qoina Cinkis-qaqan-tur Kereidun Jaqa-Kanbu, Tersut-te bukui-tur, nokocere ireba. Tere ireksen-tur, Merkit qatquldura ireesu, Cinkis-qaqan, Jaqa-Kanbu kiet qatqulduju icuaba. Tende Tumen-Tubekan, olan Dunqait, butaraqsan Kereit irken ber Cinkis-qaqan-tur oroju ireuleai. Kereidun Vanqan burun, urida Yesukai-qaano caq-tur, saibar, el alduqsan tur,

Түүнә хөөн Чиңгс-каһанд Керәдин Җака-Канбу Терсутд бәәхт нөкцхәр ирв. Тер ирснд Меркид хатхлдхар ирҗ. Чиңгс-каһан, Җака-Канбу негдәд, хатхлдҗ хәрүлв. Тенд Түмен-Тубекан, олн Дуңкаит, бутрсн Керәд иргнәрн Чиңгс-каһанд орҗ ирлә. Керәдин Ваң-хан болхла, урд Есүкай-хаана цагт, сәәһәр, эл бәәлдснд, Есү-

После этого к Чингис-кагану, когда он был в Терсуте, прибыл служить Кереидский Джака-Канбу. Когда он прибыл, пришли сражаться Меркиды. Чингис-каган и Джака-Канбу сразились с ними и прогнали домой. Тогда прибыли к Чингис-кагану Тумен-Тубекан, множество Дункаитов и разрозненные Кереиды. Кереидский же Ван-хан ранее, во времена Есукай-хана,

Тэрэнэй һүүлээр Чингис-хаанай Тэрсүүдтэ байхада, хэрээд угай Жаха-Гамбуу нүхэсэхэеэ ерэбэ. Тэрэ үедэ мэргэд угсаатан дайгаар ороһон байгаа. Чингис-хаан Жаха-Гамбуу хоёр хамжажа, мэргэдтэ эсэргүү дайлалдажа, нютаг уласһаа тэдэниие үлдэбэ. Тэндэ Түмэн-Түбэгэн, олон дунгаад, бутаран тараһан хэрээд иргэн Чингис-хаанда ерэбэ. Хэрээдэй Ван-хаан үни урда сагта Есүгэй-баатартай ан-

Yesukai-qan-lua anda keelduksen ajuu. Anda keeldukui yosun ino: Van-qan ecikeyüen Qurcaqus-Buiruq-qan-o deuneriyen alaqu-in tula Kur-qan abaqa-luaban bulqa bolulcaju, Qaraun-qabcal sirquuldaju jaun kuun qarcu Yesukai-qan-tur ireesu, Yesukai-qan imai oerduriyen irekdeju, oesun cerik morilaju, Kur-qan-i Qasin-juk huldeju, irke-orqa ino Van-qan-na abcu okuksen-o tula anda bolulcaqu tere.

кай-хаанла анда боллдсн бәәҗ. Анда болх йоснь: Ваң-хан эцкиннь, Курчаку-Буйрук-хаана дүүнринь алснас көлтә, Кур-хан авһлаһан ноолдх болҗ, Караун-кабчалд ширгүлгдҗ, зун күн һарч, Есүкай-хаанд ирв. Есүкай-хан энүнд өр өвдҗ, эврән церг мөрлҗ, Кур-хааг Кашин тал көөҗ, өргәһинь Ваң-хаанд авч өгснәс көлтә, анда боллцсн тер.

был с ним в хороших отношениях, поэтому стали они с Есукай-ханом побратимами-андами. Это произошло следующим образом: из-за того, что Ван-хан убил младших братьев своего отца Курчакус-Буйрук-хана, Кур-хан, его дядя по отцу, решил Ван-хана наказать и загнал его в ущелье Караун-кабчал. Когда Ван-хан вырвался с сотней людей и прибыл к Есукай-хану, Есукай-хан пожалел его и сам выступил в поход и прогнал Кур-хана в Кашин. Вследствие этого они стали андами-побратимами.

да нүхэд боложо, һайн харилсаатай байһан юм. Ван-хаан Хурчагуус-Буйрууг эсэгынгээ дүүнэрые алаа һэн ха. Энээн дээрэһээ Гүр-хаан абгань Ван-хаанние хэһээхэ гэжэ Харагуун хабшалда намнажа оруулба. Ван-хаанай тэндэһээ зуун сэрэгтэеэ гаража, Есүгэй-хаанда ерэхэдэнь, тэрэнь үмэгшэлжэ, өөрынгөө сэрэгээр Гүр-хаанда добтолжо, Хашин худар намнажа, албатан иргэниинь, эд малыень Ван-хаанда бусаажа үгэбэ. Есүгэй-баатар Ван-хаан хоёрой анда болоһон түүхэ энэ юм.

§ 151. Teun-o qoina Van-qan-no deu, Erke-Qara, Van-qan aqa-daan alaqdarun, buruutcu otcu, Naimano Inanca-qan-tur orojuui. Inanca-qan ceriut ileju, jici Van-qan qurban balaqat bitun yorciju, Qara-Qitadun Kur-qan-tur oduqsan ajuu. Tendece, bulqa bolun, Uiqudun Tanqudun balaqat daariat, tabun imaat sirkueleju saalduju, temeen-o cisun qanaju ideet, yadaju Kuseur-naur-a ireesu, Cinkis-qaqan, uridu Yesukai-qanlua anda keelduksen yosuar, Taqai-Baatur, Sukekai-Jeun qoyar-i elci ileet, Keluren-o teriun-ece Cinkis-qaqan

Түүнә хөөн Ваң-хаана дү Эрке-Кара Ваң-хан ахдан алгдхларн (алгдн гихләрн), бурудҗ одҗ, Наймана Инанча-хаанд орҗ. Инанча-хан цергүд илгәҗ. Хөөнь Ваң-хан һурвн балһсд эргн йовҗ, Кара-Китадын Кур-хаанд одсн бәәҗ. Тендәс эн буцх болад, Уйкурин, Таңкудын балһсд дәврәд, тавн ямад ширгүлҗ саалдҗ, темәнә цус ханҗ идәд, ядҗ, Күсеүр-нуурт ирхлә, Чиңгс-каһан урд Есүкай-хаанла анда кемәлдсн йосар Такай-Баатур Сүкекай-Җеүн хой-

После этого младший брат Ван-хана Эрке-Кара убежал к Найманскому Инанча-хану. Инанча-хан послал войска. Затем Ван-хан, обойдя три города, добрался до Кара-Китадского Кур-хана. Поссорившись там, он через города Уйгуров и Тангутов, выдаивая пять коз и высасывая кровь из вены верблюда, прибыл в изнеможении к озеру Кусеур-наур.

Чингис-каган, по закону его побратимства с Есукай-ханом, послал к нему Такай-Баатура и Сукекай-Джеуна и сам от истока Керулена выехал навстречу. Считая, что Ван-хан

Һүүлээрнь Ван-хаанай дүү Эрхэ-Хара ахадаа алуулхаһаа айжа бодхуултан, найманай Инанча-хаанда ошобо. Инанча-хаан сэрэг эльгээбэ. Тиихэдэнь Ван-хаан гурбан балгасые (хотые) тойрон гаража, Хара-Хитадай Гүр-хаанда ябашаба. Тэндээ эбээ таһараад, үйгүүр, тангадай хотонуудые дайража, харгыдаа табан ямаа һаажа, тэмээнэй шуһа ханажа ууһаар, арай гэжэ Гүсэгүүр нуурта хүрэжэ ерэбэ. Есүгэй-баатар эсэгэтэйнь анда нүхэд байһан хадань, Чингис-хаан Таха-баатар Сүхэгэй-Жэгүүн хоёрые Ван-хаанда эльгээгээд, өөрөө Хэрлэнние уруудан, угтажа

oesun eserku otcu, olescu turuju ireba, keen, Van-qan-na qubcir-i qubciju okcu, kureen dotora oroulju tejieba. Tere ubul jerkeer nouuju, Cinkis-qaqan Qubqaya-i ubuljeba.

риг элч илгәһәд, Керүленә экнәс Чиңгс-каһан эврән эсргү одҗ. «Өлсҗ түрҗ ирв!» — гиҗ, Ван-хаанд алвн гүвчүр гүвчҗ өгч, күрән дотран орулҗ теҗәв. Тер үвл зергәр нүүҗ, Чиңгс-каһан Кубкайад үвлзв.

прибыл изголодавшимся и обнищавшим, Чингис-каган собрал ему налог и стал кормить. В ту зиму, кочуя с ним вместе, Чингис-каган зимовал в Кубкайа.

ошобо. Үлэсэжэ, ядаржа ерэһэн Ван-хаанние хүреэндээ асараад, иргэн зонһоо алба татари суглуулжа тэжээбэ. Тэрэ үбэл хамта нүүжэ, Чингис-хаан Хубахайда үбэлжэбэ.

§ 152. Tende Vanqan-no deuner noyat kiet ukulerun: «Ene qan aqa bidan-o ukeu aburitu humekai helike eburitcu yabuyu! Aqa deu-i baraba. Qara-Qitat-tur ba oroba-ku, ulus ba jobaamu. Edoe euniker kikun bida? Erte udur keeesu, doloan nasutu-i Merkit irken daouliju otcu, qara alaq esike daqu emuskeju, otcu, Selanke-in Buura-keer-e Merkidun aur nodubeku! Qurcaqus-Buiruqqan, ecike ino, jici Merkit irke qaulju, kou-ben tende aburaju ireesu, basa, Tatarun Aje-qan harban qurban nasuta-i, eke selte, basa daouliju otcu, temeedi-yen adulaulun yabuqui tur, Aje-qan-o qonici ubauat horquju irebe je. Basa teuno qoina, Naiman-aca ayüju, buruutcu, Sartaul-un qajar-a, Cui-muren-e Qara Qitadun Kur-qan-tur otba je. Tende nikan hon ulu dausun jici daijin kodolju, Ui-ud-un Tan-udun qajar-iyar bituju yaburun, yadaju, tabun

Тенд Ваң-хаана дүүнр, нойд негдәд үглхләрн: «Эн хан-ахинмидн үгмүд әвртә. Үмкә элк өврлҗ йовҗ, ах-дүүһән барв, Кара-Китадт чигн орв, улс чигн зована. Ода энүгәр ю кехмб бидн? Урд цаг келхлә, долан настадан Меркид иргнд дахулгдҗ одҗ, харалг ишкин дах өмсҗ одҗ. Селаңген Буура-кеер Меркидин ур нүдв. Курчакус-Буйрук-хан эцкнь хөөнь Меркид ирг каалҗ, көвүһән тендәс аврҗ ирхлә, бас Татарин Аҗе-хан арвн һурвн настаднь, эктәһинь селт, бас дахулҗ одҗ, темәдән адулулн йовхд, Аҗе-хаана хөөчиг алад орһҗ ирв. Бас түүнә хөөн Найманас әәҗ, бурудҗ, Сартаулын һазрт, Чуй-мөрнд Кара-Китадын Курхаанд одв. Тенд нег он-җил эс дуусн хөөнь дәәцн көд-

Там младшие братья Ван-хана и нойоны собрались и стали говорить между собой: «Слова хана-брата нашего гневные. Храня за пазухой вонючую печень, он истребил старших и младших, покорился Кара-Китадам и народ замучил. Что нам делать с ним? Если вспомнить о прошлом, то в семь лет он был уведен Меркидами в дохе из шкуры черно-пегого козленка и в Селенгинской степи Буура-кеер толок Меркидскую ступу! После того, как его отец Курчакус-Буйрук-хан напал на Меркидов и освободил сына, уже Татарский Адже-хан в тринадцать лет увел его вместе с матерью и заставил пасти верблюдов. Только убив пастуха овец Адже-хана, он смог вернуться домой. После этого, испугавшись Найманов он бежал в Сартаульскую землю, к реке Чуй, к Кара-Китадскому Кур-хану. Не прожив там и года, он взбунто-

Энэ үедэ Ван-хаанай дүүнэр болон ноёдынь сугларжа: «Энэ хаан ахамнай

Үйлэтэ муу зангаа,
Үмхэй эльгээ
Үбэртэлжэ ябана!

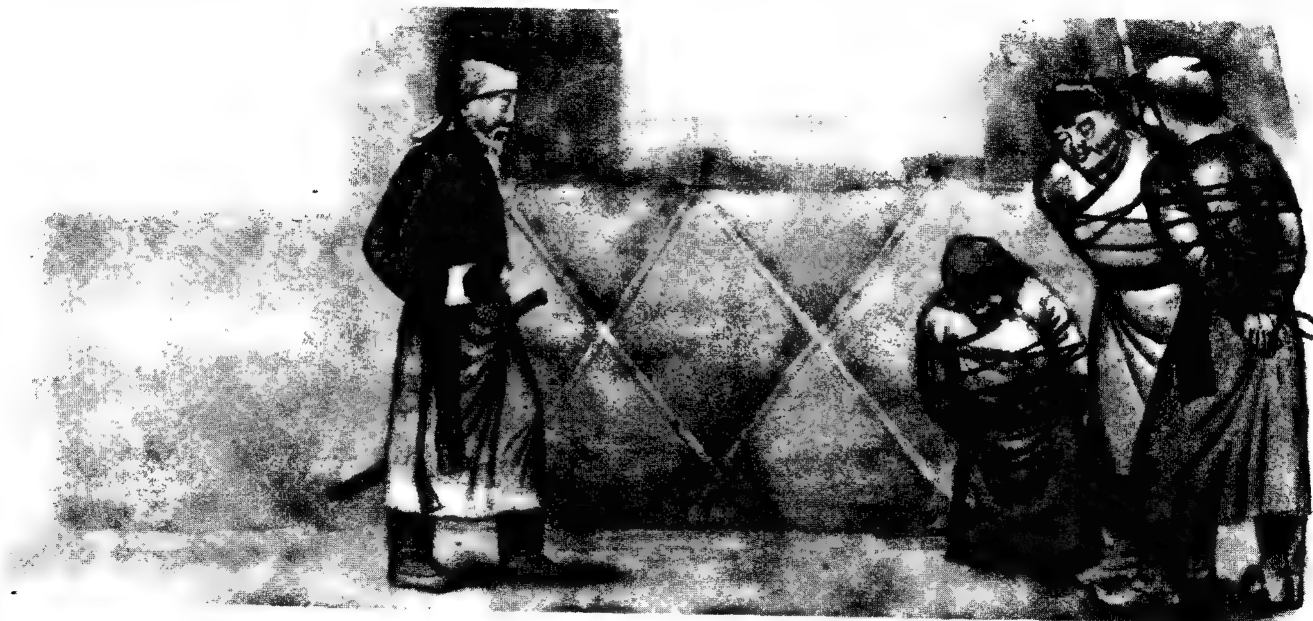
Аха дүүнэрээ алажа бараба, Хара-Хитадай мэдэлдэ орожо, арад зоноо зобообо. Одоо энээнэээ яаха гээшэбибди? Урдань хада долоотойдоо мэргэд иргэндэ баригдажа, хара алаг эшэгэн дэгэл үмдэжэ, Сэлэнгын Буура-Хээрэ гэжэ газарта мэргэдэй уур нюдүүртэ будаа нюдэжэ, хоолойгоо тэжээгээ бэлэй. Хурчагуус-Буйрууг-хаан эсэгэнь мэргэд иргэндэ добтолжо, хүбүүгээ абархадань, татаарай Ажай-хаан арбан гурбатай ябахадань, эхэтэйнь хамта хёморгондо абажа, тэмээ адуулуулһан юм. Ван-хаан Ажай-хаанай хонишоние алажа, гэртээ бусаа һэн. Тэрэнэй һүүлээр найман угсаатанһаа айжа, сартуулай Чуй мүрэндэ хүрэжэ, Хара-Хитадай Гүр-хаанда ошоо. Жэл болонгүй буһалгаа татажа, тэндэһээ

imaat sirkueleju saaju, temeeno cisun qanaju ideju, qaqca coqor qariun moritu yadaju, Temujin koun-tur ireesu, qubcir-i qubciju tejiebe je. Edoe Temujin koun-tur ireesu, tein yabuqsan-iyen umartaju, humekai helike eburitcu yabumu. Ker kikun bida?» keelduba. Tein ukulelduksen ukes-i Altun-Asuq Van-qan-a ailatqajuu. Altun-Asuq ukulerun: «Bi ber ene eye-tur oroldulaa-ku! Jici qanien, cimai, tebcin yadaba!» keeju, tande Van-qan ein ukulelduksel Elkutur, Qulbari, Arin-taije tan deuneriyen noyadiyen bariuljuui. Deuner-ece Jaqa-Kanbu buruutcu, Naiman-tur orojuu. Tedeni

лҗ, Уйгурин, Танhудын hазрар эргҗ йовхларн, ядҗ, тавн ямад ширгүлҗ, сааҗ, темәнә цус ханҗ, идҗ, hанц сохр халюн мөртә ядҗ, Темүҗин көвүнд ирхлә, тернь гүвчүр гүвчҗ теҗәв. Ода Темүҗин көвүнд ирхләрн, тиим йовсан мартҗ, үмкә элкән өврлҗ йовна. Ю кехм бидн?» — гилдв. Тиигҗ үглдсн үгмүдинь Алтун-Ашук Ваң-хаанд әәлдхҗ. Алтун-Ашук үглхләрн: «Би чигн эн эвд орлцлав. Хөөннь хааhан, чамаг хораҗ ядвв!» — гиҗ. Тиигхлә, Ваң-хан иигҗ үглсн Элкүтүр, Кулбари,

вался и, когда бродил по землям Уйгуров и Тангутов, так бедствовал, что питался, до капли выдаивая пять коз, и высасывая кровь из вены верблюда. Когда же он, изнемогая, на единственном слепом буланом коне прибыл к сыну Темуджину, тот ему собрал налог на пропитание. Сейчас, прибыв к сыну Темуджину, забыв, каким был раньше, он хранит вонючую печень. Что нам делать?». Эти слова Ванхану доложил Алтан-Ашук. Алтан-Ашук сказал: «Я тоже был заодно с ними. Но потом не захотел погубить тебя, своего хана!». Тогда Ван-хан арестовал брать-

тэрьедээд, үйгүүр, тангадай газар дайдаар тэнэжэ, табан ямаа hаажа, тэмээнэй шуhа ханан уужа, хоолойгоо тэжээжэ, ганса hохор халюун моритой ядарhан юумэ Тэмүүжэн хүбүүндээ ерэхэдэнь, тэрэнь албатан зонhоо татабари нэхэжэ тэжээбэ. Мүнөө Тэмүүжэн хүбүүндээ ерээд, хамагаа мартажа, үмхэй эльгээ үбэртэлhөөр ябана. Иихэдэнь яахабибди?» — гэлсэбэд. Энэ үгыень Алтан-Ашаг Ванхаанда ошожо дуулгаба. Үшөө иигэжэ нэмэбэ: «Би тэдэнээр нэгэ амин байhан аад, хаан, танай ами наhа абарха гэжэ зугадажа ерээб!» Иимэ үгэ дуулаад, Ван-хаан Эльгэтэр, Хулбари, Аринтайжа гэhэн дүүнэрээ,

barias selte ker-tur oroulju, Van-qan ukulerun: «Bida Ui-udun, Tanudun qajariyar aisuqui-tur, yau keeldulei? Tano metu yau setkiku bi?» keeet, niurtur ano nilbuju, barias ano talbiulba. Qan-a ele nilbuqdaju, ker-tur bukun haran bukudeer boscu nilbujuui.

Арин-тайжҗитә дүүнрән, нойдан бәрүлҗ. Дүүнрәс Җака-Канбу бурудҗ, Найманд орҗ. Тедниг бәрәстәһинь селт герт орулҗ, Ваң-хан үглхләрн: «Бидн Уйгурин, Таңһудын һазрар аашхд юн гилдләвидн? Тадн мет яһҗ седкхв?» — гиһәд, нүүртнь нүлмҗ, бәрәсинь тәәлүлв. Хаанд эдн нүлмгдхлә, герт бәәсн ард бүгдәр босҗ нүлмҗ.

ев-заговорщиков: Элкутура, Кулбари и Арин-тайджи, всех братьев и нойонов. Из братьев только Джака-Канбу сумел убежать к Найманам. Когда всех связанных ввели в дом, Ван-хан спросил: «Что вы говорили, когда мы бродили по землям Уйгуров и Тангутов? Как я могу думать подобно вам?» — и плюнув им в лицо, снял кандалы. Все присутствовавшие в доме вставали и плевали на них.

мүн бэшэ ноёдые бариба. Ван-хаанай гансал дүү Жаха-Гамбуу тэрьедэжэ, найман угсаатанда ябашаба. Баригдаһан хүльгэтэй зониие гэртэнь асархадань, Ван-хаан иигэжэ хэлэбэ: «Бидэ үйгүүр, тангад нютагуудаар хамта ябахадаа, юун гэлсээ һэмбибди? Мүнөө тан тухай юун гэжэ бодохо болонобиб?» — гэжэ хэлээд, тэдэнэй нюурта нёлбожо, хүльгыень тайлуулба. Хаанай нёлбоходо, тэндэ байһан зон хүл дээрээ бодожо, булта нёлбобод.

§ 153. Tere ubul ubuljeju, Noqai jil, namur ino, Cinkis-qaqan Caaan-Tatar, Alci-Tatar, Dutaut (Tatar), Aluqai-Tatar, tede Tatar-tur, Dalan-nemurkes baildujuju qatqulduqui-in urida Cinkis-qaqan jasaq ukuleldurun: «Daisun kuu daruasu, olja-tur bu baiya! Darun baraasu, tere olja bidanoai bi je, qubiyaldut je bida! Nokor kuun-e icuaqdaasu, turun-o dobtuluqsan qajar-duriyen ekeuruye. Turun-o dobtulqan-tur ese ekeeruksen kuun-i mokoriuluye!» keen jasaqlalduba. Dalan-nemurkes qatqulduju, Tatar-i kodolkeba. Daruju, Ulqui-silukeljit-te, ulus-tur ano neileulju, daouliba. Caqan-Tatar, Alci-Tatar, Dutaut-Tatar, Aluqai-Tatar erkit

Тер үвл үвлзҗ, Ноха җилин (1202) намртнь Чиңгс-каһан Чакан-Татар, Алчи-Татар, Дутаут, Алукай-Татарла Далан-немүркест бәәлдҗ хатхлдхин урд, Чиңгс-каһан засг үглхләрн: «Дәәсн күү дарвас, олзд бичә бәәйә. Дарҗ барвас, тер олз мана болх, хувахнь бидн болнавидн. Нөкр күүг цухрхла, түрүн довтлсн һазртнь эргүлйә. Түрүн довтлснд эс эргүлгдсн күүг мокарулйа!» — гиҗ засглдв. Далан-немүркест хатхлдҗ, Татариг көдлгв. Дарҗ, Улкуй-шилүкелҗитд улсднь ниилүлҗ дәәлв. Чакан-Татар, Алчи-Татар, Дутауд-Татар эркн иргдиг тенд мууд-

Проведя ту зимовку, осенью года Собаки (1202) перед тем, как сразиться в местности Далан-немуркес с Татарами Чаан-Татар, Алчи-Татар, Дутаут, Алукай-Татар, Чингис-каган издал указ: «При нападении на врага не задерживаться на добыче. Когда победим, эта добыча достанется нам. Мы же ее сами разделим! Если воин попятится, возвратим его на прежнее место! Того, кто не вернется, обезглавим!». После этого указа Чингис-каган в местности Далан-немуркес сразился с Татарами и обратил их в бегство. Он гнал их до тех пор, пока они не соединились в Улкуй-шилукелджите со своим народом, раз-

Чингис-хаан тэрэ үбэлые үбэлжөөд, нохой жэлэй (1202) намар сагаан татаар, алча татаар, дутууд татаар, алгай татаар гэһэнүүдтэй Далан-Нэмэргэ гэжэ газарта дайлалдахынгаа урда тээ иигэжэ захирба: «Дайсадта добтолходоо, олзодо һаатахагүй! Дайгаа дарахадамнай, олзо манай болохо, өөһэдөөл хубаажа абахабди. Сухариһан сэрэгшэд анхан добтолһон газартаа бусаха ёһотой. Ерээгүй хүнэй толгой таһалха!» Иимэ зарлигай һүүлээр Далан-Нэмэргэ гэжэ газарта дайлалдажа, татаарнуудые сухарюулан, Үлхы шэлэдэ өөһэдынгөө улас иргэнтэй ниилэтэрнь хойноһоонь намнаад, сагаан татаар, алча татаар, дутууд татаар, алгай татаар гэдэг хүсэтэ угсаатаниие бута сохижо, уда-

irke tende muqutqaju, jasaq ukulelduksen ukes-tur (ulu kurun) Altan, Qucar, Daritai qurban ukes-tur ulu kurun olja-tur baijuni. Ukes-tur ese kurbe, keen, Jebe Qubilai qoyar-i ileju, oljalaqsat aduun yauke abuqsadi bukude-i abqaulba.

хж. Засгт үгллдсн үгмүдт эс күрн, Алтан, Кучар, Даритай һурвн олзд бәәж. «Үгмүдт эс күрв!» — гиһәд, Җебе Кубилай хойриг илгәж, олзлсинь авн, ю-кү авсинь бүгдинь авхулв.

бил такие мощные племена, как Чакан-Татар, Алчи-Татар и Дутаут-Татар. В том сражении Алтан, Кучар и Даритай, нарушив приказ, остались при добыче. Чингис-каган послал к ним Джебе и Кубилая и, как у нарушителей приказа, отобрал все, что успели захватить.

маршадыень хюдаба. Тэрэ тулалдаанда Алтан, Хучар, Даритай гурбан хаанай захиралта эбдэн, олзодо обтожо, гээгдэбэ. Чингис-хаан Зэбэ Хубилай хоёрые эльгээжэ, олзолһон зөөрииень сүм хуряахыень захирба.

§ 154. Tatar-i muqutqaju daolin baraju, ulus irken ano ker kikun? keen, Cinkis-qaqan Yeke Eye uruq-iyar-iyan, qaqca ker-tur oroju, eyetulduba. Eyetuldurun: «Erde udur-ece Tatar-irken ebukes-ecikes baraqsan bulee. Ebukes-ecikes-un osuel osueju kisal kisaju, ciun-tur uliju qiduju alaju okuya! Ulittele qiduya, hüleksedi booliduya, jukjuk qubiyalduya!» keen, eye baralduju, kertece qaruasu, Tatar-un Yeke-Ceren Belkutai-ece: Yambar eye eyetulduba? keen asaqjuu. Belkutai ukulerun: «Tani bukude-i ciuntur uliju kiduja» keelduba, keejuu. Belkutai-in ene uke-tur Yeke-Ceren Tatar-duriyen tunqaq talbiju, qorqaqlajuu. Qorqaqsat Tatar-tur bidano ceriut eerekun bolun, masi sansijuu. Qorqalaqsat Tatar-i joboju ulutkan ciun-tur uliju qiduquitur, Tatar ukulelдurun: «Kuun tutun qan-

Татариг муудхж, дәәлн барж, «улс иргинь ю кехмб?» гиж, Чиңгс-каһан Ик Зөв ургарн, һанц герт орж зөвшлдв. Зөвшлдхләрн: «Урд цагас Татар-иргн өвкнр-эцкнримдн барсн билә. Өвкнр-эцкнрин өшә өшәлж, кисл кисж, тергнә чикнд үлүлж, кудж, алж окйа. Уга болтлнь кудйа. Үлдсинь боол келдйә. Үзг-үзгт хувалдйа!» — гиж, зөв бәрлдж, гертәс һархла, Татарин Еке-Черен Белкүтайас: «Ямаран зөв зөвшлдв?» — гиж сурж. Белкүтай үглхләрн: «Таднигбүгдәр тергнә чикнд үлүлж кудйа гилдв!» — гиж. Белкүтайин эн үгд Еке-Черен Татардан туңһаг тәвж хорһдулж. Хорһдсн Татард мана цергүд әәрх болад, маш сандрж. Хорһдсн Татариг зо-

Победив Татар и захватив их людей, чтобы решить, что с ними делать, Чингис-каган собрал Большой Совет рода и, уединившись в отдельной юрте, стал советоваться. Наконец, решили: «Издавна Татарское племя было губителем наших отцов и дедов. Отомстим же за них и всех, кто выше колесной чеки, уничтожим. Оставшихся сделаем рабами и поделим между собой!». Когда все вышли из юрты, Татарский Еке-Черен спросил Белькутая: «Какое приняли решение?» Белькутай сказал: «Решили всех вас, кто выше чеки, уничтожить!» Еке-Черен дал знать своим Татарам и подготовил их к обороне. Окружая обороняющихся Татар, наши войска понесли большие потери. Когда обороняющихся Татар, измучив, уничто-

Татаар угсаатаниие һүнөөжэ, үлөөшэдынь суглуулан абаад, Чингис-хаан алтан урагайнгаа Ехэ хурал зарлажа, нэгэ гэртэ сугларaад, амиды үлэһэн татаарнуудые яахабибди гэжэ хэлсэбэ. «Эртэ урда сагһаа хойшо татаар иргэд

Үбгэ эсэгэнэрыемнай
Үгы хэдэг бэлэй.
Үбгэ эсэгэнэрэйнгээ
Үһөөе абая.
Тэргын шэхэнтэй адли
Тэгшэ болотор хюдая!
Үлөөшэдыень богоол болгон,
Үлдэжэ абаашая!» —

гэжэ хэлсэбэд. Иигэжэ хэлсээд, Бэлгэтэйн Ехэ хуралһаа гарахада: «Хурал дээрэ юун гэжэ хэлсэбэт?» — гэжэ татаарай Ехэ-Черен асууба. «Таанадые бултыетнай тэргын шэхэнтэй адли болгожо, алаха гэжэ хэлсээбди!» — гэжэ Бэлгэтэй хэлэбэ. Ехэ-Черен Бэлгэтэйн энэ үгые татаарнуудтаа зар тунхаг болгобо. Тэдэнь бүхэлэлтэ барижа хоргодобо. Тэрэ бүхэлэлтыень ээлхэ гэжэ добтолходоо, ма-

cun-duriyen qituqai qanculaju, dere abun ukuye!» keelduju, basa masi-ku sansijuu. Tedui Tatar-i ciun-tur uliju qidun baraju, Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Bida uruq-iyar-iyen Yeke Eye baralduqsan-i Belkutai-in jaaqu-in tula, bidan-o ceriut masi sansiyaba. Eun-o qoina Yeke Eyetur Belkutai bu orotuqai! Eye baratala qadana bukuni jasatuqai! Jasaat kereur-i qulaqai qudal uyileten-i jarqulatuqai. Eye baraasu, otoq uqsan-o qoina Belkutai Daritai qoyar tende orutuqai!» keen jarliq bolba.

важ, уга кеж, чикнд үлүлҗ кудхд, Татар үгллдхләрн: «Күн болһн ханцндан утх ханцлҗ, дер авн үкйә!» — гилдҗ, бас маш кү сандрулҗ. Тиигәд Татариг чикнд үлүлҗ кудн барҗ, Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Бидн ургарн Ик Зөв бәрлдсиг Белкүтайин зааснас көлтә, мана цергүд маш сандрв. Үүнәс хөөн Ик Зөвд Белкүтай бичә ортха. Зөв баргдтл һаза бәәсиг застха. Засад, керүлиг, хулхахудлын үүлтниг зарһлтха. Зөв баргдхла, өткниг уусна хөөн Белкүтай Даритай хойр тенд ортха!» — гиҗ, зәрлг болв.

жали по уровню колесной чеки, Татары договорились: «Пусть каждый спрячет нож в рукава. Умрем все на подушке!» — и многих из нас погубили. Так уничтожив Татар, равняя с колесной чекой, Чингис-каган издал указ: «Мы нашим родом держали Большой Совет. Белькутай разгласил его решение, поэтому наши войска понесли большие потери. Отныне Белькутай не входит в Большой Совет. Во время Совета он руководит внешней жизнью. Пусть судит воров и лгунов, всех, кто совершит преступленье! Когда закончится Совет, а члены его примут крепкого, Белькутай и Даритай могут войти!».

най олон сэрэг алдалан унаба. Бүхэлэлтыень хяа сохин, үлэгшэдыень тэргын шэхэн хүрэтэр хюдажа байхадань: «Хүн бүхэн хамсы соогоо хутага нюугты! Дэрэ дээрэ үхэеы!» — гэжэ татаарнууд хэлсэбэ. Энээнэй һүүлээр баһа олон манай сэрэг алуулба. Татаарые хюдажа дууһаад, Чингис-хаан зарлиг гаргаба. «Манай алтан урагуудай Ехэ хурал дээрэ хэлсэһэн юумые Бэлгэтэй газаа гараад, татаарай Ехэ-Черендэ дуулгаа. Тэрээнэй зэмээр манай талаһаа ехэ олон хүн алуулаа. Энээнһээ хойшо Бэлгэтэйе Ехэ хуралда оруулхагүй! Хурадай боложо байхада, Бэлгэтэй газаа эмхи гурим сахижа, хэрүүл, худал, хулгайе шүүжэ, заргынь хэжэ байг! Ехэ хуралай дүүрэһэн хойно Бэлгэтэй Даритай хоёр гэртэ орог!» — гэһэн зарлиг гаргаба.

§ 155. Tende Tatar-un Yeke-Ceren-o okin Yesukan-qatun-i Cinkis-qaqan tende abuba. Taalaqdarun, Yesukan-qatun ukulerun: «Qaqan soyürqaasu, nama-i kuun-e bodada bolqaju asaramu. Nadaca ekeci, Yesui nere tei, nadaca deere, qan kuun-e joqiqui ajiai je. Sai kurekan kurekelen buliki. Edoe maqa ene bodulqan-tur qaaqsi jorcibi!» keebi. Ene uke-tur Cin-

Тенд Татарин Еке-Черенә ок Есүкан хатниг Чиңгс-каһан авв. Таалгдхларн, Есүкан-хатн үглхләрн: «Каһан сойрххларн, намаг күүнә бодв болһҗ асрна. (Намас) эгч Есуй нертә намас деер, хан күүнд зокх бәәҗ. Сән күрг күрглсн билә. Ода эн бутрлһнд хааран одсинь медхнь маһд!» — гив. Эн үгд Чиңгс-

Там Чингис-каган взял дочь Татарского Еке-Черена Есукан-хатун. Когда он ее ласкал, Есукан-хатун сказала: «По своей милости каган сделал меня предметом своих дум. Но моя сестра, по имени Есуй, гораздо лучше. Она бы как раз подошла для хана. Она вышла за хорошего (парня) жениха. Куда она делась в этом смятеньи, ска-

Тэрэ сагта Чингис-хаан татаарай Ехэ Черенэй Есүгэн гэжэ нэрэтэй басагые хатан болгожо абаба. Эрхэлүүлжэ байхадань, Есүгэн-хатан хэлэбэ: «Хаан, соёрхожо, намайе хатан болгожо асарбат. Есүй гэжэ нэрэтэй эгэшэмни намһаа үлүү һайхан, хаанай хатан болоо һаа зохихо һэн. Һайн хүнэй һамган юм. Энэ хүлгөөнэй үедэ хаанаш ябаа юм ааб даа!» Иимэ үгэ дуулаад, Чин-

kis-qaqan ukulerun: «Ekeci cino cimadaca sain buksen boesu, eriuluye! Ekeci-en ireesu, jailaju okkuyu ci?» keeba. Yesukan-qatun ukulerun: «Qaqan soyür-qaasu, ekecien-ele ujeesu, ekeci-deen jailasu!» keeba. Ene uke-tur Cinkis-qaqan jarliq tunqaaju eriuluesu, okteksen kurekan-lue qantu hoailaju yabuqu-i bidan-o ceriut jolqajuui. Ere ino tudaaju, Yesui-qatun-i tende abciraba. Yesukan-qadun ekecien ujeet, urida ukuleksen uketur kurun, boscu sauqsan saurin-duriyen saulju, mun oesun doro saubi. Yesukan-qatun-o uke-tur adali bolqaju, Cinkis-qaqan oin-duriyen oroulju, Yesui-qatun-i abcu, jerke-tur saulba.

каhан үглхләрн: «Эгччн чамас сән бәәсн болхла, эрүлйә. Эгчән ирвәс, зәәлҗ өгхийч?» — гив. Есүкан-хатн үглхләрн: «Каhан сойрхxла, эгчән әрә үзн, эгчдән зәәлсв!» — гив. Эн үгд Чиңгс-каhан зәрлг түгәҗ эрүлхлә, Есуй-хатн, өггдсн күргнләhән хамт бултҗ йовсиг мана цергүд золhҗ. Эринь дутаҗ, Есуй-хатниг хаанд авч ирв. Есүкан-хатн эгчән үзәд, урд келсн үгд күрн, босҗ, сүүрдән суулhҗ, мөн бийнь дор суув. Эгчнь Есүкан-хатна келснлә әдл бәәҗ. Чиңгс-каhан түүг ухандан орулҗ, Есуй-хатниг авч, зергдән суулhв.

зать очень трудно!». На эти слова Чингис-каган сказал: «Если твоя сестра лучше тебя, давай ее позовем! Но если придет твоя сестра, ты уступишь ей место?». Есукан-хатун ответила: «Если каган позволит, как только увижу сестру, так тут же уступлю ей место!». После этих слов Чингис-каган разослал приказ, чтобы нашли Есуй-хатун. Наши войска встретили ее, когда она пряталась со своим суженым в лесу. Мужа ее оставили, а Есуй-хатун привезли к хану. Есукан-хатун, увидев сестру, исполнила свое обещание: посадила ее на свое место, сама же села ниже. Сестра оказалась такой, какой изображала ее Есукан-хатун. Чингис-каган сразу же проникся к ней всеми помыслами, взял Есуй-хатун и посадил рядом с собой.

гис-хаан хэлэбэ: «Эгэшыншни шамhаа hайхан hаань, ерүүлэе. Эгэшынгээ ерээ hаа, зайлажа үгэхэ гүш?» Есүгэн харюусаба: «Хаанай соёрхоо hаа, эгэшэеэ харан сасуугаа зайлажа үгэхэб!» Энэ үгэ дуулаад, Чингис-хаан Есүйе бэдэрхэ гэhэн зарлиг буулгаба. Эгэшынь нүхэртэеэ ой соо хоргодожо байhыень Чингис-хаанай сэрэгшэд оложо, нүхэрыень үлдөөд, Есүй-хатаниие асарба. Есүгэн-хатан эгэшэеэ харahaap урид үгэhэн үгэдөө хүрэжэ, hууридаа hуулгаад, өөрөө доодо тээнь hyyба. Эгэшэнь Есүгэн-хатанай хэлээшэдэ адли байжа, Чингис-хаан сэдьхэлээ буляалгажа, Есүйе хатан болгожо, хажуудаа hуулгаба.

§ 156. Tatar-irken-i daolin baraju, nikan udur Cinkis-qaqan qada sauju undalaldurun, Yesui-qatun Yesukan-qatun jirin-o dunda sauju undalaldun bukui-tur, Yesui-qadun yekede seourelbei. Tende Cinkis-qaqan dotoraan setkiju, Boorcu Muqali tan noyadi uri-

Татар иргниг дәәлн барҗ, нег өдр Чиңгс-каhан hаза сууҗ, ундасхларн, Есуй-хатн Есүкан-хатн хойрин дунд сууҗ, ундан хәрүлҗ бәәхд, Есуй-хатн икәр шуукрв. Түүнд Чиңгс-каhан дотран санҗ, Боорчу, Мукалита нойдиг үрҗ ирүлҗ,

После того, как закончили завоевание Татар, Чингис-каган сидел вне шатра между Есуй-хатун и Есукан-хатун и утолял жажду. Вдруг он услышал, как Есуй-хатун глубоко вздохнула. Тогда Чингис-каган задумался и, позвав нойонов Боорчу и Му-

Татаар иргэниие дараhанайнгаа hүүлээр нэгэ үдэр Чингис-хаан Есүй-хатан Есүгэн-хатан хоёртоёо газаа hyyжa ундалха зуураа, Есүй-хатанай ехээр hанаа алдахые дуулаба. Тиин Чингис-хаан ухаа абажа, Боорчи Мухали хоёр ноёдоо дуудаад: «Та хоёр, эндэ суглаhан бүхы албтанан

ju ireulju, ukulerun: «Ta ende-ele ciuluqsat haran bukudeer aimaq aimaq saitqun! Oerece busu aimaqun kuun-i oere boldeitketkun!» keen jarliq bolba. Tedui aimaq aimaqiyer-iyen baiasu, nikan jalaui sain kurumele kuun aimaudaca oere baiba. «Ci yaun kuun bi?» keeesu, tere kuun ukulerun: «Tatar-un Yeke-Ceren-o Yesui neretai okin okdeksen kurekan kuun bulee bi. Daisun-a daouliqdarun, ayüju buruutcu yabuju, edoe amurliba je, keen, ireju, oloan haran dotora yau taniqdaqu keeju yabulaa!» keeba. Ene uke-i Cinkis-qaqan-a ocisu, jarliq bolurun: «Munku daisu setkiju oorcaq bolju yabuju, edoe yau korure irejuu? Ino metus-i ciun-tur uliba! Yan saaramui? Nidun-o ecine ketkun!» keeba. Tedui-ku mokoriulba.

үглхләрн: «Тадн энд эн цуглрсн ардиг бүгдәр әәмг-әәмгәр салһтн. Өөрәс бус әәмгин күүг өөрм зогсатн!» — гиҗ, зәрлг болв. Тиигәд әәмг-әәмгәрн бәәхлә, нег залу, сән гүрмлтә күн әәмгүдәс онц бәәв. «Чи юн күмбч?» — гихлә, тер күн үглхләрн: «Татарин Еке-Черенә Есуй нертә окн өггдсн күргн күн биләв. Дәәснд дәәлгдхләрн, әәҗ бурудҗ йовҗ, ода «амрнав» гиҗ ирҗ, олн ард дотр юн таньгдх гиҗ йовлав»,— гив. Эн үгиг Чиңгс-каһанд күргхлә, зәрлг болхларн: «Мөн дәәс седкҗ, орһдул болҗ йовҗ, ода ю хәләхәр ирсмб? Үүнә метиг чикнд үлүллә. Юн саарнат? Нүднәс уга кетн!» — гив. Тиигәд терүг мокарулв.

кали, сказал: «Распределите-ка всех здесь собравшихся людей по аймакам! Если окажется человек, неизвестный другим, поставьте его предо мной!». Когда всех расставили по аймакам, один юноша с красиво заплетенной косой оказался в стороне от всех. Когда его спросили: «Кто ты такой?»,— он ответил: «Я был женихом дочери Татарского Еке-Черена, по имени Есуй. Убегая от преследователей, я решил отдохнуть и пришел сюда, думая, что меня не узнают среди множества людей». Когда эти слова доложили Чингис-кагану, он приказал: «Замышляя зло, прячась от войск, что решил он высмотреть здесь? Таких, как он, уже сравняли с чекой колеса. Что же вы медлите? Уберите его с глаз моих долой!». Так его обезглавили.

зониие аймаг аймагаарнь илгагты! Буса хүнэй байгаа һаань, намда асарагты!» — гэжэ захирба. Зониие аймаг аймагаарнь илгахадань, гоёор гүрэһэн гэзэгэтэй нэгэ залуу хүбүүн гансаараа үлэшэбэ. «Ши юун хүмши?» — гэжэ хаанай асуухадань: «Татаарай Ехэ-Черенэй Есүй гэжэ нэрэтэй үхинэй амарагыньби. Дайнай хүлһөө зугадажа ябаһанаа, одоо амаржаба гэжэ бодоод, олон зоной дунда танигдахагүй бэзэб гээд, эндэ ерээб!» — гэжэ харюусаба. Иимэ үгэ дуулахадаа: «Энэ хүбүүн хоро һанажа, энээгүүр юу хаража, унхидажа ябанаб? Иимэшүүлые тэргын шэхэнтэй адли болгоо бэлэйлди! Юу хараад байгаабта? Ңюдэнһөөм далда болгогты!» — гэжэ Чингис-хаан захирба. Дары толгойень мухарюулба.

§ 157. Mun Noqai jil Cinkis-qaqan ni Tatar-irken tur morilaqsantur, Van-qan Merkit-irken-tur morilaju, Toqtoa-beki-i Barqujin-tokum juk huldeju, Toqtoa-in yeke koun Toqus-beki-i alaju, Toqtoa-in Qutuqtai Caarun jirin okit ino qatut ino abcu, Qutu, Cilaun qoyar koudi ino, irke selte, daouliju, Cinkis-qa-

Эн Ноха җил (1202) Чиңгс-каһаниг Татар иргнд мөрлхд, Ваң-хан Меркид иргнд мөрлҗ, Токтоа-бекиг Баркуҗин-токум үзг тал көөҗ, Токтоаһин ик көвү, Токус-бекиг алҗ, Токтоаһин Кутуктай Чаарун хойр окдинь-хатдинь авч, Куту Чилаун хойр көвүдинь иргтәһинь

В этот же год Собаки (1202), когда Чингис-каган выступил на племя Татар, Ван-хан напал на племя Меркидов. Прогнав Токтоа-беки в сторону Баркуджин-токума, он убил старшего сына Токтоа Токус-беки и захватил двух дочерей-принцесс Токтоа Кутуктай и Чаарун, сыновей Куту и Чилаун вместе с их

Мүн лэ тэрэ нохой жэл (1202) Чингис-хаанай татаар иргэндэ добтолхо үедэ Ван-хаан мэргэд угсаатанда дайгаар оробо, Тогтохо-бэхиие Баргуужан-Түхэм тээшэ намнаад, тэрэнэй ехэ хүбүүн Тугасбэхиие алаад, Хутагта Чааруун гэжэ хоёр басагадыень, Хүтүү, Шулуун гэдэг хоёр хүбүүдыень иргэн албатан зонтойнь дайлан абаһан аад,

qan-a yau ber ese okba.

селт дәәлҗ, Чиңгс-каһанд ю чигн эс өгв.

людьми, но ничего не дал Чингис-кагану.

Чингис-хаанда юуш үгэбэгүй.

§ 158. Teun-o qoina Cinkis-qaqan Van-qan qoyar Naiman-o Kucukudun Buiriq-qan-tur morilaju, Uluq-taq-un Soqoq-usun-a bukui-tur, kurcu, Buiruq-qan baildun yadaju, Altai-daban kodolba. Soqoq-usunaca Buiruq-qan-ni nekeju. Altai dabaulun, Qumsiqir-un Urunku huruu huldeju yabuqui-tur, Yedi-tubluq neretu, noyan ino, qaraul yabuju, bidan-o qaraul-a uldekdeju, aula oede tutaaqu bolun, olanniyan tasuraqdaju, tende bariqdalua. Urunku huruu huldeet, Kisil-basi-naura kuiceju, Buiruq-qan-ni tende muqutqaba.

Түүнә хөөн Чиңгс-каһан Ваң-хан хойр Наймана Кучукудын Буйрук-хан тал мөрлҗ, Улук-такин Сокок-усунд бәәхднь күрч, Буйрук-хан бәәлдн ядҗ, Алтай давн көдлв. Сокок-усунас Буйрук-хааг некҗ, Алтай давулн, Кумшикирин Уруңку уру көөлдҗ йовхд, Еди-тублук нертә нойнь харулд үлдәгдҗ, мана харулд көөгдҗ, уул өөд дутах болҗ йовад, олнган тасрхла, тенд бәргдлә. Уруңку уру көөлдәд, Кишил-баши нуурт күцҗ, Буйрук-хааг тенд муудхв.

После этого Чингис-каган и Ван-хан выступили на Найманского Кучукудова Буйрук-хана. Когда они достигли Улук-такского.Сокок-усуна, где тот обитал, Буйрук-хан, будучи не в силах удержаться, двинулся через Алтай. От Сокок-усуна наши войска преследовали Буйрук-хана. Когда, перевалив Алтай, мы двигались вниз по Кумшикирскому Урунку, нашему караулу встретился нойон Еди-тублук, ехавший в карауле. Преследуемый нашими он поскакал в гору и готов был уйти, но лопнула подпруга, и он был пойман. Двигаясь вниз по Урунку, мы разбили Буйрук-хана у озера Кишил-баши.

Тэрэнэй хойно Чингис-хаан Ван-хаан хоёр найман угсаатанай Гүшэгэдүүн-Буйрууг-хаанда добтолжо, Улаг-Тахын Сохог уһанда хүрэхэдэнь, Буйрууг-хаан дайлалдаха шадалгүй дээрэһээ Алтай тээшэ зугадаба. Сохог уһанһаа Буйрууг-хааниие мүрдэжэ, Алтайе дабуулаад, Хүмшэбэрэй Уранга голые урuудахадань, харуулда ябаһан Эдитаблууг гэжэ ноён манай харуулда үлдүүлжэ, уула өөдэ зугадаба. Арилхал аад, моринойнь улам таһаржа, тэндээ баригдаба. Дайсанаа Уранга голые уруудан намнажа, Хэшэлбаша нуурай эрьедэ Буйрууг-хаанииe хүсөөд, бута сохибо.

§ 159. Tendece Cinkis-qaqan Van-qan qoyar qariju aisuqui-tur, Naiman-o qatqulduqci, Kokseu-Sabraq, Baidaraq-beljir-e cerik jasaju, qatqulduqu bolun ajuu. Cinkis-qaqan Van-qan qoyar qatqulduya keen, cerik jasaju kurcu, jilda boldaju, manaqaru qatqulduya keen, jerkeer qonoba. Tende Van-qan baidal-duriyen qalnout tuleulju, sueni boet Qara-seul oede kodoljuui.

Тендәс Чиңгс-каһан Ваң-хан хойр хәрҗ аашхт, Наймана хатхлдач Коксеү-Сабрак Байдарак-белчрт церг засҗ, хатхлдх болҗаҗ. Чиңгс-каһан Ваң-хан хойр «хатхлдйа» гиһәд, церг засҗ күрхлә, асхн болҗ, «маңһдур хатхлдйа» гиҗ, зергәр хонв. Тенд Ваң-хан бәәрндән һалмуд түлүлҗ, сөөни бийд Кара-Сеүл өөд көдлҗ.

Когда Чингис-каган и Ван-хан возвращались домой, Найманский рыцарь Коксеу-Сабрак готовил войско у Байдарак-белчира, чтобы с нами сразиться. Когда Чингис-каган и Ван-хан подготовили войска и достигли противника, наступил вечер. Решив сразиться утром, они остановились рядом на ночлег. Там Ван-хан, разведя на своем месте

Чингис-хаан Ван-хаан хоёрой тэндэһээ бусажа ябахадань, найманай суута баатр Хүгсүү-Сабраг Байдараг бэлшэртэ сэрэгээ жагсаагаад, угтан байба. Чингис-хаан Ван-хаан хоёрой сэрэгээрээ ерэхэдэ, үдэшэ боложо, үглөө дайлалдаха гэлсээд, хонолго табиба. Ван-хаан тогтоһон газартаа олон түүдэг табюулаад, һүниндөө Хара сээл өөдэ ябашаба.

костры, сам двинулся ночью вверх по Кара-Сеулу.

§ 160. Tende Jamuqa, Van-qan-lua qantu kodolulceju yaburun, Van-qan-na Jamuqa ukulerun: «Temujin, anda mino, uridaca Naiman-tur elcitu bulee. Edoe ese irebe. Qan(a)-qan(a)! Aqu qairuqana bi buyu je. Ajiraqu bilduur-Anda mino buyu! Naiman-tur otcuui je! Oroqu bolun qocorba!» keejuui. Jamuqa-in tere uketur Ubciqtai Kurin-Baatur ukulerun: «Jusuritcu yekin tein siliun aqa deu-yüen ulqin jinkun ukuleyu?» keeba.

Тенд Җамука Ваӊхаанла хамт көдллцҗ йовхларн, Ваӊхаанд Җамука үглхлəрн: «Темүҗин-андам урдас Найманд элчтə билə. Ода эс ирв. Хан, хан! Ахан хəəрлхнь би бəəҗв. Аҗархг билдр андам бəəҗ. Найманд одсн бəəдлтə. Орх болҗ хоцрв!» — гиҗ. Җамукаhин тер үгд Убчиктай Курин-Баатур үглхлəрн: «Зүслдҗ, яhад тиим шулун ах-дүүhəн хулькн-чимкн үглнəт?» — гив.

Там Джамука, двигаясь вместе с Ван-ханом, сказал ему: «Темуджин-анда издавна был связан с Найманами через послов. Сейчас не пришел. Хан, хан! Дорожащим старшим братом оказался я! Недоброжелательным и двуличным оказался мой побратим! Вероятно, он отправился к Найманам! Он остался, чтобы сдаться!». Услышав эти слова Джамуки, Убчиктай Курин-Баатур сказал: «Разделившись, зачем вы так скоро вкривь и вкось оговариваете своих братьев?».

Хамта ябалсаhан Жамууха Ван-хаанда игэжэ хэлэбэ: «Тэмүүжэн-андамни үнинhөө хойшо найман угсаатантай элшэтэй бэлэй. Мүнөө тантай ерэлсэбэгүй.

Хаан, минии хаан!
Хайлгана шубуундал
хажуудашниб.
Харин андамни
Харидаг, бусадаг булжамуур лэ!

Тэмүүжэн анда мүнөө наймануудта ябашаба. Нэгэ амин болохоо hанаа гээшэ ха!» Жамуухын энэ үгэ дуулаад: «Юундэ ши hаймhаржа, үнэн сэхэ аха дүүнэрэйнгээ нэрэ гутаанаш?» — гэжэ Убчигтай-Гуринбаатар хэлэбэ.

§ 161. Cinkis-qaqan sueni mun tende qonoju, qatqulduya keen, manaqar erte udur keiulun, Van-qan-no baidaltur ujeesu, ukai boldaju: «Ede ci bidan-i tulesilen ajuu!» keeet, tendece Cinkis-qaqan kodolju, Eder-Altai-in beljiriyer keturlju, tere kodolukseer kodolju, Saari-keer baouba. Tendece Cinkis-qaqan Qasar qoyar, Naiman-o tubuudi uqaju, haran-a ese toolai.

Чиӊгс-каhан сөөд, мин тенд хонҗ «хатхлдйа» гиhəд, өрүн эрт, өдр гиихлə, Ваӊ-хаана бəəрн тал хəлəхлə, уга болҗ: «Эднчн мадниг түлшлхəр бəəҗ!» — гиhəд, тендəс Чиӊгс-каhан көдлҗ, Эдер-Алтайин белчрəр гетлҗ, тер көдлсəр көдлҗ, Саари-кеер буув. Тендəс Чиӊгс-каhан Касар хойр Найманд түрсиг ухалҗ, улстан тедниг эс тоолла.

Чингис-каган, там же проведя ночь, на рассвете приготовился к битве и обнаружил, что Ван-хана нет. «Они, оказывается, хотели принести нас в жертву!» — подумал Чингис-каган, и, подняв войска, переправился через устье Эдер-Алтая и двинулся в сторону Саари-кеер, где, наконец, остановился. Из-за причиненных лишений Чингис-каган и Касар затем не стали считать Найманов своим народом.

Чингис-хаан мүн лэ тэндээ хоножо, дайлалдахаяа үүрээр бодоходонь, Ван-хаан байбагүй. «Эдэш маниие дайсанай аманда оруулха гээ байна!» — гэжэ Чингис-хаан hанаад, байраhаа хүдэлжэ, Эдэр-Алтайн бэлшэрые гаталжа, Саари талада бууба. Чингис-хаан Хасар хоёр тэндэ наймануудай Ван-хаанда түбэг татаhан тухай дуулаад, хэндэш хэлэбэгүй.

§ 162. Kokseu-Sabraq Van-qan-no qoinaca nekeju, Sankumun eme-

Коксеү-Сабрак Ваӊхаана ардас некҗ, Саӊкуна эм күү, ирг-

Коксеу-Сабрак, преследуя Ван-хана, захватил жену Санкуна

Юун болооб гэхэдэ, Хүгсүү-Сабраг Ван-хаанай хойноhоо нэхэжэ, Сангуунай hамга үхи-

kou, irke-orqa selte daouliju abcu, Van-qan-no Teleketu-amsar-a bukun jarimut irke, adu-un, idee daouliju abuat qarijuui. Tere soortur Merkidun Toqtoa-in Qutu Cilaun qoyar kout tende burun, irke-ben abuat qaqacaju ecike-duriyen neilen Selanke huruu kodoljuui.

өргә селт дәәлҗ авч, Ваң-хаана Телекетү-амсарт бәәх зәрм ирг, аду-идә дәәлҗ авад, хәрҗ. Тер сөрлһнд Меркидин Токтоаһин Куту Чилаун хойр көвүд тенд бәәсн иргән авад хаһцҗ, эцкләһән ниилн, Селаңке уру көдлҗ.

вместе с подданными, захватил также часть людей Ван-хана со стадами, находившимися в Телекету-амсаре и вернулся домой. В этой битве сыновья Меркидского Токтоа, Куту и Чилаун, бывшие там со своими людьми, отделились от Ван-хана и двинулись вниз по Селенге на соединение с отцом.

бүүдые, эд зөөрие, албатан зониие дайлан абаад, Ван-хааниие Тэлгэтүү амһарта хүсэжэ, зарим зонииень, адууһа малыень буляагаад, нютагаа бусаба. Тэрэ үедэ мэргэд угай Тогтохо-бэхиин Хүтүү, Шулуун гэжэ хоёр хүбүүд албатан зоноо абаад, Ван-хаанһаа таһаржа, эсэгэтэеэ ниилэхэеэ Сэлэнгые уруудан ябашаба.

§ 163. Kokseu-Sabraqa daouliqdaju, Van-qan Cinkis-qaqan-tur elci ilejuui. Elci ilerun: «Naiman-a irke-orqo-ban, eme-kou-ben daouliqdaba bi. Koun-nece-iyen dorben küluudi cino quyüju ileba bi. Irke-orqo mino (irke-orko mino) aburaju oktukai!» keeju ilejuui. Cinkis-qaqan tende Boorcu, Muqari, Boroqul, Cilaun-Baatur, ede dorben küluut-iyan cerik jasaju ileba. Ede dorben küluud-i kurku-in urida, Hulaanqut-da, Sankun bailduqu bolun, morin-oan quya qaqdaju abdaqu bolju bukui-tur, ede dorben küluut kurcu aburaat, irke-orqo (orko), eme-kou bukude-i aburaju okba. Tende Van-qan ukulerun: «Erde Sain Ecikede ino, ene metu odun baraqsan ulusiyen aburaju oktelee. Edoe basa kounoen odun baraqsan ulus-i mino, dorben küluudiyen ireju (ileju), aburaju okteba. Haci

Коксеү-Сабракд дәәлгдҗ, Ваң-хан Чиңгс-каһанд элч илгәҗ. Элч илгәхләрн: «Найманд ирг-өргәһән, эм күүһән дәәлгдвв. Көвүнәсн дөрвн күлгүдичн сурҗ илгәвв. Ирг-өргәһим аврҗ өгтхә!» — гиҗ илгәҗ. Чиңгс-каһан тенд Боорчу, Мукали, Борокул, Чилаун-Баатур — эдн дөрвн күлгүдән церг засҗ илгәв. Эдн дөрвн күлгүдиг күрхин урд Хулаан-Кутд Саңкун дәәлддх болад, мөрнәннь һуй хагдҗ, авгдх болҗ бәәхд, эн дөрвн күлгүд күрч аврад, ирг-өргәһинь, эм күүһинь, бүгд аврҗ өгв. Тенд Ваң-хан үглхләрн: «Эртин сән эцктнь эн мет одн, баргдсн улсан аврулҗ өгүлләв. Ода бас көвүндән одхлам, эн баргдсн ул-

Разбитый Коксеу-Сабраком Ван-хан послал гонца к Чингис-кагану, через которого сообщал: «Найманы забрали мой народ и ставку, захватили мою жену. Прошу у тебя, у своего сына, четырех твоих кулюков-героев. Пусть они вернут мой народ и ставку!». Тогда Чингис-каган послал с войсками четырех своих кюлюков: Боорчу, Мукали, Борокула и Чилаун-Баатура. Прежде, чем они добрались до места, Санкун вступил в сраженье у Хулаан-кута. Конь уже был поражен в бедро, а его самого готовы были захватить, но тут подоспели четыре кюлюка и спасли его, подданных, жену — всех спасли и вернули. Там Ван-хан сказал: «Ранее я так же ездил к его славному отцу. Он точно так же вернул мой утраченный на-

Хүгсүү-Сабрагта диилдэһэн Ван-хаан Чингисхаанда элшэеэ эльгээжэ: «Найманууд үрхэ-үргөөем, һамга үхибүүдыем дайлан абаба. Хүбүүмни, дүрбэн мэргэн баатараа эльгээгыш. Үрхэ-үргөөем, албатан зониием абаржа үгэг лэ!» — гэжэ дуулгаба. Чингисхаан Боорчи, Мухали, Борохүл, Шулуун-баатар дүрбэниие сэрэгтэйнь эльгээбэ. Эдэ дүрбэнэй хүрэжэ ошохын урда тээ Сангуун Улаан хадын хажууда наймантай байлдаад, моринойнгоо гуяа харбуулхада, ябаган болобо. Баригдахаа байтарнь, дүрбэн мэргэн баатарнууд ерэжэ, өөрыень, үрхэ-үргөөень, һамга үхибүүдынь, албатан зонииень абарба. Тэндэ Ван-хаан хэлэбэ: «Урдань хада һайн эсэгэнь энэ мэтээр алдаһан уласыем абаржа үгөө һэн. Мүнөө баһа хүбүүниинь алдаһан уласыемни дүрбэн баатараа эльгээжэ, абаржа үгэбэ. Ашынь ха-

qariulqu-i Tenkeri Qajarun Iheel medetukai!» keeba.

§ 164. Basa Van-qan ukulerun: «Yesukai-Baatur, anda mino, odun baraqsan ulus mino nikante aburaju okba. Temujin-koun basa oduqsan ulus mino aburaju okba. Ede ecike koun qoyar odun baraqsan ulus nada quriyaju okurun, keno emune quriyaju okun jobomui? Bi ber edoe otolba. Namai otolju undut-te qaruasu, qaucitba bi. Qauciju qaldut-ta ḍaruasu, qamuq ulus ken medeku? Deu-ner mino aburi ukaiun bi. Qaqca koun mino ukai metu. Sanqun qaqca biyu. Temujin-koun-i Sanqun-un aqa bolqaju, qoyar koutu bolju amusuqai» keeju, Cinkis-qaqan-lua Van-qan, Tuula-in Qara-tūnne quriju, ecike kou keelduba. Ecike koun keeldukui yosun. Urida erte udur Yesukai-qan ecike-lue Van-qan anda keelduksen yosuar ecike metu keeju, ecike koun keeldukui yosu teimu. Uke ukuleldurun: «Oloan dayisun-tur haulurun, Qantu niken-e hauluya! Oroa korekesuntur abalarun, niken-e ku qantu abalaya!» ke-

сим дөрвн күлгүдән илгәҗ, аврҗ өгв. Ачинь хәрүлхиг Теңгр-һазрин йевәл медтхә!» — гив.

Бас Ваң-хан үглхләрн: «Есукай-Баатр-андам одн, барг-дсн улсим негт аврҗ өгв. Темүҗин-көвүн бас одсн улсим аврҗ өгв. Эн эцк көвүн хойр одхлам, барг-дсн улс намд хураҗ өгхләрн, кенә өмн хураҗ өгн зовна? Би чигн ода өтлвв. Һамаг өтлҗ, өндрмүдт һарвас — хуучтав. Хуучрхҗ, Калдудт һарвас, хамг улс кен медх? Дүүнрм әвр уга. Һанц көвүм уга мет. Саңкун һанц бәәнм. Темүҗин көвүг Саңкуна ах болһҗ, хойр көвүтә болҗ амрса»,— гиҗ. Чиңгс-каһанла Ваң-хан Туулан Кара тунд хурҗ, «эцк-көвүн» гилдв. «Эцк-көвүн» гилдсн йосар, эцк мет гиҗ, эцк-көвүн боллдсн йосн тиим. Үг үглхләрн: «Олн дәәснд мордхларн, хамт-негт мөрлйә. Ораһин гөрәснд авлхларн, негт-хамт авлйа!» — гилдв. Бас Чиңгс-каһан Ваң-хан хойр үглхләрн: «Мадн хой-

род. Сейчас я поехал к сыну. Он послал своих четверых кулюков и вернул мне утраченный мой народ. Да поможет мне милость Неба и Земли отплатить за услуги!».

Еще Ван-хан сказал: «Есукай-Баатур мой анда, однажды вернул мой утраченный народ. Сын Темуджин тоже вернул мой народ. Отец и сын, когда собирали мой утраченный народ, для кого собирали и страдали? Я уже постарел. Когда я, состарившись, поднимусь на вершины,— я ведь болен — от болезни поднимусь на Калдуты, кто будет ведать всем народом? У младших братьев моих нет характера. Один сын все равно, что нет ни одного. Санкун ведь единственный сын. Сделаю-ка сына Темуджина старшим братом Санкуна и буду счастлив, имея двух сыновей!». Так Ван-хан договорился с Чингис-каганом и, собравшись у Черной чащи на Толе, стали зваться отцом и сыном. Став отцом и сыном, они поклялись: «Если придется идти на многочисленную рать, будем вместе выступать. Если будем охотиться на горных зверей, бу-

рюулхадам тэнгэри газар хоёрни туһалуужан!»

Ван-хаан баһа хэлэбэ: «Есүгэй-баатар андамни нэгэтэ алдаһан уласыем абаржа үгэһэн юм. Тэмүүжэн хүбүүмни алдаһан уласым баһа абаржа үгэбэ. Эсэгэ хүбүүн хоёр алдаһан уласыем намда хуряажа үгэхэдөө, хэнэй түлөө хуряажа зобоһон болоноб? Би одоо үтэлөөб. Бэемни муу, хада гэртээ харихаар болонхойб. Хада гэртээ харихадам, хэн улас зониием зонхилхоб? Дүүнэрни абари муутайнууд. Ганса хүбүүн — хүбүүн бэшэ. Сангуун ори ганса хүбүүмни. Тэмүүжэн хүбүүгэ Сангуунайнгаа аха болгохом. Хоёр хүбүүтэй боложо, одоо һанаагаа амархам!» Иигэжэ хэлээд, Ван-хаан Туулын эрьедэхи Хара-Түглэ нютагтаа Чингис-хаантай уулзаад, эсэгэ хүбүүн болобо. Эсэгэ хүбүүн болоходоо, урдань Есүгэй-хаан Ван-хаантай анда болоһон шэнгеэр:

«Аюулта дайнда ороо һаа,
Ами нэгэн хамта дабшая!
Ан гүрөөл агнаха болоо һаа,
Ами нэгэн хамта аблая!» —

гэжэ тангаригаа үргэлсэбэд. Чингис-хаан Ван-хаан хоёр үгэеэ үгэлсөөд: «Бидэ хоёр бэе бэе-

elduba. Basa Cinkis-qaqan Van-qan qoyar ukuleldurun: «Bida qoyar-i naidaju, sudutu moqay-a suedurteesu, suedurken-tur bu oroya! Suduer-amaar ukuleelduju busireya! Araatu moqaya adarqaasu, (Atarqaqdaasu) adarqani ino bu abulcaya! Amaar-keleer olulcaju busireya!» keen, tein uke baralduju amaaralin alduba.

риг нәәлҗ, шүдтә моhаг сүүдртвәс, сүүдртснд бичә орйа. Шүдн-амаран үглҗ бисрйә. Арата моhаг атархвас, атархсндһ бичә авлгдйа. Амн-келәрн оллцҗ, бисрйә!» — гиҗ, тиим үг бәрлдҗ, амрглн бәәв.

дем вместе охотиться!». И еще поклялись Чингис-каган и Ван-хан: «Если будет нас нарочно подстрекать зубастая змея, подстрекательству ее не поддадимся, а будем верить лишь тому, что скажут наши уста! Если клыкастая змея будет склонять нас на соперничество, подстрекательству ее не поддадимся, а будем верить тому, что скажут наши уста!» — и договорились дружить.

дээ найдажа ябая!
Шүдэтэ могойн хадхаа hаа,
Шүлэhэндэнь бү хорлуулая —
Шүдэ амаараа хэлсэжэ,
ойлголсоё!
Араата могойн хазаа hаа,
Адаряадань бү хорлуулая —
Ама хэлээрэ ойлголсоё!»

§ 165. Amaraq deere dabqur amaraq boluya, keen, Cinkis-qaqan setkiju, Joci-de Sankumun do-i, Caurbeki-i, quirun, Sankumun koun, Tusaqa-da, bidan-o Qojin-beki-i araljin okuye, keen quiasu, tende Sankun ore-en yeke-jilen setkiju, ukulerun: «Bidan-o uruq an-dur oduasu, alaun-a baiju, eenekce qoimar qaraqu ajuu. Ano uruq bidan-tur ireesu, qoimara sauju, alaun-a qaran ajuu!» keen, oeriyen yekejilen setkiju, bidan-i doranjilan ukuleju, Caur-beki-i ulu okun ese taalajuui. Tere uke-tur Cinkis-qaqan dotoraan Van-qan, Nilqa-Sankun qoyar-tur dura qocorcuu.

«Амрг деер давхр амрг болйа!» — гиһәд, Чиңгс-каһан седкҗ, Җочид Саңкуна дү Чаур-бекиг сурн, «Саңкуна көвүн Тусакад мана Кожин бекиг зөрүлҗ өгс!» — гиҗ сурхла, тенд Саңкун өрчән икдүлн, седкҗ үглхләрн: «Мана ург эднд одхла, үүднд бәәҗ, зәнгшсн хөөмр харҗ бәәх. Эднә ург маднд ирхлә, хөөмрт сууҗ, үүдиг харн бәәх!» — гиҗ, бийән икдүлхәр седкҗ, мадниг дормҗлн үглҗ, Чаур-бекиг эс өгн, эс таасҗ [58]. Тер үгд Чиңгс-каһан дотран Ваң-хан Нилка-Саңкун хойрт дур хоцрҗ.

«Пусть наша дружба укрепится вдвойне!» — решил Чингис-каган и попросил для Джочи сестренку Санкуна Чаур-беки, а сыну Санкуна Тусаке предложил нашу Коджин-беки. Тогда Санкун, выпятив грудь, подумал и сказал: «Наше семя, попав к ним, всегда будет находиться в дверях и смотреть в привычный передний угол. Ихнее же семя, придя к нам, будет садиться в передний угол и посматривать на дверь». Так, желая себя возвысить, а нас унизить, он не отдал Чаур-беки и не одобрил задуманного. После этих слов Чингис-каган внутренне охладел к Ван-хану и Нилка-Санкуну.

Хани дээрээ дабхар хани болохо гэжэ сэдьхээд, Чингис-хаан Зочидоо Сангуунай дүү Чагуур-бэхиие эрихэ, Сангуунай хүбүүн Тусахада өөрынгөө Хожин-бэхиие хадамнаха гэжэ дурадхаба. Тиихэдэнь Сангуун ехэрхэхэ сэдьхэлдэ ээлэгдэжэ: «Манай үри бэе тэдэнэйдэ ошоходоо, үүдэндэ байжа, хойморыень шэртэхэ, тэдэнэй үри бэе манайда ерэхэдээ, хойморто hуужа, үүдэ руумнай хараха байна!» — гэжэ хэлээд, өөрыгөө дээгүүр абхуулжа, бидэниие доромжолон, Чагуур-бэхиие үгэхэеэ арсаба. Тэрэнэй hүүлээр Чингис-хаан Ван-хаан Нялха-Сангуун хоёрто доторhоо хүйтэрбэ.

§ 166. Tein dura qocoruqsan-i Jamuqa uqa-

Тиигҗ дур хоцрсиг Җамука медәд,

Узнав об этом, Джамука весной года Свиньи

Тиигэжэ дураа гутаhыень Жамууха ойлго-

ju, Qaqai jil qabur, Jamuqa, Altan, Qucar, Qardaqidai Ebukejin Nobuqin, Süekeetai-Tooril, Qaciun-beki, tede bolun, nikan eyeten bolju, nouju otcu Jejeer-undur-un kerude, Berke-elet-te, Nilqa-Sankun-tur otcu, Jamuqa ulqin ukulerun: «Temujin, anda mino, Naiman-o Tayan-qantur keletu elcitu buyu. Aman ino ecike kou keeju amu. Aburi ino oere buyu! Itekeju-u amui ta? Ese nendeesu, tan-a yau bolqu? Temujin anda-tur morilaasu, bi kuedelenece oroldusu!» keejuui. Altan, Qucar qoyar ukulerun: «Ba Hoelun-eke-in koun-i aqa-i-alaju deu-i — Tebciju oksukai!» keejuui. Ebuke in Noyaqin Hartaat ukulerun: «Qar ino qardaju, kol ino koldeju oksukai!» keejuui. Tooril ukulerun: «Arkaca otcu Temujin-i ulus ino abuya! Ulusiyen abdaasu, ulus ukaiu boluasu yekikun tede?» keejuui. Qaciun-beki ukulerun: Nilqa-Sanqun-koun, cima-i yan setkiesu,— urtu-in — ujuur-e, kun-o — hiraur-a — kurulcesu!» keeju;

§ 167. Ede ukes uku-

һаха жилин (1203) хавр Җамука, Алтан, Кучар, Кардакидай Эбукеҗин Нойукин, Суекеетай-Тоорил, Качиун-беки — эдн болҗ, нег үгтн болҗ, нүүҗ оджң, Җеҗеер-өндрин ард, Беркеэлетд Нилка-Саңкунд оджң, Җамука хулькн үглхләрн: «Темүҗин-андам Наймана Таян-хаанд келтә, элчтә биллә. Амнь «Эцк-көвүн!» гиҗ бәәнә, эврнь ондан биллә. Иткҗ бәәнт? Эс негдвәс, танд юн болх? Темүҗин-анда тал мөрлвәс, би көндлңгәс орлцсув!» — гиҗ. Алтан Кучар хойр үглхләрн: «Мадн Хоелун экин көвүдин ахинь алҗ, дүүһинь хорацулҗ өгсә!» — гиҗ, Эбүкеҗин Нойукин Кардаат үглхләрн: «Һаринь һарджң, көлинь көлджң өгсә!» — гиҗ. Тоорил үглхләрн: «Арһлвас, оджң Темүҗинә улсинь авйа. Улсан авгдхла, улс уга болхла, ю кехм тедн?» — гиҗ Качиун-беки үглхләрн: «Нилка-Саңкун-көвүн, чамаһан седкхлә, утын үзүрт, гүүнә һоралд күрлцсв!» — гиҗ.

(1203) вместе с Алтаном, Кучаром, Кардакидай Эбукеджин Нойукином, Суекеетай-Тоорилом и Качиуном-беки, сговорившись, прикочевал к Нилка-Санкуну, находившемуся на северном склоне возвышенности Джеджеер-ундур у Беркеэлета и сказал, подстрекая: «Темуджин-анда был связан послами с Найманским Тайанг-ханом. Уста его твердят «отец-сын», а поведение его говорит о другом. Неужели вы ему верите? Если даже и не соединитесь, что с вами случится? Если выступите против Темуджина-анды, я тоже ударю с фланга!». Тогда Алтан и Кучар сказали: «Мы старшего из сыновей матери Хоелун убьем, а младших погубим!». Эбукеджин Нойукин Кардакидай сказал: «Руки его руками схвачу, ноги его ногами придавлю!». Тоорил сказал: «По возможности, давайте лучше отберем у Темуджина его народ! Утратив народ, без народа что они смогут сделать?». Качиун-беки молвил: «Мальчик мой, Нилка-Санкун! Если ты решишься, я буду на кончике длинного, на дне глубокого!».

Когда эти слова бы-

жо, гахай жэлэй (1203) хабар Алтан, Хучар, хардахад угай Эбгэжэн-Ңоёхон, Сүгээтэй, Тоорил, Хачуун-бэхи гэгшэдтэй нэгэ амин боложо, Жэжээр үндэрэй арада оршодог Бэрхэ элһэтэдэ байһан Ңялха-Сангуунда нүүжэ ошоод, тухиран хэлэбэ: «Тэмүүжэн-андамни найманай Таян-хаантай барисаатай байһан байшоо.

Аманиинь
Аба хүбүүн гэсэгээнэ.
Абаринь
Ара үбэрөөр гүйсэгөөнэ!

Тэрээндэ этигэнэ аалта? Амжаагүй һаамнай, юун болохоб? Тэмүүжэн-андада добтолоо һаатнай, би хажуу тээһээнь хам орохоб!» Алтан Хучар хоёр хэлэбэ: «Бидэ Өөлэнэхын хүбүүдэй

Ахыень —
Алахабди.
Дүүень —
Дүнгэлхэбди!»

Хардахад угай Эбгэжэн-Ноёхон хэлэбэ:

«Гарыень
Гасахаб.
Хүлыень
Хүлихэб!»

Тоорил хэлэбэ: «Аргынь оложо, Тэмүүжэнэй уласые буляан абая! Уласаа алдахадаа, юу хэжэ шадахаб?» Хачуун-бэхи хэлэбэ: «Нялха-Сангуун хүбүүмни! Шинии зорёол һаа,

Холые холо гэнгүй,
Гүнзэгые гүнзэгы гэнгүй
шамтай ябалсахаб!»

lekdeju, Nilqa-Sankun ecike-duriyen, Van-qantur tedeer ukes, Saiqan-Todee-niyer, ukuleju ilejuui. Edeer ukes ukulekdeju, Van-qan ukulerun: «Koun-i mino Temujin-tur yekin tein setkin biyu ta? Ejiye turuq imaar-i bolju boet, edoe koun-tur mino tein maoui setkiesu, Tenkeri-de ulu taalaqdaqun bida! Jamuqa yabudaq keletu bilee! Jobuu tab-uu ukulen buyu?» keen ese taalaju ilejuui. Basa Sankun ukuleju ilerun: «Amatu, keletu kuun ukulen boetele, yekin ulu busirekdeku?» keen, jiciquci ukuleju ileet, yadaju oesun beyen kedun otcu, ukulerun: «Bol, cima-i edui bukui caqtur, bidan-i yannaber ulu bolqan buyu! Unenber qan ecikeyen cima-i caqaan-a cacaasu, qarada qaqaasu, qurcaqus-Buiruq qan-ecike-in cino joban edui quriyaju aqsan ulus-i cino man-a-uu medeulku? Kene-ber, yekin medeulku?» keejuui. Tere uke-tur Van-qan ukulerun: «Caqa-yan, kouben, ker tebciku? Ejie tuluq imaar-i bolju, maoui setkiesu jokiquyu? Tenkeri-de ulu taalaqdaqun bida!» keejuui. Tere uke-tur kouino Nilqa-Sankun maouilaju euden oorcu qarcuu. Jici kounoen San-

Эн үгмүд үглддҗ, Нилка-Саңкун эцктән, Ваң-хаанд, теднә үгмүд Сайкан-Тодеенәр үглҗ илгәҗ. Эн үгмүд соңсҗ, Ван-хан үглхләрн: «Көвүн Темуҗин тал яһад тиигҗ седкҗ бәәнәт? Эзнә тулг энүгәр болһҗ бәәһәд, ода көвүндм тиигҗ му седкхлә, Теңгрт эс таасгдхвидн. Җамука йовдң келтә билә. Зөв, тав үглсн болхйи?» — гиҗ эс таасҗ илгәҗ. Бас Саңкун үглҗ илгәхләрн: «Амта-келтә күн үглн бәәтл, яһад эс бисрнәт?» — гиҗ, хойр-һурв үглҗ илгәһәд, ядҗ, эврән бийнь кедн одҗ, үглхләрн: «Болх, чамаг эдгү бәәх цагт мадниг юунд чигн эс болһн бәәнә. Үнәр хан-эцкән, чамаг, цаһанд цацхла, хард хаахла, Курчакус-Буйрук хан-эцкинчн зовн эдү хураҗ авсн улсичн маднд юн медүлх? Кенәр медүлх?» — гиҗ. Тер үгд Ваң-хан үглхләрн: «Цахан, көвүһән, яһҗ хорахв? Эзнә тулг түүгәр болһҗ бәәһәд, му седкхлә, зокхйи? Теңгрт эс таасгдхувидн!» — гиҗ. Тер үгд көвүнь, Нилка-Саңкун, муулҗ, үүд

ли сказаны, Нилка-Санкун послал передать их слова Ван-хану через Сайкан-Тодегена. Выслушав эти слова, Ван-хан молвил: «Зачем вы так думаете о моем сыне Темуджине? Думая так о моем сыне, когда он является для нас опорой Господа, мы не понравимся Небу! Джамука всегда был боек на язык! Действительно ли эти слова отражают его помыслы?». Так ответил он сыну, не одобряя его слова. Тогда Санкун снова послал сказать: «Почему вы не верите, когда человек говорит сам своими устами?», но не добившись одобрения ни во второй, ни в третий раз, он сам отправился к отцу и сказал: «Хватит, когда Вы еще здоровы, он нас ни во что не ставит! А что будет, если мы тебя, хан-отец завтра действительно развеем по Белому, закроем в Черном. Разве он позволит нам ведать твоим народом, с таким трудом собранным твоим отцом Курчакус-Буйрук-ханом?». Тогда Ван-хан молвил: «Чайку, сына своего, как можно погубить? Хорошо ли задумывать плохое против того, кто был для нас опорой Господа? Мы

Эдэ үгэнүүдые соносоод, Нялха-Сангуун Ван-хаан эсэгэдээ дуулгахыень Һайхан-Түдэгэйе эльгээбэ. Ван-хаан иимэ үгэ дуулахадаа: «Минии Тэмүүжэн хүбүүн тухай юундэ иимэ муу юумэ һананат? Энэ болотор тулгууримнай байһан хүбүүндэмни иигэжэ муу һанахадаа, тэнгэриин үршөөлдэ хүртэхэгүйбди! Жамууха шашаг хүн юм! Зүб хэлэнэ гү, али худал гү?» — гэжэ харюусаад, хүбүүнэйнгээ үгые өөдэ абабагүй. Тиихэдэнь Сангуун иигэжэ захиба: «Амата, хэлэтэ хүнэй хэлэжэ байхадань, юундэ этигэнэгүйбта?» Сангуун эсэгэдээ хэдэн удаа захяа эльгээжэ, үгээ ойлгуулжа ядахадаа, бэеэрээ Ван-хаанда ошожо: «Манай үгые өөдэ абахагүй иимэ хүн гэжэ одоо мэдэбэбди! Хаан эсэгэ, шинии

Сагаанда сасахада,
Харада хахахада,

Хурчагуус-Буйрууг-хаан эсэгыншни зобон байжа суглуулһан уласые хэн мэдэлдээ абахаб? Манай мэдэлдэ хэзээ үгэхэ хүмта?» — гэжэ хэлэбэ. «Урдаа бариха хүбүүгээ яажа орхихобиб? Мүнөө болотор түшэжэ ябаһан хүндөө яажа муу сэдьхэл сэдьхэхэбибди? Тиигээ һаамнай, тэнгэри маниие үршөөхэгүйл!» — гэжэ Ван-хаан хэлэбэ. Иигэжэ хэлэхэдэнь, Нялха-Сангуун сухалдаад,

kumun duran qairalaju uriju ireulju, Vanqan ukulerun: «Tenkeri-de maqa taalaqdaqun-o bida? koun-i ker tebcisu? keemui. Ta cidan-ele uiledutkun! Ta medetkun!» keejuui.

хайж һарч. Хөөнь көвүнәнь, Саңкунин дур хәәрлж, үрж ирүлж, Ваңхан үглхләрн «Теңгрт таасгдхмидн маһд. Көвү яһж хорахв?» — гинә. «Тадн чадхла, үүлдтн. Тадн медтн!» — гиж.

не понравимся Небу!». Тогда Нилка-Санкун со словами брани вышел, хлопнув дверью. Желая уважить просьбу сына Санкуна, Ван-хан потом вызвал его и сказал: «Сомневаюсь, чтобы мы понравились Небу! Но как можно навредить сыну? Если сумеете, действуйте! Решайте сами!».

үүдынь хаха хаяад, гаража ябаһаба. Һүүлээрнь Ван-хаан Сангуунаа хайрлажа, урижа асараад: «Тэнгэри хайрадаа хүртөөхэгүй гэжэ айгааб! Хүбүүгээ яажа тэбшэхэб? Теэд таанад шадажа үйлэдэгты! Өөһэдөөл мэдэгты!» — гэжэ үгэлбэ.

§ 168. Tendece Sankun ukulerun: «Mutlu bidan-o Caur-beki-i quyui bulee. Edoe buuljar idere iretkun, keen, udur boljaju, uriju ireulju, tende bariya keelduju, je keen, eye baralduju: Caur-beki-i okuye, buuljar idere iretkun! keen ileba. Uriqdaju, Cinkis-qaqan harban haran aisurun, jaura Munlik-ecike-in kertur, qonoasu, tende Munliq ecike ukulerun: Caur-beki-i quyüasu, mutlu bidan-i doranjilaju ulu okun bulee. Edoe ker buruuya buuljar idere urijuu? Oed-iyen yekejilekun buruuya yekin oksu, keen uriqun buleai? job-uu, tab-uu — setkil bi! Koun uqaju otdaqu? Qabur bodba, aduun bidan-o turuqat bi; aduuban tejiye! ke-

Тендәс Саңкун үглхләрн: «Урд мана Чаур-бекиг сурсн билә. «Ода боолзур идхәр иртн!» — гиж, өдр болзглж, үрж ирүлж, тенд бәрйә!» — гилдж, «зөв» гиж, үг бәрлдж: «Чаур-бекиг өгнәвидн, боолзур идхәр иртн!» — гиһәд, илгәв. Үргдж, Чиңгс-каһан арвн күүтә аашхларн, зуур Муңлик-эцкин герт хонхла, тенд Муңлик эцк үглхләрн: «Чаур-бекиг сурхла, урднь мадниг дормждлж, эс өгсн билә. Ода яһад хүврж, боолзур идхәр үрсмб? Бийсән икдүлхән уурад, яһад «өгсв» гиж үрсн болхв? Зөвин, тавин седклви? Көвүн, ухалж

Тогда Санкун сказал: «Ранее они просили нашу Чаур-беки. Позовем же сейчас их отведать боолзур и будто бы условиться о днях свадьбы. Там их и схватим!». Все согласились и послали сказать: «Мы согласны выдать вам Чаур-беки, приезжайте отведать боолзур!». Приглашенный таким образом Чингис-каган выехал в составе десяти человек и по дороге заночевал в доме Мунлика-отца, а тот ему говорит: «Когда мы ранее просили Чаур-беки, они ведь нам презрительно отказали. Что же заставило их измениться и пригласить на боолзур? Почему они, перестав кичиться, решили отдать Чаур-беки? Истинно

Сангуун хэлэбэ: «Чингис-хаан Чагуур-бэхеэрнай бэрие хэхэеэ эрижэ байгаа юм. Мүнөө түрэ тухай хөөрэлдөө хэжэ, боолзуур эдие гэжэ урижа ерүүлээд, барижа абахабди!» Иигэжэ хэлсээд, Чагуур-бэхиеэ бэри болгон үгэхөөр зүбшөөлөө үгэнэбди гэжэ мэдээсээд, түрэ тухай хөөрэлдэхөө, боолзуур эдихээ ерэгты гэжэ уряал эльгээбэ. Иимэ уряал абаад, Чингис-хаан арбаад хүнөөр мордобо. Харгыдаа Мунлиг-эсэгындээ хонобо. «Чагуур-бэхиие эрихэдэшни һаял доромжолжо, зүбшөөлөө үгөөгүй бэлэй. Мүнөө гэнтэ хубилжа, юундэ боолзуур эдеэндэ уриба гээшэб? Юундэ ехээрхэхээ болижо, Чагуур-бэхиеэ үгэхэ болобоб? Үнэн сэдьхэлтэй зон гү? Хүбүүмни, ши бо-

en siltaju ileye! keeju, ulu odun, Buqatai, Qiratai qoyar-i buuljar idetkun keeju, ileju, Cinkis-qaqan Munlik-ecike-in ker-tece qariba. Buqatai, Qiratai qoyar-i kurqui-lue: Serakdeba bida; manaqar erte buciju bariya!» keelduba.

одвч? Хавр болв, адунмидн турмха болв. «Адуhан теҗәйә!» — гиhәд шалтҗ илгәйә!» — гиҗ эс одн, Букатай Киратай хойриг «боолзур идтн» гиҗ, илгәҗ, Чиңгс-каhан Муңлик эцкин гертәс хәрв. Букатай Киратай хойриг күрхлә: «Секгдввидн, өрүн әрт бүслҗ бәрйә!» — гилдв.

ли это их намерение? Думал ли ты об этом, мой мальчик? Сошлись на то, что сейчас весна и табуны наши исхудали, что ждешь их откормки!». Чингис-каган согласился с ним, вместо себя отправив отведать боолзур Букатая и Киратая, вернулся домой. Когда прибыли Букатай и Киратай, заговорщики решили: «Мы раскрыты! Надо утром его брать!».

дожо үзөө юм гүш? Хабар болобо, адуун туранхай, тэжээхэм гэhэн шалтаг баряад, мүнөө бү ошо»,— гэжэ Мунлигэсэгэ хэлэбэ. Чингис-хаан зүбшөөжэ, Бухатай Хиратай хоёрые боолзуур эдихыень эльгээгээд, өөрөө гэртээ бусаба. Бухатай Хиратай хоёрой ошоходо, тэдэ: «Мэдэгдэбэбди! Үглөө эртэ Чингис-хаанииe хүреэлээд бария!» — гэжэ хэлсэбэ.

§ 169. Tein buciju bariya, keen, uke barilduqsan-i Altan-o deu Yeke-Ceren ker-tur-iyen ireju ukulerun: «Manaqar erte Temujin-i bariya!» keelduba. Ene uke-i Temujin-e kelen kurken otqu kuun-i yanbar-ele bolqaqdayu keejuui. Tein ukulekui-tur, eme ino Alaqit ukulerun: «Tere deleme uke cino yaun bolumui? Haran ba unen mikeujei (unemsikeujei)» — keejuui. Tein kelelekui-tur, aduuci ino Badai sün kurkere ireju, ene uke-i sonoscu qariba. Badai yorciju, nokor aduuci Qisliq-a Ceren-o ukuleksen ukes ukulejuu. Qisliq ukulerun: «Bi basa otcu uqasuqai!» keeju ker-tur otcuui. Ceren-o koun, Narin-Keen, qada sauju, sumudiyan hurun sauju, ukulerun: «Duqar bida yau keel-

Тиигәд, «буцҗ бәрйә» гиhәд үг бәрлдсиг Алтана дү Ик-Церн, гертән ирҗ үглхләрн: «Өрүн әрт Темүҗиниг бәрйә!» — гилдв. Эн үгиг Темүҗинд кел күргҗ одх күүнәс ямаран кевәр болhагдйа?» — гиҗ. Тиигҗ үглхд эмнь, Алакит, үглхләрн: «Тер делм үгчн юн болна? Харчудмидн үнәр медвзә!» — гиҗ. Тиигҗ келхд, адучнь Бадай үс күргхәр ирҗ, эн үгиг соңсҗ хәрв. Бадай йовҗ, нөкр адуч Кишликт Цернә келсн үгмүдинь келҗ. Кишлик үглхләрн: «Би бас одҗ, ухалса!» — гиҗ, гер тал одҗ. Цернә көвүн Нарин-Кеен hаза сууҗ, сумдан хуран сууҗ,

Об этом решении дома рассказал младший брат Алтана Еке-Черен: «Мы решили утром рано выступить на поимку Темуджина. Как бы не узнали об этом люди, готовые донести эту весть Темуджину?». Тогда его жена Алакит ответила: «Что за полусаженные слова ты говоришь? Как бы наши слуги и вправду не узнали». При этом разговоре присутствовал табунщик Бадай, который принес им молоко. Бадай рассказал об услышанном товарищу своему табунщику Кишлику. Кишлик сказал: «Пойду-ка и я тоже поразмыслю!» — и направился к дому хозяина. Снаружи (на улице) сидел сын Черена Нарин-Кеен и, собирая стрелы, говорил: «О

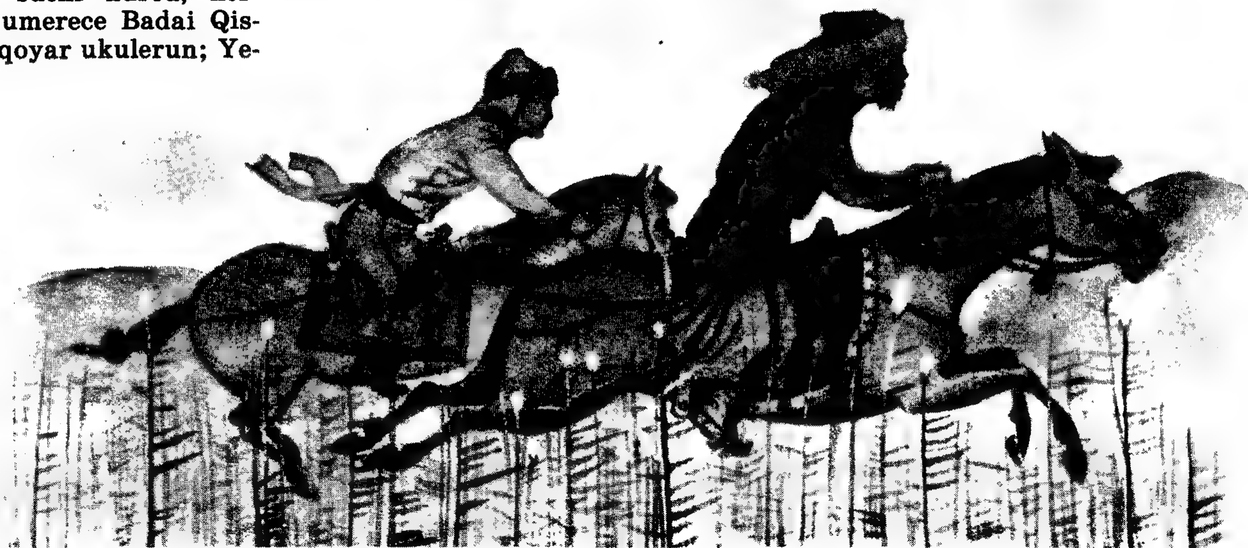
«Хүреэлээд бария» гэhэн үгэ дуулаhан Алтанай дүү Ехэ-Цөрөн гэртээ ерээд: «Үглөө эртэ Тэмүүжэнииe бариха гэжэ хэлсэбэбди. Иимэ мэдээ хүргэhэн хүндэ Тэмүүжэн юугээш гамнахагүй!» — гэжэ хэлэхэдэнь, Алагад hамганиинь: «Олон табые юу дуугарнаш? Зарасанарнай дуулуужа!» — гэбэ. Һү асаржа ерэhэн адуушан Бадай энэ хөөрэлдөөнь дуулаба. Бадай адуушан Хишлигтэ Цөрөнэй хэлээшые дамжуулба. «Би баhа ошоhуу, юу-хээ дуулаха ааламби!» — гээд, Хишлиг эзэнэйнгээ гэр тээшэ ошобо. Цөрөнэй хүбүүн Нарин-Гэгээн газаагаа годли дархалжа hуугаад: «Тугаар бидэ юун гэлсэбэ гээшэбибди? Хэндэ этигэлтэй юм?» — гэбэ. Тиигээд Нарин-Гэгээн адуушан Хишлигтэ: «Мэргэ-

duleai? Kele-ben abdaqun keno ama itqaqun?» keejuui. Tein keeet, Narin-Keen basa aduuci-daan Qisliq-a ukulerun: «Merkidai Caqaan-Aman, Caqaan-keer, qoyar-i bariju abcira! Huyaju, sueni erte morilaqu (morilasu)!» keejuui. Qisliq yorciju Badaya ukulerun: «Tuqarun kelen cino bolqaaba, maqat bolba! Edoe bida qoyar Temujin-e kelen kurken yorciya!» keen uke baralduju, Merkidai-Caqaan, Aman-caqaan Keer qoyari bariju ireju, huyaju, udesi boet qosduriyan nikan quriqaban alaju, iseri-iyeren bolqaju, Merkidai-Caqaan, Aman-caqaan-keer qoyar belen huyaqsad-i unoju, sueni-de yorciju, Cinkis-qaqantur sueni kurcu, kerun umerece Badai Qisliq qoyar ukulerun; Ye-

үглхләрн: «Цуhар бидн юн гилдләвидн? Келән авгдх кенә ам иткхмб?» — гиҗ. Тиигҗ келәд, Нарин-Кеен бас адучдан Кишликт үглхләрн: «Меркидай Цаhан Амн-Цаhанкер хойриг бәрҗ авч ир. Уйҗ, сөөhәр эрт мөрлхүв!» — гиҗ. Кишлик йовҗ, Бадайд үглхләрн: «Цуг келснчн болв, маhд уга болв. Ода бидн хойр Темүҗинд кел күргҗ одйа!» — гиҗ, үг бәрлдҗ, Меркидай Цаhан Амн-Цаhан-кер хойриг бәрҗ

чем мы все говорили? Кому можно верить?». Сказав так, Нарин-Кеен обратился к своему табунщику Кишлику: «Приведи Меркидай-Чакаана и Аман-Чакаан-кеера. Я ночью рано выезжаю!». Кишлик ушел и сказал Бадаю: «Все, что ты говорил, верно! Сейчас мы вдвоем давай отправимся к Темуджину и доставим ему эту весть!». Так договорившись, они привели Меркидай-Чакаана и Аман-Чакан-кеера, привязали их у дома, зарезали во дворе одного ягненка, сварили его на огне стола, се-

дэй сагаан ама сагаан хээр хоёрые барижа асара! Уяжа хоноод, үүрээр мордохоб!» — гэбэ. Хишлиг бусажа, Бадайда хэлэбэ: «Тугаар хэлээшэш зүб байба! Мүнөө бидэ хоёр Тэмүүжэндэ ошожо дуулгая!» Тиигэжэ хэлсээд, ошожо мэргэдэй сагаан ама сагаан хээр хоёрые барижа, эзэнэйнгээ газаа уяад, үдэшэ орой хониной хорёодо орожо, нэгэ хурьга

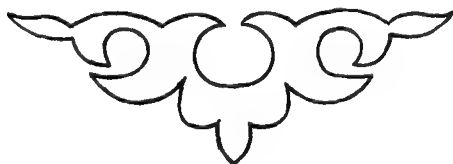

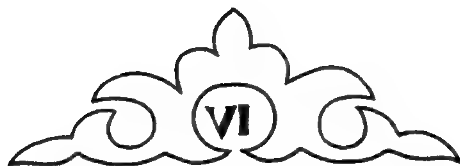
ke-Cereno ukuleksen ukes, kouni ino Narin-Keen-no sumudiyan hurun sauju ukuleksen-i: «Merkidai-Caqaan, Aman-cáqaan Keer qoyar aqtas bariju huya!» keeksen ukes,— bukude-i ukuleju okba. Basa Badai Qisliq qoyar ukulerun: «Cinkis-qaqan-ni, Soyurqaasu, ariyal ukai bui, buciju bariya keen uke baralduba!» keeba.

иржң, уйжң, идшән болһад, хоштан нег хурһан алжң, ширәһәрн болһжң, Меркидай Цаһан Амн-Цаһан-кер хойриг белн уйгдсиг унж, сөөд йовжң, Чиңгс-каһанд сө күрч, герин ардас Бадай Кишлик хойр үглхләрн, Ик-Цернә келсн үгмүд, көвүнәнь Нарин-Кеенә сумдан хуран сууж үглсиг: «Меркидай Цаһан Амн-Цаһан-кер хойр агтс бәрж уй!» — гисн үгмүд бүгд келж өгв. Бас Бадай Кишлик хойр үглхләрн: «Чиңгс-каһан сойрхвас, аядл уга бәәтхә, «бүслж бәрйә» гиж үг бәрлдв!» — гив.

ли на приготовленных Меркидай-Чакаана и Аман-Чакаан-keepa и ночью отправились в путь. В ту же ночь добравшись до места, Бадай и Кишлик доложили Чингис-кагану с задней стороны юрты слова, сказанные Еке-Череном и его сыном Нарин-Кееном, который, собирая стрелы, сказал: «Поймай и привяжи Меркидай-Чакаана и Аман-Чакаан-кеера!» — словом, все рассказали. Еще Бадай и Кишлик сказали: «Если Чингис-каган соблаговолит, то пусть не медлит, они поклялись окружить и захватить!».

алаад, тэрэнээ шанаба. Уяатай бэлэн мэргэдэй сагаан ама сагаан хээр хоёрые унаад, һүниндөө гүйлгэлдэжэ, Чингис-хаанда хүрөөд, Бадай Хишлиг хоёрой гэрэйнь ара талада буужа, Ехэ-Цөрөнэй газаагаа годли дархалжа һууһан Нарин-Гэгээн гэжэ хүбүүнэйнь хэлэһэн: «Мэргэдэй сагаан ама сагаан хээр хоёр агтые асаржа уя»,— гэһэн үгые бултынь дамжуулба. Бадай Хишлиг хоёр үшөө иигэжэ хэлэбэ: «Чингис-хаан, соёрхожо, манда этигээ һаа, удааржа болохогүй гэхэ байнабди: таниие хүреэлээд бариха гэлсэбэ!»

§ 170. Tein ukulekdeju, Cinkis-qaqan, Badai Qisliq qoyar-un ukes busireju, sueni boet, derkedeun bukun itekelten-e kelen kiet, koankelen, yauke-ben keet, buruilan, sueni boet kodolba. Maou-undur-un keru-er kodolurun, keru-de Uryanqadai Jelme-qoa-i itekeju, qoinaan caqduulsun bolqan, qaraulsun talbiju kodolju; tere kodolukseer manaqarsi udur duli naran kelweriulun, Qara-qaljit-elet kurcu uderin bauba. Uderitcu bukui-tur, Alcidai-in aqtas aduulaulsun Cikitai-Yadir juile-juile noqoan-tur aqtas-iyan aduulan yabuqui-tur, qoinaca Mao-undur-un eburier Hulaan-buruqat daarin aisuqui dain-o toosun-i ujeju: dayin kurba! keeju, aqtas-iyan huldeet, ireju-daiyn kurba! — keekdeju ujeesu: Mao-undur-un eburier Hulaan-buruqat daarin, toosun qarqaju; Van-qan tere nekeju aisun ajuui! keeju, tendece Cinkis-qaqan toosun ujeet, aqtasiyan bariu-

Тиигҗ келүләд, Чиңгс-каhан Бадай Кишлик хойрин үгмүд бисрҗ, «сөөни бийд зергдән бәәх итклтәд келтн» гиһәд, гөңгрн, ю-күүһән хайҗ, бурудн, сөөни бийд көдлв. Му өндрин ар бийәр көдлхләрн, ардан Урйаңкадай Җелмекоаг иткҗ, ардан саглх болһҗ, харул тәвҗ көдлҗ. Тер көдлсәр маңһдурк өдр дүлн нар көлврүлн, Кара-калҗит-элетд күрч, үдлн буув. Үдлҗ бәәхт, Алчидайин агтс адулсн Чикитай Ядир зүсн-зүүл ноhанд агтсан адулн йовхд, ардас, Му-өндрин өврәр өмн бийәр Хулан-бурукат дәврн, аашх дәәнә тоосиг үзҗ, «Дән күрв!» — гиҗ, агтмудан үлдәһәд ирҗ. «Дән күрв!» — гихлә, хәләхнь: Му-өндрин өврәр Хулан-бурукат дәврн, тоосн hарч. «Ваң-хан тер некҗ аашсн бәәҗ!» — гиҗ, тендәс Чиңгс-

Выслушав их, Чингис-каган поверил Бадаю и Кишлику и той же ночью, известив ближайших своих верных товарищей, налегке, все побросав, ночью выступил в поход, уклоняясь от неприятеля. Двигаясь по северному склону хребта Му-Ундур. Позади себя он оставил верного Урианкадайского Джелме-коа в качестве арьергарда. Так двигались они назавтра весь день и, когда солнце перевалило к закату, достигли Кара-калджит-элет, где было решено остановиться пообедать. Когда люди обедали, вдруг прискакал табунщик Алчидая Чикитай-Ядир, пасший табун на разнотравьи. Увидев пыль врагов, идущих по южному склону Му-ундура через Хулаан-бурукат, он бросил табун и прискакал с известием: «Идет враг». Действительно, по южному склону Му-ундура, через Хулаан-бурукат

Игэжэ хэлэхэдэнь, Чингис-хаан Бадай Хишлиг хоёрто этигэжэ, дүтынгөө үнэн нүхэдтэ дуулгаад, һан зөөриеэ орхижо, тэрэ һүниндөө хүнгэхэнөөр дайсанһаа зайлан, нүгөө тээшээ мордобо. Муу үндэрэй ара талаар ой шэглэн ошоходоо, уряанхай угай Зэлмын ударидадаг харуул сэрэг хойноо орхибо. Тиигэжэ бүхэли һүниндөө, мүн хойто үдэрынь ото ябаад, наранай жаргаха багта Хара-Халжад элһэтэ гэжэ газарта хүрэжэ тогтобо. Тэндэ хоолложо һуутарнь Алчидайн адуушан Шэхэтэ-Ядир гүйлгэжэ ерэбэ. Тэрэнэй һайн ногоотой газарта адуугаа адуулжа ябахадань, Муу үндэрэй үбэрөөр Улаан-Бурхадаар үнгэрһэн сэрэгэй тооһо татуулхые хараад: «Дайсан ерэбэ!» — гэжэ дуулгаба. Нээрээ Муу үндэрэй үбэрөөр Улаан-Бурхад дээгүүр тооһон баглайран харагдаба. «Ван-хаан добтолон ерэбэ!» — гээд, Чингис-хаан моридоо барижа ашаалаад, түргэн мордобо. Обёороогүйл һаа,

Van-qan-aca qatquldu-qsan qajar-aca qaqa-caju, udesi-de kodolju, qaqacan qonoba.

hазраснь (шавтаг) яратаг авад hарч, Чиңгс-каhан мадниг Ваң-хаанас, хатхлд-сн hазрас хаhцулҗ, ӱдшәд көдлҗ хаhцн хонв.

це уже садилось за выступ горы. Тогда Чингис-каган забрал нас, сгрудившихся вокруг Куилдара, и, оставив место сражения, оторвался от Ван-хана, откочевав подальше, заночевал отдельно.

§ 172. Baiju qonoju, udur keiulun bukutkeesu, Okodai, Boroqul, Boorcu, qurban ukai ajuu. Cinkis-qaqan ukulerun: «Okodai-lue itekelten Boorcu, Boroqul qoyar qocorcuu! Aju ber, ukuju ber yau qaqacaqum tede?» keeba. Bidanoai sueni-de aqtas-iyen bariju qonoju, Cinkis-qaqan ukulerun: «Qoinaca bidano nekeju ireesu, qatqulduya!» keen jasaju baiba. Udur kekeen bolqaju ujeesu, qoinaca nikan kuun aisu. Kurcu ireesu, Boorcu ajuu. Boorcu kurcu ireuluet, Cinkis-qaqan ukulerun: «Munke Tenkeri medetukai!» keeju, ebceu-ben mokoeletba (mököritba). Boorcu ukulerun: «Dobtulqui-tur, moriniyan unatala qaqdaju, yabuqan kuyiju yabuqui-tur, mun Kereit Sankumun deere ekeer baiqui soor colotur aciatu morin aciaban kelweriulju bain bukui-i aca ino hoqtolju inqircaq-tur unoju qarcu, bidano qaqacaqu qaruqsan mor murkin yabuju olju edui ireba bi!» keeba.

Бәәҗ, хонҗ, өдр гиихлә, бүрткхлә, Окодай, Борокул, Боорчу hурвн уга бәәҗ. Чиңгс-каhан ӱглхләрн: «Окодай-ла итклтә Боорчу Борокул хойр хоцрҗ. Бәәв чигн, ӱкв чигн юн хаhцхмб тедн?» — гив. Манахн сөөд агтсан бәрҗ хонҗ. Чиңгс-каhан ӱглхләрн: «Ардасмидн некҗ ирвәс, хатхлдйа!» — гиҗ засҗ бәәв. Өдрин гегән болҗ, хәләхлә, ардас нег күн аашна. Күрч ирхлә, Боорчу бәәҗ. Боорчу күрч ирхлә, Чиңгс-каhан ӱглхләрн: «Мөңк Теңгр медтхә!» — гиҗ, өвчүhән мөлтлв. Боорчу ӱглхләрн: «Довтлдхд, мөрән унтл хагдҗ, йовhн гүүҗ йовхд, мин Керәд Саңкун деер әәрҗ бәәх саамла, ацата мөрн ацаhан көлврүлҗ бәәхиг бәрҗ, ацаhинь утлҗ, яңhрцгта унҗ hарч, мана хаhцҗ hарсн мөр мөшкн йовҗ, олҗ иигәд ирвв!» — гив.

Когда, переночевав, стали считаться, оказалось, что Окодая, Борокула и Боорчу не хватает. Чингис-каган сказал: «С Окодаем остались верные Боорчу и Борокул! Живы ли, мертвы ли, они разве разлучатся?». Ночью наши спали, не расседлав коней. Чингис-каган сказал: «Если враги догонят, сразимся!». Поэтому все были готовы к бою. Когда рассвело, вдали показался приближающийся всадник. Когда он подъехал, все узнали Боорчу. Когда Боорчу подъехал, Чингис-каган молвил: «Да ведает Вечное Небо!» — и обнажил грудь. Боорчу рассказал: «Когда мы поскакали, мою лошадь убили. Я побежал пешим и, когда Кереиды сгрудились над Санкуном, увидел лошадь, тащившую по зёмле свой покосившийся груз. Я поймал ее, отрезал груз, без седла сел верхом и поехал по следу нашего войска. Так я нашел вас и приехал!».

Хоножо үдэр болгоод, сэрэгэйнгээ тоо абахадань, Үгэдэй, Борохүл, Боорчи гурбан байбагүй. Чингис-хаан хэлэбэ: «Үгэдэйтэй хамта найдамтай Боорчи Борохүл хоёр үгы болобо! Юун болоо гээшэб? Үхөө гү, амиды гү?» Һүни агтаяа хажуудаа барижа хонобо. «Дайсанай мүрдэжэ ерээ һаа, дайлалдахабди!» — гэжэ Чингис-хаанай хэлэхэдэ, булта бэеэ зэһээд байба. Гэгээн үдэр болоходо, моритой нэгэ хүнэй ерэхэнь харагдаба. Хүрэжэ ерэхэдээ, Боорчи болобо. «Мүнхэ тэнгэримни абарба!» — гэжэ Чингис-хаан хэлээд, бээжэеэ сэлибэ. Боорчи хэлэбэ: «Байлдаанай үедэ морим алуулаад, ябагаар гүйжэ ябатарни, хэрээд сэрэгшэдэй Сангуун дээрээ агсажа байгаандань, ганзагаяа шэрэһэн мори барижа, ганзагынь отолжо унагаагаад, таанадайнгаа мүр мүшхэһөөр энэ ерэбэб».

§ 173. Basa qorumut atala basa nikan kuun aisu. Kurcu aisuquitur, doro ino kolien unjiljaju aisu. Ujeesu, qaqca kuun metu biyu. Iren baraasu, Okodai-in qoinaca Boroqul sundulaju, amano jabajiniyar cisum cuburiulju, kurcu ireba. Okodai sujiyasu-ban sumun-a tusdaju, cisun ino qaqdarun, Boroqul amaariyen simiju, bokleksen cisun jabajiniyar-en cuburiulju ireba. Cinkis-qaqan ujeesu, nidunece-en nilbusun cuburiulju, duran aljaat; «Qal otor tuleuluet, qalaun daauluat, Okodeye undan eriulju okekeulju, daisun ireesu qatqulduya» keeju buleai. Boroqul ukulerun: «Daisuno toosun cinaqsi Maoundurun eburiyer Hulaan-boluqat (buruqat) juk toosun urtuda qarcu, cinaqsi yorciba!» keeba. Boroqul tere uketur ireesu, qatqulduqun buleai. «Dain-a buruuilan kodoldeesu, bida cerikiyen jibsiercu, qatquldut je!» keeju kodolba. Kodolurun ulqui-silukeljit oede kodoluet, Dalan-nemurkes oroba.

Бас ормдан бәәтл, бас нег күн аашна. Күрч аашхд дорнь көлән унжулҗ аашна. Хәләхлә, һанц күн мет болна. Күрч ирхлә, Окодайин ардас Борокул сундлҗ, амна завгар цус цуврүлҗ күрч ирв. Окодай судсан сумнд тусхаҗ, цуснь хагдхла, Борокул амарн шимҗ, бөглрсн цус завгарн цуврүлҗ ирв. Чиңгс-каһан үзхләрн, нүднәсн нульмс цуврүлҗ, дуран алдад: «Һал өтр түлүләд, халу дарулад, Окодайд унд эрүлҗ өгүлҗ, дәәсн ирхлә, хатхлдйа!» — гиҗ бәәв. Борокул үглхләрн: «Дәәснә тоосн цааран Му-өндрин өврәр Хулан-буракадин үзг тал, тоосн утдан һарч, цааран йовв!» — гив. Борокул тер үгтә ирхлә, хатхлдх болв. «Дәәсиг бурудҗ көдлхлә, бидн цергән җивүлҗ, хатхлдйа!» — гиҗ көдлв. Көдлхләрн, Улкуй Шилү-келҗит өөд көдләд, Далан-немүркес орв.

Через некоторое время показался еще один человек. Вот уж стало видно, как болтаются его ноги, свисающие с лошади. Когда всадник приблизился, оказалось, что это были Окодай с Борокулом. Борокул сидел позади Окодая и, поддерживая его сзади, высасывал запекающуюся кровь. Окодай был ранен в шейную артерию. Вот почему рот Борокула был весь в крови. Увидев их, Чингис-каган, обливаясь слезами, промолвил: «Разведите огонь и прижгите рану. Напоите Окодая молоком, а если враг придет, сразимся!». Борокул сказал: «Пыль от движения вражеских войск удалялась по южному склону Му-ундур в направлении Хулаан-бурукад. Они удалились!». Когда Борокул сообщил об этом, было решено дать им бой. «Если враг удаляется, его надо догнать и дать бой!» — решили они и двинулись в погоню. Пройдя вверх по Улкуй-Шилукелджиту, они направились в Далан-немуркес.

Үниш болонгүй үшөө нэгэ хүн харагдаба. Морин дээрэһээ хүлынь һэнжэлзэнэ. Харахада ганса хүн мэтэ аад, ерэн гэхэдээ, Үгэдэй Борохүл хоёр һундалдаад ябаһан байба. Үгэдэйн арада һууһан Борохүлэй аман шуһан болонхой. Үгэдэй хүзүүнэйнгээ һудаһа харбуулһан байжа, бүлинтэһэн шуһыень Борохүл амаараа хүхэжэ хаяһаар ерэбэ. Тэдэниие харахадаа, Чингис-хаан уяржа, нюдэнһөө нулимса гоожуулан: «Үтэр гал түлигты! Шархыень галаар төөнэгты! Үгэдэйдэ унда уулгагты! Дайсанай ерээ һаань, тулалдахабди!» — гэбэ. Борохүл хэлэбэ: «Дайсан тооһо бурьюулһаар Муу үндэрэй үбэрөөр Улаан-Бурхад шэглэн саашалаа!» Борохүлэй игэжэ хэлэхэдэ: «Дайсанай саашалаа хада хойноһоонь добтолоё!» — гэжэ хэлсээд, байраһаа хүдэлжэ, Үлхы шэлые үгсөөд, Далан-Нэмэргэдэ хүрэбэ.

§ 174. Tende qoinaca Qadaan-Daldurqan eme-koun-ece qaqas irebe. Ireju Qadaan-Daldurqan Van-qan-o uke

Теднә ардас Кадаан-Далдуркан эм күүнәсн хаһцҗ ирв. Ирҗ, Кадаан-Далдуркан «Ваң-хаана

За ними следом прибыл Кадаан-Далдуркан, расставшись со своей женой. Он передал слова, сказанные

Ара хойноһоонь Хадаан-Далдархан һамга, үхибүүгүйгөөр гансаараа ерэжэ, Ван-хаан тухай хөөрэбэ: «Ван-хаан

keen ukulerun: «Van-qan kou-ben Sankum-i ucumaar ankeske qacar unatala qaqdaju, deere ino ekeercu, tende ukulejuui: «Hilu qatqutan metu-tur hilu qat(qu)ba! Qalqutan metu-tur qalqun bolun, qairan kouno mino qacar-tur qadaasun qadaulba! Kouno ami erusun dobtulduya! Keeesu, teun-tur Aciq-Sirun ukulerun: Qan, qan! Butukai! Ecine buku, kou erirun, elbiesun jalama kiju, Abi-Babi! keen, erin jalbarimui bida, edun-torun-baraqsan, kou Sankumi asaraya! Monqolun oloankin, Jamuqa-lua, Altan, Qucar-lua bidantur bi! Temujin-lue daiciju qaruqsan Monqol qaa otqun tede? Morin unoa tan modun nemure ten bolba tede! Ani ese ireesu, otcu,— morino jundaul metu qormailaju acirat je bida tedeer-i!» keeba. Aciq-Siruno ene uke-tur Van-qan ukulerun: «Je, tein boesu, koun aljaujai! Kouni ulu denselken asaratqun! keeet, qatqulduqsan qajaraca qarin icuba». Keeba.

үг» — гиhəд үглхлəрн: «Ваң-хан көвүhəн, Саңкуниг, сумар өңгсг хачр унтл, хагдҗ, деернь əəрч, тенд үглҗ: «Үлү хатхлhта метəр үлү хатхгдв. Халhта метəр халhн болад, хəəрн көвүм хачртан хадас хадулв. Көвүнə əм эрснд довтлдйа!» — гихлə, түүнд Ачик-Ширин үглхлəрн: «Хан, хан! Бəəтхə. Уга цагт көвү эрхлəрн, эр бийəсн залм кеҗ, «Аби-Баби» гиҗ, эрн зальврнавидн. Эдү түрү барсн көвү, Саңкуниг асрйа. Моңhлын олңкнь Җамукала, Алтан, Кучарла маднд бəəнə. Темүҗинлə дəəсҗ hарсн Моңhл хааран одхмб тедн? Мөрн уната, модн немртə болв тедн. Эдниг эс ирхлə, одҗ, мөрнə зундул[59] (хорhс) мет хормалҗ авч ирнəвидн тедниг!» — гив. Ачик-Ширүнə эн үгд Ваңхан үглхлəрн: «Э, тиим болхла, көвүн алгдвза. Көвүг даңшулл уга асртн!» — гиhəд, хатхлдсн hазрас хəрҗ одв!» — гив.

Ван-ханом и сообщил следующее: «Когда Санкун был ранен в нежную щеку и упал, Ван-хан, кружа над ним, говорил: «Излишне стремился он к сраженью. Вот и сражен он наповал! Излишне стремился он к перестрелке. Вот и получил он гвоздь себе в щеку. Отомстим же за моего сына!». Тогда Ашик-Ширун сказал: «Хан, хан! Не надо! Когда нет сына, мы, сделав из себя флюгер, молимся, говоря «Аби Баби!». Давайте же позаботимся о мальчике Санкуне, испытывающем страданья! Большинство Монголов с Джамукой, Алтаном и Кучаром находится у нас! А Монголы, что ушли с Темуджином, куда денутся? Теперь у них один транспорт — конь, одно укрытие — дерево. Если они не придут сами, соберем их в свой подол, как лошадиный помет, и принесем сюда!». На эти слова Ашик-Шируна Ван-хан сказал: «Ну, если так, смотрите, чтобы сын не погиб. Не растрясите его!» — и с места сраженья тронулся домой.

Сангуун хүбүүнэйнгээ улаахан хасараа хадхуулаад унахада, дээрэнь тонгойжо:

«Һүүлээ үргэһэн хүн
Һүүлдэнь ядардаг,
Хүхижэ байһаар тэрэ
Хүлөө алдадаг.
Хайран хүбүүмни
Хара зоргондоо
Хасар дундаа
Хадааһа хадуулба!

Хүбүүнэйм үһөө абажа, дайсантай тулалдая!»

Эндэ Ашаг-Шэрүүн хэлэбэ: «Хаан, хаан! Байгты!

Хүбүүнэй һүлдэ гуйжа,
Хүхэ тэнгэридэ мүргэдэгөө,
Үргэл буян үргэдэгөө,
Үндэр хаамни, бү мартыт!

Сангуундам үршөөлтэйгөөр хандагты. Зальбарһанайтнай ашаар түрөө хаям. Монголой олонхид, Жамууха, Алтан, Хучар манай бшуу! Тэмүүжэндэ тэрьедэһэн монголшууд хаана ошохо юм?

Морин унаатан,
Модон нэмэритэн

болобо гээшэ! Өөһэдөө бусаагүй һаань, мориной тонтогоол мэтээр хормойлоод асархабди!» Ашаг-Шэрүүнэй үгэ шагнаад, Ван-хаан: «Зай, иихэдээ ши зүб хэлэбэш! Хүбүүем һайнаар харагты, дэншээгүйгөөр асарагты!» — гэээд, байлдаанай газарһаа хариба.

§ 175. Tendece Cinkis-qaqan, Dalan-nemurkes-ece Qadqa hu-

Тендəс Чиңгс-каhан Далан-немүркесəс Калка уру көд-

Перед тем, как двинуться из Далан-немуркеса вниз по Кал-

Далан-Нэмэргэһээ Халха голые уруудан ябахынгаа урда Чингис-хаан

ruu kodolurun, too tooalalduba. Tooalaldubasu, qoyar minqan qurban jaut jirwaan jaut bolba. Nikan minqan qurban jaut Cinkis-qaqan Qalqa-in horoneji eteediyer nouuba. Nikan minqan qurban jaut Qalqa-in doronoji eteediyer Uruut Manqut nouuba. Tein nouuju aisuqui-tur, kunesun-e abalan yabuquitur, Quildar, yarasiyan anaai-uduuye, Cinqisqaqan itqaasu ulu bolun, koreesun-tur dobtulqu bolun, hukdereju nokciba. Tende Cinkisqaqan Qalqa-in Ornauin keltekai qada-da yasun ino talbiulba.

лхләрн, то тоолулв. Тооллдхларн, хойр миңһн зурһан зун болв. Нег миңһн һурвн зун күүтә Чиңгс-каһан Калкаһин деед этүдәр (көвәһәр) нүүв. Нег миңһн һурвн зун болҗ Калкаһин дорд этүдәр Уруут, Маңкут нүүв. Тиигҗ нүүҗ аашхд, күмсән авлн йовхд, Куилдар ярасан (шаван) эдгәд угад, Чиңгс-каһан иткүлхлә, әс болн, гөрәснд довтлх болад, үгдрҗ өңгрв. Тенд Чиңгс-каһан Калкаһин Орнауһин келткә хадт ясинь тәвүлв.

ке, Чингис-каган пересчитал воинов. Оказывается, из двух тысяч шестисот воинов состояло войско. С тысячью тремястами воинов Чингис-каган пошел по западной стороне Калки. С тысячью тремястами воинов Урууды и Мангуды пошли по восточной стороне Калки. При этом они устроили облаву на зверей и диких животных. В этой облаве, несмотря на уговоры Чингис-кагана, участвовал и раненый Куилдар. Он растряс рану и умер. Чингис-каган похоронил его на наклонной скале Орнау у реки Калка.

сэрэгэйнгээ тоо абаба. Тоолоходонь, хоёр мянга зургаан зуун сэрэг байба. Чингис-хаан мянга гурбан зуун сэрэгээрээ Халха голой баруун бэеэр, мянга гурбан зуун урууд, мангууд сэрэгшэд голой зүүн бэеэр дабшаба. Зуурандаа хүнэһэн болохо ан гүрөөл аблажа ябаба. Чингис-хаанай хорибошье, Хуйлдар агнууридa гаралсажа, шархаяа һэндэзгээд, тэндээ нүгшэбэ. Чингис-хаан тэрэние Халхын эрьедэхи Орного хадын ташаланда хүдөө табиба.

§ 176. Qalqa-in Buyür-naur-tur citququ hujaur-a Terke-Amelten-Unqirat bi, keen medeju, Jurcede-i Uruudiyar ileba. Ilerun: «Unqirat-irken erte udurece jein jisuer, okino onkeer... keeesu, elset je! Mut bulqa ino keeesu, qatquldut je bida!» keeju ilebesu, Jurcedai-tur elsen orojuui. Elsen oroqdaju, Cinkis-qaqan yauber ano ese kondeba.

«Калкаһин Буюрнуурт цутхх йозурт Терке-Амелтен Уңкират бәәнә», — гиҗ медҗ, Җурчедайиг Уруударнь илгәв. Илгәхләрн, «Уңкират иргн урд цагас зееһин зүсәр, окна өңгәр...» — гихлә, элгстн. Кемр буцх болхла, хатхлднавидн гиҗ илгәхлә, Җурчедайд элгсн тедн орҗ. Элгсн орхлань, Чиңгс-каһан юуһинь чигн әс көндәв.

Узнав о том, что у впадения Калки в Буюр-наур обитают Ункирады Терке-Амелтен, Чингис-каган послал к ним Джурчедая с его Уруудами и приказал: «Если скажут: «Ункирады издавна живут статью внуков и красой юных дев...», то замиритесь. Если восстанут, покорите силой!». Они мирно покорились Джурчедаю. Чингис-каган ничего у них не тронул.

Буир нуурта шудхардаг Халха голой адагта унгираад угай Тэргэ-Эмээлтын иргэн һуудаг гэжэ мэдэхэдээ, Чингис-хаан Жүрчидэйе уруудуудтайнь эльгээжэ, иигэжэ захирба: «Унгираад иргэн анха урдаһаа жэбжэгэр һайхан зээнэртэй, үнгэ һайхан үхидтэй бэлэй. Эб нэгэдэе! Муугаар загнаа һаань, дайлан абахабди!» Тэдэ Жүрчидэйе эбэй ёһоор угтаба. Эб нэгэн боложо, Чингис-хаан ойронь хүрэбэгүй.

§ 177. Tende Unqiradi orouluat, otcu, Tunqe-qoroqano doron-a baouju, Cinkis-qaqan Arqai-Qasar-a Sukekai-

Тенд Уңкиратыг орулад одҗ, Түңкеһорькин дорд бийд бууҗ, Чиңгс-каһан Аркай-Касард Сү-

Покорив Ункирадов и расположившись на востоке Тунке-ручья, Чингис-каган послал Аркай-Касара и Су-

Унгираад иргэнтэй эбсэзд, Чингис-хаан Түнгэ горхоной зүүн эрьедэ отоглоод байхадаа, Архай-Хасар Сүхэгэй-Жэ-

Jeun qoyar-a daou bariulurun: «Tunke-qorqano dorona baouba. Ebesun ber ino sain boljuui. Aqtas mano uyeleba. Qan-ecike-de mino ukule, keen, ukulerun: Qan-ecike mino! Yaun cimar-tur nama ayüulba ci? Ayüulqu boesu, maoun koudiyen, maou berinediyen noirqanqan yekin ulu ayüulu(m) ci? Din (den) sauqui iseri boqunitqaju, deeksi qarqui huni doluskeju, yekin tein ayüulba ci? Qan-ecike mino qaljirqu-yu kuun-e qatquqdaba ci? Kondeleduku-yu kuun-e kokiuldeba ci? Qan-ecike mino, bida qoyar yau keelduleai? Jorqalqun-o Hulaa-nout Bolqaut-ta (Burqaut-ta) bida ese-u ukulelduluai? Sudutu moqaya suedurteesu, suederken-tur bu oroya! Suduer amaar olulcaju busireya! Ese-u keeldulekai? Edoe, qan-ecike mino, suduer amaar-u olulcaju qaqacaba-ci? Araatu moqaya adartaasu, adarqan-tur bu oroya, amaar keleer olulcuju busireya! ese-u keeldulekai? Edoe, qan-ecike mino, amaar keleer olulcaju anqiciraba ci? Qan ecike mino! Bi coen ber boesu, oloanni ulu eriulku bulee. Maoui-ber boesu, saini ulu eriulku bulee bi. Qoyar kilukutai terken

кекай-Җеүн хойрт ду бәрүлхләрн: «Түңке-һорькин дорд буувв. Өвсәрн сән болҗ. Агтсмидн үйерлв. Хан-эцкм үгл гиҗ. Үглхләрн: «Хан-эцкм, юн чинрт намаг әәлһвч? Әәлһх болхла, му көвүдән, му бермүдән нойрхн, яһад эс әәлһнәч? Тең суух ширәг боһньдулҗ, деегшән һарх утаг делскҗ, яһад тиигҗ әәлһвч? Хан-эцкм, һалзурх юн күүнд хатхгдвч? Көндлңнх юн күүнд көглгдвч? Хан-эцкм бидн хойр юн гилләвидн? Җоркалкуна Хулан-ноут-Буркаутд бидн эс үглддлүвидн? «Шүдтә моһаг сүүдртхлә, сүүдрт бичә орйа. Шүдәр-амар оллцҗ бисрйә гиҗ эс гилдлүвидн? Ода, хан-эцкм, шүдәр-амар оллцҗ хаһцвч? «Арата моһаг адрулхла, адрлһнд бичә орйа. Амар-келәр оллцҗ бисрйә эс гилдлүвидн? Ода, хан-эцкм, амар-келәр оллцҗ әңгрвч? Хан-эцкм! Би цөн чигн болсв, олыг эс эрүлх биләв. Му чигн бәәсүв, сәәг эс эрүлх биләв. Хойр килтә тергн нег килән хуһрхла, үкрнь зүүгдҗ ядҗ. Тер мет нег килчн би эс билүв? Хойр

кекай-Джеуна с песней к Ван-хану: «Осел я на востоке Тунке-ручья. Здесь хорошая трава. Кони наши располнели. Вот что скажите хану-отцу моему: «Хан-отец! По какой причине ты меня напугал? Если вздумалось тебе кого-то пугать, почему ты не пугаешь своих негодных сыновей и невесток? Зачем ты так напугал, что равновысокий престол ты принизил, ровноструящийся дым ты развеял? Хан-отец, какой бешеный человек тебя укусил, хан-отец, усилие какого противника тебя заставило вздрогнуть? Хан-отец, мы о чем с тобой говорили? Разве мы не договорились в Джоркалкунском Хулаан-ноут-Буркауте: «Если зубастая змея будет подстрекать, мы ей не поддадимся. Будем верить друг другу, выясняя все через наши уста!». Сейчас хан-отец, разве ты выяснил все через наши уста и со мной разлучился? «Если клыкастая змея будет сводить с ума, мы ей не поддадимся! Будем верить друг другу, выясняя все через наши уста!» — не так ли мы говорили? Сейчас хан-отец, разве ты выяснил все через наши

гүүн хоёрые Ван-хаанда эльгээхэдэ хэлэбэ: «Түнгэ горхоной зүүн бэедэ буубаб. Эндэ ногоониинь һайн, агта моридни тамиржаа. Хаан-эсэгэдэм иигэжэ хэлэгты: «Хаан-эсэгэмни! Юун болоод, ехээр сухалдажа, намайе айлгабаш? Айлгахаа һанаа һаа, муу хүбүүдээ, муу бэреэдээ айлгахаа яанабши?

Үндэр хан шэрээм богони
болотор,
Өөдөө гараха утаанайм
хажуушаа оошотор

юундэ айлгабаш? Хаан-эсэгэмни,

Харатай ёротой хүндэ
Хадхуулба гүш?
Хобтой хоротой хүндэ
Хорлуулба гүш?

Хаан-эсэгэмни, бидэ хоёр юун гэлсээ һэмбибди? Туулын Хара-Түглэдэ уулзаад: «Бидэ хоёр бэе бэедээ найдажа ябая!

Шүдэтэ могойн хадхаа һаа,
Шүлһэндэнь бү хорлуулая —
Шүдэ амаараа хэлсэжэ
ойлголсоё!» —

гэжэ хэлсээ бэшэ һаалди? Хаан-эсэгэмни, мүнөө ши шүдэ амаараа хэлсэжэ ойлголсоод, намһаа хагасаба гээшэ гүш?

«Араата могойн хадхаа һаа,
Адаряадань бү хорлуулая —
Ама хэлээрээ ойлголсоё!» —

гэжэ хэлсээ бэшэ һаалди? Хаан-эсэгэмни, мүнөө ши амаараа хэлсэжэ ойлголсоод, анги болобо гүш? Хаан-эсэгэмни, би

Үсөөнш зонтой байһуу —

nokoe kiluku-ben ququraasu, huker ino jikdun yadayu. Tere metu nokoe kilukun cinu bi ese-u ajuu? Qoyar kurdutai terken nokoe kurduben ququraasu, nouun yadaju. Tere metu nokoe kurdun cino bi ese-u ajuu? Erte udur keeesu Qurcaqus-Buiruq, qanecike-yüen, qoina docin koudun aqa keeju, qan boljuu je ci. Qan bolun baraju, deuner-iyen Tai-Temur-taije, Buqa-Temur qoyar-i alaba je ci. Erke-Qara deu cino alaqdarun, ami-en qoroqcu qarcu, Naimano Inanca-Bilke-qan-tur buruutcu orojuu je. Deuner-iyen alaqci bolba keeju, Kurqan abaqa cino cimadur morilaju ireesu, ci jaun kuun ami-en qoroqun buruutcu, Selanke huruu tutaaju, Qaraun-qabcal sirquldaba je ci. Jici tendece qarurun, Merkidun Toqtoa-da Hujaur-Ujin okiniyen niurqan okcu. Qaraun-qabcal-aca qarcu, Yesukai, qan-ecike-tur mino, ireesu, ci tende ukulerun: Kur-qan abaqa-daca ulus mino aburaju ok! keekdeju, Yesukai qanecike mino cimada tein keen irekdeju Taiciudaca Qunan, Baqaji qoyar-i uduritcu, ulus cino aburaju oksu, keen, cerik jasaju otcu, Qurban-telesut-te bukun Kur-qani qorin qucin

күрдтэ[60] тергн нег күрдән хуһрхла, нүн ядж. Тер мет нег күрдчн би эс билүв? Урд цаг келхлә, Курчакус-Буйрук хан эцкиннь хөөн дөчн көвүдин ах гиж, хан болжч. Хан болхларн, дүүнрән: Тай-Темүр-тайжи Бука-Темүр хойриг алжч. Эрке-Кара дүүчн алгдхларн, әмән хорһж һарч, Наймана Инанча-Билке хаанд бурудж орж. «Дүүнрән алгч болв» гиж, Кур-хан авһчн чамур мөрлж ирхлә, чи зун күүтә әмән хорһн, бурудж, Селаңке урудн дутаж, Караун-хавчгт ширгдвч. Хөөнь тендәс һархларн, Меркидин Токтоад Хужаур-ужин окан нүүрцн өгч. Караун-хавчгас һарч, Есүкай хан-эцкдм ирхләрн, чи тенд үглхләрн: «Кур-хан авһас улсим аврж өг!» — гилэч. Есүкай хан-эцкм чамд, тиим гиж ирхләчн, Тайчиудас Кунан Бакажи хойриг дахулж, «улсичн аврж өгсв», — гиж, церг засж одж, Курбан-телесутд бәәх Курхааг хөрн-һучн күүтә Кашин үзг тал көөж, улсичн аврж өгч. Тендәс ирж,

уста и от меня отделился? Хан-отец! Пусть я малочислен, но не стал бы просить у многочисленных. Пусть я беден, но не стал бы просить у богатых. Если у телеги с двумя оглоблями сломается одна, нельзя запрячь корову. Не я ли был твоей второй оглоблей? Если у двуколки сломается колесо, нельзя кочевать. Не я ли был твоим вторым колесом? Если вспомнить прошлое, то вот оно: после своего отца, Курчакус-Буйрук-хана, ты, будучи старшим среди сорока сыновей, стал ханом. Став ханом, ты убил двух младших братьев: Тай-Темур-тайджи и Бука-Темура. Когда очередь дошла до Эрке-Кара, он бежал к Найманскому Инанча-Билке-хану. Тогда твой дядя, Кур-хан, возмутившись твоим братоубийством, прибыл наказать тебя. Ты же с сотней людей бежал вниз по Селенге и спрятался в ущелье Караун-кабчал. Затем, чтобы польстить Меркидскому Токтоа, ты отдал ему дочь Худжаур-уджин. Выйдя из Караун-ущелья, ты прибыл к моему отцу, Есукай-хану, и сказал: «Спаси и верни мне мой народ от дя-

Олонһоо юуш эрихэгүйб.
Мууш зантай байһуу —
Һайнһаа юуш гуйхагүйб!
Тэргын хоёр хилгэнэй
Тэгшэ нэгэниинь хухарба.
Үрөөһэн хилгэнтэй тэргэдэ
Үхэр хүллэжэ болохогүй.

Тэрээн шэнги би хоёр хилгэнэй үрөөһэниинь бэшэ гүб?

Хоёр мөөртэй тэргын
Хоноомол нэгэниинь эбдэрбэ.
Ашаа тээбэри тээжэ,
Аянда ябажа болохогүй.

Тэрээн шэнги би үрөөһэн мөөршни бэшэ гүб? Үнгэрһэн сагые һанахада иимэ: «Хурчагуус-Буйрууг-хаан эсэгынгээ һүүлээр дүшэн хүбүүдэй ахань байһан тула хаан болоош. Хаан болоод байхадаа Тай-Түмэр-тайжа, Буха-Түмэр гэдэг хоёр дүүнэрээ алааш. Эрхэ-Хара дүүшни алуулха болоходоо, найманай Инанча-Бэлгэ-хаанда тэрьедэн ошоо. Дүүнэрээ алахадаш дураа гутаһан Гүр-хаан абгашни шамайе хэһээхэеэ ерээ һэн. Ши зуун албатанаараа Сэлэнгые уруудан зугадажа, Харагуун хабшалда хоргодоош. Һүүлээрнь мэргэдэй Тогтоходо һаймһаржа, Хужуур-ужин басагаяа хадамнааш. Харагуун хабшалһаа гараад, минии эсэгэ Есүгэй-хаанда ерэжэ: «Гүр-хаан абгымни буляаһан улас иргэниием бусаажа үгыш!» — гэжэ гуйхадаш, Есүгэй-хаан эсэгэмни тайчуудай Хунан Бахажи хоё-

kuun-i Qasin juk hul-deju, ulus cino abu-raju okba je. Tendece ireju Tuula-in Qara-tune qan-ecike mino Yesukai-qan-lua anda bolulcaju, tende Van-qan ecike mino busiren ukulerun: Ene tusa-in cino haci uruqun uruqa cino haci qariulqu-i Deere Tenkeri, Qajarun Iheel medetukai! keen busireksen ajuu je ci. Teuno qoina Erke-Qara Naimano Inanca-Bilke-qan-naca ceriut quyüju cima-tur morilaju ireesu, ci ami-an qoroqan, ulusiyen keju joe-en kuun tutaaju qarcu, Qara-Qitadun Kur-qan-tur Cui-muren-e Sartaulun qajara otba je ci. Nikan hoan ulu daousun, basa Kur-qan-naca daijiju qarcu, Ui-udun, Tan-udun qajariyar yadaju aisurun, tabun imaat sirkoleju saaju ideju, temeen-o cisun qanaju ideju, qaqca soqor qaliun moritu ireba je ci. Qan-ecike-in cimai tein yadaju aisu keen medeju, Yesukai qan-ecike-lue mino anda keelduksen-o tula, setkiju, Toqai Sukekai qoyar-i eserku cino elci ileet, basa bi oesun Kelureno Burki-erki-dece uqtun yorciju, Kuseur-naur-a joluqalduba je bida. Cimai yadaju ireba keen, qubciri qubciju cimada okuet, uridu ecike-tur mino anda

Туулан Кара-тунд, хан-эцкм, Есүкай хаанла анда боллдҗ, тенд, Ваң-хан эцкм, бисрн үглхлэрн: «Эн тусинчн ач ургин ургдчн ач хэрүлхиг Деерк Теңгр, hазрин евэл медтхэ!» — гиҗ бисргсн бээҗч. Түүнэ хөөн Эрке-Кара Наймана Инанча-Билке хаанас цергүд сурҗ, чамтал мөрлҗ ирхлэ, чи эмэн хорhн, улсан гееҗ, цөн күүтэ дутаҗ hарч, Кара-Китадын Кур-ханд Чуй-мөрнд Сартаулын hазрт одвч. Җил эс дуусн, бас Кур-хаанас дээсҗ hарч, Уйгурин, Таңhудын hазрар ядҗ аашхларн, тавн ямад ширгүлҗ, сааҗ идҗ, темэнэ цус ханҗ, hанц сохр халюн мөртэ ирвч. Хан-эцкиг, чамаг «тиигҗ ядҗ аашна»,— гисиг медҗ, Есүкай хан-эцклэм анда келлдснэ төлэ седкҗ, Такай Сүкекай хойриг эсргү элч илгэhэд, бас би эврэн Керүленэ Бурки-эргэс угтн йовҗ, Күсеүр-нуурт золhлдлавидн. Чамаг «ядҗ ирв» гиhэд, гүвчүр гүвчҗ, чамд өгэд, урд эцклэм анда боллдсн йосар Туулаhин Каратунд бидн

ди Кур-хана!» Тогда мой отец с Тайчиудским Кунаном и Бакаджи сам поехал спасать твой народ. Настигнув Кур-хана, жившего в Курбан-телесуте, он прогнал его с тридцатью-сорока людьми в сторону Кашина и вернул тебе твой народ. Вернувшись, в Черной чаще Толы хан-отец и Есукай-хан стали побратимами-андами. Там Ван-хан уверял: «За эту услугу я буду расплачиваться до потомков потомков твоих. Да поможет мне Небо и Земля!». Затем Эрке-Кара привел войска Найманского Инанча-Билке-хана и напал на тебя. Ты вырвался с сотней людей и отправился к Кара-Китадскому Кур-хану на реку Чуй в Сартаульскую землю. Не прожив и года, ты с боем вырвался от Кур-хана и через земли Уйгуров и Тангутов возвращался в бедственном состоянии. Для пропитания ты доил пять коз и пил кровь из вены верблюда. Ты приехал на единственном слепом буланом коне. Хан-отец, когда я узнал, что ты возвращаешься в таком состоянии, мне вспомнилось твое побратимство с моим отцом, Есукай-ханом.

рые ударидажа, сэрэгээ жагсаан ошоод, Гурбан-Тэлэсүүдтэ байhан Гүрхаание хори-гушан хүнүүдтэйнь Хашин тээшэ намнаад, уласышни абаржа үгөө бэлэй. Тэндэhээ ерэжэ, Туулын Хара-Түглэдэ минии эсэгэ Есүгэй-хаантай анда нүхэд болоо hэнта. «Энэ туhыншни ашые үри hадаhанайшни байhан сагта дээдэ тэнгэри газар хоёр хараха үзэхэ!» — гэжэ, Ван-хаан, тэндэ эсэгэдэм хэлээ hэнта. Тэрэнэй hүүлээр Эрхэ-Хара найманай Инанча-Бэлгэ-хаанhаа сэрэг асаржа, шамда добтолходонь, амяа абаран, зуун хүнөөр зугадан гаража, Хара-Хитадай Гүр-хаанда Чуй мүрэнэй сартуулай газар худар ошоо hэнши. Жэл болонгүй, Гүрхаанhаа дайгаар мүлтаржа, үйгүүр, тангадай дайдаар ядаран ябажа, табан ямаа hаажа, тэмээнэй шуhа ханан уужа, ганса hохор халюун моритой ерээ бэлэйш. Хаан-эсэгэ, шинии ядуу юумэ бусажа ябаhыеш дуулахадаа, Есүгэй-хаан эсэгэтэйм анда нүхэд hэн гэжэ хайрлаад, Тахай Сүхэгэй хоёрые урдаhааш эльгээгээ hэм. Һүүлээрнь Хэрлэнэй Бурхи-Эрьеhээ өөрөө угтан ошожо, Гүсэгүүр нуурай эрьедэ уулзаа hэмди. Шамайе ядаржа ерэбэ гээд, алба татари суглуулжа үгөө hэм. Урдань эсэгэ-

keeldukser yosuar Tu-
ula-in Qara-tun-ne bida
qoyarum ecike koun ke-
elduksen yosun tere ulu-u
bi? Tere ubul cimai ku-
ryeen dotora oroulju te-
jieba je. Ubul ubulje-
ju, jasaju namur ino
Merkit-irkeno Toqtoa-
beki-tur morilaju, Qa-
diqliq-niruun-o Muru-
ce-seul qatqulduju, Toq-
toa-beki-i Barqujin-to-
kum juk huldeju, Mer-
kit irke daouliju, oloan
aduu, ordo-ker ano, ta-
riyat ano bukude-i ab-
cu, qan-ecike-de okba je
bi. Oleksen-i cino udur
duli-de ese kurkeba je
bi! Turuqsan-i cino sa-
ra-in jarim-a ese kurke-
ba je bi! Basa bida Ku-
cukurtai-Buiruq-qani
Uluq-taq-un Soqoq-usu-
naca Altai dabaulun
huldeju, Urunqu huruu
oduat, Qicil-basi-naur-a
muqutqaju abuai je bi-
da. Tendece qariju ai-
suqui-tur, Naimano Kok-
seu-Sabraq Baidariq-bel-
cire ceriudiyen jasaju
baiduqui-tur, udesi jil-
da boldaju, manaqaru
erde qatqulduya keen
jasalduju qonoasu, qan
ecike mino, ci baidal-
duriyan qalnaut tuleul-
ju, suenide Qara-seul
oede kodolba je ci. Ma-
naqar erde ujeesu, bai-
dal-duriyan ukai bolda-
run, cimai kodoldeju:
ede-ci bidan-i tulesilen
ajuu! keeju, bi ber ko-
dolju, Eder-Alta-in Bel-
ciriyer ketulju, ireju,

хойр «эцк-көвүн» —
гилдсн йосн тер эс
билү? Тер үвл ча-
маг күрән дотран
орулҗ теҗәләв. Үвл
үвлзҗ, засҗ намртнь
Меркид иргнә Ток-
тоа-беки тал мөрлҗ,
Кадиклик-нурһнд Му-
руче-сеүлд хатхлдҗ,
Токтоа-бекиг Барку-
җин-токум үзг тал
көөҗ, Меркид ирг
дәәлҗ, олн аду, өр-
гә-геринь, тәрәһинь
бүгд авч, хан-эцкт
өгләв. Өлсхичн өдр
дүләд эс күргләв.
Түрхичн сарин зәр-
мднь эс күргләв. Бас
бидн Кучукуртай
Буйрук-хааг Улук-
тайин Сокок-Уснас
Алтай давулн көөл-
дҗ, Уруңку уру
одад, Кичил-баши
нуурт муудхҗ авла-
видн. Тендәс хәрҗ
аашхд, Наймана Көк-
сеү-Сабрак Байда-
рик белчрт цергүдән
засҗ бәәлдхд, асхн
болж, «өрүн эрт хат-
хлдйа» гиҗ яслдҗ
хонхла, хан-эцкм,
чи бәәрндән һал-
муд түлүлҗ, сөөд
Кара-Сеүл өөд көд-
лвч. Өрүн эрт хәләх-
лә, бәәрндән уга
болхла, чамаг көдл-
хлә: «Эднчн маднг
түлшүлхәр бәәҗ!» —
гиҗ, би чигн көдлҗ,
Эдер-Алтайин белч-
рәр гетлҗ ирҗ, Саа-
ри-кеер буулав. Тенд
чамаг Коксеү-Саб-

Тогда я послал тебе
навстречу Такая и Су-
кекая. Затем я сам вы-
ехал к тебе из Керу-
ленского Бурки-Эрки
и мы встретились у
озера Кусеур. Желая
помочь, я собрал для
тебя налог. Тогда ты в
Черной чаще Каратун
на Толе разве не по-
клялся быть со мной
как отец с сыном? В ту
зиму я взял тебя в свой
курень и кормил. Пе-
резимовав, осенью я
двинулся на Меркид-
ского Токтоа-беки. Раз-
бив его у Кадиклик-
нургуна и Муруче-сеу-
ла, я прогнал его в сто-
рону Баркуджин-току-
ма, а его племя и мно-
гочисленные табуны,
имущество — все отдал
тебе. Не было дня, что-
бы ты голодал. Не бы-
ло месяца, чтобы ты
страдал! Еще мы на-
пали на Кучукуртай
Буйрук-хана и гнали
от Улук-тагского Со-
кок-усуна через Алтай
вниз по Урунку до Ки-
чил-баши озера, где
его и поймали. Когда
мы оттуда возвраща-
лись, у Байдарик-бел-
чира нас встретил Най-
манский Коксеу-Саб-
рак. Встреча произо-
шла под вечер, поэто-
му мы, решив сразить-
ся утром, заночевали.
Ты же, хан-отец, тогда
разжег на своем месте
огни и ночью тронул-

тэймни анда болоһон
ёһоор та бидэ хоёр эсэгэ
хүбүүн болобобди гэжэ
Туулын эрьедэхи Хара-
Түглэдэ тангариглалсаа
бэшэ һэн гүбди? Тэрэ
үбэл шамайе хүреэндээ
оруулжа тэжээгээб. Хой-
то намарынь мэргэд угай
Тогтохо-бэхидэ добтол-
жо, Хадаглиг нюруугай
Мүреөчи сээл гэжэ газар-
та тулалдажа, Тогтохо-
бэхиие Бургуужан-Тү-
хэм руу намнажа, угсаа-
таниие адууһа мал-
тайнь, зөөри зөөшэтэйнь
шамда үгөө бэлэйб.
Нэгэш үдэр
Гэдэһыш үлдэхөөгөөгүйб,
Нэгэш һара
Тамирыш алдахуулаагүйб!
Үшөө бидэ Гүшэгэдүүн-
Буйрууг-хаании Улаг-
Тахын Сохог уһанһаа
Алтай дабуулан намна-
жа, Уранга голые уруу-
дан, Хэшэлбаша нуурай
эрьедэ бута сохёо бэлэйб-
ди. Тэндэһээ бусажа яба-
тарнай Байдараг бэлшэр-
тэ найманай Хүгсүү-Саб-
раг тулалдахаар бэеэ зэ-
һээд байба. Үдэшэ боло-
һон байжа, тулалдаагаа
эртэ үглөөгүүр хэхэ гэжэ
хэлсээд, хоноо һэмди.
Хаан-эсэгэмни, тогтоһон
газартаа олон түүдэг та-
бюулаад, һүни Хара сээл
өөдэ ябашаһан байгааш.
Үглөөгүүр үгы байха-
даш: «Эдэш маниие дай-
санай аманда оруулха
гээ байна!» — гэжэ һа-
наад, байраһаа хүдэлжэ,
Эдэр-Алтайн бэлшэрые
гаталаад, Саари талада

Saari-keer-e baouba je. Tende cimai Kokseu-Sabraq nekeju, Sankumun eme-kou irke-orqa bukude-i abuat, qan-ecike-in cino Teleketu-amasar-a bukun jarimut irken aduun-ideen cino daouliju oduasu, Merkidun Toqtoa-in koun, Qudu Cilaun qoyar, irke-orqa-bar-iyan cima-tur burun, tere soor-tur ecike-duriyen neilen Barqujin oroan, cima-daca dayijin kodoljuui je. Tende, qan-ecike mino, ci: Naimano Kokseu-Sabraq-a irke-orqa-ban daouliqdaba bi. Koun mino, Dorben Küluudien okcu ile! keeju ileesu, cino metu ulu setkin, tende bi Boorcu, Muqali, Boroqul, Cilaun-Baatur, ede Dorben Küluudien, ceriut jasaju ileesu, ede Dorben Küluudun mino urida Hulaan-qut-da Sankun baiduqu bolun, morinoan quya qaqdaju aldaqu bolju bukui-tur, ede Dorben Küluut mino kurcu, Sankumi aburaat, eme-kou irke-orqa selte bukude-i aburaju okuesu, tende qan-ecike mino busiren ukulerun: Kouno-en Temujin-e odun baraqsan irke orqo-ban Dorben Küluudien ileju aburaju okteba! keeju bilee ci. Edoe, qan-ecike mino yanbar cimar-tur mino cimatba ci? Cimarun yosun-tur elcin ile. Ilerun, Quba-

рак некж, Саңкуна эм кү, ирг-өргә бүгд авад, хан-эцкин, чини Телекетү-амасарт бәәсн зәрм ирг, адуидәһичн дәәлж одхла, Меркидын Токтоаһин көвүд Куду Чилаун хойр ирг-өргәһәрн чамд бәәһәд, тер сөрлһнд эцкләһән ниилн, Баркужин орн, чамас дәәсж көдлж. Тенд, хан-эцкм, чи: «Наймана Көксеү-Сабракд ирг-өргәһән дәәлгдвв. Көвүм, дөрвн күлгүдән өгч илгә!» — гиж илгәхлә, чамла эдл эс сеткн, тенд би Боорчу, Мукали, Борокул, Чилаун-Баатур — эдн дөрвн күлгүдән засж илгәхлә, эн дөрвн күлгүдинм урд Хулан-кутд Саңкун дәәлдх болад, мөрнәнь һуйар хагдж, алгдх болж бәәхт, эн дөрвн күлгүдм күрч, Саңкуниг аврад, эм күүһинь, ирг-өргә селт бүгдинь аврж өгхлә, тенд хан-эцкм бисрн үглхләрн: «Көвүндән, Темүжинд, одн, баргдсн ирг-өргәһән, дөрвн күлгүдән илгәж, аврж өггдүв!» — гисн биләч. Ода, хан-эцкм, ямаран чинртм уурлвч? Чимәлхләрн, йосндан элч илгә. Илгәхләрн, Кубарикури Идуркен

ся вверх по Кара-сеулу. Когда утром тебя не оказалось на месте, я подумал: «Они хотели, видимо, нас принести в жертву!» — и тоже тронулся в путь и, пройдя через Эдер-Алтайский склон, достиг Саари-кеер. Тогда Коксеу-Сабрак последовал за тобой и захватил твоих людей, живших в Телекету-амсаре, угнал скот и табуны. Тогда же сыновья Меркидского Токтоа Куду и Чилаун, бывшие с тобой, отделились от тебя и ушли на соединение с отцом в сторону Баркуджина. Тогда ты, хан-отец, прислал весть: «Найманский Коксеу-Сабрак захватил моих людей и имущество. Сынок, пришли четырех своих куликов-героев!». Я не стал думать, как ты, а послал Боорчу, Мукали, Борокула и Чилаун-Баатура — четырех своих кулюков. Прежде, чем они прибыли, Санкун сражался у Хулаан-кута. Уже конь его был ранен в бедро, а сам он вот-вот должен был погибнуть, но тут подоспели четыре кулюка и спасли ему жизнь, жену и подданных. Тогда, хан-отец, ты заверил: «Мой сын Темуджин спас мой погибший народ,

буугаа һэм. Тиихэдэ Хүгсүү-Сабраг хойноһоош хүсэжэ, Тэлгэтүү амһарта байһан зонииеш, адуу малыеш буляажа ошоо һэн. Тэрэ үедэ шамтай ябаһан мэргэд угай Тогтохо-бэхиин Хүтүү, Шулуун гэдэг хоёр хүбүүд шамһаа таһаржа, эсэгэтээ ниилэхээ Баргуужан тээшэ ябашоо бэлэй. Тиихэдэнь, хаан-эсэгэмни, намда мэдээ эльгээгээ һэнши: «Найманай Хүгсүү-Сабраг албатан зониием, адуу малыем дайлан абаба. Хүбүүмни, дүрбэн мэргэн баатараа эльгээгыш!» Тиихэдэ би шам шэнги муу һанангүй. Боорчи, Мухали, Борохул, Шулуун-баатар дүрбэнии сэрэгтэйгээр эльгээгээ һэм. Эдэ дүрбэнэй хүрэжэ ошохын урда тээ Сангуун Улаан хада гэжэ газарта найманууд-тай дайлалдажа, мориноойнгоо гуяа харбуулхада, ябаган болоод бариг-дахаа байтарнь, дүрбэн мэргэн баатарнуудни ошожо, өөрыень, һамга үхибүүдыень, албатан зониинь абараа һэн. Тиихэдэ: «Тэмүүжэн хүбүүмни, дүрбэн мэргэн баатарнуудаа эльгээжэ, алдаһан уласыем абаржа үгэбэш!» — гэжэ, хаан-эсэгэмни, хэлээ һэнши. Мүнөө, хаан-эсэгэмни, юун дээрэһээ намда сухалдаба гээшэбши? Гомдоһон байгаа һаа, элшээ эльгээ. Хулбари-Хүри Эдэргэн хоёроо эльгээгээ-

riquri, Idurken qoyar-i ile. Qoyari ese ileesu nokoji-i ile!» keeju ileesu;

хойриг илгә. Хойриг эс илгәхлә, негинь чигн илгә!» — гиҗ илгәҗ.

прислав четырех кулюков!». Сейчас, хан-отец, по какой причине ты обозлился? Если чем не доволен, посылай послов. Из послов посылай Кубарикури и Идуркена. Если не сможешь послать обоих, то пошли одного!».

рэй, хоюулайнь эльгээжэ шадахагүй һаа, нэгыень эльгээ!» — гэжэ захиба.

§ 178. Ede ukes-tur Van-qan ukulerun: «Ai soiluq! Kounece-en qaqacaquyu? Tore-dece qaqacaba! Hiriceku-yu? Uyile-dece hiriceba bi!» keen, dura aljaat ukulerun: «Edoe kou-ben ujeju, maoui setkiesu, ene metu cisu-ban qarqaqdasu!» keen, andaqaju siki quruunoan toli onubci qituqaibar qatquju, cisun ciburiuju ucuukan daqtaitur kiju: koun-e mino ok! keeju ileba.

Эн үгмүдт Ваң-хан үглхләрн: «Ай, зүүлг! Көвүнәсн һаҗ хаһцхв? — гиһәд бәәҗ, төрәсн хаһцвв. Керчгдхв, гиһәд бәәҗ, үүләсн керчгдвв»,— гиҗ, дур алдад үглхләрн: «Ода көвүһән үзҗ, му седкхлә, эн мет, цусан һарһулсв!» — гиҗ андһарлҗ, чигчхә хурһан толь-онувч утхар хатхҗ, цусан цуврулҗ, үчүкн савд кеҗ, «көвүндм өг!» — гиҗ илгәв.

На эти слова Ван-хан сказал: «Ой, дурак!.. Желая сохранить родного сына, я расстался с властью! Боясь разлучиться с сыном, отлучен я от дела!» — и с чувством поклялся: «Если я увижу сына Темуджина и подумаю о нем плохо, то пусть точно так же прольется моя кровь!». Он перочинным ножом уколол мизинец и, нацедив крови, отослал ее Темуджину в знак верности клятве.

Имэ үгэ дуулаад, Ван-хаан үгэлбэ: «Ай зүнэг!
Хүбүүгээ би алдаба гүб?
Хуули засагаа алдабаб!
Үриеэ би зайсуулба гүб?
Үйлэ хэрэгһээ зайсабаб!» — гэжэ хэлээд, ехээр гэмшэбэ: «Одоо хүбүүгээ харахадаа, муу һанаа һаамни, энээн шэнгеэр шуһам адхараг!» — гээд, донгорог гаргажа, шэгшыгээ хадхажа, шуһаяа жаахан амһартада дуһаагаад: «Хүбүүндэмни абааша!» — гээд эльгээбэ.

§ 179. Basa Cinkis-qaqan Jamuqa-anda-da ukule keen ukulerun: «Qan-ecike-dece mino ujen yadaju qaqacaulba ci. Urida bosuqsan bidan-o qan-ecike-in Koko Cun uuju bulee. Nada urida boscu uqdarun, naidaba je ci. Edoe qan-ecike-in Koko Cun baratqun! Kedui je qoroqun ta!» keeju ileba. Basa Cinkis-qaqan Altan Qucar qoyar-a uku-

Бас Чиңгс-каһан «Җамука андад үгл» гиҗ үглхләрн: «Хан-эцкәсм үзн ядҗ, хаһцулвч. Урд боссмидн хан-эцкин көк шаазңгас уудг билә. Намаг урд босҗ уухла, үлү үздг биләч. Ода хан-эцкин көк шаазң бартн. Кедү юм хорахмт?» — гиҗ илгәв. Бас Чиңгс-каһан Алтан Кучар хойрт кел гиҗ, үг-

Еще Чингис-каган велел сказать Джамуке-побратиму: «Будучи не в силах видеть нас вместе с ханом-отцом, ты разлучил нас. Когда-то в детстве тот, кто раньше вставал, пил из голубой чаши хана-отца. Когда я, раньше проснувшись, пил из чаши, ты всегда завидовал. Сейчас можете голубую чашу хана-отца испить до дна. Много

Чингис-хаан Жамууха-андадаа захяа эльгээбэ: «Намайе үзэн ядажа, хаан-эсэгэһээм хагасуулбаш. Хамта байхадаа, түрүүн бодоһон хүмнай хаан-эсэгынгээ хүхэ аягаар айраг уудаг бэлэй. Би эртэ бододог хадаа, хүхэ аягаһаа ууха эрхэдэ хүртэдэг байгааб. Ши атаархаад, намайе үзэн ядадаг болоош. Мүнөө хаан-эсэгын хүхэ аягаһаа хүртэжэ ябагты! Хэды уугша аабта?» Алтан Хучар хоёрто Чингис-хаан баһа иимэ захяа эльгээбэ: «Та хоёр

le keen ukulerun: «Ta qoyar nama tebciju ileu-u kesu keeleai ta? Juqa-juu kesu keeleai ta? Qucar-i cima-i Nekun-taije-in koun keeju bidanaca: ci qan bol! keeesu, ese bolba je ci. Altan-i cima-i: Qutula-qan-lu meden yabulua; ecike-yüen meden aqsaar — ci qan bol! keeesu, ese ku bolba je ci. Deere-ece Bartaǹ-Baatur-un koun keeju Saca, Taicu qoyar-i: ta qat bolutqun! keeju yadaba je bi! Tan-i qat bolutqun keeju yadaju, tan-a: ci qan bol! keekdeju, meden yabuba je bi. Tan-i qat boluqsan boesu, oloan dain-tur alqinci haulqaqdaasu, Tenkeri-de iheekedesu, daisun kuun-i daouliqui-tur, Qacar qoa oki qatun eme-i, qarqan sain aqta abciraju, okuai bulee je bi. Oroa koreesun-tur uturauldaasu, qada-in koreesun qa ino niketele siqaju okuai bulee je bi. Kun-no koreesu quya ino niketele siqaju okuai bulee je bi. Keer-un koreesu keeli ino niketele siqaju okuai bulee je bi. Edoe qanecike-de mino saitur nokoceju okutkun! Uidanqa keekdeu je ta. Cautquri-in turuq-ele ajuui — bu keelutkun! Qurban mured-un teriun ken-e ber bu baoulutqun!» keeju ileba.

лхлэрн: «Та хойр намаг хораҗ, уга кесү гилт? Зуhудж, кесү гилт? Кучариг, чамаг, «Некүн-тайҗин көвүн» гиҗ, «маднас чи хан бол!» — гихлэ, эс боллач. Алтаниг, чамаг, «Кутула-хан улс медн йовла, эцкэн медсэр чи хан бол!» — гихлэ, эс боллач. Деерэс Бартан-Баатурин көвүн гиҗ, Сача Тайчу хойрт «та хад болтн!» — гиҗ ядлав. Тадниг «хад болтн» — гиҗ ядҗ, тана «чи хан бол!» — гисэр медн йовлав. Тадниг хад болсн болхла, олн дәәнд уулhнч болад, Теңгрт евэгдхлэ, дәәсн күүг дәәлхд, хачр hо окн-хатн эмиг, харан сэн агт авч ирҗ, өгх билэв. Оран гөрәснд удрдулгдвас, хадын гөрәсиг хань негдтл шахҗ, өгх билэв. Гүүнэ гөрәсиг hуйнь негдтл шахҗ, өгх билэв. Кеерин гөрәсиг кеелнь негдтл шахҗ, өгх билэв. Ода ханэцктм сәәтүр нөкцҗ өгтн. Уйдңh кевзэт. «Чауткуриhин тулг эн бәәҗ гиҗ, бичэ келтн. Һурвн мөрдин экнд кениг чигн бичэ буултн!» — гиҗ илгэв.

ли вы вместите?». Еще Чингис-каган велел передать Алтану и Кучару: «Вы говорили, что меня уничтожите? Из лести ли вы это говорили? Кучар, тебе же предлагали, как сыну Некун-тайджи, стать ханом! Но ты не согласился. Алтан, и тебе говорили: «Кутулу-хан правил, правь и ты», но ты не согласился. Далее, как сыновьям Бартан-Баатура, я предлагал Саче и Тайчу быть ханами, но не смог их убедить! Когда вы мне предложили быть ханом, я согласился. Если бы вы были ханами, я бы в сражениях шел впереди и, если бы Небо даровало победу, прекрасноликих дев и статных коней приводил и вам отдавал. При облаве горных зверей, я бы их так прижимал к вам, что их передние ноги стали бы едины. Лесных зверей я бы так подгонял к вам, что их задние ноги стали бы едины. Степных зверей я бы так поджимал к вам, что их животы стали бы едины. Сейчас же вы хану-отцу моему хорошо служите! Не давайте ему печалиться! Не говорите: «Вот опора Чаутку-ри!». У истоков трех рек никого не губите!».

намайе орхихо гээ гүт, али хара мэхэ гаргажа, худхажа байна гүт? Хучар, Ңэхүүнтайжа абгымни хүбүүн хадаш, бидэнэй хаамнай боло гэхэдэмнай, өөрөө арсаа hэнши. Алтан, шамда хэлээ hэмди: «Хутала-хаан маниие зонхилжо байгаа, шишье хаан боложо, эсэгэдээл адляар зонхило!» — гээ бэлэйбди. Тэд ши баhа арсаа hэнши. Саашань Бартаан-баатарай хүбүүд Сача Тайчуу хоёрые ахамад гэжэ хан шэрээ эзэлэгты гээб. Тэдэ хоёр зүбшөөгөөгүй! Ңамайе хаан боло гэжэ таанадай гуйхада, би хаан болооб. Танай хаашуул болоо hаа, олон дайнуудта би алганшатүрүү боложо дайлалдаад, тэнгэриин үршөөлөөр дайсанаа дараа hаа:

Хасар ягаан хатадые,
Хатар hайта моридые
Хаандаа үгэхэ бэлэйлби.
Аба хайдаг хэхэдээ,
Азатай ябажа ерэхэдээ,
Уула хадын гүрөөhые
Унагаажа үгэхэ бэлэйлби.
Тала хээрэ агнахадаа,
Тарган гүрөөhэ харбажа,
Эшээндэ байдаг ангуудые
Элбэгээр үгэхэ бэлэйлби.
Хаан-эсэгэдэм одоо
Һайнаар алба хэгты,
Һанаа үнөөндэ бү оруулагты!
«Чаутхүриин түшэг!» — гээд, намайе
Шашажа худалаар бү хэлэгты!
Гурбан гүрэнэй эхие
Гуламтамнай гэжэ сахигты!» —

гэжэ тэдээндэ хэлэхыень захиба.

§ 180. Basa Cinkis-qaqan Tooril-deu-de ukule keen ukulerun! «Deu keeku yosun. Tumbinai, Caraqai-Linqu qoyar-un Oqda-bool-iyar bilaju ireba je. Oqda-bool-un koun Subekai-bool bulee. Subekai-bool-un koun Kokocu-Qirsan bulee. Kokocu-Qirsan-o koun Yekai-Qoantaqar bulee. Yekai-Qoantaqarun koun-Tooril, ci: Ken-o ulus-ut oksu, keen, jusuridun yabuyu ci? Mino ulus Altan Qucar qoyar kene-ber ulu medeulkun buyu je! Cima-i deu keeku yosun: Borqai-in mino bosoqa-in bool, elincuk-un mino eudeno encu bool! keeju ilekui mino eimu».

Бас Чиңгс-каһан «Тоорил дүүд үгл!» гиҗ үглхләрн: «Дү» гих йосн: Тумбинай Чаракай-Линңку хойрт Окда-боолар болҗ ирҗ. Окда-боолын көвүн Сүбекай-боол билә. Сүбекай-боолын көвүн Кокочу-Кирсан билә. Кокочу-Кирсана көвүн Екай-Коантакар билә. Екай-Коантакарин көвүн Тоорил чич. Кенә улс өгсв гиҗ зүслдн йовнач? Мини улсиг Алтан Кучар хойр кенәр чигн эс медүлх бәәҗ. Чамаг дү гих йосн: «Боркаһинм босхан боол, элнцгинм үүднә инҗ боол!» — гиҗ илгәхм эн!

Еще Чингис-каган повелел: «Скажите младшему брату Тоорилу Ван-хану, что младшим братом его называю я вот почему: у Тумбиная и Чаракая-Линку был раб Окда-боол. Сыном Окда-боола был Субекай-боол. У Субекай-боола был сын Кокочу-Кирсан. У Кокочу-Кирсана был сын Екай-Коантакар. Сыном Екай-Коантакара являешься ты, Тоорил. Чей народ ты собираешься отдать? Мой народ Алтан и Кучар никому бы не должны были подчинять. А младшим считаю тебя потому, что твой предок у пращура моего был наследным рабом у порога, у прадеда моего был рабом у двери!».

Чингис-хаан Тоорил дүүдэ захяа эльгээбэ: «Юундэ шамайе дүүмни гэнэбиб? Түмбинэй Шархай-Лёнхо хоёр дайнда ябаад ерэхэдээ, Орго богоолые олзолжо асараа юм. Олзо богоол Сүбэгэй гэжэ хүбүүтэй болоо һэн. Сүбэгэй богоолой хүбүүн Хүхэшэ-Хирсаан, Хүхэшэ-Хирсаанай хүбүүн — Ехэ -Хондогор бэлэй. Ехэ Хондогорой хүбүүн ши, Тоорил, болонош. Ши хэнэй албатан зониие эзэлхэ гэжэ шарбаганажа ябанаш? Минии уласые Алтан Хучар хоёр хэндэшье мэдүүлхэгүй. Юундэ шамайе дүүмни гэнэбиб гэхэдэ, шинии элинсэг

Хаан хулинсагайм
Хаалгын богоол һэн.
Үбгэ эсэгэнэрэйм
Үүдэнэй богоол һэн.

Хэлэхэ юумэмни иимэ!»

§ 181. Basa Cinkis-qaqan Sankun-anda-da ukule keen ukulerun: «Dekeltu toreksen koun— bi ajuu je. Nicukun toreksen koun — ci ajuu je». «Qan-ecike bidan-o bida qoyar-i sacau asaraun bulee. Jaura oroqdaquiaca Sankun-anda nama naidaju huldeba je ci. Edoe qan-ecike-in bidan-o juruke ino ulu joboan ude manaqari oroju qarcu serkueju yabu! Uyen-o setkil-iyen ulu talbin, qan-ecike-i amitu boetele qan bolsu keen,

Бас Чиңгс-каһан Саңкун-андад үгл», — гиҗ, үглхләрн: «Девлтә төрсн көвүн би бәәҗв. Нүцкн төрсн көвүн чи бәәҗч. Хан-эцкмдн мадн хойриг цацу асрдг билә. Зуурмидн орхар, Саңкун-анда, намаг нәәлҗ үлдвч. Ода хан-эцкинмидн зүркинь эс зован, үд-өрүнд орҗ һарч, сергәҗ йов. Уйн седклән эс тәвн, хан-эцкиг әмд бәәтл, «хан болсв» гиһәд, хан-эц-

Еще Чингис-каган велел передать Санкуну-побратиму: «Мальчиком, рожденным в рубашке, оказался я. Мальчиком, рожденным голым, оказался ты. Хан-отец нас растил одинаково. Вставая между нами, Санкун-анда, ты завистью движим. Теперь не мучь хана-отца, навещай каждый день его, чтобы подбодрить. Отбрось молодые думы и при жизни хана-отца не стремись сделаться ханом. Не тер-

Чингис-хаан мүн Сангуун-андадаа захяа эльгээбэ:

«Самсатай түрэһэн хүбүүн —
Энэ би байнаб.
Нюсэгэн түрэһэн хүбүүн —
Тэрэ ши байнаш.

Хаан-эсэгэ ши бидэ хоёрые тон адлиханаар хүн болгоо. Сангуун-анда, хаан-эсэгынгээ ойро ошоходом, ши хоролхон, намайе үлдэдэг һэнши. Мүнөө хаан-эсэгынгээ һанаае заһажа, үдэшэ үглөөгүй гэртэнь орожо гаража бай! Гэнэн сэдьхэлээ орхи, хаан-эсэгынгээ мэндэ байхада, хаан бо-

qan-ecike-in bidan-o setkil joboaju bu alqasaul!» keeet: «Sankun-anda elci ile! Ilerun, Bilke-beki Todoen qoyar-un nokod-i ile!» keeju ileba. «Nadur elcin ilerun, qan-ecike qoyar elcin ile! Sankun-anda qoyar-ku elcin ile. Jamuqa-anda qoyar ku elcin ile. Altan qoyar-ku elcin ile. Qucar qoyar-ku elcin ile. Aciq-Sirun qoyar-ku elcin ile. Qaciun qoyar-ku elcin ile!» keen, Arqai-Qasar Sukeqai-Jeun qoyari, edui ukes daou bariulju, ileba. Ede ukes ein ukulekdeju, Sankun ukulerun: «Keli qan-ecike keeku bulee? Qiduaci-ebuken ese-u keeku bulee? Nama keli anda keen bulee? Toqtoa-boe Sartaqcin qonino seul jubciju yabuyu ese-u keeku bulee? Edeer ukes-un arqas

кинмидн седкл зоважң бичэ алхцл!» — гиhэд, «Саңкун-анда, элч илгэ. Илгэхлэрн, Билке-беки Тодоен хойр нөкдэн илгэ!» — гижң илгэв. «Намд элч илгэхлэрн, хан-эцк, хойр элч илгэ. Саңкун-анда, хойр кү элч илгэ. Җамука-анда, хойр кү элч илгэ. Алтан, хойр кү элч илгэ. Кучар, хойр кү элч илгэ. Ачик-Ширүн, хойр кү элч илгэ. Качиун, хойр кү элч илгэ!» — гижң, Аркай-Касар Сүкекай-Җеүн хойрт эдү үгмүд, ду бэрүлжң ил-

зай душу хана-отца, не стремись его перешагнуть! Санкун-анда, присылай послов! Из послов пришли Билке-беки и Тодоена! Хан-отец, присылай двух послов! Джамука-анда, присылай двух послов! Кучар, присылай двух послов! Алтан, присылай двух послов! Ашик-Ширун, присылай двух послов! Качиун, присылай двух послов!». Песню с этими словами он послал через Аркай-Касара и Сукекай-Жеуна. Когда послы доставили послание, Санкун воскликнул: «Когда это он говорил «хан-отец?»

лохом гэжэ байгаашаш муу. Хаан-эсэгынгээ hанаае бү зобоо, хаан-эсэгэhээ үлүү болохом гэжэ бү hана! Сангуун-анда, элшэ эльгээ! Бэлгэ-бэхи Тодоёон хоёрые эльгээ! Хаан-эсэгэ, хоёр элшэ эльгээ! Сангуун-анда, хоёр элшэ эльгээ. Жамууха-анда, хоёр элшэ эльгээ. Алтан, хоёр элшэ эльгээ. Хучар, хоёр элшэ эльгээ. Ашаг-Шэрүүн, хоёр элшэ эльгээ. Хачуун, хоёр элшэ эльгээ!» — гэбэ. Эдэ захяануудые хүргэхыень Архай-Хасар Сүхэгэй-Жэгүүн хоёрые ябуулба. Энэ захяаень абахадаа, Сангуун хэлэбэ: «Хэзээ «хаан-эсэгэ» гэжэ нэрлээ юм? «Алуур-

uqaqdaba. Qatquldua-no teriut ukes bi. Bilke-beki Todoen qoyar qatquldutqui tuq bosqatqun! Aqtas tarqu-laulutqun, ariyal ukai bi je!» keeba. Tedui Van-qan-naca Arqai-Qasar qariqui-tur, Sukekai-Jeuno eme-koun tende, Tooril-tur, ajuu. Otqu juruke yadaju, Sukekai-Jeun Arqaiaca qocorcuui. Arqai ireju, ede ukes Cinkis-qaqan-na ukuleba.

гэв. Эн үгмүд иигҗ үглхлә, Саңкун үглхләрн: «Кезә «хан-эцк» гидг билә. «Кудач-өвгн» эс гидг билү? Намаг кезә «анда» гидг билә? «Токтоа-бекиhин сартакчн хөөнә сүл зөвшәҗ йовгч» гиҗ эс келдг билү? Эн үгмүдин учр-утхнь медгдв. Эдн хатхлдана түрүн үгмүд бәәҗ. Билке-беки Тодоен хойр, хатхлдх туг босхтн. Агтмуд тарhлултн, аярл уга бәәйә!» — гив. Тиигхд, Ваң-хаанас Аркай-Касар хәрхд Сүкекай-Җеүнә эм күн тенд, Тоорилд, бәәҗ. Одх зүрк ядҗ, Сүкекай-Җеүн Аркайас хоцрҗ. Аркай ирҗ, эн үгмүд Чиңгс-каhанд үглв.

Разве не величал отца старым убийцей? Когда это он меня называл андой? Разве не называл меня ублажителем хвоста сартакской овцы Токтоа-беки. Это слова, произносимые перед сражением. Билке-беки и Тодоен, поднимите знамя войны! Подкормите коней, не будем медлить!». Когда Аркай-Касар возвращался от Ван-хана, жена Сукекай-Джеуна жила там, у Тоорила. Будучи не в силах расстаться с ней, Сукекай-Джеун отстал от Аркая. Аркай доложил эти слова Чингис-кагану.

ша үбгэн» гэхэhээ ондоо үгэгүй бэшэ hэн гү? Ңамайе «анда» гэжэ хэзээ нэрлээ юм? «Тогтохо-бэхиин сартуул хони hүүлдэгшэ» гэдэг бэшэ hэн гү? Эдэ үгэнүүдэйнь удха ойлгостой. «Дай эхилээ» гэжэ байна. Бэлгэбэхи Тодоёон хоёр, дайнай туг үргэгты! Агта моридоо hойжо бэлдэгты!» — гэжэ захирба. Архай-Хасарай Ван-хаанhаа бусаха замдань Сухэгэй-Жэгүүнэй hамга, үхибүүд Тоорилойдо байгаа. hамгаяа орхихоо зүрхэ алдаад, Сүхэгэй-Жэгүүн Архайтай ябалсабагүй. Архай гансаараа бусажа, энэ үгыень Чингис-хаанда дамжуулба.

§ 182. Tedui Cinkis-qaqan oduat, Baljuna-naur baouba. Tende baouqitur, Coos-Caqan Qorulas job tende uciralduba. Tende Qorulas ulu bulqan elsen ireba. Onqudun Alaqus-diqit-quri-daca Asan Sartaqtai caqan temeetu min-qan irkes tauju, Erkune-muren huruu bulu-qat keremun qudalduju abura aisurun, Baljuna usulan oroqui-tur, uciraba.

Тиигхд Чиңгс-каhан одад, Балҗуна нуурт буув. Тенд буухд, Чоос-Чакан Корулас зөв тенд учрлдв. Тенд Корулас эс буцн, элгсн ирв. Оңкудын Алакуш-дикиткуриhас Асан-Сартактай цаhан темәтә, миңhн иргс тууҗ, Эркүн-мөрн уру булhд, кермд хулдҗ авхар аашхларн, Балҗуна услhнд орхд учрв.

Тогда Чингис-каган прибыл к озеру Балджун-наур. Здесь с ним встретился Чоос-Чакан с Коруласами. Коруласы мирно присоединились. Там у водопоя Балджуна встретился и Асан Сартактай, гнавший на белом верблюде тысячу валухов от Онкудского Алакуш-дикиткури и, двигаясь вниз по Эркун мурену, торговавший соболями и белками.

Чингис-хаан тэндэhээ ябажа, Балжуун нуурта хүрэбэ. Тэндэ горлоос угай Соос-Сагаантай уулзаба. Горлоос угтан hайн дураараа нэгэдэбэ. Эндэ уhалуур дээрэ сагаан тэмээ унаад, онгуудай Алахууш-Дагадхүриhээ мянган эрье хони туужа ябаhан, Эргүүнэ мүрэниие уруудахадаа, замдаа ангуушадhаа булга, хэрмэ худалдан абажа ябаhан сартуул угай Асантай уулзаба.

§ 183. Cinkis-qaqan mun Baljuna usulan bukui-tur, Qasar, eme kou-

Чиңгс-каhан эн Балҗуна услhнд бәәхд Касар эм күү-

Когда Чингис-каган находился у водопоя Балджуна, Касар, оста-

Чингис-хаанай Балжуун нуурай эрьедэ байхада, Хасар дүүнь hам-

ben Yeku, Yesunke, Tuqu tan qurban koudiyen Van-qan-tur keju, coen beyes nokodiyer iyen qarcu, aqayüan keen Cinkis-qaqan-i erin Qaraun-jiduno niruut kiquriju, olun yadan, yadaju siri sirbusun ideju yabuat, Baljuna-da Cinkis-qaqan-tur neileba. Qasari ireuluat, bayascu Cinkis-qaqan Van-qan-tur elcin ileya keen eyetuju, Jaouriedai Qariudar, Uryanqadai Caqurqan qoyariyar ukuleju ilerun, qan-ecike-de Qasarun uke keen ukuletkun, keen ukulerun: «Aqa-an qaraju,— qaraa ino jabqaba. Qaiju hauluqa ino olun yadaba. Qailaju — daouban ese sonosdaba. Hot qaraju, urban deretu bolju, kebtemu bi. Emekoun mino qan-ecike-tur bi. Itekenji ereen oluasu, qan ecike-tur otqu bi! keeju ileba», keen ukuletkun. Basa ukulerun: «Ba tan-i udaarin kodolju, Kelureno Arqal-keoki-de boljalduya! Ta tende iretkun!» keen boljalduju, tedui Qariudar, Caqurqan qoyar-i ileet, Jurcedai, Arqai qoyar-i alqincilaju, Baljuna-nauraca Cinkis-qaqan udaarin eusulceju, qarun morilaqsaar, Kelureno Arqal-kouki-de kurba.

һән, Екү, Есүңке, Тукута һурвн көвүдән Ваң-хаанд гееж, цөн эврә нөкдәрн һарч, «ахан»,— гиһәд, Чиңгс-каһаниг эрн, Караун-жидуна нурһнд күрч, олн ядад, ядж, шииршүрвсән идж йовад, Балҗунад Чиңгс-каһанд ниилв. Касар ирхлә байсж, Чиңгс-каһан «Ваң-хаанд элч илгәйә»,— гиж зөвшәж, Җаоуридай-Кариудар, Уряңкадай Чакуркан хойрар үглж илгәхләрн: «Хан-эцкт Касарин үг» гиж үглтн»,— гиһәд үглхләрн: «Ахан харж, харань геедрв. Хәәж, хаалһинь олн ядвв. Хәәлж, дууһинь эс соңсвв. Хот һарч, урвң дертә болж кевтнәв. Эм күм хан-эцкт бәәнә. Иткмж эрн олвас, хан-эцкт одхв гиж илгәв гиһәд үглтн». Бас үглхләрн: «Мадн тадниг тосн көдлж, Керулена Аркал-кеокид болзлдйа. Тадн тенд иртн!» — гиж болзлдж, тер Кариудар Чакуркан хойриг илгәһәд, Җурчедай Аркай хойриг алһнчлж, Балҗуна-нуурас Чиңгс-каһан тосж, өшәркж һарн мөрлсәр Керүлена Аркал-кеокид күрв.

вив жену и трех сыновей: Еку, Есунке и Тукутана у Ван-хана, с несколькими товарищами отправился к Чингис-кагану. Дойдя до хребта Караун-джидуна, он с большими страданиями, голодая, добрался до Балджуна и соединился с Чингис-каганом. Когда прибыл Касар, Чингис-каган обрадовался и решил послать к Ван-хану послов. Посылая Джаоуридай-Кариудара и Урйанкадай-Чакуркана, он велел передать Ван-хану, как слова Касара: «Я потерял из виду брата. Не могу найти его следов. Зову его, но не слышу ответа. Пища кончилась. Я лежу на изменчивой подушке. Моя жена находится у хана-отца. Если найду доверие, пойду к хану-отцу». Еще добавил: «Мы пойдем к вам навстречу. Пусть местом встречи будет Аркал-кеоки на Керулене. Подходите туда!». Так Чингис-каган, отправив Кариудара и Чакуркана к Ван-хану, послал Джурчедая и Аркая передовыми, сам двинувшись от озера Балджуна-наур к месту встречи с жаждой мести, достиг Аркал-кеоки на Керулене.

гаяа, Егүү, Есүнхэй, Түхүү гэдэг гурбан хүбүүдээ Ван-хаанай отогто орхёод, хэдэн нүхэдөөрөө тэрьедэжэ гараба. Ахынгаа мүр мүшхэн, Харагуун-Жэдүүнэй дабаанда бэдэрээд, оложо ядажа, шэр шүрбэһэ эдижэ, үл залгаһаар Балжуун нуурта байһан Чингис-хаандаа ерэбэ. Хасарай ерэһэндээ Чингис-хаан баярлажа, Ван-хаанда элшэ эльгээхэ гэжэ шиидэбэ. Жажираад угай Харюудар уряанхай угай Шуурган хоёрые хаан-эсэгэдээ эльгээжэ, Хасарай зүгһөө иигэжэ захюулба:

«Хаан ахаяа удаан бэдэрээб,
Хараха, олохо гээд, би зүдэрээб.
Хайжа, хамаг ойе барааб.
Харгынь балараад, мүрынь алдааб.
Хаахирааб, һүхирөөб олон удаа —
Харин абяаень абажа ядааб,
Одо мүшэдые шэртэн,
Оло хоноо гараа дэрлэн.
Һамга хүүгэдни хаанай иргэндэ —
Һалаха, хосорхом гэшэл эндэ.
Этигэмжэтэеэ эльгээгыт намда —
Эндэһээ тандаа бусахам шамдан!» —

гэжэ хэлээрэйгты!» Үшөө нэмэбэ: «Би урдаһаатнай ошохоб, Хэрлэнэй Аргал-Хохир гэжэ газарта уулзахабди. Таанад тэндэ ерэгты!» — гэжэ Харюудар Шуурган хоёрые эльгээгэд, Жүрчидэй Архай хоёрые сэрэгэйнгээ түрүү болгожо, Балжуун нуурай хойто

§ 184. Qariudar, Caqurqan qoyar Van-qantur kurcu, Qasarun uke keen, endece ukuleju ileksen ukes ukulejuui. Van-qan altan terme bosqaju, kenet qurinlan ajuui. Qariudar Caqurqan qoyarun uketur Van-qan ukulerun: «Tein boesu, Qasar iretukai!» keeju «Itekenji Iturken-i ileye!» keen ileldujuui. Tedui ireet, boljal qajar-a Arqal-kouki-de kurkui-lue, barua yeke-i ujeju, Iturken-elcin qarin dutaaju, Qariudarun morin qurdun ajuu. Qariudar kuyiceju, bariqu juruke yadaju, uridaun-qoinaun ino hoqtoriqan yabuqui-tur, Caqurqano morin udaan ajuu. Qoinaca sumun-o kurkui ujuur-a Iturken-o altan emeeltu qara aqtain quyan hujaur sautala qarbujuu. Tende Iturken-i Qariudar, Caqurqan qoyar bariju, Cinkis-qaqan-tur abciraba. Cinkis-qaqan Iturkentur ulu keleldun: «Qasar-tur abcu odutqun! Qasar medetukai!» keeba. Abcu oduasu, Qasar Iturken-tur ulu keleldun, mun tende cabciju keba.

§ 185. Qariudar Caqurqan qoyar Cinkis-qaqan-a ukulerun: «Van-

Кариудар Чакуркан хойр Ваң-хаанд күрч, «Касарин үг гиж», эндәс келүлсн үгмүд үглж. Ваң-хан алтн терм босхж, гент хүрмлн бәәж. Кариудар Чакуркан хойрин үгд Ваң-хан үглхләрн: «Тиим болхла, Касар иртхә гиж, иткмжтә Итуркениг илгәйә!» — гиж илгәж. Тиигж ирәд, болзл һазрт, Аркал-кеүкид күрхлә, баран икиг үзж, Итуркен-элч хәри зулж. Кариударин мөрн хурдн бәәж. Кариудар күцж бәрх зүрк ядж, өмнньардны оhтрлн йовхд, Чакуркана мөрн удан бәәж, болв Чакуркан ардас, сумн күрх һазрас, Итуркенә алтн эмәлтә хар агтын һуйин йозур шаатл харвж. Тенд Итүркениг Кариудар Чакуркан хойр бәрж, Чиңгс-каhанд авч ирв. Чиңгс-каhан Итүркенлә эс күүндн «Касарт авч одтн. Касар медтхә!» гив. Авч одхла, Касар Итүркенлә эс келлдн, мин тенд чавчж, уга кев.

Кариудар Чакуркан хойр Чиңгс-каhанд үглхләрн: «Ваң-хан гент бәәнә. Алтн терм босхж хүрмлнә. Өтрлн йовж, сө дүлж, негдн бүсл-

Кариудар и Чакуркан доехали до Ван-хана и передали слова, будто бы сказанные Касаром. Ван-хан в это время в золотом шатре беспечно пировал. На слова Кариудара и Чакуркана Ван-хан сказал: «Если все так, пусть Касар приходит! А для сопровождения пошлем-ка испытанного Идуркена!». Когда они достигли назначенного места, Аркал-кеоки, Идуркен-посол увидел большой лагерь и бросился назад. Конь Кариудара был быстрым. Кариудар же, не осмеливаясь захватить посла, то спереди, то сзади перерезал ему дорогу. Конь же Чакуркана был тихоходным, но Чакуркан сзади, с расстояния полета стрелы, выстрелил в бедро коня Идуркена. Так Кариудар и Чакуркан поймали Идуркена и привели к Чингис-кагану. Чингис-каган, не разговаривая с Идуркеном, сказал: «Отведите к Касару. Пусть Касар решит!». Касар же, ни слова не сказав, тут же его зарубил.

Кариудар и Чакуркан доложили Чингис-кагану: «Ван-хан бес-

бэеhээ мордожо, үhөөгөө абахаяа Хэрлэнэй Аргал-Хохир хүрэбэ.

Харюудар Шуурган хоёр Ван-хаанда ошожо, захяа дуулгахадаа, Хасарай үгэ мэтээр дамжуулба. Ван-хаан алтан асар бодхоод, hанаа амархан найрлажа байба. Харюудар Шуурган хоёрой үгэ шагнаад: «Тиигээ hаа, Хасар ерэг. Этигэмжэтэ болгон, Этэргэниие эльгээе!» — гэжэ Ван-хаан хэлэбэ. Тэдэнэр болзолдоhон Аргал-Хохиртоо бусаба. Олон сэрэг харахадаа, Этэргэн элшэ гэдэргээ даб гүүлэбэ. Хурдан моритой Харюудар дары хүсэжэ, барихаяа зүрхэлжэ ядан, урда хойнонь орон ябажа гүйлгэбэ. Удаан моритой Шууртан хойнонь гээгдэшоод, hомоной хүрэхэ газарhаа харбажа, Этэргэнэй алтан эмээлтэй хара агтын гуя тудаба. Тиигэжэ Харюудар Шуурган хоёр Этэргэниие баряад, Чингис-хаанда асарба. Чингис-хаан Этэргэндэ юуш дуугарангүй: «Хасарта абаашагты! Яахаяа Хасар мэдүүжэ!» — гэбэ. Абажа ошоходонь, Хасар баhа юуш дуугарангүй, Этэргэниие сабшан унагааба.

Харюудар Шурган хоёр Чингис-хаанда элидхэбэ: «Ван-хаан алтан

qan kenet bi. Altan terme bosqaju qurinlamui. Oterlen iqulju, suenit duliliceju nenden buciye!» keeba. Ene uke-i jobsiyeju, Jurcedai Arqai qoyar-i alqincilaulju, suenit duliet kurcu, Jejeer-undurun Jer-qabciqai-in amasara bukuitur, buciba. Qurban sueni, qurban udut bulqaldarun, buciju baibasu, qutuar udur yadaju mut oroba. Van-qan Sankun qoyar-i ker-ber qaruqsan-i ese medekdeba. Ene bulqalduqsan Jirkin-o Qadaq-Baatur ajuu. Qadaq-Baatur oroju ireju ukulerun: «Qurban sueni, qurban udut bulqaldurun, tus qaniyan ujeet bariju ker alaulqu? keen tebcin yadaju amiyan qoro-

йә!» — гив. Эн үгиг зөвшәәҗ, Җурчедай Аркай хойриг алһнчлҗ, сө дүләд күрч Җеҗеер-өндрин Җерхавчгин-амсард бәәхд бүслв. Һурвн сө, һурвн өдр булалдн бүслҗ бәәхләрн, һурвдгч өдрт ядҗ, цуһар орв. Ваң-хан Саңкун хойриг яһҗ һарснь эс медгдв. Энд булалдсн Җуркинә Кадак-Баатр бәәҗ. Кадак-Баатр орҗ ирҗ үглхләрн: «Һурвн сө, һурвн

печен. Он поднял золотой шатер и пирует. Надо быстро, в течение ночи, добраться и окружить!». Одобрив эти слова, выслав передовыми Джурчедая и Аркая, в течение ночи достигнув Джеджеер-ундурского Джеркабчика, окружил Кереидов. Те оборонялись три ночи и три дня. На третий день все сдались. Как про-

асар бодхоогоод, хашалгүй найрлажа байна. Үтэр түргэн дабшажа, энэ һүниндөө хүрөөд, хүреэлхэ хэрэгтэй!» Энэ үгыень зүбшөөжэ, Жүрчидэй Архай хоёрые алганша болгожо ябуулаад, сэрэгээрээ һүниндөө дүүлин хүрэжэ, Жэжээр үндэрэй Жэр хабсагайн амһарта байһан хэрээдүүдые хүреэлбэ. Тэдэнь гурбан һүни, гурбан үдэр эсэргүүсэөд, бэеэ тушаа-

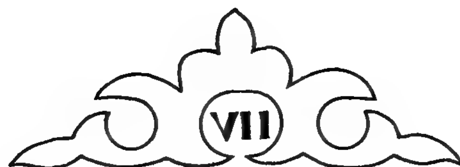

qun kunketukai, keen, suoraulun bulqaldulua bi. Edoe ukuulduesu — ukusu! Cinkis-qaqan-a soyürqaqdaasu — kucu oksu!» keeba. Cinkis-qaqan Qadaq-Baaturun uke-i jobsiyeju, jarliq bolurun: «Tus qaniyan tebcin yadaju, amin qoroqun kunketukai, keen, bulqalduqu ere tere ulu-u-bi? Nokocekdeku kuun bulee!» keeet, soyürqaju ulu ukuulun, «Quildarun amino tula, Qadaq-Baatur-i jaun Jirkin-i Quildarun emekoun-e ino kucu oktukai! Noun-koun toreesu, Quildarun uruq-un uruq-a kurtele daqaju, kucu oktukai! Okin-noun toreesu, ecike eke ano oerun duraar bu qudalatuqai! Quildarun eme-koun-o emune umere-en jarutuqai!» keen soürqan jarliq bolba. Quildar-Seceno aman urida nekeksen-o tula, Cinkis-qaqan soyürqaju jarliq bulurun: «Quildarun uruqun uruqa kurtele, Quildarun tusa-in tula, onecidun abuliqa abun atuqai!» keen jarliq bolba.

өдр булалдхларн, «тус хааһан үзэд, бәәҗ яһҗ алулхв?»— гиһәд, хоран ядҗ, «әмән хорһн гүүтхә»,— гиҗ, сөрлдн булалдлав. Ода үкүлхлә, үксв. Чиңгс-каһанд сойрхгдхла, күч өгсв!» — гив. Чиңгс-каһан Кадак-Баатрин үг зөвшәҗ, зәрлг болхларн: «Тус хааһан хоран ядҗ, «әмән хорһн гүүтхә»,— гиҗ булалдх әр тер эс билү? Нөкцгдх күн билә!» — гиһәд, Чиңгс-каһан сойрхҗ эс үкүлн: «Куилдарин әмнә төлә Кадак-Баатрта зун Журкин Куилдарин ургин ург күртл дахҗ, күч өгтхә. Нойн көвүн төрвәс, Куилдарин ургин ург күртл дахҗ, күч өгтхә. Окн-нойн төрвәс, эцк-экнь эврә дурар бичә худлтха. Куилдарин эм күүнә өмн ард заргдтха!» — гиҗ, сойрхн зәрлг болв. Куилдар Сечениг аман урд неесн төләд Чиңгс-каһан сойрхҗ зәрлг болхларн: «Куилдарин ургин ург күртл, Куилдариг туслсн төләд эдн өнчдин авлһ авн бәәтхә!» — гиҗ зәрлг болв.

рвались Ван-хан и Санкун, никто не знал. В этом сражении участвовал Джуркинский Кадак-Баатур. Сдавшись, Кадак-Баатур сказал: «Три дня и три ночи я сражался потому, что был не в силах видеть, как погибнет мой прямой хан. Сейчас, если достоин смерти, умру. Если Чингис-каган позволит, отдам ему силы». Чингис-каган одобрил его слова и молвил: «Разве он не был мужем, достойным того, чтобы за него сражаться и дать ему время спастись? Да, он был достоин верной службы!» — и приказал: «Ради души Куилдара пусть Кадак-Баатур с сотней Джуркинов служит потомкам Куилдара и отдает им силу! Если родятся сыновья-нойоны, пусть они также служат им. Если родятся дочери-нойонши, их родители не смеют самовольно свататься, пусть они служат жене Куилдара». Ради того, что Куилдар-Сечен ранее других открывал рот, Чингис-каган милостиво приказал: «Пусть до потомков потомков Куилдара они получают сиротское пособие!»

ба. Ван-хаан Сангуун хоёрой хэдыдэ яагаад мултаржа арилһаниинь мэдэгдэбэгүй. Тэдэниие тэрьедүүлһэн хүниинь зүрхэн угай Хадаг-баатар байгаа. Бэеэ тушааһан Хадаг-баатар хэлэбэ: «Гурбан һүни, гурбан үдэр тулалдаад, хаанайнгаа алуулхые яажа хаража байхабиб гээд, аминь абарааб. Намайе алаха һаа, ала, үршөөгөө һааш, хүсыш нэмээхэб!» — гэбэ. Чингис-хаан Хадаг-баатарай үгые зүбшөөжэ: «Эзэн хаанайнгаа түлөө тулалдаад, амиинь абарһан эрэ мэргэн үршөөлдэ хүртэхөөр бэшэ аал? Хүртэхэ зэргэтэй!» — гэжэ айладхаба. Үршөөлөө үгөөд, Чингис-хаан хэлэбэ: «Хадар-баатар зүрхэн угайнгаа зуун сэрэгшэдтэй дайнда унаһан Хуйлдарай дурасхаалда һамга үхибүүдтэнь алба хэг! Зүрхэн угсаатанда хүбүүн үри түрөө һаа, Хуйлдарай үри һадаһан хүрэтэр дахажа, хүсэеэ үгэг! Басаган үри түрөө һаа, эхэ эсэгынгээ дураар хадамда бү гараг, Хуйлдарай һамга үхибүүдэй зарасанар бологі» Чингисхаан зарлиг буулгаба: «Хуйлдар-Сэсэнэй үнэн сэхээр алба хэжэ, унаһанай түлөө тэрэнэй үри һадаһан үеын үедэ уншэдэй тэдхэмжэ абажа байхань болтогой!»

§ 186. Tedui Kereit-irke doraitaulju, juk-juk̆ qubiyaju talaulba. Suldudai Taqai-Baatu-run tusa-in ino tula ni-kan jaun Jirkin-i okba. Basa Cinkis-qaqan jar-liq bolurun, Van-qan-no deu Jaqa-Kanbu ji-rin okit ajuu. Ekecimet ino Ibaqa-beki-i Cin-kis-qaqan oesun abu-run, doimet (docimet, doimet) Sorqaqtani-be-ki-i Toluya okba. Tere siltaaniyar Jaqa-Kan-bu-i: «Imada qariyatan encu irke ber tumdaa, nokoe qilqun bol!» kee-ju soyïrqaju ese ta-laulba.

§ 187. Basa Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Badai Qisliq qoyarun tusa-in ano tula, Van-qan-no altan terme sau-qsaat, altan kurue, ay-aqa-saba asaraqsat ha-ran selte, Vanqojit Ke-reidi: kesikten ano bol-tuqai! Qorcilaulju, oto-kleulju, uruqun uruqa kurtele darqalan jir-qatqun! Oloan dain-tur hauluasu olja oluasu, oluqsaar abutqun!» ke-en jarliq bolba. Basa

Тиигэд Керэдин иргниг дорацулж̧, үзг-үзг талан хуваж̧ тарав. Сулдудай Та-кай-Баатурин ту-сыннь төлэ нег зун Ж̧уркиниг өгв. Бас Чиңгс-каhан зэрлг болн, Ваң-хаана дү Ж̧ака-Канбу хойр окдта бэәж̧, эгч ме-тинь Ибака-бекиг Чиңгс-каhан эврэн авхларн, дү метинь Соркактани-бекиг То-луйд өгв. Тер шал-танар Ж̧ака-Канбуг: «Чи харьят-инж̧ ир-гэр түмлж̧, хойрдгч килм бол!» — гиж̧ сойрхж̧ эс тарав.

Бас Чиңгс-каhан зэрлг болхларн: «Ба-дай Кишлик хойрин тусиннь төлэ Ваң-хаана алтн терм зогсаhад, алтн күрэ, ааh-сав, асрсн эм-тиннь селт автха». Ваң-хаана Керэдиг: «Кешиктеннь болт-ха. Хорчилулж̧, от-глулж̧ ургин ург күртл дархлн ж̧ир-hтн. Олн дэәнд йовх-ларн, олз олвас, ол-сар автн!» — гиж̧,

Так покорили Кере-идское племя, поделив людей в разные сторо-ны. Ради заслуг Сул-дудского Такай-Баату-ра его потомкам дали сотню Джуркинов. Еще Чингис-каган, издавая указ, из двух дочерей младшего бра-та Ван-хана Джака-Канбу, старшую Иба-ка-беки взял себе, а младшую Соркактани-беки отдал Толую. По этой причине он ска-зал Джака-Канбу: «Ты владей подданны-ми своего племени и будь для меня второй оглоблей!» — и его на-род не рассеял.

Еще Чингис-каган приказал: «За заслуги свои Бадай и Кишлик пусть заберут золотые решетки Ван-хана, его золотую церковь, по-суду и всю прислугу. Кереидов Ван-хана пусть сделают своими кешигтенами. Пусть ваши потомки из по-коления в поколение будут свободными стрел-ками! В военных похо-дах берите себе все, что сами добудете!».

Чингис-хаан хэрээд ир-гэниие даража, албатан зонииень зүг бүхэндэ та-рааба. Һайнаар алба хэ-hэнэйнь түлөө сулдуус угай Тахай-баатарта зүр-хэн угсаатанай зуун сэ-рэгшэдые үгэбэ. Чингис-хаан зарлиг гаргажа, Ван-хаанай дүү Жаха-Гамбуугай ехэ басаган Ибага-бэхиие өөртөө аба-жа, Сорхогтон-бэхи дүү-ень Толуйда үгэхэ гэжэ захирба. Тиимэ болохо-лоороо, Чингис-хаан Жа-ха-Гамбуугай харьяата отог иргэниие буляажа абангүй, бүтөөр орхижо: «Тэргымни үрөөhэн хил-гэн боложо яба!» — гэжэ соёрхобо.

Баhа Чингис-хаан зар-лиг буулгаба: «Бадай Хишлиг хоёр, аша туhа хэhэнэйнгээ түлөө Ван-хаанай алтан асарта hуу-жа, алтан хүреэень, аяга амhартыень, зарасана-рыень эзэлэн абагты, Ван-хаанай албатаниие хэ-шэгтэн-харуулшад бол-гогты! Номо hаадаг үр-гэлжэ, найрай духаряа үргэжэ, үриин үри хү-рэтэрөө дархан солоёо магтуулжа жаргагты! Олохон дайнда орожо,

Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Badai Qisliq qoyarun amin jaura tusa kurkeksen-o tula, Munke Tenkeri-de iheekdeju, Kereit-irke doraidaulju, Undurun Oroantur kurba je. Monaqoina uruqun uruqa mino Oroan-tur sauju ene metu tusa kurkeksed-i ulam-ulam uqatuqai!» keen jarliq bolba. Kereit-irke daouliju, kene ber ese dutatala tukeelduba. Tumen-tubeen-i tukeelduju tuketele abulcaba. Oloan Dunqait oquqa udur-e ulu kurken talaulba je. Cisutu tonaq abuqci Jirkin baatud-i jisuju qubiyaju kurkeldun yadaba. Kereit irke tedui qoruaju, tere ubul Abjya-kodekeri ubuljeba.

зәрлг болв. Бас Чиңгс-каhан зәрлг болхларн: «Бадай Кишлик хоюрн әмн зуур тус күргснә төлә Мөңк Теңгрт евәгдж, Керҙд ирг дорацулж, өндрин ормд күрв. Мана хөөн үрниүрм ормдм сууж, эн мет, тус күргсиг улм-улм ухалтха!» — гиж зәрлг болв. Керәд-ирг дәәлж, кениг чигн эс дутан, түгәлдв. Түмн Тубекениг түгәлдж түгәтл авлцв. Олн Дуңкаит отгиг өдрт эс күргн тарав. Цуста тонг авгч Җуркин-баатудыг зүсж, хуваж күрглдн ядв. Керәд-иргиг тиигж хораж, тер үвл Абҗиа-кодекерт үвлзв.

Еще Чингис-каган молвил: «Бадай и Кишлик из-за того, что спасли мою жизнь и по милости Вечного Неба, мы покорили племя Кереид, оба достигли Высокого положения. После нас пусть потомки моих потомков точно так же думают о тех, кто оказал услугу!». Захватив Кереидов, их поделили между всеми, никого не обделяя. Тумен Тубекенов поделили на всех. Племя Олоан-Дункаитов разбросали в течение одного дня. До усталости делили Джуркин-баатудов, славившихся кровавыми грабежами. Так уничтожив Кереидское племя, Чингис-каган зимовал в Абджиа-кодекере.

Олзо ехээр оложо,
Өөhэдтөө бултынь абагты!»

Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Бадай Хишлиг хоёр, минии ами наhа абарhанайнгаа түлөө, мүнхэ тэнгэриин эбгээлээр хэрээд угсаатанние дараhанайнгаа түлөө үндэрэй үндэртэ хүрэжэ ябагты! Манай hүүлээр үриимни үринэр аша туhа хүргэhэн таанадые энэ мэтээр hанажа ябаг!» — гэжэ зарлиг буулгаба. Хэрээд иргэниие дараhанайнгаа hүүлээр албатан зониие́нь адли тэгшээр хубаажа абаба. Түмэн-Түбэгэнэй угсаатанние бүгэдэндэ хүртөөбэ. Олон-Дунгаадай иргэниие үдэр соо хубаажа дүүргэбэгүй. Шуhата тонуулаар дашуурдаг зүрхэн угай баатарнуудые эсэтэрээ хубааба. Хэрээд иргэниие хубаажа абаад, Чингис-хаан Абжаа хотогорто үбэлжэбэ.

§ 188. Van-qan Sankun qoyar beyes-iyen daiciju qarcu oduat, Didiq-saqal-un Nekun-usun-a Van-qan qanqaju oroqu bolun, Naiman-o qaraul Qorisu-beci-tur orojuui. Qorisu-beci Van-qan-ni bariju, «Bi Van-qan biyu!» keeesu, ulu tanin ese busireju tende alajuu. Sankun Didiq-saqal-un Nekun-usun-a ulu oroan, qadaun yorciju, cül-tur (cöl) oroju usurqarun qulat hiluatuju baiqun-i, Sankun baouju mariyaju, Sankumun nokor Ko-

Ваң-хан Саңкун хойр бийсәрн дәәсж hарч одад, Дидик-сакалын Некүн-уснд Ваң-хан hаңhж орх болад, Наймана харул Корису-бечид орж. Корису-бечи Ваң-хааг бәрж, «би Ваң-хамб» гихлә, эс таньн, эс бисрж, тенд алж. Саңкун Дидик-сакалын Некүн-уснд эс орн, hазаран йовж, цөлд орж, усрххларн, кулад килвлзж бәәсиг Саңкун бууж, бәрхәр седж [61]. Саңкуна нөкр Кокочу-

Ван-хан и Санкун, прорвавшись, достигли Дидик-сакалинского Некун-усуна, где Ван-хан, испытывая жажду, решил напиться. Но тут он был задержан Найманским караулом во главе с Корису-бечи. Когда Ван-хан сказал: «Я Ван-хан,— Корису-бечи ему не поверил и тут же убил. Санкун же не пошел к Дидик-сакалинскому Некун-усуну, а пошел в степь, в пустыню. Когда захотелось пить, он сошел с коня и стал ло-

Ван-хаан Сангуун хоёр дайнай хүлhөө мултаран гаража, Дидиг-Сахалай Нэгүүн уhанда хүрэбэ. Ван-хаан тэндэ ундаа харяаха гэжэ ябаhаар найманай Хорисуу-бэчиин харуул сэрэгтэ баригдашаба. «Би Ван-хаан гээшэб!» — гэхэдэнь, Хорисуу-бэчи этигэнгүй, тэндэнь алаба. Сангуун Дидиг-Сахалай Нэгүүн уhанhаа хажуу тээшээ харайлгажа, сүл губида гараба. Унда бэдэржэ ябаhаар аляаhанда ядалсаhан хулан моридые ха-

kocu-aqtaci emetu Sankun-lue qurbaula ajuu. Kokocu-aqtaci aqta ino kotoluet, qarin qatarajuui. Eme ino ukulerun: «Altata-i emuskui-tur, antata-i idekui-tur, Kokocu mino keeku bulee! Qaniyan Sankum-i yekin tein tebciju keju odun biyu ci?» keeju, eme ino baiju qocorcuu. Kokocu ukulerun: «Sankumi erelesu, keen, biyu je ci!» keejuui. Tere uke-tur eme ino ukulerun: «Eme kuun noqai niurtai keekdeei je bi. Altan jan-

агтч эмтэhэн Саңкунла hурвулн бәәҗ. Кокочу-агтч агтынь көтләд, хәрн хатрҗ. Эмнь үглхләрн: «Алттаг өмсхд, амттаг идхд, Кокочу-минь!» — гидг билә. «Хааhан Саңкуниг яhад тингҗ хоражҗ, хайҗ однач?» — гиж, эмнь бәәҗ хоцрҗ.

вить пугливо озирающихся куланов. С Санкуном был его слуга Кокочу-агтачи со своей женой. Кокочу-агтачи взял коня Санкуна и поскакал в обратную сторону. Тогда ему жена говорит: «Одеваясь в золото и питаясь вкусно, он говорил: «Кокочу мой!». Почему же ты хана своего Санкуна на погибель бросаешь?» — и осталась. Кокочу от-

ража, Сангуун hамганаараа суг ябаhан агташа Хүхэчүүдэ морёо барюулаад, хуланиие барихаяа марян ошобо. Хүхэчүү агташан Сангуунай мори хүтэлөөд, гэдэргээ гүйлгэшэбэ. hамганиинь хэлэбэ:

«Алтатай хубсаhа үмдэхэдөө,
Амтатай эдеэ эдихэдээ,
«Хүхэчүүмни!» — гэжэ ээмнай
Хүндэлжэ хэлэдэг бэлэйл!

Ээн Сангуунаа хаяад,

taou ber ino ok! Usun ber utquju uutuqai!» keejuui. Tendece Kokocu-aqtaci: «Altan-jantaou ab!» keen qoinaqsi oruat qatarajuu. Tedui ireet, Cinkis-qaqan-tur Kokocu-aqtaci ireju: «Sankumi tein cöltur keju ireba bi!» keen, tende ukuleksen ukesiyen bukude-i tekus ukuleju okuesu, Cinkis-qaqan jarliq bolurun, eme-i

Кокочу үглхләрн: «Саңкуниг эрлс гиhәд бәәвч?» — гиҗ. Тер үгд эмнь үглхләрн: «Эм күн нохан нүүртә!» — гидг билә. Алтн зантаhулинь-савинь өг. Ус чигн утҗҗ уутха!» — гиҗ. Тендәс Кокочу-агтч: «Алтн зантаhул ав!» — гиhәд, хоорагшан оркад хатрҗ. Тиигҗ ирәд,

ветил: «Ты остаешься, чтобы сделать Санкуна своим мужем?». Тогда жена ответила: «Говорят, что женщина подобна собаке. Отдай хотя бы золотую посуду! Будет ему чем хотя бы воду пить!». Кокочу-агтачи крикнул: «Возьми его золотую посуду!» — и, бросив ее назад, поскакал. Когда Кокочу-

тэрьедэхэдээ яабаш?» — гэжэ хэлээд, hамганиинь гээгдэбэ. «Сангуунай эмэ болохоо hанаа гүш!» — гэжэ Хүхэчүү уурлаба. «Эмэ хүн нохой нюуртай юм гэлсэгшэ. Тиимэш болуужаб! Ээнэйнгээ алтан аягые үгэ! Уhа удхажа уухадань хэрэгтэй!» — гэжэ Хүхэчүүгэй hамган хашхарба. «Алтан аягынь аба!» — гээд, Хүхэчүү аягыень

ino soyürqaju, mun Kokocu-aqtaci-i: «Tus qaniyan ein tebciju irejuui. Eimu kuun edoe kentur nokoceesu itekekdeku?» Cabciju keba.

§ 189. Naiman-o Tayan-qan-no eke Kurbesu ukulerun: «Van-qan erten-o otoku yeke qan bulee. Teriu ino abciratqun! Mun boesu taiya bida!» keeju, Qorisu-beci-tur elci ileju, teriu ino hoqtolju abciraulju, taniju, caqan toloq deere talbiju berinediyen berileuiju otokleulju quurdaulju, ayaqa bariju taijuui. Tende teriun, tein taiqdarun, iniyeju iniyeba, keen, Tayan-qan kemkeru kecikileuljuui. Tende Kokseu-Sabraq ukulejuu: «Ukuksen qankuuno teriun ino ta-ku hoqtolju abcirat, nokoete ta-ku kemkerit yaun joqiqui? Noqano bidano quciqui daoun maoui bolbi. Inanca-Bilke-qan ukulelee: Eme jalaui, ere bi otolba. Ene Tayan-i elbesuer toreulelue. Ayi! Torluq toreksen, koun mino torulmisi, oloan Doromjin maoui ulus mino

Чиңгс-каһанд Кокочу-агтч ирҗ: «Саңкуниг тиим цөлд хайҗ ирвв!» — гиҗ, тенд келсн үгмүдән бүклднь тегс үглҗ өгхлә, Чиңгс-каһан зәрлг болхларн, эминь сойрхҗ, мин Кокочу-агтчиг: «Тус хааһан иигҗ, хораҗ ирҗ. Иим күн ода кенд нөкцвәс, иткгдх?» — гиҗ чавчҗ, уга кев.

Наймана Таяң-хаана әк, Күрбесү үглн: «Ваң-хан эртинә отгин ик хан билә. Толһаһинь авч иртн. Мөн болхла, тәәйә бидн!» — гиҗ, Корису-бечид элч илгәҗ, толһаһинь утлҗ авч ирүлҗ, таньҗ, цаһан тулһ деер тәвҗ, бермүдән берлүлҗ, отглулҗ, хуурдулҗ, ааһ бәрҗ тәәҗ. Тенд толһа тиигҗ тәәгдхләрн, инәҗ. «Инәв»,— гиһәд, Таяң-хан хамхртлнь ишклүлҗ (ишкүлҗ). Тенд Коксеү-Сабрак үглҗ: «Үксн хан күүнә толһаһинь тана күн утлҗ авч ирәд, хөөннь тана күн хамхлхла, юн зокх? Ноханмидн хуцх дун му болв. Инанча-Билке хан үгллә: «Эм баһ наста [62], эр би өтлув. Эн Таяниг илвәр төрүлләв. Ай! Торлг төрсн көвүм төрл

агтачи прибыл к Чингис-кагану и произнес: «Я приехал, бросив Санкуна в такой-то пустыне!» — рассказал все, что там говорилось. Чингис-каган похвалил жену, а самому Кокочу-агтачи сказал: «Ты приехал, оставив на погибель своего прямого хана. Такой человек у кого найдет доверие?» — и казнил его.

Мать Найманского Таянг-хана Курбесу сказала: «Ван-хан ранее был ханом большого племени. Пусть принесут его голову! Если это действительно он, принесем ему жертвы!». Послали гонца к Корису-бечи, отрезали голову Ван-хана и привезли. Признав, положили голову на белую треногу, заставили помолиться на нее невесток, совершая обряд, на чаше ей стали приносить жертвы. Во время этой церемонии голова вдруг рассмеялась. Тогда Таянг-хан, разгневанный смехом головы, заставил всех ее топтать, пока она не разбилась. Тогда Коксеу-Сабрак сказал: «Вы приказали отрезать и принести голову мертвого хана, а затем били ее. Разве это понравится Небу? Что-то лай наших собак стал

шэдэжэрхёод, саашалшаба. Хүхэчүү агташан Чингис-хаанда ерээд: «Сангуунииие сүл губида хаяад ерээб!» — гээд, юунэй болоһые хуу хөөрэжэ үгэбэ. Чингис-хаан һамгыень магтаад: «Ши эзэн хаанаа хаяад ерэбэш. Иимэ хүндэ этигэхээр аал?» — гээд, Чингис-хаан Хүхэчүүе саазалба.

Найманай Таяан-хаанай эхэ Гүрбэсүү үгүүлбэ: «Ван-хаан эртэ урданай үндэр угтай хүн бэлэй. Тархииень таһалжа асарагты! Мон байгаа һаань, тайлга тайхабди!» Тиин Хорисуу-бэчидэ зорюутые эльгээжэ, Ван-хаанай тархи асаруулба. Танижа, сагаан олбог дээрэ табяад, хуурай хүгжэм доро урданай ёһоор бэреэдыень мүргүүлжэ, эдеэнэй дэжэ үргэн тахиба. Тиигэжэ байтарнь Ван-хаанай тархи гэнтэ энеэжэрхибэ. Таяан-хаан сухалдажа, тархиин хэмхэртэр үдьхэлбэ. Тиихэдэнь Хүгсүү-Сабраг хэлэбэ: «Үхэһэн хаанай толгойе таһалжа асарагты гэжэ захирһан аад, мүнөө хэмхэ үдьхэлжэ, нүгэл үргэлжэ байнат. Нохоймнайшье ёро хаража улина. Инанча-Бэлгэ-хаан хэлэдэг бэлэй:

«Эдир залуу юм хатамни,
Энэ би үбгэрэнхэйб.
Хубита Таяан хүбүүмни
Хубилгааннһаа түрэнхэй. Ай!

juui. Teun-tur Otciqin Noyan ukulerun: «Aqtas turuqat bi, eimu ukes sonoscu yekin sauqdaqu?» keeba. Basa Belkutai Noyan ukulerun: «Amidui boetele nokor-e qor-iyan abdaasu, aqsan yaun tusa bi?» «Toreksen ere-de ukuesu, taqi qor-numun-lua-ben, yasun-lua nikan-e kebteesu uluu sain bi? Naiman-irken ulus yeke-tu irke olotu keen yeke uke ukulen ajuu. Bida ene ano yeke uke-tur siqan(m) morilaju otcu, ano qor abuasu berkeduu ajuu? Oduasu, oloan aduun ano joqsaju uluu qocoruujei? Ordo-ker ano eureju uluu qocoruujei? Oloan ulus ano undur etuket-tur qorura uluu qaruujei? Mut ene eimu

«Агтс мана турмха билә. Ода ю кехмб бидн?» — гилдж. Түүнд Отчикин нойн үглхләрн: «Агтс турмха болвчн, иим үгмүд соңсж, яhж суухв?» — гив. Бас Белкүтай нойн үглхләрн: «Әмд бәәтлән, нөкрт хоран авгдхла, бәәсн юн тусв? Төрсн эриг үкхлә, тәк хор-нумнлаһан ясн негн кевтхлә, үлү сән эс билү? Найман иргн: «Улс иктә, иргн олта гиж, ик үг үглсн бәәж.

сказали: «Кони наши тощи. Что теперь нам делать?». Тогда Отчикин-нойон сказал: «Пусть кони тощи, но как усидеть, услышав такие слова?». Еще Белькутай-нойон сказал: «Если, будучи живым, позволить слуге забрать колчаны, то какая польза от такой жизни? Если рожденный мужчиной умирает, не славно ли, когда его колчан, стрелы и кости лежат вместе? Найманы бахвалятся величьем владения и многолюдностью племени. Разве нас затруднит, ссылаясь на их хвастливые слова, выступить и отобрать их колчаны? Когда мы прибудем, разве не

ди?» — гэжэ олонхид хэлэбэ. «Морид туранхай гээд hyyxa аалди?» — гэжэ Одхон-ноён хэлэбэ. Баhа Бэлгэтэй-ноён хэлэбэ:

«Амиды байhан сагтаа
Алтан hаадаг нүхэрөө
Алдаха гэжэ ялайбди?

Эрэ түрэhэн хадаа hаадаг номоо бариhан зандаа үхэхэhөө hайхан юумэн юу байхаб! Найман иргэн

Улас ехэтэйбди,
Үрхэ олонтойбди

гэжэ бардамаар забдана. Тэдэнэй бардам аашада үhэрин, гэнтэ добтолжо,

yeke uke ukuleulju, ker sauqdaqu? Morilaya boet!» keeba.

Бидн эдниг ик үгд шахн, мөрлҗ одҗ, эднә хор авхла, беркдх бәәҗйи? Одхла, олн адунь зогсҗ эс хоцрхйи? Орд-гернь үүрч эс хоцрхйи? Олн улснь өндрмүд-нүкдт хорhгдхар эс хоцрхйи? Мин эн иим ик үг үглүлҗ кен суух? Мөрлйә, бөкд!» — гив.

останутся разрушенными их дома-дворцы, разве не останутся их многочисленные табуны, разве не останутся многочисленные подданные, скрываясь на вершинах и в ямах? Кто усидит, услышав такие хвастливые слова? Выступаем, богатыри!».

өөhэдынь hаадаг номые дайлан абахадамнай яаха юм? Гэнтэ добтолон ороходомнай, олон адууниинь тэндээ үлэхэ бэшэ аал? Отог оргой болоhон ордон-гэрнүүдынь үлэхэ бэшэ аал? Олон албатан зониинь хада хабсагайгаар хоргодохо бэшэ аал? Иимэ бардам үгыень дуулаад, миин hуужа hуултай аал? Моридтоо мордоё, баатарнууд!»

§ 191. Belkutai-Noyano ene uke-i jobsiyeju, Cinkis-qaqan aba baouat, Abjiqa-koteker-ece kodolju, Qalqa-in Ornou-in Keltekai-qada baouju, toaban toolalduju, minjan tende minqalaju, Minqano-Noyan, Jauno Noyan, Harbano Noyan tende tusiba. Cerbini tende-ku tusiba. Dodai-cerbi, Doqolqu-cerbi, Okele-cerbi, Tolun-cerbi, Süiketu-cerbi, Bucaran-cerbi, ede jirwaan-cerbi tende tusiba. Minqan minqalan, jau jaulan, harban harbalan baraju, nayan kebteut, dalan turqaut tende kesikten ilqaju oroulurun, Minqad-un, Jaud-un Noyad-un koud-i deuner-i utu duru-in kuun-o koud-i deuner-i oroulurun, erdemten beyesil saitan ilqaju oroulba. Tende Arqai-Qasar-i soyüqaju, baatudi ilqaju minqalatuqai! Qatqulduan udur emune mino baiju qatquldutuqai! Olo-

Белкүтәй-нойна эн үгиг зөвшәҗ, Чиңгскаhан ав боohад, Абҗика-көтекерәс көдлҗ, Калкаhин-Орнаyhин келткә-хадт бууҗ, тооhан тоолдҗ, миңh тенд миңhлҗ, Миңhнә, Зууна, Арвна нойн гиҗ, тенд түшв. Чербиг чигн тенд түшв. Додай-черби, Доколку-черби, Океле-черби, Толуй-черби, Сүйкетү-черби, Бучаран-черби — эн зурhан черби тенд түшв. Миңh миңhлн, зу зуулн, арв арвлн, барҗ, найн кевтүлмүд, далн туркаут болсн, тенд көшгтн йилhҗ орулхларн, Миңhдин, Зуудын нойдын көвүдиг, дүүнриг «ут дурин» күүнә көвүд, дүүнриг орулхларн, эрдмтә, бий-шил сәәтәг йилhҗ орулв. Тенд Аркай-Касариг сойрхҗ, «баатрмудыг йилhҗ миңhлтхә. Хатхлдх өдр

Согласившись с Белькутаем, Чингис-каган завершил облаву и, двинувшись от Абджика-котекера, остановился на реке Калке у Наклонной скалы Орнау. Там он пересчитал войско и, разделив на тысячи, назначил нойонов над каждой Сотней и Десятком. Тут же он назначил и черби. Додай-черби, Доколку-черби, Океле-черби, Толуй-черби, Суйкету-черби, Бучаран-черби — вот шесть чербиев, назначенных там. Поделив войско на тысячи, сотни и десятки, образовали охранную гвардию-кешигтен, состоявшую из восьмидесяти кебтеулов и семидесяти туркаутов. В нее набирали талантливых и сильных сыновей и братьев нойонов Тысяч, Сотен, Десятков, а также вольных людей. Там Чингис-каган, награждая Аркай-Касара, сказал:

Бэлгэтэй-ноёной үгые зүбшөөжэ, Чингис-хаан аба хайдагаа орхижо, Абжаа хотогорhoo хүдэлжэ, Халхын Орногуун хэлтэгы хадада бууба. Тэндэ сэрэгэйнгээ тоо бүридхэжэ, мянганда хубаагаад, мянгаадай, зуугаадай, арбаадай ноёдые томилбо. Ноёдоор чербинэрые табиба. Додой-черби, Дохолон-черби, Оголой-черби, Толуй-черби, Сүйхэтэ-черби, Буяран-черби эдэ зургаан чербиие томилбо. Сэрэгүүдээ мянга-мянгаар, зуу-зуугаар, арба-арбаар хубаа-гаад, наян хэбтүүлнүүдhээ, далан турхагуудhаа бүридэhэн харуул сэрэг-хэшэгтэниие байгуулжа, мянгаад, зуугаад, арбаадай ноёдой найдамтай хүбүүдые, аха дүүнэрые, мүн сүлөөтэ иргэдэй дайша мэргэн хүбүүдые, аха дүүнэрые хэшэгтэн болгобо. Тэндэ Чингис-хаан Хасарые соёрхобо: «Мянгые шэлэжэ абаад, ударидаг! Тулалдаанай үедэ ман-

an udur turqaq kesikten mino boltuqai! keen jarliq bolba. Dalan turqaudi Okole-cerbi aqalaju atuqai! Qudus-Qalcanlua eyetulduju atqun!» keeba.

өмнм бәәҗ хатхлдтха. Олн өдр туркак көшгтн мини болтха!» — гиҗ Чиңгс-каһан зәрлг болв. «Далн туркаудыг Океле-черби ахлҗ бәәтхә. Кудус-Калчанла зөвшәлдҗ бәәтхә!» — гив.

«Пусть наберет Тысячу богатырей и ведает! Пусть в дни сражений, находится он предо мной. Пусть множество дней является моим туркак-кешигтеном!». Еще он сказал: «Семьдесят туркаутов пусть возглавляет Океле-черби, во всем согласуясь с Кудус-Калчаном!».

лайда ябажа дайлалдаг, юрын үдэр хэшэгтэн боложо, харуул хараг!» Чингис-хаан баһа иигэжэ захирба: «Далан турхагуудые Оголой-черби ахалжа, Худуус-Халчаанай үгэ доро ябаг!»

§ 192. Basa Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Qorcin, turqaut, kesikten, baourci, eudenci, aqtaci udur kesik oroju, naran sinkekuin urida kebteul-e jailaju, aqtas-turiyan qarun qonotuqai! Kebteul sueni ker horcin kebtekuniyan kebteulju, euden-tur baiquniyan kesiklen baiultuqai! Qorcin turqaut manaqari ino bidani sulen ideesu, kebteultur keleleju, qorcin turqaut baourcin eudecin mun-mun morduriyan yabutuqai, saurin-duriyan sautuqai! Qurban sueni, qurban udur kesik uduriyan daouscu, mun-ku yosuar qurban sueni qonolduju yeutkelduju sueni kebteul atuqai! Qorcin kebteju qonatuqai!» Keen jarliq bolba. Tedui minqan minqalan baraju, cerbi tusiju, nayan kebteul dalan turqaut kesikten oroulju, Arqai-Qasar-a baatut ilqaju, Qalqain Ornouin Keltekai-qada-daca

Бас Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Хорчн, туркаут-көшгтн, баурчн, үүдчн, агтч өдрт көшг орҗ, нарн шиңгхин урд кевтүлд зәәлҗ, агтстан һарн хонтха. Кевтүл сөөд гер ораҗ кевтхән кевтүлҗ, үүднд бәәхән көшглүлн бәәлһтхә. Хорчн,туркаут маңһдуртнь мадниг шөлән идхлә, кевтүлд келҗ, хорчн, туркаут, баурчин, үүдчн мөн-мөн мөртән йовтха, сүүртән суутха. Һурвн сө, һурвн өдр көшг өдрән дуусҗ, мөн эн йосар һурвн сө хонлдҗ, зүтклдҗ, сөөд кевтүл бәәтхә. Оран кевтҗ хонтха!» — гиҗ зәрлг болв. Тиигәд миңһ миңһлн барҗ, черби түшҗ, найн кевтүл, далн туркаут көшгтн орулҗ, Аркай-Касарт баатут йилһҗ, Калкаһин, Орнауһин келткә-хадаһас Най-

Еще Чингис-каган сказал: «Пусть, туркауты-кешигтены, виночерпии, привратники и коневоды днем находятся в ставке-шатре, но перед заходом солнца уступят свое место кебтеулам и ночуют вне ставки у своих коней. Кебтеулы же ночью частью лежат вокруг юрты и частью стоят на часах у двери. Утром, когда мы закончим трапезу, корчины, туркауты, баурчины и эуденчины, поставив в известность кебтеулов, пусть снова займут свои места. Три ночи и три дня в свою смену пусть точно так же несут службу и кебтеулы! Они ночью пусть лежат вокруг ставки-шатра!». Так, образовав Тысячи, назначив чербиев, из восьмидесяти кебтеулов и семидесяти туркаутов создав кешигтен-гвардию, выделив Аркай-Касару баатутов-богаты-

Чингис-хаан үшөө зарлиг буулгаба: «Номо годлишод, турхагууд, хэшэгтэн, һүншэд, үүдэшэд, агташад үдэртөө үрхэүргөөдэ алба хээд, наранай шэнгэхын урда тээ хэбтүүлнүүдэй ерэхэдэ, зайлажа, агта моридоо һахижа хонодог байха! Хэбтүүлнүүд һүни гэр тойрон хэбтэхэ, үүдэнэй харуулшад болохо. Үглөөгүүр һүниин харуулшадай шүлэ ууха үедэ номо годлишод, турхагууд, һүншэд, үүдэшэд ерэжэ, хэбтүүлнүүдтэ хэлээд, өөһэд өөһэдынгөө һуури эзэлхэ ёһотой! Гурбан һүни, гурбан үдэр өөрынгөө харуул дүүргээд, хэбтүүлнүүд мүн лэ тэрэ ёһоороо гурбан хоногой һүүлээр дахин һэлгэлдэхэ ёһотой! Номо годлишод үрхэ-үргөөе тойрон хэбтэг!» Иигэжэ мянгаадые тогтоожо, чербинүүдтэ даалгаад, наян хэбтүүл, далан турхагуудые хэшэгтэн болгожо, Архай-Хасарай мэдэлдэ үгэжэ, сэрэгээ бүридхөөд, Халхын Орно-

Naiman-irken-tur morilarun;

§ 193. Quluqana jil jaun-no teriun sara-in harban jirwaan udur hulaan terkel-e tuq sacuat morilarun, Keluren oede Jebe Qubilai qoyar-i alqinjilaju yabuat, Saari-keer-i kuruesu, Kanqarqa-no teriut-e Naimano qaraul tende ajuu. Bidano qaraul-a huldelduju, bidano qaraulaca nikan sinqula morin maouqan emeltu-i Naimano qaraul-a abtajuui. Naimano qaraul tere morin abcu ukuleldurun: «Monqolun aqtas turuqat ajuu!» keeldujuui. Bidanoai Saari-keer-i kurcu, tende toritcu, ker kikun keelduesu, tende Dodai-cerbi Cinkis-qaqan-a duratqarun: «Bidan-lu joen bi, joen deere cileju ireba. Ein-ku toritcu, aqtasiyan cattala, ene Saari-keer-i delken baouju, amituele kuun tutun ere-in tabun anqida qalnout tuleju, qaliyar oqjatqaya! Naiman-irken oloan keekdemui. Qan ano ker-tece ese qaruqsan tanqi keekdemui. Qaliyar hulurikeultele (kulurikeultele), bidano aqtas ber cadumuje. Aqtasiyan catqan, Naimano qaraul-i huldeet, darucaju, qoltur ano neileulun, tere samaoui-

ман-иргн тал мөрлв.

Хулһн җил (1204) зуна түрүн сарин арвн зурһанд, улан чилгр өдрт туг цацад мөрлхләрн, Керүлен өөдләд Җебе Кубилай хойриг уулһнчлулҗ, йовад, Саари-кеерт күрхлә, Каңкаркана толһаст Наймана харул тенд бәәҗ. Мана харулиг көөҗ, мана харулас нег Шиңкула мөрн муухн эмәлтәһән Наймана харулд авгдҗ. Наймана харул тер мөриг авч ирхләрн: «Моңһлын агтмуд турмхас бәәҗ!» — гилдҗ. Манахн Саари-кеерт күрч, тенд тордҗ (тосҗ), ю кехән күүндҗ. Тенд Додай-черби Чиңгскаһаг дурдхларн: «Маднла цөн күн бәәнә, цөн деерән муурч ирвҗидн. Иигәд тордҗ, агтсан цадтл, эн Саари-кеерт делгрҗ бууҗ, әмтә күн болһн эргүләд, тавн әңгд һалмуд түлҗ, һалар әәлһйә. Наймана иргн олн гилднә. Хань гертәс эс һарсн таңх гилднә. Һалар үлүркҗ бәәтл, мана агтс чигн цадх. Агтсан цадхн, Наймана харулыг көөлдәд дарҗ, һолднь ниилүлн, тер саамд

рей, Чингис-каган двинулся от Наклонной скалы Орнау на Найманское племя.

В год Мыши (1204) шестнадцатого числа первого летнего месяца, в красный ясный день, окропили знамя и, выставив в авангарде Джебе и Кубилая, достигли Саари-кеер, где на холмах Канкаркана находился Найманский караул. Погнавшись за нашим караулом, он захватил одного коня Шинкула с плохоньким седлом. Найманский караул захватив коня, говорил: «Оказывается, кони Монголов были худые!» Наши, добравшись до Саари-кеер, поджидая врага, стали говорить о том, что делать дальше. Там Додай-черби обратился к Чингис-кагану: «У нас мало людей. К тому же мы прибыли измученными. Давайте здесь поджидать врага и, пока кони не поправятся, расположимся во всю ширь Саари-кеер и будем пугать их огнями. Пусть для этого каждый разведет вокруг себя пять костров. Говорят, Найманское племя многолюдно. А хан их, говорят, не выходивший из дома глупец. Пока будем подавлять их огнями,

гуун хэлтэгы хадаһаа буужа, найманууд иргэн тээшэ дабшаба.

Хулгана жэлэй эхин һарын арбан зургаанай сэлмэг улаан үдэр туг хюураа арюудхаад, Хэрлэн өөдэ мордожо, Зэбэ Хубилай хоёрые алганша-түрүү болгожо ябуулаад, Саари таладахи Ханхаргайн эхиндэ найманай харуулда хүрэбэ. Манай харуул сэрэг туландажа, нэгэ муухан модон эмээлтэй хула мориёо найманай харуулда абтаба. Найманай харуул тэрэ мори абахадаа: «Монголой агтань туранхай юм байна!» — гэжэ хэлсэбэд. Манай сэрэгэй Саари талада хүрэжэ: «Одоо яаха болонобибди?» — гэлсэжэ байхадань, Додойчерби Чингис-хаанда дурадхаба: «Сэрэг үсөөнтэйбди, харгыдаа ядаржа ерээбди. Эндэ тогтожо, дайсание хүлеэн, моридойнгоо садатар энэ Саари талын дүүрэтэр хүн бүхэмнай таба-табан түүдэг носоожо, дайсанаа һүрдөөе. Найман иргэнние олон хүтэй гэлсэдэг. Хааниинь гэрһээ гарадаггүй тэнэг хүн юм ха. Галаар айлгажа байха зуурамнай, агтамнай һайжарха. Моридойнгоо һайжархада, найманай харуулые намнажа, гол сэрэгтээ ниилэхэдэнь, дайлалдахабди! Тиимэ бэшэ гү?» Тэрэнэй үгые

tur qatqulduasu bolquyu?» keen duratqaasu, ene uke-i jobsiyeju, Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Tein boet qalnout tuleulutkun!» keen, ceriut-te jasaq tunqaba. Tedui Saari-keeri delken baouju, amitu-ele kuun tabun anqida qal-nout tuleulba. Sueni Naimano qaraul Qanqarqano teriun-ece sueni oloan qal ujeju: «Monqol-i joekan eseku keen buleai? Hod-unnaca oloan qaltan bi!» keen. Tayan-qan-tur maouqan emeltu sinqulaqan morin okcu ileet

хатхлдхла, болхйи?» — гиж дурдхла, эн үгиг зөвшәж, Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Тиим болад, һалмуд түлүлтн!» — гиж, церүгүдт зар түгәв. Тиигәд Саари-кеерт делгрж бууһад, эмтә күн болһн эргмдән тавн әңгд һалмуд

кони наши поправятся. Откормив коней, прогоним их караул до соединения с Центром. Тогда и сразимся, не так ли?». Одобрив его слова, Чингис-каган приказал: «Пусть будет так. Разводите огни!» — и разослал приказ по всему войску. Расположившись во всю ширь Саари-кеер, каждый развел вокруг себя пять костров. Найманский же караул, увидев ночью с холма Канкаркан множество огней, ре-

зүбшөөжэ, Чингис-хаан: «Тэрэ зүб. Түүдэг табигты!» — гэжэ бүхы сэрэгтэ захиралта үгэбэ. Тиин сэрэгшэд Саари талаар дүүрэн таража, амитай хүн бүхэн таба-табан түүдэг аһааба. Һүни найманай харуул сэрэг Хан-

«Monqol-un ceriut Saari-keeri butetele baoulua. Udur-tur undur-un aqun-o? oloan qaltan bi!» keeju ilejuui.

түлүлв. Сөөд Наймана харул Каңкаркана толһа деерәс сөөд олн һал үзж: «Моңһлыг цөөкн гидг эс билү? Однас олн һалта бәәж!» — ги-

шил: «Разве не говорили, что Монголов мало? Однако огней у них больше, чем звезд!». Послав Таянг-хану коня Шинкулу с плохоньким седлом,

харгайн эхинһээ олон гал хаража: «Монгол сэрэг үсөөн гэжэ юу хэлсээ һэм? Одо мүшэдһөө олон гал яларнал!» — гэлсэбэ. Муухан модон эмээлтэй хула морие Таян-

§ 194. Qaraul-un ene kele kurteju, Tayan-qan Qanqai-in Qacir-usun-a ajuui. Ene kele kurkeuluet, Kuculuk-qan koun-duriyan keleleju ilerun: «Monqol-un aqtas turuqat ajuui. Hodun-naca oloan qaltan! keemui. Monqol oloan ajuui. Edoe bida qantudun baraasu, qaqacaqui berke bolquno? Qantudun baraasu, qara niduniyan Kirmes ulu kikun tede. Qacariyan qatquldaasu, qara cisun qaruasu, qaltaril ukai, Qatanqin Monqol-tur qantuduasu bolqu-yu? Monqol-un aqtas turuqat keekdemui. Bida ulusiyan Altai dabaulun, sekuulun kodolju, cerikiyen jibsiercu, ani uduju yabuju, Altain olkes kurtele noqai kerel kereju yabuju, bidano aqtas tarqut bi. Keeli sekuulun, Monqolun aqtas canqardaulun, niur deere ano asqaya bida!» keeju ilejuui. Tere uketur Kuculuk-qan ukulerun: «Anaai in, eme Tayan jiruke yadarun ene ukes ukulejuui! Monqol-un oloan qaaca ire-

һәд, Таяң-хаанд, муухн эмәлтә Шиңкула(хн) мөр өгч илгәһәд: «Моңһлын цергүд Саари-кееріг бүтәтл буулдв. Өдрт өндртн бәәдв, яһдв? Сөөд олн һалта бәәнә!» — гиж илгәж.

Харулын эн кел күрхлә, Таяң-хан Каңкайин Качир-усунд бәәж. Эн кел күргүләд, Кучулук-хан көвүндән келүлж илгәхләрн: «Моңһлын агтс турмхас бәәж. «Однас олн һалта»,— гинә. Моңһл олн бәәж. Ода бидн ханьцад ирхлә, хаһцхд берк болхйи? Ханьцад ирхләрн, хар нүдән чирмс эс гих тедн, хачран хатхулхларн, хар цусан һархла, хальтрл уга, хатңһу Моңһлла ханьцхла болхйи? «Моңһлын агтс турмхас»,— гилднә. Бидн улсан Алтай давулн, секүлн көдлж, цергән живүлж, эдниг дахулж йовад, Алтайин эргүд күртл ноха керм керж йовад, (мана агтс тарһн). Кеелинь секүлн, Моңһлын агтсиг жаңһртулн, нүр деернь асхйа бидн!» — гиж илгәж. Тер үгд Кучулук-хан үглхләрн: «Аанан, эм Таяң зүрк ядхларн, эн

дозорные сообщили: «Войско Монголов остановилось, покрыв собой всю степь Саари-кеер. Днем в холмах ли прячутся, непонятно. Ночью же на всем пространстве, видимом с холма, горят их огни!».

Когда пришло это известие от караула, Таянг-хан находился у Канкайской Качир-усун. Он послал это известие своему сыну, Кучулук-хану, со словами: «Кони Монголов, оказывается, тощи, говорят, что у них огней больше, чем звезд, что Монголы, оказывается, многочисленны. Если сейчас сойтись, не трудно ли будет потом разойтись? Когда сойдемся, они ведь глазом не моргнут. Стоит ли сходиться с твердолобыми Монголами, которые не подскользнутся даже тогда, когда их колешь в щеку и проливаешь их черную кровь? Говорят, их кони тощи. Давайте отправим свой народ за Алтай, а сами, обнаружив им свое бегство, двинем свои войска в сторону отрогов Алтая, отражая их преследование в небольших укреплениях. Наши кони откормлены. Кони же Монголов придут в из-

хаанда эльгээжэ: «Монголой сэрэг Саари талые дүүргээд байна. Мүшэдһөө олон галай носохонь уулын оройһоо харагдана!» — гэжэ элидхэбэ.

Харуул сэрэгэйнгээ иимэ мэдээ дуулахадаа, Таяан-хаан Хангайн Хашар уһан гэжэ газарта байба. Энэ мэдээе Хүчэлүүг-хаан хүбүүндээ эльгээхэдээ, иигэжэ хэлэбэ: «Монголой морид туранхай юм байна. Одо мүшэдһөө олон галтай гэлсэнэ. Монголой сэрэг олон гээшэ ха. Одоо бидэ

Зорижо ороол һаа, тулалдаанда
Зогсохонь бэрхэ болохо ха.
Һэлмэ жадын даршаанһаа
Һэнш гэхэгүй монгол ха.
Хасар амаа хадхуулааш һаа,
Хара шуһаа адхуулааш һаа,
Халташ гэдэргээ сухарихагүй
Хатуу хүтүү монголтой
Хам оролсожо болохо гү?

Монголой морид туранхай гэлсэнэ. Бидэ улас иргэнээ Алтайе дабуулаад, өөһэдөө хүнгэхэнөөр сэрэгээрээ бага сага тулалдаһаар Алтайн дабаан хүрэхэбди. Мориднай тарган ха юм. Тиин монголой моридой шадалаа буурахада, халдан орохобди!» Тэрэ үгыень дуулаад, Хүчэлүүг-хаан харюусаба: «Тиигэжэ мэдээл һэм. Һамган шэнги Таяан зүрхэ алдажа, иигэжэ үгэлбэ! Монголой сэрэг хаанаһаа олон бай-

juui? Monqol-un olunqin Jamuqa-lua ende bidan-tur bi. Kundu eme-in seekui qajar-a ese qaruqsan, kurdun-o tuqul-un beljiel-tur ese kuruksen, eme Tayan jiruke yadarun ese-u ede ukes ukuleju ilejuui?» keen, elcin-ece ecike yüen eberetele bertetele ukuleju ilejuui. Ene uketur Tayan-qan oerien emecilekden ukulekdeju, Tayan-qan ukulerun: «Kucutu, omoqtu Kuculuk kurulcekui alalduqui udur maqa ene omoqiyan bu talbituqai! Kurulcan qantudun baraasu, qaqacaqui maqa berke bi je!» keeba. Tere uketur Tayan-qano doro medeku Yeke Noyan Qorisu-beci ukulerun: «Inanca-Bilke-qan, ecike cino, saca nokor-e ere-in aru aqta-in qarqan(m) ese ujeululee! Edoe ci manaqar erte boet yekin jiruke yadamu ci? Cimai ein jiruke yadaqui-i medeksen boesu, qadun ber kuun boesu, eke-i cino Kurbesu-i abciraju, cerik ulu-u jasaulqu bulee? Cima qairan Kökseu-Sabraq-a otoldekui, yaun cerikun bidano jasaq sulberkui bolbi. Monqolun caqjayaan bi je ese bolbi. Ayi, Turluq Tayan, yadaqu metu elé biyu ci!» keeet qoriyan deleduet, buruu qataraba.

үгмүд үглҗ. Моңһлын олн хамаһас ирҗ? Моңһлын олнкнь Җамукала энд, маднд бәәнәлм. Күнд эмин шеех һазрт эс һарсн, хурдн туһлын белчрт эс күрсн эм Таяң зүрк ядхларн, эн үгмүд үглҗ эс илгәҗйи?» — гиҗ, элчин үгәс эцкән өвртл бертәтл, үглҗ илгәҗ. Эн үгд Таяң-хан, бийән «эм»,— гиҗ келүлн, Таяң-хан үглхләрн: «Күчтә, омгта Кучулук, күрлцх, аллдх өдр эрк биш эн омган бичә тәвтхә. Күрлцн, ханьцлдн ирхлә, хаһцхд эрк биш берк болх!» — гив. Тер үгд Таяңхаана дөрә меддг Ике-нойн, Корисубечи, үглхләрн: «Инанча-Билке-хан, эцкчн, цацу нөкрт эрин ар, агтын ууц эс үзүллә. Ода чи өрүн эрт болхд юңгад зүрк яднач? Чамаг иигҗ зүрк ядхичн медсн болхла, экичн, Курбесүг авч ирҗ, церг эс ясулх билү? Чамаг, хәәрн Көксеү-Сабрак, өтлхлә, яһад церг-мидн засг сулврха болв? Моңһлын цаг-заян ирсн эс болхйи? Ай, Торлг-Таяң, ядх мет эм бәәҗч?» — гиһәд, хоран делдәд, буру хатрв.

неможение. Тогда и ударим в лицо!». На эти слова Кучулук-хан ответил: «Так я и думал. Эта баба, Таянг, струсил и говорит такие речи! Откуда взялось множество Монголов! Ведь большинство Монголов с Джамукой находится здесь, с нами. Баба Таянг, не выходивший далее отхожего места беременной женщины, не дошедший даже до пастбищ резвых телят, не от трусости ли он говорит эти слова?». Отец был поражен посланием сына и весь скорчился. Обозванный бабой Таянг-хан в ответ передал: «Могучий и гордый Кучулук пусть не потеряет свою гордость в день встречи и смертельной схватки с врагом! Когда сойдемся и завяжется бой, непременно будет трудно разойтись!». На эти слова стременной Таянг-хана Великий нойон Корису-бечи сказал: «Твой отец Инанча-Билке-хан равному противнику никогда не показывал мужскую спину и конский зад! Почему ты сейчас уже с утра так робеешь? Если бы я знал, что будешь так робеть, если бы был ты женщиной, разве я не привез бы твою мать Курбесу для

ха юм? Жамууха олон монголтоёо эндэ байна ха юм.

Хүндэ һамганай шээхэ газарта
Хүрэжэ ошоогүй,
Садхалан буруунай бэлшээриһээ
Сааша гараагүй
Эмэ Таяан зүрхэ алдаһандаа
Эдэ үгэнүүдые хэлэбэ бэшэ гү?» —

гэжэ эсэгынгээ эльгэ эбэрээхэ, нюргынь бэртээхэ харюу үгэбэ. Энэ харюуень абаад, эмэ гүүлэһэн Таяан-хаан иигэжэ харюусаба:

«Хүсэтэй, омогтой Хүчэлүүг,
Хүшэр дайнай, алалсаанай үедэ
Хүйхэр омогоо бүл алдаарай!

Зорижо орool һаа, тулалдаанда зогсохонь бэрхэ болохо ха!» Тэрэ үгыень дуулаад, Таяан-хаанай ехэ ноён Хорисуу-бэчи хэлэбэ: «Инанча-Бэлгэхаан эсэгэшни

Ара нюргаяа харуулаагүй юм,
Агтынгаа ууса үзүүлээгүй юм!

Мүнөө ши юундэ хара эртээнһээ хойшо зүрхэ алдажа эхилбэш? Шинии иигэжэ айхые мэдээ һаа, хэрбээ эхэнэр һаашни, Гүрбэсүү хатанэхыеш асаржа, сэрэг сууриеш зонхилуулха байгаа бэшэ гүб? Шинии хайрата Хүгсүү-Сабраг үбгэржэ, сэрэгэйнгээ эмхи һуладуулаа. Монголой үлзы саг заяан ерээ гээшэ гү? Ай, Торлууг-Таяан, тулюур туйган һамган лэ болоод байнаш!» — гээд, һаадагаа үргэлөөд, гүйлгэжэ ябашаба.

управления войсками? Почему, когда ты состарился, дорогой Коксеу-Сабрак, управление нашим войском ослабло? Неужели пришло время Монголов, предначертанное судьбой? Ай, Торлук-Таянг, оказался ты беспомощной бабой!» С этими словами он ударил по колчану и поскакал в сторону.

§ 195. Teun-tur Tayan-qan qilinlaju ukulerun: «Ukuku amin, joboqu beye — bukude nikan bi je! Tein boesu qatqulduya!» keeju, Qacir-usunaca kodolju, Tamir huruu yabuat, Orqon-i ketulju, Naqu-kun-no doronaji qormai daarin, Caqirmaut kurcu aisuquitur, Cinkis-qaqano qaraul ujeju: Naiman kurcu aisai! keen kelen kurkeesu, ene kelen kurkeuluet, Cinkis-qaqan jarbiq bolurun: «Oloan-naca — oloan, joennece — joen qor bolumu je!» keeet, eserku anọ morilaju, qarauli

Түүнд Таяң-хан килңнж үглхләрн: «Үкх әмн, зовх бий бүгд негн болдгж. Тиим болхла, хатхлдйа!» — гиж, Качир-уснас көдлж, Тамир уру йовад, Оркониг һатлж, Наку-Гүүнә дорд үзгин хорма дәврн, Чикирмаутд күрч аашхд, Чиңгс-каһана харул үзж: «Найман күрч аашна!» — гиж кел күргхлә, эн кел күргүләд, Чиңгс-каһан зәрлг болн: «Олнас олн, цөөнәс цөн хор болнаж!» — гиһәд, эсргү мөрлж, харулынь көөһәд,

Тогда Таянг-хан с гневом сказал: «Погибающая душа и страдающее тело всегда едины. Если так, сразимся!» Когда он тронулся из Качир-усуна вниз по Тамиру, переправился через Оркон и через восточную окраину чащи Наку-Кун и подходил к Чикирмауту, его заметил караул Чингис-кагана и известил: «Найманы подходят!» Тогда Чингис-каган произнес: «От множества много, от малочисленных мало бывает колчанов!». Затем, выступив врагу навстречу, про-

Тиихэдэнь Таяан-хаан уурлан хэлэбэ:

«Таһалуулха амин,
Тамалуулха бэе адли —
Мүр ганса,
Мүргэл нэгэн!

Тиигээ хадаа дайлалдахам!» — гэжэ Хашар уһанһаа хүдэлжэ, Тамирые уруудан ябажа, Орхониие гэтэлээд, Нахуу үндэрэй зүүн хормой дайран, Цахир-Муутада хүрэхэдэнь, Чингис-хаанай харуул тэдэниие хаража: «Найманууд ерэбэ!» — гэжэ элидхэбэ. Тиихэдэнь Чингис-хаан зарлиг буулгаба:

«Олонһоо —
Олон һурша,

ano huldeet, cerik jasarun: Qaraqana yorcil yorciju, naur baidua baiduju, siuci qatquldua qatqulduya! keelduba. Tein keeet, Cinkis-qaqan, oesun alqinjilaju, Qasar-i qol jasaulba. Otciqin-Noyan-i kotot jasaulba. Naiman Caqirmaudaca icuju, Naqu-kun-no ebur auſain qormai qijin baijuui. Tedui Naimano qaraul-i bidano qaraul huldeet, Naqu-kun-no ebur Yeke-Qol-tur ano neiletele huldeet kurcuui. Tein huldeju kurkui-i Tayan-qan ujeju, Jamuqa tende Naiman-lua cerik morilaju irelduju, tende ajuu. Tayan-qan Jamuqa-daca asaqcuui: «Tede yaut oloan qonit cina hul-deju, qotoan-tur kurtele huldeju, ireku metu, ede haran tein hul-deju aisai?» keen asaqba. Jamuqa ukulerun: «Temujin-anda mino dorben noqaisi kuun-no miqaar tejiyeju, kinjileju huyaju aqu bulee. Tede qaraul-i bidano huldeju aisuqun tede bi je! Tede dorben noqais siremun manlaitan, siuci qosiutan, sibuke keleten, temur oreten, uldu minaatan, siuder-i ideju, kei unoju yabut tede! Alalduqui udur Harano miqa idet tede! Kurulceju udur kuun-o miqa kunesulet tede! Kinji-

церг засхларн: «Харһан йовдлар йовж, нуурын бәәдләр бәәлдж, шүүнч хатхлда хатхлдйа!» — гилдв. «Тиим»,— гиһәд, Чиңгс-каһан эврән алһнчлж, Касарт һол засулв. Отчикин-нойнд хотд засулв. Найман Чакирмаудас хәрж, Наку-Гүүнә өвр уулын хорма хучн бәәж. Тиигәд Наймана харулыг мана харул көөһәд, Наку-Гүүнә өврт Ик Һолднь ниилтл көөһәд күрч. Тиигж көөлдж күрсиг Таяң-хан үзж. Җамука тенд Наймана церглә ирлцсн бәәж. Таяң-хан Җамукаһас сурж: «Кен олн хө чон көөж, хотн күртл көөлдж ирх мет, эдү улсиг тиигж көөж аашна?» — гиж сурв. Җамука үглхләрн: «Темүҗин-андам дөрвн нохасиг күүнә махар тежәж, гинжлж уйж бәәдг билә. Тер харулымдн көөж аашсн — тедн бәәж. Тер дөрвн ноха ширмн-цә маңната, шүүнч хоңшарта, шөвг келтә, төмр өртә, үлд малята сүүдрән идж, ки унж йовдг тедн, аллдх өдр арин (күүнә) мах амсдг тедн, күрлцх өдр күүнә мах күмслдг тедн

гнав их караул, определили тактику боя: «Будем идти как сосны! Будем стоять как озера! Будем нападать как долото! Да будет так!» — сказал Чингис-каган и сам возглавив авангард, Касару поручил Центр, Отчикин-нойону поручил обоз. Найманы, возвратившись из Чакирмауда, укрепились у основания Наку-кунской горы Эбур. Наш караул преследовал Найманский караул до тех пор, пока он не соединился с Большим Центром у Нακукунской горы. Увидев эту погоню, Таянг-хан спросил Джамуку, тоже участвовавшего в походе Найманов: «Что за люди преследуют мой караул, будто волки, набросившиеся на стадо овец и догнавшие их до овчарни?». Джамука ответил: «Темуджин-анда держит на цепи четырех псов и кормит человеческим мясом. Те, что гонят наш караул, они и есть! У этих четырех псов чугунные лбы. Морды у них — долото. Язык у них что шило. У них железные груди, вместо плетей — мечи. Съедая свою тень, мчатся они, оседлав ветер. В дни сражений они питаются мясом людей.

Үсөөнһөө —
Үсөөн годли!» —

гээд, урдаһаань мордожо, харуулыень намнаад, сэрэгээ жагсаажа:

«Харганаан соогуур
харайлдажа,
Нуур дээгүүр намналдажа,
Һүүшэ мэтээр һүгнэ сохиё!» —

гэжэ уряалаад, Чингисхаан өөрөө алганша-манлай боложо, Хасараар гол сэрэгээ ударидуулба. Одхон-ноёндо ара талаяа даалгаба. Найманууд Цахир-Муутаһаа сухарижа, Нахуу үндэрэй энгэртэ тогтобо. Манай харуул сэрэг найманай харуулые сухарюулжа, Нахуу үндэрэй үбэртэ байһан гол сэрэгтэеэ ниилэтэрнь үлдэбэ. Иигэжэ үлдэхыень харахадаа, Таянхаан найманай сэрэгтэй суг ябалсаһан Жамуухаһаа һураба: «Һүрэг хонидые намнажа ябаһан шоно шэнгеэр манай харуулые намнажа ябаха ямар амитад бэ?» Жамууха харюусаба: «Тэмүүжэн-андамни дүрбэн нохой гэнжэдэ һуулгаад, хүнэй мяхаар тэжээдэг юм. Тэдэ дүрбэн манай харуул сэрэгые үлдэжэ ябана! Тэдэ дүрбэн нохой

Шэрэм магнайтай,
Һүүшэ хушуутай,
Шубгэ хэлэтэй,
Булад зүрхэтэй,
Илдэ минаатай,
Шүүдэр ундатай,
Хии һалхи эмээллээд,
Хиидэдэг эрдэмтэй!
Алалсаха үдэр тэдэ
Хүнэй мяха эдидэг,

ben multuldeju, odoe ese-u buqsaju aqsat bayascu tein silemeljen aisai tede!» keejuui. «Tede dorben noqais ket tede?» keeesu: «Jebe, Qubilai qoyar, Jelme, Subeetai qoyar,— tede dorben bi!» keejuui. Tayan-qan ukulerun: «Ele tede doromji-aca qolo baiya!» keeju, qoinaqsi ihuriju, aula asan baiba. Teun-o qoinaca duyalju tooriqaju aisuqun-i ujeju, basa Tayan-qan Jamuqa-daca asaqcuu: «Tede yaut erte talbiqsat unoqan, eke-yüen sün kokoju, eke-yüen horcin torolun kuyiku unoqat metu, yekin tede tooriqan aisai tede?» keen asaqcuu. Jamuqa ukulerun: «Tede — jidatu ere-i jiuju, cisutu tonoq tonoqcin, uldutu ere-i huldeju, unaqaju alaju, ub tonoq abuqcin uruut, Manqut keekdet tede! Edoe ese-u bayascu tede, duyalun aisai tede?» keejuu. Tendece Tayan-qan ukulerun: «Ele tein boesu, tede doromji-aca qolo baiya!» keeju, basa qoinaqsi aula abarin baiba. «Teuno qoinaca aisuqun oeseksen sibaoun metu silemelceju qusiuraju aisuqun ken biyu?» keen, Tayan-qan Jamuqa-daca asaqcuu. Jamuqa ukulerun: «Ene aisuqu — Temujin anda mino! Kubcin beye ino sire-

гинҗән мөлтлҗ, ода эс боогдҗ бәэснд байсҗ, тиигәд шилвлзн аашна тедн!» — гиҗ. «Тер дөрвн нохас кемб тедн?» — гихлә: Җебе Кубилай хойр, Җелме Сүбетай хойр тедн дөрвн болдг!» — гиҗ. Таяң-хан үглхләрн: «Теднә дорамҗлтас хол бәәйә!» — гиҗ хооран цухрҗ, уул өөдлҗ бәәв. Теднә ардас дәәлҗ, тоормлҗ аашхиг үзҗ, бас Таяң-хан Җамукаһас сурҗ: «Тедн юн эрт тәвсн унһн экиннь үс көкҗ, экән эргәд торлн гүүсн унһд мет, яһад тедн тоормлн аашна?» — гиҗ сурҗ. Җамука үглхләрн: «Тедн җидтә эриг зүүҗ, цуста тонг тонгч, үлдтә эриг көөҗ, унһаҗ алҗ, үв тонг авгч Уруут, Маңкут гидгтн тер. Ода байсҗ эсйи тедн? Дәәлн эс аашну тедн?» — гиҗ. Тендәс Таяң-хан үглхләрн: «Эн тиим болхла, теднә дормҗлтас хол бәәйә!» — гиҗ, бас хооран уул давшн бәәв. «Теднә ардас аашсн, хувсңнсн шовун мет шилвлзҗ, хоңшарлҗ аашсн кемб?» — гиһәд, Таяң-хан Җамукаһас сурҗ. Җамука үглхләрн: «Эн

В дни битв они питаются человеческим мясом. Сейчас же они, сорвавшись с цепи, радуясь своей свободе, жадно озираясь, приближаются к нам! Если спросите: «Кто они такие? — отвечу: это Джебе и Кубилай, Джелме и Субетаай!». Тогда Таянг-хан сказал: «Будем-ка подальше от их унижения!» — и, попятившись, чуть поднялся на гору. Увидев преследующих их сзади, Таянг-хан спросил Джамуку: «Что за люди, пыля, приближаются к нам, будто жеребята рано с привязи спущенные, пососавшие молоко матери и резвящиеся вокруг них?». Джамука ответил: «Это те самые Урууды и Манкуды, которые человека с копьем насаживают на копье, совершая кровавые грабежи, человека с мечом гоняют до упаду и убивают, забирая весь домашний скарб. Разве они не рады сейчас? Разве не наступают они сейчас?». Тогда Таянг-хан сказал: «Если это так, то уйдем-ка подальше от их унижения!» — и снова поднялся на гору, отступая. «Кто это приближается за ними, будто грозящая птица, озираясь по сто-

Тулалдаанай үдэр тэдэ
Хүнэй мяхан хүнэһэтэй!

Мүнөө гэнжэһээ мултараад, сүлөөдэ гараһандаа бахархажа, шүлһөө һайруулан, ман тээшэ гүйлдэжэ ябана. Тэдэ дүрбэниие хэд бэ гээ һаатнай хэлэхэ байнаб:

«Зэбэ Хубилай хоёр,
Зэлмэ Сүбээдэй хоёр —

тэдэ дүрбэн!» — гэхэдэнь, Таяан-хаан хэлэбэ: «Тэдэл дээрмэшэдһээ холуур ябая!» — гэжэ гэдэргээ сухарижа, уула өөдэ аһаба! Хойноһоонь дабшажа, хүреэлхэ һанаатай тойрон гүйлгэлдэһэн сэрэгые хараад, Таяан-хаан Жамуухаһаа асууба: «Тэдэ юуд

Эртэ үглөөгүүр табигдаад,
Эхэеэ садатараа хүхөөд,
Һүрэг адуугаа тойрожо,
Һүндэлэн гүйлдэһэн унагадтал
Хүреэлхэ гэжэ манние
Хүрэжэ ерэжэ ябана бэ?» —

гэжэ асуухадань, Жамууха харюусаба: «Тэдэ

Хүндэ жадатай эрые
Хүрэһөөр ургалан абадаг,
Хурса илдэтэй эрые
Хуура татан аладаг
Шуһата тоног зэбсэгтэй
Шуумар мэргэн һүлдэтэй
Мангууд, урууд иргашад
Манние мүрдэн ерэбэ лэ!»

Тиихэдэнь Таяан-хаан үгэлбэ: «Тиимэ һаань, тэдэ алууршадһаа холо болоё!» — гээд, уула өөдэ бүри дээшээ аһаба. «Тэрэ хойноһоомнай намнажа, гуринха шубуун шэнгеэр шүлһөө һайруулан ябагша хэн э?» — гэжэ Тая-

muer sirekdeksen, sibuke-de qatququya colo ukaiu. Temuriyer dabtaqsan, tebene-de qatququya colo ukaiu. Temujin anda mino, oeseksen sibaoun metu, ein silemeljan aisu lu! Naiman-nokot: «Monqoli ujeesu, esike-in qodu huleulkui-ece buleai ta. Ujektun!» keeba. Ene uke-tur Tayan-qan ukulerun: «Ele amusaari aula abarin baya!» keeju, aula abariju baiju, basa Tayan-qan Jamuqa-daca asaqurun: «Basa tere qoinaca jujaana aisuqun ken biyu?» keen asaqba. Jamuqa ukulerun: «Hoelun-eke nikan kou-ben kuuno miqabar tejiyeju bulee. Qurban alda beyetu, qunajin bodo idesitu, qurban dabqur quyaq emuscu, qurban buqa jitkuulju aisu je. Qortu kuun-i Qotola-i jalqiasu, qoolai-duriyan ulu tordayu. Kubcin ere-i emkuesu, ore ulu jasayu. Aurlaasu, anqua sumuban deliju talbiasu, aula alus bukun harban-qorin haran-i ulketele qarbuyu, kerelduksen nokor-i keer ketus bukun-i keibur-sumu-ban deliju talbiasu, kelkitele-ulketele qarbuyu. Yeke-de deliju qarbuasu, yesun jaut alda qajara qarbuyu. Tatan deliju qarbuasu, tabun jaut alda qajara qarbuyu. Kuun

аашх — Темүҗин-андам хувцн бийнь ширмәр ширгдсн, шөвгд хатхгдх, төл уга төмрәр давтгдсн, темнд хатхгдх чөл уга. Темүҗин-андам, хүвсңнсн шовун мет, иигҗ шилвлзн аашнал. Найман-нөкд, Моңһлыг үзхнь ишкин шиир күлхәс амр болһлт? Үзтн!» — гив. Эн үгд Таяң-хан үглхләрн: «Эн амсар уул давшн бәәйә!» — гиж, уул давшн бәәж. Бас Таяң-хан Җамукаһас сурхларн: «Бас тер ардас зузанд аашсн кемб?» — гиҗ сурв. Җамука үглхләрн: «Хоелун эк нег көвүһән күүнә махар теҗәҗ бәәлә. Һурвн алд бийтә, һунҗн бод малын идштә, һурвн давхр хуйг өмсҗ, һурвн бух зүткүлҗ аашна. Хорта күүг хотлад зальгхларн, хоолдан эс торһдгҗ. Хувцта эриг үмкхләрн, өрчдән эс зогсадгҗ. Уурлхларн, Аңкуа-суман телҗ төвхләрн, уул алс бәәсн арвн-хөрн күүг өлгтл харвдгҗ. Керлдсн нөкриг кеер һатц бәәхиг киивр-суман телҗ төвхләрн, келктл-өлгтл харвдгҗ. Икәр телҗ тарвхларн, йисн зун алд һазрт харвдгҗ. Та-

ронам впереди всех?» — спросил Таянг-хан у Джамуки. Джамука ответил: «Этот приближающийся и есть мой анда Темуджин! Вся одежда его чугуном простегана так, что нет щели для шила, железом окована так, что нет щели для большой иглы. Это приближается, оказывается, Темуджин-анда, озираясь, будто грозящая птица! Друзья Найманы, неужели вы думали, что увидеть Монгола легче, чем связать ноги козленка? Смотрите!». На эти слова Таянг-хан сказал: «Давайте по этим уступам взбираться на гору!» — и стал подниматься выше. Еще Таянг-хан спросил Джамуку: «А кто это едет сзади в самой гуще войск?». Джамука ответил: «Хоелун-матушка одного из сыновей кормила человеческим мясом. Тело его в три сажени. Питаньем ему в один присест служит трехлетняя корова. Одев тройной панцирь, едет он на трех быках. Когда он глотает враждебного человека, тот, говорят, даже не застревает в его горле. Если одетого мужчину он глотает, то тот, говорят, не задерживается у него в желудке!

ан-хаан дахин Жамуухаһаа асууба. Жамуухa хэлэбэ:

«Ай-сүй болон ерээшэ
Анда Тэмүүжэн гээшэ!
Шэрэмээр шудхаһан хуягынь
Шүбгын орохо нүхэгүйл,
Түмэрөөр гүрэһэн хуягынь
Тэбэнын орохо нүхэгүйл!
Тэрэ — гуринха шубуундал
Тэмүүжэн-андам ябана.
Шэлдэг сэрэгээ дахуулан,
Шүлһөө һайруулан дабшана!

Нүхэд найманууд, монголтой үзэлсэхэ гээшэ эшэгэнэй хүл уяһантай адли гэжэ һаана гүт? Үзэлсэгты!» — гэбэ. Таяан-хаан үгүүлбэ: «Эндэ һужаагаар уулын оройдо гарая!» — гээд, өөдөө абиржа ябахадаа, баһа Жамуухаһаа асууба: «Баһа тэрэ хойноһоомнай сэрэгэй дунда ябааша хэн бэ?» Жамуухa харюусаба:

«Хүндэтэ Өөлэн-эхэ
Хүбүүдэйнгээ нэгые
Хүнэй мяхаар тэжээһэн юм,
Гурбан алда бэетэй,
Гунжан бодо эдеэтэй,
Гурбан дабхар хуягтай
Гуримгүй мантан хүбүүень
Гурбан буха зүдхэдэг.
Һаадагтай хү һаадагтайнь
Һаадгүй бүхэлеэр залгидаг.
Хоолойдонь халташ торонгүй
Хотодонь ороод шэнгэдэг.
Үмдэһэн хубсаһатай эрые
Үрэбхеэд, жажалангүй
эдихэдэнь,
Үлдэһэн гүзээниинь сададагтүй.
Дураа гутан сухалдаад,
Дуута годлёо шэбшэжэ,
Хас гүүлэн харбахадаа,
Хадын саана байһан
Арба-хорин хүниие

kuun-nece busu, kurel-ku-manqus toreksen, Joci-Qasar keekdeyu! Tere biyu je!» keejuui.

Когда он, рассердившись, пускает свою стрелу-Анкуа, то она пробивает и нанизывает десять — двадцать человек, стоящих за горой. Когда он, ругаясь, пускает свою свистящую стрелу, то она пробивает и нанизывает врагов, стоящих за степью. Если он сильно натягивает лук, то стрела летит на де-

Алдалуулан үлхэдэг.
Хэрэлдэһэн нүхэрэйнгөө
Хээрэ холо ябахадань,
Үдэтэ годлёо шэбшэжэ,

Tendece Tayan-qan ukulerun: «Ele tein boesu, aulain undur temeceye! Deeksi abaritqun!» keeju, aula abarin baiba. Basa Tayan-qan Jamuqa-daca asaqurun: «Teuno qoinaca aisuqun ken biyu?» keejuui. Jamuqa ukulerun: «Tere — Hoelun-eke-in nilqa-koun, Otciqin! Heliketu keekdeyu. Erte untaqci, oraya bosuqci, boruanaca ber ulu qocoruyu, baidalaca-ber (ulu) qocodayu!» keejuui. Tayan-qan ukulerun: «Tein boesu, aula-in horqil deere qaruya!» keejuui.

ту телҗ харвхларн, тавн зун алд һазрт харвдгҗ. Күмн күүнәс бус, күрклх маңһс төрсн Җочи-Касар гидгҗ. Тер болнаҗ!» — гиҗ. Тендәс Таяң-хан үглхләрн: «Эн тиим болхла, уулын өндр темцйә. Деегшән давштн!» — гиҗ, уул давшн бәәв. Бас Таяң-хан Җамукаһас сурхларн: «Түүнә ардас аашсн кемб?» — гиҗ. Җамука үглхләрн: «Тер Хоелун-экин нилх көвүн, Отчикин. «Өлгәтә» гидгҗ, эрт унтгч, ора босгч, боранас чигн эс хоцрдгҗ, бәәдләс чигн эс чочдгҗ!» — гиҗ. Таяң-хан үглхләрн: «Тиим болхла, уулын өргл деер һарйа!» — гиҗ.

вятьсот саженей. Если он вполсилы натянет лук, то стрела летит на пятьсот саженей. Не имеющий равных среди людей, рычащим великаном рожденный он зовется Джочи-Касар! Это он и есть!». Тогда Таянг-хан сказал: «Если это так, то поднимемся-ка на вершину. Взбирайтесь вверх!» — и поднялся в гору. Еще Таянг-хан спросил Джамуку: «Кто следует за ним?». Джамука ответил: «Это младший сын матери Хоелун Отчикин! Считаясь младенцем, он засыпает рано, просыпается поздно, ни в буран он не задерживается, ни от страшного вида он не вздрагивает!» Тогда Таянг-хан сказал: «Если так, то взберемся на самую вершину горы!».

Үгы болоторнь харбадаг.
Ехээр дэлин харбахадаа,
Юһэн зуун алдын газарта
Татаад годлёо табихадаа,
Табан зуун алдын газарта
Тамшаалгажа харбадаг.
Гүндүү тэрэ хүйхэрнай
Гүрэлгүү мангуусһаа түрэһэн
Зориг түгэлдэр сэрэгшэн
Зочи-Хасар бэеэрээ!» —
гэбэ. Тиихэдэнь Таян-хаан хэлэбэ: «Тиимэ юм һаань, уулын үндэртэ гарая! Дээшээ абирая!..» — гэжэ хэлээд, уула өөдэ абирба. Дахяад Таян-хаан Жамуухада хандажа: «Тэрэ хойноһоомнай ай-сүй намнаашa хэн бэ?» — гэжэ асууба. Жамууха харюусаба:
«Тэрэшни Өэлэн-эхын
Тэмүүгэ-одхон гээшэ лэ.
Эрэлхэг хүбүүн гэгдэдэг,
Эртэ унтахаа хэбтэдэг,
Орой һүрэжэ бододог,
Ороһон борооһоо тунхаридаггүй,
Отогтоо хожомдожо хүрэдэг!»
Таян-хаан хэлэбэ: «Тиимэ һаань, уулын орьёл дээрэ гарая!»

§ 196. Jamuqa Tayan-qan-a ede ukes ein ukuleet, Naimanaca qaqacan bolteitcu qarcu Cinkis-qaqan-a kele orouljи ilerun, anda-da ukule, keen, ukuleju ilerun: «Tayan-qan — uke-tur mino ukutkuju oede temecen urquju qarba. Amaar alaqdaju ayüju, aula abarin qarba. Anda, qadauci! Mut aula-tur qarba! Ede eserkuleku cirai ukaiun bi. Bi burun Naimanaca

Җамука Таяң-хаанд эду үгмүд иигҗ үглэд, Найманас хаһцн, бултҗ һарч, Чиңгс-каһанд кел орулҗ илгэхлэрн: «Андад үгл»,— гиһэд үглҗ илгэхлэрн: «Тайаң-хан үгдм үкн алдҗ, өөд темцн үргҗ һарв. Амар алгдҗ, әәҗ, уул давшн һарв. Анда, хатур. Цуһар уулд һарв. Эдниг зэрүлх чирэ уга бәәҗ.

Джамука, наговорив эти слова Таянг-хану, отделился от Найманов и тайно послал Чингис-кагану весть: «Сообщи анде-побратиму! Таянг-хан чуть ли не мертв от моих слов и взобрался на вершину горы. Устами моими убитый он, испугавшись, взобрался на гору. Анда, будь твердым! Все взобрались на гору! У них нет лица, который бы на-

Жамууха Таян-хаанние һүрдүүлмэ үгэ хэлээд, өөрөө найманууд-һаа һалан холодожо, андадаа иимэ мэдээ нюусаар хүргэбэ:
«Үгэ хэлээрээ Таянние
Үхэхөө һанатарнь айлгабаб.
Айһандаа ухаа алдажа,
Алтай өөдэ талииба.
Урагшаа, анда! Дайсадшни
Уула тээшэ тэрьелбэ!
Наймануудта сэрэгыень ударидаха хүн байхагүй.
Би тэдэнһээ һалажа ошобоб!»

qaqacaba!» keeju ilejuui. Cinkis-qaqan, naran jilda boldaju Naqu-kun-no aula-i buselkun, baiju qonoba. Tere sueni Naiman buruulan kodolkun bolun, Naqu deerece qulalcu (qulquju, qulqulcaju), deere deereen qutaqlalduju (qotaqalalduju), yasu hüsü-ben kenkeru unalduju qunjiu (qujiula) baitala darucaju, ukuldujuui. Manaqasi ino Tayan-qan-i muqutqaju abuba. Kuculuk-qan oere aqsaar, joen kuun daijin kodolju kucekderun, Tamir-a kureeleju, tere kureenduriyen bain yadaju, kodolju tutaaju qarcu otba. Naiman-irken-o ulus-i Altai-in olke-de muqutqaju quriyaba. Jamuqa-lua aqsat Jadarin, Qataqin, Saljiut, Dorben, Taiciut, Unqirat kiet tende ku oroba. Tayan-un eke Kurbesu-i Cinkis-qaqan abciraulju ukulerun: «Ci Monqolun hunir maoui keeju ese-u bilee? Edoe yekin irebe ci?» keeju, Cinkis-qaqan abulaa.

Би болхла, Найманас хаһцвв!» — гиж илгэж. Чиңгс-каһан нарн суухла, Накугүүнә уулыг бүслн бәәж хонв. Тер сөөд Найман бурудн көдлх болад, Наку деерәс хальтрж, деер-деерән хутхлдж, яс-үсән хамхлн унлдж, унж бәәтлән дарцж үклдж. Маңһдуртнь Таяң-хааг муудхж авв. Кучулук-хан өөр бәәсәр цөн күн дәәлдн көдлж күцгдхләрн, Тамирт күрәлж, тер күрәндән бән ядж, көдлж, дутаж һарч одв. Найман-иргнә улсиг Алтайин өлкд муудхж хурав. Җамукала бәәсн Җадаран, Катакин, Салҗиут, Дөрбен, Тайчиут, Уңкират,— гиһәд, тенд орв. Таяңгин эк, Күрбесүг, Чиңгс каһан авч ирүлж үглхләрн: «Чи Моңһлын үнр му гиж эс билч? Ода яһад ирвч?» — гиж, Чиңгс-каһан авла.

правлял их. Я же отделился от Найманов!» Когда наступил вечер, Чингис-каган заночевал, окружив Накукунскую гору. В ту ночь Найманы решили бежать и, скатываясь с Наку, падая друг на друга, перемешались и переломали себе кости. Многие из них погибли в этой давке. Наутро поймали Таянг-хана. Кучулук-хан с несколькими приближенными сумел прорваться, но, настигнутый нашим войском, вынужден был на Тамире занять оборону. Однако он долго не продержался и, теряя воинов, бежал. Людей Найманского племени, покорив, собрали на склоне Алтая. Бывшие с Джамукой Джадаран, Катакин, Салджиут, Дербен, Тайчиут, Ункират — все сдались в этот раз. Позвав мать Таянга Курбесу, Чингис-каган сказал: «Разве ты не говорила, что у Монголов запах дурен? Зачем же ты сейчас пришла?» — и взял ее.

Наранай орожо, харанхы болоходо, Чингис-хаан Нахуу үндэр уулые бүһэлһэн зандаа хонобо. Тэрэ һүни найман угсаатан тэрьедэжэ арилха гээд, Нахуу үндэрһөө буухадаа, бэе бэе дээрээ унажа, худхалдан, яһа-үһаа гэмтээбэ. Олонхидынь даруулжа үхөө һэн. Үглөө үглөөгүүрнь Таянхаанние барижа абаба. Хүчэлүүг-хаан хэдэн сэрэгшэдээрээ тэрьедэжэ арилаад, Тамир мүрэнэй эрьедэ эсэргүүсэбэ. Удаан тулалдажа бирангүй, тэндэһээ зугадажа арилба. Наймануудые дайлан абажа, Чингис-хаан иргэн зониень Алтайн ташаланда суглуулба. Жамуухатай суг ябалсаһан жадаран, хатагин, салжууд, дүрбэд, тайчууд, унгираад угсаатан булта Чингис-хаанай мэдэлдэ оробо. Чингис-хаан Гүрбэсүү-хатаниие асаруулжа, хэлэбэ: «Ши монголые муухай үнэртэй гэдэг байгаа бэшэ гүш? Мүнөө юундэ ерэбэш?» — гэжэ галхаагаад, отогтоо абаба.

§ 197. Mun Quluqana jil namur Qara-dal hujaur-a Merkidun Toqtoa-beki-lue Cinkis-qaqan bailduju, Toqtoa-i kodolkeju, Saari-keer-e irke-orqa ulus ino daouliba. Toqtoa Qudu Cilaun kout-lue-ben, joen

Мөн Хулһн җилин (1204) намр Карадалын экнд Меркидин Токтоа-бекилә Чиңгс-каһан дәәлдж, Токтоаг көдлгэж, Саари-кеер ирг-өргә улсинь дәәлв. Токтоа Куду, Чилаун

В этот же год Мыши (1204) осенью у истока Карадал Чингис-каган сразился с Меркидским Токтоа-беки, прогнал и в Саари-кееpe захватил подданных и имущество. Токтоа вырвался с сыновьями

Мүн хулгана жэлэй намар Хара дал гэжэ газарта Чингис-хаан мэргэдэй Тогтохо-бэхитэй дайлалдажа, тэрэниие Саари тала руу намнаад, улас иргэнииень, эд зөөрииень буляан абаба. Тогтохо Хүтүү Шулуун хоёр ху-

kuun beyesiyen, tutaju qarba. Tedui Merkit-irken daoliqdarun, Hoas-Merkidun Dair-Usun oki-en Qulan-qatun-i Cinkis-qaqan-na ujeulsu keen abcu aisurun, jaura ceriut-te jetkukdeju, Baaridai Naya-Noyan-tur uciraju, Dair-Usun ukulerun: «Ene oki-en Cinkis-qaqan-na ujeulsu keen aisu bi!» keejuui. Tende Naya-Noyan ukulerun: «Okini cino bida qantu ujeuluya!» keen toritkejuui. Toritkerun, Dair-Usuni: «Ci qaqcaar oduasu, jaura ceriut samaoui caq-tur cimaiber ulu aulqu, oki taki cino samaouraqu!» keeju, qurban udur, qurban süeni toritkejuui. Tendece Qulan-qadunlua Dair-Usuni abuat qantu Naya-Noyan Cinkis-qaqan-tur kurkeba. Tendece Cinkis-qaqan Naya-i; «Yekin todeeju aba ci?» keen, masi qilinlaju: «Qatanquya maraan asaqcu, jasaq bolqaya!» keen asaqun bukui-tur, Qulan-qadun ukulerun: «Nayaa ukulelee: Cinkis-qaqan-no Yeke Noyan biyu bi! Bida qantu oki cino qaqan na ujeuluye! Jaura ceriut samaouraqu! keen itqalua. Edoe Nayaa-daca busut ceriut-tur uciraasu, samaou-tur oroquyu ajuu. Qai, ene Nayaa-tur uciraqui mano sain bolba.

көвүдләһән, цөн күн бийсән дутаҗ һарв. Тиигәд Меркид-иргн дәәлгдхләрн, Хоас-Меркидин Даир-Усун «окан, Кулан-хатниг, Чиңгс-каһанд үзүлсүв» гиһәд, авч аашхлань, зуур цергүдт зеткрлгдҗ, Баа-ридай Ная-нойнд учрҗ, Даир-Усун үглхләрн: «Эн окан Чиңгс-каһанд үзүлсүв гиһәд аашлав!»— гиҗ. Тенд Ная-нойн үглхләрн: «Окичн бидн хамдан үзүлйә!» — гин түрд гилгҗ. Түрд гилһхләрн: «Чи һанцар одхла, зуур цергүд самһа цагт чамаг чигн эс йовулх, окнтәкличн самһлх!»— гиҗ, һурвн өдр, һурвн сөөд түрд гилһҗ. Тендәс Кулан-хатнла Даир-Усуниг авад, хамт Ная-нойн Чиңгс-каһанд күргв. Тендәс Чиңгс-каһан Наяд: «Яһад түдәҗ бәәвч? — гиҗ, маш килңнҗ,— хатуһар мах-мудынь шинҗлҗ, засг болһйа!» — гиҗ сурҗ бәәхт, Кулан-хатн үглхләрн: «Ная келлә Чиңгс-каһана Ик нойнв. Бидн хамт окичн каһанд үзүлйә. Зуур цергүд самһлх!» — гиҗ иткүллә. Ода Наяһас оңдан цергүдт учрсн болхла самһнд орх

Куду, Чилаун и с несколькими людьми. Когда было захвачено племя Меркидов, Хоас-Меркидский Даир-Усун вез к Чингис-кагану свою дочь, Кулан-катун, но был задержан в пути Баари-дай Ная-нойоном. Даир-Усун сказал: «Я ехал, чтобы показать свою дочь Чингис-кагану!». На это Ная-нойон ответил: «Давай-ка вместе покажем твою дочь хану. Если ты поедешь сейчас один, когда войска в беспорядке, они и тебя не пропустят и дочь-подношенье твое обесчестят» — и три дня и три ночи продержал их у себя. Затем оттуда Ная-нойон доставил Даир-Усуна с Кулан-катун к Чингис-кагану. Тогда Чингис-каган с гневом обратился к Ная: «Ты почему их задержал? Сейчас же тщательно обследуйте ее тело и выносите приговор!». В это время Кулан-катун вмешалась и сказала: «Ная говорил: «Я великий нойон Чингис-кагана! Давайте вместе доставим твою дочь кагану! Не то в пути без меня могут воины обесчестить!» — и убедил нас. Если бы мы не встретили Ная, нас могли бы обесчестить. Ай, хорошо, что мы

бүүдээрээ, үшөө хэдэн сэрэгшэдээрээ зугадажа ошобо. Мэргэд угсаатанай диилдээд байхада, хаад-мэргэдэй ноён Дайр-Уһан Хулан-хатан гэжэ басагаяа Чингис-хаанда абаашажа ябатараа, зуурандаа баарин угай Наяа-ноёнтой уулзажа: «Энэ үхиеэ Чингис-хаанда үзүүлхэ гэжэ ябанаб!» — гэжэ Дайр-Уһан хэлэбэ. «Үхииеш бидэ хаанда үзүүлүүжэбди,— гэжэ Наяа-ноён хэлэбэ.— Гансаараа ябаа һааш, энэ сэмүүн сагта сэрэгэйхид шамайе тоншожо, басагыеш һамуурулха!» — гэжэ хэлээд, Наяа-ноён гурбан үдэр, гурбан һүни гэртээ байлгаба. Дайр-Уһан тэндэһээ Хулан басагаяа абажа, Наяа-ноёнтой Чингис-хаанда ошобо. «Юундэ эдэниие гурбан хоног баряабши? Хатан-гуаае шалгажа, засагай ёһоор шиидхэе!» — гэжэ Чингис-хаан Наяа-ноёндо сухалдаба. «Би Чингис-хаанай ехэ ноён гээшэб гэжэ энэ Наяа хэлээ һэн. Басагыешни Чингис-хаанда хамта абаашая, тэрэгүй һаа, зуурандатнай сэрэгэйхид һамуурулхадаа болохо гэжэ идхаа һэн. Одоо Наяагүйгөөр ябаа һаамнай, сэрэгэйхид ушаржа, һамуу ябадалда оруулжа болохо байгаа. Зай, энэ Наяатай уулзаашамнай ехэ һайн байба. Мүнөө Наяае мүрдэнхаар, хаан, соёрхожо, эхэ эсэгэһээ тэнгэриин заяатай түрэһэн

Edoe Nayaa-daca asaqtala, Qaqan soyürqaasu, Tenkeri-in jayaar ecike eke toreuluksen mariyan-naca asaquasu...» keen ociuljuui. Nayaa asaqdarun: «Qaqan-naca busu niur mino ukai bi je! Qari irkeno qacar qoa oki qadun, qarqa(m) sain aqta uciraasu, qaqan-noan ku keeju amu je bi! Eun-ece busu setkil mino boesu, ukusu bi!» keejuui. Cinkis-qaqan Qulan-qadun-no ocil jobsiyeju, mun udur-iyer boet bolqan soriasu, Qulan-qadun-no ocil adali boldaju, Cinkis-qaqan Qulan-Qadun-ni soyürqaju taalaba. Nayaa-in ukes adali boldaju jobsiyeju: «Unen uketu ajuu! keen, yeke uile tusisu!» keen soyürqaba.

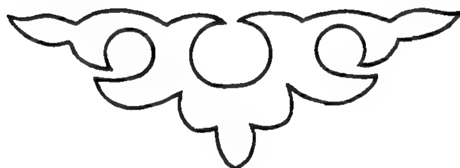
бәәҗв. Хай, эн Наяд учрснмидн сән болв. Ода Наяһас суртл, хаһан сойрххла, Теңгрин заяһар эцкэк төрүлсн махмудас [63] сурхла, яһна?» — гиж, медүлҗ, Ная сургдхларн: «Хаһанас бус нүүр уга билә. Хәр иргнә хачр һо окнхатн, харан сән агт учрхла, хаһандан гиҗ бәәләв. Үүнәс бус седкл бәәхлә, үксв!» — гиҗ. Чиңгскаһан Кулан-хатна үг зөвшәҗ, эн өдрин бийд болһан сөрхлә, Кулан-хатна келснлә әдл болхла, Чиңгскаһан Кулан-хатниг сойрхҗ таалв. Наяһин үгмүд әдл болхла, зөвшәҗ: «Үнн үгтә бәәҗ!» — гиһәд,— ик үүл түшсв!» — гиҗ сойрхв.

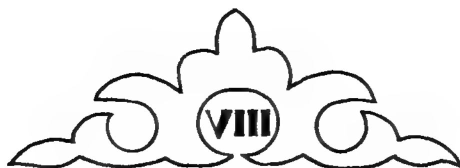
встретили Ная. Прежде, чем допрашивать Ная, если каган соизволит, нельзя ли спросить у тела, рожденного отцом и матерью?». Ная же на допросе отвечал: «У меня не было иного лица, чем каган! Чужедальних племен прекрасноликих дев и статных скакунов я всегда приводил и отдавал кагану! Если у меня будут иные желанья, пусть я умру!». Чингис-каган одобрил слова Кулан-катун и в тот же день осторожно испытал ее. Когда обнаружилось, что все обстоит так, как говорила Кулан-катун, Чингис-каган милостиво ее ласкал. Поняв, что Ная не виновен, он произнес: «А слова-то его оказались правдивыми. Доверю-ка ему большое дело!»

бэеымни өөрөө үзэжэ мэдыт...» — гэжэ Хулан-хатан хэлэбэ. Ңаяа мүшхүүлхэдэ хэлэбэ:

«Агуу хаанhаам ондоо
Алдар суута хүн намда үгы!
Хасар гоё хатадые
Хатар, жороо моридые
Хари иргэндэ олзолоо hаа,
Хаандаа асаржа үгэдэгби!
Энээнhээ ондоогоор ябаа hаа,
Эндээ үхэхэб гомдонгүй!»

Чингис-хаан Хулан-хатанай хэлэhэн үгые hайшааба. Тэрэ үдэртөө хаанай шалгажа үзэхэдэнь, хэлэhэн үгэнь хуу зүб байба. Чингис-хаан Хулан-хатанийе соёрхожо, үрэ зүрхэнhөө дурлаба. Наяа-ноёной үгын үнэн байhан хада: «Сэхэ сэбэр хүн байhан хадаш, шамда бүри ехэ хэрэг үйлэ даалгахаб!» — гэжэ Чингис-хаан соёрхобо.

§ 198. Merkid-irken
daoliju, Toqtoa-beki-in
yeke koun Qudu-in qa-
tut Tuqai Dorekene ji-
rin-ece Dorekene-i ten-
de Okodai-qan-na okba.
Merkidun jarimut ulus
daijiju, taiqal qorqa
qorqalajuui. Tende Cin-
kis-qaqan jarliq bolu-
run,— Sorqan-sira-in
koun Cinbo-i noyalaju,
jaoun qarun ceriudiyer
qorqalaqsad Merkidi eere-
ulun ileba. Toqtoa, Qu-
du, Cilaun koudiyeriyen
joen beyes daiciju qa-
ruqsan-i Cinkis-qaqan
nekeju, Altai-in ebur-e
ubuljeju, Huker jil qa-
bur Araiyar dabaju odu-
asu, Naimano Kucu-
luk-qan ulusiyan ab-
qaulju, tere daijiju qa-
ruqsaar joen kuun Mer-
kidun Toqtoa `qoyar
neileju, Erdis-un Buq-
durma hujaura qan-
tutcu, cerikiyen jasa-
ju ajuui. Cinkis-qaqan
kurcu bailduasu, Toq-
toa tende siba-in su-
mun-a tusdaju unajuu.
Kout ino yasu ino ba-
rin yadaju, beye-i ino
abcu odun yadaju, te-
riu ino hoqtolju, abcu
yorcijuu. Tende Nai-

Меркид-иргниг
дәәлҗ, Токтоа-беки-
һин ик көвүнә, Ку-
дуһин хатд Тукай,
Дөрекене хойрас Дө-
рекенег Окодай-хаанд
өгв. Меркидин зәрм
улс дәәлдҗ, тәәһл
хорһд хорһдҗ. Тенд
Чиңгс-каһан зәрлг
болхларн, Соркан-
Шираһин көвү, Чин-
бог нойлҗ, зун һа-
рин цергүдәр хорһ-
лсн Меркидиг зәрүлн
илгәв. Токтоа-Куду,
Чилаун көвүдәрн,
цөн бийәр дәәлдҗ
һарсиг Чиңгс-каһан
некҗ, Алтайин өврт
үвлзҗ, Үкр җилин
(1205) хавр Араяр
давҗ одхла, Найма-
на Кучулук-хан (ул-
сан авхулҗ, тер дәәл-
лдҗ һарсар цөн күн)
Меркидин Токтоа
хойр ниилҗ, Эрди-
шин Букдурман йо-
зурт ханьцҗ, цер-
гән засҗ бәәҗ. Чиңгс-
каһан күрч дәәл-
лдхлә, Токтоа тенд
шивән сумнд харһҗ
унҗ. Көвүднь ясинь
бәрн ядҗ, бийинь
авч одн ядҗ, толһа-
һинь утлҗ, авч йовҗ.

Завоевав Меркид-
ское племя, Чингис-
каган одну из двух
жен старшего сына
Меркидского Токтоа-
беки Куду: Тукай и
Дорекене отдал Ока-
дай-хану. Это была До-
рекене. Некоторые
Меркиды, обороняясь,
укрылись в молель-
ных храмах. Чингис-
каган послал на них
войско левой руки во
главе с сыном Соркан-
Шира Чинбо. Вслед за
убежавшим Токтоа и
его сыновьями Куду
и Чилаун с несколь-
кими приближенными
Чингис-каган сам
пустился в погоню и
зазимовал на отрогах
Алтая. Весной года
Коровы (1205) он пере-
валил Арай. В это
время Найманский Ку-
чулук-хан, потеряв-
ший подданных, сое-
динился с Меркидским
Токтоа у притока Ир-
тыша Буктурмы, гото-
вился к сражению.
Когда Чингис-каган
сразился с ними, Ток-
тоа упал, пронзенный
крепостной стрелой.
Сыновья, будучи не в

Мэргэд угсаатанние да-
раһанайнгаа һүүлээр Чин-
гис-хаан Тогтохо-бэхиин
ехэ хүбүүн Хүтүүгэй Ту-
хай, Доргон гэжэ хоёр ха-
тадай багыень Үгэдэй-
хаанда үгэбэ. Мэргэд уг-
саатанай үлэгшэдынь тэрь-
едэжэ Тайгал шэбээдэ хо-
роод эсэргүүсэбэ. Чингис-
хаан зарлиг буулгажа,
Сорхон-Шарын хүбүүн
Шамбайе зүүн гарай сэ-
рэг абажа ошоод, хорго-
доһон мэргэдые дарахы-
ень эльгээбэ. Хүтүү Шу-
луун хоёр хүбүүдээрээ
тэрьедэһэн Тогтохо-бэ-
хиин хойноһоо Чингис-
хаан мүрдэжэ, Алтайн
үбэртэ үбэлжөөд, үхэр
жэлэй (1205) хабар Арайн
дабаа дабажа ошохо-
донь, найманай Хүчэ-
лүүг-хаан улас зоноо ал-
даад, үсөөхэн хүнөөр тэ-
рьедэжэ, мэргэдэй Тогто-
хотой ниилэжэ, Эрдыш
мүрэнэй Бугтармаа гэжэ
газарта эсэргүүсэхээ жаг-
саба. Чингис-хаан тэдэ-
ниие хүсэжэ, добтолон
оробо. Энэ тулалдаанда
Тогтохо дуута годлидо
оногдожо, алдалан уна-
ба. Хүбүүдынь яһынь ба-
рижашье, бэеынь абажа
ошожошье шадахагүй дэ-

man Merkit bolun qantutcu baildun yadaju, buruuilan kodolurun, Erdisi kotulurun cubtuscu oloanqi-yen usuntur ukuuljuui. Joen qaruqsat Naiman Merkit Erdisi ketulun baraju, qaqacan kodoljuui. Naimano Kuculuk-qan Uiurtai Qarluudi daarin Sartaulun qajar-a Cuimuren-e bukun Qara-Qitadun Kur-qan-tur neilen otcuui. Merkidun Toqtoa-in kout, Qudu, Qal, Cilaun teriuten Merkit Qanlin-i Qibcaud-i daarin yorcijuui. Tendece Cinkis-qaqan qariju, Araiyar dabaju, auruut-tur baouba. Cinbo taiqal qorqalaqsat Merkidi muqutqajuui. Tende Merkidi Cinkis-qaqan jarliq bolurun,— Qiduquni ano qiduulju, hüleksedi ano ceriutte talaulba. Basa urida oroqsan Merkit auruudaca daijin boscu, auruut-tur bukun kotocin bidan-o teden-i darujuu. Tende Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Tundaqa ba auluya! keelue; mut-ele daijin ajuu!» keen, Merkidi juk-juk hulittele qubiyaulba.

Тенд Найман, Меркид болҗ ханьцҗ, бәәлдн ядҗ, бурудн кәдлхләрн, Эрдишиг һатлхларн, цумрҗ, олнкан уснд үкүлҗ. Цөн һарсн Найман, Меркид Эрдишиг һатлҗ, хаһцн кәдлҗ. Наймана Кучулук-хан Уйһурта Карлуудыг дәврн, Сартаулын һазрт Чуй-мөрнд бәәх Кара-Китадын Курхаанд ниилн одҗ. Меркидин Токтоан көвүд Куду, Кал, Чилаун толһата Меркид Канлиниг, Кибчаудыг дәврн йовҗ. Тендәс Чиңгс-каһан хәрҗ, Араяр давҗ, Уургт буув. Чинбо тәәһлд хорһлсн Меркидиг муудхҗ. Тенд Меркидиг Чиңгс-каһан зәрлг болн, кудхинь кудулҗ, үлдсинь цергүдт тарав. Бас урд орсн Меркид уургас дәәллдн босҗ, уургт бәәх котчнрмидн тедниг дарҗ. Тенд Чиңгскаһан зәрлг болхларн: «Мадн дунд йовулйа гихлә, эдн дәәллдсн бәәҗ!» — гиһәд, Меркидиг үзгүзгтән юмн эс үлдтл хувалһв.

силах ни похоронить, ни забрать с собой, отрезали его голову и увезли. Там Найманы и Меркиды не смогли оставаться вместе и двинулись в разные стороны. Многие из них провалились и утонули, когда переправлялись через Иртыш. Оставшиеся в живых за Иртышом разделились. Найманский Кучулук-хан, пройдя через земли Уйгуров и Карлуков, направился в земли Сартаулов на реку Чуй-мурен для соединения с Кара-Китадским Кур-ханом. Сыновья же Меркидского Токтоа Куду, Кал и Чилаун, возглавляя Меркидов, ушли через земли Канглов и Кибчаков на запад. Чингис-каган вернулся через перевал Арай в свое кочевье. Чинбо покорил Меркидов, укрывшихся в храмах. Там, по указу Чингис-кагана, знать Меркидскую уничтожили, остальных раздали войскам. Перед этим, оказывается, восстали Меркиды, подчинившиеся ранее, но их подавили слуги, оставшиеся в кочевье. Тогда Чингис-каган сказал: «Мы хотели их оставить среди нас, но они оказывается, восстали!» —

рэһээ, тархиинь таһалжа абаад гүйлгэлдэбэ. Найман, мэргэд угсаатан саашаа эсэргүүсэхэ шадалгүй болоходоо, сухарин тэрьедэбэ. Эрдыш мүрэн гаталхадаа, олонхидынь уһанда абтажа үхэбэ. Уһа гаталһан найман болон мэргэд угсаатанай үсөөхэн сэрэгэйхид хоёр тээшээ таһаран ошобод. Найманай Хүчэлүүг-хаан үйгүүрэй Харлууд хотые дайран, сартуулай газарта хүрэжэ, Чуй мүрэнэй оршондохи Хара-Хитадай Гүр-хаанда ябашаба. Мэргэдэй Тогтохын хүбүүд Хүтүү, Гал, Шулуун угсаатанаараа Ханлинай хибчаад арад үндэһэтэндэ зорибо. Тэндэһээ Чингис-хаан гэртээ бусаха гэжэ Арайн дабаае дабаад, отог иргэндээ ерэбэ. Тэрэ үедэ Шамбай Тайгал шэбээдэ хороһон мэргэдые дайлан абаба. Чингис-хаанай зарлигаар мэргэдэй зариманиинь хюдуулжа, үлөөшэниинь сэрэгшэдтэ тараагдаба. Чингис-хаанай үгыдэ урдань бэеэ тушааһан мэргэдэй буһалгаалан бодоходо, отог иргэнэйнь зарасанар тэдэниие дараһан байба. Тэндэ Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Эдэниие эндэе байлгаха гэһэмни, буһалгаалаа!» — гээд, зүг бүхэндэ хубааба.

и приказал раздать их во все стороны, никого не оставляя вместе.

§ 199. Mun Huker jil Cinkis-qaqan jarliq bolurun, Subeetai-i, temur terketu-i, Todtoa-in Qudu, Qal, Cilaun Teriuten koudi ino nekeulun ilerun, Subeete-i Cinkis-qaqan jarliq bolju, daou bariulurun; «Toqtoa-in Qudu, Qal, Cilaun teriuten kout ino odun oqjatcu, qarin qarbulcaju, uqurqatu qulan, sumutu buqu bolju otba. Teden-i jiurtu bolju niscu Tenkeri-tur qaruasu, ci, Subeetai, sinqor bolju, niscu ulu-u bariujii? Tarbaqan bolju, qimusuariyan maltaju, Qajar-tur oroasu, calir bolju coqiju eriju ulu-u kuiceku ci? Jiqasu bolju tenkis-dalai-tur oroasu, ci, Subeetai, kolmi qubciur bolju, siuju-qubciju ulu-u abqu ci? Basa undur dabaa daban, orken muren ketulun ileba cima-i. Qajarun qola-i setkiju cerikun ulaa turuai-uduuya qairala(t)qun! Kunesu-ben baraai-uduuya quciatqun! Aqta turun baraasu qairalaasu ulu bolui. Kunesun baran baraasu, qucaasu ulu bolui. Mor-tur tano koreesun oloan bi je. Alus setkiju yabuqui-tur cerikun kuun-i koreesuntur bu haulqatqun! Kem

Эн Үкр җил Чиңгс-каһан зәрлг болхларн, Сүбетайиг төмр терг-тәг Токтоаһин Куду, Кал, Чилаун Тергүтн көвүдинь некүлн илгәв. Сүбеетайд Чиңгс-каһан зәрлг болҗ, ду бәрүлхләрн: «Токтоаһин Куду, Кал, Чилаун тергүтн көвүднь одн, огзмнҗ, хәрү харвлцҗ, уурһта кулан, сумта бух болҗ одв. Тедниг җивртә болҗ нисҗ, теңгрт һархла, чи, Сүбеетай, шоңхр болҗ эс бәрхийч? тарбаһан болҗ, хумсарн малтҗ, һазрт орхла, чичүр болҗ цокҗ, әәрҗ эс күүчхийч? заһсн болҗ, теңгс-далад орхла, чи, Сүбеётай, гөлмгүвчр болҗ шүүҗгүвчҗ эс авхийч? Басл өндр дава давулн, өргн мөр һатлулн, илгәвүв чамаг. Һазрин холыг седкҗ, цергин ула түрәд угад хөәрлтн. Күмсән барад угад әрвлтн. Агтын турун баргдхла, хәәрлв чигн, эс болх. Күмсн чиләд баргдхла, өрвлв чигн эс болх. Мөрттн гөрәсн олн бәәдгҗ. Алс седкҗ йовхд, цергин күүг гөрәснд

В этот же год Коровы Чингис-каган вручил Субетаю крытую железом телегу и отправил в погоню за сыновьями Токтоа Куду, Кал и Чилауном. При этом Чингис-каган вручил Субетаю песню: «Сыновья Токтоа Куду, Кал и Чилаун ушли, грозя и выстреливая назад, будто кулан с укрюком или бык со стрелой. Если они обретут крылья и полетят по Небу, разве ты, Субетай, не станешь кречетом и не поймаешь их? Если они, превратившись в тарбаганов, зароются в землю, разве ты не превратишься в лом и не уничтожишь их? Если они, превратившись в рыб, уйдут в глубины океан-моря, разве ты, Субетай, не превратишься в невод и не изловишь их? Я посылаю тебя за высокие горы и широкие реки. Думая о далеких расстояниях, берегите коней до их исхудания! Берегите продовольствие до его истощения. Если конь сотрет копыта, сколько потом не жалей — не вернешь. Если истратите все продовольствие, сколько потом

Тэрэ үхэр жэл
Аха заха Чингис-хаан
Аман зарлиг буулгажа,
Түрүү түшэмэл Сүбэздэйе
Түмэр тэргэдэ һуулгажа,
Хүйхэр мэргэдэй Тогтохын
Хүтүү, Шулуун, Гал гурбан
Хүбүүдые хайн ошоод,
Абаад, олоод ерэ гэжэ
Айладхабал даа иигэжэ:
«Мэеэтэ шанга байлдааһаа
Мэргэд угайхид зугадажа,
Ургаа шэрэһэн хуландал,
Уусадаа годлитой бугадал,
Ухаа алдан арилба.
Тэдэнэй шубуун боложо,
Тэнгэридэ гараа һаань,
Нашан болоод, Сүбээдэй,
Намнан хүсөөд, баряарай!
Галбагар тарбаган боложо,
Газар доро хороо һаань,
Мантан салир болоод,
Малтан гаргаад, асараарай!
Ута загаһан боложо,
Уһан далайда ороо һаань,
Гүльмэ, губшуур болоод,
Гүрдэн, мүрдэн гаргаарай!
Үндэр дабаа дабажа,
Үргэн мүрэниие гэтэлжэ,
Дайсан харша мэргэдые
Дабтан хүсөөд баряарай!
Аян холын газарта
Агта морёо гамнаарай.
Хүдэр бата сэрэгэйнгээ
Хүнэһэ хүшэ арьбалаарай!
Агтын туруунай элэхэдэ,
Аршала болишье адли лэ.
Амитадай хүнэһэнэй дууһахада,
Арьбала боли ганса лэ.
Хандагай, буга, гүрөөһэн
Харгыдатнай дайралдахал.
Дэндүү ехээр ан аблажа,
Дэмы сэрэгшэдээ бү зобоо.
Хүнэһэ нэмээхэһээ ондоо

ukai bu abalatqun! Cerikun kuun-e kunesun-e nemeesun onkeku-en boltuqai, keen, abalabasu, kemleju abalatqun! Kemten abadaca anqida cerikun kuuno emeelun qudurqa bu qudurqalaul! Qadaar ulu nemurken, sudalbiju yabutuqai! Tein jasalduju yabuasu, cerikun kuun haulun ker cidaqu? Ein jasaqlaju boet, jasaq dabaqsadi bariju nisituqai! Bidano jarliq dabaqsad-i, bidan-a taniqdaqun metus-i, bidan-a okcu iletkun! Bidan-a ulu taniqdaqun olon-i mun tende boet mokoriulutkun! Muren-o cinaun moseldukun, ta

бичә йовултн. Кем уга бичә авлтн. Цергин күүнд күмснд немәс, өңг кехд болтха гиж, авлвас, көмлж авлтн. Гемтә авас оңдан цагт цергин күүнә эмәлин худрh бичә худрhлул. Хазар амhаллго, сул тәвж йовтха. Тиигж засдлж йовхла, цергин күн йовн, ю эс чадх? Иигж засдлж бәәhәд, заст давсиг бәрж

не жалей — не вернешь. На пути у вас будет много дичи. Заблуждаясь, не мучьте войско охотой! Без срока облавы не производите! Если нужна будет добавка к пайку воина, можете делать облаву, но в срок. В иное время пусть кони идут без подхвостников и без удил, свободно. Коли будете двигаться так, то чего не сможет сделать воин? Если же кто-то нарушит приказ, пусть его тут же накажут. Если он нам известен, пошлите с нарочным к нам. Многих, нам неизвестных, можете казнить там же. Двигайтесь так, будто вы за рекой! Будучи за горами, не думайте о

Хэмhээ үлүү бү агна!
Агта моридоо сэрэгшэд
Амгайгшалаад ябуужан.
Эмээлдээ хударга хэнгүй
Эгээн хүнгөөр дабшуужан!
Заршам эбдэhэн сэрэгшынгээ
Заргынь хээрэй, Сүбээдэй!
Мэдэхэ, таниха сэрэгшын
Минии зарлиг эбдээ hаань,
Манда түргэн ябуулаарай.
Танил сэрэгшэ бэшэ hаань,
Тэндээ шангаар хэhээгээрэй!
Мүрэнэй нүгөө эрьедэбди гэжэ
Мүнөө таанад сэдьхэгты.
Хари холо ябанабди гэжэ
Халташье бү hанагты!
Мүнхэ тэнгэриин эбгээлээр
Мэргэн хаба нэмээжэ,
Тогтохын гурбан хүбүүды

mun yosuar yabutqun! Aula-in cinaun alqasalduqun, ta anqida oere bu setkitkun! Munke Tenkeri-de kucu auqa nemekdeju, Toqtoa-in koudi qar-turiyan orouluasu, Bidan-tur abciratala yaun bi? Tende ta ketkun!» keen jarliq bolba. Subeetai-e basa Cinkis-qaqan ukulerun: «Cima-i ayalaulurun, bi ucukan caq-tur Qurban Merkidun Uduit-ta Birqan-qaldun-ni qurbanta quciulju ayüuldalaa bi. Teimu ositen irken-i edoe basa aman kelen aldaju otcuui. Urtu-in ujuur-e kun-o hiruar-a kurulcetukai!» keen, nekeulun ujuulen, temur tereke deletcu, huker jil cauraulba. «Bidan-i ecine-ber boesu, ile metu; qolo-ber boesu, oira metu setkiju yabuasu, deere Tenkeri-de ber iheekdemui je ta!» Keen jarliq bolba.

нислтхә. Мана зәрлг давсиг, маднд таньгдх метинь маднд өгч илгәтн. Маднд эс таньгдм улсиг мин тенд мокарлтн. Һолын ца мөрлсәр та эн йосар йовтн. Уулын ца алслсар та «хол, өөр» гиҗ, бичә седктн. Мөңк Теңгрин күчн-авг немгдҗ, Токтоаһин көвүдиг һартан орулвас, мадн тал авч иртл, юн болх? Тенд та зарһинь кетн!» — гиҗ зәрлг болв. Сүбеетайд бас Чиңгс-каһан үглхләрн: «Чамаг йовулхларн, би үчүкн цагт һурвн Меркидин Удуйт Бурхн-калдунд һурв бүслүлҗ әәлһгдләв. Тиим өшәтн иргн ода бас амн-келән алдҗ одҗ. Утын үзүрт, гүүнә йоралд күрлцтхә!» — гиҗ некүлн, үзүлн, төмр терг делдҗ, Үкр җил (1205) зарв. «Мадниг далд бәәвчн, ил мет, холд бәәвчн, өөр мет, седкҗ йовхла, Деер Теңгрт чигн евгднәт!» — гиҗ зәрлг болв.

близости или дальности! Если покровительством Вечного Неба, дарующего мощь и отвагу, будут пойманы сыновья Токтоа, то зачем их везти к нам? Там же сами совершите суд!». Еще Чингис-каган сказал Субетаю: «Посылая тебя, я вспоминаю свое детство, когда был напуган тремя Меркидами Удуйтами, троекратно окружавшими меня на горе Буркан-калдун. Такому кровному врагу, как это племя, удалось и сейчас ускользнуть, распространяя дурные слухи. Пусть же они достигнут острия длинного и дна глубокого!». Так он наставлял и, соорудив железную телегу, в год Коровы послал Субетая в погоню. «Если, будучи далеко от глаз, будете думать так, как бы думали находясь перед глазами, будучи далеко, будете думать так, как бы думали находясь близко, то и Небо станет к вам благоволить!».

Тогтоон гартаа оруулагты!
Тээжэ асарһанай хэрэггүй —
Тэндээл саазынь хэгты!»

Удаань Чингис-хаан үгүүлбэ:

«Уршагта гурбан мэргэдэй
Удуйд-мэргэдынь багадам
Угаа ехээр айлгаа юм.
Бурхан-Халдан уулые
Гурба орёон бүһэлөө юм.
Хорото, үһөөтэ тэдэнэй
Холош һаань — захадань гара,
Гүнзэгыдэш һаань — оёортонь оро!»

Дараань Чингис-хаан үгүүлбэ:

«Дайсанаа, Сүбөөдэй, шинии
Даража ерэхынш тулада
Түмэр бүреэһэтэй тэргэ
Түхеэржэ шамда үгэбэлби.
Албатан зоноо урмашуулан,
Аман зарлиг гаргабалби.
Хари холын газарта
Хажуудам ябаһандаал сэдьхээрэй,
Үндэр манхан тэнгэримнай
Үршөөхэл байха, этигээрэй!»

§ 200. Naiman, Merkidi muqutqan baraasu, Jamuqa Naiman-Iua burun tende ulusiyan abdaasu, mun tabun nokottu oorcaq bolju, Tanlu deere qarcu, uqulja alaju siraju iderun, tende Jamuqa nokot-teen uqulejuu: «Ke-

Найман, Меркидиг муудхҗ бархла, Җамука Найманла бәәҗ, тенд улсан авгдхла, мин тавн нөкдтә орһдл болҗ, Таңлу деер һарч, арһл алҗ, шарҗ идхләрн, тенд Җамука нөкдтән үглҗ:

Когда покорили Найманов и Меркидов, Джамука, бывший с Найманами, лишившись своих людей, скрылся с пятью приближенными. Однажды, взобравшись на гору Танлу, он убил архара, зажарил и, ку-

Найманууд болон мэргэд угсаатанай диилдэхэдэ, найманuудтай ябаһан Жамууха улас иргэнээ буляагдаад, табан нүхэдөөрөө тэрьедэжэ, дээрмэшэд болон зайжа, зуража ябатараа, нэгэтэ Танлуу хадада зэрлиг ямаа алаад, шаража эдижэ һуу-

no kout ene udur uqulja alaju ein idemu?» keeju, tere uqulja-in miqa iden bukui jaura tabun nokot ino Jamuqa-i qardaju bariju, Cinkis-qaqan-tur abcirajuu. Jamuqa nokot-teen bariju irekdeju: qaqan-anda-da ukule: «Qara keriye qaranbai noqosun bariqu bolba. Qaracu bool Qan-tur-iyan Qar kurkeku bolba. Qaqan-anda mino yau okdeku? Boro quladu borcin sono bariqu bolba. Bool nekun bodun Ejeniyen bosoju nendeju bariqu bolba. Boqda anda mino yau okdeku?» keen ukuleesu, Jamuqa-in tere uke-tur Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Tusqan-duriyen qar kurkeksen kuun-i

«Кенә көвүд эн өдр арһл алҗ, иигҗ иднә?» — гиҗ. Тер арһлын мах идҗ бәәх зуур тавн нөкднь Җамукаг бәрҗ, Чиңгс-каһанд авч ирҗ. Җамука нөкдтән бөргдҗ ирхләрн: Каһан-андад үгл: «Хар керә каранбай нуһс бәрх болв. Харчбоол хаандан һар күргх болв. Каһан-андам, юн өггдх? Бор хулд боргчн чон бәрх болв. Боол-некә бөдүн эзән босҗ, негдҗ бәрх болв. Богд-андам юн өггдх?» — гиҗ. Җамукан тер үгд Чиңгс-

шая, сказал товарищам: «Чьи сыновья в этот день, убив архара, его едят?» Пока Джамука ел мясо архара, пятеро помощников схватили его и привезли к Чингис-кагану. Джамука молвил: «Скажите кагану-побратиму: «Черная ворона осмелилась словить утку Каранбай. Черный раб поднял руку на своего хана. Каган анда-побратим мой, что он заслужил? Серая лунь осмелилась поймать серую волчицу. Раб — сырая овчина, объединившись, восстал на своего господина. Богдо анда-побратим, что он заслужил?». На эти слова Джамуки Чингис-каган молвил: «Кто оставит в живых человека, поднявшего руку на своего господина? Кому может служить такой чело-

хадаа: «Хэнэй хүбүүд игэжэ зэрлиг ямаа алажа эдижэ байгаа юм?» — гэжэ Жамууха хэлэбэ. Табан нүхэдынь мяха эдижэ һууһан Жамуухые гардажа бараад, Чингис-хаанда абаашаба. Жамууха хэлэбэ: «Хаан-андадам дамжуулагты:

«Хара хирээ
Харамбай нугаһа
баридаг болобо.
Харсас богоол
Хаан эзэндээ
гар хүрэдэг болобо.
Хаан-андамни,
Хайшан гэхэбши?
Боро хулда
Боржон һоно
баридаг болобо.
Богоол харсас
Бодото эзэнээ
бородог болобо.
Бодото андамни,
Богоолым яахабши?» —

гэжэ хэлэбэ. Жамуухын энэ үгые шагнаад, Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Эзэн хаандаа гар хүрэһэн зониие амиды орхихоор аал? Тиимэ зон хэндэ хэрэгтэй юм? Эзэн хаандаа гар хүрэһэн амитадые үриинь үри хүрэтэр үгы хэхэ еһотой!»

ker auldaqu? Teimun kuun ken-tur nokoceku? Tus qan-duriyan qar kurkekset haran-i uruq-a ano kurtele mokoriulutkun!» keen jarliq bolba. Mun Jamuqa-in, ile ima-i qardaqsan, haran-i mokoriulju okba. Cinkis-qaqan Jamuqa-da ukule keen ukulerun: «Edoe bida qoyar qantutba. Nokoceya! Oreele kilkun bolulcaju aasu, oermicilen qaqacan setkimu ci. Edoe nikene qantu aju, umartaqsan-iyan duratqalduju, untaraqsan-iyan seriulceju aya! Oere ber anqida yabuasu, oljeitu qutuqtu anda mino bulee. Unen ukuldukui udur ore-jiruke-ben ebetku bulee ci. Anqida ber oere yabuasu, alalduqui udur ausiqi jirukeben ebetku bulee ci. Keli keeesu: Kereit-irkenlue qara-qaljit elet-te qatqalduqui-tur, Vanqan-ecike-de ukulekset ukes-iyen sereulju ileksen tusa cino bi le. Basa Naiman-irken-i ukeer ukuulju, amaar alaju, ayüuluqsan-iyan adalitqatuqai! keeju kele ileksen cino tusa bolji ji je!» keen.

kahан зәрлг болхларн:«Тус хаандан hар күрсн күүг кен бәәлhх? Тиим күн кенд нөкцх? Тус хаандан hар күрсн хариг ургтнь күртл мокарлултн!» — гиҗ зәрлг болв. Мин Җамукаhин өмн түүнд hар күрсн хариг мокарлулҗ өгв. Чиңгс-каhан Җамукад үгл гиҗ үглхләрн: «Ода бидн хойр ханьцввидн. Нөкцйә. Өрәсн кил боллцҗ бәәхлә, өөрмчлн, хаhцхар седкнәч. Ода негт, хамт бәәҗ, мартсан дурдлдҗ, унтсан серүлҗ бәәйә! Өөр чигн, онц чигн йовхларн, өлзәтә, Хутхт андам биләч. Үнәр үклдх өдр өрзүркән өвдкәдг биләч. Онц чигн, өөр чигн йовхларн, аллдх өдр оошг-зүркән өвдкәдг биләч. Кезә гихлә, Кереднн иргнлә Кара-калҗит-элетд хатхлдхд, Ваң-хан эцкт келсн үгән сергәҗ, илгәсн тусчн билә. Бас Найман-иргниг үгәр үкүлҗ, амар алҗ, әәлhсән, «әдлцтхә!» гиҗ, кел илгәснчн тус болҗ!» — гиҗ.

век? Человека, поднявшего руку на своего господина, уничтожьте, не оставляя потомства!» Тут же перед Джамукой обезглавили слуг, поднявших на него руку. Чингис-каган затем молвил: «Скажите Джамуке, сейчас мы вновь находимся вместе. Давай помогать друг другу. Хочу тебя сделать второй оглоблей, ты же, обижаясь, хочешь отделиться. Будем-ка жить вместе, в единстве, напоминая друг другу забытое, будя заснувшего! Вместе ли, порознь ли были мы, но ты оставался всегда моим счастливым и святым андой-побратимом. В дни, когда смерть мне угрожала, ты болел за меня душой. Будучи рядом или в разлуке, ты в дни сражений всегда сердцем болел за меня. Когда это было? Услуга твоя состоит в том, что во время сраженья с Кереидами в Кара-калджит-элете, ты передал мне слова, сказанные Ван-хану. Другая услуга состоит в том, что ты словами убил Найманское племя и, весть прислав, подбодрил меня!».

Тиин Жамуухын харahаар байтар тэрээндэ гар хүрэhэн табанай тархи таhалба. Чингис-хаан Жамуухада иигэжэ захирба:

«Уулзабабди одоол хоюулаа,
Урдынхидаал адляар нүхэсээ!
Тэрэ hайхан үни сагта
Тэргын хоёр хилгэн бэлэйбди.
Харин ши хулжахаа hананаш.
Хамта нэгэ амин болоёл.
Урданайхияа дурсан хэлсэхэбди,
Унтараahанаа дахин hэргээхэбдиг.
Үнихэнэй амяраа ябаашье hаа,
Үлзытэй, хутагтай андамни,
Үхэлтэ дайнда ороходом,
Үрэ зүрхөө үбдэхөөдэг бэлэйш.
Амяраа холо ябааш hаа,
Аюулта дайнда ороходом,
Алаг зүрхөө үбдэхөөдэг бэлэйш.
Хэзээб гэжэ хэлэхэдэ иимэ:
Хэрээд иргэнэй Хара-Халжадта
Халдан орохын урда тээ
Хани намдаа hанаагаа зобожо,
Ван-хаанай нюуса түсэбые
Баранинь дамжуулжа, туhалаа hэнши.
Баhа найман угсаатанииe
Башатай үгөөрөө балартуулжа,
Ама хэлээрээ абиртуулжа,
Аша туhа хүргөө hэнши!»

§ 201. ukuleesu, Jamuqa ukulerun: «Erte udur, ucuket caq-tur,

Җамука үглхләрн: «Эртинә, үчүкн цагт, Корконак-Җубурт

В ответ Джамука сказал: «Прежде, когда мы были ма-

Жамууха харюусаба:
«Үни үнгэрhэн үе сагта
Үсхэн Хорхоног шэбэртэ

Qorqonaq-Jubur-a Qan-anda-lua anda keelduruun, ulu sinkekui idee idelduju, ulu umartaqu ukes ukulelduju, koanjile-deen qaqaldaju aqdajuu je. Koandoled-e kokiuldeju, qaljirqud-a qatquldaju, qaqacan baraju, qadaqatu ukes ukuleldulee, keen, qara niur-iyan, qauldaqui-aca qalidun yadan, qan-anda-iyan qalaun cirai ujen yadaju yabuba je bi. Ulu umartaqu ukes ukuleldulee, keen, hulaan niur-iyan ubcikdekui-ece urtu setkiltu anda-iyan unen cirai ujen yadaju yabuba je bi. Edoe qan-anda mino soyurqaju nama-i nokoceye! keejuui. Nokocekui caq-tur ese nokoceldube bi. Edoe anda toqoriqai ulus-i tubsitkeba (ci). Qari tutum-i qantutqaba ci. Qan oro cimadur joriba. Delekai edoe belen boluqsantur, nokoceju yaun tusa bolqu bi? Munda anda-in qara sueni-no jaoudun-tur cino oroqu bi! Kekeen udur-un setkil cino jobaasu bi! Jaqa-in cino boesun, Jaqin-un cino orukesun bolqu bi! Arbin emeketu bulee bi. Anda-aca alus-i setkiku bolun aljiyas boldaba bi. Edoe ene torelki-tur anda ba qoyar-un urququi naran-naca sinkekui naran-tur kurtele nere mino kurbe je. Anda se-

хан-андала анда боллдхларн, эс шиңгх идэ идлдж, эс мартх үгмүд үгллдж, көнжлдэн хаалдж бээлэвидн. Көндлңнснд хөкрүлгдж, һалзурхад хатхулгдж хаһцн бээж, «хатхата үгмүд келгдлэ» гиһэд, хар нүүрэн хуухлгдснас хальдн ядж, хан-андан халун чирэ үзн ядж, йовлав. «Эс мартх үгмүд келгдлэ» гиһэд, улан нүүрэн өвчгдснэс ут седклтэ андан үнн чирэ үзн ядж йовлав. Ода хан андам сойрхж намаг «Нөкцйә!» гиж. Нөкцх цагт эс нөкцлдлэв. Ода, анда, төөрхэ улсиг төвшүтквч, хэр болһниг хамцулвч. Хан орм чамд зөрүлв. Делкэ ода белн болснд нөкцж юн тус болхв? Зуг, анда, хар сөөһин зүүдндчн орхув. Гегэн өдрин седкличн зовахв. Захинчн бөөсн, закхинчн өрэсн болхв. Эрвн эмгтэ билэв. Андаһас үлүг седкх болад, алдг һарһв. Ода эн төрлһдэн анда, ма хойрин нернмидн урһх нарнас шиңгх нарн күртл күрв. Анда цецн экд төрүлх күлг төрж, эрдмтэ дүүнртэ, өрлгүд нөкдэрн, далн һурвн агтсарн болж,

ленькими, когда в Корконак-Джубуре с ханом-андой мы стали андами-побратимами, мы поглощали непереваримую пищу, говорили незабываемые слова, укрывались одним одеялом, но поддались подстрекательству врагов. Укололи нас бешеные люди и тогда мы разлучились. Помня о том, что были сказаны колючие слова, черное лицо мое пылало огнем стыда. Поэтому я не мог приблизиться к тебе, не мог видеть горячее лицо хана-анды. Помня о том, что были сказаны незабываемые слова, красное лицо мое обдиралось. Поэтому не мог я видеть правдивое лицо мудрого моего анды. Сейчас хан-анда мне милостиво предлагает: «Будь помощником!» Не помогал я в то время, когда надо было помочь. Сейчас же, анда-побратим, ты заблудших людей успокоил, всех чужедальних объединил. Место хана тебе даровали. Когда весь свет приведен в порядок, какую пользу я тебе принесу? Только темной ночью буду в снах твоих являться, светлым днем буду думы твои тревожить! Буду вошью на твоем во-

Анда болобобди гэлдэжэ,
Аман тангариг ургэлсэжэ,
Мяхан, тоһон эдеэ эдижэ,
Мартагдашагүй үгэ хэлсэжэ,
Хонин хүнжэлдэ орожо,
Хоюулаа унтаа бэлэйбди.
Хорото, харата хүнүүд
Хоорондомнай орожо,
Хоб хэлэжэ, маниие
Холодуулжа шадаа һэн.
Хадхуу үгэдэ ороходоо,
Хара нюурни хагзаржа,
Хаан-анда, шиниингээ
Хажууда ошохо аргагүй,
Халуун шарайеш тэбшэжэ,
Хаража ядан ябалайлби.
Уршагта үгэдэ хадхуулхадаа,
Улаан нюурни шулгаржа,
Ужам сэдьхэлтэ андынгаа
Үнэн һайхан шарайе
Үзэн ядажа ябалайлби.
Харин мүнөө, хаан-андам:
«Хани нүхэд ябая!» — гээд,
Халуун үгээ хэлэбэлши.
Нүхэсэхэ сагтаа би, анда,
Нүхэсэжэ шамтай шадаагүйб.
Одоо ушар байдалнай
Ондоо болоо ха юм даа:
Түхэреэн ехэ уласые
Түбхинүүлэн шэнэдхээш,
Хари олон иргэниие
Хамтаруулан нэгэдхээш.
Хаан болон налайгааш,
Хамаг дэлхэйдэ алдаршааш!
Туһа шамда хүргэхэгүй,
Тушаа болохо хэбэртэйб:
Зүггүй харанхы һүни
Зүүдэндэш орожо зобоохоб,
Үдэрэй һаруул толондо
Үрэ зүрхыш тамалхаб.
Захынш бөөһэн болохоб,
Зартагай шэртэһэн гэгдэхэб.
Андаһаа үлүү болохом гээд,
Алжаатажа муудалайб.
Энэ түрэһэн наһандаа анда гэһэн алдарнай гараха наранһаа эхилээд, орохо наран хүрэтэр дэлхэй

cen eketu torulki küluk toreju, erdemuten deuneritu, Orluut nokodiyariyan dalan qurban aqtasiyariyan bolju, anda-da hülekdeba je. Bi burun, eke-ecike-dece ucukan qocorcu, deuner ukai. Eme mino-domoqci. Itekel ukaiyu nokottu. Taouber Tenkeri-ece jayaatu anda-da hülekdeba je. Anda soyurqaasu nama-i otor nokceesu, anda jiruke-ben amumu je ci. Anda soyrqaju, alaurun, cisu ulu qarqan alaul! Ukuju kebteesu, oluk yasun mino undur Etuken-tur euri turuq uruq-un uruq-a

ротнике, буду одним из твоих подчиненных! Бережливой была жена у меня. Задумал я сделать больше анды, да ошибся. Сейчас в этом рождении наши с андой имена стали известны от восхода до захода солнца. Анда был рожден мудрой матерью героем. У него были талантливые братья и семьдесят три орлюков-товари-

дүүрэн тараба. Андамни, сэсэн эхын түрэһэн баатар бэлэйш, дүүнэршни булта бэлигтэн, далан гурбан агтые унаһан далан гурбан үнэншэ түшэмэлнүүдтэйш. Энээгээр андада булигдааб. Би хара багаһаа эхэ эсэгэһээ гээгдэжэ үншэрөөб. Аха дүүнэршье намда байхагүй, үльгэршэн һамгатайб, этигэлгүй нүхэдтэйб. Тэнгэриһээ заяатай түрэһэн андамни иигэжэ намайе булиба.

Анда, соёрхолоо айладхан,
Анюула түргэхэн намайе!
Агуушха зүрхэнш тиихэдээ
Амаржажа тэниихэл.
Алахадаа, шуһа гаргангүй
Алуул! Үхөөд хэбтэхэб!
Үлэг яһыем гаргажа,
Үндэр газарта хадагалаарай!
Үүри шамайгаа харгалзан,

cino kurtele iheju oksu, hiruel(r) boluyu je bi! Hujaur oere torulkitu bulee bi. Hüleu torulkitu anda-in suldere daruqdaba je bi. Ukuleksen ukes mino ulu umartan ude manaqar duratcu ukuleldukun ta! Edoe nama-i otorletukai! keen ukuleesu, edeer ukes-tur ino Cinkisqaqan ukulerun: «Anda mino anqida ber yabuju, bidan-tur aman duuren keleleju, amintur qor setkikui ino ese sonosdaba je. Surdaqu kuun bulee. Mun ulu bolumui. Ukuuluya keeesu, tolke-tur ulu oromui. Siltaan ukai amintur qor kiesu, ulu joqimui. Kundu mor-tu kuun bi! Ene maqa siltaan ino ukuletkun: Erte Joci-Darmala Taicar qoyarun aduuban deermedulceksen-o tula, Jamuqa-anda ci buruuya bulqa koitcu ireju, Dalanbaljut-ta qatqulduju, Jerene-qabciqaya nama-i tende ese-u ayüulaa ci? Edoe nokoceya keeesu, ulu boluyu. Amin cino qairaasu, ese bolba ci! keen ukuletkun. Edoe, cino uke-ber, cisu ulu qarqan nokcieju, yasu ino ile bu ketkun, saitur baritqun!» keen jarliq bolba. Jamuqa-i tende nokcieju, yasu ino bariulba.

андад үлгдвв. Би болхла, эк-эцкэсн үчүкн хоцрҗ, дүүнр уга, эмм домгч, иткл уга нөкдтэ. Таaһар Теңгрэс заята андад үлгдвв. Анда сойрххла, намаг өтр алхла, анда, зүркэн амрулнач. Анда, сойрхҗ, алулхларн, цус эс һарһн алул. Үкҗ кевтхлэм, өлгясим өндр этүкенд, өврт дүрг. Үрни үрндчн күртл евәҗ өгсв, йөрэл болсв. Йозур өөр төрлһтэ билэв. Үлү төрлһтэ андан сүлдэр даргдвв. Үглсн үгмүдим эс мартн, үд, өрүнд дурдҗ, үглдтн. Ода намаг өтрлүлтхэ!» — гиҗ келхлэ, эдү үгмүдтнь Чиңгс-каһан үглхлэрн: «Андам онц чигн йовҗ, маднд амн дүүрң келҗ, эмндм хор седксинь эс соңсгдла. Сулдх күн билэ. Зөв эс болна. Үкүлйэ гихлэ, белгт эс орна. Шалтан уга эмндньхор кехлэ, эс зокх. Күнд мөртэ күн бәәҗ. Эн маһд шалтаһинь келтн: «Урд Җочи-Дармала Таичар хойрин адуһан деермчллдснэс көлтэ, Җамука-анда, чи бурудҗ, булха көтлҗ ирҗ. Далан-балҗутд хатхлдҗ, Җерене-хавчгт намаг тенд эс әәлһлч? Ода нөкщей на своих конях. Вот в чем анда превзошел меня. Я же младенцем остался без родителей. Не было и братьев у меня, жена — сказительница, товарищи неверны. По веленью Неба рожденный анда превзошел меня во всем. Если анда соблаговолит, пусть поскорее меня умертвят, сердце твое, анда, успокоят. Пусть лишь убьют без пролития крови! Мертвое тело пусть похоронят на высокой Этукенскале. Буду хранителем всех твоих потомков. С короткой судьбою я был рожден. Величием духа анды я подавлен. Не забывая, мои слова повторяйте ежедневно! Сейчас же пусть меня поторопят!» На это Чингис-каган произнес: «Я не слышал, чтобы анда, находясь врозь, говорил полным ртом плохо о нас, задумал что-либо против моей жизни. Он должен быть освобожден, но не желает. По гаданью, ему смерть не выходит. Если его убить без причины, это не понравится Небу. Тяжелой судьбы он был человек. Возможно, это сойдет для обвинения: «Ранее, когда Джочи-Дармала и Таичар угнали друг

Үриингөө үри хүрэтэрөө
Үлзытэй ябахыншь тулада
Үршөөлтэ маанияа уншахаб!
Анханһаа би гансаардан,
Андынгаа изагуурта һүлдэдэ
Ахигдан дарагдаа бэлэйлби.
Энэ хэлэһэн үгыем
Эгүүридэ мартангүй
Үдэшэ үглөөгүй дабтан,
Үгэлжэ байхытнай гуюунаб!
Үтэр намайе түргэдхэгты!»
Энэ үгынь шагнаад, Чингис-хаан үгүүлбэ: «Харгынгаа алгасаад байхада, минии анда нам тухай ама дүүрэн хэлэжэ, аминдам хоро һанажа ябана гэжэ дуулаагүйб. Жамууха һургаал һайтай хүн бэлэй. Намтай яба гэхэдэ дурагүй. Үзүүлхэ гэхэдэ, үзэлдэ оробогүй. Үндэр замтай хүн гээшэ даа. Хүндэтэ шалтагаангүйгөөр амиень хороожо болохогүй. Нэгэ иимэ зэмэ тэрээндэ тохожо, игэжэ халэгты: «Үни урдань Тайчарай Зочи-Дармалын адуу дээрмэдэһэн ушараар, Жамууха-анда, ши дэмы сухалдан, дайгаар намда добтолжо, Далан-Балжадта дайлалдаад, Зээрэнэй хабшалда хаагаа бэлэйш. Мүнөө нүхэсэе гэхэдэм, зүбшөөбэгүйш! Аминайшни тиимэл һаа хэрэггүй болоо юм һаа, шуһа гаргангүй нүгшөөхэ баатай болоноб!» Игэжэ хэлээд: «Жамуухые шуһа гаргангүй үхүүлээд, жэнхэни заншалаараа яһынь баряарайгты!» — гэһэн зарлиг буулгаба.

цйә гихлә, әс болвч. Әмичн хәәрлхлә, әс болвч гиж үглтн. Ода түүнә үгәр, цус әс һарһн алж, ясинь ил бичә хайтн, сәәтүр бәртн!» — гиж зәрлг болв. Җамукаг тенд алж, ясинь бәрүлв.

у друга табуны, ты, Джамука, нарушив клятву, с войной пришел и, сразившись в Далан-балджуте, разве не напугал меня в Джерене-кабчике? Сейчас я предложил тебе сотрудничество, ты отказался. Подарил тебе жизнь, ты отказался!» — так скажите ему, убив без пролития крови, не оставляйте его кости открытыми, хорошо похороните!» Так умертвили Джамуку и похоронили, как повелел Чингис-каган.

§ 202. Tedui siskai-tourqa-tu ulus-i sidurqutqaju, Bars jil, Onan-no teriun-e quriju, yesun koltu caqaan tuq baiuluat, Cinkis-qaqan-na qan nere tende okba. Muqali-da ko-van nere tende-ku okba. Jebe-i Naiman-o Kuculuk-qan-i nekeulun, tende-ku jauraulba. Monqoljin ulus-i jibsiyerun baraju, Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Ulus bauiululcan yabulduqsat-ta minqan minqalaju, Minqadun Noyat tusiju, soyürqal uke ukulesu!» keen jarliq bolba. Minqadun Noyat tusin nereidurun: 1) Munlik-ecike; 2) Boorcu; 3) Muqali-ko-van; 4) Qorci; 5) Ilukai; 6) Jurcedai; 7) Qunan; 8) Qubilai; 9) Jelme; 10) Tuke; 11) Dekai; 12) Toloan; 13) On-

Тиигәд ишкә туурһта улсиг шидртхж, Барс җил (1206) Онана экнд хурж, йисн көлтә цаһан туг бәрүләд, Чиңгс-каһанд хан нер тенд өгв. Мукалид hо-ван нер тенд өгв. Җебег Найдмана Кучулук-хааг некүлн, тенд зарв [64]. Моңһлҗн улсиг җивкнүлн барж, Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Улс бәәллцн йовсартн миңһ миңһлж, Миңһдин нойд түшж, сойрхл үг келсв!» — гиж зәрлг болв. Миңһдин нойд түшн нерәдхләрн: 1) Мунлик-эцк; 2) Боорчу; 3) Мукали-hован; 4) Корчи; 5) Илукай; 6) Җурчедай; 7) Кунан; 8) Кубилай; 9) Җелме; 10) Ту-

Таким образом, объединив народы с кошмовой крышей, в год Барса (1206) собравшись у истока Онана, водрузив девятиножное белое знамя, дали Чингис-кагану звание «хан». Мукали дали имя «Ко-ван». Джебе был послан в погоню за Найманским Кучулук-ханом. Устроив народ Монголджин, Чингис-каган повелел: «По участию в устройстве народа, буду создавать Тысячи, назначать нойонов Тысяч и скажу похвальное слово!» Нойонами Тысяч стали: 1) Мунлик-отец; 2) Боорчу; 3) Мукали-Кован; 4) Корчи; 5) Илукай; 6) Джурчедай; 7) Кунан; 8) Кубилай; 9) Джел-

Эшэгы туургатай уласаа үнэн шударгы замдань оруулаад, Чингис-хаан бар жэлдэ (1206) Ононой эхиндэ зурал зарлаба. Суглараһан албатан зон юһэн хүлтэ сагаан туг хиисхээд, Чингисхаанийе Монгол гүрэнэй хаан болгобо. Эндэ Чингис-хаан Мухалида Гоован гэһэн нэрэ үршөөбэ. Мүн эндэ Чингис-хаан найманай Хүчэлүүг-хаанийе хүсөөд, барижа асархыень Зэбые эльгээбэ. Монголой Ехэ улас байгуулаад, Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Ехэ улас тогтоогоод байхадаа, сэрэгээ гуримшуулан, мянганиие байгуулаад, уласайнгаа хүсэ нэмээн, хамта зүдхэһэн нүхэдөө мянганай ноёдоор томилхом!»

Иигэжэ ерэн табан мянган тогтоогдожо, мянганай 95 ноёд нэрлэгдэбэ:

qur; 14)Culqetai; 15) Boroqul; 16) Siki-Qutuqu; 17) Kucu; 18) Kokocu; 19) Qorqosun-Hüsun; 20) Quildar; 21) Siluqai; 22) Jetai; 23) Taqai; 24) Caqaan-qoa; 25) Alaq; 26) Sorqan-Sira; 27) Buiuqan; 28) Qaracar; 29) Koko-Cos; 30) Süketu; 31) Nayaa; 32) Junsu; 33) Kucukur; 34) Bala; 35) Oronartai; 36) Dair; 37) Muke; 38) Bujir; 39) Munkuur; 40) Doloadai; 41) Boken; 42) Qudus; 43) Maral; 44) Jebke; 45) Yüruqan; 46) Koko; 47) Jebe; 48) Udutai; 49) Bala-cerbi; 50) Kete; 51) Subeetai; 52) Munko; 53) Qalja; 54) Qurcaqus; 55) Kouki; 56) Badai; 57) Qisliq; 58) Ketai; 59) Caurqai; 60) Unqiran; 61) Toqoan-Temur; 62) Meketu; 63) Qadaan; 64) Moroqa; 65) Dori-Buqa; 66) Iduqadai; 67) Siraqul; 68) Daoun; 69) Tamaci; 70) Qauran; 71) Alci; 72) Tobsaqa; 73) Tunquidai; 74) Tobuqa; 75) Ajinai; 76) Tuideker; 77) Secaour; 78) Jeder; 79) Olar-kureken; 80) Qinqiyadai; 81) Buqa-kureken; 82) Quril; 83) Asiq-kureken; 84) Qadai-kureken; 85) Ciqu-kureken; 86) Alci-kureken; 87, 88, 89) qurban Minqat-Ikires; 90) Onqudun Alaqus-diqitquri-kurken;

ке; 11) Декай; 12) Толуй; 13) Онкур; 14) Чулгетай; 15) Борокул; 16) Шики-Кутуку; 17) Күчү; 18) Кокочу; 19) Коркосун-Хусун; 20) Куилдар; 21) Шилукай; 22) Җетай; 23) Такай; 24) Чакаан-Һоа; 25) Соркан-Шира; 26) Алак; 27) Булукан; 28) Карачар; 29) Көкө-Чос; 30) Сүйкетү; 31) Най; 32) Җунсу; 33) Кучукур; 34) Бала; 35) Оронартай; 36) Даир; 37) Мүке; 38) Бухир; 39) Муңкуур; 40) Долоадай; 41) Бөкен; 42) Кудус; 43) Марал; 44) Җебке; 45) Юрукан; 46) Көкө; 47) Җебе; 48) Удутай; 49) Бала-черби; 50) Кете; 51) Сүбетай; 52) Мүңке; 53) Калҗа; 54) Курчакус; 55) Коуки; 56) Бадай; 57) Кишлик; 58) Кетай; 59) Чауркай; 60) Уңкиран; 61) Токоан-Темүр; 62) Меketү; 63) Кадаан; 64) Морока; 65) Дори-Бука; 66) Идукадай; 67) Ширакул; 68) Даоун; 69) Тамачи; 70) Кауран; 71) Алчи; 72) Тобсака; 73) Туңкудай; 74) Тобука; 75) Аҗинай; 76) Туйдекер; 77) Сечаоур; 78) Җедер; 79) Олар-күргн; 80) Киңкийадай;

ме; 10) Туке; 11) Декай; 12) Толуй; 13) Онкур; 14) Чулгетай; 15) Борокул; 16) Шики-Кутуку; 17) Кучу; 18) Кокочу; 19) Коркосун-Хусун; 20) Куилдар; 21) Шилукай; 22) Джетай; 23) Такай; 24) Чакаан-Коа; 25) Алак; 26) Соркан-Шира; 27) Булукан; 28) Карачар; 29) Коко-Чос; 30) Суйкету; 31) Ная; 32) Джунсу; 33) Кучукур; 34) Бала; 35) Оронартай; 36) Даир; 37) Муке; 38) Буджир; 39) Мункуур; 40) Долоадай; 41) Бокен; 42) Кудус; 43) Марал; 44) Джебке; 45) Юрукан; 46) Коко; 47) Джебе; 48) Удутай; 49) Бала-черби; 50) Кете; 51)Субетай; 52) Мунке; 53) Калджа; 54) Курчакус; 55) Коуки; 56) Бадай; 57) Кишлик; 58) Кетай; 59) Чауркай; 60) Ункиран; 61) Токоан-Темур; 62) Мекету; 63) Кадаан; 64) Морока; 65) Дори-Бука; 66) Идукадай; 67) Ширакул; 68) Даолун; 69) Тамачи; 70) Кауран; 71) Алчи; 72) Тобсака; 73) Тункудай; 74) Тобука; 75) Аджинай; 76) Туйдекер; 77) Сечаоур; 78) Джедер; 79) Олар-курекен; 80) Кинкийадай; 81) Бука-курекен; 82) Курил; 83) Ашик-

1) Мунлиг-эсэгэ; 2) Боорчи; 3) Мухали-Гоо-ван; 4) Хорчи; 5) Элеэ; 6) Жүрчидэй; 7) Хунан; 8) Хубилай; 9) Зэлмэ; 10) Түгэз; 11) Дэгээ; 12) Толуй; 13) Онгуур; 14) Шэлгэтэй; 15) Борохүл; 16) Шэхэ-Хатагуу; 17) Хучуу; 18) Хүхэчүү; 19) Хоргооhон-Үhан; 20) Хуйлдар; 21) Шэлүү; 22) Жатай; 23) Тахай; 24) Сагаан-гуаа; 25) Алаг; 26) Сорхон-Шара; 27) Булган; 28) Харачаар; 29) Хүхэ-Шуhан; 30) Сүйхэтэ; 31) Наяа; 32) Жүнчүү; 33) Гүчэгүүр; 34) Бала; 35) Оронаартай; 36) Дайр; 37) Мүгэ; 38) Бужир; 39) Мунгуур; 40) Долоодой; 41) Бүхэн; 42) Хүдүүс; 43) Марал; 44) Зэбгэ; 45) Үйргэн; 46) Хүхэ; 47) Зэбэ; 48) Үдэтэй; 49) Бала-черби; 50) Хэтэ; 51) Сүбээдэй; 52) Мүнхэ; 53) Халжа; 54) Хурчагуус; 55) Гоого; 56) Бадаай; 57) Хишлиг; 58) Хэтэй; 59) Шуурхай; 60) Унгаран; 61) Тогоон-Түмэр; 62) Мэхэтэ; 63) Хадаан; 64) Моргоо; 65) Дори-Буха; 66) Эдэгэдэй; 67) Шаруул; 68) Дуун; 69) Тамача; 70) Хуураан; 71) Алча; 72) Тобсого; 73) Дунгыдай; 74) Тобого; 75) Ажанай; 76) Түйдэгэр; 77) Сэшүүр; 78) Зэтэр; 79) Олархүрыгэн; 80) Хингияадай; 81) Буха-хүрьгэн; 82) Хүрил; 83) Ашаг-хүрьгэн; 84) Хадай-хүрьгэн; 85) Шэгүү-хүрьгэн; 86) Алча-хүрьгэн; 87, 88, 89 — эхирэс мянгадай гурбан но-

91, 92, 93, 94, 95) tabun Minqat-Onqut,— Hoai-irken-nece anqida, Monqol ulus-un Minqadun Noyadi Cinkis-qaqan-no nereidukset yeren tabun (95) Minqadun Noyat bolba.

81) Бука-күргн; 82) Курил; 83) Ашик-күргн; 84) Кадай-күргн; 85) Чику-күргн; 86) Алчи-күргн; 87, 88, 89) — һурвн миңһн Икерес; 90) Оңкудун Алакуш-дикиткури-күргн; 91—95) — Оңкут Хоай-иргнәс онцрсн тавн миңһн Моңһл улсин Миңһдин нойдиг Чиңгс-каһана нерәдсәр йирн тавн Миңһдин нойд болв.

курекен; 84) Кадай-курекен; 85) Чику-курекен; 86) Алчи-курекен; 87, 88, 89) три Тысячи Икересов; 90) Онкудский Алакуш-дикиткури-курекен; 91—95) пять тысяч из Онгутов и Хоай племени. По указу Чингис-кагана, нойонами Тысяч Монгольского народа стали девяносто пять нойонов.

ёд; 90) Онгуудай Алагууш-Дидигхүри-хүрьгэн; 91, 92, 93, 94, 95 — онгууд мянгадай табан ноёд. Игэжэ ойн иргэн зониие тоолонгүй Чингис-хаанай монгол угсаатанһаа бүридхэһэн ерэн табан мянган сэрэгэй мянганиие ударидаха ерэн табан ноёд томилогдобо.

§ 203. Kureket-lua niken-e. Basa Cinkis-qaqan jarliq bolurun: Ede nereidukset yeren tabun Minqadun Noyadi tusiet burun, tere dotora Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Tusatana soyürqal oksu! «Boorcu, Muqali teriuten Noyadi iretukai!» keekui-tur, ker dotora Siqi-Qutuqu bulee. «Urira ot», keen Ciqi-Qutuqu-da ukuleesu, Siqi-Qutuqu ukulerun: «Boorcu, Muqali tan ken-ece hüleu tusa kilee? Ken-ece hüleu kucu okulee? Soyürqal okdekuya bi yaun dutau tusa ese bolulaa? Yaun dutau kucu ese okulee bi? Olekaitai bukui-ece undur bosoqa-tur cino eriun-tur edui saqal urqutala oscu, oere ese setkiba je bi. Ala-tur siekte ece Altan bosoqa-tur cino aju Amantur saqal edui urquta-

Күргдлә негдҗ, бас Чиңгс-каһан зәрлг болн, эн нерәдсн йирн тавн Миңһдин нойдиг түшҗ бәәһәд, тер дотр Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Тустад сойрхл өгсв. Боорчу, Мукали толһата нойд иртхә!» — гихд гер дотр Шики-Кутуку билә. «Дуудад ир!» — гиҗ, Шики-Кутукуд келхлә, Шики-Кутуку үглхләрн: «Боорчу, Мукалитә кенәс үлү тус келә, кенәс үлү күч өглә? Сойрхл өггдхлә, би юн дуту тус эс боллав, юн дуту күч эс өгләв? Өлгәтә бәәхәсн өндр босхадчн өргнд эдү сахл урһтл, өсҗ, өөр эс седкләв. Алдҗ шеедгәсн алтн босхадчн бәәҗ, амнд сахл эдү урһтл, өсҗ алдг эс келләв. Көл-

Объединившись с зятьями, назначая эти девяносто пять нойонов Тысяч, Чингис каган между тем объявил: «Всякого, кто имеет заслугу, я награжу! Пусть придут нойоны во главе с Боорчу и Мукали!». В юрте находился в это время Шики-Кутуку, когда ему сказали: «Позови их!» Шики-Кутуку сказал: «Боорчу с Мукали больше кого принесли пользу? Больше кого отдавали силы? Если награждать, то в чем я менее приносил пользу, в чем я менее отдавал силы? С самых пеленок у твоего высокого порога я рос, пока не выросла такая борода, не думая о постороннем. С поры, когда мочился в штанишки, я рос у твоего золотого порога, пока не выросли такие усы,

Чингис-хаанай улас иргэнэй хүрьгэд энэ тоодо ороно. Чингис-хаан мянганиие бүридхэжэ, ноёдыень томилоод, саашань захирба: «Намда туһа үзүүлһэн нүхэдтөө шагнал барюулхыем Боорчи, Мухали мэтэ нэрэтэ ноёдыем дуудагты!» Энэ үедэ гэртэнь байһан Шэхэ-Хатагуу халэбэ: «Боорчи Мухали хоёр

Хэнһээ үлүү туһа хээ юм?
Хэнһээ үлүү хүсэ үгөө юм?
Шагнал үгэхэ гээ хадаш, би
Хэнһээ дутуу туһа хээбиб?
Хэнһээ дутуу хүсэ үгөөбиб?
Үлгыдэ хэбтэхэһээ абан,
Үндэр богоһодош үдөөлби,
Буурал һахалтай болотороо
Буруу сэдьхэл сэдьхээгүйб!
Алгабшадаа шээхэһээ абан,
Алтан богоһодош үдөөлби,
Амандаа һахалтай болотороо
Алдуу гаргаагүй ябаалби!
Хүлэйнгөө хажууда хэбтүүлжэ,
Хүбүүн мэтээр тэнжээгээш,
Дэргэдээ намайе хэбтүүлжэ,
Дүүмни гэжэ тэнжээгээш!

la oscu, aljiyas ese ketkiba je bi. Kol--duriyen kebteulju, koucilen oskeba je nama-i; derkede-en kebteulju, deucilen oskeba je namai! Edoe nada yanbar soyürqal okomu?» keejuui. Tere uke-tur Cinkis-qaqan Siqi-Qutuquda ukulerun: «Jirqoduar deu busu-u ci? Orocu-deu-deen cimada soyürqal: Deuner-un qubiyar qubilaldu! Basa tusas-un cino tula, yesun aldal-tur bu aldatuqai!» keen jarliq bolba. Munke Tenkeri-de iheekdeju, kurulus-i jukleulju bukuitur, ci ujeku-in nidun, sonosqu-in cikin bolju, kur-ulus-i Eke-de Bidan-o deuner kout-te qubi irken-o nereer isikai tuurqatan-i iriceulju, qabdasun eudeten-i qaqacaulju, qubilaju ok! Ken-ber cino uke busi bu bolqatuqai! keen jarliq bolba. Basa-Siqi-Qutuqu-i: Kur ulusun qutaqai-i keseeju, qudal-i moqaaju, ukuuldekun yosutan-i ukuul, aldauldaqun yosutan-i aldaul! keen Kur Deere-in jarqu tusiba. Basa kurirken-o qubi qubilaqsan-i, jarqu jarqulaqsan-i Koko Debter bicik biciju, debterleju, uruqun uruqa kurtele Siqi-Qutuqu-in Natur eyetulju yosulaju koko-bicik caqaan caarsun tur debterleksen-i

дэн кевтүлҗ, көвүчлн өсклэч намаг, зергдэн кевтүлҗ, дүүчлн өсклэч намаг. Ода намд ямр сойрхл өгнэч?» — гиҗ. Тер үгд Чиңгскаһан Шики-Кутукуд үглхлэрн: «Зурһадгч ду бишивч? Орц дүүдэн, чамд, сойрхл дүүнрин хүвэр хүвлгдх. Бас тусмудинчн төлэ йисн алдлд бичэ алдглтха!» — гиҗ, зэрлг болв. «Мөңк Теңгрт евэгдҗ, Гүр-улсиг цуглулҗ бээхд, чи үзхин нүдн, соңсхин чикн болҗ, Гүр-улсиг экд, маднд, дүүнр, көвүдт хүв иргнэ нерэр ишкэ туурһтаг ирлцүлҗ, хавсн үүдтэг хаһцулҗ, хүвлҗ өг. Кен чигн чини үг бичэ эс болһатха!» — гиҗ зэрлг болв. Бас Шики-Кутукуд: «Гүрулсин хулхаг кисҗ, худлыг мокаҗ, үкүлх йостаг үкүл, алдулгдх йостаг алдул!» — гиҗ, Гүр-Деерин зарһ түшв. «Бас Гүр иргнэ хүв хүвлсиг, зарһ зарһлсиг Көк Дегтрт бичг бичҗ, дегтрлҗ, ургин ург күртл, Шики-Кутукуһин намд зэтүлҗ (зөвлүлҗ), йослҗ, Көкбичг цаһан цааснд дегтрлснлэ бичэ зүтктхэ. Зүтксн күн алдгтн болтха!» —

не совершая ошибок. У ног своих положив, ты растил меня, как сына. Рядом с собой положив, растил ты меня, как братишку! Какое же вознаграждение ты мне сейчас дашь?». На эти слова Чингис-каган сказал Шики-Кутуку: «Разве ты не шестой мой братишка? Тебе, моему приемному братишке, достанется братская доля! Еще за твои услуги пусть девять твоих провинностей не ставят тебе в вину! Когда, по милости Вечного Неба, я собрал весь народ воедино, ты будешь всевидящими глазами и всеслышащими ушами. Весь народ разделишь между матерью, нами, братьями и сыновьями, соединяя людей с войлочной крышей, разделяя людей со створчатой дверью! Пусть никто не смеет тебя ослушаться!». Еще он сказал Шики-Кутуку: «Среди всего народа сократи воровство, притупи ложь, кого надо казнить, казни, кого надо миловать, милуй!» — и назначил его Всенародным Верховным судьей. «Еще о разделе всех племен, о судах запиши в Синюю книгу и переплети. Пусть из поколения в поколение записан-

Мүнөө намда ямар шагнал хайрлаха бэлэйш? Шэхэ-Хатагуугай игэжэ хэлэхэдэ, Чингисхаан үгүүлбэ: «Ши зургаадахи дүүмни бэшэ аалши? Үргэмэл дүү шамда дүүнэртэйм адли хуби хүртэхэ. Туһа хэһыеш һанажа, юһэн алдууеш хүлисэнэб! — гээд, үргэлжэлүүлбэ.— Мүнхэ тэнгэриин эбгээлээр гүрэн уласаа хамтаруулаад байхадам, ши

Хараха нюдэмни,
Шагнаха шэхэмни

боло! Гүрэн уласайм аймаг иргэнэй эшэгы туургатаниие бүридхэжэ, хабтагай үүдэтэниие илгажа, эхэдэм, намда, дүүнэр болон хүбүүдтэмни хубаажа үгэ! Хэншье шинии үгэһөө гараха ёһогүй! — гэһэн зарлиг буулгаад, нэмэбэ. — Шэхэ-Хатагуу, гүрэн уласайнгаа хулгайе хорижо, худалые саража, саазалха зонииень саазалжа, яла ашаха зондонь яла аша! — гээд, гүрэнэй Дээдын зарга даалгаба.— Гүрэн иргэниие бүридхэһэнөө, зарга заргалһанаа Хүхэ Дэбтэртэ бэшэжэ дансалжа байхаш! Намтай зүбшэжэ, Шэхэ-Хатагуугай сагаан саарһан дээрэ хүхэ бэхээр бэшэһэн тэрэ дэбтэрые үриин үри хүрэтэр хэншье ондоо болгохо ёһогүй! Тэрэ бэшэгые хубилгаһан хүн зэмэдэ орохо!» — гэһэн зарлиг гаргаба. Шэхэ-Хатагуу

bu yeutketukai! Yeutkekun haran aldaltan boltuqai! keen jarliq bolba. Siqi-Qutuqu ukulerun: «Mino metu orocu-deu sacau denkecen qubi ker abqu? Soyürqaasu, siroai yourqatu balaqasun-aca okku-i qaqan-no soyürqal medetukai!» keen ocijuu. Ene uke-tur: «Oerun beye-ben ci caqlaba. Ci mede!» keeba. Siqi-Qutuqu oeriyen tein soürqaulun baraju qarcu, Boorcu Muqali-tan Noyadi uriju ocouljuu.

гиж, зәрлг болв. Шики-Кутуку үглхләрн: «Мини мет орц дү цацу тенцн, хув кен авх? Сойрхвас, шора туурһта балһснас өгхиг каһана сойрхл медтхә!» — гиж медүлж. Эн үгд: «Эврән бийән чи цаглвч. Чи мед!» — гив. Шики-Кутуку бийән тиигж сойрхулн, бəрж һарч, Боорчу, Мукалитә нойдиг үрж орулж.

ное Шики-Кутукой и утвержденное мной будет законом и никто не смеет оспаривать Синее письмо на белой бумаге! Оспаривающий будет виновен!» — молвил затем Чингис-каган. Шики-Кутуку сказал: «Какой еще приемный братишка сможет получить такую же долю, как я? Пусть каган соблаговолит дать мне из городов с земляными крышами!» Каган ответил: «Ты сам определил свою долю. Ведай!». Шики-Кутуку, получив награды, позвал Боорчу и Мукали с нойонами.

хэлэбэ: «Нам шэнги үргэмэл ямар дүү хаанай түрэһэн дүүнэртэй адли хубита зөөридэ хүртэжэ байгаа юм! Хаан, соёрхожо, шабар туургатай балгасһаа нэгэ иргэниие минии хубида үршөөжэ хайрлыш!» Энэ үгэдэнь: «Өөрөө ши тоо байсааень абаха хаямши, тиихэдээ шиидхээрэй!» — гэжэ Чингис-хаан үгүүлбэ. Шэхэ-Хатагуу ехэ шагналда хүртөөд, газаашаа гаража, Боорчи Мухали хоёрые бэшэ ноёдтойнь оруулба.

§ 204. Tende Cinkis-qaqan jarliq bolju Munlik-ecike-de ukulerun: «Toreku-lue torelduksen, osku-lue osulceksen, oljeitu qutuqtu ci! Tusa iheel cino kedun ber ajuu je! Tere dotora: Van-qan ecike Sankun-anda qoyar nama-i arqadan uriqsantur, aisurun jaura Munlik-ecike-in ker-tur qonoasu, ci ese itqaasu, huirun bukui usun-tur hulalun bukui qal-tur — oroqdaai buleai je! Tere tusa-i sai setkiju, uruqun uruqa kurtele ker umartaqdaqu? Tere tusa setkiju, edoe sauri ene nou hujaur-a saulju, hon-tur saratur sataju, oklike soyürqal cimada oksu, mariyan

Тенд Чиңгс-каһан зәрлг болж, Мунлик эцкт үглхләрн: «Төрхләм, төрлдсн өсхлә, өслцсн өлзәтә хутхтач! Тус евәлчн кезә чиги билә. Тер дотр Ваң-хан эцк Саңкун-анда хойр намаг арһдн үрснд аашхларн, зуур Муңлик эцкин герт хонхла, чи эс иткүлхлә, үйерлж бəəх уснд, улаж бəəх һалд орх билəв. Тер тусичн, сəəһичн седкж, ургин ург күртл яһж марттгдх? Тер тусичн седкж, ода сүүрин өмн йозурт суулһж, жилд, сард санж, өглһ, сойрхл чамд өгсв, мендән эрич. Ургин ург

Там Чингис-каган молвил Мунлику-отцу: «Ты, помогавший мне в рождении, ты, помогавший мне в росте, ты, святой, приносивший счастье. Безмерны услуги твои! Всегда ты был моей защитой! Когда Ван-хан-отец и Санкун-анда уговорили меня приехать и я заночевал в доме Мунлика-отца, если бы ты тогда не разубедил, я бы попал в быстрину половодья, в полыхающий огонь. Эти услуги и твое добро я помню всегда. Как они могут забыться до потомков потомков моих? Помня услуги твои, сейчас сажаю тебя на

Чингис-хаан Мунлиг-эсэгэдэ үгүүлбэ:

«Түрэхэһөөм хойшо
Түрэл болоһон
Үдэхэдэм, үндылгэһэн
Үлзы хутагтамни!

Туһа эбгээл хэһэншни тоолошогүй ехэ! Һануулһууб: Ван-хаан-эсэгэ Сангуун-анда хоёрой уряалаар ошохо замдаа, Мунлиг-эсэгэ, танайда хүрэжэ, хоноо бэлэйб. Бү ошо гэһэн үгыеш дуулаагүй һаа,

Үерэй уһанда абтажа,
Түймэрэй галда шатажа,

хосорхо бэлэйб! Тэрэ туһашни сэдьхэлдэмни үриимни үри хүрэтэр мартагдахагүй. Тэрэ туһыешни сэдьхэжэ, хоймортоо үндэр һуурида һуулгажа, һара жэл бүхэндэ үриин үри хүрэтэр шамда бэлэг барюулжа байхаб».

asuqai! Uruqun uruqa kurtele!» keen jarliq bolba.

күртл!» — гиж зәрлг болв.

переднее место и каждый год, каждый месяц буду одаривать до потомков потомков твоих. Будь только здоров!».

§ 205. Basa Cinkis-qaqan Boorcu-da ukulerun: «Ucukan caqtur sirqa aqtatan naiman morit deermetteju, ja-ura qurban qonoju, nekeju aisuqui-tur, jolqalduba je». Ci tende ukulerun: Muntaniju aisuqui nokor-tur nokoceldusu!» keen, kertur ecike-duriyen ber kelen ukaiyu, kou-ben saan arun, nanbuqa saulu-qa-ban keer-e burkuju, mino oqotur qoan-qor-i talbiulju, nada oroq-sinqula-i ci oesun qurdun qubi-i unoju, aduu-ban ejen ukai talbiju, yaaraju keerece buet nama-lua nokoceju, basa qurban qonoq nekeju, sirqa aqtatan-i deermeduksen kureen-tur kuruesu, kureen-o qijiar-a baiqun-i deermedun huldeju dutaaju abciraba je. Bida qoyar. Ecike cino Naqu-Bayan ajuu. Ci, qaqca koun ino, yau medeju nadur nokoceku bulee? Setkil-un külukiyer nokoceba je ci! Teuno qoina setkiju yabuju bi Belkutai-i ileju nokoceya keeesu, ci bokotur qonqor-i unoju, boro ormuke-ben bokturcu, nokocen ireesu, qurban Merkit bidan-tur ireju,

Бас Чиңгс-каһан Боорчуд үглхләрн: «Үчүкн цагт шарһ агтта нәәмн мөрд деермчлгдж, зуур һурв хонж, некж аашхд золһлдлавидн. Чи тенд үглхләрн: «Му таньж аашх нөкрт нөкцлдсүв!» — гиж, гертк эцктән чигн келл уга, гүүһән сааж бәәсн нанбука суулһан кеер бүркж, мини Охтр-хоңһриг тәвж, нанд Орг-шиңкулаг өгч, чи, эврән хурдн хоог унж, адуһан эзн уга тәвж, яарж, кеерәс намла нөкцж, бас һурвн хонг некж, шарһ агтмудыг деермчлсн күрәнд күрхлә, күрәнә захд бәәсиг деермчлн, көөлдж, дутаж авч ирввидн. Бидн хойр. Эцкчн Наку Байн бәәж. Чи, һанц көвүнь ю медж, намд нөкцх болвч? Седклин күлгәр нөкцләч! Түүнә хөөн седкж йовж, би Белкүтайиг илгәж, «нөкцйә» гихлә, чи Бокотур-хоңһриг унж, Бор өрмгән бөгтрж, нөкцн ирхлә, һурвн Меркид маднд ирж, Бурканиг һурв бүслхд, бүслгдләч. Бас

Еще Чингис-каган сказал Боорчу: «Мы встретились, когда я малышом трое суток шел по следу восьми соловых меринов, угнанных грабителями. Ты тогда решил: «Помогу-ка товарищу, познавшему беду!» — и, не сказав даже отцу, бросив в поле ведра и посуду для дойки кобылиц, отпустив моего куцего савраску, дав мне Орок-Шинкулая, сам оседлав быстроногого Куби, оставив свой табун без присмотра, всей душою мне сострадая, из степи поехал помочь мне. Пробыв в пути трое суток, мы добрались до куреня, угнавшего соловых меринов. Когда они паслись на краю села, мы угнали их, уйдя от преследователей. Мы вдвоем. Отцом твоим был Наку-Баян. Ты его единственный сын, с какой стати, из-за чего ты мне помогал? Только из-за геройства своей души ты мне помогал! После этого, думая о тебе, я послал Белькутая к тебе за помощью. Ты тут же оседлал своего Бокотур савраску,

Чингис-хаан Боорчидо үгүүлбэ: «Үшүүхэндээ найман шаргал моридоо дээрмэдүүлээд, гурбан хоног мүрдэжэ ябахадаа, шамтай ушараа бэлэйб. Ши тиихэдэ: «Гасаланда орohон шинии нүхэр боложо ябалсаһуубі» — гээ бэлэйш. Тиигээд минии оодон хонгорые адуундаа табижархёод, өөрынгөө орог шонхорые намда унуулаад, өөрөө хурдан хубаяа унажа, гэртээ орожо, эсэгэдээш хэлэнгүй, адуугаа эзэгүй орхёод, хүнэг хүхүүрнүүдээ хээрэ хаяжархёод, намайе хайрлажа, суг ябалсаа һэнши. Гурбан хоног нэхэжэ, шаргал агтануудым дээрмэдэгшэдэй хүреэндэ хүрэжэ, хотоной захада бэлшэжэ ябаһан моридоо туужа бусаа бэлэйбди. Ши Нахуу-баянай хүбүүн хаямши. Баянай ганса хүбүүн аад, юундэ намда туһалаа һэмши? Һайхан сэдьхэлтэй хадаа туһалааш! Хожомынь шамда найдажа, туһа хүргыш гэжэ Бэлгэтэйгээ танайда эльгээгээ бэлэйб. Тиихэдэм ши Борохон һарьмайгаа үмдэжэ, Бухэтэр хонгороо унажа, туһалхаа ерээ һэнши. Мэргэдэй гурбан угсаатан манда халдажа, Бурхан-Халданиие гурба бү-

Burqan-ni qurbanta quciulqui-tur, qucilduba je ci. Basa teuno qoina Tatar-irken-tur Dalan-nemur-kes-te situeelduju qonoasu, qura udur sueni urkulji juserekui-tur, sueni nama-i noir atuqai, keen, nemurkeben nemurukseer, mino deere qura ulu cuburiulun, sueni dausta-la baiju, oreele kolien qaqcan-da yeutkeju bulee ci! Külukun cino belke ajuu je! Teunece busu ali küluki cino ukuleju dausqu? Boorcu, Muqali qoyar job mino yabutala, jiktuju, buruu-i mino baitala itqaju, ene Oroan-tur kurkebe! Edoe burino deere sauri sauju, yesun aldal-tur bu aldatuqai! Boorcu baraun qar-un Altai derelekun-o tumen medetukai! keen jarliq bolba.

түүнә хөөн татар иргнтә Далан-немүркесд шитллдҗ хонхла, хур өдр-сөөд үрглҗ җисәрхд, сөөд намаг «нөр автха» гиҗ, немнәhән немрлүлсәр мини деер хур әс цүврүли, сө дуустл бәәҗ, өрәсн көлән ханцндан дулалдг биләч. Күлгинчн темдг тер бәәҗ. Түүнәс ондан аль күлгичн келҗ дуусхв? Боорчу Мукали хойр зөв йовтлм, зүткҗ, буру бәәтлм, иткҗ, эн ормд күргв. Ода бүрнә деер сүүрт сууҗ, йисн алдгт бичә алдглгдтха. Боорчу барун hарин Алтай дерлх түмиг медтхә!» — гиҗ зәрлг болв.

перекинув свой серый армяк, прибыл ко мне служить. Тут пришли три Меркита и, когда они троекратно окружили Буркан, ты тоже был окружен. Когда мы ночевали, сойдясь с Татарским племенем в Далан-немуркес, когда днем и ночью напролет лил дождь, ты, чтобы дать мне уснуть, меня прикрывал, не давая дождю просочиться. Так ты провел всю ночь, поочередно согревая свои ноги в своем рукаве. Это знак твоего геройства! Да разве рассказешь обо всех твоих подвигах? Боорчу и Мукали, стараясь в дни побед, веря в дни поражений, довели меня до этого положения! Сейчас пусть они сидят над всеми и девять их проступков не ставят им в вину! Пусть Боорчу ведает туменом Правой руки, расположенным на склонах Алтая!».

hэлхэдэнь, шишье бии hэнши. Тэрэнэй хойно Далан-Нэмэргэ гэжэ газарта татаар иргэнтэй дайлалдаха үедэмнай үдэр hүнигүй бороо адхаржа байхадань, намайе унтуулха гэжэ дээрэм нэмэргэ баряад, бороо дуhаалгангүй бүхэли hүниндөө хүлэйнгөө шалатар байгаа бэлэйш! Хани нүхэсэлэй бэлгэ тэмдэг энэ ха юм! Эдээнhээ ондоо али олон аша туhыеш тооложо барахаар аал? Боорчи Мухали хоёр,

Зүб ябадалыем зүбшөөжэ,
Буруу ябадалыем заажа,

энэ Орой үндэртэ хүргэбэт! Одоо таанад хамагай дээрэ hуури эзэлжэ, юhэн алдуу гаргангүй юреөлтэй ябагты! Боорчи, Алтай дэрлэхэ баруун гарайм түмэниие зонхило!» — гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 206. Basa Muqali-da Cinkis-qaqan ukulerun: «Bida Qorqonaq-juburun Qutala-qan-no debseku saqlar modun-a baouasu, Muqali-da Tenkeri-in jaarin jaaqsan uke tendek-un tula, bi tende Kuun-Qoa-i setkiju, Muqalida uke baralua. Teouber sauri deere sauju, Muqali-in uruqun uruqa kurtele Kur-irken-o Ko-van boltuqai! Qaraun-jidun-i derelekun-o tumen medetukai!» keen jarliq bolba.

Бас Мукалид Чиңгс-каhан үглхләрн: «Бидн Корконак-җубурт Кутула-хаана девсксн саглр моднд буухла, Мукалид Теңгрин заавр заасн үгтемдгин төлә би тенд күн-hoaг седкҗ, Мукалид үг бәрүлләв. Түүгәр сүүр деер сууҗ, Мукалин ургин ург күртл Гүр-иргнә Һо-ваң болтха. Караун-җидут дерлсн түмиг медтхә!» — гиҗ зәрлг болв.

О Мукали Чингис-каган сказал: «Когда мы остановились в Корконак-джубуре, под развесистым деревом, где провозгласили Кутула-хана, к Мукали явилось знамение Неба. Ради его слов-откровений, думая о его человеческой красоте, я дал слово Мукали. Пусть он сидит на

Удаань Чингис-хаан Мухалида үгүүлбэ: «Урдань хада Хорхоног шэбэртэ Хутала-хаанай хэзээ үни найрлаhан hаглагар модон доро, Мухали, шамда заарин тэнгэри үзэгдөө бэлэй. Хэлээшэшни хуу тудаба, мүнөө Гуун-гуаа эсэгыешни hанаандаа оруулбаб. Мухали, үндэр hууридаа hуужа, гүрэн уласайнгаа Гоо-ван гэhэн алдараа үриин үри хүрэтэр зүүжэ ябаарай! Харагуун шэдхэ дэрлэhэн түмэн сэ-

§ 207. Cinkis-qaqan Qorci-da ukulerun: Joanleju nama-i ucukan bukui-ece ejie turuq noitan nosilduju koiten kosilduju nendu qutuq bolju yabuba je ci!» Qorci, tere caq-tur ukulerun: «Joan job boluasu, Tenkeri-de setkiltur kurkekdeesu, nama qucin emestu bolqa! keelee ci. Edoe job tula soyürqaju, ede oroqsat irken-o sain eme-i, sain oki ujeju, soonquju ab!» keen jarliq bolba. Basa: «Qorci qurban minqat Baarin-o deere, Toqai Asiq qoyar-lua Adarqin-o Cinos, Tooles, Telenkut bolun tume duurcu, Qorci medeju, Erdisi qutus Hoai-in irken-tur kurtele nuntuq darqalan nuntuqlaju, Hoai-in irken-i daruulun, Qorci tumen medetukai!» keen jarliq bolba. «Qorci-daca eye ukaiyu, Hoai-in irken ein tein bu yabutuqai. Eye ukeu yau saaraqdaqu?» keen jarliq bolba.

§ 208. Basa Cinkis-qaqan Jurcedaya ukulerun: «Erkin tusa cino Kereit-lua Qara-qaljid-etet qatqulduquitur, heruju bukui-tur, Quildar-anda aman aldaba je. Uile ino Jur-

Чиңгс-каһан Корчид үглхләрн: «Зәңглж, намаг үчүкн бәәхәс эзнә тулг норхд норлдж, киитнд көрлдж, нәәтә хутг болж йовлач». Корчи, тер цагт үглхләрн: «Зәңг зөв болхла, Теңгрт, седклд күрггдхлә, намаг һучн эмстә болһ гиләч, ода зөвин төлә сойрхж, эн орсн иргнә сән эмиг, сән окиг үзж, шүүж ав!» — гиж зәрлг болв. Бас: «Корчи һурвн миңһн Баарин деер Токай Ашик хойрла Адаркина Чинос, Тоолес, Телеңкут болж, түм дүүргж, Корчи медж, Эрдишиг күцц Хоайин иргнд нутг дарһлн нутглж, Хоайин иргниг дарулн, Корчи түм медтхә!» — гиж зәрлг болв. «Корчиһас зөв уга Хоайин иргн иигән-тиигән бичә йовтха. Зөв уга юн саарғдх?» — гиж зәрлг болв.

Бас Чиңгс-каһан Җурчедәйт үглхләрн: «Эркн тусчн Керәдлә Кара-калҗид-элетд хатхлдхд, өрж бәәхд, Куилдар-анда әмән алдв. Үүлинь, Җурчедәй, чи үүлдвч.

высоком месте и до потомков потомков будет Всенародным Кованом! Пусть он ведает туменом Караун-джидуна!».

Чингис-каган сказал о Корчи: «Будучи вестником, с малых лет был ты опорой господина. Мокнув под ливнями, замерзая в стужу, был ты моим верным хранителем! Корчи в то время говорил мне: «Если весть моя верна, если ты достигнешь Неба, исполнишь задуманное, сделай меня обладателем тридцати жен!». Сейчас выбирай себе из покоренных племен лучших дев и жен!». Еще он добавил: «Пусть Корчи к трем тысячам Баарин дополнит Адаркинских Чиносов, Тоолесов и Теленкутов и вместе с Токаем и Ашиком ведает тьмой. Пусть он кочует вдоль Иртыша вплоть до Лесного племени. Без ведома Корчи Лесное племя не должно кочевать. Без его разрешения что может замедлиться?».

Еще Чингис-каган сказал Джурчедаю: «Твоя главная заслуга состоит в том, что в сраженьи с Кереидами в Кара-калджид-элете после гибели Куилдар-анды его дело ты,

рэгые зонхило!» — гэһэн зарлиг айлалдхаба.

Чингис-хаан Хорчидо үгүүлбэ: «Наһанайм ябадалые хэлэжэ үгөө бэлэйш, бага ябахаһаам энэ хүрэтэр

Нойтондо норолсожо,
Хүйтэндэ хүрэлсэжэ,
Нангин түшэгни боложо,
Намтаяа ябалсаалши!

Хорчи, тэрэ үедэ: «Зүнгэймни зүб боложо, тэнгэриин үршөөлөөр хан шэрээ эзэлээ һаа, уласайнгаа эгээн һайхан үхидые шэлүүлжэ, гушан һамгатай болгоорой!» — гэжэ хэлээ һэнши. Зүнгэйшни зүб болоһон хада, эдэ улас иргэнэйм гушан һайхан һамга, басагадые шэлэжэ аба! — гэһэн зарлиг буулгаад, иигэжэ нэмэбэ.— Хорчи, баарин угсаатанай гурба мянган сэрэг дээрэ адархан, шонос, төөлэс, тэлэнгүүд угсаатанай түмэн сэрэг нэмэжэ, Тахай Ашаг хоёртой хамта зонхило! Эрдыш мүрэнһөө ойн арад иргэн хүрэтэрхи нютагуудые эзэлжэ, ойн арад иргэнһээ түмэн сэрэг суглуулжа зонхило! Хорчиин зүбшөөлгүйгөөр ойн арад иргэн иишэ тиишээ нүүхэ эрхэгүй!»

Удаань Чингис-хаан Жүрчидэйдэ үгүүлбэ: «Эрхим туһыешни дурдабал, Хара-Халжадай элһэн губида хэрээдүүдтэй дайлалдахадаа, Хуйлдар-андын алдалан унахада, хэрэгыень ши туйл-

cedai ci uiletbe je! Uiledurun, Jurcedai ci dobtulju, Jirkin-i, Tubeken-i, Dunqaid-i, Quri-Silemun-i, minqan turqaud-i, erkit ceriudi bukude-i daruju, Yeke-Qol-tur kurcu, Sankumun enkeske qacar ucumaqar qarbuqsan-o tula, Munke Tenkeri-de euden jiloa nekekdeba je. Sankum-i ese sirqaqsan boesu, yanbar maqa bolqun buleai bida! Jurcedai-i erkin yeke tusa tere bolba je. Tere qaqacaju, Qalqa huruu nouurun, Jurcedai-i undur aula-in nemur-a metu setkiju yabuqu bulee bi. Tere otcu, Baljuna-naur usulara kurba je. Jici Baljuna-naur-aca morilarun, Jurcedai-i alqincilaju, Kereit-tur morilaju, Tenkeri Qajar-a kucu nemekdeju, Kereit-irke muqutqaju daouliba. Erkit ulus oncalduju, Naiman Merkit cirai-ban ququraju, baildun yadaju busanqaqdaba je. Merkit Naimani busanqui soortur, Kereidun Jaqa-Kanbu jirin okiduen siltaqiyar oerun qariyatan ulusiyaran tumtaq-a aqsan ajuu je. Nokoete daisun bolun, qaqacaqsan-i Jurcedai uduju, arqa-bar Jaqa-Kanbu-i qaqacan baraqsan-i qartaju bariju butuejuu je. Tere Jaqa-Kanbu-in ulus-i nokoete ulutkan tala-

Үулдхлэрн, Җурчедай, чи довтлҗ, Җуркиниг, Түбекениг Дуңкаидиг, Кури-Шилемүниг, миңһн туркаудыг, эркн цергүдинь бүгдинь дарҗ, Ик Һолд күрч, Саңкуниг өңгсг хачрар унтлнь харвснас көлтә Теңгрт үүди, җола неегдв. Саңкуниг эс шавтасн болхла, ямаран болхмидн маһд. Җурчедайин эркн Ик тус тер болв. Тенд хаһцҗ, Калка уру нүүхлэрн, Җурчедайиг өндр уулын немр мет седкҗ, йовдг билэв. Тер кевэр одҗ, Балҗуна-нуурин услврт күрв. Хөөнь Балҗуна-нуурас мөрлхлэрн, Җурчедайиг уулһнчлҗ, Керәд тал мөрлҗ, Теңгр-һазрин күчн немгдҗ, Керәд-ирг муудхҗ, дәәлләвидн. Эркта улс онцлдҗ, Найман, Меркид чирәһән хуһлҗ, бәәлдн ядҗ, буцлдв. Меркид, Найманиг буцлдҗ серлдхд, Керәдин Җака-Канбу хойр окдин шалтгар эврә харьят-улсарн түмлҗ бәәсн бәәҗ. Хөөнь дәәсн болад, хаһцсиг Җурчедай одҗ хаһцн, арһан барсн Җака-Канбуг һардҗ, бәрҗ, бүтәҗ. Тер Җака-Канбуһин улсиг даруһь уга кеҗ,

Джурчедай, продолжил! Ты, Джурчедай, поскакал и подавил Джуркинов, Тубекенов, Дункаитов, Кори-Шилемуна, Тысячу туркаутов. Всех лучших воинов ты подавил, добрался до Большого Центра и Санкуна до падения подстрелил в нежную щеку. Поэтому нам Вечное Небо открыло двери и вожжи. Если бы ты не ранил Санкуна, что бы было с нами, неизвестно! Это главная большая заслуга. Когда мы там расстались и двинулись вниз по Калке, я считал Джурчедая укрытьем, подобным высокой горе. Так я достиг водопоя озера Балджун-наур. Когда затем двинулись от Балджун-наура, послав Джурчедая авангардом, выступили мы на Кереидов. Небо и Земля нам даровали свою мощь и мы, разбив, покорили Кереидов. Властные люди отделились, Найманы и Меркиды, отвернув лицо, не сумев устоять, восстали. Когда Меркиды и Найманы сразились, Кереидский Джака-Канбу из-за двух дочерей тогда остался со своим подданным народом. Когда он, став врагом, отделился, Джурчедай поймал

дань хүргөө һэнши. Жүрчидэй, эрэлхэгээр дайлалдажа, зүрхэнэй, Түбэгэнэй, Дунгаадай, Хори-Шэлмүүнэй, мянган тургуудай сэрэгүүдые дараа һэнши. Ван-хаанай гол сэрэгтэ добтолжо, Сангуунай улаан хасарые зэдэлээтэ зэбээрээ харбан шархатуулжа, илалтын мүнхэ тэнгэридэ үүдэн жолоо нээгээ бэлэйш. Сангуунай шархатаагүй һаа, юунэйш болохые мэдэхын аргагүй байгаа. Жүрчидэй, шинии хэһэн эрхим ехэ туһа тэрэ болоно. Тэндэһээ зайлажа, Халха голые уруудан ябахадаа, Жүрчидэй, шамайе уула мэтэ түшэгни гэжэ сэдьхээ бэлэйб. Тиин бидэ Балжуун нуур хүрэбэбди. Тэндэ ундалаад, Балжуун нуурһаа мордоходоо, Жүрчидэй, шамайе алганша болгожо, хэрээдүүдтэ добтолбобди. Тэнгэри газар хоёрһоо хүсөө нэмээжэ, тэрэ иргэниие бута сохин, хёморгоондоо абабабди. Дайсанай гол иргэниие бута сохиходомнай, хэрээдтэй эб нэгэн найман, мэргэд угсаатан зүрхөө үхэжэ, тулалдаха шадалгүй болоод, бутаран һандарба. Мэргэд, найманудай һандархада, хэрээдэй Жаха-Гамбуу хоёр үхидэйнгөө ашаар харьяата уласдаа үлэһэн юм. Хожомынь намтай дайсан харша боложо, зугадан ошоходонь, Жүрчидэй, ши Жаха-Гамбууе

ba. Jurcedai-in nokoe tusa ino ene bi je! Alaldaqui udur ami-iyan orekseno tula, ukuldukui udur olumulekseno tula, Cinkis-qaqan Ibaqa-beki-i Jurcedaye soyürqaju okurun, Ibaqada ukulerun: «Cima-i ulke-ceeji cino ukeui, ujeskulen tala maoui! ese keebe je bi. Ebur-tur, kol-tur oroqsan, jerke-tur jerkelen baouqsan cima-i Jurcedaye soyürqarun, Yeke Tore setkiju, Jurcedai-in qatqulduan udur qalqa boluqsano, daisun kuun-tur dalda boluqsano, qaqacaqsan ulus qantutqaqsan-o, butaraqsan ulus bukutkelduksen tusas-un ino, Tore setkiju cima-i okbe. Monoqoino, Mino uruq, Bidano orosauju, ene metu tusa kiksen, Tore setkiju, Mino uke busi ulu bolqan, uruqun uruqa kurtele Ibaqa-in oro bu tasultuqai!» keen jarliq bolba. Basa Cinkis-qaqan Ibaqa-da ukulerun: «Jaqa-Kanbu, ecike cino, cimada qoyar jaut injes cimada Asiq-Temur baourci, Alciq baourci qoyar okcu bulee. Edoe Uruut-irken-tur ci odurun, keriyes-iyen nada injes-ece-en Asiq-Temur baourci-iyan nikan jaun-i okcu ot!» keeju abua. Basa Cinkis-qaqan Jurcedei-e ukulerun: «Ibaqa-iyen cimada okbe.

тарав. Җурчедайин дарук тусн эн билә». Аллдх өдр әмән өрснә төлә, үклдх өдр өлвкснә төлә Чиңгс-каһан Ибака-бекиг Җурчедайт сойрхҗ өгхләрн, Ибакад үглхләрн: «Чамаг ульг, чееҗчн уга, үзх талкчн му!» — эс гиләв. Өврт, һолд орсн, зергд зерглн буусн чамаг Җурчедайд сойрххларн, Ик төр седкҗ, Җурчедайин хатхлдх өдр халх болснд, дәәсн күүнд далд болснд, хаһцсн улсиг хамцулснд, бутрсн улсиг бүгд келдсн тусмудинь, төр седкҗ, чамаг өгвв. Мини хөөн, мини ург мана ормд сууҗ, эн мет, тус кесн Төр седкҗ, мини үг буру эс болһн, ургин ург күртл Ибакаһин өр бичә таслтха!» — гиҗ зәрлг болв. Бас Чиңгс-каһан Ибакад үглхләрн: «Җака-Канбу эцкчн, чамд хойр зун инҗ, чамд Ашик-Темүр-баурчи Алчик-баурчи хойриг өгсн билә. Ода Урууд-иргнд чи одхларн, герәсән намд инҗмүдәсн Ашик-Темүр баурчан, нег зун күүтә өгч од!» — гиҗ авла. Бас Чиңгс-каһан Җурчедайт үглхләрн: «Ибака-

обессилевшего Джака-Канбу и собственноручно его уничтожил, а народ его рассеял. Это следующая его заслуга!» Ради того, что в дни сражений он рисковал жизнью, что в дни битв он скакал впереди, Чингис-каган подарил Джурчедаю Ибаку-беки и сказал ей: «Я никогда не говорил, что ты глупа, что ты плоха! Тебя, вошедшую в мое сердце и душу, и сидевшую рядом со мной, я отдаю Джурчедаю ради Великого Дела, ради того, что в дни сражений он становился щитом, от врагов он был укрытием, что он соединял отделившихся, собирал разбредшихся, за все его заслуги, ради Великого Дела я тебя отдаю. После меня мои потомки, когда сядут на Наше место, пусть так же думают о пользе Делу, не искажая моих слов, до потомков потомков не прерывают долг (не забывают заслуги) Ибаки!» Еще Чингис-каган сказал Ибаке: «Твой отец Джака-Канбу дал тебе двести человек, а также Ашик-Темур-баурчи и Алчик-баурчи. Сейчас, уходя в племя Урууд, отдай мне на память из приданного Ашик-Темур-баурчи и сто человек!»

эрьюулжэ баряад, бахалуурдажа алаад, улас иргэниень тараажархёо һэнши. Шинии үзүүлһэн туһа энэ бэлэй!»

Алалсаанай үедэ
Ами бэеэ гамнадаггүй,
Тулалдаанай үедэ
Түшэг болоһонойнь түлөө

Чингис-хаан Ибага-бэхи-хатанаа Жүрчидэйдэ хайра болгон үгэжэ, Ибагада үгүүлбэ: «Шиниингээ

Сэдьхэл бодолыеш сэгнээгүй бэшэб,
Сэбэр һайханиеш мэдэрээгүй бэшэб!

Сээжыем дулаасуулдаг, зүрхыем баясуулдаг, хажуудам зэргэлэн һуудаг шамайгаа Жүрчидэйдэ үгэхэдөө, улас иргэндээ ехэ туһа хэһэнэйнь түлөө хайра болгон баринаб! Жүрчидэйн

Тулалдаанай үедэ
Тулгуурим боложо,
Дайсан харатание
Даралсаһан хадань,
Хагасаһан уласыем
Хамтаруулалсаһан хадань,
Бутарһан уласыем
Бүридхэлсэһэн хадань,

тэрэ туһыень һанажа, эрхим бэлэг болгон, шамайгаа тэрээндэ үгэнэб. Минии һүүлээр үри һадаһамни орондомни үлэхэдөө, энэ мэтэ туһа хэжэ, түрэ засагай бодол урдаа барижа, минии үгые юрөөл болгожо, үриин үри хүрэтэр Ибагын алдар нэрые үргэжэ ябуужаг!» — гэһэн зарлиг буулгаад, Чингис-хаан Ибагада үгүүлбэ: «Шинии эсэгэ Жа-

buba je ci! Edoe yanbar soyürqal abqu ci?» keeesu, Onkur ukulerun: «Soyürqal soonquuluasu, Bayaut aqadeu mino qari-qari tutum-tur bura-tara bi! Soyürqaasu, Bayaut aqadeu-yan ciulqasuqai!» keeesu: «Je, tein! Bayaut aqa-deu-yan ciulqaju, ci mede, minqan!» keen jarliq bolba. Basa Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Onkur, Boroul qoyar baraun jaoun eteet, ta qoyar baourcin ideen tukeerun, baraun eteet baiqsan sauqsan-a ulu dutaulun, jaoun eteet jerkeleksen eseksen-e ulu dutaulun, ta qoyar tein tukeeesu, mino qoolai ulu qucin, setkil amuyu. Onkur Boroul qoyar morilaju yabuju, idee oloan kuun-e tukeetkun!» keen jarliq bolba. «Sauri saurun, yeke tusurke-in baraun jaoun eteet idee basaalaju sautqun! Tolun tan-lua tublen sautuqai!» keen, saurin jiaju okba.

йовлач. Ода ямаран сойрхл авнач?» — гихлә, Оңкур үглхләрн: «Сойрхл сойрххла, Баяут ах-дүм хәр болһнд тарж. Сойрххла, Баяуд ах-дүүһән цуглулсв!» — гихлә, «Нә, тииг. Баяуд ах-дүүһән цуглулж, миңһ чи мед!» — гиж, зәрлг болв. Бас Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Оңкур, Бороул хойр, барун, зүн бийд, та хойр баурчин, идә түгәхләрн, барун бийд бәәсн, суусиг эс дутан, зүн бийд зерглсн, өссиг эс дутан, та хойр тиигж түгәхлә, мини хол эс хучн, седкл амраж, Оңкур Бороул хойр мөрлж йовж, идә олн күүнд түгәтн!» — гиж, зәрлг болв. «Сүүр суухла, Ик Дусрһин барун, зүн бийд идә һардж суутн. Толуй танла төвлн суутха!» — гиж, сүүринь заաж өгв.

кую дать тебе награду?» Тогда Онкур сказал: «Если будет милость, позвольте собрать братьев Баяутов, разбросанных во все стороны!» На это Чингис-каган приказал: «Пусть будет так! Собрав своих братьев, ведай тысячей!» Еще Чингис-каган приказал: «Онкур и Бороул, вы вдвоем, сидя по правую и левую сторону, распределяя пищу, не обделите кого-либо из тех, кто сидит справа, кто рядом рос и сидит слева, тогда и я буду сытым и в блаженстве. Онкур и Бороул, оба разъезжайте по кочевью и раздавайте пищу людям. На пиру сидите по левую и правую сторону Большой Винницы и руководите раздачей. Толуй пусть сидит между вами!» Так Чингис-каган указал им место.

Нойтондо —
Норожо байжа,
Хүйтэндэ —
Хүрэжэ байжа

онамтай хамта ябааш! Ондоо ямар шагнал абахабши? — гэжэ асуухадань, Онгуур харюусаба: «Хайраа үршөөжэ, зүбшөөгты: зүг бүри таража ошоһон

Баядууд аха дүүнэрээ
Баранинь суглуулжа
асарһуу!»

«Зай, тиигэ! Баядууд аха дүүнэрээ суглуулжа, мянган сэрэгээ зонхило! — гэжэ Чингис-хаан захирба.— Онгуур Борохүл хоёр, баруун, зүүн хажуудам зэргэлжэ һуугаад, баруун тээгээ, мүн зүүн тээгээ һууһан зондо, мүн намда эдеэ хоол дутаангүй хүртээгты, тиихэдэтнай һанаамни амарха, сэдьхэлни тэгшэрхэ! Онгуур Борохүл хоёр, дайнай замаар ябахадаа, хоол эдеэгээ хубаагты! Һайр зугаа дээрэ ахамад һүншэнэй хоёр хажууда һуугаад, эдеэ хоол хубаарилгые хинан шалгагты! Өөһэдөө Толон болон тэрэнэй туһамаршадай тушаа урда һуури эзэлэгты!» — гээд, һууха һууриень заажа үгэбэ.

§ 214. Basa Cinkis-qaqan Boroqul-a ukulerun: «Eke Mino Siqi-Qutuqu, Boroqul, Kucu, Kokocu, ta dorbenni irkeno nuntuk-aca koser-ece olju, kol-duriyen duruju, koncilen

Чиңгс-каһан Борокулд үглхләрн: «Экм Шики-Кутука, Борокул, Кучу, Кокочу — тадн дөрвниг иргнә нутгас, көсрәһәс олж, көлдән дүрж, көнж-

Чингис-каган Борокулу сказал: «Моя мать, воспитывая Шики-Кутука, Борокула, Кучу и Кокочу,— вас четверых, найденных в заброшенных кочевьях, у ног своих согре-

Тиигээд Чингис-хаан Борохүлдэ үгүүлбэ: «Шэхэ-Хатагуу, Борохүл, Хучуу, Хүхэчүү, та дүрбэнине эжымни

Хүдөө хээрэһээ оложо,
Хүлэйнгөө хажууда
хэбтүүлжэ,

asaraju tejierun kuju-un-ece tano tataju, kuun-lue sacau bolqaju, ekem-ece tano tataju, ere-lue sacau bolqaju, kouduen mana nokor seuder bolqasu! keen tejieba je. Tan-i tejieksen haciban eke-de maqa mino kedui haci tusa qariulba ta! Boroqul nadur nokocelduju, qurdun ayan-tur qura sueni qoosun ese qonoulba je ci. Situelelduju daisun-tur sulen ukai ese qonoulba je ci. Basa ebukes ecike-i baraqsat ositen kisiten Tatar-irken-i doraidaulju, osuel osuen, kisal kisan, Tatar-irken-i ciun-tur uliju, ulitkan qiduqui-tur, alaqdarun, Tatarun Qarqil-Sira ourcaq bolun qarcu, jicu yadaju oloscu ireju, eke-tur ker-te oroju; sai eriulsun biyu bi! keeju: Sai eriulsun boesu, tende sau! keekdeju, horeneji iseri-in alaun-a ujuur-e sauju buki-tur, Tolui tabun nasutu qadanaca oroju ireju, jici kuyiju qarcu odun bukui-i, Qarqil-Sira bosuat, kouken-i suu-duriyan qabciju, qarcu yabuju aisurun, qituqaiban tenteleju, juqulun yabuqui-tur, Boroqul-un kerkai Altani eke-in kertur dorona sauju bulee. Eke qailaju: Koun baraba! keekui-lue, Altani udaaraldun kuyiju qarulcaju, Qarqil-Sira-

лдэн асрж, тежэхлэрн, күзүнэстн татж, күүнлэ цацу болhж, эмэстн татж, эрлэ цацу болhж, көвүдтэн нөкр-сүүдр болhсув гиж тежәлә. Таниг тежәсн ачан экдм кедү . ач-тус хәрүлвт. Борокул, намд нөкцлдж, хурдн аянд, хурта сөөд хоосн эс хонуллач, шитмллдж дәәллдснд шөлн уга эс хонуллач. Бас өвкнр-эцкнриг барсн, өштн-кистн Татар-иргниг дорацулж өшә өшлн, кисл кисн, Татар-иргниг төгән чикнд дүңцүлж, уга кеж кудхд, алгдхларн, Татарин Каркил-Шира орhдул болн hарч, хөөннь ядж, өлсж, экин герт орж, «сә эрүлсн билөв!» — гиж. «Сә эрүлсн болхла, тенд су!» — гихлә, өрән ширән холдк үзүрт сууж бәәхд, Толуй тавн наста hазаhас орж иржң, дарунь гүүж hарч одн бәәхиг Каркил-Шира босад, көвүг сүүдән хавчж hарч йовж йовн, утхан темтрж, суhлн йовхд, Борокулын гергн Алтани экин герт дор суудг билә. Эк хәәлж: «Көвү барв!» — гихлә, Алтани удрлдн гүүж, hарлцж,

вая одеялом, тянула вас за шеи, чтобы сравнять вас с людьми, тянула за плечи, чтобы сравнять вас с мужами, и думала: «Сделаю-ка из них товарищей, подобных теням, для своих сыновей!» За ее добро сколько услуг вы ей оказали, отплатив добром за добро! Борокул, прислуживая мне и в быстром походе, и в дождливую ночь не позволял ты мне спать натощак. Когда я воевал с врагами, огородившись оградой, ты не давал мне ночевать без бульона. Когда мы сражались с кровными врагами, с Татарским племенем, с погубителями наших предков и, мстя им, сравняли их с чекой колеса. Татарский Каркил-Шира тогда стал беглецом, но, придя в изнеможение, изголодавшись, зашел в дом матери и сказал: «Я прошу милостыню!» Мать ответила: «Если просишь милостыню, сядь там!» Тогда беглец сел на дальний конец скамьи. В это время в дом забежал пятилетний Толуй и, когда он собирался выбежать обратно, Каркил-Шира вскочил, схватил его и, зажав в подмышку, выбегая, стал ощупью вынимать нож. В доме

Хүнжэлөөрөө хушажа,
Хүзүүнhээтнай татажа,
Хүнэй зэргэдэ хүргөө юм.
Эмhээтнай татажа,
Эрын зэргэ болгоо юм.

Таанындые түрэhэн хүбүүдhээ өөрэгүйгөөр үргэжэ, бидэнэйнгээ нүхэд hүүдэр болгохо гэжэ сэдьхээ hэн. Танине тэжээhэн ашадань эхэдэмни хэды ехэ аша туhа хүргөөбта даа! Борохүл үнэн нүхэрни боложо,

Хурдаар дабшаhан аяндам
Хуратай hүни намайе
Хооhон унтуулаагүйш.
Харатанай тушаа урда
Халуун шүлэ уулгангүй
Хаанаш намай хонуулаагүйш!

Тиихэдэ элинсэг хулинсагыемнай алаhан хюдаhан хорото үhөөтэн татаар иргэниие даража, тэргын шэхэнhээ дээшэ хүбүүдыень үгы хээ бэлэйбди. Татаарай Харгал-Шара мултаран гараад, дээрмэшэн боложо зайгуултаад, үлэсэжэ зобоходоо, hөөргөө бусажа Алтаниин эжын гэртэ ороод: «Намда сай уулгыт!» — гэжэ гуйба.— «Сай ууха гээ hаа, тэндэ hуу!» — гэхэдэнь, үүдэнэй баруун тээ дэлгээтэй шэрдэгэй захада hууба. Энэ үедэ таба наhатай Толуй газааhаа, орожо, нэгэ хэды болоод, hөөргөө гарахынь тэндэ Харгал-Шара hүрэжэ бодоод, хүбүүе hугабшалан, газаашаа гүйжэ гарахадаа, хутагаяа hугалба. Борохүлэй hамган Алтани эжынгээ гэртэ

in qoinaca kuyiceju, sibilker ino bariju, nokoe qariyariyan qituqai ju-

Каркил-Шираһин ардас күцҗ, шиврлгинь бәрҗ, дарук һарарн утх суһлн

тогда находилась жена Борокула Алтани, которая прислуживала в доме матери. Когда мать крикнула: «Мальчика погубил!» — Алтани выбежала за Каркил-Шираем, догнала его, схватила одной рукой за чехол его косы, а другой рукой дернула руку с ножом, нож выпал. За домом в это время Джетай и Джелме резали черную комолую корову. Услышав голос Алтани, они прибежали с топором и с кулаками в крови. Джетай и Джелме тут же

һууһан байгаа. Эжынгээ: «Хүбүүем абаашабал!» — гэжэ хашхархада, Алтани Харгал-Шарын хойноһоо эрьюулжэ хүсөөд, нэгэ гараараа гэзэгынь шүүрэжэ, нүгөө

qulun bukui qar ino bariju tataquilua, qituqai-ban alldajuui. Kerun umer-e Jetai, Jelme qoyar muqular qara huker telen alaju bukui-tur, Altani-in daoun-tur Jetai, Jelme qo-

бәәх һаринь бәрҗ татхла, утхан алдҗ. Герин ард Җетай Җелме хойр мухр хар үкр телн, алҗ бәәхт, Алтанин дуунд Җетай Җелме хойр сүк бәрҗ,

убили топором и ножом Татарского Каркил-Ширая. Когда Алтани, Джетай и Джелме втроем стали оспаривать награду за спасение мальчика, Джетай и Джелме ска-

гараараа хутагынь сохижо алдуулба. Гэрэй арада Жатай Зэлмэ хоёр мухар хара үхэр гаргажа байтараа, Алтанийн эжын хашхархые дуулаба. Шуһан болоһон гаратаа һүхэ барин гүйлдэжэ ерээд,

yar suke bariju nodurqasiyan hulaadaju kuyiju ireju, Tatarun Qarqil-Sira-i suke-ber qituqai-ber mun tende alajuui. Altani, Jetai, Jelme qurban kouno amin aburaqsan juldu temecelduesu, Jetai Jelme qoyar ukulerun: Mani ukai boesu, otor kuyiju kurcu ese alaasu, Altani eme kuun yekin bulee? Kouno amin qor kurkeku bulee! Juldu manaai bi je! keeba. Altani ukulerun: Mino daoun ese sonasuasu, ta ker irekun buleai? Nama-i kuyiju kuyiceju, sibilker ino bariju, qituqai juquluqsan qar ino tataju, qituqai ese aldaqsan boesu, Jetai, Jelme qoyar-i kurcu iretele, kouno amin-tur qor ulu-u kurkeku bulee? keeba. Ukulen baraasu, juldu Altani-in bolba. Boroqulun kerkai Boroqul-tur nokoe kilkun bolun, Tolui-in amin-tur tusa bolba. Basa Boroqul Kereit-lua Qarqaljit-elet qatqulduqui-tur, Okodai sujiasu-ban sumuna tusdaasu, unaasu, Boroqul deere baoulduju, qaquqsan cisun ino amaariyan simiju, sueni qonolduju, manaqarsi morin-tur unoulju saun yadaqu-i sundulaju, Okodai-in qoinaca teberiju, bekleksen cisun siminsimin amano jabajiyar hulaadaju, Okodai-in

нудрмсан улалhәж гүүж ирж, Татарин Каркил-Шираг сүкәр, утхар мин тенд алж. Алтани, Җетай, Җелме hурвн көвүнә әм аврсн зүлд темцлдхлә, Җетай Җелме хойр үглхләрн: «Мадниг уга болхла, өтр гүүж, күрч түүг эс алхла, Алтани, эм күн, яах билә? Көвүнә эмнд хор күргх билә. Зүлд мана болнаж!» — гив. Алтани үглхләрн: «Мини ду эс соңсхла, та яhж ирх биләт? Намаг гүүж, күцж, шиврлгәснь бәрж, утх суhлсн hаринь татж, утх эс алдулсн болхла, Җетай Җелме хойриг күрч иртл, көвүнә эмнд хор эс күргх билү?» — гив. Үглн бархла, зүлд Алтанин болв. Борокулын гергн Борокулд хойрдгч кил болж, Толуйин әмнд тус болв. Бас Борокул Керәдлә Каркалжит-элетд хатхлдхд, Окодай судсан сумнд тусхахла, унхла, Борокул деернь бууж, хахсн цусинь амарн шимж, сөөд унулж, сун ядсиг сундлж, Окодайин ардас теврж, бөглрсн цусинь шимншимн, аман завahар

зали: «Если бы нас не было, если бы мы не подоспели и не убили его, что бы смогла сделать Алтани, женщина? Жизнь мальчика была бы погублена! Следовательно, награда наша!» Тогда Алтани сказала: «Если бы вы не услышали моего голоса, как бы вы прибежали? Если бы я не выскочила следом за ним, не схватила бы за чехол его косы, не дернула бы за руку с ножом и не заставила бы выронить нож, пока прибежали бы Джетай и Джелме, разве он не погубил бы мальчика?» Когда споры кончились, награда досталась Алтани. Жена Борокула, являясь Борокулу второй оглоблей, спасла жизнь Толуя. Еще Борокул оказал услугу, когда мы сражались с Кереидами в Каркалджитэлите. Когда Окодай, раненный стрелой в шейную артерию, упал, а Борокул остановился над ним и, оставаясь с ним до утра, высасывал запекающуюся кровь. Наутро, когда Окодай не смог сидеть на коне, он сел позади него и, обняв сзади, всю дорогу высасывая запекающуюся кровь, весь рот испачкал в крови. Так

татаар Харгал-Шарые үнсэгдэжэ алаба. Алтани, Жатай, Зэлмэ гурбан хүбүүе хэн абарааб, шагнал хэмнай абахаб гэжэ тоосолдобо. «Манай үгы hаа, түргэн ерэжэ алаагүй hаамнай, Алтани, ши яаха байгаабши? Хүбүүн хосорхо байгаа! Аминь абарhан бидэ шагнал абаха ёhотойбди!» — гэжэ Жатай Зэлмэ хоёр хэлэбэ. «Минии хашхархые дуулаагүй hаа, хэр ерэхэ байгаабта? Минии хүсөөд, гэзэгынь шүүрэжэ, гартань аhажа, хутагыень унагаагаагүй hаам, Жатай Зэлмэ хоёр, танай хүрэжэ ерэтэр, хүбүүнэй ами хороохо байгаал!» — гэжэ Алтани хэлэбэ. Арсалдаан дүүрэжэ, Алтанида шагнал хүртэбэ. Борохүлэй үрөөhэн хилгэн болохо hамганиинь Толуйн ами наhа абараа hэн. Үшөө тиихэдэ Борохүл Хара-Халжин эльhэтэдэ хэрээдүүдтэй болоhон тулалдаанда ехэ туhа хүргэhэн юм. Хүзүүнэйнгээ hудаhа руу харбуулhан Үгэдэйн унахада, Борохүл хажуудань ошожо, үглөөгүүр болотор бүлинтэhэн шуhыень амаараа хүхэжэ хоноод, үглөөдэрынь гансаараа мори унажа шадахагүй хадань, hундалдажа, Үгэдэйе урдаа тэбэрин, бүлинтэhэн шуhыень хүхэжэ хая-хаяhаар ерэхэдээ, холоhоо аманиинь улайржа харагдаа hэн. Тиигэжэ Үгэдэйн ами наhан

amin esen kurkeju ireju bulee. Eke-in Mino tejien jobaqsan haci qoyar koudun Mino amintur tusa bolba je. Boroqul Nadur nokoceju darbaan uriya-daca, daoun dem-ece ese qojidaba je. Boroqul yesun aldal aldaasu, bu aldatuqai!» keen jarliq bolba.

§ 215. Basa: «Okin uruqiyan soyürqal okuya!» keeba.

§ 216. Basa Cinkis-qaqan Usun-ebuken-e ukulerun: «Usun, Qunan, Köko-Cos, Dekai, ede dorben, ujekseniyen sonosuqsan-iyan ulu niun-qabcin, jian aqun buleai. Monqolun Tore Noyan mor — beki bolqui yosun a[illegible]i. Baarin aqa-in u[illegible] buleai. Beki mor bidan-o deere-ece. Beki Usun-ebuken boltuqai! Beki erkuet caqan deel emuscu, caqan aqta unoulju, sauri deere saulju, takiju, basa hon sara sataju, tein atuqai!» keen jarliq bolba.

§ 217. Basa Cinkis-qaqan ukulerun: «Quildar-anda qatqulduantur ami-yan oreju, aman neekseno tusa-in tula, uruqun uruqa kurtele onocidun abliqa abun atuqai!» keen jarliq bolba.

§ 218. Basa Cinkis-qaqan Caqan-qoa-in ko-

улалһҗ, Окодайин әминь эрүл күргҗ ирсн билә. Экинм теҗән зовсна ач хойр көвүдинм әмнд тус болв. Борокул намд нөкцҗ, дарсн ураһас, дууна демәс эс хоҗмдв. Борокул йисн алдг алдхла, бичә алдглтха!» — гиҗ зәрлг болв.

Бас: «Окн үрндән сойрхл өгйә!» — гив.

Бас Чиңгс-каһан Усун-өвгнд үглхләрн: «Усун, Кунан, Көкә-Чос, Декай — эдн дөрвн үзсән, соңссан эс нуун, хавчн, зааҗ өгдг билә. Моңһлын Төр нойна мөр «беки» болх йоста бәәҗ. Баарин ахин ург билә. Беки мөр мана деерәс Беки Усун-өвгн болтха. Беки өргүләд, цаһан девл өмсҗ, цаһан агт унулҗ, сүүр деер суулһҗ, тәкҗ, бас җил, сар саатҗ, тиигн бәәтхә!» — гиҗ, зәрлг болв.

Бас Чиңгс-каһан үглхләрн: «Куилдар-анда хатхлдхд әмән өрҗ, аман нәәҗ туслсн төләд ургин ург күртл өнчдин авлһ авн бәәтхә!» — гиҗ, зәрлг болв.

Бас Чиңгс-каһан Чакан-коаһин кө-

он спас жизнь Окодаю. За заботы и страдания моей матери было отплачено спасением двух моих сыновей. Борокул мне служил так, что не отставал ни в боевом кличе, ни в пении песни. Пусть девять проступков Борокула не ставят ему в вину!»

Затем он сказал: «Наградим-ка наших дочерей!»

Еще Чингис-каган сказал Усун-эбукену: «Усун, Кунан, Коко-Чос и Декай — вот четверка, которая все, что видела и слышала, говорила не тая, не скрывая. Для Монгольского Торе нойона наградой являлось звание «беки». Усун-эбукен же является потомком брата Баарин! Пусть, став Беки, он носит белую одежду, ездит на белом мерине, сидит на почетном месте во время пиров и жертв, освящая начало года и месяца!»

Еще Чингис-каган сказал: «Ради того, что Куилдар-анда в сражениях рисковал жизнью, раскрывал уста, пусть его дети до потомков своих потомков получают сиротскую долю!»

Еще Чингис-каган сказал сыну Чакан-

абарагдаа бэлэй. Эхымни үндылгэһэн Борохүл хоёр хүбүүдэйм ами наһа абаржа, эхымни зобожо тэжээһэн ашыень харюулһан минии найдамтай нүхэр болоһон юм.

Дуудан уряалхадамниш,
Дуугаа дуулахадамниш

дары намайе дэмжэдэг. Борохүл, алдуу хэнгүй ябахаш болтогой!»

«Хан изагуурта эмэгтэйшүүлдэ шагнал айладхая!» — гэжэ Чингис-хаан үгэлбэ.

Удаань Чингис-хаан Уһан-үбгэндэ үгүүлбэ: «Уһан, Хунан, Хүхэ-Шуһан, Дэгээ, та дүрбэн хараһан дуулаһанаа нюужа, хабшажа ябадаггүй, сэхэеэ хэлэдэг сэрэгшэдтэ! Монголоймнай түрэ засагта ноён бэхи гэһэн алдар олгохо ёһо бии юм. Бодончарай ехэ хүбүүн Бааринай уг залгагшад иимэ нэрэ алдарта хүртэдэт байгаа! Уһан-үбгэн, одоо бэхи гэһэн алдарта хүртэ! Бэхи болоод,

Сагаан дэгэл үмдэжэ,
Сагаан агта унажа,
Сайднарай һуурида һуужа,

тахилгын үедэ жэл, һарануудые гарган, арюудхажа байхаш болтогой!»

Тиигээд Чингис-хаан үгүүлбэ: «Хуйлдар-андын ами наһаа гамнангүй дайсадта түрүүлэн орожо, тулалдадагайнь түлөө үри һадаһаниинь уг унги хүрэтэрөө үншэдэй абальга абажа байг!»

Һүүлээрнь Чингис-хаан Сагаан-гуаагай Нарин-

un Narin-Tooril-a ukulerun: «Ecike cino, Caqan-qoa, Mino emune kicieju qatqulduqu bolun, Dalan-Baljut-ta qatqulduqui-tur, Jamuqa-da alaqdalua. Edoe Tooril ecike-yüen tusa onocidun abliqa abtuqai!» keekdeju, Tooril ukulerun: «Soyürqaasu, Nekus, aqa deu mino, qari-tutun bara-tara bi. Soyürqaasu, Nekus, aqa deu-yüen ciulqasuqai!» keeesu, Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Tein boesu, Nekus aqa deu-en ciulqaju, ci uruqun uruqa kurtele medeju uluu aqu?» keen jarliq bolba.

вүнд Нарин-Тоорилд үглхләрн: «Эцкчн, Чакан-коа, мини өмн күчлж, хатхлдх болад, Далан-Балҗутд хатхлдхд, Җамукад алгдла. Ода Тоорил эцкиннь тусд өнчдин авлһ автха!» — гихлә, Тоорил үглхләрн: «Сойрххла, Некүс ах-дүм хәр болһнд бара-тара бәәнә. Сойрххла, Некүс ах-дүүһән цуглулса!» — гихлә, Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Тиим болхла, Некүс ах-дүүһән цуглулж, чи ургин ург күртл медж эс бәәхийч?» — гиж зәрлг болв.

Коа Нарин-Тоорилу: «Твой отец, Чакан-коа, усердствуя в сраженьях предо мной, во время битвы при Далан-балджиут был убит Джамукой. Теперь за услуги отца пусть Тоорил получает долю сирот!» Тогда Тоорил сказал: «Если будет милость, позвольте собрать своих братьев Некус, разбросанных по разным местам?» На это Чингис-каган ответил: «Если так, то, собрав братьев Некус, ты до потомков потомков своих будешь ими ведать, не так ли?»

Тоорилдо үгүүлбэ: «Сагаан-гуаа эсэгэшни дайнда түрүүлэн орожо тулалдадаг юм һэн. Далан-Балжадта болоһон дайнда Жамуухада алуулаа бэлэй. Мүнөө ши, Тоорил, эсэгынгээ түлөө үншэдэй абальгада хүртэ!» Тоорил хэлэбэ: «Хэшээлээ айладхажа, нэгүүд угайнгаа бүхы тээгүүр тарашаһан аха дүүнэрые суглуулжа асархыем зүбшөөгыт?» — гэхэдэнь, Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Тиигэ, нэгүүд аха дүүнэрээ суглуулжа, үриингээ үри хүрэтэр зонхилхош болтогой!»

§ 219. Basa Cinkis-qaqan Sorqan-Sira-da ukulerun: «Nama-i ucukan caq-tur Taiciudun Tarqutai-Qiriltuq aqa deu-de naitaju bariasu, tende: aqa deu-deen naitaqdamu! keen, Sorqan-Sira Cilaun Cinbo koudiyeriyen Qadaan-i okiniyan asaraulju niuju ajuu. Nama-i talbiju ileba je ta. Tere tusa sain-i tano setkiju, qara sueni — jaoudun-tur, kekeen udur — ceeji-tur, setkiju yabuba je bi! Ta je Nadur Taiciud-aca udaan-a ireba je! Edoe Bi tani soyürqaasu, yanbar soyürqal taalaqun ta?» keeba. Sorqan-Sira Cilaun, Cinbo koudiyeriyen bo-

Бас Чиңгс-каһан Соркан-Ширад үглхләрн: «Намаг үчүкн цагт Тайчиудын Таркутай-Кирилтук ах-дү нәәлж бәрхлә, тенд «ах-дүүдән нәәлгднә» гиж, Соркан-Шира Чилаун, Чинбо көвүдәрн, Кадаан окарн асрулж, нууж бәәһәд, намаг тәвж илгәләт. Тер тус сәәһитн седкж, хар сөөни зүүднд, гегән өдр чеежд седкж йовлав. Тадн нам тал Тайчиудас удан ирвт. Ода би тадниг сойрххла, ямр сойрхл таасхвт?» — гив. Соркан-Шира Чилаун, Чинбо кө-

Еще Чингис-каган сказал Соркан-Шира: «Когда я был мал и пойманный Тайчиудским Таркутай-Кирилтуком подвергался издевательствам братьев, Соркан-Шира с сыновьями Чилауном и Чинбо, с дочерью Кадаан скрыли и позволили мне бежать. Эту услугу их я темной ночью видел во сне, светлым днем хранил в своих мыслях! Вы долго не приходили ко мне от Тайчиудов! Теперь скажите, какая награда вам пришлась бы по душе?» Соркан-Шира с сыновьями Чилаун и Чинбо молвили: «Если будет на то

Баһа Чингис-хаан Сорхон-Шарада үгүүлбэ: «Минии бишыхан ябахада, тайчуудай Таргатай-Хирилтүүг аха дүүнэрээрээ барижа, баһаа доромжолоо бэлэй. Сорхон-Шара Шулуун, Шамбай гэдэг хүбүүдээрээ. Хадаан басаганаараа намайе нюужа, хожомынь тэрьедүүлээ һэн. Тэрэ туһыетнай

Һарата һуни зүүдэлжэ
хонодогби,
Һаруул үдэр сэдьхэлдээ
һанадагби!

Таанад тайчуудһаа хожом боложо намда ерээт! Мүнөө халагты, ямар шагнал хэрэгтэйб?» Сорхон-Шара Шулуун, Шамбай хүбүүдээрээ хэлэбэ: «Хэшээлээ айладхажа, Сэлэнгэ мүрэн шадар мэр-

lun ukulerun: «Soyürqaasu, nuntuq darqalasu! Merkidun qajar Selanke-i nuntuqlaju darqalasu. Basa busu soyürqal Cinkis-qaqan medetukai!» keeba. Teun-tur Cinkis-qaqan ukulerun: «Merkidun qajar Selanke-i nuntuqlaju, nuntuq ba darqalatqun-ku, uruqun uruqa kurtele qorcilaulju, otokleulju darqalatqun! Yesun aldal-tur ereu-tur bu orotuqai!» keen jarliq bolba. Basa Cinkis-qaqan Cilaun, Cinbo qoyar-i soyürqarun: «Erte Cilaun, Cinbo qoyar-un ukuleksen ukes setkiju, ker qandaqu ta? Cilaun Cinbo, ta qoyar setkiliyen ukulekun boesu, dutaui-ban quiyun boesu, jaura kuun-e bu keleletkun! Oerun beyesiyer, amaar Nadur ta oesut setkiksen-iyen keleletkun! «Dutau-yüan oesun quitqun!» keen jarliq bolba. Basa: «Sorqan-Sira, Badai, Qisliq ta darqat basa darqalarun, oloan daisun-tur haoulju, olja oluasu, oluqsaar abutqun! oroa koreesun-tur abalaasu, oluqsaar abutqun!» keen jarliq bolba. «Sorqan-Sira keeesu, Taiciudun Todekein haran ajuui je. Badai, Qisliq qoyar keeesu, Ceren-o aduucin ajuui je. Edoe Mino Turuq qorcilaulju, otokleulju darqalan jirqat-

вүдәрн болҗ үглхләрн: «Сойрххла, нутг дарһлсв, Меркидин һазр Селеңкег нутглҗ дарһлсв. Бас оңдан сойрхл Чиңгс-каһан медтхә!» — гив. Түүнд Чиңгс-каһан үглхләрн: «Меркидин һазрт Селаңкед нутглҗ, нутг чигн дарһлтн, ургинург күртл хорчлулҗ, отглулҗ, дарһлтн. Йисн алдгтн эрлһнд бичә ортха!« — гиҗ зәрлг болв. Бас Чиңгс-каһан Чилаун Чинбо хойриг сойрххларн, «урд Чилаун Чинбо хойрин келсн үгмүд седкҗ, яһҗ буру хандхвт? Чилаун, Чинбо, та хойр седклән үглх болхла, дутуһан сурх болхла, зуур күүнд бичә келтн. Эврәнбийсәрн, амарн намд та бийстн седксән келтн. Дутуһан эврән суртн!» — гиҗ зәрлг болв. Бас: «Соркан-Шира, Бадай, Кишлик, тадн дархт болҗ дархлхларн, олн дәәснүр дәврҗ, олз олхла, олсар автн. Оран гөрәснд авлхла, олсар автн!» — гиҗ зәрлг болв. «Соркан-Шира кемб? — гихлә, Тайчиудын Тодекеһин хар күн бәәҗ. Бадай Кишлик хойр кемб? —

воля, буду ведать кочевьем! Хочу жить в Меркидской земле на Селенге. Остальные награды пусть определит сам Чингис-каган!» На это Чингис-каган ответил: «Так кочуйте же по Меркидской земле и по Селенге и ведайте кочевьем, до потомков потомков своих служите стрелками и будьте свободными дарханами! Пусть девять проступков не ставят вам в вину!» Еще Чингис-каган обратился к Чилауну и Чинбо: «Как можно отвернуться, помня прежние слова Чилауна и Чинбо? Чилаун и Чинбо, если вы решите высказать свои желанья или просьбу, не говорите через посредников. Сами придите и своими устами изложите свои желания! Все, что вам нужно, сами просите!» Еще Чингис-каган сказал: «Соркан-Шира, Бадай и Кишлик, вы, будучи дарханами, всем, что найдете в походах, владейте сами! Всем, что поймаете в горных облавах, сами владейте! Соркан-Шира когда-то был простым слугой Тодекая, Бадай и Кишлик были табунщиками Черена. Сейчас же вы будьте моей опорой, служите стрелками и блажен-

гэдэй газарта сүлөөтэйгөөр нүүжэ ябаха эрхэ үгэжэ хайрлыт! Бэшэ юу үршөөхэеэ, хаан, өөрөө мэдэгты!» Тиихэдэнь Чингис-хаан харюусаба: «Сэлэнгын эрьеэр оршодог мэргэдэй газарта нүүгты. Үриингээ үри хүрэтэр ойроо хүртэшэгүй тэрэ газарые эзэмдэжэ һуугты! Юһэн алдуугай зэмэдэ бү орогты!» Чингис-хаан мүн Шулуун Шамбай хоёрто айладхаба: «Шулуун Шамбай хоёр, бүри үни хада туһалангүй янхабибди гэһэн танай үгые яажа марталтайб? Шулуун Шамбай хоёр, сэдьхэлэй үгэтэй һаа, хэрэгтэй юумэеэ эрихэ гээ һаа, хүнээр дамжуулангүй, өөһэдөө намда сэхэ ерэжэ хэлэгты!» Хаан баһа нэмэбэ: «Сорхон-Шара, Бадай, Хишлиг, та гурбан ямбатан боложо:

Олон дайсание даража,
Олзо ехээр хайжа,
Олоhоноо эдлэгты!
Оро гүрөөhэ аблажа,
Олоhоноо абагты!

Сорхон-Шара гээшэмнай тайчуудай Түдэгэйн зараса, Бадай Хишлиг хоёрнай татаарай Черенэй адуушад байгаа. Одоо түшэмэлнүүд боложо, номо годли үргэлэн, духаря үргэн жаргагты!» — гэһэн юрөөл айладхаба.

qun!» keen jarliq bolba.

§ 220. Basa Cinkis-qaqan Nayaa-da ukulerun: «Sirqotu-ebuken Alaq Nayaa kout-lueben, tan-lua, Tarqutai-Qiriltuqi Bidan-tur bariju aisurun, jaura Qutuqul-noud-a kurcu, tende Nayaa ukulerun: Tus qan-iyan ker tebciju bariju odqun bida? keeju, tebcin yadaju talbiju ileju, Sirqotu-e-buken Alaq Nayaa kout-lue-ben ireju, tende Nayaa bilciur ukulerun: Tus qaniyan Tarqutai-Qiriltuqi qartaju aisurun, jici tebcin yadaju talbiju ileju, ba Cinkis-qaqan-a kucu okure ireba. Qaniyan qartaju ireesu, tus qaniyan qartaqsat haran monaqoina ker itekekdekun ede? keekdekun keejuu. Qaniyan tebcin yadaba keeesu, tende tus qaniyan tebcin yadaqsan Yosu Yeke Tore-i setkijuui! keen uke ino jobsieju, nikan uile-tur tusiya!» Edoe Boorcu-da baraun qar-un Tumen medetukai, Muqali-da, ko-van nere okcu, jaoun qar-un Tumen medeulba. Edoe Nayaa Tubun Tumen medetukai!» keen jarliq bolba.

гихлә, Церенә адучнр бәәҗ. Ода мини тулг болҗ, хорчлулҗ, отглулҗ, дархлн җирһтн!» — гиҗ зәрлг болв.

Бас Чиңгс-каһан Наяд үглхләрн: «Ширкотү-өвгн Алак, Ная көвүдләһән, танла, Таркутай Кирилтукиг маднд бәрҗ аашхларн, зуур Кутукул-ноудт күрхләрн, Ная үглв: «Тус хааһан яһҗ хораҗ, бәрҗ өгхмбидн?» — гиҗ хоран ядҗ, тәвҗ оркад, Ширкоту Алак, Ная көвүдләһән ирҗ, тенд Ная билгчинәр үглхләрн: «Тус хааһан, Таркутай-Кирилтукиг һардҗ аашн, хөөнь хоран ядҗ, тәвҗ оркад, мадн Чиңгскаһанд күч өгхәр ирввидн. Хааһан һардҗ ирхлә, тус хааһан һардсн ард үүнә хөөн яһҗ иткгдхмб эдн?» — гих гиҗ. Хааһан хоран, ядв!» — гихлә, тенд «Тус хааһан хоран ядсн йос, Ик төриг седкҗ!» — гиҗ, үгинь зөвшәҗ, «Нег үүлд түшйә!» — гилэв. «Ода Боорчу барун һарин Түм медтхә!» — гиҗ, Мукалид Һо-ван нер өгч, зүн һарин Түм медүлләв. Ода Ная Төвин Түм медт-

ствуйте в свободном родовом дарханстве!»

Еще Чингис-каган сказал Найе: «Когда-то Ширкоту-эбукен со своими сыновьями Алаком и Ная, поймав Таркутай-Кирилтука, везли ко мне. Достигнув Кутукул-ноуда, Ная сказал: «Как мы можем своего прямого господина, захватив, погубить?» — и, будучи не в силах погубить, отпустили его. Когда Ширкоту с сыновьями прибыл ко мне, Ная, как самый талантливый, сказал: «Подняв руку на своего прямого господина, на Таркутай-Кирилтука, мы везли его сюда, но будучи не в силах погубить его, отпустили, а сами прибыли к Чингис-кагану отдать свои силы. Если бы мы, подняв руку на своего господина, привезли его сюда, нам бы сказали: «Как верить слугам, поднявшим руку на своего господина?» — поэтому мы не смогли его привезти». Тогда я сказал, что они поступили согласно Закону, думая о Великом Деле, одобрив, решил назначить его на высокий пост. Боорчу я поручил Тьму Правой руки,

Чингис-хаан мүн Наяада үгүүлбэ: «Шэргүүтэ-үбгэн Алаг Наяа хоёр хүбүүдээрээ Таргатай-Хирилтүүтые Бидан гэжэ газарта баряад, намда асаржа ябатараа зуураа Хутагуу нугада хүрөөд, тэндэ Наяа хэлээ һэн ха: «Эзэн хаанаа яажа абажа ошохобибди» —гээд, тэбшэ ядажа табиһан байгаа. Шэргүүтэ-үбгэн Алаг Наяа хоёр хүбүүдээрээ намда ерэжэ, Наянь хэлээ һэн: «Эзэн хаан Таргатай-Хирилтүүгые баряад, асаржа ябатараа тэбшэ ядажа табяад, Чингис-хаан, өөһэдөө танда хүсэ нэмээхээ ерэбэбди. Барижа асараа һаамнай, эзэн хаандаа гар хүрэһэн хүнүүдтэ яажа этигэхэ бэлэй гээд, Чингис-хаан манай тархи таһалха!» Хэлэһэн үгыш би зүбшөөжэ: «Хаанаа табяа хадаа, ехэ түрын ёһо сэдьхэбэ гээшэт! Бараг тушаал даалгахаб!» — гэжэ хэлээ бэлэйб. Боорчидо би баруун гарай түмэниие даалгааб, Мухалида Гуу-ван гэһэн нэрэ олгожо, зүүн гарай түмэниие мэдүүлээб, Мүнөө, Наяа, түбэй түмэниие захира!» — гэһэн зарлиг буулгаба.

§ 221. Basa Jebe Subeetai qoyar oerun oluqsat joekseer iyen minqalatuqai! keebe.

§ 222. Basa Dekai-qonici-da bukdeur-i ciulqaju minqa medeulbe.

§ 223. Basa Kucukur-moci-da irke dutaqdaju endece tendece qubciju, Jadaran-aca Mulqalqu juk-iyer nokocelue. «Kucukur Mulqalqu qoyar niken-e minqalaju eyetulduju atqun!» keeba.

§ 224. Ulus baiululcaqsat joboldugsad-i Minqadun Noyat bolqaju, minqa minqalaju, Minqadun, Jaudun, Harbadun Noyat tusiju; tumeleju, Tumedun Noyat tusiju, Tumedun Minqadun Noyat-ta soyürqal oktekun metus soyürqal okcu, soyürqal jarliq bolqun-a bolju; Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Urida nayan kebteulsutu, dalan turqaq kesiktentu bulee. Edoe, Munke Tenkeriyin Kucun-tur Tenkeri Qajar-a kucu aoqa nemekdeju, Kur-Ulus-i sidurqutqaju, qaqca jilua-duriyan oroquluqsantur, edoe Nadur Kesikten Turqaq minqat minqadaca ilqaju oroulutqun, kebteul qorcin tur-

хэ!» — гиж зэрлг болв.

Бас: «Җебе, Сүбеетай эврән олсн зөөсәрн миңһлтхә!» — гив.

Бас Декай-хөөчд бүгдәс цуглулж, миңһ медүлв.

Бас Кучукур-модчд иргн дутхла, эңгәс гүвчж: «Җадаранас Мулкалку зөвәр нөкцлә. Кучукур Мулкалку хойр негиг миңглж, зөвшлдж бәәтн!» — гив.

Улс бәәллцсиг, зовлдсиг Миңһдин нойд болһж, миңһ миңһлүлж, Миңһдин, Зуудын, Арвадын нойд түшж, түмлж, Түмдин нойд түшж, Түмдин, Миңһдин нойдт сойрхл өггдх мет сойрхл өгч, сойрхл зәрлг болһнд болж, Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Урд найн кевтүлтә, далн туркак көшгтнтә биләв. Ода мөңк Теңгрин күчнд, Теңгр-һазрин күчн-арһ немгдж, Гүр-Улсиг шидртхж, һанц җоладан орулснд, ода намд көшгтн туркак миңһд-миңһдәс йилһж орултн. Кевтүл, хорчн, туркак

Мукали Ко-вану я доверил Тьму Левой руки. Ная же пусть ведает Тьмой Центра!»

Еще он сказал: «Джебе и Субетай пусть владеют всем, что добыли и ведают Тысячей!»

Еще Декаю-чабану он поручил Тысячу, собранную отовсюду.

Когда Кучукуру-столяру не хватило народу, Чингис-каган решил: «От Джадаранов хорошо служил Мулкалку» — и приказал: «Пусть собрав отовсюду, Кучукур и Мулкалку в согласии ведают Тысячей!»

Так отметив всех, кто, страдая, участвовал в устройстве государства, назначив нойонов Тысяч, Сотен и Десятков, нойонов Туменов, дав им соответствующие награды, Чингис-каган молвил: «Ранее я был с восьмидесятью кебтеулами и семидесятью туркаками в кешигтене. Сейчас, когда Небо и Земля даровали мощь, чтобы объединить весь народ и управлять единым поводом, выделите людей с каждой тысячи в кешигтен туркак! Формируя кебтеулов, хорчинов и туркаков, доведите общую численность до Тьмы!» Затем Чингис-каган разослал приказ по

Удаань Зэбэ Сүбээдэй хоёрто хандажа: «Олоһон зөөриеэ эдлэгты! Мянга-мянган сэрэгээ захирагты!» — гэжэ захирба.

Мүн Дэгээ-хонишондо бүхы тээһээ сугларһан мянганиие даалгаба.

Гүчэгүүр-дарханда албатан зоной дуталдахада, эндэ тэндэһээ суглуулжа, жадаран угай Мулхалхуутай нүхэсүүлбэ. «Гүчэгүүр Мулхалхуу хоёр, мянган сэрэгые хамта зонхилогты!» — гэжэ захирба.

Чингис-хаан сэрэгээ мянгаад, зуугаад, арбаад болгожо хубаагаад, тэрээн бүриинь ноёдоор улас гүрэн байгуулха талаар хамта оролдоһон, зүдхэлсэһэн хүнүүдээ табяад, түмэдые бүридхэжэ, түмэнэй ноёдые томилбо. Түмөөдэй, мянгаадай ноёдто зиндаагайнь зэргээр шагнал үршөөгөөд, Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Урдань манда наян хэбтүүлнүүдһээ, далан турхагуудһаа бүридэһэн харуул сэрэг — хэшэгтэн байһан юм. Мүнөө мүнхэ тэнгэриин эбгээлдэ хүртэжэ, тэнгэри газар хоёрһоо хүсэ орожо, яназа бүриин хэлэтэнһээ хамтарһан ехэ улас гүрэн тогтоогоод, шударгы үнэн замдань оруулан жолоодожо байха-

qaq oroulurun, tumen duurken oroulutqun!» keen jarliq bolba. Basa Cinkis-qaqan kesikten ilqaju oroulqui jarliq minqat-minqat-ta tunqarun: «Bidan-tur kesikten oroulurun, Tumedun Minqadun Jaudun Noyadun kout, duri-in kuuno kout ororun, erdemutan sil said-i, Bidan-o derkede yabuqun metus-i oroultuqai! Minqadun Noyadun koudi oroulurun, harban nokottu nikan deu ino daqaulju iretukai! Jaudun Noyadun koudi oroulurun, tabun nokot tu nikan deu-i daqaulju iretukai! Harbadun Noyadun koudi oroulurun, duri-in kuun-o koudi oroulurun, qurban nokottu nikan-ku deu-i daqaulju, hujauraca ulaa kucu jasaju, iletukai! Bidan-tur derkede yabuulqun-i bokelerun, Minqadun Noyadun kout-te harban nokot hujaur minqan jaun-aca qubciju oktukai! Ecikeen okuksen qubi kesik boesu ino, qadiyar oluqsan joeksen ere aqta kedui boesu ino, encu qubi-aca anqida, Bidano kanleksen kemiyer qubciju, tein qubciju jasaju oktukai! Jaudun Noyadun kout-te, duri-in kuun-o kout-te, qurban nokot mun-ku yosuar ino, encu qubi-aca anqida, mun tein qubciju oktukai!» keen jar-

орулхларн, түм дүүргн орултн!» — — гиж, зәрлг болв. Бас Чиңгс-каһан кешгтн йилһж орулх зәрлг миңһд-миңһдт түгәхләрн: «Маднд кешгтн орулхларн, Түмдин, Миңһдин, Зуудын нойдын көвүд, дурна күүнә көвүд орулхларн, эрдмтә, шил сәәтәг, Мана зергд йовулж болмиг орултха. Миңһдин нойдын көвүдиг орулхларн, арвн нөкдтә, нег дүүһән дахулж иртхә. Зуудын нойдын көвүдиг орулхларн, тавн нөкдтә, нег дүүһән дахулж иртхә. Арвадын нойдын көвүдиг орулхларн, дурна күүнә көвүдиг орулхларн, һурвн нөкдтә, нег дүүһән дахулж, йозурас ула, күч засж илгәтхә. Маднд зергд йовулхиг бүрткхләрн, Миңһдын нойдын көвүдт арвн нөкд йозур миңһн, зуунас гүвчж өгтхә. Эцкин өгсн хүв-кишг бәәхлән, һаzаһар олсн зөөснәс, агт кедү бәәснәснь өнч-хүвәс онц, мана кемлсн кемәр гүвчж, тиигж гүвчж, засж өгтхә. Зуудын нойдын көвүдт, дурна күүнә көвүдт, һурвн нөкд мин эн йосарнь өнч-хүвәс онц, мин тиигж

всем Тысячам: «В кешигтен пусть набирают сыновей нойонов Тысячи, Сотни, Десятков и свободных людей. Пусть выбирают из них наиболее талантливых и сильных, пригодных к тому, чтобы быть с Нами рядом! Дети нойонов Тысяч, зачисляясь, приводят десять товарищей и одного меньшего брата! Дети нойонов Сотен, зачисляясь, приводят пять товарищей и одного меньшего брата! Дети нойонов Десятков и свободных людей, зачисляясь, приводят троих товарищей и одного меньшего брата! Всем снаряжением их обеспечивает род. Сыновьям нойонов Тысяч Тысяча выделяет десять товарищей из Сотен! Для снаряжения выделяется особый пай, который независимо от его отцовского наследства и его личных сбережений собирается с родовой Тысячи в установленных нами размерах! Детям нойонов Сотен, детям свободных людей и их товарищам такой же пай выделяется точно в таком же порядке!» Далее он сказал: «Наш этот указ нойоны Тысяч, Сотен и Десятков пусть доведут до сведения всех лю-

даа, мянгаад бүхэнһөө хэшэгтэн турхагуудые таһалжа үгэгты! Хэбтүүл, һаадагтан, турхагуудые оруулалсан, хэшэгтэнэй тоое түмэн болгогты!» Мүн Чингис-хаан хэшэгтэнийе бүридхэхэ тухай зарлиг мянгануудта эльгээбэ: «Түмэнэй, мянганай, зуунай ноёдой, мүн абанһаа сүлөөрһэн эзэдэй хаанай харуул хараха шадабаритай, бэеэр бата задарюун хүбүүдые манда хэшэгтэн болгожо эльгээгты. Мянгаадай ноёдой хүбүүд арба-арбан нүхэдэө, нэгэ-нэгэ дүүнэрээ дахуулжа ерэг! Зуугаадай ноёдой хүбүүд таба-табан нүхэдөө, нэгэ-нэгэ дүүнэрээ абажа ерэг! Арбаадай ноёдой, мүн албанһаа сүлөөрһэн эзэдэй хүбүүд гурба-гурбан нүхэдтэеэ, нэгэ-нэгэ дүүнэртэеэ ерэг! Угсаатаниинь унааень үгэхэ еһотой! Мянганай ноёдой хүбүүдэй минии хажууда алба хэхэ хадань, мянганиинь тэрээндэ арбан нүхэдые зуугаадһаа татажа абаг! Харуул сэрэгтэ татагдаһан мянганай ноёдой хүбүүдые зэбсэг хэрэгсэлээр минии зааһан хэмжээнэй ёһоор угсаатаниинь хангахадаа, эсэгынь хүртөөһэн хубита зөөрийе, мүн өөрынь ажалаараа олоһон зөөрийе хараадаа абаха ёһогүй! Энэ мэтээр зуунай ноёдой, мүн албанһаа сүлөөрһэн эзэдэй хүбүүдые хэшэгтэн болгожо, хүн

liq bolba. «Minqadun, Jaudun, Harbadun Noyat oloan kuun Bidan-o ene jarliq kurkeuluet sonosuat burun, dabaqun haran aldaltan boltuqai! Bidan-tur kesik orouldaqun haran bultariju ulu bolqun haran, Bidano-derkede yabuqui-ban berkesieesu, busu-i orouljuì, tere kuun-i ereuleju, niduno ecine qolo qajar-a ileya!» keen jarliq bolba. «Dotona Bidano derkede yabuju surulcasu, keeju, Bidan-tur irekun haran-i bu itqatuqai!» keeba.

хувлж өгтхә!» — гиж зәрлг болв. «Миңһдин, Зуудын, Арвадын нойд олн күүнд мана эн зәрлг күргүләд, соңсад бәәж, давсн күн алдгта болтха. Маднд көшг орулгдх күн бултж, эс болх күн Мана зергд йовхар беркшхлә, бусиг онданиг орулж, тер күүг эрүлж, нүднәсн хол һазрт илгәйә!» — гиж зәрлг болв. «Дота

дей! Тот, кто его нарушит, будет виновным! Если человек, зачисляемый в кешигтен, будет скрываться, считая службу обременительной, пусть вместо него зачислят другого, а его, наказав, отошлем в дальние земли! Тем, кто сам стремится служить рядом с Нами и учиться, пусть не запрещают!»

бүхэндэнь гурбан нүхэдые татахадаа, угсаатаниинь зэбсэг хэрэгсэлээр хангаха зэргэтэй!» — гэһэн зарлиг буулгаба. Чингис-хаан саашань үгүүлбэ: «Манай энэ зарлигые мянганай, зуунай, арбанай ноёд бүхы сэрэгшэдтээ соносхог! Энэ зарлигые эбдэһэн хүн зэмэтэн болохо! Хэшэгтэниие бүридхэхэ хэрэгые урагша абаагүй гү, али манай дэргэдэ алба хэхэ дурагүй хүнүүдэй байгаа һаа, тэдэнэй орондо ондоо хүбүүдые манда эльгээгээд, тэдэ зэмэтэниие шангаар хэһээжэ, нюдэ далда холын хизаарта сүлэхэ! Алба хэжэ һураха хүсэлтэй юрын зоной манда ерэхэ гээ һаань, хорижо болохогүй!»

Мана зергд йовж, «сурлцсув»,— гиж, маднд ирсн күүг бичә хөртхә!» — гив.

§ 225. Cinkis-qaqanno jarliq boluqsaar minqad-aca ilqaju, jaudun harbadun Noyadun ko-

Чиңгс-каһана зәрлг болсар Миңһдәс йилһж, Зуудын, Арвадын нойдын көвү-

По указу Чингис-кагана были выделены из Тысяч сыновья нойонов Тысяч, Сотен

Чингис-хаанай зарлигаар мянгануудһаа, зуунуудһаа, арбануудһаа хэшэгтэн татагдаба. Ур-

udi mun-ku jarlqiyar ilqaju, qarqaju ileju urida nayan kebteul buleai, naiman jaut bolqaba. Naiman jaut deere minqa duurketukai! keeba. Kebteul-tur oroqun-i bu itqatuqai! keen jarliq bolba. Kebteul-i Yeke-Neurin aqalaju, minqa medeju atuqai! keen jarliq bolba. Urida dorben jaut qorcin ilqaba. Ilqaju, qorcin-i Jelme-in koun Yesunte-e aqalaju, Tuke-in koun Bukidai-lue eyetulduju atuqai! keeba. Turqaut-lua qorcin kesik kesik-tur oroldurun, Yesuntee nikan kesik qorcini aqalaju orotuqai! Bukidai nikan kesik qorcini aqalaju orotuqai. Qorqudaq nikan kesik qorcini aqalaju orotuqai. Lablaqa nikan kesik qorcini aqalaju orotuqai. Qor aqsaquya turqaudun kesik kesik qorciniyan tein aqalaju oroultuqai. Qorcini minqan duurkeju, Yesuntee aqalaju atuqai! keen jarliq bolba.

диг эн зәрлгәр йилһҗ, һарһҗ илгәҗ, урд найн кевтүл билә, нәәмн зун болһв. «Нәәмн зун деер миңһ дүүргтхә!» — гив. «Кевтүлд орхиг бичә хәртхә!» — гиҗ, зәрлг болв. «Кевтүлиг Ик Неүрин ахлҗ, миңһ медҗ бәәтхә!» — гиҗ, зәрлг болв. Урд дөрвн зун хорчн йилһв. «Йилһҗ, хорчиниг Җелмен көвүн Есүнтее ахлҗ, Түкен көвүн Букидайла зөвшлдҗ бәәтхә!» — гив. «Туркаудла хорчин көшг көшгт орлдхларн, Есүнтее нег көшг хорчиниг ахлҗ ортха. Букидай нег көшг хорчиниг ахлҗ ортха. Коркудак нег көшг хорчиниг ахлҗ ортха. Лаблака нег көшг хорчиниг ахлҗ ортха. Хор агсаҗ, туркаудын көшг-көшгт хорчинән тиигҗ ахлҗ орултха. Хорчиниг миңһ дүүргҗ, Есүнтее ахлҗ бәәтхә!» — гиҗ, зәрлг болв.

и Десятков. Ранее было восемьдесят кебтеулов, сейчас их число достигло восьмисот. Чингис-каган приказал: «Пусть их число доведут до Тысячи! Пусть не препятствуют вступлению в кебтеулы! Пусть кебтеулами ведает Еке Неурин, как нойон Тысячи! Прежде было выделено четыреста хорчинов. Пусть выделенными хорчинами ведает сын Джелме Есунтей совместно с сыном Туке Букидаем! Когда туркауты с хорчинами заступят на дежурство, пусть первую смену хорчинов возглавит Есунтей! Букидай пусть возглавит вторую смену! Коркудак пусть возглавит третью смену! Лаблака пусть возглавит четвертую смену! Пусть они заступают во главе своих хорчинов на дежурство с туркаутами, готовя свои колчаны! Доведя хорчинов до тысячи, пусть их возглавляет Есунтей!

дань наян хэбтүүл байһан аад, мүнөө найман зуу болобо. Чингис-хаан хэбтүүлэй тоое мянга болгохо, хэбтүүл болохо гэһэн хүниие хорихогүй гэжэ захирба. Хэбтүүлые Ехэ-Нэгүүриг ахалжа, мянганай ноён мэтэ зиндаатай болобо. Харуулай дүрбэн зуун һаадагтан илгагдаба. Һаадагтаниие Зэлмын хүбүүн Есүнтэй Түгэйн хүбүүн Бухадайтай хамта ахалба. «Турхагууд болон һаадагтанай бүлэгэй түрүүшын харуулые Есүнтэй ахалаг! Бухадай хоёрдохи бүлэг харуулые ахалаг! Хорхудаг гурбадахи халаанай һаадагтаниие ахалаг! Лаблаха дүрбэдэхи бүлэг халааниие ударидаг! Тэдэнэр халаан бүхэндэ һаадаг үргэлһэн турхагуудые ахалха ёһотой. Һаадагтанай тооe мянга болгожо, Есүнтэйдэ даалгаха!» — гэжэ Чингис-хаан захирба.

§ 226. «Urida Okole-cerbi-lue oroqsat turqaut deere minqan durkeju, Boorcu-in uruqaca Okole-cerbi medetukai! keeba. Nikan minqan turqaud-i Muqali-in turuq-aca Buqa nikan minqan turqaud-i medetukai! keeba. Ilukai-in uruq-aca Alci-

«Урд Околе-чербилә орсн туркауд деер миңһ дүүргҗ, Боорчуһин ургас Бука нег миңһн туркаудыг медтхә!» — гив. Илукаһин ургас Алчидай нег миңһн туркаудыг медтхә!» — гив. «Нег миңһн туркау-

Пусть к прежним туркаутам, возглавляемым Околе-черби, добавят людей и доведут их численность до Тысячи. При этом от потомков Боорчу пусть Бука ведает Тысячей туркаутов! От потомков Илука пусть Алчидай ведает Тысячей

«Боорчиин түрэлэй Оголой-чербиин мэдэлэй турхагуудай тооe мянгада хүргэхэ. Мухалиин түрэлэй Бухын зонхилго доро нэгэ мянган турхагуудые, Элүгэйн түрэл садан болохо Алчидайн мэдэлдэ мянган турхагуудые, Додой-чербиин мэдэлдэ нэгэ мянган турхагуу-

dai-i nikan minqan turqaud-i medetukai! keeba. Nikan minqan turqaud-i Dodai-cerbi medetukai! Nikan minqan turqaud-i Doqolqu-cerbi medetukai! keeba. Nikan minqan turqaud-i J̌urcedai-in uruq-aca Canai medetukai! Nikan minqan turqaud-i Alci-in uruq-aca Aqutai medetukai! Nikan minqan turqaud-i Arqai-Qasar, Nikan Minqan ilqaqsan baatud-i medeju, oloan udur turqaq boltuqai! Qatqulduan udur urida baiju, baatut boltuqai! keen jarliq bolba. Minqat minqa-daca ilqaju ilekset naiman minqat turqaut bolba. Kebteul qorcin-lua qoyar-ku minqat bolba. Tumen kesikten bolba. Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Bida-no caada Tumen Kesikten-i bekeleju, Yeke Qol bolun atuqai!» keen jarliq bolba.

дыг Додай-черби медтхә. Нег миңһн туркаудыг Доколку-черби медтхә!» — гив. «Нег миңһн туркаудыг Җурчедайин ургас Чанай медтхә. Нег миңһн туркаудыг Алчиһин ургас Акутай медтхә. Нег миңһн туркаудыг Аркай-Касар нег миңһн йилһсн баатудыг медҗ, олн өдр торһг болтха. Хатхлдх өдр өмнм бәәҗ, баатут болтха!» — гиҗ, зәрлг болв. Миңһн-миңһдәс йилһҗ илгәсн нәәмн миңһн туркауд болв. Кевтүл хорчинла хойр миңһн болв. Түмн көшгтн Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Мана цаад Түмн көшгтниг чаңһаҗ, Ик Һол болҗ бәәтхә!» — гиҗ зәрлг болв.

туркаутов. Тысячей туркаутов пусть ведает Доколку-черби! От потомков Джурчедая Тысячей туркаутов пусть ведает Чанай! От потомков Алчи Тысячей туркаутов пусть ведает Акутай! Пусть возглавит особую Тысячу богатырей-туркаутов Аркай-Касар и несет многодневную охрану! Пусть они в дни сражений будут впереди меня и зовутся «баатут-богатыри!» Так набралось восемь Тысяч туркаутов. Кебтеулы и хорчины составили две Тысячи. Так кешигтен составил Тумен. Чингис-каган еще молвил: «Пусть за Нами, усиливая Тумен кешигтенов, стоит войско Большого Центра!»

дые, Дохолон-чербиин мэдэлдэ нэгэ мянган турхагуудые, Жүрчидэйн түрэл Шаанайн мэдэлдэ нэгэ мянган турхагуудые, Алчиин түрэл Ахатайн мэдэлдэ нэгэ мянган турхагуудые үгэхэ! Архай-Хасар нэгэ мянган шэлэмэл баатарнуудые даажа абаад, олон үдэрэй харуул хараг! Тулалдаанай үедэ тэрэ харуул сэрэг урдам ябажа, баатарнууд гэжэ нэршэг!» — гэжэ Чингис-хаан захирба. Тиин мянгануудһаа татагдаһан турхагууд найма мянга болобо. Һаадагта хэбтүүлнүүдэй тоо хоёр мянгада хүрэбэ. Тиигэжэ хамта дээрээ түмэн хэшэгтэн болобо. Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Бидэнэй харуул түмэн хэшэгтэн боложо, ехэ гол сэрэг гэгдэг!»

§ 227. Basa Cinkis-qaqan jarliq bolurun; Turqaud-un dorben kesiudun otokuletun-i tusirun, Buqa nikan kesik kesikten-i medeju, kesikten-i jasaju orotuqai. Alcidai nikan kesik kesikten-i medeju, kesikten-i jasaju orotuqai. Dodai-cerbi nikan kesik kesikten-i medeju, kesikten-i jasaju orotuqai. Doqolqu-cerbi nikan kesik kesikten-i medeju, kesikten-i jasaju

Бас Чиңгс-каһан зәрлг болхларн, Туркаудын дөрвн көшгүдин оттлхиг түшхләрн: «Бука нег көшг көшгтниг медҗ, көшгтниг засҗ ортха. Алчидай нег көшг көшгтниг медҗ, көшгтниг засҗ ортха. Додай-черби нег көшг көшгтниг медҗ, көшгтниг засҗ ортха. Доколку-черби нег көшг көшгтниг засҗ ортха!» — гиҗ,

Еще Чингис-каган изрек: «Назначаю четыре смены туркаутов. Пусть одной сменой кешигтенов командует Бука! Пусть второй сменой командует Алчидай! Пусть третьей сменой командует Додай-черби! Пусть четвертой сменой командует Доколку-черби!» Так были определены четыре смены и их командование. Распространяя указ, доба-

Тиигээд Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Турхагууд дүрбэн бүлэг боложо, ээлжээгээр үдэрэй харуул хараг!» Чингис-хаан бүлэгые дааха ноёдые томилбо. Нэгэдэхи бүлэгые — Бухада, хоёрдохи бүлэгые — Алчидайда, гурбадахи бүлэгые — Додой-чербидэ, дүрбэдэхи бүлэгые — Дохолон-чербидэ даалгаба. Үдэрэй харуулай-турхагуудай бүлэгэй ноёдые томилоод, Чингис-

orotuqai! keen, dorben kesiudun Otokus-i tusiju kesik oroqui jarliq tunqarun, kesik ororun, kesikun Noyan oerturiyen kesiklekset kesikten-i bukutken kesik oroju, qurban qonolduju yeutkeldutukai. Kesiktu kuun kesik hoaraasu, tere kesik hoaraqsan kesiktu-i qurban beries suituqai. Mun kesiktu basa nokoete kesik hoaraasu, doloan baries suituqai. Basa mun kuun beye qat ebecin ukai, kesikun Noyat-tur eye ukeu, basa mun kesiktu qurbanta kesik hoaraasu, qucin doloan beries soyuet, Bidan-tur yabuquiban berkesien ajuu. Ecine qolo jajar-a ileya! keen jarliq bolba. Kesiudun Otokus qutaar qutaar kesik-tur ene jarliq kesikten-i sonosqatqun. Ese sonosqaasu, kesiudun Otokus aldaltan boltuqai. Jarliq sonosuat burun, dabaasu, jarliq-un yosuar kesik hoaraasu, kesikten aldaltan bolotuqai! keen jarliq bolbai. Kesiudun Otokus aqalaqdaba ele, keen, sacaun oroqsat Mino kesikten-i Nadaca eye ukai, bu honcidutqun! Jasaq koandeesu, Nada jiatqun. Mokoriulkun yosutan boesu, Bida mokoriulu je. Nisiqdaqun yosutan boesu, kebteulju nisit je. Aqalaba ele, keeju, sa-

дөрвн көшгүдин Отгудыг түшж, көшг орх зэрлг түгэхлэрн: «Көшг орхларн, көшгин нойн эврэн көшглсн көшгтниг бүрткн, көшг орж, һурв хонлдж зүтклдтхэ. Көшгтн күн көшг дутахла, тер көшг дутасн көшгтниг һурвн бэрэсд суулһтха. Эн көшгтн бас нег көшг дутахла, долан бэрэсд суутха. Бас эн күн бий, һарнь өвчүн уга, көшгин нойдт зөв уга, бас эн көшгтн һурвдад көшг дутахла, һучн долан бэрэсд суулһад, маднд йовхан беркшсн бээж гиһэд, уга кеж, хол һазрт илгэйэ!» — гиж зэрлг болв. «Көшгүдин Отгуд, һурв һурвад көшгт эн зэрлг көшгтнд соңсхтн. Эс соңсхахла, көшгүдин Отгуд алдгтн болтха. Зэрлг соңсад бэн давхла, зэрлгин йосар көшг дутахла, көшгтн алдгтн болтха!» — гиж зэрлг болв. «Көшгүдин Отгуд ахлгдв эн гиж, цацу орсн мини көшгтниг намас зөв уга бичэ онцлтн. Засг көндэхлэ, намд заатн. Мокарулх йоста болхла, бидн мокарулнавидн. Һислгдх йоста болхла,

вил: «Каждый нойон смены обязан сам готовить смену к дежурству и вместе дежурить трое суток! Если рядовой кешигтен пропустит смену, его следует арестовать и держать трое суток. Если тот же кешигтен вторично пропустит смену, посадить на семь суток! Если же он и в третий раз пропустит смену без уважительных причин и без разрешения нойона, надо посадить его на тридцать семь суток, а потом, как человека, отказывающегося нам служить, отослать в дальние земли! Командиры всех смен кешигтенов должны трижды по три раза довести данный указ до своих подчиненных! Если кешигтены не услышат, виновны в том их командиры! Если кешигтен, зная об указе, нарушит его и пропустит смену, он будет виновен! Командиры, будучи старшими, не смеют без моего ведома изолировать моего кешигтена, если он дежурит в срок! Если рядовой нарушает приказ, доложите об этом мне. Если он достоин смерти, мы его казним. Если он достоин порки, мы его выпорем. Если же командиры, кичась стар-

хаан харуул хараха ээлжээгээ үнгэргэхэ хэшэгтэнэй гурим тогтообо: «Ээлжээтэ халаандаа гараһаар бүлэгэй ноёд хэшэгтэнэйнгээ тоо абаад, гурбан үдэр харуул харанайнгаа һүүлээр халаанаа нүгөө бүлэг хэшэгтэндэ тушааха! Харуулдаа гараагүй хэшэгтэниие хэһээжэ, бургааһаар гурба сохихо! Тэрэ хэшэгтэнэй хоёрдохёо халаандаа гараагүй һаань, бургааһар долоо сохихо. Мүн тэрэ хэшэгтэнэй үбшэн бэшэ аад, ноёнһоо табилга абангүй халаандаа гурбадахяа гараагүй һаань, тэрэниие бургааһаар гушан долоо дахин сохихо. Тиигээд манда алба хэхэ дурагүй байгаа һаань, холо газарта сүлэхэ! Энэ зарлигые бүлэгэй ноёд халаанайнгаа хэшэгтэндэ соносхохо ёһотой. Соносхоогүй һаа, хэмэлүүлхэ. Зарлиг соносоһон аад, харуулдаа гараагүй хэшэгтэн хэһээгдэхэ. Намтай, минии үетэнтэй хамта алба хэжэ эхилһэн хэшэгтэниием харуулай ноёд минии зүбшөөлгүйгөөр өөһэдөө мэдээд, хэһээхэ эрхэгүй! Хэшэгтэниие заргалха ушарай гараа һаа, намда дуулгаха зэргэтэй. Бидэ өөһэдөө заргынь хэхэбди! Бургааһадаха ёһотой хэшэгтэниие бургааһадахабди. Ноёнби гээд, зэмэгүй хэшэгтэнэй нюрга сохёо һаань, шаагаа, үдьхэлөө һаань, тэрэ ноё-

caun kesikten-i Mino oerun qar kol kurkeju beriedeesu, berie-in qarin berie-ku, nodurqa-in qarin nodurqa-ku qariultuqai!» keeba.

§ 228. Basa Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Qadanadus Minqadun Noyadaca, Mino kesiktu deere bi je. Qadanadus Jaoudun, Hardadun Noyadaca, Mino kesiktu-in kotocin deere bi je. Mino kesikten-tur qadanadus Minqaliut sacaun bolju denkecen Mino kesiktu-tur kerelduesu, Minqaliudai kuun-i ereuleya!» keen jailiq bolba.

§ 229. Basa Cinkis-qaqan jarliq bolurun, kesik kesiudun Noyatta jarliq tunqarun: Qorcin turqaut kesik oroju, udur-un yabudal juk juk mor mor-turi-yen yabuju, narano qaltaya kebteule jailaju, qadana qarcu qonotuqai. Bidan-tur sueni kebteul qonon atuqai! Qorcin qor, baourcin ayaqa-saba kebteule taulju ottuqai. Qadana qonoqsat qorcin turqaut baourcin Bidan-i silen idetele, kiluetur sauju, kebteul-tur kelecileju; silen iden baraasu, qorcin qor-tur, turqaq saurin-turien, baourcin ayaqa-sabadurian taaraldutuqai. Kesik ke-

кевтүлж нислнэ-видн. «Ахлгдв эн» гиж цацу орсн көш-гтним эврэн hар, көл күргж, бэрэндх-лэ, бэрэhин хэрү бэрэн, нудрмин хэ-рү нудрм хэрүлт-хэ!» — гив.

Бас Чиңгс-каhан зэрлг болхларн: «Һазадын Миңhдин нойдас мини көшгтн деер. Һазадын Зуу-дын, Арвадын ной-дас мини көшгтнэ көтчн деер. Мини көшгтнд hазадын миңhлдгүд цацурх болж, дегцн, мини көшгтнлэ керлдхлэ, миңhлдг күүг эрү-лйэ!» — гиж зэрлг болв.

Бас Чиңгс-каhан зэрлг болхларн, көшг-көшгүдин но-йдт зэрлг түгэх-лэрн: «Хорчин, тур-каут көшг орж, өд-рин йовдлд үзг-үзг-тэн, мөр-мөртэн йовж, нариг hалтад кевтүлд зээлж, hа-заран hарч хонтха. Мадила сөөд кевтүл хонж бээтхэ. Хор-чин хор, баурчин ааh-сав кевтүлд тоолж өгтхэ. Һаза хонсн хорчин, тур-кауд, баурчин мад-ниг шөл идтл, кү-лэhэд сууж, кевтүлд келүлж, шөл идж бархла, хорчин хорт, туркак сүүртэн, ба-урчин ааh-савдан

шинством, безвинно накажут моего кешиг-тена и самовольно уда-рят рукой или ногой или арестуют, то на арест ответом будет арест, на кулак будет ответом кулак!»

Еще Чингис-каган изрек: «Мой рядовой кешигтен выше нойо-на Тысячи внешних войск. Слуга моего кешигтена выше нойо-нов Сотен и Десятков внешних войск. Если Тысячник внешних войск вздумает срав-ниваться с моим кешиг-теном и будет ругать-ся, Тысячник будет наказан!»

Еще Чингис-каган издал указ: «Хорчины и туркауты несут по-сменно дежурство в те-чение дня каждый на своем месте, но перед заходом солнца, за-светло уступают места кебтеулам и ночуют вне ставки! Рядом с Нами ночуют кебтеу-лы! Хорчины свои кол-чаны и виночерпии свою посуду сдают кеб-теулам по счету! Ноче-вавшие вне ставки хор-чины, туркауты, вино-черпии должны на-утро ждать, пока мы не кончим есть бульон. Когда мы кончим тра-пезу, хорчины к колча-нам, туркаки к постам и виночерпии к своей

ной өөрынь нюрга сохи-хо, шааха, үдьхэлхэ зэр-гэтэй!»

Удаань Чиңгис-хаан зар-лиг буулгаба: «Минии хэшэгтэн сэрэгэй мянгаа-дай ноёдhоо дээрэ байха. Хэшэгтэнэйм дүрөөшэн сэрэгэй зуугаадай, арбаа-дай ноёдhоо дээрэ байха. Сэрэгэй мянгаадай ноёд минии хэшэгтэндэ дээ-рэлхэжэ, хэрэлдээ hаа, мянгаадай ноёд зэмэлүү-лхэ!»

Чингис-хаан иимэ за-хиралта гаргаба: «Хэшэ-гтэнэй бүхы бүлэгүүдэй ноёдто соносхогты: «Үдэ-рэйнгөө харуулые дүүр-гээд, hаадагта турхагууд үдэшын наранаар халаа-наа хэбтүүлнүүдтэ (hү-нин харуулшадта) ту-шаажа, hүниеэ отогтоо үнгэргэхэ ёhотой. Мүнөө халаанийе хэбтүүлнүүд үргэлжэлүүлхэ болоно. Үдэрэй харуулай hаадаг-тан — номо hаадагаа, то-гоошод — аяга амhар-таяа хэбтүүлнүүдтэ ту-шаaха. Һүнийе отогтоо үнгэргөөд, hаадагта тур-хагууд үглөөгүүр халаа-ндаа ерэжэ, бидэнэй шү-лэ ууха байгаанда hү-ниингөө халаанийе үн-гэргэhэн хэбтүүлнүүдтэ

sik oroqun mun mun yosuar ene qauli-bar tein kitukai! keen jarliq bolba. Naran sinkeksen-o qoina, Ordo-in qoinaun uridaun ketukeljen yabuqu kuun-i bariju, kebteul bariju, manaqari kebteul ukes ino asaqtuqai! Kebteul kesik yeutkeldurun, belke ano taulju oroju iretukai. Yeutkeju qarqun kebteul taulju-ku qarcu ottuqai! keeba. Kebteul sueni Ordo horcin kebteju, euden daruju baiqsat kebteul sueni oroqun haran-i ekit ano dalbaru murus ano bautala cabciju oorutqun! Yaaral keleten haran sueni ireesu, kebteul-tur-keleleju, ker-un umerece kebteul-lue qantu baiju keleleultukai! keeba. Kebteul-ece deere sauri ken-ber bu sautuqai. Kebteul-ece kelen ukai ken-ber bu orotuqai. Kebteulun dekeun ken-ber bu yabutuqai. Kebteulun jaqaun bu yabutuqai. Kebteulun toa bu asaqtuqai. Kebteulun dekeun yabuqun haran-i kebteul barituqai. Jaqaun yabuqun haran-i kobteul barituqai. Toa asaquqsan kuun-i kebteul tere kuun-i tere-ku udur-un unoqsan aqta, emeeltu qadartu, emusuksen qubcasun selte kebteul abtuqai! keen jarliq bolba. Eljikedai itekeltu boetele, jilda kebteulun

тарлдтха. Көшг-көшг орн, мин эн йосар, эн хууляр тиигҗ кетхә!» — гиҗ зәрлг болв. «Нарн шиңгснә хөөн өргәһин ардк иргәр гетлзн йовх күүг бәрҗ, кебтүл бәрҗ, өрүндңь кевтүл үгмүдинь суртха. Кевтүл көшгт зүтклдхләрн, белгән (темдгән) тоолҗ орҗ иртхә. Зүткҗ һарх кевтүл-тоолҗ һарч одтха!» — гив. «Кевтүл сөөд өргә ораҗ кевтг. Үүд дарҗ бәәсн кевтүл сөөд орх күүг экнь далватл, омрунь бууртл чавчҗ орктха. Яарл келтә күн сөөд ирхлә, кевтүлд келҗ, герин ардас кевтүллә хамт бәәҗ, келүлтхә!» — гив. «Кевтүләс деер сүүрд кен чигн бичә ортха. Кевтүлин деерәһәр кен чигн бичә йовтха. Кевтүлин захар бичә йовтха. Кевтүлин то бичә суртха. Кевтүлин деерәһәр йовсн күүг кевтүл бәртхә. Захар йовсн күүг кевтүл бәртхә. То сурсн күүг кевтүл тер күүнә тер өдрт унсн агт, эмәлтә, хазарта, өмссн хувцтаһинь селт кевтүл автха!» — гиҗ, зәрлг болв. «Элҗикедай итклтә бәәтлән, ас-

посуде с разрешения кебтеулов пусть расходятся! Каждая смена должна следовать этому распорядку. После захода солнца всякого, кто бродит позади юрты, пусть кебтеулы задержат и утром учинят допрос! Кебтеулы, заступая на дежурство, должны пересчитать свои знаки! Уходя с дежурства, кебтеулы должны также пересчитаться! Ночью кебтеулы должны лежать вокруг ставки-шатра. Кебтеул, охраняющий вход, пусть всякого, кто входит ночью в юрту, разрубает до мозгов! Если ночью прибудет человек по срочному делу, пусть он доложит кебтеулу и вместе с ним с задней стороны дома докладывает! Пусть на пиру никто не садится выше кебтеула! Без разрешения кебтеула никто не должен войти! Никто не должен перешагивать через кебтеулов! Никто не должен ходить и по их краю! Никто не должен спрашивать о численности кебтеулов! Всякого, кто пройдет через них, кебтеулы пусть задержат! Всякого, кто пройдет по их краю, кебтеулы пусть задержат! Всякого, кто спросит об их количе-

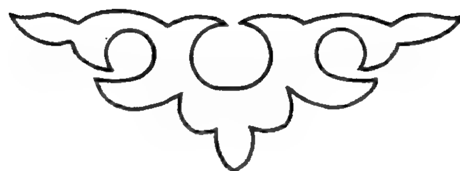
мэдээсээд, халаанаа эхилхэ: һаадагтан — номо һаадагтаа, турхагууд — харуулдаа, тогоошод — аяга амһартадаа таража ошохо зэргэтэй. Иимэ гуримаар һүниин харуул (хэбтүүлнүүд) үдэрэй харуулшад (турхагууд) бэе бэеэ һэлгэхэ! Наранай шэнгэһэн хойно хан ордоной урда хойгуур ябаһан хүниие хэбтүүлнүүд баряад, һүниндөө хааҗа, үглөөгүүр мүшхэхэ зэргэтэй! Бүлэг хэбтүүлнүүд халаанаа дүүргээд, үнэмшэлгэ — бэлгээ турхагуудта тушаагаад, гаража ошохо. Һүниндөө хэбтүүлнүүд хан үргөөе тойрон зогсохо зэргэтэй. Хаалга һахидаг хэбтүүлнүүд һүни хан үргөөдэ орохоо һанаһан хүниие барижа, тархиинь хүзүүн хүрэтэрнь сабшаха, мүрыень мухар болотор һалмадэхэ ёһотой! Һүни яаралтай мэдээ асаржа ерэһэн хүн хэрэгээ хэбтүүлдэ хэлээд, тэрээнтэй хамта хан үргөөгэй ара үүдэндэ ошожо, хэрэгээ дуулгаха ёһотой! Хэбтүүлэй һууриһаа дээшээ һуурида хэншье һууха эрхэгүй. Хэбтүүлэй зүбшөөлгүйгөөр хэншье хан үргөөдэ орохо ёһогүй. Хэбтүүлэй байһан харуулай зэргэдэ хэншье ябаха эрхэгүй. Мүн хэбтүүлэй ойгуур хүн ябаха ёһогүй. Хэбтүүлэй тоо хэншье һураха эрхэгүй. Хэбтүүлэй хажуугаар ябаһан хүниие хэбтүүлнүүд

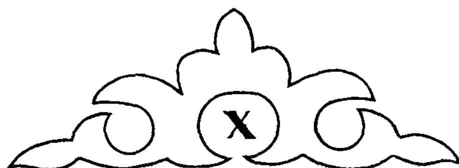
dekeun yabuqu bolun kebteule ker bariqdalaa?

хар кевтүлин деерәһәр йовх болҗ, кевтүлд яһҗ бәргдлә?»

стве, кебтеулы пусть задержат и заберут его коня, седло, уздечку и одежду! Элджикедай, будучи удостоин высоким доверием, вечером проходя через кебтеулов, как был задержан?»

бариха зэргэтэй. Хэбтүүлэй тоо һураһан хүниие мүн лэ барижа тушааха, унажа ябаһан мориень, эмээл хударгыень, үмдэжэ ябаһан хубсаһыень буляажа абаха ёһотой! Үндэр этигэлдэ хүртэһэн Элжэгэдэйн хэбтүүлэй хажуугаар үдэшэ ябажа ябатараа баригдаһыень һанана гүт?»

§ 230. Cinkis-qaqan ukulerun: «Euletai sueni eruketai ker mino eeren kebteju, eruk nota untaulju, ene oroan-tur kurkeksen etokus kebteul mino! Hodutai sueni ordo ker mino horcin kebteju, oroan dotora ese oqjatqaqsan, oljeitan kebteul mino, untur oroan-tur kurkeba. Siljirin bukui boroan-a, silkutkan bukui juen-e, citqun buqui qura-da, siltesutai ker mino horcin, jirin ulu kin baiju, jirike amuuluqsan, cin setkilten kebteul mino, jirqalan oroan-tur kurkebe. Ibulun bukui daisun dotora irketai ker mino horcin hirmes ulu kin itqaju baiqsat itekelten kebteul mino! Uilsun qor Ubis-kikuitur, udal-ukai baidaltan, uriyarqun kebteul mino! Qutan qor Qubis-kikui-tur, qojit ese baiqsat, qurdun yabudaltan kebteul mino! Oljeiten kebteul mino, otokus kebteul keetkun! Okole-cerbi-lue oroqsat dalan turqaq-i yekes turqaut keetkun! Arqai-in baatud-i otokus

Чиңгс-каһан үглхләрн: «Үүлтә сөөд өрктә герим эәрн кевтҗ, эрүл менд унтулҗ, эн ормд күргсн эдгү кевтүлминь. Одта сөөд ордгерим оражң кевтҗ, орн дотрм эс огзмнулсн, өлзәтә кевтүл мини өндр ормд күргв. Шилҗрн бәәх боранд, шилгдҗ бәәх киитнд, чиихҗ бәәх хурд шилтәстә герим оран, чирм эс гин бәәҗ, зүрк амрасн, чик седклтә кевтүл мини җирһлң ормд күргв. Ивлн бәәх дәәсн дотр иргтә герим оран, ирмс эс гин, иткҗ бәәсн итклтә кевтүлминь. Уульсн хор «увс» гихд, удш уга бәәдлтә уралх кевтүлминь. Худм хор «хувс» гихд, хожмдҗ эс бәәсн, хурдн йовдлта кевтүлминь. Өлзәтә кевтүлим «отг кевтүл» гитн. Околе-чербилә орсн далн туркакиг «Ик Туркаут» гитн. Аркайин баатудыг «Отг баатуд» гитн.

Чингис-каган произнес: «В облачную ночь вокруг дома лежащий, дающий мне в здравии заснуть, позволивший достичь мне этого положения, здоровый мой кебтеул! В звездную ночь вокруг шатра лежащий, не дающий мне вздрагивать в постели счастливый мой кебтеул поднял меня до высокого положения! В удаляющийся буран, в задержавшуюся стужу, в моросящий дождь, не смыкая глаз, лежащий вокруг моего прокопченного дома, услаждающий сердце, прямодушный мой кебтеул вознес меня до степени блаженства! Среди заманивающих врагов, не смыкая глаз, вокруг дома лежащий, верящий мне верный мой кебтеул! Только плакучая стрела свистнет «увс» — немедленно двинется стремительный мой кебтеул! Только старая стрела свистнет «хувс», немедленно выступит бы-

Чингис-хаан һайхан магтаалаа айладхаба:

«Үүлэтэй бүрхэг һүни
Үрхэтэ ордон гэрыем
Бүһэлэн тойрожо, намайе
Бүхэ нойроор унтуулнат.
Халуун сэдьхэлһээ дэмжэжэ,
Хан түрэ намда барюулаат!

Одото гэгээн һүни
Ордон гэрыем сахижа,
Аймаг, улас доторни
Амгалан байдал тогтоонот.
Үлзытэ минии хэбтүүлнүүд,
Үндэр хан шэрээдэ һуулгаат.

Хана хүбхэлзүүлмэ һалхинда,
Хасар хүлдэхөөмэ хүйтэндэ,
Хүнэгөөр адхарма аадарта
Хүреэ гэрыем хамгаалдаг
Сэдьхэлээр һайхан
хэбтүүлнүүдни,
Сээжыем баяраар халяанат.
Үнэншэ зангаараа намда
Үнэтэ жаргал хүртөөгөөт!

Үһөөтэ муухай дайсадһаа
Үргөө гэрыем хамгаалдаг
Этигэлдэмни хүртэһэн
Эрхим минии хэбтүүлнүүд
Хараһан нюдөө сабшангүй
Харуулда һэргэг зогсонот!

Хатуу үйһэн хормогын
Хард гэхэтэй адли
Даб гэлдэн гүйлдэдэг
Дайша мэргэн хэбтүүлни!
Хулһан бүхэ хормогын
Хорд гэхые дуулаһаар,

baatut keetkun! Yesuntee Bukidai tan qorcin-i yekes qorcin keetkun!» keen jarliq bolba.

Есүнтее Букидай хойрин хорчиниг «Ик Хорчин гитн!» — гиҗ, зәрлг болв.

строходный мой кебтеул. Счастливый мой кебтеул называйте корпусом Кебтеул! Семьдесят турхаков, заступающих с Околечерби, называйте Большими Туркаутами. Богатырей Аркая называйте корпусом Баатутов! Хорчинов Есунтея и Букидая называйте Большими Хорчинами!»

Хожомдонгүй ерэдэг
Хурдан түргэн хэбтүүлни!

Үлзытэ минии хэбтүүлые
Үнэтэ хэбтүүл гээд магтая!
Оголой-чербиин мэдэлэй
Онсо далан турхагые
Омог турхагууд гээд магтая!

Архай-Хасарай баатарнуудые
Ахамад мэргэшүүл гээд магтая!
Есүнтэйн, Бухадайн
һаадагтаниие
Ехэ һаадагтан гээд магтая!

§ 231. Yeren tabun minqadaca mino beye caada enculen ilqaju ilekset tumen encu kesikten-i mino mona qoina oro sauqsan kout uruqun uruqa mino ede kesikten-i keries metu setkiju ulu kemúriulun saitur asaratqun! Ede tumen kesikten-i mino nenduut qutuq keeju uluu aqduai? keeba.

Йирн тавн миңһдәс мини бий цаад онцлсн, йилһҗ, илгәсн түмн онц көшгтним, мини хөөн ормдм суусн көвүд, үрни үрнд мини эн көшгтнниг герәс мет седкҗ, эс генүлн, сәәтүр асртн. Эн түмн көшгтним «нәәтә хутг» гиҗ эс бәәхйи?» — гив.

«Набранный мной из девяноста пяти тысяч особый тумен кешигтенов пусть сыны, что сядут на мое место, содержат, как мой завет, не причиняя страданий! Кешигтен они будут величать «надежным хранителем», не так ли?»

«Хожомой хожом минии һүүлээр хан шэрээ эзэлжэ һууха үри һадаһамни ерэн табан мянгаадһаа илгажа абаһан аминайм харуул сэрэгые — түмэн хэшэгтэниие минии дурасхаал болгон, гэрээд мэтэ һайханаар сэдьхэжэ, халташ гомдохоонгүй, алибаа зоболонһоонь һэргылэн хамгаалжа байхань болтогой! Энэ түмэн хэшэгтэмни намда үнэн һайхан үлзы хутаг бэшэ аал?» — гэжэ Чингис-хаан магтаба.

§ 232. Basa Cinkisqaqan ukulerun: Ordo-in cerbin okid-i, kerun kout, temeecin-i, hukercin-i kebteul basaalaju, Ordo-in ker terken-i asaratuqai. Tuq, kuurke, doro jida kebteul asaratuqai. Ayaqa-saba kebteul-ku asaratuqai. Bidano undan ideeni kebteul daruqalatuqai. Otkan ber miqan ideen-i kebteul daruqalaju bolqatuqai. Undan ideen-i qor qomsa bo-

Бас Чиңгс-каһан үглхләрн: «Ордын черби окдыг, герин көвүдиг, темәчиг, үкрчиг, кевтүл толһалҗ [65], ордын гер-тергиг хәләтхә. Туг, көөрг кеңкрг, дөрә, җид кевтүл хәләтхә. Ааһ-сав кевтүл хәләтхә. Мана ундидәг кевтүл дарһлтха. Оттин чигн махидәг кевтүл дарһлҗ, болһтха. Ундн-идәг хор-хомс болхла,

Еще Чингис-каган сказал: «Дворцовый черби, возглавляя дочерей, домашних слуг, пастухов верблюдов и коров и кебтеулов, смотрит за дворцовой кибиткой! Знамя, барабан, стремя, копье хранит кебтеул! Посуду хранит кебтеул. За нашим питьем следит кебтеул. Поставкой мяса в ставку также ведает кебтеул! Если ухудшится пи-

Һүүлээрнь Чингис-хаан үгүүлбэ: «Хан ордонойм чербинэрэй үхид, гэрэй зон, тэмээшэд, үхэршэд хэбтүүлэй мэдэл доро байха зэргэтэй. Ордоной гэр-тэргые барижа байха хүн хэбтүүл. Туг, хэнгэрэг, жада мэтые хадагалха хүн — хэбтүүл. Аяга амһарта мэдэхэ хүн — хэбтүүл. Бидэнэй унда эдеэ хинаха хүн — хэбтүүл. Хан үргөөдэ мяха асаруулха хүн — хэбтүүл. Эдеэ хоолой дуталдаа һаа, харюу-

luasu, daruqalaqsat kebteul-ece ariya! keeba. Qorcin undan ideen tukeerun daruqalaqsat kebteul-ece eye ukai bu tukeetukai. Idee tukeerun, urida kebteul-ece teriulen tukeetukai! keeba. Ordo ker-tur oroqu qarqu-i kebteul jasatuqai! Euden-tur kebteulun eudecin ker caada baituqai! Kebteul-ece qoyar oroju yeke Tusurke barin atuqai! Kebteul-ece Nuntuucin yabuju, Ordo ker baoultuqai! keeba. Bidani sibaoulaqui abalaqui-tur, kebteul Bidanlua sibaoulaldun yabutuqai! Terken-tur jarimudiyan caqlaju talbituqai! keeba.

дарhлсн кевтүләс эрйә!» — гив. «Эргҗ унд-идә түгәхләрн, дарhлсн кевтүләс зөв уга бичә түгәтхә. Идә түгәхләрн, урд кевтүләс эклн түгәтхә!» — гив. «Орд герт орх-hархиг кевтүл застха. Үүднд кевтүлин үүдчн герин цаад hаза бәәтхә. Кевтүләс хойр орҗ, Ик Дусрh бәрн бәәтхә. Кевтүләс Нутгчн йовҗ, орд гер бәәлтхә!» — гив. «Мадниг шовучлхла, авлхла, кевтүл йовтха. Тергнд зәрмсән цаглҗ тәвтхә!» — гив.

танье, взыщем с управляющего кебтеула! При раздаче пищи надо иметь разрешенье управляющего кебтеула. Раздачу пищи пусть начинают с кебтеула! Входом и выходом ведает кебтеул! У входа за дверью пусть стоит Эудечин-кебтеул! Двое от кебтеулов пусть вносят и держат Большую Винницу! От кебтеулов назначается Нутукчин, ведающий перекочевкой дворца! Когда мы будем выезжать на охоту, кебтеулы должны следовать за Нами, у телег оставив часовых!»

саха хүн мүн лэ хэбтүүл болоно. Эдеэ хубаадахдаа, урид хэбтүүлһээ захалха! Ордондо орохо, гарахые шалгаха хүн хэбтүүл! Гэрэй үүдэнэй хажууда хэбтүүл байг! Хоер хэбтүүл ордоной ехэ домботой архи аягалжа байг! Ордон гэрэй нүүдэлые эрхилхэ хүн хэбтүүлэй дундаһаа шэлэгдэхэ. Бүргэдөөр агнахадамнай, аба хайдаг хэхэдэмнай, хэбтүүлнүүд агналсаха, зариманиинь гэр-тэргэеэ харууһалха!»

§ 233. Basa Cinkis-qaqan ukulerun: Bidano Beye cerik ese qaruasu, kebteul Bidanaca anqida cerik bu qartuqai! keeba. Ein keeuluet, jarlik dabaju kebtueli naidaju cerik qarqaqun cerik medeku cerbin aldaltan boltuqai! keen jarbiq bolba. Kebteulun cerik ker ulu qarqaqdamui? keemui je ta. Kebteul-lu Mino Altan Amin saqimui, Sibaoulan, abalan yabuquitur joboldumui. Ordo qadaqalauldaju noukui-tur, oruktur terke asaramui. Mino Beye saqiju qonoqu qilbar-u bi? Ker-terken Yeke Auruq noukui-tur asaraqui qilbar-u bi? Tein dabqur qaqas qaqas

Вас Чиңгс-каһан үглхләрн: «Мадн эврән цергт эс hархла, кевтүл маднас онц цергт бичә hартха!» — гив. «Иигҗ келүләд, зәрлг давҗ, кевтүлиг нәәлҗ, церг hарhх, церг медх чербин алдгтн болтха!» — гиҗ, зәрлг болв. «Кевтүлин церг яһад эс hарhгдна?» — гиҗмт. Кевтүл мини алтн әм сәкнә. Шовучлн, авлн йовхд зовлдна. Орд хадhлҗ, нүүхд өргәтә терг хәләнә. Мини бийим сәкҗ хонх килврби? Гер-терг Ик Уург нүүхд, хәләсн килврби? Тиим давхр хаһц-хаһц йовдлта гиҗ, манас

Еще Чингис-каган сказал: «Если Мы сами не выступаем в поход, то и кебтеулы не должны выступать с войском! Если будет нарушен данный указ, будет виновным черби, возглавляющий войска! Вы можете спросить: «Почему кебтеулы не выступают с войском?» Кебтеулы охраняют мою драгоценную жизнь, страдают во время моей охоты, присматривают за дворцом и во время кочевки следят за походной моей юртой-телегой. Разве легко следить во время кочевки Великого Рода за юртой-телегой? Разве легко ночью ох-

Чингис-хаан баһа үгүүлбэ: «Бидэнэй дайн байлдаанда ороогүй сагта хэбтүүлнүүд өөрын дураар тулалдаанда орохо еһогүй! Энэ зарлигыем эбдэжэ, хэбтүүлнүүдэй дайн байлдаанда ороо hаань, сэрэг даадаг чербинэр хатуугаар зэмэлэгдэхэ. Хэбтүүлнүүд тулалдаанда юундэ орохогүй юм гэжэ асуужа болохот. Хэбтүүлнүүд минии алтан амиие сахина гээшэ. Шубуугаар агнахада, аба хайдаг хэхэдэ ябалсажа, зобоно. Хэбтүүлнүүд ордон үргөөе дааха, нүүдэлэй үедэ гэр-тэргэ бәлдэхэ ажалтай. Намайе харууһалжа хоноходо бэлэн аал? Гэр-тэргэ түхеэржэ, ехэ отогые нүүлгэхэ гээшэ хилбар аал? Иимэ ехэ ха-

yabudaltan keeju, Bidanaca anqida oere cerik bu yabutuqai! keekui teimu bi je keejuui.

§ 234. Basa jarliq bolurun: Siki-Qutuqu-lua jarqu kebteul-ece jarqu sonosulcatuqai! keeba. Kebteul-ece qor, numu, quyaq, jebe asaraju tukeeldutukai. Aqtasaca acaraju hoosin aciju yabutuqai! keeba. Kebteul-ece cerbin-lue aurasu tukeeldutukai. Qorcin turqaudun nuntuq jiarun, Yesuntee Bukidai tan qorcin Alcidai, Okole, Aqutai tan turqaut Ordo-in baraun eteet yabutuqai! keeba. Buqa, Dodai-cerbi, Doqolqu-cerbi, Canai tan turqaut Ordo-in jaoun eteet yabutuqai! keeba. Arqai-in baatut Ordo-in urida yabutuqai! keeba. Kebteul Ordo ker terke asaraat, Ordo-in derkede jaoun eteet yabutuqai! keeba. Burin kesikten turqaudi Ordo horcin Ordo-in ker-un koud-i, aduucin, qonicin, temeecin, hukercin-i Ordo darun Dodaicerbi uqaju atuqai! keen tusiba. «Dodai-cerbi darun aju, Ordo-in qoinaca qoq ideju, qomaul tuleju, yabutuqai!» keen jarliq bolba.

эңгд өөр цергт бичә йовтха гих урч тиим!» — гиж.

Бас зәрлг болхларн: «Шики-Кутукула зарһ кевтүләс зарһ соңслцтха!» — гив. «Кевтүләс хор, нум-саадг, хуйг, зев хәләж түгәлдтхә. Агтмуд авч иржҗ, хош ачҗ йовтха!» — гив. «Кевтүләс чербинлә зәрсиг түгәлдтхә!» Хорчин, туркаудын нутг заахларн: «Есүнтее, Букидайта хорчин, Алчидай, Околе, Акутайта туркауд ордын барун бийд йовтха!» — гив. «Бука, Додай-черби, Доколку-черби, Чанайта туркауд ордын зүн бийд йовтха!» — гив. «Аркайин баатут ордын урд йовтха!» — гив. «Кевтүл орд гер-терг хәләһәд, ордын зергд зүн бийд йовтха!» — гив. «Бүрн көшгтн туркаудыг орд эргсн, ордын герин көвүдиг, адуч, хөөч, темәч, үкрчиг орд дарһлн, Додай-черби ухалҗ бәәтхә!» — гиҗ түшв. «Додайчерби дарһлн бәәж, ордын ардас хог идҗ, хомһл түлҗ йовтха!» — гиж зәрлг болв.

ранять меня? Столь важные дела объясняют, почему кебтеулы не должны без Нас выступать с войском!»

Еще Чингис-каган сказал: «Судья от кебтеула слушает суд с Шики-Кутуку! Человек от кебтеула участвует в раздаче луков, колчанов, панцирей и оружия! Они же ведают погрузкой имущества! Человек от кебтеула с чербином участвует в раздаче тканей!» Указывая кочевья хорчинам и туркаутам, Чингис-каган повелел: «Есунтей, Алчидай, Околе и Акутай со своими туркаутами пусть кочуют справа от дворца! Бука, Додай-черби, Доколку-черби и Чанай с туркаутами пусть кочуют слева! Баатуты Аркая пусть будут впереди дворца! Кебтеул, присматривая за юртой-телегой, пусть будет рядом с левой стороны. Всеми кешигтен-туркаутами и слугами двора, табунщиками, чабанами, пастухами верблюдов и коров пусть ведает Додай-черби! Пусть он, управляя, следует за дворцом, питаясь крохами и растапливая очаг трухой!»

рюусалгатай хэбтүүлнүүдые мангүйгөөр дайн байлдаанда орохо еһогүй гэһэн шалтагаан иимэ юм!»

Чингис-хаан мүн зарлиг буулгаба: «Хэбтүүлнүүд Шэхэ-Хатагуугай мэдэл доро зарга соносохо уялгатай. Номо һаадаг, хуяг, илдэ хубаарилгые хэбтүүлнүүд хинаха, агта мори түхеэрэхэ, ашаа тэзхэ үедэ байлсаха, чербинэртэй хамта эд бараа хубаалсаха еһотой. Нүүдэлэй үедэ тогтоходоо, Есүнтэйн, Бухадайн һаадагтан, Алчидайн, Оголойн, Ахатайн турхагууд хан ордоной баруун талада, Буха, Додой-черби, Дохолон-черби, Шаанайн турхагууд хан үргөөгэй зүүн хажууда байрлаг! Архайн баатарнууд ордоной урда заха эзэлэг! Нүүдэлэй гэр-тэргэнүүдые харууһалдаг хэбтүүлнүүд үүдэнэй зүүн хажууда байг! Ордоной хэрэг эрхилдэг Додой-черби отогые тойроһон хэшэгтэн турхагуудые, ордоной хүн зониие, моришод хонишодые, тэмээшэд үхэршэдые даажа байг! Энэ ехэ хэрэг даадаг Додой
Хог эдижэ,
Аргал түлижэ,
ордоной ара талада ябаг!»

§ 235. Qubilai-Noyan-i Qarluut-tur cauraulba. Qarluud-un Arslan-gan Qubilai-tur elsen irejuui. Qubilai-Noyan Arslan-qan-i abuat ire-ju Cinkis-qaqan-tur auljaulba. Ese bulqaba, keen, Cinkis-qaqan Arslan-i soyürqaju, oki okuye, keen, jarliq bolba.

§ 236. Subeetai-Baatur, temur terketu, Merkidun Toqtoa-in Qutu, Cilaun teriuten koud-i ino neken cauraju, Cuimuren-e kuyiceju muqutqaju ireba.

§ 237. Jebe Naimano Kuculuk-qan-i nekeju, Sariq-qun-a kuyiceju muqutqaju irebe.

§ 238. Uiudun Iduut Cinkis-qaqan-tur elcin ilejuu. Atqiraq, Darbai qoyar elcin-iyer ociju ilerun: «Eulen arilju, eke naran ujeksen metu. Molsun arilju, muren usun oluqsan metu. Cinkis-qaqano nere aldar sonoscu, masi bayasba. Cinkis-qaqan soyürqaasu, altan buse-in qorqi-daca, al deel hurtesun-ece oluasu, dabtuar koun cino bolju, kucu oksu», keen ociju ilejuui. Tere uke-tur Cinkis-qaqan soyürqaju, qariu ukuleju ilerun: «Oki ber okuya, dabtuar koun boltuqai! Altan munku, subut, tanas, nacit, dardas,

Кубилай-нойиг хан Карлуд тал цуурулв. Карлудын Арслан-хан Кубилайд элгсн ирҗ. Кубилай нойн Арслан-хааг авад ирҗ, Чиңгс-каһанд аюлзулв. «Эс буцв,— гиҗ, Чиңгс-каһан Арсланиг сойрхҗ,— ок өгйә!» — гиҗ, зәрлг болв.

Сүбеетай-баатур төмр тергтә, Меркидин Токтоан Куту, Чилаун, тергүтн көвүдинь некн, цуурҗ, Чуй-мөрнд күцҗ, муудхҗ ирв.

Җебе Наймана Кучулук хааг некҗ, Сарык-гүүнд күцҗ, муудхҗ ирв.

Уйһурин Идуут Чиңгс-каһанд элч илгәҗ. Аткурак Дарбай хойр элчәр келүлҗ илгәхләрн: «Үүлн әрлҗ, экнар үзсн мет, мөсн әрлҗ, мөрн-ус олсн мет, Чиңгс-каһана алдр-нер соңсҗ, маш байсвв. Чиңгс-каһан сойрхла, алтн бүсин һорьгас, алг девл күртснәс олхла, тавдгч көвүнчн болҗ, күч өгсв!» — гиҗ келүлҗ илгәҗ. Тер үгд Чиңгс-каһан сойрхҗ, хәрү үглҗ илгәхләрн: «Ок чигн өгйә, тавдгч көвүн болтха. Алт, мөңг, сувсд, танас,

Затем хан послал Кубилай-нойона на Карлуудов. Карлуудский Арслан-хан прибыл к Кубилаю с миром. Кубилай-нойон привел Арслан-хана представить Чингис-кагану. «Не восстал!»,— молвил Чингис-каган и пожаловал Арслану дочь.

Субетай-Баатур, снаряженный когда-то железной телегой, прибыл, догнав и уничтожив сыновей Меркидского Токтоа Куту, Чилауна и других на реке Чуй.

Джебе, посланный за Найманским Кучулук-ханом, прибыл, догнав и уничтожив его в Сарык-куне.

Уйгурский Идуут прислал к Чингис-кагану послов. Через двух послов: Аткурака и Дарбая он сообщил: «Будто тучи исчезли — и вижу матушку-солнце, будто льды исчезли — и вижу гладь реки, так я обрадовался, услышав славное имя Чингис-кагана. Если Чингис-каган пожалует одну из пряжек золотого пояса и пестрый халат, буду ему пятым сыном и отдам ему силы!» На это Чингис-каган милостиво ответил: «И дочь ему дам и сделаю пятым сыном! Пусть Идуут при-

Чингис-хаан Хубилай-ноёно элшэн болгожо харлууд угсаатанда эльгээбэ. Харлуудай Арсалан-хаан Хубилайда бэеэ тушааба. Хубилай-ноён Арсалан-хаанийе абажа ерээд, Чингис-хаантай уулзаба. Эсэргүүсэнгүй бэеэ тушаагаа гэжэ Чингис-хаан Арсаланда соерхожо, басагаяна хадамнаба.

Сүбээдэй-баатар түмэр тэргээрээ мэргэдэй Тогтохын Хүтүү, Гал, Шулуун хүбүүдые эрьюулжэ Чуй мүрэндэ хүсөөд, барижа алаба.

Зэбэ найманай Хүчэлүүг-хааниие намнажа, Сариг хүндыдэ хүсэжэ үгы хээд, бусажа ерэбэ.

Үйгүүрэй Эдүүд Чингис-хаанда элшэеэ эльгээбэ. Адхараг Дарбай хоер элшээр ерэжэ, Чингис-хаанда Эдүүдэй айладхал дамжуулба:

«Хара үүлэн арилжа,
Халуун наран игааһан шэнгеэр,
Мүльһэн хайлан арилжа,
Мүрэнэй уһан урдаһан шэнгеэр

Чингис-хаан, танай үндэр алдар нэрэ суурхажа, маша ехээр баярлабаб. Танай үршөөлдэ хүртэжэ,

Алтан бүһэнэйтнай горье,
Арюун дэгэлэйтнай үртэһэн

мэтэ табадахи хүбүүншни боложо, хүсыш нэмээлсэхэб!» — гэжэ захюулба. Тэрэ үгыень со-

torqat abuat, Iduut iretukai!» keeju ileesu, Iduut, soyüqaqdaba keen bayascu, altan, munku, subut, tanas, torqot, nacit, dardas, aurasun abuat, Iduut ireju, Cinkis-qaqan-tur auljaba. Cinkis-qaqan Iduudi soyürqaju, Alaltun-i okbe.

начд, парчас, торһ авад Идуут иртхә!» — гиҗ илгәхлә, Идуут, «сойрхгдвв» — гиҗ байсҗ, алт, мөңг, сувсд, танас, торһ, начд, парчас, әәрсн әд авад, Идуут ирҗ, Чиңгс-каһанд баралхлзҗ уулзв. Чиңгс-каһан Идуутыг сойрхҗ, Алатуныг өгв.

будет с золотом, серебром, жемчугом, перламутром, с соколами, с парчой и шелком!» Услышав это, Идуут воскликнул: «Я удостоен милости!» — и явился к Чингис-кагану с золотом, серебром, жемчугом, перламутром, шелком, с соколами, с парчой и тонкими тканями. Чингис-каган выдал ему Алатун.

носоод, Чингис-хаан сорхожо, иигэжэ үгүүлбэ: «Басагаяа үгэжэ, табадахи хүбүүм болгоһууб! Алта мүнгэ, субад тана, нашан бүргэд, дурдан торго абаад ерэг!» — гэжэ зарлиг буулгаба. Эдүүд эбгэлдэ хүртэһэндөө баярлажа, алта мүнгэ субад тана, дурдан торго, нашан бүргэдые асаржа, Чингис-хаанние золгобо. Чингис-хаан Эдүүдые юрөөжэ, Алтан хүүхэнээ хадамнаба.

§ 239. Taulai jil Joci-i, baraun qar-un ceriudiyer, Hoi-in irken-tur morilaulba. Buqa qajarcilaju otba. Oiradun Qutuqa-beki tumen Oiradun urida elsen oroju irebe. Ireju, Joci-i uduridutcu tumen Oirat-duriyan qajarcilaju Siqsit-tur oroulba. Joci Oirat, Buriyat, Barqun, Ursut, Qabqanas, Qanqas, Tubas-i orouluat, tumen Kirkisut-tur kuruesu, Kirkisudun Noyat Edi, Inal, Aldier, Ole-bek-dikin Kirkisudun Noyat elsen oroju, caqaa-nout sinqot, caqaa-nout aqtas, qara-nout buluqat abuat ireju. Joci-da aulcaba. Sibir, Kesdiin, Bait, Tuqas, Tenlek, Toeles, Tas, Bajiqidaca inaqsi Hoai-in irken-i Joci oroulju, Kirkisud-un Tumedun, Minqad-un Noyad-i Hoai-in irkeno Noyad-i abuat ireju, Cinkis-qaqan-tur caqaanout sinqodi-

Туула җил (1207) Җочиг барун һарин цергүдәр Ойин иргнд мөрлүлв. Бука һазрчлҗ одв. Ойрадын Кудука-беки түмн Ойрадын урд әлгсн орҗ ирв. Ирҗ, Җочиг удрдҗ, түмн Ойратдан һазрчлҗ, Шикшитд орулв. Җочи Ойрат, Бурият, Баркун, Урсут, Кабканас, Каңкас, Тубас орулад, түмн Киркисутд күрхлә, Киркисутын нойд Эди, Инал, Алдиер, Олебек-дикин, Киркисутын нойд әлгсн орҗ цаһан шоңхрмуд, цаһан агтмуд, хар булһд авад ирҗ, Җочид аюлзв. Шибир, Кеедиин, Баит, Тукас, Теңлек, Тоелес, Тас, Баҗикидәс нааран, Хоайин (Өөһин) иргниг Җочи орулҗ, Киркисутын Түмдин, Миңһдин нойдиг Хоайин

В год Зайца (1207) Джочи был отправлен с войском Правой руки на Лесной народ. Бука был проводником. Ойрадский Кудука-беки прибыл с миром впереди тумена Ойрадов и, став проводником Джочи, довел его до Шикшита. Когда Джочи, покорив племена Ойрад, Бурият, Баркун, Урсут, Кабканас, Канкас и Тубас, приблизился к тумену Киркис, Киркисские нойоны Эди, Инал, Алдиер в знак покорности преподнесли Джочи белых кречетов, белых коней и черных соболей. Покорив народ от Баджики сюда (в нашу сторону): Шибир, Кеедиин, Баит, Тукас, Тенглек, Тоелес, Тас, Джочи привел нойонов Туменов и Тысяч Киркисов и Лесного народа и представил Чингис-кагану с бе-

Туулай жэлдэ (1207) Зочи хаанай баруун гарай сэрэгые ударидан, ойн иргэдтэ добтолбо. Буха газаршан боложо ошолсобо . Ойрод угай Худахуу-бэхи эгээ түрүүн түмэн албатанаараа ерэжэ, бэеэ тушааба. Тиигээд газаршалжа, Зочиие Шэгшэдтэ хүргэбэ. Зочи Ойрод, Буряад, Урсууд, Хабханас, Ханхас, Тубас аймаг нютагуудые эзэлээд, Түмэн-Киргииздэ добтолон, мэдэлдээ оруулба. Эди, Инал, Алдар, Олебек-дигин гэхэ мэтэ киргииз ноед һүгэдэн ерэжэ, сагаан бүргэд шубуудаар, сагаан агта моридоор, хара булган арһаар Зочиие золгобо. Тиин Зочи Шэбэр, Хэсдиин, Байд, Тухас, Тэнглэг, Төөлэс, Тас, Бажигадһаа нааша бүхы ойн иргэдые Монголой мэдэлдэ оруулжа, киргиизүүдэй түмэд, мянгаадай ноедые, мүн ойн иргэдэй ноедые абажа, Чингис-хаанда асараад,

yar, caqaanout aqtasiyar qara-nout buluqadiyar auljaulba. Oiradun Quduqa-beki-i uqtun urida elsen tumen Oiradiyan uduridun ireba, keen, soyürqaju, koun-e ino Inalci-da Ceceiken-i okba. Inalci-in aqa Torelci-da Joci-in oki Holui-qan-i okba. Alaqa-beki-i Onqut-da okbe. Cinkis-qaqan Joci-i soyurqaju ukulerun:

«Koudun Mino aqa ci kertece sai qarcou, mor saitu oduqsan qajar-a ere aqta-i ulu sirqan ulu jobaan, oljeitu Hoai-in irke-i oroulju irebe ci. Irke cimada oksu!» keen jarliq bolba.

(Өөhин) иргнә нойдиг авад ирж, Чиңгс-каhанд цаhан шоңхрмудар, цаhан агтмудар, хар булhдар аюлзулв. Ойрадын Кудука-бекиг угтн: «Урд элгсн, түмн Ойрадан удрдж ирв!» — гиhәд сойрхж, көвүнднь Иналчид, Чечекениг өгв. Иналчин ах Төрәлчид Жочин ок Холуй-каниг өгв. Алака-бекиг Оңкутд өгв. Чиңгс-каhан Жочиг сойрхж үглхләрн: «Көвүдинм ах, чи гертәс сән hарч, мөр сәәтә одсн hазрт эр, агтыг эс ширгән, эс зован, өлзәтә Хоайин ирг орулж ирвч. Ирг чамд өгсв!» — гиж зәрлг болв.

лыми кречетами, белыми конями и черными соболями. За то, что Ойрадский Кудука-беки ранее всех привел к покорности Тумен Ойрадов, хан выдал за его сына Иналчи дочь Чечекен. За брата Иналчи — Торелчи выдал дочь Джочи Холуйкан. Алака-беки была выдана за Онкута. Жалуя Джочи, Чингис-каган сказал: «Ты, старший из моих сыновей, хорошо начал и завершил славный путь, не потеряв и не замучив ни мужей, ни коней и покорил счастливый Лесной народ! Дарю его тебе!»

сагаан бүргэд шубуудаар, сагаан агта моридоор, хара булган арhаар золгуулба. Ойродой Худахуу-бэхиин эгээн түрүүн ерэжэ, түмэн ойродуудаараа бэеэ тушааhан хадань, Чингис-хаан соерхон, Инаалча хүбүүндэнь Чэчэгэйн басагаяа хадамнаба. Инаалчын аха Түрэлчэдэ Зочиин басаган Үлыхэниие хадамнаба. Алага-бэхиие онгууд угсаатанда хадамнаба. Чингис-хаан Зочиие соерхожо үгүүлбэ: «Ехэ хүбүүн Зочимни, ши гэртэhээ hаяхан лэ гараhан аад, мүр hайтай ябажа, холын хизаарта сэрэг суураашье, агта моридоошье алдангүй, үлзытэй ойн иргэдые мэдэлдээ оруулжа ерэбэш. Тэдэ иргэниие шамда үгэнэб!» — гэhэн зарлиг буулгаба.

§ 240. Basa Boroqul-Noyan-i Qori-Tumat irken-tur cauraulba. Tumat-irkeno Noyan Daiduqul-Soqor-i ukuesu, eme ino Botoqui-Tarqun Tumat-irken-i medeju ajuu. Boroqul Noyan kurcu, qurban haran yeke cerikece urida yabura otcu ude jilda uqamsar berke hoai-tur orumiyar yabuqun bolun, qaraula ano qoinaun dermetteju, horum booju, Boroqul-Noyan-i bariju alajuui. Tumat Boroqul-i alajuui, keen medeju, Cinkis-qaqan masi kilinlaju, oesun morilan tuurbiasu, Boorcu, Muqali qayar Cin-

Бас Борокул нойиг Кори-Тумат иргнд цуурулв. Тумат иргнә нойн Дайдукул-Сокориг үкхлә, эмнь, Ботокуй-Таркун, Тумат иргниг медж бәәж. Борокул күрч, hурвн күүтә Ик Цергәс урд йовхар одж, үд асхн ухамср берк өөтә ормар йовж йовтлнь, харулднь ардасн деермчлгдж. Ормднь боож Борокул-нойиг бәрж алж. «Тумат Борокулыг алж!» — гиhәд медж, Чиңгс-каhан маш килңнж, эврән мөрлхәр дуурхxла, Боорчу Мукали хойр

Борокул-нойона направили с войском к Кори-Туматам, где после смерти Дайдукул-Сокора правила его жена Ботокуй-Таркун. Достигнув Туматов, Борокул, сопровождаемый тремя людьми, ехал впереди Большого войска. Вечером пробираясь по невообразимой чаще, вдруг он подвергся нападению их караула. Они тут же связали и убили Борокул-нойона. Узнав, что Туматы убили Борокула, Чингис-каган очень разгневался и, заголосив, сам решил выступить в по-

Чингис-хаан мүн Борохүл-ноениие Хори-Түмэдтэ эльгээбэ. Хори-Түмэдэй ноен Дайдхал-Сохорой наhа барахада, тэрэнэй hамган тарган Ботохой улас иргэнээ захирдаг болобо. Борохүл-ноен тэндэ хүрэжэ, сэрэгhээ түрүүлэн, гурбан хүниие абаад, hүни орой үсхэн ой соогуур хүшэр замаар саашаа дабшаба. Хори-Түмэдэй харуул сэрэг hэмээхэн тэрэниие отожо, харгыень боогоод, барижа алаба. Борохүлые Хори-Түмэдтэ алуулба гэжэ дуулахадаа, Чингис-хаан булайн ехээр сухалдажа, өөрөө дайгаар тиишэ ошохоео түхеэрбэ. Боорчи Му-

kis-qaan-i baitala itqa-ba. Jici Dorbetai Dorbo-Doqsin-i tusirun: Cerik qatanquya jasaju, Minke Tenkeri-i jalbariju, Tumat-irken-i oroulun sori! keen jarliq bolba. Dorbo cerik jasarun, urida cerik-un yabuqu qaraulun saqiqu mor horum subes-tur hoq-torqui erbekeljeulju, hulaan buqa-in yabuq-san moriyer ceriut-tur jasaqlarun, cerikun too-tu kuun jiruke yadaasu, nisiquya ere-tur harban musut irkeulju, suke, uqali, kirue, siuci, ere-in jer-jebsek jasaulju, hulaan buqa-in yabuq-san moriyer mortur ba-iqsan modut hoqtocin,

Чиңгс-каһаниг бәәтлнь хөрв. Хөөнь Дөрбетай Дорбо-Догшниг түшхләрн: «Церг хатуһар засж, Мөңк Теңгрт зальврж, Тумат-иргниг орулн зөр!» — гиж, зәрлг болв. Дорбо церг засхларн, цергин өмн йовх харулын сәкх мөр-орм сүвмүдт, оһтрһуд эрвлзүлж, улан буһин йовсн мөрәр цергүд засхларн, цергин тоота күн зүрк ядхла, нислх эрд арвн бурас үүрүлж, сүк, уху, көрә, шүүнч, эрин зер-зев засулж, улан буһин йовсн

ход. Но его едва отговорили Боорчу и Мукали. Посылая Дербетского Дорбо-Докшина, он приказал: «Строго управляя войсками, молясь Вечному Небу, покори Туматское племя!» Дорбо отправил вперед караулы по ущельям и горным тропам, уходящим в поднебесье, где ступал лишь красный олень, и повел за ними войско. Он приказал каждому нести по десять хворостин, чтобы бить в пути ими струсивших в пути. Воины несли топоры, тесаки, пилы, долота и воинское снаряжение, на тропах красных оленей вырубали, выреза-

хали хоер Чингис-хааниие идхажа, арай гэжэ ошохынь болюулба. Чингис-хаан дүрбэдэй Дорбо-Дошхониие Хори-Түмэдтэ добтолхоор эльгээхэдэж, иигэжэ захиба: «Сэрэгэй шангалжа ябаарай! Мүнхэ тэнгэридэ зальбаржа, Хори-Түмэд иргэниие эзэлжэ ерэ!» Дорбо сэрэгээрээ ошожо, заримыень Хори-Түмэдэй харуулай Борохүлые отожо алаһан тэрэ харгыгаар зореон эльгээгээд, мэхэ гарган, өөрөө гол сэрэгээ абаад, хандагай бугын зүргөөр урагшаа дабшаба. Зарим сэрэгшэдэйнгээ харгыгүй газараар ябахаяа зүрхэ алдажа, гэдэргээ буляалдахадань, Дорбо хүн бүхэнииень арба-арба дахин бургааһаар сохиюулба. Сэрэгшэдтээ һүхэ, ооли, хюрөө, һүүшэ мэтын зэр зэмсэг барюулжа, ангай ябаһан мүрөөр харгы гаргажа,

cabciulju, kiruedeulju, mor bolqaju, aula deere qaruasu, Tumat irkeno eruke deerece kenet qurinlan sauqui-tur daouliba.

мөрәр, мөрт бәәсн модд утлулҗ, чавчулҗ, көрәдүлҗ, мөр һарһҗ, уул деер һархларн, Тумат иргн ниг эрг деерәс гент хүрмлн суухд дәәлв.

ли, спиливали встречающиеся деревья. Так взобравшись на гору, они внезапно сверху захватили беспечно пировавших Туматов.

модо унагааһаар арайхан гэжэ үндэр хада дээрэ гараад, найрлажа байһан Хори-Түмэд иргэнэй үрхэ дээрэ гэнтэ буужа дайлан абаба.

§ 241. Urida Qorci-Noyan Quduqa-beki qoyar Tumat-ta bariqdaju Botoqui-Tarqun-tur tende ajuu. Qorci-in bariqdaqu yosun. Tumat-irkeno okit qoastan qucin emes abtuqai, keen jarliq boluqsan-tur, Tumat-irkeno okit abqu, keen odqu bolun, urida elsekset irken jici bulqa bolju, Qorci-Noyan-i barijuui. Qorci Tumat-da bariqdajuu, keen Cinkis-qaqan medeju, Hoai-in irkeno yabudal Quduqa medemuje! keeju, ileesu, Quduqa-beki basa bariqdajuu. Tumat-irken-i oroulun baraasu, Boroqul-un yasuno tula jaun Tumad-i okba. Qorci qucin okidi abuba. Quduqa-beki-de Botoqui-Tarqun-i okba.

Урд Корчи-нойн Кудука-беки хойр Туматд бәргдҗ, Ботокуй-Таркунд тенд бәәҗ. Корчин бәргдх йосн. «Тумат-иргнә окд, һоота һучн эмс автха,— гиҗ, зәрлг болснд,— Тумат-иргнә окд авхв!» — гиҗ одхд, урд әлглсн иргн хөөнь буцх болҗ, Корчи-нойиг бәрҗ. «Корчи Туматд бәргдҗ,— гиһәд, Чиңгс-каһан медҗ,— Хоайин-иргнә йовдл Кудука меднәҗ»,— гиҗ илгәхлә, Кудука-беки бас бәргдҗ. Тумат-иргниг орулҗ бархла, Борокулын ясна төлә зун Тумадыг өгв. Корчи һучн окд авв. Кудука-бекид Ботокуй-Таркуныг өгв.

Там, в плену у Ботокуй-Таркун, находились Корчи-нойон и Кудука-беки. А пленили Корчи так. Получив разрешение взять в жены тридцать красивых дев из Туматского племени, он отправился забрать их, но покорившееся ранее племя вдруг восстало и захватило Корчи-нойона. Узнав о пленении Корчи Туматами, Чингис-каган отправил Кудуку, слывшего знатоком Лесного народа. Кудука был тоже задержан. Когда Тумат-ирген был окончательно покорен, за смерть Борокула сто туматов отдали его семье. Корчи взял тридцать дев. Кудуке-беки отдали Ботокуй-Таркун.

Энээнэй урда тээ Хори-ноен Худаху-бэхи хоер Хори-Түмэдтэ бариг-дажа, тарган Ботохойн хеморгондо байгаа һэн. Хорчиин баригдаһан ушар иимэ юм: Хори-Түмэд иргэнһээ гушан һайхан үхидые шэлэжэ аба гэһэн Чингис-хаанай зарлигаар Хорчи-ноеной Хори-Түмэдтэ ерэхэдэнь, урдань Чингис-хаанай мэдэлдэ байһан иргэн арад буһалгаалан үймөө татажа, Хорчи-ноение барижа абаа бэлэй. Хорчи-ноение Хори-Түмэдтэ баригдаба гэжэ дуулаад, Чингис-хаан ойн арадые һайн мэдэхэ Худахуу — бэхиие Хори-Түмэдтэ эльгээгээ бэлэй. Худахуу-бэхи баһа баригдашаба. Хори-Түмэдые дайлан абаад, Дорбо Борохүлые алаһанайнь түлөө зуун үрхэтэ айлые Борохүлэй гэр бүлэдэ үгэбэ. Хорчи гушан үхидые шэлэжэ абаба. Тарган Ботохойе Худахуу-бэхидэ үгэбэ.

Дайлан абаһан иргэдые эхэдээ, хүбүүдтээ, дүүнэртээ хубааха гэжэ шиидээд, Чингис-хаан иигэжэ захирба: «Гүрэн уласыем байгуулха хэрэгтэ эжымни ехэ оролдолго гаргаа. Минии ехэ хүбүүн Зочи байна! Минии

§ 242. Cinkis-qaqan jarliq bolju, eke-de, kout-te, deuner-e irke qubiyaju okuye! keen okurun, ulus quriyaan jobaqsat Eke buyu je, Koudun Mino aqa Joci bi je, Deuner-un Mino nilqa Otciqin bi je! kee-

Чиңгс-каһан зәрлг болҗ: «Экд, көвүдт, дүүнрт ирг хуваҗ өгйә,— гиҗ өгхләрн,— улс хуралһнд зовсн эк билә, көвүдинм ах Җочи билә, дүүнринм нилх Отчикин билә!» — гиҗ

Распределяя подданных между матерью, сыновьями и младшими братьями, Чингис-каган сказал: «В собирании народа страдали матушка, старший из сыновей моих Джочи и самый

ju, eke-de Otciqino qubi kiet tumen irke okbe. Eke cimatcu ese dunqotba. Joci-de yesun minqat irke okba. Caadaya naiman minqat irke okba. Okodaya tabun minqat irke okba. Toluya tabun minqat irke okba. Qasar-a dorben minqat irke okba. Alcidaya qoyar minqat irke okba. Belkutaya nikan minqan tabun jaut irke okba. Daaritai Kereit-lua bolulcaba, keen, niduno ecine ecitkeya! keebesu, Boorcu, Muqali, Siqi-Qutuqu qurban ukulerun: «Oerun qaliyan suenoeku metu! Oerun keriyen ebdeku metu! Sain Ecike-in Cino keries qaqca abaqa Cino qocorcu amu. Ker tebciku ino? Ese uqaqsan-tur butuqai! Sain Ecike-in Cino Nilqa Nuntuq huni butaraulcaju atuqai!» Keekdeju, qabar-aca huni kansitala qaqas kelelekdeju: «Je, teli!» — keen, Sain Ecike-i setkiju, Boorcu, Muqali, Siqi-Qutuqu qurban-o kelentur amurliba je.

экд Отчикинә хүв гиһәд, түмн ирг өгв. Эк уурлҗ, эс доңһдв. Җочид йисн миңһн ирг өгв. Чаадайд нәәмн миңһн ирг өгв. Окодайд тавн миңһн ирг өгв. Толуйд тавн миңһн ирг өгв. Касард дөрвн миңһн ирг өгв. Алчидайд хойр миңһн ирг өгв. Белкүтайд нег миңһн тавн зун ирг өгв. «Дааритай Кереdлә боллцла!» — гиҗ, «нүднәсн уга кейә!» — гихлә, Боорчу, Мукали, Шики-Кутуку һурвн үглхләрн: «Эврән һалан унтрасн мет. Эврән герән эвдсн мет. Сән эцкинчн герәсн — һанц авһчн хоцрҗ бәәнә. Яһҗ хорахмб? Эс ухалснд бәәтхә. Сән эцкинчн нилх нуттута бутрулҗ бәәтхә!» — гиҗ, хамрнь көңшүдтл, каһан келгдҗ: «Ээ, тер!» — гиҗ, сән эцкиг седкҗ, Боорчу, Мукали, Шики-Кутуку һурвна келнд амрлулв.

младший из братьев Отчикин!» — и дал матери, как долю Отчикина, десять тысяч подданных. Мать обиделась, но смолчала. Джочи он выделил девять тысяч, Чаадаю дал восемь тысяч, Окодаю дал пять тысяч, Касару дал четыре тысячи, Алчидаю дал две тысячи, Белькутаю дал полторы тысячи подданных. Когда он сказал: «Даритай был в сговоре с Кереидами. Уберите его с глаз моих!», Боорчу, Мукали и Шики-Кутуку стали его уговаривать: «Это равно, что тушить свой огонь! Это равно, что разрушить свой дом! Он единственный дядя, оставшийся как память об отце. Как же его погубить? Пусть считается недомысливишим. Пусть в кочевье твоего отца клубится дым!» Говорили они так, что у хана засвербило в носу и он воскликнул: «Да будет так!» — и в память об отце оставил Даритая живым.

эгээн бага хүбүүн Одхон байна!» Игэжэ хэлээд, Чингис-хаан эхэ Одхон хоертоо түмэн үрхэтэ айл үгэбэ. Эхэнь шамарлаад, дуу гарабагүй. Зочидо юһэ мянган үрхэтэ айл хүртөөбэ. Сагаадайда — найма мянган, Үгэдэйдэ — таба мянган, Толуйда — таба мянган, Хасарта — дүрбэ мянган, Алчидайда — хоер мянган, Бэлгэтэйдэ — мянга табан зуун үрхэтэ айлые үгэбэ. «Даритай-одхон хэрээдтэй ниилэжэ ябаа, нюдэнһөөм далда болгогты!» — гэжэ Чингис-хаан захирба. Боорчи, Мухали, Шэхэ-Хатагуу гурбан игэжэ хэлэбэ:

Өөрынгөө гуламтые
Һүнөөһэн болохолши.
Өөрынгөө үргөөе
Эбдэһэн болохолши!

Хайрата эсэгынш дурасхаал болохо хүн ганса Даритай-одхон абгаш бэшэ гү? Яажа тэрэнээ алажа болохоб? Баарһанаа хүлисэ! Һайн эсэгыншни нютагта байрлажа, гуламтынь гал носоожо, үрхөөрнь утаа гаргажа һууг лэ!» — гэжэ хойно хойноһоо адхажа, арсалдажа, хамарһаа утаа гаратар хэрэлдэбэ гэхэ. Тиигэһээр Чингис-хаан һайн эсэгээ һанаандаа оруулжа, Боорчи, Мухали, Шэхэ-Хатагуу гурбанай үгэдэ орожо: «Тиимэшье болог!» — гэбэ.

§ 243. «Bi Eke-de, Otciqin-a tumen irke ok-

«Би экд Отчикинә түмн ирг өгч, ной-

«Отдавая матери десятитысячный удел

«Би эхэ Одхон хоертоо түмэн үрхэтэ айл үгэхэ-

cu, Noyad-aca Kucu, Kokocu, Junsai, Qorqasun dorben-i tusiba. Joci-da Qunan Munkeur, Kete qurban-i tusiba. Caadai-tur Qaracar, Munke, Idoqudai qurban-i tusiba». Basa Cinkis-qaqan ukulerun: «Caadai keceu biyu, narin aburitu biyu! Koko-Cos ude manaqar derkede aju, setkikseniyen kelelen atuqai!» keen jarliq bolba. Okodai-tur Iluke Dekai qoyar-i tusiba. Tolui-tur Jedai, Bala qoyar-i tusiba. Qasar-tur Jebke-i tusiba. Alcidai-tur Caurqai-i tusiba.

дас Кучу, Кокочу, Җунсай, Коркасун дөрвниг түшвв. Җочид Кунан, Муңкеүр, Кете һурвниг түшвв. Чаадайд Карачар, Мүңке, Идокудай һурвниг түшвв!» Бас Чиңгс-каһан үглхләрн: «Чаадай кецү биләә. Нәрн әвртә биләә. Көкә-Чос үд-әрүнд зергд бәәж, седксән келн бәәтхә!» — гиж зәрлг болв. Окодайд Илуке Декай хойриг түшв. Толуйд Җетай Бала хойриг түшв. Касард Җебкег түшв. Алчидайд Чауркайиг түшв.

Отчикина, я придаю ей Кучу, Кокочу, Джунсая и Коркасуна. Джочи придаю Кунана, Мункеура и Кете. Чаадаю придаю Каричара, Мунке и Идокудая». Еще Чингис-каган сказал: «Чаадай был своенравен и чрезмерно горд! Пусть Коко-Чос, утром и днем находясь с ним рядом, служит ему советником!» Окодаю он придал Илуке и Декая, Толую придал Джетая и Бала, Касару придал Джебке, Алчидаю придал Чауркая.

дөө, Хучуу, Хүхэчүү, Жүнсэй, Хоргоһон дүрбэн ноедтой хамта захираг гэжэ тушаанаб. Зочидо гурбан ноедые — Хунан, Мүнхэ, Хэтые, Сагаадайда — Харачаар, Мүнхэ, Эдэгэдэй гурбые тушааха! Чингис-хаан үгүүлбэ: «Сагаадайн хэсүү дошхон зантай хада, Хүхэ-Шуһан үглөө эртэһээ хойшо хажуудань байлсажа, һанаһанаа хэлэжэ, зүбшөөл үгэжэ байг!» Үгэдэйдэ — Элеэ Дэгээ хоерые, Толуйда — Жатай Бала хоерые, Хасарта — Зэбгые, Алчидайда — Шуурганиие тушаажа үгэбэ.

§ 244. Qoanqotadai Munlik-ecike-in kout doloan buleai. Doloano dundadu Kokocu Teb-Tenkeri bulee. Tede doloan Qoanqotan Qasar-i omereju jancijuui. Qasar, doloan Qoandotan-a omereju janciqdaa, keen, Cinkis-qaan-a sokoduesu, Cinkis-qaqan busut-tur kilinlaju aquidunda keleleku bolun, Cinkis-qaqan kilin-duriyen Qasar-i ukulerun: «Amitu-da ulu ilaqdaqu-aca bulee ci! Ker ilaqdaa ci?» keekdeju, Qasar nilbusu aldaat boscu yorciju, Qasar mauilaju, qurban udur ese irebe. Tende Teb-Tenkeri Cinkis-qaan-a ukulerun: «Munke Tenkeri-in jarliq qan jaarit

Коаңкотадай Муңлик эцкин көвүд долан биләә. Долана дундкнь Кокочу Теб-Теңгри биләә. Тер долан Коаңкотан Касариг көмрж, зандҗцокж. Касар «долан Коаңкотанд көмргдж зандгдвв-цокгдвв»,— гиж Чиңгс-каһанд сөгдхлә, Чиңгс-каһан бусд килңнж бәәх дунд келх болад, Чиңгс-каһан килңдән Касарт үглхләрн: «Әмтәд эс диилгдхәс биләч, яһж диилгдвч?» — гихлә, Касар нульмс алдад, босҗ йовж одад, Касар муулж, һурвн өдр эс ирв. Тенд Теб-Теңгри Чиңгс-каһанд үглх-

У Коанкотадай Мунлика-отца было семеро сыновей. Средним был Кокочу Теб-Тенгри. Эти семь Коанкотанов однажды свалили и избили Касара. Когда Касар стал жаловаться Чингис-кагану, преклонив колени, Чингис-каган, разгневанный чем-то посторонним, в сердцах сказал Касару: «Ты же был из тех, кто непобедим! Как же ты поддался?» Тогда Касар, проронив слезу, встал и ушел. Ругая брата, Касар три дня не приходил. Тогда Теб-Тенгри сказал Чингис-кагану: «Вечное Небо, указывая хана, вещает двояко: то говорит,

Хонхотон угай Мунлиг-эсэгэ долоон хүбүүтэй юм. Долоонойнь дунда хүбүүн Хүхэчүү гэжэ нэрэтэй Тэб-Тэнгэри бөө бэлэй. Тэдэ долоон хүбүүд эблэжэ, нэгэтэ Хасарые сохибо. Хасарай зарга барижа ерэхэдэнь, Чингис-хаан ондоо ушараар уурлаһан байжа, хэрэгсээбэгүй. «Хүн амитанда диилдэхэ хүбүүн бэшэ бэлэйш Ягаад сохюулба гээшэбши?» — гэжэ дурагүйгөөр дуугархадань, Хасар нюдэнһөө уһа дуһалуулан гаража ошобо. Ахадаа гомдожо, тэрэ гурбан хоног гэртээ ерэбэгүй. Энэ үедэ Тэб-Тэнгэри Чингис-хаанда ерэжэ: «Мүнхэ тэнгэриин зарлигаар шамайе хаан болохо гэһэн бай-

ukulemu: Nikante Temujin ulus barituqai! keemu. Nikante Qasari keemu. Qasar-i ese nendeesu, medee ukai bi je!» keekdeju, Cinkis-qaqan mun sueni morilaju, Qasari barira oduasu, Kucu Kokocu qoyar Qasari barira otba, keen ekede jaajuu. Eke medeet, sueni boet udaaran caqaan temeen kolju, qarautai terketai sueni-de dulin yorciju, naran urququilua kuruesu, Cinkis-qaqan Qasarun qancut huyaju, maqalai buse ino abcu, uke ino asaqun bukui-tur eke-de kurteju, Cinkis-qaqan keyekcu ekedece emieba. Eke aurlaju kurcu, terkenece baouat, eke oesun Qasarun huyaqsat qancut dalju (tailju) talbiat, maqalai buse ino Qasar-a okcu, eke kilinlaju auriyan darun yadan, jabilan sauju, qoyar kokodiyen qarqaju, qoyar ebuduk dekeun bisariylju ukulerun: «Ujebe yu? Kokoen kokan tano ene bi! Ede qadalun daun, qarbisuan qajaqsat, kui-iyen tasuluqsat! Qasar yekibe? Temujin ene nikan koko mino baraqu bulee. Qaciun, Otciqin qoyaula bolju nikan koko ulu baraqu bulee. Qasar burun, buri kokot mino baraju, ceeji mino aui boltala amurliulju, ceeji aui

ләрн: «Мөңк Теңгрин зәрлг ха зааһад үглнә: негт «Темүҗин улс бәртхә!» — гинә. Негт «Касариг» — гинә. Касариг эс негдхлә, медән уга бәәҗ!» — гихлә, Чиңгс-каһан эн сөөд мөрлҗ, Касариг бәрхәр одхла, Кучу Кокочу хойр «Касариг бәрхәр одв!» — гиҗ экд зааҗ. Эк медәд, сөөни бийд даххларн, цаһан темә көлглҗ, хааһата тергәр сө дүлн йовҗ, нарн урһхд күрхлә, Чиңгс-каһан Касарин ханцд уйҗ, махла, бүсинь авч, үгинь сурҗ бәәхд, экд күртҗ, Чиңгс-каһан геедрҗ-үүмҗ, экәс эмәв. Эк уурлҗ, күрч, тергнәс бууһад, эк эврән Касарин уйсн ханцд тәәлҗ тәвәд, махла, бүсинь Касарт өгч, эк килңнҗ, ууран дарн ядҗ, зәмлн сууҗ, хойр көкдән һарһҗ, хойр өвдг деерән билцрүлҗ, үглхләрн: «Үзвт? Көксн көкнтн эн бәәнә. Эдү һазалн, дахн, хәврһән хазмрмуд, һуян таслмрмуд. Касар яһв? Темүҗин эн нег көким бардг билә. Качиун, Отчикин хойрулн болҗ, нег көк эс бардг билә. Касар болхла, хойр кө-

чтобы Улусом владел Темуджин, то — Касар! Если вы не объединитесь с Касаром, то трудно что-либо предсказать!» Тогда Чингис-каган той же ночью выехал ловить Касара. Об этом узнали Кучу и Кокочу и сообщили матери: «Хан выехал ловить Касара». Услышав об этом, мать той же ночью запрягла в крытую телегу белого верблюда и, проехав ночь напролет, при восходе солнца догнала сыновей. Чингис-каган в это время допрашивал Касара, связав его рукава, сняв его шапку и ремень. Застигнутый в таком положении Чингис-каган смутился и устыдился матери. Мать в гневе сошла с телеги, сама развязала Касару рукава, отдала ему шапку и ремень. Будучи не в силах сдержать гнев, она села калачиком на землю, вынула обе груди и, положив их (сплющенными) на колени, сказала: «Видите? Вот груди, которые вы сосали! Вы, ставшие чужими, гоняясь друг за другом, грызущие друг друга за бока, отрывающие друг другу ляжки! Что сделал Касар? Бывало, Темуджин высасывал одну грудь.

на. Тиихэдээ нэгэн үе Тэмүүжэн уласые бариха, нэгэн үе Хасар засаглаха гэжэ заарин тэнгэри зааба. Хасарые ойлгод гэжэ яба! Хасарай юу бодожо ябаһые таажа мэдээгүй һаа, хожомоо юунш боложо магад!» — гэжэ хэлэбэ. Чингис-хаан тэрэ һүниндөө Хасарые барижа асархаяа гүйлгэбэ. Энээн тухай Хучуу Хүхэчүү хоер Өөлэн-эхэдээ дуулгаба. Өөлэн-эхэ хэндэшье мэдүүлэнгүй сагаан тэмээгээ бүхөөгтэй тэргэдэ хүллэжэ, бүхэли һүниндөө гүйлгөөд, наранай гарахын урда тээ Чингэсэйдээ хүрэбэ. Чингис-хаан Хасарай хансые уяад, малгай бүһыень абажа, мүшхэжэ байба. Чингис-хаан эхээ хараад, сошожо абаба. Өөлэн-эхэ тэргэһээ буугаад, ехэтэ уурлажа, Хасарай хансые тайлаад, малгай бүһыень үгэбэ. Эхэнь уур сухалаа барижа ядан, забилжа һуугаад, хоер хүхээ гаргажа, хоер үбдэг дээрээ табяад: «Энээниие харана гүт? Багадаа хүхэһэн хүхэнтнай энэ байна. Хүйһөө таһа хазагшад, хүнэй ами таһалагшад! Хасар юу хээ, яагаа юм? Тэмүүжэн, энэ нэгэ хүхым хүхэдөө сададаг байгааш. Хачуун Одхон хоер нэгэ хүхым барагшагүй һэн. Хасар хоер хүхэнэйм хооһортор хүхэжэ, сээжым уужам болгогшо бэлэйш. Тэмүүжэн сэсэн ухаагаараа,

bolqaqu bulee. Teuber erdentu Temujin mi-

ким барж, чееҗм у болтл, амрулж, чее-

Качиун и Отчикин вдвоем не могли высосать и одну; Касар же высасывал обе мои

Хасар хүсөөрөө, мэргэнээрээ суурхаа.

no — ceeji erdentu. Qasar mino — qabu kucu erdentu tula, qarbucaju qaruqsan-i qarbuju oroulqu bulee. Oqjatcu qaruqsan-i hontosaju oroulqu bulee. Edoe, daisun kuun-i muqutqaba keeju, Qasar-i ujen yadamui ta!» keeba. Eke-i amurliulun baraju, Cinkis-qaqan ukulerun: «Eke-i qilinlaqdaju, ayun ba ayuba, hicen ba hiceba bi!» keeju: Icuya bida! keeju icuba. Ekede ulu medeulun, ecineun Qasar-un irke ino abcu, Qasar-a minqan dorben jaut irke okba. Eke medeju, tere setkiltur otor dotoleksen yosun teimu. Jalairtai Jebke tende qulajiju Barqujin oroan buruutba.

җим у болhдг билә. Түүгәр эрдмтә Темүҗинминь чееҗ эрдмтә. Касарминь хав-күч эрдмтә төләдән, харвлцҗ hарсиг харвҗ орулдг билә, огзмнҗ hарсиг ондосҗ орулдг билә. «Ода дәәсн күүг муудхвв гиҗ, Касариг үзҗ яднт»? — гив. Экиг амрулн бәәҗ, Чиңгс-кahан үглхләрн: «Экиг килңнхлә, ән чигн әәвв, ичн чигн ичвв!» — гиҗ,— «Хәрйә!» — гиҗ хәрв. Экд әс медүлн, хәрн, Касарин иргинь авч, Касартминһн дөрвн зун ирг өгв. Эк медҗ, тер седклд өтр дөтлсн (өңгрсн) йосн тиим. Җалаиртай Җебке тиигхд холҗҗ, Баркуҗин орнд бурудв.

груди, делая мое дыхание полным и спокойным. Потому-то мой Темуджин стал мудрым, Касар сильным и метким в стрельбе. Того, кто уходил отстреливаясь, он подчинял, стреляя. Того, кто уходил с грубостью, подчинял, стреляя на расстоянии. Сейчас, решив, что он врагов уничтожил, вы не можете видеть Касара?» Успокаивая мать, Чингис-каган сказал: «Когда мать рассердилась, я испугался и устыдился! Поедем домой!» — и уехал. Вернувшись домой, он тайно забрал подданных Касара и вернул только тысячу четыреста человек. Мать, узнав об этом, очень огорчилась и вскоре умерла. Джалаирский Джебке тогда бежал в сторону Баркуджин.

Харбалдаанда гарагшадые
Харбаха мэргэнээрээ
гайхуулдаг,
Харбахаа зүрхэ алдагшадые
Хайрлажа, дурынь буляадаг
Хасарые дайсанаа дарадаг хадань үзэн ядажа ябана гүш? — гэжэ Өэлэнэхэ зэмэлбэ. Эхынгээ халта номгорходо, Чингисхаан хэлэбэ: «Эхынгээ уурлахада,
Айхын ехээр айбаб,
Эшэхын ехээр эшэбэб!»
Чингис-хаан хожомынь эхэдээ мэдүүлэнгүй, далда нюусаар Хасарай эрхые хаhаба. Мэдэлэйнь үрхэтэ айлые буляажа, өөртэнь оройдоол мянга дүрбэн зууе үлөөбэ. Энээниень Өэлэн-эхэ дуулажа, сэдьхэлээ үбдэхөөн, түргөөр хүгшэржэ, наhа бараба. Жалайр угай Зэбгэ Хасарhаа хулжажа, Баргуужан орон ябашаба.

§ 245. Teuno qoina yesun keleten irken Teb-Tenkeri-tur quriju, Cinkis-qaqano kilue-dece oloan Teb-Tenkeri-tur quriqun bolba. Tein quriquitur, Temuke-Otciqino qariyatan irken Teb-Tenkeri-tur otcuui. Otciqin-Noyan oduqsan irke-ben quira Soqor neretu elci-en ilejuui. Teb-Tenkeri Soqor elcide ukulerun: «Otciqin ta jirin elsiten boljuuiui! keeju, Soqor elcin ino asiqiju, yabuqan, emeel

Түүнә хөөн йисн келтн иргн Теб-Теңгрид хурҗ, Чиңгскahана киләс-бахнас олнь Теб-Теңгрид хәрх болв. Тиигҗ хәрхд Темүке-Отчикинә харьят-иргн Теб-Теңгрид одҗ. Отчикин-нойн одсн иргән сурхар Сокор нертә әлчән илгәҗ. Теб-Теңгри Сокор-әлчд үглхләрн: «Отчикин та хойрин әлчтн болҗий?» — гиҗ, Сокор-әлчинь ашгдҗ,

После этого люди девяти языков стали собираться у Теб-Тенгри. Многие стали уходить от коновязи Чингис-кагана к Теб-Тенгри. В это время подданные Темуке-Отчикина ушли к Теб-Тенгри. Отчикин послал к Теб-Тенгри с просьбой вернуть беглых подданных слугу по имени Сокор. Теб-Тенгри сказал Сокору: «Разве я стал слугой у тебя с Отчикином?» Затем он,

Тэрээнhээ хойшо юhэн хэлэтэ иргэн зон Тэб-Тэнгэри бөөгэйдэ сугларжа эхилбэ. Чингис-хаанай сэргэhээ олон албатан Тэб-Тэнгэридэ ошодог болобо. Тэмүүгэ-одхоной харьяата олон үрхэтэ айл тиишэ ябашаба. Тиихэдэнь Одхон албатадым бусаагты гэhэн эрилтэтэйгээр Сохор элшэнээ эльгээбэ. Теэд Тэб-Тэнгэри элшэн Сохорые элдэбээр доромжолоод: «Одхон та хоер одоол таараhан элшэд байнат!»

ino urkeju qariuljuui.
Otciqin Soqor elcin aci-
qiju yabuqan ilekdeju,
manaqarsi Otciqin oe-
sun Teb-Tenkeritur ot-
cu ukulerun: «Soqor el-
ci-en ileesu, asiqiju ya-
buqan ilejuui. Edoe bi
irke-ben quira ireba!»
keekdeju, doloan Qoan-
qotan Otciqin-i endece
tendece qaaju: «Soqor
elcin-iyen ileku cino job
bi?» keeju, bariqu-aca
tusqu-aca kikderun
ayüju, Otciqin-Noyan
ukulerun: «Elci ileku
minoai buruu!» kee-
juui. Doloan Qoanqotan
ukulerun: «Buruu boe-
su, namancilan sokot!»
keeju Teb-Tenkeri-in
qoinaca soketkejuui. Ir-
ke-ben ba ese okteju, Ot-
ciqin manaqarsi erte
Cinkis-qaqan-i bosuai-
uduu-e oroan dotora bu-
kui-tur oroju, uilaat so-
ketcu ukulerun: «Ye-
sun keleten irken Teb-
Tenkeri-tur ciuldaju,
nada qariyatan irke-
ben Teb-Tenkeri-dece
quyüra Soqor neretu
elci ilelue. Soqor elci-
i mino asiqiju yabuqan
emeel urkeju ilekdeju,
bi oesun quyüra odua-
su, doloan Qoanqotan-a
endece tendece qaaju
namancilaulju, Teb-
Tenkeri-in qoinaca so-
ketkeuldĕba!» keeet ui-
laba. Cinkis-qaqan-i
dunqaduai uduu-e, Bor-
te-ujin oroan dotora on-
deiju sauju, koanjile-iy-
en jaqa-bar ebceu-ben

йовhн, эмәлинь
үүргҗ хәрүлҗ. От-
чикин Сокор элч
ашгдулҗ, йовhн
ирхлә, маңhдуртнь
Отчикин эврән Теб-
Теңгрид одҗ үглх-
ләрн: «Сокор элчиг
илгәхлә, ашгдҗ йо-
вhн илгәҗт. Ода би
иргән сурхар ирвв!»
— гихлә, долан Ко-
аңкотан Отчикиниг
эндәс-тендәс хааҗ:
«Сокор элчән ил-
гәснчн зөвби?» —
гиҗ. Бәрхәс, тусхас
чочн әәҗ, Отчикин
нойн үглхләрн: «Элч
илгәсн мини бу-
ру!» — гиҗ. Долан
Коаңкотан үглх-
ләрн: «Буру болх-
ла, намчлн сөгд»,—
гиҗ, Теб-Теңгрин
ардас сөгдүлҗ. Ир-
гән чигн эс авч, От-
чикин маңhдуртнь
эрт Чиңгс-каhаг бо-
сад угад, орн дотр
бәәхд орҗ, ууляд,
сөгдҗ үглхләрн:
«Йисн келтн иргн
Теб-Теңгрид цуглрҗ,
намаг харьят-иргән
Теб-Теңгриhәс сур-
хар Сокор нертә эл-
чән илгәхлә, Сокор
элчим ашгдҗ, йовhн,
эмәл үүргҗ илгәҗ.
Би эврән сурхар
одхла, долан Коаң-
котан эндәс-тендәс
хааҗ, намчлулҗ, Теб-
Теңгрин ардас сөг-
дүлв!» — гиhәд
уульв. Чиңгс-каhаг
дуңhдад угад, Бор-

надрав уши слуге Со-
кору, отправил его до-
мой пешим, привязав
к спине седло. Когда
Сокор, измученный и
оскорбленный, прибыл
пешим домой, Отчикин
назавтра сам отпра-
вился к Теб-Тенгри
и сказал: «Я послал
слугу Сокора, вы над-
рали ему уши и отпра-
вили пешим. Сейчас
я сам прибыл просить
своих подданных!»
Тогда семеро Коанко-
танов окружили Отчи-
кина со всех сторон
и сказали: «Разве пра-
вильно, что ты послал
слугу Сокора?» Испу-
гавшись, что его схва-
тят, что ему достанет-
ся, Отчикин-нойон ска-
зал: «Посылая слугу,
я был неправ!» Семеро
Коанкотанов сказали:
«Если был неправ,
встань на колени и по-
кайся!» — и заставили
его встать на колени
перед стоящим к нему
спиной Теб-Тенгри. Не
получив подданных,
Отчикин назавтра ут-
ром, когда Чингис-ка-
ган еще лежал в посте-
ли, зашел к нему и,
с плачем преклонив
колени, сказал: «Люди
девяти языков собра-
лись у Теб-Тенгри.
Когда я послал к нему
слугу Сокора с просьбой
вернуть моих поддан-
ных, он надрал ему
уши и отправил пе-
шим, привязав седло

гэжэ хэлээд, эмээлынь
үргэлүүлээд, гэртэнь яба-
гаар намнажархиба. Ба-
һуулһан элшэнэйнгээ бу-
сажа ерэхэдэ, дураа гу-
таһан Одхон үглөөдэ-
рынь өөрөө Тэб-Тэнгэри-
дэ ошоод: «Элшэн Сохо-
рыем доромжолжо, эмээ-
лынь үргэлүүлээд, яба-
гаар бусаахадаа, яагаа
гээшэбта? Танда ерэһэн
албатан зониим үгэгты!» —
гэжэ хэлэбэ. Хонхотон
угай долоон хүбүүд тэрэ-
ниие тойрожо: «Элшэн
Сохорые манда эльгээ-
һэнш зүб гү?» — гэжэ
аашалба. Эдэш яажаш
байхадаа болохо гэжэ ай-
һан Одхон ноен: «Элшэ-
нээ эльгээһэн минии бу-
руу!» — гэжэ харюуса-
ба. «Буруу һаа, зэмээ на-
маншалан һүгэдэ!» —
гээд, долоон хонхотон
Одхониие Тэб-Тэнгэриин
арада үбдэг дээрэнь һэхэ-
рүүлбэ. Албатан зонии-
ень үгэбэгүй. Үглөөдэ-
рынь эртэ Одхон Чингис-
хаанай бодоодүй, орон-
доо хэбтэхэдэнь ерэжэ,
уйлганан байжа хэлэбэ:
«Юһэн хэлэтэ иргэн арад
Тэб-Тэнгэридэ суглараа,
минии харьяата үрхэтэ
айлнуудыем бусаа гэжэ
элшэн Сохороо Тэб-Тэн-
гэридэ эльгээгээ һэм. До-
ромжолжо, эмээлынь үр-
гэлүүлээд, ябагаар бу-
саагаа. Би өөрөө ошобоб.
Хонхотоной долоон хү-
бүүд намайе хүреэлээд:
«Зэмээ наманшала!» —
гэжэ Тэб-Тэнгэриин ара-
да үбдэг дээрэм һүгэдүү-

tuitcu, Otciqin-o uilaqu-i ujeju, nilbusu aldaat ukulerun: «Yekikset Qoanqotan tede! Ociken Qasar-i omoreju jancijuku buleai. Edoe basa ene Otciqin-i yekin qoinacaan soketkemui? Yanbar yosun bolumu? Bel ede cikot narat metus deuner-i cino ein oisulaldumui! Unen-ber mona qoina — neule metu beye cino nekus-oduasu, netkel metu ulus cino ken-e medeulkun tede? Tulu(qa) metu beye cino tulbas-oduasu, tüel metu ulus cino ken-e medeulkun tede? Cikot narat metu deuner-i cino ein üsutkun haran, mino qurban-dorben ucuket maoun mandutula mino, yau medeulkun tede? Yekikset Qoanqotan buleai? Tede deuner-iyen teden-e tein kiulju ker ujeju amu ci?»,— keeet, Borteujin nilbusun aldaba. Borte-ujino ene uke-tur Cinkis-qaqan Otciqin-a ukulerun: «Teb-Tenkeri edoe ireku. Cidaquiaca kerba uiletduesu ci mede!» keeba. Teun-tur Otciqin bosuat, nilbusuan arciat qarcu, qurban bokos-i beletcu baiba. Qurumut atala Munlik-ecike doloan koutlueben ireju, doloan buri oroju, Teb-Tenkeri tusurke-in baraun eteet sauqui-lua, Otciqin Teb-Tenkeri-in jaqa ino ba-

те-ужин орн дотр өндәж, сууж, көнжлин захар өвчүhән бүркж, Отчикинә уульсиг үзж, нульмс алдад үглхләрн: «Яhсн Коаңкотамб? Шидр Касариг көмрж, зандсн билә. Ода бас эн Отчикиниг яhад ардасн сөгдүлнә? Ямаран йосн болна? Мел эн зегсн, бура мет дүүнричн иигж өөлүлнә. Үнәр үүнә хөөн некүр мет бийчн нуhс гиhәд одхла, неткл мет улсичн кенд медүлх тедн? Тулh мет бийчн тоңhаж одхла, тоорм мет улсичн кенд медүлхмб тедн? Зегсд, бурас мет дүүнричн иигж өөлүлсн улс мини hурвн-дөрвн үчүкн му үрдүдтм ю медүлхмб тедн? Яhсн Коаңкотан билә? Тер дүүнрән теднд тиигж келhүлж яhж үзж бәәнәч?» — гиhәд, Борте-ужин нульмс алдв. Борте-ужинә эн үгд Чиңгс-каhан Отчикинд үглхләрн: «Теб-Теңгри ода ирх. Чадвас, яhж үүлдхиг чи мед!» — гив. Түүнд Отчикин босад, нульмсан арчад, hарч, hурвн бөкиг белдж бәәв. Күләж бәәтл, Мунлик-эцк долан көвүдләhән иржь, до-

к спине. Когда я сам поехал просить, семеро Коанкотанов окружили меня и заставили встать на колени перед стоящим спиной ко мне Теб-Тенгри!» Когда он закончил и стал плакать, а Чингис-каган еще ничего не успел сказать, Борте-уджин приподнялась с постели, прикрыла грудь краем одеяла и, прослезившись, сказала: «Что это за Коанкотаны? Недавно они Касара свалили и побили. Сейчас вот Отчикина зачем они заставили кланяться в спину? Что за обычай? Постоянно они обижают твоих младших братьев, подобных чакану и прутьям! Действительно, когда тело твое, подобное ткацкому станку, переломится, кому они позволят ведать твоим народом, подобным гуще? Если они так обижают твоих братьев, подобных чакану и прутьям, разве они позволят что-либо ведать моим маленьким деткам? Что это за Коанкотаны такие? Как ты можешь спокойно смотреть на то, что творят с твоими младшими братьями?». Так говорила Борте-уджин, роняя слезы. После этих слов Чингис-каган сказал

лээ!» — гэжэ хэлээд, уйлашаба. Чингис-хаанай дуугархаhаань урид Бүртэ-ужин орон дээрээ hуугаад, хүнжэлэйнгөө захаар сэжэеэ бүтүүлжэ, Одхоной уйлахые хараад, өөрөө уйлганан байжа үгэлбэ: «Тэдэ годоорhон хонхотон! Тээсгэн Хасарые эблэжэ сохео бэлэй, мүнөө Одхонийе баhажа, арадаа үбдэг дээрэнь hэхэрүүлбэ! Ямар тиимэ eho бии юм? Эдэ шэнэhэн, нарhан шэнги жэбжэгэр дүүнэрышни игэжэ доромжолжо байха! Үнэн дээрээ хожом хойно

Нүүлэ мэтэ бэешни

Нүhэр болоод, унахал.

Хэлбэлзэhэн уласшни

Хэнэй мэдэлдэ үгтэхэб?

Тулга мэтэ бэешни

Тунхяагүйдэн унахал.

Хэлтыд гэhэн уласшни

Хэнэй мэдэлдэ үгтэхэб?

Шэнэhэн, нарhан мэтэ дүүнэрышни үгы хэхэеэ hанажа байhан зон минии гурба-дүрбэн жаахан үхибүүдые юу ехэ болгуулхаб? Яажа байhан хонхотон гээшэб! Дүүнэрыешни игэжэ баhажа байхадань, яажа hанаа амар hуунаш? Бүртэ-ужинай хэлэhэнэй hүүлээр Чингис-хаан Одхондоо үгүүлбэ: «Тэб-Тэнгэри ерэхэ. Тэрээние яахахээхэеэ өөрөө мэдээрэй!» Тиигэжэ хэлэхэдэнь, Одхон hуурнhaa бодожо, нелбоhoeo аршаад, газаашаа гаража, гурбан бүхэнүүдые бэлдэбэ. Удангүй Мунлиг-эсэгэ до-

riju: «Ociken udur na-
ma-i namancilan bulee

Отчикину: «Теб-Тенгри сейчас придет. Если сумеешь, действуй!» Тогда Отчикин встал, вытер слезы, вышел из юрты и, приготовив трех силачей, стал ждать. Тем временем прибыл Мунлик-отец с семью сыновьями, которые всемером вошли в дом. Когда Теб-Тенгри сел справа от Большой Винницы, Отчикин, схватив Теб-Тенгри за ворот, сказал: «Вчера ты заставил меня встать на колени. Испытаем-ка

лоон хүбүүдээрээ ерэжэ, гэртэ оробо. Тэб-Тэнгэриин гуламтын баруун тээ һуухада, Одхон захаһаань барижа: «Һая на-

ci. Sorilduya!» keeju, jaqa ino bariju, euden juk ireba. Teb-Tenkeri Otciqino eserku jaqa bariju barilduba. Teb-Tenkeri-in maqalai, barilduqui-tur, qolu(m)ta teriun-e unaba. Munlik-ecike maqalai ino abcu hunoscu eburturiyen talbiba. Cinkis-qaqan ukulerun: «Qarcu boko kucu temeceldutkun!» keeba. Otciqin Teb-Tenkeri-i circu qarurun, eude bosoqa jaura, urida beleduksen qurban bokos eserku Teb-Tenkeri-i bariat circu qarcu, niruu ino ququlju, jaoun etekedun terkedun ujuur-e oorcu; Otciqin oroju ukulerun: «Teb-Tenkeri nama-i namancilan bulee. Sorilduya keeesu, ulu bolun arqalaju kebtemu. Caqtu nokor ajuu!» Keeesu, Munlik-ecike uqaju, nilbusu aldaat ukulerun: «Dair Etuken-i danlasun-o tedui bukui-ece, dalai muren-i Qoroqon-o tedui bukui-ece nokoceba bi!» keekui-lue jirqoan Qoanqotan kout ino euden bosoju, qolumta toorin baiju, qancudiyan simaliqaqdarun, Cinkis-qaqan, kerelju siqaqdaju: «Jaila, qaruya!» keeet qarqu-lua, Cinkis-qaan-i horcin qorcin turqaut toorin baiba. Teb-Tenkeri-i terkedun ujuur-e niruu ququlju ooruqsan-i Cinkis-qa-

лан бүрн орҗ, Теб-Теңгри Дусрhин барун бийд суухла, Отчикин Теб-Теңгрин захинь бәрҗ: «Өцкүлдүр намаг намчлулсн биләч. Сөрлдйә!» — гиҗ, захинь бәрҗ, үүдн тал ирв. Теб-Теңгри Отчикинә зах әсргү бәрҗ, бәрлдв. Бәрлдхд Теб-Теңгрин махла hулмтын өмн унв. Мунлик-эцк махлаhинь авч, үнсҗ, (үнрҗ) өвртән дүрв. Чиңгс-каhан үглхләрн: «Һарч бөк-күч темцлдтн!» — гив. Отчикин Теб-Теңгриг чирҗ hарх-ла, үүдн-босха зуур урд белдсн hурвн бөк Теб-Теңгриг бәрәд, чирҗ hарч, нурhинь хуhлҗ, зүн бийдк тергдин үзүрт оркҗ. Отчикин орҗ үглхләрн: «Теб-Теңгри намаг намчлулсн биләә. Сөрлдйә, гихлә, эс боли, арhлҗ кевтнә. Цагта нөкр бәәҗ!» — гихлә, Мунлик-эцк ухалҗ, нульмс алдад, үглх-ләрн: «Делкә Этүкен-hазриг довун дүңгә бәәхәс, дала-мөриг hорьк дүңгә бәәхәс нөгцләв!» — гихлә, зурhан Коаңкотан көвүдинь үүднд босҗ, hулмт төгәлн бәәҗ, ханцдан шамллдхла, Чиңгс-каhан керәлгдҗ, шахгдҗ:

друг друга!» — и потащил его к двери. Теб-Тенгри тоже схватил Отчикина за ворот и стал бороться. Во время борьбы шапка Теб-Тенгри упала перед очагом. Мунлик-отец подобрал шапку, поцеловал и засунул за пазуху. Чингис-каган сказал: «Идите бороться на улицу!» Когда Отчикин вытащил Теб-Тенгри на улицу, три силача, приготовленные заранее, схватили Теб-Тенгри, оттащили и, переломив хребет, бросили слева у края стоящих телег. Отчикин вошел и сказал: «Теб-Тенгри ставил меня на колени. Когда мы боролись, он не смог устоять и сейчас лежит, притворяясь. Он оказался товарищем на час!» После этих слов Мунлик-отец все понял и, прослезившись, сказал: «Ведь я служил с тех пор, когда мать-земля была подобна кочке, когда полноводная река была подобна ручью!» После этих слов шесть его сыновей встали у двери и вокруг очага, засучивая рукава. Чингис-каган, окруженный и зажатый, сказал: «Расступитесь, выйдем!» Когда Чингис-каган вышел, его окружили стрелки и туркауты.

майе зэмээ наманшала гээ бэлэйш. Барилдая! — гээд үүдэн тээшээ шэрэбэ, Тэб-Тэнгэри мүн Одхондо эсэргүүсэн, захаhаа барижа носолдобо. Тэб-Тэнгэриин малгай гүламта дээрэ унаба. Мунлиг-эсэгэ малгайень абажа үнэсөөд, эбэртэлжэрхибэ. «Бүхэшүүл, газаа гаража, хүсээ үзэлсэгты!» — гэжэ Чингис-хаан хэлэбэ. Одхон Тэб-Тэнгэриие шэрэжэ гаргахадань, үүдэнэй саана урид бэлдэгдэhэн гурбан бүхэ Тэб-Тэнгэриие шүүрэн абаашаад, нюргынь хухалжа, зүүн тээ байhан тэргын хажууда хаяжархиба. Одхон гэртэ орожо: «Тэб-Тэнгэри намайе үбдэг дээрэм hэхэрүүлээ hэн. Мүнөө барилдая гэхэдэ, барилдажа үгэнгүй хэбтэнэ. Саг зуурын нүхэр байна!» — гэжэ хэлэбэ. Мунлиг-эсэгэ ойлгожо, нюдэнhөө уhа дуhаан хэлэбэ: «Манай танда хэhэн туhа

Дайр ехэ газарай
Хайр шулуун шэнги юм,
Уhан далайда шудхардаг
Олон горхон шэнги юм!»

Иигэжэ хэлэхэдэнь, хонхотоной зургаан хүбүүд hуурихаа бодожо, гуламта тойрон байгаад, хамсыгаа шуужа, Чингис-хаанда халдаха гэхэдэнь: «Харгыhаам зайлагты!» — гэжэ тэрэ хашхараад, газаашаа гарахадань, оршон байhан hаадагта харуулшад хажуудань гүйлдэжэ ерэбэ. Тэб-Тэнгэ-

qan ujeju qoituul-aca nikan boro qosiliq abciraulju, Teb-Tenkeri-in deere ino talbiulju: «Kolke oroulutqun, nouya!» keeju, tendece nouuba.

«Зәәл, һарйа!» — гиһәд һархла, Чиңгс-каһаниг бүслн хорчин, туркауд төгәлн бәәв. Теб-Теңгриг тергдин үзүрт, нурһинь хуһлҗ орксиг Чиңгс-каһан үзҗ, хотнас нег бор җолм авч ирүлҗ, Теб-Теңгрин деернь тәвүлҗ: «Көлг орултн, нүүйә!» — гиҗ, тендәс нүүв.

Увидев Теб-Тенгри с переломанным хребтом, Чингис-каган приказал принести со двора серую юрту и поставить ее над Теб-Тенгри. «Готовьте подводу, откочуем!» — сказал он и откочевал оттуда.

риин нюргаа хухалуулаад, тэргын хажууда хэбтэхые хаража, Чингис-хаан хойтуулһаа нэгэ боро майхан асаруулжа, Тэб-Тэнгэри дээрэ табюулба. «Моридоо хүллэгты!» — гээд нүүжэ ябашаба.

§ 246. Teb-i talbiqsan qosiliqun eruke tul(k)iju, euden daruju hara saqiuluasu, qutuar sueni, udur sira-da, ker-un eruke neeju beye selte qarcuu. Bolqaasu maqat Teb ino tende bolqaqdaba. Cinkis-qaqan ukulerun: «Teb-Tenkeri deunertur mino qar kol kurkeksen-o tula, deuner-un mino jaura oro ukai ulququ (jinkuku — yenkeku)-in tula Tenkeri-de ese taalaqdaju, ami-yan beye selte abcu otba je!» keeba. Cinkis-qaqan Munlik-ecike-i tende dunqadurun: «Kouduen aburi ulu itqan, denkecen setkikun bolun, Teb-Tenkeri-in teriun-tur kurba ta! Tano teimu aburi uqaqsan boesu, Jamuqa, Altan, Qucar tan-o bolqaqdaqun buleai ta!» keeju, Munlik-ecike-i dunqatcu, dunqadun baraju, jici: «Manaqaru ukuleksen-i udeji hudaruasu; ude-in ukuleksen-i manaqar

Тебд тәвсн җолмин өрк тулҗ, үүдинь дарҗ, күүһәр сәкүлхлә, һурвдгч сөөд, өдр шарлхд герин өрк нееҗ, бийнь бүклдән һарч. Болһахла, маһд тернь Теб бәәҗ. Чиңгс-каһан үглхләрн: «Теб-Теңгри дүүнртм һар-көл күргснәс көлтә, дүүнринм зуур-дунд орм уга үлдснәс көлтә Теңгрт эс таасгдҗ, әмән-бийән селт авч одҗ!» — гив. Чиңгс-каһан Муңлик-эцкт тенд дуңһдхларн: «Көвүдин әвр эс хөрн, деңцн седкх болн, Теб-Теңгрин толһад күрвт. Таниг тиим әвр ухалсн болхла, Җамука, Алтан, Кучарла әдл болһгдх биләт!» — гиҗ, Муңлик-эцкиг дуңһдҗ, дуңһдн барҗ, дарунь: «Өрүһәр үглсиг үдлә удрхла, үдлә үглсиг өрүһәр удрхла, маһд уга кегдснь эн. Урдк

У юрты Теб-Тенгри закрыли дымник, придавили дверь и поставили охрану. После третьей ночи на рассвете, раскрыв дымник юрты, тело вознеслось целиком. Присмотревшись, поняли, что это был Теб. Чингис-каган сказал: «За то, что Теб-Тенгри поднял руку на моих братьев, из-за того, что ему не осталось места среди них, Небо разгневалось и призвало его душу вместе с телом!» Мунлику-отцу Чингис-каган сказал: «Вы не сдерживали нрав своих сыновей, желая сравниться со мной, Вы поплатились головой Теб-Тенгри! Если бы Вы задумали такое, с Вами поступили бы так же, как с Джамукой, Алтаном и Кучаром!» Выговаривая Мунлику-отцу, он затем сказал: «Кто сказанное утром нарушит в обед, а сказанное

Тэб-Тэнгэри дээрэ табиһан асарай үрхэ хааража, үүдыень тулаад, харуул табиба. Гурбадахи һүниин үнгэржэ, үүр сайжа байхада, асарай үрхэ нээгдэжэ, Тэб-Тэнгэриин бэе хөөрэжэ, тэнгэридэ гарашаба. Асарта орожо харахадань, Тэб-Тэнгэриин бэе байбагүй. Чингис-хаан үгүүлбэ: «Тэб-Тэнгэриин дүүнэртэмни гар хүл хүрэһэн хадань, дүүнэрэйм хоорондо орожо, хардалга гүрдэлгэ хэдэг байһан хадань, тэнгэри шоо үзэжэ, һүнэһынь абаашахаһаа гадна бэеынь абаашалсаба гээшэ». Чингис-хаан Мунлиг-эсэгэдэ сухалтай гашай табиба: «Хүбүүдэйнгээ муу зангые заһажа шадаагүйш. Тиимэһээ тэдэшни минии хүбүүдээр адли болохомнай гэжэ аашалаад, Тэб-Тэнгэриингээ тархи эдибэ гээшэ! Танай иимэ муу

hudaruasu, hicele maqa keekdeku-ele! Urida uke baraqdalua. Je, teli!» keen soyürqaju jici jaliraba: «Alus aburiyan tataqsan boesu, Munlik-ecike-in uruq-tur ken denkecekun buleai!» keeba. Teb-Tenkeri ukai bolqaat, Qoanqotan cirai jibturajuui je.

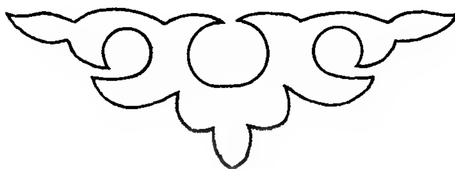
үг баргдхла, ашнь тер!» — гиж, сойрхж, дарунь тәәлрв. «Алс әврән татсн болхла, Муңлик-эцкин ургта кен деңцх билә?» — гив. Теб-Теңгри уга болад, Коанкотана чирә зәв тарж.

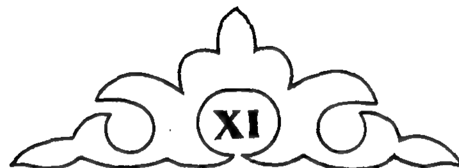
в обед нарушит утром, тот должен исчезнуть! Вот результат того, что нарушено слово!» Затем он смилостивился и сказал: «Если бы сдерживали свою гордость, кто бы мог сравниться с родом Мунлика-отца?». Когда Теб-Тенгри не стало, Коанкотаны потеряли лицо и право.

зан гаргахые мэдэһэн һаа, үнихэнэй Жамууха, Алтан, Хучар мэтээр үгы хэхэ байгааб!» Иигэжэ хэлээд, Чингис-хаан Мунлиг-эсэгые буруушаан үгүүлбэ:

Үглөөгүүр хэлэһэнээ
Үдэшэ хубилгадаг зан,
Үдэшэ хэлэһэнээ
Үглөөгүүр хубилгадаг зан

гутамшаг, эшхэбтэр! Урид хэлсэһэнээ һанажа, сахижа ябахада һайн!» Чингис-хаан уушхаржа, иигэжэ үгүүлбэ: «Ехээрхүү зангаа орхид гээ һаань, Мунлиг-эсэгын угсаатантай ямар уг тэнсэлдэхэ бэлэй!» Тэб-Тэнгэриин үгы болоходо, хонхотон номгорбо.

§ 247. Teuno qoina Cinkis-qaqan Qonin jil Qitat-irken-tur morilaba. Fu-jou-i abcu Huneken daba-ar dabaju, Süan-de-fu-i abcu, Jebe Kuikunek-Baatur qoyar-i manlai ileba. Cabciyal kurcu, Cabciyal dabaan-i bekilekdeju, tende Jebe ukulerun: «Ani uduju kodolkeju ireulun tende soriya!» keeju qariba. Qariqdaju Qitad-un ceriut nekeya! keen jolke aula butetele nekeju aisi, Süandefu-in qosiun-a kurcu, Jebe qoinaqsi hurban tataju dobtulju sundurcu aisuqun dain-i daruba. Cinkis-qaqan qol cerik darucaju, Qitad-i kodolkeju, Qara-Qitadun, Jurcedun Juino erekun omoqun ceriudi daruju, Cabciyal-a kurtele hunjiu baitala qiduju, Cabciyalun qaalqa Jebe abcu dabaat, buliju dabaju, Cinkis-qaqan Sira-dektur baouba. Jundu-i eereju qotot-qotot balaqattur ceriut ileju eereulba. Jebe-i Duncan balaqasun eereulun ileba. Duncan balaqasun-tur

Түүнә хөөн Чиңгс-каһан Хөн җил (1211) Китад иргн тал мөрлв. Фудҗоуг авч, Хүнекен даваһар давҗ, Суандефуг авч, Җебе, Күйкүнек-Баатр хойриг маңна илгәв. Чабчиял-давад бөклгдҗ, тенд Җебе үглхләрн: «Эдниг үдшүлҗ, көдлгҗ ирүлн, тенд сөрйә!» — гиҗ хәрв. Хәрхләнь, Китадын цергүд, «некйә» гиҗ, Җөлке уул бүттл, некҗ аашҗ, Суандефуһин хошунд күрч, Җебе хооран урвн татҗ довтлҗ, сунҗ аашсн дәәг дарв. Чиңгс-каһан һол церг дарһлҗ, Китадыг көдлгҗ, Кара-Китадын, Җурчедын, Җуйна эркин-омгин цергүд дарҗ, Чабчиялд күртл унҗу-цувлдҗ бәәтл, кудҗ, Чабчиялын хаалһ Җебе авч. Давас булаҗ давҗ, Чиңгс-каһан Шира-теегт буув, Җундуг ээрч, хотд, болһсдт цергүд илгәҗ зәрүлв, Җебег Дуңчан балһс

После этого Чингис-каган в год Овцы (1211) выступил на Китадов. Захватив Фуджоу, пройдя через перевал Хунекен, овладев городом Суандефу, он послал авангардом Джебе и Куйкунек-Баатура. Добравшись до перевала Чабчиял, встретив сильный отпор, Джебе сказал: «Давайте их выманим и затем ударим в лоб!» — и двинулся назад. Увидев это, войска Китадов решили преследовать и, покрыв собой гору Джолке, бросились в погоню. Джебе, доведя преследователей до района Суандефу, вдруг развернулся и подавил растянувшихся цепочкой врагов. Чингис-каган, командуя войсками Центра, опрокинул Китадов и подавил лучшие войска Кара-Китадов, Джурчедов и Джуйн. Уничтожая их до Чабчияла, Джебе захватил крепости Чабчияла. Перейдя Чабчиял, захватив все перевалы, Чингис-ка-

Тэрэнэй һүүлээр хонин жэлдэ (1211) Чингис-хаан Хитад уласда добтолбо. Фу-чжоуе дайлан абаад, Үнэгэн дабаа дабажа, Суан-дэ-фуе эзэлжэ, Зэбэ Гүйгэнэг-баатар хоерые сэрэгтэйнь түрүүн ябуулба. Тэдэнэр Чабчиял дабаан хүрэжэ, тэндэ һайн бэхилэлгэтэй байхадань, Зэбэ хэлэбэ: «Гэдэргээ сухарижа, тэдэниие талада гаргаад, бута сохие!» Сухарихадань, хитад сэрэг тэдэниие Зүлхэ уула хүрэтэр намнаба. Суан-дэ-фугай хушуун хүрэжэ, Зэбэ гэнтэ эрьежэ, хитадуудта добтолжо, айжа һандарһан дайсаниие үй бута сохибо. Чингис-хаан гол сэрэгээ ударидан, хитадтай шанга тулалдаа хэжэ, харахитадай, жүрчидэй, жүенэй эрхим сэрэгые даража, Чабияал хүрэтэр дайсанаа үй түмөөрнь хюдаба. Зэбын Чабчияалай хаалгые дайлан абажа, дабаа дабахадань, Чингис-хаан Шара-Дэг гэжэ талада тогтоод, Жүндүү (Бээжэн) болон бэшэ хото балгасуудые ээрэхыень сэрэгээ эльгээбэ. Зэбые Дун-чан (зүүн ниислэл

kurcu eereju, abun yadaju qariju jirqoan qonoq qajar-a kurcu, kenetkeju jici qarin tataat, qar kotoltan sueni dulikeju, kenet bukuitur kurcu, Duncan balaqasu abuai.

ээрүлн илгэв. Дуңчан балһснд күрч, ээрҗ, авн ядҗ, хәрҗ, зурһан хонг һазрт күрч, генткн дарунь хәрү татад, һар көтлһтәһәр сө дүлҗ, санамр бәәхт күрч, Дуңчан балһс авв.

ган остановился в степи Шира-тег, послал войска для осады Джунду, селений и городов. Джебе он направил на осаду Дунгчанга. Тот, достигнув города, но не сумев взять его, возвратился на расстояние шестидневного пути, затем неожиданно развернулся, пошел скорым маршем, меняя заводных коней, и захватил город Дунгчанг, пребывавший в беспечности.

Дун-цзин) хото ээзлхыень эльгээбэ. Дун-чан балгаста хүреэд, зэрэжэ, дайлан абажа ядаад, гэдэргээ зургаан хоногшын газарта бусаад, һөөргөө эрьежэ, халаанайнгаа моридоор түргэн гүйлгэлдэн, гэнтэ добтолжо, Дун-чан балгасые дайлан абаба.

§ 248. Jebe Duncan balqasun-i abcu qariju ireju, Cinkis-qaqan tur neileba. Djundu-i eerekderun, Altan-qano Yeke Noyan Vanqin-cinsan Altan-qana duretqarun: «Tenkeri Qajarun jayaan caq, Yeke Oro yeutkekui caq-un kurba? Monqol masi kucuteye ireju, bidano erekun omoqun Qara-Qitadun Jurcedun, Juino erkit ceriudi bureltele qidujuui. Itekeltu Cabciyal-i ber buliju abcuui. Edoe bida basa ceriut jasaju qarqaasu, basa Monqol-a daruqdaasu qalaar balaqat balaqat-duriyan butaraqun tede. Jici bidan-a qurauluasu ulu bolun, bidan-tur daisun bolju, ulu nokocekun tede. Altan-qan soyürqaasu Monqolun qan-tur edoettur elsen eyetuye! Eyetur oroju Monqoli icuasu, isuqaqsan-o qoina

Җебе Дуңчан балһсиг авч, хәрҗ ирҗ, Чиңгс-каһанд ниилв. Җундуг ээргдхлә, Алтан хаана Ик нойн Ваңкиң-чиңсаң Алтан-хаанд дурдхларн: «Теңгр-һазрин заян-цаг Ик Орн кемтрх цагт күрв. Моңһл маш күчтә ирҗ, мана эркн-омгин Кара-Китадын, Җурчедин, Җуйина эрктә цергүдиг бүрлдтл, кудҗ. Итклтә Чабчиялиг чигн булаҗ авч. Ода бидн бас цергүд засҗ, һарһхла, бас Моңһлд даргдхла, һалар балһсд-балһсдан бутрахувидн теднд. Хөөнь мадниг хурахла, эс болн, маднд дәәсн болҗ, эс нөкцх тедн. Алтан-хан сойрххла, Моңһлын хаанла ода деерән элгсн эвцйә. Эвд

Захватив город Дунгчанг, Джебе вернулся и соединился с Чингис-каганом. При осаде Джунду Великий нойон Алтан-хана Ванкинг-чингсанг обратился к Алтан-хану: «Время, предопределенное Небом и Землей, время крушения Великой Державы пришло. Монголы прибыли очень мощными и уничтожили, (не оставив следа), лучшие наши войска Кара-Китадов, Джурчедов и Джуйин, верный наш Чабчиял тоже отобрали. Если мы соберем войска и снова потерпим поражение, то огнем развеются наши города. Когда затем мы пожелаем их собрать, они не подчинятся, станут нашими врагами и уже не помогут нам. Если Алтан-хан соблаговолит,

Зэбэ Дун-чан хотые абаад, һөөргөө бусажа, Чингис-хаантаяа нэгэдэбэ. Жүндүү хотые зэрээд байхадань, Алатан-хаанай ехэ ноен Вангин-Чинсян хаандаа дурадхаба: «Тэнгэри газар хоерһоо заяатай ехэ оронoймнай унаха саг ерэбэ гү? Монгол маша ехэ хүсэтэйгээр ерээд харахитад, жүргэд, жүен иргэнэй сэрэгүүдые бултынь алажа дууһажа байна. Найдаһан Чабчиялыемнай буляан абаа. Шэнэ сэрэг эсэргүү гаргаа һаамнай, монголшуудта бута сохюулжа, бутаран һандаржа, балгас балгасдаа таража ябашаха, дахин суглуулжа шадахагүйбди. Эсэргүүсээ һаамнай, монголшууд эбэй хэлсээ хэхээ болишохо. Тиимэһээ мүнөө элшэдээ эльгээжэ эбэй хэлсээ дурадхая. Монголшуудай эбэй хэлсээ баталаад, бусахадань, бидэ тэдэнээр

basa busu setkil bida tende eyetuldut je. Monqolun ba ere aqta qajar heusieju kolcirkemui, keekdemui. Qana ino oki okuya, altanmunkun aurasut-et cerik kuun-e kundute qarqaju okuya! Ene eye-tur mano oroqu uluu-i ker medeku?» Keen duratqaasu, Altan-qan Vanqin-cinsanun ene uke jobsieju: Ein boet boltuqai! keen elsen, Cinkis-qaqan-a Kunju neretai oki qarqaju, altan-munqun aurasun et tabar cerikun kuune kucune medeulun daaqui-aca Jundu-aca qarqaju, Cinkis-qaqan-tur Vanqin-cinsan kurkeju ileba. Elsen ilekdeju, Cinkis-qaqan eye-tur ano oroju qotat qotat-tur eeret baouqsat ceriudi qariulju icuba. Vanqincinsan Mojou-Fujou neretu qosiun-a kurtele Cinkis-qaqan-i hudeju qariba. Aursun-et bidano ceriut daaqui-aca aciju kibuudiyar aciaban tataju yabuba.

орж, «Моңһлыг хәрхлә, хәрснә хөөн бас оңдан седкл бидн тиигхд эвцүлхүвидн. Моңһлын чигн эр, агт һазр гемшәж, көлрхнә»,— гилднә. Хаанднь ок өгйә, алтн-мөңг, әәрсн эд церг күүнд күндтә һарһж өгйә. Эн эвдмидн орх угаг яһж медхв? — гиж дурдхла, Алтан-хан Ваңкиң-чиңсаңгин эн үг зөвшәж: «Иим чигн болтха!» — гиж әлгсн, Чиңгскаһанд Кунжу нертә ок һарһж, алтмөңг, әәрсн эд, тавр цергин күүнд күчинь медүлн, даахарнь Җундуһас һарһж, Чиңгс-каһанд Ваңкиң-чиңсаң күргж ирв. Әлгсн ирхлә, Чиңгс-каһан эвднь орж, хотдхотдт әәрәд буусн цергүдиг хәрүлж одв. Ваңкиң-чиңсаң Можоу-Фужоу нертә хошунд күртл Чиңгс-каһаг үдшәж хәрв. Әәрсн эд[66] мана цергүд даахарн ачж, кил-уя угад, эдәр ацаһан татж йовв.

давайте пока помиримся с Монгольским ханом! Когда Монголы, согласившись на мир, удалятся домой, тогда сможем думать несколько иначе. Говорят, их мужчины и кони, непривычные к нашей земле, очень потеют. Давайте отдадим хану принцессу, золотом, серебром и тканной материей одарим войска и с почетом проводим! Только неизвестно, пойдут ли они на такой мир?» Алтан-хан согласился с предложением Ванкинг-чингсанга: «Пусть так и будет!» В знак мира послали Чингис-кагану деву, по имени Кунджу, золота, серебра, тканей и товаров столько, сколько воины могли увезти. Когда Ванкинг-чингсанг прибыл с миром и дарами, Чингис-каган согласился, снял осаду с городов и поселений и увел войска домой. Ванкинг-чингсанг, проводив Чингис-кагана до селения Моджоу-Фуджоу, возвратился домой. Наши воины получили столько товаров, что еле могли увезти и, когда не было оглобли, тянули даже материей свою поклажу.

ондоогоор хөөрэлдэхэбди. Тиихэдэ манай эндэхи халуунда Монголой сэрэг, морид ядалсана гэлсэнэ. Монголой хаанда хүүхэнээ үгэхэбди, ноед болон сэрэгшэдтэнь алта, мүнгэ, бүд, эд бараагаа зоргоорнь гаргажа үгэхэбди. Манай дурадхаһан эбэй хэлсээе хэр абагша ааб?» Ванги-Чинсянай үгые Алтан-хаан зүбшөөжэ: «Тиимэ болог!» — гэбэ. Алтан-хаан эбэй хэлсээ хэхэ элшэнээр Вангин-Чинсянние томилжо, Чингисхаанда Гүнжүү гэжэ дангиные, сэрэг сууртань даашагүй ехэ алта, мүн эд бүд Жүндүүһээ эльгээбэ. Вангин-Чинсян Чингис-хаантай бараалхажа, эбэй хэлсээ баталба. Чингис-хаан Хитад оронтой дуратайгаар эблэржэ, олон хото балгасуудыень дайлангүй, сэрэгээрээ гэдэргээ бусаба. Вангин-Чинсян Чингис-хаанийе Можоу-Фучжоу гэдэг хушуун хүрэтэр үдэшэбэ. Чингис-хаанай сэрэг бэлэг моридтоо даахыса ганзагалжа, эд бараагаа хоргы торгоор уяад мордобо.

§ 249. Tere morilaq-

Тер мөрлсәрн Ка-

Тогда же был продо-

Тэрэ мордоһоор Чин-

saar Qasin-irken-tur yorciba. Joriju kuruasu, Qasin-irkeno Burqan elsen: Baraun qar cino bolju, kucu oksu keen, Caqa neretai oki Cinkis-qaan-a qarqaju okba. Basa Burqan ukulerun: «Cinkis-qaano nere aldar sonoscu ayüju alaai ba. Edoe Sulder-tu Beye Cino kurcu irekdeju, Sulder-ece ayüba. Ayüju, ba, Tanqut-irken, baraun qar Cino bolju kucu oksu!» keeba. «Kucu okurun, nunji nuntuqtan, noduksen balqasutan bi je. Nokoceju, qurdun aya ayalaqui-tur, qurca bulqa bulqalduqui-tur, qurdun aya-tur kuyicen je yadamui je, qurca bulqa-tur bulqaldun je yadamui je ba! Cinkis-qaan-a, soyürqaasu, ba Tanu-irken undur deresun nemurete oskeju oloan temeet qarqaju qa bolqaju oksu! Ormeke nekeju, aurasun bolkaju oksu! Oorqu sibaoun surqaju quraulju saidi ino kurkeulun asuqai!» keen ocibo. Ukuleju uke-duriyen kurun, Tanut irken-eceen temeet qubciju, taoun yadatala abciraju okba.

шин иргнд одв. Зөрҗ күрхлә, Кашин-иргнә Буркан элгсн: «Барун һарчн болҗ, күч өгсүв!» — гиҗ, Чака нертә ок Чиңгс-хаанд һарһҗ өгв. Бас Буркан үглхләрн: «Чиңгс-хаана алдр нер соңсҗ, әәҗ бәәләв. Ода Сүлдтә бийичн күрч ирхлә, Сүлдәсчн әәвв. Әәҗ, мадн, Таңкут иргн, барун һарчн болҗ, күч өгсвидн!» — гив. «Күч өгхләрн, нүүдго нутгта, нүдсн балһсдта болҗ, нөкцҗ, хурдн ая аялхд, хурц булхаг булхаглхд хурдн аянд гүүлцҗ яднавидн, хурц булхагд булхаглҗ яднавидн. Чиңгс-хааг сойрхла, мадн, Таңкут иргн өндр дерснә немрт өскҗ, олн темәд һарһҗ, ка болһҗ өгсвидн. Өрмг некҗ, әәрсн эд болһҗ, өгсвидн. Үүрх шову сурһҗ, хураҗ, сәәдинь күргүлн бәәсүвидн!» — гиҗ келүлҗ. Үглҗ, үгдән күрн, Таңкут иргнәсн темәд гүвчҗ, тоолҗ, ядтл, авч ирҗ өгв.

лжен поход на племя Кашин. Когда достигли Кашина, их владыка Буркан явился с миром, говоря: «Будучи твоей правой рукой, отдам свою силу!» — и выдал Чингис-кагану дочь по имени Чака. Еще Буркан сказал: «Я боялся, заслышав славное имя Чингис-кагана. Сейчас, когда ты прибыл сам, я устрашился твоей мощи. В страхе мы, Тангутский народ, готовы стать твоей правой рукой и отдать свои силы. Отдавая силы, владея оседлыми городами, не можем ходить с вами в стремительные походы, участвовать в острых схватках! Если Чингис-каган соблаговолит, мы, Тангутский народ, отдадим вам служить множество верблюдов, вскормленных под сенью высоких дересунов! Наткем шерстяных и других тканей и вам отдадим! Обучим ловчих птиц, соберем самых лучших из них и вам отдадим!» Затем, выполняя свое обещание, он собрал у Тангутского народа верблюдов и привел их в несметном количестве.

гис-хаан Хашин иргэндэ (Си-ся) хүрэбэ. Хашин иргэнэй Бурхан элшэн: «Баруун гаршни боложо, хүсыш нэмээһүү!» — гээд Чаха гэжэ нэрэтэй гоохониие Чингис-хаанда бэлэглэбэ. Тиигээд Бурхан-хаан үгүүлбэ: «Чингис-хаанай нэрэ алдарые дуулаад, айдаг байгаабди. Мүнөө һүлдэтэ бэеэрээ хүрэжэ ерэхэдэш, айжа байнабди. Тангад иргэн шинии баруун гар боложо, хүсөө үгэхөөр бэлэн! Хүсөө хайшан гээд үгэлтэйб?

Нүүжэ ябадаггүй нютагтан,
Няаһан шабар гертэн

гээшэбди. Нүхэсэхэдөө,

Хурдан моридой дабшаанда,
Хурса жадын хадхаанда,
Хүйхэр түргэн добтолгодо
Хүсэжэ ядаха байнабди.
Хурса илдын байлдаанда
Хүрэжэ ядаха байнабди!

Чингис-хаан, хэшээжэ хайрла, бидэ, тангад иргэн

Талын дэрһэн соо үдэһэн
Тэмээ олые үгэхэбди.
Янзын бүд нэхэжэ,
Яар ябта эльгээхэбди.
Ангууша шубууды һургажа,
Ашата хаандаа үгэхэбди!»

Бурхан-хаан үгэдөө хүрэжэ, тоогүй олон тэмээ тангад иргэнһээ асаржа үгэбэ.

§ 250. Cinkis-qaqan tere morilaqsan-tur Qitat-irken-o Altan-qaani elseulju, oloan aursun

Чиңгс-каһан тер мөрлснд Китад-иргнә Алтан-хааг элгсүлҗ, олн әәрсн эд

Во время этого похода Чингис-каган, подчинив Китадского Алтан-хана, взял мно-

Чингис-хаан тэрэ добтолгодоо Хитадай Ахатай гэжэ нэрэтэй Алтан-хаанние мэдэлдээ оруул-

abcu, Qasin-irkeno Burqan-ni elseulju, oloan temeet abcu, Cinkis-qaqan Qonin jil tere morilaqsan-tur Qitat-irkeno Aqutai neretu Altan-qan-i elseulju, Tanut-irken-o Ilaqu-Burqan-ni elseulju qariju, Saari-keer baouba.

авч, Кашин-иргнә Бурканиг элгсүлж, олн темәд авч. Чиңгс-каһан Хөн җил (1211) тер мөрлснд Китад-иргнә Акутай нертә Алтан-хааг элгсүлж, Таңкут-иргнә Илаку Бурканиг элгсүлж хәрж, Саари-кеер буув.

жество тканей, подчинив Кашинского Буркана, взял множество верблюдов. Чингис-каган в год Овцы (1211) в одном походе подчинил Китадского Акутай Алтан-хана и Тангкутского Илаку-Буркана и, вернувшись, осел в степи Саари-кеер.

жа, эд бүд ехээр абажа, Тангад (Хашин) иргэнэй Илахуу-Бурханиие мэдэлдээ оруулжа, тоогүй олон тэмээ абажа, Монголоо харижа, Саари талада бууба.

§ 251. Basa teuno qoina Jao-qoan-tur elsen ilekset Jubqan teriuten oloan elciniyan Qitat-irkeno Altan-qaan-a jetkukdeju, Cinkis-qaqan Noqai jil Qitat-irken-tur basa morilaba. «Elsen baraju, Jao-qoan-tur ilekset elcin-i yekin jetkun buleai?» keen morilarun, Cinkis-qaqan Tunqoan amasar joriju, Jebe-i Cabciyaliyar bolqaba. Cinkis-qaan-i Tunqoan amasariyar bolba keen Altan-qan medeju, Ile, Qada, Hobeketur-i qurban-i ceriut medeulju, cerik bokleju, Hulaan-dekilen-i manlailan jasaju, Tunqoan amasar-i temecen dabaa bu dabaulutqun! keen, Ile, Qada, Hobeketur qurban-i ceriut qurduilan ilejuui. Tunqoan amasar-i kuruesu, Qitadun ceriut qajar keen daaju ireba. Cinkis-qaqan Ile, Qada, Hobeketur qurban-lua baiduju, Ile, Qada-i kodolkeba. Tolui Cuqu-kuriken qoyar koandelen-ece dobtulju, Hulaan-dekeleni icuaju

Бас түүнә хөөн Җао-коан тал элгсн илгәсн Җубкан толһата олн элчнрән Китад-иргнә Алтан-хаанд зеткрлгдхлә, Чиңгс-каһан Ноха җил (1214) Китад иргнд бас мөрлв. «Элглсән барж, Җао-коан тал илгсн элчнриг яһад зеткрлсн биләч?» — гиж мөрлхләрн, Чиңгс-каһан Туңкоан-амасар зөрж, Җебег Чабчиялар илгәв. «Чиңгс-каһаниг Туңкоан-амасарар аашна»,— гиж Алтан-хан медж, Иле, Када, Хобекетүр һурвнд цергүд медүлж, церг бөклж (чаңһаж) Хулаан-декиленг маңнали засж, Туңкоан-амасариг темцн, «Дава бичә давултн!» — гиж, Иле, Када, Хобекетүр һурвна цергүд хурдлулн илгәж. Туңкоан-амасарт күрхлә, Китадин цергүд «һазр» гиж дәврж ирв. Чиңгс-каһан Иле, Када, Хобекетүр

После этого, когда послы, отправленные к Джао-коану во главе с Джубканом, были задержаны у Китадского Алтан-хана, Чингис-каган в год Собаки (1214) снова выступил на Китадский народ, говоря: «Почему, нарушив договор, ты задержал послов, отправленных к Джао-коану?» Сам Чингис-каган направился в сторону Тункоан-амсаара, а Джебе отправил на Чабчиял. Узнав о том, что Чингис-каган идет на Тункоан-амсаар, Алтан-хан поручил усиленные войска Иле, Када и Хобекетуру, а Хулаан-декилена направил авангардом в сторону Тункоан-амсаар с приказом: «Не дайте им перейти перевал!» Иле, Када и Хобекетур спешно двинули войска в указанном направлении. Когда Чингис-каган подошел к Тункоан-амсаару, Китадские войска с кличем «Земля» бросились на него.

Тэрэнэй һүүлээр Чингис-хаан Сун уласай зонхилогшо Чжао-Гоаньтай эбэй хэлсээ баталхыень Жубхан-ноен түрүүтэй элшэдые эльгээһэн юм. Хитадай Алтан-Хаан манай элшэнэртэ тойбо татажа, Чингис-хаан тэрэл нохой жэл Хитад иргэндэ дахин добтолбо. «Мантай эбэй хэлсээтэй аад, Алтан-хаан Чжао-Гоаньда ошожо ябаһан Жубханиие юундэ баряаб?» — гээд Чингис-хаан Тун-Гоан амһар руу зорижо, Зэбые Чабчиял дабаан худар эльгээбэ. Чингис-хаан Тун-Гоан амһар руу дабшаба гэжэ дуулаад, Алтан-хаан Илэ, Хада, Үбэгэтүүр гурбанда сэрэгээ даалгаба. Улаан-Дэгэлээнэй сэрэгые манлай болгон урид эльгээгээд, Алтан-хаан Тун-Гоан дабаае яаш дабуулжа болохогүй гэжэ захираад, Илэ, Хада, Үбэгэтүүр гурбые Чингис-хаанай урдаһаа ябуулба. Хитадай сэрэг Тун-Гоан дабаанда амадан ерэбэ. Чингис-хаан добтолон орожо, Илэ, Хада, Үбэгэтүүр гурбые түрибэ. То-

kurcu, Ile, Qada-i kodolkeju daruju, Qitad-i hunjiu baitala qiduba. Qitat ceriudiyen qiduju baraqdaba! keen Altan-qan medeju, Jundu-daca qarcu buruudun, Nan-kin balaqasu orojuui. Hulekset ceriut ano turuju ukurun, oer jaura kuun-o miqa ideldujuui. Tolui, Cuqukuriken qoyar saitur uiletbe! keen, Cinkis-qaqan Tolui Cuqu kuriken qoyar-i masi soyürqaba.

hурвнла дəəлллдж, Иле, Кадаг көдлгв. Толуй, Чуку күргн хойр көндлңгəс довтлж, Хулаан-декелиниг хəрүлж күрч, Иле, Кадаг көдлгж дарж, Китадыг унжу бəəтл кудв. «Китад цергүдəн кудж баргдв!» — гиж, Алтан-хан медж, Жундуhас hарч бурудн, Наңкин балhс орж. Үлдсн цергүдь түрж үкхлəрн, өөр зуур күүнə мах идлдж. «Толуй Чуку күргн хойр сəəтүр үүлдв!» — гиж, Чиңгскаhан Толуй, Чуку күргн хойриг маш сойрхв.

Чингис-каган сразился с Иле, Када и Хобекетуром и потеснил Иле и Када. Толуй и Чукурикен, ударив с фланга, опрокинули Хулаан-декилена и, подавив воинов Иле и Када, стали истреблять Китадов, растянувшихся в бегстве. «Китады остались без войск!», — сказал Алтан-хан и из Джунду направился в Нанкин. Оставшиеся его войска пришли в такое затруднение, что стали питаться человеческим мясом. «Хорошо действовали Толуй и Чуку-курикен!», — сказал Чингис-каган и щедро их наградил.

луй Шүгүү-хүрьгэн хоер хажуу тээhээнь орожо, Улаан-Дэгэлээние сухарюулба. Илэ Хада хоерой сэрэгые намнажа, манайхин хяа бута сохижо, хитадуудые яар ябта болотор хюдаба. Сэрэгэйнгээ бута сохигдоhые дуулаад, Алтан-хаан Жүндүүhээ тэрьедэжэ, Нангин балгас ябашаба. Хитадай үлэhэн сэрэгшэд туража үхэхэ болоходоо, хүнэй мяха эдибэ. Толуй Шүгүү-хүрьгэн хоерые баатарлигаар дайлалдаат гэжэ Чингисхаан магтаба.

§ 252. Cinkis-qaqan Qosivu-i baouat, Jundu-in Sira-keer baouba. Jebe Cabciyal-un qalqa ebdeju, Cabciyal-i bariqsat ceriudi kodolkeju, ireju Cinkis-qaqan-tur neilebe. Altanqan Jundu-daca qarurun, Jundu dotora Qada-i Liu-sou bolqan tusiju oduqsan ajuu. Cinkis-qaqan Jundu-in altan-munkun et aurasun yauke ino toolaulurun, Onkur-baourci, Arqai-Qasar, Siqi-Qutuqu qurban-i ileba. Ede qurban-i aisai keen, Qada eserku uqtun, altatai hartai aursu bariat, Jundu dotoroca qarcu eserku ireba. Qada-da Siqi-Qutuqu ukulerun:

Чиңгс-каhан Кошивүд бууhад, Жундуhин Шира-кеер буув. Жебе Чабчиялын халх эвдж, Чабчиялыг бəрсн цергүдиг көдлгж ирж, Чиңгс-каhанд ниилв. Алтан-хан Жундуhас hархларн, Жунду дотр Кадаг Лиу-шоу ахлач болhн, түшж одсн бəəж. Чиңгскаhан Жундуhин алтн-мөңг, эд, əəрсн ю-күүhинь тоолулхларн, Оңкур-баоурчи, Аркай-Касар, Шики-Кутуку hурвниг илгəв. Эдн hурвниг аашна гиhəд, Када өмнəснь угтн, алтта, эрəтə əəрсн эд бəрəд, Жунду дотрас hарч,

Чингис-каган, остановившись в Кошиву, расположился в степи Шира-кеер около Джунду. Джебе, разрушив Чабчиялскую крепость, прогнав войска, державшие Чабчиял, вернулся и соединился с Чингис-каганом. Алтан-хан, уходя из Джунду, назначил Каду Лиушоуем-наместником. Чингис-каган послал в Джунду Онкура-баурчи, Аркай-Касара и Шики-Кутуку для пересчета золота, серебра, товаров и других ценностей. Узнав об их прибытии, Када выехал навстречу и преподнес им золотом

Чингис-хаан Хошивуда тогтожо, сэрэгээ Жүндүүгэй ойро оршодог Шара талада байрлуулба. Зэбэ Чабчиял хэрэмые бута сохижо, харуулыень үгы хээд, Чингис-хаандаа ерэбэ. Алтан-хаан Жүндүүhээ гарахадаа, орондоо Хадые лю-шоу (захирагша) болгожо орхиhон байгаа. Чингисхаан Жүндүүгэй алта, мүнгэ, эд бараанай тоо байсаа абхуулхаяа Онгуур-тогоошон, Архай-Хасар, Шэхэ-Хатагуу гурбые эльгээбэ. Тэдэнэй ошоходо, Хада угтан гаража, Жүндүүhээ алта сардамал эд бүд бэлэг бариба. Шэхэ-Хатагуу: «Урдань Жүндүү хотын бүхы hан зөөри Алтан-

«Urida ene Jundu-in et, mun Jundu Altan-qanoai ajuu je. Edoe Jundu Cinkis-qaqanoai bi je. Cinkis-qaano et aurasu ecineun yekin qulaqcu abciraju okumu ci? Bi ulu abqu!» keeju, Siqi-Qutuqu ese abua. Onkur-baourci Arqai qoyar abuba. Ede qurban Jundu-in yauke toolaju ireba. Tende Cinkis-qaqan Onkur, Arqai, Qutuqu qurban-aca: Qada yau okba? keen asaqba. Siqi-Qutuqu ukulerun: «Altatai hartai aurasu abciraju okulue. Bi ukulerun: Urida ene Jundu Altan-qaanoai ajuu je. Edoe Cinkis-qaanoai bolba je. Ci, Qada, Cinkis-qaanoai bolba je. Ci, Qada, Cinkis-qaano et ecineun qulaqcu yekin okumu ci? keeju, bi ese abuba. Onkur Alqai qoyar okuksed-i ino abulaa!» keeba. Cinkis-qaqan tende Onkur Arqai qoyar-i masi dunqatba. Siqi-Qutuqu-i: «Yeke Yosu setkijuui ci!» keen masi soyürqaju: «Ujeku-in mino nidun, sonosqu-in mino cikin bolju uluu aqu ci?» keen jarliq bolba.

өмнэснь ирв. Кадад Шики-Кутуку үглхлэрн: «Урд эн Җундуһин эд, эн Җунду Алтан-хаана бээҗ. Ода Җунду Чиңгс-каһана болҗ. Чиңгс-каһана эд, зэрснэснь яһад хулхалҗ авч ирҗ өгнэч? Би авхшв!» — гиҗ, Шики-Кутуку эс авв. Оңкур-баурчи Аркай хойр авв. Эдн һурвн Җундуһин юкү тоолҗ ирв. Тенд Чиңгс-каһан Оңкур, Аркай, Кутуку һурвнас «Када ю өгв?» — гиҗ сурв. Шики-Кутуку үглхлэрн: «Алтта, эрэтэ зэрсн эд авч ирҗ өглә. Би үглхлэрн: «Урд эн Җунду Алтан-хаана бээҗ, ода Чиңгс-хаана болв. Чи, Када, Чиңгс-хаана эдэснь хулхалҗ яһад өгнэч?» — гиҗ, би авсн угав. Оңкур Аркай хойр өгсинь авла!» — гив. Чиңгс-каһан тенд Оңкур Аркай хойрт маш доңһдв. Шики-Кутукуд: «Ик йос седкҗч!» — гиҗ, маш сойрхҗ,— үзхинм нүдн, соңсхинм чикн болҗ эс бээхийч?» — гиҗ, зэрлг болв.

шитые узорчатые ткани. Тогда Шики-Кутуку сказал Каде: «Ранее эти ткани Джундуские и сам Джунду принадлежали Алтан-хану. Теперь Джунду принадлежит Чингис-кагану. Как смеешь ты дарить добро, украденное у кагана? Я не возьму!» — и ничего не взял, а Онкур-баурчи и Аркай взяли. Пересчитав добро Джунду, они вернулись. Когда Чингис-каган спросил у Онкуры, Аркая и Кутуку: «Что дал Када?», Шики-Кутуку ответил: «Он преподнес нам узорчатые ткани, шитые золотом. Я сказал: «Ранее Джунду принадлежал Алтан-хану. Сейчас он принадлежит Чингис-хану. Как смеешь ты, Када, раздавать добро, украденное у Чингис-кагана?» — и ничего не взял, а Онкур и Аркай взяли все» Тогда Чингис-каган сделал строгий выговор Онкуру и Аркаю, а Шики-Кутуку сказал: «Ты думал о Великом Законе!» И пожаловал его, говоря: «Будешь моими глазами! Будешь моими ушами! Не так ли?»

хаанай байгаа, харин мүнөө бүхыдөө Чингис-хаанай мэдэлэй болоо. Чингис-хаанай энэ һан зөөри хулуужа, юундэ үрижэ байнабши? Би абахагүйб!» гэжэ Хадада уурлаад, бэлэг абабагүй. Онгуур-тогоошон Архай хоер абаба. Тэдэнэр Җундүүгэй зуухые (һан зөөрийе) тоолоод, бусаба. «Хада ямар бэлэг үгэбэб?» — гэжэ Чингис-хаан Онгуур, Архай, Хатагуу гурбанһаа һураба. Шэхэ-Хатагуу харюусаба: «Алта сардамал эд бүд бэлэг барьа һэн. Би хэлээб: «Урдань энэ Җүндүү Алтан-хаанай байгаа. Мүнөө Чингис-хаанай болоо. Ши, Хада, Чингис-хаанай эд зөөри хулуужа, юундэ үрижэ байнаш? Би абахагүйб!» Онгуур Архай хоер үгэһыень абаа!» Чингис-хаан Онгуур Архай хоерые зэмэлжэ, Шэхэ-Хатагууда үгүүлбэ: «Ши ехэ еһо баримталан сэдьхэбэш!

Хараха нюдэмни,
Соносохо шэхэмни

мүн байнаш!» — гэжэ магтаба.

§ 253. Altan-qan Nankin oroju oerien elsen murkuju, Tenkeri neretu kou-ben jaun nokottu-i Cinkis-qaqan-tur

Алтан-хан Нанкин орҗ, эврэн элсн мөргҗ, Теңгери нертэ көвүһэн зун нөкдтэг Чиңгс-каһанд

Алтан-хан, отправившись в Нанкин, сам запросил мира и с поклоном отправил к Чингис-кагану сына,

Алтан-хаан Нангин-балгас ошоод, Чингис-хаанда мүргэн, хүлисэл эрижэ, Тэнгэри хүбүүгээ зуун нүхэдтэйнь албатан

boltuqai keen jleju, imada elsekdeju, Cinkis-qaqan icuya keen Cabciyal-iyar tende icurun, Qasar-i jaoun qarun ceriudiyer dalai kijin ilerun, Bei-kin balaqasun-i elseulju, cinana Jurcedun Fuqano-i daarin otcu, Fuqano bulqa setkiesu qaulutqun! Elseesu ino, qijiar balaqat ano daarin Ula Nau muret kijin otcu, Taour-muren oede dabaju, Yeke Auruq-tur neilen iretkun! keeju ileba. Qasar-lua Noyadaca Jurcedai, Alci, Tolun-cerbi qurban-i ilelduba. Qasar Beikin balaqasun oroulju, Jurcedun Fuqano-i elseulju, mor-e bukun balaqasun-i orouluat, Qasar Taour-muren oede ireju, Auruq-tur baouju ireba.

болтха гиҗ илгәҗ, түүнд элгсгдҗ. Чиңгс-каһан «хәрйә» гиҗ Чабчиялар хәрхләрн, Касариг зүн һарын цергүдәр Далай һатлулҗ илгәхләрн, «Бей-киң балһсиг элгсүлҗ, цань Җурчедын Фуканог дәврн одҗ, Фукано булхаг седкхлә, каалтн. Элгсхләнь захин балһсдинь дәврн, Ула, Нау мөрд һатлн одҗ, Таоур-мөр өөдлҗ давҗ, Ик Уургт ниилн иртн!» — гиҗ илгәв. Касарла нойдас Җурчедай, Алчи, Толуй-черби һурвниг илгәв. Касар Бей-киң балһс орулҗ, Җурчедын Фуканог элгсүлҗ, мөрт бәәх балһсдыг орулад, Касар Таоур-мөр өөдлҗ ирҗ, Уургт бууҗ ирв.

по имени Тенгри, с сотней товарищей. Чингис-каган, согласившись на мир, сказал: «Вернемся!» — и, возвращаясь через Чабчиял, послал Касара с войском Левой руки через Далай подчинить города Бей-кинг и далее Джурчедский Фукано. «Если Фукано вздумает сопротивляться, уничтожьте его! Если предложит мир, обойдите его через окраинные города и, перейдя реки Ула и Нау, поднявшись по реке Таоур-мурен, соединитесь с нами в Великом Стане!» С Касаром из нойонов послали Джурчедая, Алчи и Толуй-черби. Касар, захватив город Бей-кинг, подчинил Джурчедский Фукано, покорил все города на пути и, поднявшись вверх по Таоур-мурену, прибыл в Стан.

болгожо эльгээбэ. Чингис-хаан эбтэ орохоо зүбшөөн: «Бусая!» — гээд, Чабчиялаар харихадаа, Хасарта зүүн гарайнгаа сэрэг даалгажа, иигэжэ захирба: «Далайн эрьеэр дабшажа, Бегин балгасые (умара ниислэл Дадин-фу) эзэлээд, жүрчэдэй Фухано гэгшын дайдада хүрөөд, эсэргүүсээ һаань, дараад, тайбанаар угтаа һаань, хилэ шадарайнь хотонуудые дайран, Ула, Нау голнуудые зубшан ябажа, Таур мүрэниие гэтэлээд, нютагаа бусахаш!» Хасартай суг Жүрчидэй, Алча, Толон-черби гурбан ноед ябалсаба. Хасар Бегин балгасые мэдэлдээ оруулжа, жүрчэдэй Фухано гэгшые элсүүлээд, мүр дээрэхи хотонуудые эзэмдэн, Таур мүрэниие гэтэлжэ, нютагтаа хүрэжэ ерэбэ.

§ 254. Teuno qoina Cinkis-qaqan Sartaul-irken-e Uquna teriuten jaun elciniyen jetkuju alaqdaju, Cinkis-qaqan ukulerun: «Altan arqamjiyan Sartaul-irken-e ker tasuldan buleai?» keen; Uquna teriuten jaun elciniyen osuel osuen, kisal kisan, Sartaul-irken-tur morilaya! keen, morilaquitur, tende Yesui-qatun Cinkis-qaan-a duratqan oci-

Түүнә хөөн Чиңгс-каһан Сартаул-иргнд Укуна толһата зун элчән зеткрлгдҗ алгдхла, Чиңгс-каһан үглхләрн: «Алтн арһмҗан Сартаул-иргнд кен таслулх билә, гиҗ Укана толһата зун элчинь өшә авн, Сартаул-иргн тал мөрлйә!» — гиҗ мөрлхд, тенд Есуй-хатн Чиңгс-хаанд дурдн келҗ:

После того, как на Сартаулской земле были уничтожены сто послов во главе с Укуна, Чингис-каган сказал: «Кто позволит разорвать Сартаулскому народу свой Золотой аркан? Отомстим же за сотню моих послов во главе с Укуна и выступим в поход на Сартаулов!» Тогда Есуй-катун обратилась к Чин-

Тэрэнэй һүүлээр Чингис-хаанай Сартуул иргэндэ эльгээһэн Ухана-ноен түрүүтэй зуун элшыень тэндэ хюдажархиба. «Алтан аргамжаяа таһалуулаад, сартуулые миил орхихо аалди? Үһөөень үһөөлжэ, хиһааень хиһаалжа, сартуулда добтолоё!» — гэжэ Чингис-хаан захирба. Тиихэдэнь Есүй-хатаниинь дурадхаба: «Хаан!

Үндэр дабаа дабажа,

run: «Qaqan undur dabaa dabaan, orken muret ketulun urtu caur caurun, oloan ulus-ien jibsiyerun setkiba. Toreksen ele amitan-tur munke ukai ajuu! Neul-e metu Beye cino nekus-oduasu, netkel metu ulus-iyan ken-e kemu? Tulu metu Beye cino tulbas-oduasu, tuyal metu Ulus-iyan ken-e kemu? Toreksen dorben küluut kouduen ken-i ino keemu? Kout-te, deuner-e, oloan qaracus-a, mana ber maoun-a uqaju aquya duratqaqsan bolba. Jarliq medetukei!» Keen ociesu, Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Qadun ber kuun boesu, Yesuyin uke job-ece job! Ket ber, deuner, kout, ta ber Boorcu Muqali tan ein ese duratqaba! Bi ber uridus-i ulu udaaraquiaca umartaju ajuu. Ukulen-e ulu erustekui-ece untaraju ajuu!» keeet: «Koudun mino aqa Joci bi je. Yau keemu? Ci kelele!» keeba. Joci-i dunqatqu-in urida Caadai ukulerun «Joci-i: kelele! keerun, Joci-yuu tusin ukulemui? Ene Merkidai culoul jaura ker medeulkun bida?» keekui-lua Joci bosuat, Caadai-in jaqatur tuscu, ukulerun: «Qan Ecike-de busu ese keekdelue ci! Nama-i ker ilqamui? Yanbar erdemiyer hüleu ci?

«Kaһан, өндр дава давн, өргн мөрд гетлн, ут хаалһд орхларн, олн улсасн завсрхар седкв. Төрсн эн әмтнд мөңк уга бәәж. Некүр мет бийчн нуһс гиһәд одхла, неткл мет улсан кенд гинәч? Тул мет бийчн «дулвс» гиж одхла, тоорм мет улсан кенд гинәч? Төрсн дөрвн күлгүд-көвүдиннь кенд цолан өгнәч? Көвүдт, дүүнрт, олн харчудт, манд чигн мууд ухалж бәәхд, дурдгдсн болг. Зәрлг медтхә!» — гиж келхлә, Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Хатн чигн күн болг, Есуйин үг зөвәс зөв. Кен чигн, дүүнр, көвүд, тадн чигн, Боорчу, Мукалитә, иигж эс дурдвт. Би чигн үрдәсн эс удархан мартжажв, үклиг эс эртсхәс унтржажв!» — гиһәд, «Көвүдинм ах Җочи билә. Юн гинә? Чи кел!» — гив. Җочиг ду һархин урд Чаадай үглхләрн: «Җочиг кел гихлә, Җочи ю түшн үглнә? Эн Меркидин цол-ул зуурт яһж медүлгдхм бидн?» — гихлә, Җочи босад, Чаадайин захд тусж, үглхләрн: «Хан эцкт бус-эс гигдхлә,

гис-кагану: «Каган решил перейти высокие перевалы, переплыть широкие реки и, отправившись в далекий путь, разлучиться со своим многочисленным народом. Но среди рожденных не бывает вечных! Когда тело твое, подобное ткацкому станку, согнется, кому отдашь свой народ, подобный чайной гуще? Когда тело твое, подобное тайменю, проблеснет, кому отдашь свой народ, подобный лучам солнца? Кого из четырех сыновей-витязей ты назовешь преемником? Пусть будет оглашено твое повеление сыновьям, младшим братьям, простолюдинам и нам, чтобы помнили мы в горький час, чтобы знали приказ!» Тогда Чингис-каган молвил: «Хотя Есуй и женщина, но слова ее поистине мудры! Ни братья, ни сыновья, ни вы, Боорчу и Мукали, никто меня не предупредил! Забыл и я, что не смогу жить дольше детей, цепенея от неизбежности смерти! Старшим из сыновей был Джочи. Что скажешь? Говори!» Прежде, чем Джочи ответил, Чаадай сказал: «Если сказать Джочи: «Говори!», на что опираясь он скажет? Как

Үргэн мүрэн гэтэлжэ,
Утын замда ябажа,
Улас олон иргэние
Ударидахаа сэдьхэнэш!

Дэлхэйдэ түрэһэн бүхы амитад мүнхэ бэшэл!

Нүүлэ мэтэ бэешни
Нүһэр болоод, унахал.
Хэлбэлзэһэн уласаа
Хэндэ даалгахабши?
Тулга мэтэ бэешни
Тунхяагүйдэн унахал.
Хэлтыд гэһэн уласаа
Хэндэ даалгахабши?

Түрэһэн дүрбэн хүбүүдэйнгээ хэндэнь уласаа даалгахабши?» Хүбүүдэйнгээ, дүүнэрэйнгээ, харсас олонойнгоо хойто хожомойнь түлөө бодожо ябахыеш һануулнаб! Өөрөөл мэдэгты!» Чингис-хаан энэ үгыень дуулаад үгүүлбэ: «Хатан гээшэмни хатан даа! Есүйн үгэ зүбһөө зүб! Таанад, дүүнэрни, хүбүүдни, Боорчи Мухали хоерни, иимэ юумэ дурадхаагүйт! Би болбол

Үбгэдэй хойноһоо ошохоео
Үнэхөөр мартаа байнаб.
Үхэл намайе дайрангүй
Үнгэрхэ гэжэ һанаа хаб!

Минии ехэ хүбүүн — энэ Зочи. Юун гэхэ байнаш? Хэлэ! Зочиин дуугархаһаа урид Сагаадай хэлэбэ: «Зочиие хэлэ гэнэт! Зочи юун гэхэ юм? Энэ мэргэдэй гүлгэндэ мэдүүлхэ юм гүбди?» Гэхэдэнь, Зочи һүрэжэ бодоод, Сагаадайн энгэртэ аһажа: «Хаан-баабай шамайе нэрлээ һэн гү? Намайе юундэ газаангшалнаш? Ямар эрдэмтэй

Qaqca kecaouberiyen maqa hüleu-ele ci! Hontusaju cimada qartaasu, herekai-en hoqtolju oorusuqai! Abalduju cimada ilaqdaasu, unaqsan qajar-aca bu bossuqai! Qan-ecike-in jarliq medetukai!» keeba. Joci, Caadai qoyar jaqaca barilduju bain bukui-tur, Joci-in qaraca Boorcu tataju, Caadai-in qaraca Muqali tataju bukui-tur, Cinkis-qaqan sin (sem) saun bi. Tende Koko-Cos jaoun eteet baiju ukulerun: «Caadai, yekin yaarayu ci? Qan-ecike cino koudun dotora cimadaca ereju bulee! Tani toreku-in urida Hodutai Tenkeri horciju bulee. Oloan ulus bulqa bulee. Oroan-duriyen ulu oroan oljalaldun bulee. Korisutai Etuken korbeju bulee. Kur ulus bulqa bulee. Koanjile-deen ulu kebten, korüleldun bulee. Teimu caq-tur kuseju ese yabuba je. Kurulcekui-tur bolba je. Buruutcu ese yabuba, bulqalduqui-tur bolba je. Amaraju ese yabuba je, alalduqui-tur bolba je. Boqda Qadun, Eke-yüen, tosun duran qoroulju, sün juruken eedeulju ukulemui ci! Buleen-ece bulet mun keeli-dece eseu toreleai ta? Qalaun-aca qalat qaqca qaqunaq-aca eseu qarulaa ta? Jurkenece

чи намаг яhад йилhнэч? Ямаран эрдмэр улүвч? Һанц кецүhэрн маhд үлүдлэч. Ондосҗ, чамд диилгдхлэ, эркэһэн утлҗ оркcв. Авлдҗ, чамд диилгдхлэ, унсн hазрас бичэ боссв. Хан эцкин зэрлг медтхэ!» — гив. Җочи Чаадай хойр захасн бэрлдҗ бэн бээхд, Җочиһин hарас Боорчу татҗ, Чаадайин hарас Мукали татҗ бээхд, Чиңгс-каhан тагчг семэҗ суув. Тенд Кокө-Чос зүн бийд бээҗ үглхлэрн: «Чаадай, яhад яарнач? Хан-эцкчн көвүдин дотр чамас эрх билэ. Таниг тэрхин урд одта Теңгр эргҗ бээлэ. Олн улс булхаг билэ. Орндан эс орн, олаллдҗ бээлэ. Көрстэ Этүкен көлврҗэлэ. Гүр-улс булхаг билэ. Көнҗлдэн эс кевтн, гөрэллдҗ бээлэ. Тиим цагт, күсҗ эс йовҗ, күрлцхд болла. Бурудҗ эс йовҗ, булхаглдхд болла. Амрҗ эс йовҗ, аллдхд болла. Богдхатн экиннь тосн дуринь хорлулҗ, үсн зүркинь ээдрүлҗ, яhад келнэч? Булэнэс бүлэдэд, нег кеелэс эс төрлт? Халунас халад, hанц хахнгас эс hарлт? Зүркнэс төрсн экэн

мы будем подчиняться этому Меркидскому недоноску без звания и рода?» Тогда Джочи вскочил, схватил Чаадая за ворот и сказал: «Если хан-отец меня не считает чужим, ты почему меня выделяешь? Каким качеством ты меня превзошел? Одной лишь гордыней ты, может, превысишь. Если в стрельбе я тебе уступлю, отрежу свой большой палец! Если в схватке тебе уступлю, не встать мне с упавшего места! Пусть будет так, как велит хан-отец!» Когда Джочи с Чаадаем схватились за вороты, руку Джочи держал Боорчу, а руку Чаадая держал Мукали, Чингис-каган сидел молча. Тогда Коко-Чос, находившийся с левой стороны, молвил: «Чаадай, почему ты злобствуешь? Хан-отец твой среди прочих сыновей спросил бы совета и у тебя! Перед тем, как родились вы, звездное Небо вращалось, многие народы были в смятении. Не ложась в свои постели, люди грабили друг друга. Земная твердь-Этукен кувыркалась. Все народы были в смятении. Не ложась под одеяло (забыв о сне), все охотились друг на друга. В такое

юмши? Һүрхэйтэхэhээ ондоо юун шамда бии юм? Харбалгаар шамда гартаа hаа, эрхыгэээ таhа сабшахаб! Барилдаад унаа hаа, газарhаа бодохогүйб! Хаан-баабай, зарлигаа буулгагты!» — гэжэ шангарба. Тиигээд хоер хүбүүд носолдошобо. Боорчи Зочиие, Мухали Сагаадайе барижа, наншалдаае болюулба. Чингис-хаан дуугай hууба. Зүүн тээ байhан Хүхэ-Шуhан хэлэбэ: «Сагаадай, ши юундэ түргэдэнэбши? Хаан-баабайш шамайе бүхы хүбүүдhээм эгээн найдамтайнь гэжэ тоолодог лэ. Танай түрэхын урда тээ ямар саг байгааб гэжэ хөөрэhүү:

Одото манхан тэнгэри
Оройгоороо эрьебэ.
Олон гүрэн уласууд
Оеороороо үймэбэ.
Орондоо хэнш унтангүй
Олзо бэдэржэ дайлалдаа.
Хүрьhэтэ газар дэлхэй
Хүбхэлзээсэ хүдэлбэ.
Хүн түрэлтэ уласууд
Хүсөө гарган тэмсэбэ.
Хүнжэлдөө хэнш унтангүй
Хүйхэр шангаар дайлалдаа.
Бэе бэедээ булта халдаа —
Бэрхэтэй саг оршобо.
Амгалан байдал алдагдаа —
Алалсаан ехэ болобо.
Богдо хатан-эхынгээ
Тоhон дурые хорложо,
Һүн зүрхынь ээдхүүлжэ,
Һүлдэгүйгөөр үхүүлээш!
Эжын бүлеэң хээлиhээ
Энэ дэлхэйдэ түрөөлтэ.
Гансал халуун хэбэлhээ
Гаража ургаа үдөөлтэ.

toreksen Eke-yüen cimatqaasu, cinar ino jekircu, jalirauluasu ulu boli! Keeli-dece torek-sen Eke-yüen kemuli-

время все не стремились к единой цели, а брали все, что достанется, не наказывали виновных, а попирали законы, не блаженствовали, а убивали друг друга. Зачем ты так говоришь, наполняя ядом душу своей матери Богдо-хатун, молочное сердце ее заставляя свернуться? Разве вы не родились из одной теплой утробы? Разве вы не были под единой горячей сорочкой? Если вы рассердите мать, из сердца которой родились, она может умереть, сгорая от стыда. Если вы позволите осуждать свою мать, из утробы которой вышли, она умрет от горя! Хан-отец ваш, создавая всеобщее государство, черную свою голову

Эхын hайхан сэдьхэлы Эбэрээжэ болохогүй!

uluasu, kenoer ino keskeesu ulu boli! Qan-ecike tano qamuq ulus-i bayiulurun, qara teriu-ben qantuqalaju, qara cisu-ban nanbuqalaju, qara nidun-ben hirmes ulu kin qabtaqai ciki-ben dere tur ulu talbin, qancu-ban dereleju, qormai-ban debuscu, silusuniyan undalaju, siki-en qonaqlaju; Manlai-in kolesun — ula-tur kurtele, ula-in kolesun, Manlai-tur qartala, olomlen kicien yabuqui-caq-tur, eke tano qantubar joboldurun: horaitala boqtalaju, hoojitala buseleju, niitaitala boqtalaju, niduratala buseleju, taniyan oskerun: jalqiqui jaura jarim-iyan okcu; qoolai-iyan quciju, qotolai-iyan okcu, qoosun yabuqui buleai. Ekem-ece tano tataju ere-lue sacaun ken-e (ker) bolqaqu? Kujuun-ece tano tataju, kuun-lue sacaun ken-e (ker) bolqaqu? keeju, bui tano arilqaju, burbi tano erkuulju, ere-in ekem-tur, aqta-in qarqan-tur kurkeju, edoe tanoan sai ujesu! keen, setkiju eseu amui? Boqta Qatun bidano naran metu keken, naur metu delker setkiltu bulee!» keeba.

уурлулхла, чинрнь цөкрҗ, зальрулхла, уга болх. Кееләс төрси әкән кемлүлхлә, генүринь кииcкхлә, уга болх. Хан-әцктн хамг улсиг бәәлhхләрн, хар толhahан hанзhлҗ, хар цусан асхрулҗ, хар нүдән ирмс әс гин, хавтха чикән дерд әс тәвн, ханцан дерлҗ, хормаhан девскҗ, шүлсәрн ундлҗ, шигшлсәрн хонглҗ, маңнан көлсн улд күртл, улын көлсн маңнад hартл, өлсн, күчлн, йовх цагт әктн хамдан зовлдхларн, ора талкан богтлҗ, хоҗhнг талкан бүслҗ, ниитә талкан богтлҗ, нудрх талкан бүслҗ, таниhән өскхләрн, зальгх зуур зәрмән өгч, хоолан хучҗ, хотан өгч, хоосн йовдг билә. Әәмәстн татҗ, «әрлә цацу кезә болhхв?» гиҗ, күзүнәстн татҗ, «күүнлә цацу кезә болhхв?» — гиҗ, буйитн әрүлҗ, бөрвитн әргүлҗ, әрин әәмд, агтын харанд күргҗ, «ода тана сә үзсв!» гиhәд, седкҗ әс бәәнү? Богд хатнмидн нарн мет гегәтә, нур мет делгр седклтә билә!» — гив.

приторочив к седлу, проливал свою черную кровь, ни на миг не смыкая своих черных глаз, плоские уши не прикладывал к подушке. Рукава ему служили подушкой, подол ему служил постелью, слюни служили ему питьем, мясо, застрявшее в зубах, служило пищей на сутки. Когда в голоде и в страданьях пот его лба струился до подошвы, а пот подошвы поднимался до лба, ваша мать, вместе с ним страдая, макушку укорачивала (голову пригибала), крестец подпоясывала, то, что соединяет, укорачивала, то что тыкалось, подпоясывала. Вас же воспитывая, она, сама не глотая, вас кормила, закрыв свою глотку, отдав вам пищу, голодной ходила. Тянула она вас за плечи, думая: «Когда их сравняю с мужчинами?» Тянула она вас за шеи, думая: «Когда их выращу до людей?» Очищая вашу добродетель, вращая ваши подколенки, дорастила она вас до плеч мужей, до глаз меринов. «Сейчас-то я увижу счастье!» — думает она. Не так ли? Нашей Богдо-хатун душа была ясна, как солнце, широка, как озеро!».

Дураа гутаа hаань, яажашье
Дулаасуулхын аргагүй.
Агуу хаан-баабайтнай
Ами бэеэ гамнангүй,
Хара шуhаа адхажа,
Хара нюдөө анингүй,
Хальбагар шэхээ дэрэ дээр табингүй,
Хормойгоо дэбдижэ,
Хоер хамсыгаа дэрлэжэ,
Монголой үргэн талаар
Мориной хурдаар харайлган,
Хара хүлhөө гоожуулан,
Хан уласаа байгуулаал!
Хаан-баабайтайтнай хамта
Хатан-эжытнай ябалсажа,
Дээшэнь үhөө hамнажа,
Дэгэлээ хөөргэн бэhэлжэ,
Оройнгоо үhэ hамнажа,
Оодоор уужаа бэhэлжэ,
Оролдон танаа тэнжээгээл!
Залгиха эдеэнэйнгээ
Заримыень тандаа үгэжэ,
Байhан бүхы хоолоо
Барaниень тандаа эдюулжэ,
Өөрөө хооhон ябажа,
Үндылгөө лэ таанадаа!
Ээмhээтнай татажа, хэн
Эрын зэргэдэ хүргөөб?
Хүзүүнhээтнай татажа, хэн
Хүнэй зэргэдэ хүргөөб?
Бэеытнай угаажа,
Борьбоытнай сэхэлhэн,
Хүнэй эрхим болгожо
Хүлэгэй нюрганда hуулгаhан
Нарандал hайхан шарайтай,
Нууртал үргэн сэдьхэлтэй
Богдо эхэтнай таанадаа
Боггүй сэбэр ябаhай гээд,
Һаадгүй hайн ябаhай гээд,
Һанажа, зальбаржа hууна гэ!» —

гэжэ Хүхэ-Шуhан үгэлбэ.

§ 255. Tendece Cinkis-qaqan ukulerun: «Joci-i yekin tein keemuita? Koud-un Mino aqa Joci ulu-u bi? Qoina tein bu keetkun!» keen jarliq bolba. Ene uketur Caadai muciljeju ukulerun: «Joci-in kucutu-i erdemun qariu ulu ukulen, amaar alaqsan aciasu ulu boli, ukeer ukuuluksen ubciesu ulu boli! Koudun aqa Joci ba qoyar bi je. Qan-ecike-de qolbaran kucu oksu! Daldariqsan-iyan dalbaru cabcildusu! Qojidaqsan-iyan, borbiniyan qinquru cabcildusu! Okodai-lu oruk bi, Okodai-i keelduye! Okodai Qan-ecike derkede aju, Baraa Yeke Maqalain baoliya taniuluasu bolu je!» keeba. Ene uke tur Cinkis-qaqan ukulerun: «Joci yau keemu? Kelele!» keeba. Joci ukulerun: «Caadai-lu ukuleba! Caadai ba qoyar qolbaaran kucu oksu! Okodai-i keelduye!» keeba. Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Qolbaaratala yaun bi? Otoken Eke aui bi, Muret-usut oloan bi! Salqu(m) situ nuntuq aut kin Qari daruulun salqaya! keeet, Joci, Caadai qoyar ukestur-iyen kurulcetkun, irken-e bu inieulutkun, haran-a bu qabqariulutqun! Erte Altan Qucar qoyar ene metu uke baralduju, Jici ukes-

Тендəс Чиңгс-каһан үглхлəрн: «Җочиг яһад тиигҗ келнəт? Көвүдинм ах Җочи эс билү? Хөөннь тиигҗ бичə келтн!» — гиҗ зəрлг болв. Эн үгд Чаадай мишəлəҗ үглхлəрн: «Җочиһин күчтəг, эрдмин хəрү эс үглн, амар алсн ашу эс болг. Үгəр үкүлсн өвчүн эс болг. Көвүдин ах Җочи ма хойр билəвидн. Хан эцкт холвлдн күч өгсвидн. Даллдлсан, далвртл чавчлдсвидн. Хоҗмдсанудсан бөрвнь кемлгдтл, чавчлдсвидн. Окодайла нег ургвидн. Окодайиг гилдйə. Окодай хан-эцкин зергд бөөҗ, Бара Ик Махлаһин бөөринь танюлхла, болх!» — гив. Эн үгд Чиңгс-каһан үглхлəрн: «Җочи юн гинə, кел!» — гив. Җочи үглхлəрн: «Чаадай лав үглв. Чаадай ма хойр холвлдн күч өгсүвидн. Окодайиг — гилдйə!» — гив. Чиңгс-каһан зəрлг болхларн: «Холвлдлго яһҗ бəəнəт? Этүкен-эк у билə. Мөрдусд олн билə. Салушитү нутг у гиҗ, хəрд дарһлсан салһйа гиһəд, Җочи Чаадай хойр үгмүдтəн күрлцтн, иргəн

Тогда Чингис-каган сказал: «Зачем вы так говорите о Джочи? Разве не является Джочи старшим из моих сыновей? Впредь так не говорите!» В ответ Чаадай, улыбнувшись, сказал: «Не говоря о мощи Джочи и его талантах, скажу, что убийство ртом да не будет местью, убийство словом да не станет раной! Старшими среди сыновей были мы с Джочи. Объединившись, отдадим свои силы хану-отцу! С тем, кто скроется, будем рубиться, пока не развалится! С тем, кто будет сворачивать в сторону, будем рубиться, пока не сорвем сухожилья! С Окодаем мы одного рода. Давайте назовем Окодая! Если Окодай, находясь рядом с ханом-отцом, будет показывать нам свою Большую шапку, этого достаточно!» На эти слова Чингис-каган молвил: «Джочи, что скажешь? Говори!» Джочи ответил: «Чаадай верно сказал! Мы с Чаадаем, объединившись, будем отдавать ему силы! Назовем Окодая!» Чингис-каган молвил: «Как же вы будете жить не объединившись? Мать-Этукен обширна. Рек и вод множество! Считая отдельные нутуки

Тэндэһээ Чингис-хаан үгүүлбэ: «Зочиие иигэжэ юундэ хэлэнэбта? Хүбүүдэйм аха Зочи бэшэ юм гү? Хожом тиигэжэ бү дуугарагты!» Энэ үгэдэнь Сагаадай миһэлзэн харюусаба: «Зочиин хүсэтэйе, эрдэмтэйе буруушааха хүн байхагүй.

Амаар алахада,
Аюултай бэшэ юм.
Үгөөр үгүүлхэдэ,
Үбшэниинь бага юм.
Хоюулаа Зочитой
Хамагай ахабди.
Хаан-баабайдаа бидэ
Хамта алба хэебди!
Далда газарта хорогшын
Дала мүр рүү сабшая.
Хожомдогшын борьбые
Хангираарнь сабшая!
Үгэдэймнай үндэр һүлдэтэй,
Үгэдэйе дэмжэн нэрлэе.
Хаан үндэр эсэгынгээ
Хажууда байжа хараг лэ.
Бараан Ехэ малгайһаань
Вата һургаал абаг лэ!»

Энэ үгынь шагнаад, Чингис-хаан үгүүлбэ: «Зочи, юун гэхэ байнаш? Хэлэ!» Зочи хэлэбэ:

«Сагаадай зүб хэлэбэ!
Сагаадайтай хоюулаа
Хаан-баабайдаа бидэ
Хамта алба хэебди!
Үнэншэ манай дүү хүбүүн
Үгэдэйе нэрлэебди!»

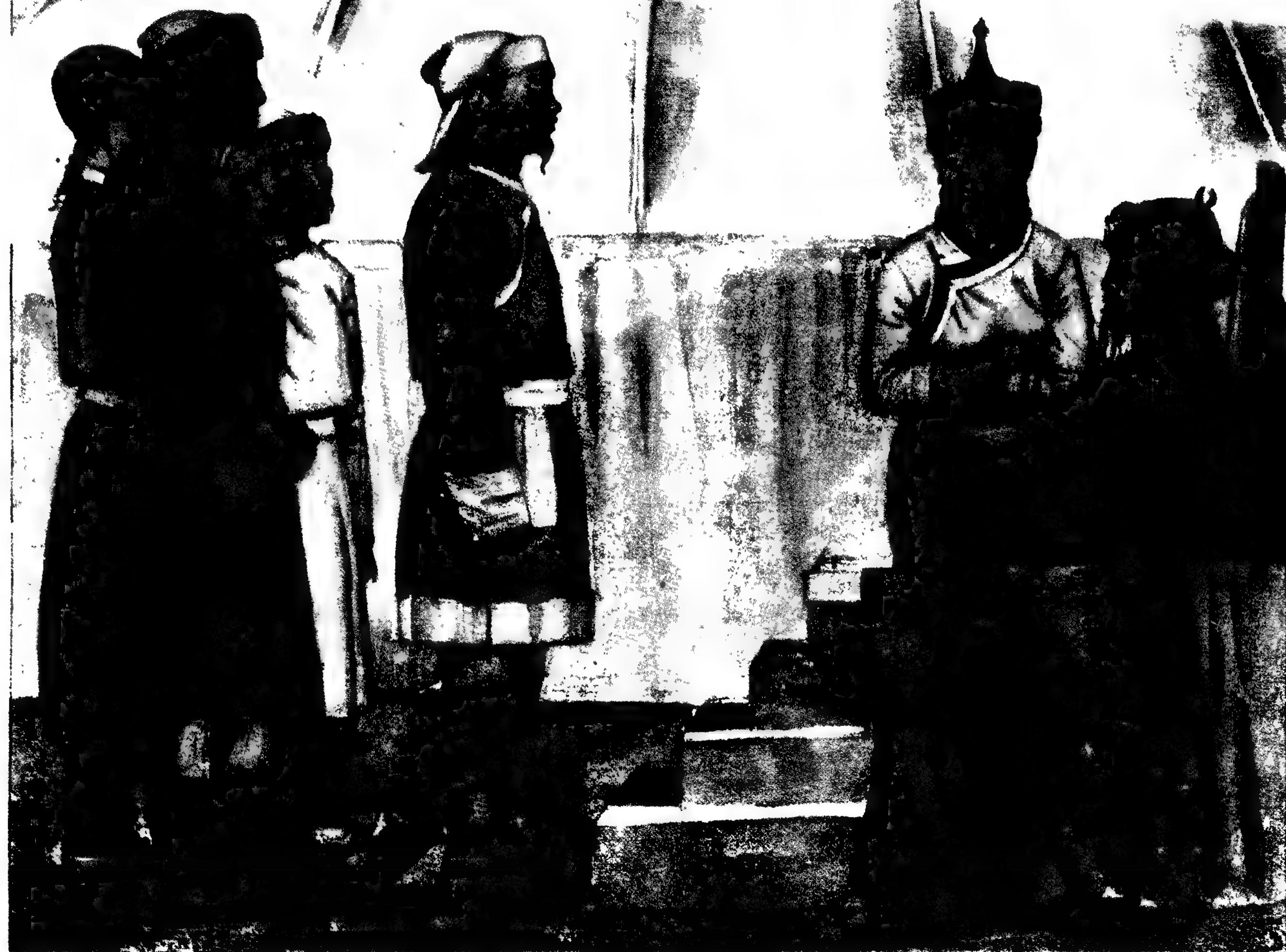
Чингис-хаан зарлиг буулгаба:

«Энэ юу «хамта» гэнэбтэ?
Ехэ газарнай уужам лэ,
Ехэ мүрэнүүд олон лэ!
Хайрата минии хүбүүд,
Хамта бэшэ, амяраа
Хариин уласые эзэмдэн,
Өөрын нютагые үргэдхэн,
Үдэжэ, үнэржэжэ мэдэгты.

tur-iyen ulu kurku-in tula, ker kikdeluai? Yanbar bolqaqdaluai? Edoe

обширными, управляя чужими народами, не делите свои народы! Джочи и Чаадай, сдержите свое слово, не разрушайте свою страну! Что случилось с Алтаном и Кучаром, которые поклялись, а затем клятву наруши-

Зочи Сагаадай хоерни
Зориhондоо, халэhэндээ хүрэгты!
Иргэн олон зонойнгоо
Энеэдэн бү бологты.
Хотон олон түмэнэйнгөө
Хобто бү орогты!
Аман үгэдөө хүрөөгүй
Алтан Хучар хоерой
Яажа урдань хэhээгдэhы
Яаш мартажа болохогүй!
Алтан Хучар хоерой
Ашата үри hадаhыень
Адляар хубаажа абагты.

Altan Qucar qoyar-un uruud-aca tan-lua saiqalduya. Teden-i, ujeju, yau osoldaqun ta?» Keeet: «Okodai, yau keemu? Kelele!» keeba. Okodai ukulerun: «Qaqan ecee soyürqaju, ukule keekdeesu, yau-ban ukuleku bi? Ulu cidaqu keen ker ukuleku? Cidaqui bar qataucisuqaiku! Keemuje. Monaqoina maqa uruq-tur mino: Olan-tur quciasu huker-e ulu idekdeku, oukun-tur quciasu, noqaya ulu idekdeku toreesu, Qandaqai ketus qulaqana sores aldaquyu-u? Edui-yuen lu keemu! Busu yau ukuleku bi?» keeba. Ene uke-tur Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Okodai eimun ukes ukuleku boesu bolu je!» keeba. Basa: «Tolui, yau keemu? Kelele!» keeba. Tolui ukulerun: «Bi Qaqan-Ecike-in nereiduksen aqayüan derkede aju, umartaqsan-i duratqaju, untaraqsan-i seriulju, je-in nokor, jeerde-in minaa bolju, Je-dece ulu qojidan, Jerke-dece ulu colaitan, urtu caur cauraju, oqor bolqa bolqaju oksu!» keen ukuleesu, Cinkis-qaqan jobsien jarliq bolurun: «Qasar-un uruq nikan-nien medeul! Alcidain uruq nikan-nien medeul! Otciqin-no uruq nikan-nien medeul! Belkutai-in uruq nikenien

бичә әңглтн, оран бичә хамхлултн. Урд Алтан Кучар хойр эн мет үг бәрлдж, дарунь үгмүдтән эс күрснәс көлтә яhла? Ямаран болла? Ода Алтан Кучар хойрин ургудас танла залhлдж. Тедниг үзж, юн өшлднт? — гиhәд, Окодай юн гинә, кел! — гив. Окодай үглхләрн: «Каhан-эцк сойрхж үгл гихлә, юуhан үглхв? Эс чадхв гиж яhж үглхв? Чадхар хатучсв-чирмәсв гинәв. Мана хөөн маhд ургтм өвснд орахла, үкрт эс идгдх, өөкнд орахла, нохад эс идгдх. Күн төрхлә, хандhа гетж, хулhн сөрж бәәлдхйи? Эдү үнн лав гинәв. Оңдан ю үглхв?» — гив. Эн үгд Чиңгскаhан зәрлг болхларн: «Окодай иим үгмүд үглх болхла, болг!» — гив. Бас: «Толуй юн гинә? Кел!» — гив. Толуй үглхләрн: «Би каhан-эцкин нерәдсн ахиннь зергд бәәж, мартсинь сергәж, унтсинь серүлж, зөвин нөкр, зеердин маля болж, зөвәс эс хаҗин, зергәснь эс холжн, ут хаалhд заргдж, ахр болзгт күцәж өгсв!» — гиж үглхлә, Чиңгс-ка-

ли? Какими они стали? Сейчас потомки Алтана и Кучара связаны с вами. Зачем мстить им теперь? Что скажешь, Окодай? Говори!» Окодай сказал: «Если хан-отец сказал «Говори», что я могу сказать? Как сказать, что не смогу? Скажу «постараюсь суметь!» Если же в моем потомстве после меня народится такой, которого, хоть в сено заверни, корова не станет есть, хоть в сало заверни, собака не станет есть, неужели разбредется мой народ, подстерегая лосей и выкапывая мышей? Вот такая правда верна, я скажу! Что еще я могу сказать?» На эти слова Чингис-каган приказал: «Если Окодай говорит такие слова, пусть так и будет!» Еще он сказал: «Что скажешь, Толуй, говори!» Толуй сказал: «Я буду рядом с братом, которого назовет каган-отец, чтобы напоминать забытое, будить заснувшее. Я стану слугой его воли, плетью его рыжего скакуна, не отступая от его воли, не удаляясь от его тени, направляясь в дальние походы, исполняя все в короткий срок!» Чингис-каган, все одобрив, сказал Окодаю: «До-

Хараха бүреэ тэдэнние
Харгыгаа сэхэлжэ ябагты!

Үгэдэй, ши юун гэхэбши? Хэлэ!» Үгэдэй хэлэбэ:

«Үндэр хаан-баабайнгаа
Үгэ үгөөд байхада,
Шадахагүйб гээд ялалай даа,
Шада яда хэлэhүү даа:
Үнгэрэн ошоhон хойном
Үри hадаhамни түрэхэдөө,
Үбhөөр ореоходо,
Үхэрэй эдихэгүй,
Өөхөөр ореоходо,
Нохойн эдихэгүй
Өөдэгүй амитад боложо,
Хандагайе алдаад,
Хулганаае намнаа hаань,
Хайшан гэхэ бэлэйбди?
Хэлэхэ юумэмни энэл даа!»

Энэ үгыень шагнаад, Чингис-хаан үгүүлбэ: «Үгэдэй зүйтэй юумэ хэлэбэ. Зай, ши, Толуй, юун гэхэ байнаш? Хэлэ!» Толуй хэлэбэ: «Би

Хаан-баабайн нэрлэhэн
Хайрата ахынгаа хажууда
Мартаhыень hануулжа,
Унтаhыень hэрюулхэб.
Аялгынь сууряан боложо,
Агтынь ташуур боложо,
Зэдэлээнhээнь холодонгүй,
Зэргэhээнь хожомдонгүй
Холынь аянда ябалсахаб,
Ойрынь байлдаанда оролсохоб!»

Чингис-хаан зүбшөөжэ, иимэ зарлиг буулгаба:

«Хасарай уг изагуурые
Нэгэ хүбүүниинь залгаг,
Алчидайн уг изагуурые
Нэгэ хүбүүниинь залгаг,
Одхоной уг изагуурые
Нэгэ хүбүүниинь залгаг,
Бэлгэтэйн уг изагуурые
Нэгэ хүбүүниинь залгаг.
Энэ мэтэшэлэн минии угые
Нэгэ хүбүүмни залгамжалаг!

medeul! Tein setkiju, Mino uruqi niken-i medeulju, mino jarliq busu ulu bolqan ese hutaruasu, ulu endekun, ulu aldaqun ta! Okodai-in uruqi: Olan-tur quciasu huker-e ulu idekdeku, oukun-tur quciasu, noqaya ulu idekdeku toreesu, mino uruqtur niken-ou sain ulu toreku ajuu?» keen jarliq bolba.

hан зөвшәҗ, зәрлг болхларн: «Касарин ургла ни-негән медүл. Алчидайин ургла ни-негән медүл. Отчикинә ургла ни-негән медүл. Белкүтайин ургла ни-негән медүл. Тиигҗ седкҗ, мини ургиг ни-негинь медүлҗ, мини зәрлг оңдан эс болhн, эс бутрахла, эс эндүрхт, эс алдхт. Окодайин ургт өвснд орахла, үкрт эс идгдх, өөкнд орахла, нохад эс идгдх күн төрхлә, мини ургин негнд сән эс төрх билү?» — гиҗ, зәрлг болв.

казывай единство с родом Касара! Доказывай единство с родом Алчидая! Доказывай единство с родом Отчикина! Доказывай единство с родом Белькутая! Думая так, доказывая единство моего рода, не изменяя моих приказов, не разрушая их, вы не ошибетесь, не упустите! Если в потомстве Окодая родится человек, которого, хоть в сено заверни, корова не станет есть, хоть в сало заверни, собака не станет есть, неужели в моем роду не родится достойный кто-нибудь?»

Хуули зарлигыем
Хубилгажа болохогүй.
Эбдэнгүй сахяа hаа,
Эндүү алдуу гаргахагүйт!
Үгэдэйн үри hадаhые
Үбhөөр орёходо,
Үхэрэй эдихэгүй hаа,
Өөхөөр орёоходо,
Нохойн эдихэгүй hаа,
Минии үри hадаhад соо
Нэгэ hайн хүбүүн бии гү? —
гэжэ Чингис-хаан үгүүлбэ.

§ 256. Cinkis-qaqan morilarun, Tanuut-irkeno Burqan-tur elcin ilerun: «Baraun qar cino bolsu, keeluai ci! Sartaul-irkeni altan arqamji-ben tasuldaju, olulcan morilaba bi. Baraun qar bolun morila!» keeju ileesu, Burqan-ni dunqaduai uduuya urida Asa-Kanbu ukulerun: «Kucu yadan boetele Qan boltala yaun?» keeju, cerik ulu nemen, yeke uke ukuleju ilejuui. Tende Cinkis-qaqan ukulerun: «Asa-Kanbu-de ker ein ukulekden buleai?» keen: «Arqaca an-dur boet kelbes-joriju ireesu, yau berketu buleai? Oere maqa kuun-tur joriju bukui-tur, je teli! Munke Tenkeri-de iheekde-

Чиңгс-каhан мөрлхләрн, Таңкуд-иргнә Бурканд элч илгәхләрн: «Барун hарчн болсув гиләч. Сартаул-иргнд алтн арhмҗан таслгдҗ, оллцн мөрлвв. Барун hар болҗ мөрл!» — гиҗ илгәхлә, Бурканыг ду hарад угад, урд Аша-Канбу үглхләрн: «Күчн яду бәәтлән, хан болдгнь юмб?» — гиҗ, церг эс немн, иҗ үг үглҗ илгәҗ. Түүнд Чиңгс-каhан үглхләрн: «Аша-Канбуд яhҗ иигҗ келгдх билә!» — гиҗ,— арhас энд бәәhәд, келтс гиҗ зөрҗ ирхлә, юн беркте билә? Өөр маhд күүнд зөрҗ бәәхд бәәтхә. Мөңк

Выступая в поход, Чингис-каган послал гонца к Тангудскому Буркану: «Ты обещал быть правой рукой. Сартаулский народ порвал мой Золотой аркан, выступаю разобраться. Будь правой рукой и выступай!» Прежде, чем Буркан заговорил, Аша-Канбу сказал: «Будучи беспомощным, зачем быть ханом?» — и, не дав войск, передал высокомерные слова. На это Чингис-каган сказал: «Как позволить Аша-Канбу так говорить? Будучи здесь в полном здравии, что трудного в том, чтобы направиться чуть наискосок? Но выступая в поход на неизвестного

Чингис-хаан шэнэ дайнда бэлдэжэ байхадаа, тангад иргэнэй Бурханда элшэеэ эльгээжэ, иигэжэ захиба: «Баруун гаршни болохом гээ бэлэйш! Сартуулнууд алтан аргамжым таhалба, би тэдээндэ дайгаар орохом. Бурхан, ши баруун гарни боложо ошолсо!» — гэхэдэнь, Бурханай дуугархаhаа урид Аша-Гамбуу: «Халдан орохо хүсэгүй hаа, хаан байhанай хэрэг юуб?» — гэhэн ехээрхүү үгэ хэлээд, сэрэг үгэнгүй, элшыень бусааба. Тиихэдэнь Чингисхаан үгүүлбэ: «Аша-Гамбуугай замбуурhан аашые миин орхилтой аал? Энэ хорон үгынь түлөө дайлажа орохо ёhотой байгаабди. Теэд сартуулда добтолхо гэжэ байгаа ха-

esu, Altan jiloa batuda tataju ireesu, tende maqa boltuqai, teli!» keeju;

§ 257. Taolai jil Sartaul-irken-tur Araiyar daban morilarun, Cinkis-qaqan qatun-aca Qulan-qatun-i abun ayalarun, deuner-ece Otciqin-Noyan-i Yeke Auruq-tur tusiju morilaba. Jebe-i manlai ileba. Jebe-in kejike Subeetai-i ileba. Subeetai-in kejike Toqucar-i ileba. Ede qurbani ilerun: «Qadaun otcu, Sultano cinana qarcu, bidani kurkeulun qansatqun!» keeju ileba. Jebe, tere otcu, Qan-Melik-kun balaqat daariju, ulu koanden, qadaun nokcijuu. Teuno qoinaca Subeetai, mun yosuar ulu koanden nokcijuu. Teuno qoinaca Toqucar, Qan-Melikun qijiar balaqat qaulju, tariyajini ino daulijuui. Qan-Melik, balaqadiyan qauldaa, keen, daijin kodolju, Jalaldin-Soltan, Qan-Melik qoyar Cinkis-qaano eserku morilajuui. Cinkis-qaano urida Siqi-Qutuqu manlai yabujuui. Siqi-Qutuqu-lua bailduju, Jalaldin-Soltan, Qan-Melik qoyar Siqi-Qutuqu-i daruju, Cinkis-qaqan-tur kurtele daruju aisuqui-tur, Jebe, Subeetai Toqucar qurban Jalaldin-Soltan,

Теңгрт евгдхлә, Алтн җола батта татҗ ирхлә, тиигхд маһд болтха, тер!» — гиҗ.

Туула җил (1219) Сартул иргнд Араяр давн мөрлхләрн, Чиңгс-каһан хатдас Кулан-хатниг авн аялҗ, дүүнрәс Отчикин-нойиг Ик-Уургт түшҗ мөрлв. Җебег маңна илгәв. Җебеһин гиҗгт Сүбеетайиг илгәв. Сүбеетайин гиҗгт Токучариг илгәв. Эдн һурвниг илгәхләрн: «Һазаһар одҗ, Султана цань һарч, мадниг күргүлн, ханьцтн!» — гиҗ илгәв. Җебе тиигәд одҗ, Хан-Меликин балһсд дәврҗ, эс көндән, һазаһар нөкцҗ. Түүнә ардас Сүбеетай эн йосар эс көндән нөкцҗ. Түүнә ардас Токучар Хан-Меликин захин балһсд каалҗ, тәрәһинь дәәлҗ. Хан-Мелик балһсдан каалгдув гиһәд дәәцн көдлҗ, Җалалдин-Солтан Хан-Мелик хойр Чиңгс-каһана эсргү мөрлҗ. Чиңгс-хаана өмн Шики-Кутуку маңна йовҗ. Шики-Кутукула дәәлдҗ, Җалалдин-Солтан Хан-Мелик хойр Шики-Кутукуг дарҗ, Чиңгс-каһанд күртл

врага, оставим это! Если Вечное Небо соблаговолит и мы вернемся, укрепив Золотой аркан, тогда посмотрим!»

В год Зайца (1219), направляясь на Сартаулов через Арай, Чингис-каган из ханш взял Кулан-катун, ведать Великим станом из младших братьев назначил Отчикин-нойона. Джебе он послал в авангард, за Джебе послал Субетая, за Субетаем послал Токучара. Посылая их троих, Чингис-каган приказал: «Обойдите Султана снаружи и встаньте у него в тылу, когда подойдем, ударим вместе!» Джебе, следуя приказу, прошел мимо городов Хан-Мелика, не тронув их. За ним тем же образом, ничего не трогая, прошел и Субетай. Но Токучар, следовавший за ним, стал разорять окраинные города Хан-Мелика и уничтожать посевы. Хан-Мелик встал на защиту своих городов и, соединившись с Джелалдин-Солтаном, выступил навстречу Чингис-кагану. Впереди Чингис-кагана авангардом шел Шики-Кутуку. Когда Джелалдин-Солтан и Хан-Мелик сразились с Шики-Кутуку и, опрокинув его,

даа, мүнөө орхиё! Мүнхэ тэнгэриин эбгээлээр, алтан жолоогоо бүхөөр барижа ерэхэдээ, хаража үзэхэбди! Тэли!»

Тиин туулай жэл (1219) Арын дабаа дабажа, Чингис-хаан сартуул иргэндэ дайгаар мордоходоо, хатадһаа Хулан-хатаниие абажа ошоо һэн. Ехэ үргөөгөө Одхон-ноён дүүдээ даалгаад, Зэбые сэрэгэйнгээ манлайда ябуулба. Зэбын һүүлээр Сүбээдэйе урагшань эльгээбэ. Сүбээдэйн хойноһоо Тохочаарые ябуулба. Эдэ гурбанай сэрэг түрүүн эльгээхэдээ: «Султанай ара талада гарагты! Бидэнэй хүрэжэ ошоходо, хоёр тээһээнь добтолхобди!» — гэжэ Чингис-хаан захиба. Зэбэ түрүүлэн ошожо, Хан-Мелигэй балгасуудые дайрангүй үнгэрбэ. Тэрэнэй хойноһоо Сүбээдэй мүн лэ зарлигай ёһоор ара таладань гараба. Хойноһоонь ябаһан Тохочаар Хан-Мелигэй хото, хүдөө нютагуудта добтолжо, таряашадые хёморгондоо оруулба. Добтолуулһан Хан-Мелик сэрэгээ ударидан, Жалалдин-Султантай нэгэдэжэ, Чингис-хаанай урдаһаа дабшаба. Чингис-хаанай сэрэгэй манлайда ябаһан Шэхэ-Хатагуу тулалдаанда орожо, Жалалдин-Султан Хан-Мелик хоёрой сэрэгтэ үнгүүлжэ, Чингис-хаанай сэрэгтэ хүрэтэ-

Qan-Melik qoyarun qoinaca oroju, jici ani daruju qiduat, Buqar, Semiskuab, Otarar balaqasun-tur ani ulu neileulun daruju Sin-muren-e kurtele huldeju yabudarun, Sin-muren-tur cub-tuscu oroqun bolun, oloan Sartauliyan tende Sin-muren-tur süeba je. Jalaldin-Soltan Qan-Melik qoyar amiyan qoroqun Sin-muren oede tutaaba. Cinkis-qaqan Sin-muren oede yorciju Bat-kesen-i daoliju otcu, Eke-qoroqan Keun-qoroqan kurcu Baruan-keeri baouju, Jaliyartai Bala-i Jalaldin-Soltan Qan-Melik qoyari nekeulun ileju, Jebe Subeetai qoyari masi soyürqaju: «Jebe, ci Jirqoadai neretu bulee. Taicuudaca ireju Jebe bolba je ci! Toqucari Qan-Melikun qijaar balaqat oerun duraar qaulju, Qan-Meliki daijiulba, jasaq bolqan mokoriuluya!» keen baraju, jici ulu mokoriulun masi dunqatcu, cerik medeku-ece ereulju baoulba.

дарҗ аашхд, Җебе, Сүбеетай, Токучар һурвн Җалалдин-Солтан Хан-Мелик хойрин ардас орҗ, дарунь дарҗ, кудад, Букар, Семискяб, Отрар балһснднь эс ниилүлн дарҗ, Шин-мөрнд күртл көөлдҗ йовхларн, Шин-мөрнд чив тусҗ орх болад, олн Сартулан тенд, Шин-мөрнд үкүлв. Җалалдин-Солтан Хан-Мелик хойр әмән хорһн, Шин-мөр өөдлн дутав. Чиңгс-каһан Шин-мөр өөдлҗ йовад, Баткесениг дәәлҗ одҗ, Эк-корокан, Кеүн-корокан курч, Бараун-кеер бууҗ, Җалаиртай-Балаг Җалалдин-Солтан, Хан-Мелик хойриг некүлн илгәҗ, Җебе Сүбеетай хойриг маш сойрхҗ: «Җебе, чи Җиркоадай нертә биләч. Тайчиудас ирҗ, Җебе боллач. «Токучариг Хан-Меликин захин балһсд эврәннь дурар каалҗ, Хан-Мерикиг дәәлдүлв гиҗ засг болһн, мокарулйа!» — гиһәд бәәҗ, дарунь эс мокарулн, маш доңһдҗ, церг медхәс эрүлҗ буулһв.

Тиигәд Чиңгс-каһан Бараун-кеерәс хәрҗ, Җочи, Чаа-

гнали до Чингис-кагана, Джебе, Субетай и Токучар втроем ударили в тыл Джелалдин-Солтану и Хан-Мелику, разбили их и, уничтожая в пути, погнали мимо Бухары, Самарканда и Отрара до Шин-мурена. Сартаулы, желая переправиться через Шин-мурен, в большом количестве потонули в его водах. Джелалдин-Солтан и Хан-Мелик, оторвавшись от преследователей, направились вверх по Шин-мурену. Чингис-каган, поднимаясь вверх по Шин-мурену, захватил город Бат-кесен и, достигнув Эк-корокана и Кеун-корокана, остановился в степи Бараун-кеер. Отсюда он послал Джалаиртай-Бала в погоню за Джелалдин-Солтаном и Хан-Меликом. Жалуя Джебе и Субетая, Чингис-каган сказал: «Джебе, ты звался когда-то Джиркоадай. Придя от Тайчиудов, ты стал зваться Джебе! Токучара за самовольное нападение на пограничные города Хан-Мелика, что заставило его воевать, необходимо судить и обезглавить!» Сказав так, он затем не казнил, а, строго выругав, отстранил от командования.

рөө сухариба. Зэбэ, Сүбээдэй, Тохочаар гурбан Жалалдин-Султан Хан-Мелик хоёрой араһаа орожо, сэрэгыень бута сохёод, Бухаар, Семисгав. Отрар балгасуудай хажуугаар намнажа, Шин мүрэн хүрэтэр мүрдэбэ. Сартуулнууд Шин мүрэниие гаталха үедөө олоороо уһанда орожо үхэбэ. Жалалдин-Султан Хан-Мелик хоёр амяа абархаяа Шин мүрэн өөдэ зугадаба. Чингис-хаан хойноһоонь дабшажа, Бадхасан хотые дайлан абаад, Эхэ горхон, Гэүүн горхон хүрэжэ, Баруун талада тогтоод, Жалалдин-Султан Хан-Мелик хоёрой хойноһоо жалайр угай Балые эльгээбэ. Зэбэ Сүбээдэй хоёрые магтан, Чингис-хаан соёрхобо: «Зэбэ, ши Жархуудай гэжэ нэрэтэй бэлэйш. Тайчуудһаа намда ерэжэ, Зэбэ болоо һэнши! Тохочаарай Хан-Мелигэй хизаарта зүбшөөлгүйгөөр добтолһонойнь түлөө Чингис-хаан толгойн саазада оруулха гэһэн аад зөөлэржэ, шангаар гашайдаад, сэрэгэйнь ноёнһоо болюулба.

§ 258. Tedui Cinkis-qaqan Baruan-keer-ece qariju, Joci, Caadai, Okodai qurban koudi baraun qarun ceriudiyer Amui-muren ketulju, Urun-keci balaqasu baoutqun! keen ilebe. Tolui-i Ilu Isebur teriuten oloan balaqat baoutqun! keen ilebe. Cinkis-Qaqan oesun Otarar balaqasu baouba. Joci, Caadai Okodai qurban kout ociju ilerun: «Ceriut mano bukutba. Urunkeci balaqasu kurba. Kenoen ukeer yabuqun ba?» keen ociju ileesu, Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Okodai-yüen ukeer yabutqun!» keeju ileba.

§ 259. Tedui Cinkis-qaqan Otarar balaqasu oroulju, Otarar balaqasunaca kodolju, Semiskuab balaqasu baouba. Semiskyab-balaqasun-aca kodolju, Buqar balaqasu bhaouba. Tende Cinkis-qaqan Bala-i kulicen Altan-qoroqono niriun Soltano jusalan jusaju, Tolui-tur elcin ileba: «Hoan qalaun bolba. Busut ceriut baout je. Ci Bidan-tur neile!» keeju ileesu, Tolui Ilu, Isebur tan balaqat abcu, Sisten balaqasu ebdeju, Cuq-ceren balaqasu ebden bukui-tur, elcin ene kelen kurkeesu, Tolui Cuq-ceren balaqasu ebdeet, qarin baouju ireet, Cinkis-qa-

дай, Окодай һурвн көвүдиг «Барун һарин цергүдәр Амуймөр гетлж, Уруң-кечи балһсиг боотн!» — гиж, илгәв. Толуйиг: «Илу, Исебүр, тергүтн олн балһсд боотн!» — гиж илгәв. Чиңгс-каһан әврән Отрар балһс боов. Җочи, Чаадай, Окодай һурвн көвүд келүлж илгәхләрн: «Цергүд мана бүгд болв. Уруң-кечи балһснд хурв. Кенә үгәр йовхмб?» — гиж келүлж илгәхлә, Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Окодайин үгәр йовтн!» — гиж илгәв.

Тиигәд, Чиңгс-каһан Отрар балһс орулж, Отрар балһснас көдлж, Семискяб балһс боов. Семискяб балһснас көдлж, Букар балһс боов. Тенд Чиңгс-каһан Балаг күләлцн, Алтан-корокана нурһнд Солтана зуслңд зуслж, Толуйд элч илгәв: «Он халун болв. Оңдан цергүд бууж. Чи маднд ниил!» — гиж илгәхлә, Толуй Илу, Исебүртә балһсд авч, Систен-балһс эвдж, Чук-Черен балһс эвдн бәәхт элч эн кел күргхлә, Толуй Чук-Черен балһс эвдәд, хәрү бууж ирәд,

Затем Чингис-каган, выступив из степи Бараун-кеер, послал Джочи, Чаадая и Окодая переправиться с войсками правой руки через Амуй-мурен и окружить город Урункечи. Толуя послал окружить Илу, Исебур и многие другие города, сам же окружил город Отрар. Джочи, Чаадай и Окодай прислали весть: «Войска наши соединились. Все собрались у города Урункечи. Под чьим руководством нам быть?» Получив это известие, Чингис-каган послал приказ: «Будьте под властью Окодая!»

Тогда Чингис-каган взяв город Отрар, подошел и осадил Семискйаб. От Семискйаба он двинулся к Бухаре. Там он стал поджидать Балая. Проводя лето в летовке Солтана, послал гонца к Толую со словами: «Выдался год жарким. Другие войска остановились. Ты тоже присоединяйся к нам!» Когда это послание пришло, Толуй, покорив Илу и Исебур и разрушив город Систен, брал город Чук-Черен. Выслушав гонца, Толуй взял Чук-Черен и, вернувшись, соединился с Чингис-каганом.

Һүүлэрнь Чингис-хаан Баруун талаһаа бусахадаа Зочи, Сагаадай, Үгэдэй гурбан хүбүүдтээ баруун гарайнгаа сэрэг үгэжэ, Амы мүрэнние гэтэлээд, Үрэнгэчи балгасые бүһэлхынь эльгээбэ. Толуйе Илүү, Исэбүүр болон бусад балгасуудые дайлан абахыень захирба. Чингис-хаан өөрөө Отрар хотые хүреэлбэ. Зочи, Сагаадай, Үгэдэй гурбан Чингис-хаанда мэдээ эльгээжэ, сэрэгээрээ Үрэнгэчи хото хүрөөд байнабди, хэнэйнгээ захиралта доро ябахабибди?» — гэжэ һурахадань: «Үгэдэйн мэдэл доро ябагты!» — гэжэ Чингис-хаан захирба.

Чингис-хаан Отрар хотые дайлан абаад, тэндэһээ саашалжа, Семисгяв хотые хүреэлбэ. Тэндэһээ дабшаад, Бухаар хото хүрэбэ. Чингис-хаан тэндэ Балые хүлеэжэ, Алтан горхоной оршондохи Султанай зуһаланда байрлажа, Толуйда элшэниие эльгээжэ: «Зунай халуун болошобо. Бүхы сэрэгээ зогсообоб. Ши намда ерэ!» — гэжэ захиба. Толуйн Илүү, Исэбүүр болон бусад хотонуудые дайлан абажа, Систен балгасые бута сохёод, Чугчерен хотые эзэлээд байхадань, элшэн өшөө һэн. Тиин Толуй тэндэһээ бусажа, Чингис-хаандаа ерэбэ.

qan-tur neileba.

§ 260. Joci Caadai Okodai qurban kout Orunkeci balaqasu oroulju, qurbaula balaqat irken qubiyalduju, Cinkis-qaana qubi ese qarqajuu. Ede qurban kout baouju ireesu, Cinkis-qaqan Joci Caadai Okodai qurban koudi cimatcu, qurban udur ese auljaulba. Tende Boorcu, Muqali, Siqi-Qutuqu qurban ocirun: «Ocinmeljen aqsat — Sartaul-irkeno Soltani — doroitdaulju, balaqat irke ano abuai bida! Qubiyaju abdaqu Orunkeci balaqasun, qubiyalduju abqun kout — bukude Cinkis-qaanoai bi. Tenkeri Qajar-a kucu nemekdeju, Sartaul-irkeni edui doroitdauluqsan-tur, ba oloan, ere aqta Cino, bayascu maqaiju amui! Qaan yekin ein kilinlaju amu? Kout buruuyan uqaju ayüba je. Qoici-yüan surtuqai! Kout aburiyan alqasaujei! Soyürqaasu auljauluasu bolquyu?» keen ocieu, Cinkis-qaqan jaliraju, Joci Caadai Okodai qurban koudi auljaulju, dunqodurun: Otokus ukes orkitcu, qaucin ukes qadarcu, baiqsan qajar-a baqta(n) aldatala, manlai-in kolesun arcin yadatala, ba-

Чиңгс-каhанд ниилв.

Җочи, Чаадай, Окодай hурвн көвүд Оруң-кечи балhс орулҗ, hурвулн балhс-ирг хувалдҗ, Чиңгс-каhанд хүв эс hарhҗ. Эдн hурвн көвүд бууҗ ирхлә, Чиңгс-каhан Җочи, Чаадай, Окодай hурвн көвүдиг чимәлҗ (керлдҗ), hурвн өдр эс аюлзулв. Тенд Боорчу, Мукали, Шики-Кутуку hурвн келхләрн: «Өшәркҗ бәәсн Сартул иргнә Солтаниг дорацулҗ, балhсд-иргинь авдн. Хуваҗ авгдсн Оруң-кечи балhсн, хувалдҗ авсн көвүд бүгд Чиңгс-каана бәәнм. Теңгр-hазрин күчн немгдҗ, Сартаул иргниг иигәд дорацулснд мадн олн эр, агтчн байсҗ, магтҗ бәәнәвидн. Хан, яhад иигҗ килңнҗ бәәнәт? Көвүд буруhан ухалҗ әәв. Хөөнь суртха. Көвүд эврән алдвза. Сойрхла, аюлзулҗ, болхйи?» — гиҗ келхлә, Чиңгс-каhан тәәлрҗ, Җочи, Чаадай, Окодай hурвн көвүдән аюлзулҗ дуңhдхлари, отгин үгмүд өргҗ, хуучн үгмүд хадрҗ, бәәсн hазртан багтҗ ядтл, маңнан көлсән арчҗ ядтл, батрулҗ, чимәләр, сүв-селвгәр

Джочи, Чаадай и Окодай, захватив город Урункечи, поделив добро и людей, Чингис-кагану долю не выделили. Когда они прибыли, Чингис-каган, ругая Джочи, Чаадая и Окодая, три дня их не принимал. Тогда Боорчу, Мукали и Шики-Кутуку стали втроем уговаривать его: «Мы разбили мстительного Солтана и захватили его города и народ! Поделенный город Урункечи и поделившие его сыновья — все они ведь принадлежат Чингис-кагану. Усиленные мощью Неба и Земли мы покорили Сартаульский народ, мы все твои мужи и кони рады победе и славим тебя! Почему же хан так сердится? Сыновья поняли свою ошибку и устрашились. Пусть впредь будет им наукой. Но сыновья могут потерять волю! Не будет ли хан столь милостив и не позволит ли им явиться?» Тут Чингис-каган несколько смилостивился и, призвав их к себе, стал им выговаривать, вспоминая древние слова, нанизывая старые слова, до тех пор, пока они не знали, куда деться, пока они не устали вытирать свой пот,

Зочи, Сагаадай, Үгэдэй гурбан Үрэнгэчи балгасые дайлан абажа, иргэнииень дундаа хубаагаад, Чингис-хаанда хуби хүртөөбэгүй. Гурбан хүбүүдэйнгээ хүрэжэ ерэхэдэнь, гомдоhон Чингис-хаан тэдэнээрээ уулзангүй гурбан үдэр хүлеэлгэбэ. Тиихэдэнь Боорчи, Мухали, Шэхэ-Хатагуу гурбан хаандаа ошожо: «Сартуулай Султанние даража, балгас иргэдыень мэдэлдээ оруулаабди. Хүбүүдэйшни хубаажа абаhан Үрэнгэчи болон бүхы балгасууд булта Чингис-хаанайл ха юм. Тэнгэри газар хоёрhоо хүсөө нэмээжэ, хүбүүдэйшни сартуул угсаатаниие эды ехээр доройтуулhандань, албатан зомнай, агта мориднай баясажа байнал! Эзэн хаамнай, юундэ уураа хүрэнэбши? Хүбүүдшни буруугаа ойлгожо, жэхыжэ байна. Энэнь тэдээндэ хожомой hургаал болог! Хүбүүдэйшни абари эндэ алгасаба! Соёрхожо, уулзахадаш яаха юм?» — гэжэ хэлэхэдэнь, Чингис-хаан зөөлэржэ, Зочи, Сагаадай, Үгэдэй гурбан хүбүүдтэеэ уулзажа,

Үнинэй үгые
Үлхэжэ,
Хуушанай үгые
Хүрмэжэ,
Байhан газартаа
Багтажа ядатарнь,
Адхарhан хүлhэеэ
Аршажа ядатарнь

darkiju, cimaliyar sueyuer duulqan bukui-tur, Qoanqai-qorci, Qoantaqar-qorci, Sormaqan-qorci, ede qurban qorcin, Cinkis-qaana ocirun: «Boro sibaoun baoliya-tur sai oroqu metu kout; sai edui ayalan surun bukui-tur, koudi sintalun, mene metu yekin ein dunqodumu? Kout ayüju setķiliyen alqasaujei! Naran sinkeku-ece urququ-da kurtele dain irken bi. Mani, Tobodut noqodiyan tukircu ileesu, dain-irkeni ba, Tenkeri Qajar-a kucu nemekdeju, altan-munku, aurasuntabar, irken-orqan Cimada abcirasuqai! Ali irken keeesu, ene horo-

дүүргн бәәхд, Коаңкадай-корчи, Коаңтакар-корчи, Сормакан-корчи — эдн һурвн корчин Чиңгсхаанд келхләрн: «Бор шовун бууль-лһнд сән орсн мет, көвүд сән эдү аялн, сурн бәәхд, көвүдиг шимтлн, эн мет яһад иигҗ доңһднат? Көвүд әәҗ, седклән алдвза. Нарн суухас урһхд күртл дән иргн бәәнә. Мадниг, Тободут нөкдән, тукрҗ илгәхлә, дәниргниг мадн Теңгрһазрин күчн немгдхлә, алтн-мөңг, зәрснтабар, иргн-ориг чамд авч ирсә. «Аль иргн» гихлә, «эн деед үзгт Бактат иргнә Кали-

струящийся со лба. Когда он так учил, наставлял своих сыновей, к нему обратились Коанкай-корчи, Коантакар-корчи и Сормакан-корчи со словами: «Зачем вы так строго судите своих сыновей, которые, как серые птицы на первой охоте, хорошо учатся военному искусству? Как бы сыновья от испуга не потеряли разум! От захода солнца до восхода есть много враждебных народов. Если вы пошлете нас, своих Тободов-слуг, мы все враждебные народы милостью Неба и Земли покорим и золото, серебро, ткани и товары тебе отдадим! Если спросишь, «какой народ?», то ответим: «Есть, говорят, на западе Багдадский Калиба-Солтан. Отпра-

зэмэлбэ, харааба, һургаба. Энэ үедэ Хонхойхорчи, Хонтогор-хорчи, Сормохон-хорчи гурбан Чингис-хаанда ерэжэ: «Агнуурида һаял дадажа байһан боро шонхор мэтэ дайн байлдаанда эндэнэй орожо эхилһэн хүбүүдээ яатарнь зэмэлнэбши? Хүбүүдшни айһандаа сэдьхэлээ эбэржэ магад лэ. Эндэмнай наранай шэнгэхэ зүгһөө гараха зүг хүрэтэр бүхыдөө дайсадай газар нютаг лэ. Бидэ түбэд нохойнуудые тухираад табижархёо һаашни, тэнгэри газар хоёрһоо хүсэ абажа, эдэ дайсан орон нютагуудые даража, алта мүнгынь, эд барааень, албата зо-

ne Baqtat irkeno Qaliba-Soltan keeku bi keemui. Teun-tur ba ayalasuqai!» keen ociesu, Qaqan sooraju, ede ukestur jaliraju, Cinkis-qaqan jobsiyeju, jarliq bolurun, Qoanqai, Qoantaqar, Sormaqan qurban qorcini soyürqaju, Adarqidai-Qoanqai, Dolunqirdai-Qoantaqar qoyari: «Mino derkede atuqai!» Otekedai-Cormaqani Baqtat-irken-tur Qalibo-Soltan-tur ayalaulba.

§ 261. Basa Hindus-irken Baqtat-irken qoyarun jaura Aru maru madasari irkeno Abtu balaqasun-tur Dorbetai Dorbo-Doqsini ayalaulba.

§ 262. Basa Subeetai-Baaturi: umeresi — Kanlin, Kibcaut, Bajiqit, Orosut, Majarat, Asut, Sasut, Serkesut, Kesimir, Bolar, Lalat — ede harban nikan aimaq qarin irken-tur kurtele, Idil Jayaq usutan muret ketulun, Kiwamen kermen balaqasun-tur kurtele — Subeetai-Baaturi ayalaulba.

§ 263. Basa Sartaul-irkeni abun baraju, Cinkis-qaqan jarliq bolurun: Balaqat balaqattur Daruqacin talbiju, Urunkeci balaqasun-aca Yalawaci Masqut nereten ecike kout, qoyar Qurumsi oboqtan Sar-

ба-Солтан гидг бәәнә гинә. Түүнд мадн мордса!» — гиҗ келнә. Каһан сойрхҗ, эн үгмүдт тәәлрҗ, Чиңгс-каһан зөвшәҗ, зәрлг болн, Коаңкай, Коаңтакар, Сормакан һурвн хорчиниг сойрхҗ, Адаркидай-Коанкай, Долункирдай-Коантакар хойриг: «Мини зергд бәәтхә!» — гиҗ, Отекедай-Сормаканиг Бактат-иргнд Калибо-Солтанд аялулв.

Бас Хиндус-иргн Бактат-иргн хойрин зуур Ару-мару-мадасари-иргнә Абту балһснд Дорбетай-Догшиниг аялулв.

Бас Сүбеетай-Баатуриг ар үзг тал Каңлин, Кибчаут, Баҗикит, Оросут, Маҗарат, Асут, Сасут, Серкесүт, Кешимир, Болар, Лалат — эдн арвн негн әәмг хәрин иргнд күртл, Идил, Җаяк уста мөрд гетлн, Кивамен кермн балһснд күртл, Сүбеетай-Баатриг аялулв.

Бас Сартаул иргниг авн барҗ, Чиңгс-каһан зәрлг болхларн, балһсдт дарһч тәвҗ. Урун-кечи балһснас Ялавачи, Маскут нертә эцк көвүн хойр Курумши овгтн Сартаул ирҗ, бал-

вимся-ка мы к нему!» Чингис-каган смилостивился и, одобрив их, издал указ, по которому Коанкай, Коантакар и Сормакан, три корчина были пожалованы. Адаркидай-Коанкаю и Долункирдай-Коантакару повелел: «Будьте рядом со мной!», а Отекедай-Сормакана направил на Багдадского Калиба-Солтана.

Еще он направил Дербетского Дорбо-Докшина на город Абту народа Арумару-мадасари, находившегося между народами Хиндус и Багдад.

Еще он отправил Субетай-Баатура на север, в сторону народов Канглин, Кибчаут, Баджикит, Оросуд, Маджарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимир, Болар и Лалат. Покорив одиннадцать чужедальних стран, Субетай-Баатур должен был через реки Идил и Джаяак достичь города Кивамен-кермен.

Покорив Сартаулский народ, Чингис-каган в каждом городе назначил Дарукачина. Из города Урункечи прибыли отец с сыном, по имени Ялавачи и Маскут, принадлежавшие к Сартаулскому

нииень абажа, шамдаа үгэхэбди! Ямар нютаг бэ гэбэл, баруун зүгтэ Багдаад иргэнэй Халибай-Султан байна. Тэрээндэ добтолоё!» — гэжэ дурадхаба. Чингис-хаан соёрхон зүбшөөжэ, адархан угай Хонхой долонгир угай Хонтогор хоёрто: «Минии дэргэдэ алба хэгты!» — гэжэ зарлиг буулгаад, үтэгэд угай Сормохониие Багдаад иргэнэй Халибай-Султанда добтолхыень эльгээбэ.

Удаань Чингис-хаан Индүүс Багдаад хоёрой хоорондо оршодог аруумаруу-мадасари иргэнэй Абтуу балгасда добтолхыень дүрбэдэй Дорбо-Дошхониие ябуулба.

Һүүлээрнь Сүбээдэй-баатарые хойто зүг руу эльгээжэ, Канлин, Хибчаад, Бажигид, Оросууд, Мажараад, Асууд, Сэсүүд, Сэргэсүүд, Хэшэмиир, Болаар, Лалаад — эдэ арба нэгэн хариин улас иргэниие эзэлхыень Идил, Жаяг мүрэнүүдые гэтэлжэ, Кивамен, Кермен хотонуудта хүрэхыень захирба.

Сартуул иргэниие эзэлһэнэйнгээ һүүлээр Чингис-хаан захиралта үгэжэ, хото бүхэндэ захирагшые томилбо. Үрэнгэчи балгаһаа хурамша обогой Ялавачи, Масхут гэжэ эсэгэ хүбүүн хоёр сартуул ерэжэ, Чингис-

taul ireju, balaqasun-o Yosu-dore Cinkis-qaana ukuleju. Yosun-tur adali meden kelelekdeju, koudi ino Masqut Qurumsi-i, bidano Daruqas-lua, Buqar, Semisken Urunkeci, Udan, Kisqar, Uriyan, Qusendaril teriuten balaqadi medeulun tusiju ecike-i ino Yalawaci-i abciraju, Qitadun Jundu balaqasu medeulun abciraba. Sartaqtai kuunnece Yalawaci Masqut qoyarun balaqasuno Tore-yosun cidaqu-in tula, Qitat-irkeni medeulun Daruqas-lua tusiba.

hсна йос-төр Чиңгс-кааңд үглж. Йос-төр әдл медәд келхләнь, көвүhинь, Маскут Курумшиг, мана дарhасла Букар, Семискен, Уруң-кечи, Удан, Кискар, Урияң, Кусендарил, тергүтн балhсдиг медүлн түшж, эцкинь, Ялвачиг, авч иржң, Китадын Җунду-балhс медүлн авч ирв. Сартактай күүнәс Ялавачи Маскут хойриг балhсна төр — йос чадснас көлтә Китат-иргниг медүлж, Дарhасла түшв.

роду Курумши, и поведали законы города Чингис-кагану. Когда они оба показали одинаковую осведомленность в делах городов, Чингис-каган поручил сыну, Маскуту Курумши, ведать вместе с нашими Дарукасами городами Букар, Семискен, Урункечи, Удан, Кискар, Урияанг, Кусенгдарил, а отца, Ялавачи, назначил ведать Китадским городом Джунду. Из Сартакских людей Ялавачи и Маскут стали ведать вместе с Дарукасами Китадским народом, так как знали дела и законы города.

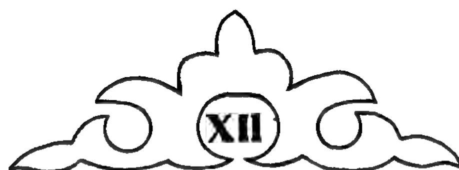
хаанда хотые захиргаалха ёhо гурим тухай хөөрэбэ. Тэдэнэй балгасай ёhые хоюулаа адли hайн мэдэхэ хадань, Чингис-хаан хурамшын Масхут гэгшые Бухаар, Семисгяв, Үрэнгэчи, Удан, Кишхар, Уриян, Гүсэндарил гэхэ мэтэ балгасуудые манай дарганартай хамта захирхыень уялгалаад, Ялавачи эсэгэдэнь Хитадай Җундүү хотые мэдүүлбэ. Хотын ёhо гурим hайн мэдэхэ Ялавачи Масхут хоёрые холын сартуулай дайдаhаа Хитад уласда асаржа, Монголойнгоо дарганартай хамта хотын захирагшад болгобо.

§ 264. Sartaul-irkentur doloan hoat yabuju, tende Jalairtai Bala-i kuliceju bukui-tur, Bala Sin-mureni ketulju, Jalaldin-Soltan Qan-Melik qoyari Hindusun qajar-a kurtele nekeju, Jalaldin-Soltan Qan-Melik qoyari jabqaju, Hindusun qijiar irken-i daoliat, oloan temeet, oloan serkes-i abuat, irejuui. Tende Cinkis-qaqan qariju, jaura Erdisi jusaju, doloduar hoan Taqiya jil namur Qara-tunna Ordos-tur baouba.

Сартаул-иргнд долан җил йовж, тенд Җалаиртай Балаг күләлцж бәәхд, Бала Шин-мөриг гетлж, Җалалдин-Солтан Хан-Мелик хойриг Хиндусин hазрт күртл некж, Җалалдин-Солтан Хан-Мелик хойриг геeж, Хиндусин захин иргниг дәәләд, олн темәд, олн серксиг авад иржң. Тенд Чиңгс-каhан хәрж, зуур Эрдишт зуслж, доладгч өөндән Така җилин (1225) намр Кара туна Ордосд буув.

Пребывая в стране Сартаул семь лет, Чингис-каган ожидал Джалаиртай Балу. Бала, переплыв Шин-Мурен, преследовал Джелалдин-Солтана и Хан-Мелика до земли Хиндусов. Там он, потеряв след Джелалдина и Хан-Мелика, покорил пограничные племена Хиндусов и, захватив много верблюдов и козлов, вернулся к Чингис-кагану. Возвращаясь, Чингис-каган провел лето на Эрдише и на седьмом году похода осенью года Курицы (1225) остановился на Кара-туне в Ордосе.

Чингис-хаан сартуулай нютагта долоон жэл байжа, жалайр угай Балын ерэхые хүлеэбэ. Бала сэрэгээрээ Шин мүрэниие гэтэлжэ, Жалалдин-Султан Хан-Мелик хоёрые намнажа, Индүүсэй дайдын тэг дунда хүрэтэр ошобо. Тэндэ Жалалдин-Султан Хан-Мелик хоёрые барижа ядаад, гэдэргээ бусахадаа, Индүүсэй хилэ шадарай нютагуудые дайлажа, олон тэмээдые, олон hэрхэ ямаадые туужа, Чингис-хаанда ерэбэ. Чингис-хаан сартуулай дайдаhаа бусаха замдаа Эрдыш мүрэн дээрэ зуhажа, долоодохи Тахяа жэлэй (1225) намар Туулын Хара-Түглэдэхи Ехэ ордондоо бууба.

§ 265. Tere ubul ubul-jeju, Tanut-irken-tur morilaya keen sini toa toulaju, Noqai jil namur Cinkis-qaqan Tanut irken-tur morilaba. Qadun-daca Yesui-qadun-ni abcu otba. Jaura ubul Arbuqa-in oloan quladi abalaasu Cinkis-qaqan josotu-boro-i unoju bulee. Qulat daariju ireesu, josotu-boro urkuju, Cinkis-qaan-ni morinaca unaasu, mariyaban masi ebetcu Coorqat baouba. Tere sueni qonoasu, manaqar Yesui-qadun ukulerun: «Kout, Noyat kelelel-dutkun! Qaqan sueni mariya qalaun qonoba!» keeba. Tende Kout Noyat quraasu, Qoanqotadai Tolun-cerbi duratqan ukulerun: «Tanut-irken noduksen balaqasutan nunji nuntuq tan bi! Noduksen balaqasu-ban uurcu ulu otqun tede! Nunji nuntuq-iyan keju ulu otqun tede! Bida icuju, Qaqan-no maraa seriuduesu, basa jici morilat je bida!» keeesu, burin Kout Noyat ene uke jobsieju, Cinkis-qaan-a

Тер үвл үвлзәҗ: «Таңкуд-иргн тал мөрлйә!» — гиҗ, шин то тоолҗ, Ноха җил (1226) намр Чиңгс-каһан Таңкуд-иргн тал мөрлв. Хатдас Есуй-хатниг авч одв. Зуур үвл Арбукаһин олн куладыг авлхла, Чиңгс-каһан Җосоту-бориг унҗ йовла. Кулад дөврҗ ирхлә, Җосоту-боро үргҗ. Чиңгс-хааг мөрнәс унхла, махмудан маш эвдҗ, Чооркад буув. Тер сө хонхла, маңһдуртнь Есуй-хатн үглхләрн: «Көвүдт, нойдт келүлтн. Каһан сө махмуд халун хонв!» — гив. Тенд көвүд, нойд хурхла, Коаңкотадай Толуй-черби дурдн үглхләрн: «Таңкуд-иргн нүдсн балһсдта билә, нүүдго нутгта билә, нүдсн балһсан үүрч, эс одх тедн. Нүүдго нутган хайҗ, эс одх тедн. Бидн хәрҗ, каһана махмуд сергхлә, бас дарунь мөрләд ирхвидн!» —

Перезимовав ту зиму, Чингис-каган приказал: «Выступаем на Тангутский народ!» Он снова пересчитал войска и осенью года Собаки (1226) двинул войска на Тангутов. Из ханш он взял с собой Есуй-хатун. Зимой в пути в местечке Арбука во время облавы на куланов под Чингис-каганом был конь Джосоту-Боро. Когда куланы приблизились, Джосоту-Боро отпрянул, Чингис-каган упал с коня и, сильно повредив тело, осел в Чоорка. Переночевав (ту ночь), наутро Есуй-хатун сказала: «Известите сыновей и нойонов! У кагана ночью был сильный жар в теле!» Когда сыновья и нойоны собрались, Коанкотадай Толуй-черби обратился к ним с речью: «Танкуты оседлый народ, у них саманные города! Они не уйдут никуда, на спине не унесут свои города, не бросят свой оседлый нутуг! Давайте вернемся и, когда

Тэрэ үбэлээ үнгэргөөд, Чингис-хаан Тангад уласда добтолхо гэжэ түхеэрбэ. Сэрэгэйнгээ тоо байсаае абажа, нохой жэлэй (1226) намар Тангадта дайгаар мордобо. Хатадһаа Есуй-хатанаа абажа ошоо һэн. Зуурандань үбэл боложо, Арбахай гэжэ газарта олон тоото хулан моридые аблахадаа, Чингис-хаан дошхон боро мори унаад ябаа һэн. Зэрлиг мори-дой гүйлдэжэ ерэхэдэнь, дошхон боронь үргэжэ, Чингис-хаан унаад, бодо бэеэ ехээр гэмэлтэжэ, Соорхойто гэжэ газарта тогтобо. Тэрэ һүниие үнгэргөөд, үглөө үглөөнйинь Есуй-хатан хэлэбэ: «Хаанай хүбүүдтэ, ноёдто дуулгагты! Хаамнай һүни халууржа хонобо!» Хүбүүд, ноёдойнь суглархада, хонхотон угай Толон-черби дурадхаба: «Тангад иргэнэй

Нютагынь балгас-хото юм,
Нүүдэггүй һуурин байдалтай.
Шабажа, няажа бодхоһон
Шабар гэр байшантай.
Нюргандаа гэрээ үргэлөөд,
Нүүжэ хаанаш ошохогүй!

Тиимэһээ мүнөө бусажа, хаанайнгаа бэеын эдэгэ-

ociesu, Cinkis-qaqan ukulerun: «Tanut-irken Bidan-i: juruke yadaju qariba! keekun. Bida elcin maqa eleju, elcini mun ene Coorqat-ta sobilaju, uke ano uqaju icuasu bolu je!» keeju, tende elcin-e dau bariulju ilerun: «Nidoni Burqan ci ukulerun: Ba, Tanut-irken baraun qar Cino bolsu! keelue. Cimada tein keekdeju, Sartaul-irkene eyeduriyen ese oroqdaju, morilasu! Keen quyüju ileesu, ci Burqan, uke-duriyen ulu kurun, cerik ba ulu okun, ukeer daariju ileju bulee. Oere joriqsan-tur, qoina olulcasu! keen, Sartaul-irken-tur morilaju, Munke Tenkeri-de iheekdeesu, Sartaul-irkeni juk-tur oroulju, edoe ireesu, Burqan-tur uke olulcasu, keen aisai!» keeju ileesu, Burqan ukulerun: «Daariqu uke bi ese ukulelue!» keejuui. Asa-Kanbu ukulerun: «Daariqu ukes bi ukulelua. Edoe ber boesu, ta Monqol qatquldua surcu qatquldusu! keeesu, bi burun Alasai-nuntuq-tu terme ker-tu, temeen aciya-tu biyu. Alasai joriju, nadur iretkun! Tende qatqulduya! Altan-munkun, aurasun-tabar kerektu boesu, Eriqaya Erijeu-i joritqun!» keeju ilejuui. Ene uke-i Cinkis-qaana kurkeesu, Cinkid-qaqan гихлә, бүрн көвүд, нойд эн үг зөвшәҗ, Чиңгс-каанд келхлә, Чиңгс-каhан үглхләрн: «Таңкуд-иргн мадниг зүрк ядҗ хәрв!» — гих. Бидн элч эрк биш илгәҗ, элчинь мин эн Чооркатд зөвлҗ, үгинь ухалҗ хәрхлә, болҗ!» — гиҗ. Тенд элчд ду бәрүлҗ илгәхләрн: «Нидн, Буркан, чи үглхләрн: «Мадн, Таңкуд-иргн, барун hарчн болс гиләч. Чамаг тиигҗ келхлә, Сартаул-иргниг эвдән орхла, мөрлсв гиҗ сурҗ илгәхлә, чи, Буркан, үгдән эс күрн, церг чигн эс өгн, үгәр дәвржҗ, илгәсн биләч. «Өөр зөрсндән хөөннь оллцсв гиhәд, Сартаул-иргнд мөрлҗ, мөңк Теңгрт евәгдҗ, Сартаул-иргниг үзг болhнинь орулҗ, ода ирхләрн, Бурканла үг оллцсв гиҗ аашнав!» — гиҗ илгәхлә, Буркан үглхләрн: «Дәврх үг би эс үглләв!» — гиҗ. Аша-Канбу үглхләрн: «Дәврх үгмүд би үглләв. Ода та, Моңhл, хатхлда сурч, хатхлдсв гихлә, би бүрн Алашай-нутгт терм гертә, темән ацата бәәнәв. Алашай зөрҗ нам тал иртн. Тенд хатхлдйа. тело (здоровье) кагана освежится (поправится), тут же выступим обратно!» Сыновья и нойоны одобрили эти слова и доложили Чингис-кагану. Чингис-каган сказал: «Тангуты скажут, что мы испугались и вернулись домой! Поэтому должны отправить к ним посла, встретить их посла здесь, в Чооркае, и выслушать. Только после этого можно вернуться!» Затем отправили посла с такой песней: «Ранее ты, Буркан, говорил: «Мы, Танкутский народ, будем твоей правой рукой!» Помня эти слова, выступая на Сартаулский народ, нарушивший мир, я просил тебя: «Выступим!» Ты, Буркан, не сдержал свое слово, не дал войск и ответил оскорблением. Будучи занят делами похода, я решил объясниться потом. Выступив на Сартаулов, с помощью Вечного Неба я покорил Сартаулский народ и вернулся домой. Сейчас я прибыл, чтобы объясниться с тобой!» Получив это посланье, Буркан сказал: «Я не говорил оскорбительных слов!» Тогда Аша-Канбу сказал: «Это я говорил оскорбительные слова. хэдэ, hөөргөө бусана бэзэбди!» Тэндэ байhан хүбүүдынь, ноёдынь энэ үгые зүбшөөжэ, Чингисхаандаа элидхэбэ. Чингис-хаан үгүүлбэ: «Тангад иргэн бидэниие зүрхэ алдаад, хариба гэжэ hанаха! Бидэ элшэниие эльгээгээд, бусажа ерэхыень энэ Соорхойтодоо хүлеэе. Харюуень абахадаа, бодожо үзэхэбди!» — гээд, Чингис-хаан элшэндээ иимэ захяа барюулба: «Бурхан, ши нёдондо: «Бидэ, тангад арад шинии баруун гар болохобди!» — гэhэн байгааш. Эб таhалhан сартуулнуудта добтолходоо, хэлэhэн үгыеш hанажа: «Баруун гарни боло!» — гэжэ зорюутые эльгээхэдэм, ши, Бурхан, үгэдэз хүрэжэ, сэрэгээ үгэнгүй, үгөөр дайража харюусаа hэнши! Ондоо уг зорилготой байhан дээрэhээ, шамтай хожом тоосохоб гэжэ hанаа бэлэйб. Тиигээд Сартуул иргэндэ дайгаар ошожо, мүнхэ тэнгэриин эбгээлээр бута сохижо бусабаб! Мүнөө, Бурхан, шамтай тоосоогоо хэхээ ерээб!» Бурхан харюусаба: «Дайраhан үгэ би хэлээгүйб!» Харин Аша-Гамбуу хэлэбэ: «Үгөөр би дайраа hэм. Таанад, монголшууд, дайлалдажа hуранхай зон хаямта! Би

Тэрэм гэртэй,
Тэмээн ашаатай

Алашай нютагта байдаг хүм. Алашай зорижо,

mariya qalaun arun, ukulerun: «Je, teli! Eimu yeke ukuleulju, ker icuqdaqui? Ukurun yeke uketur siqan yabuya!» keeju: «Munke Tenkeri, Ci mede!» keen, Cinkis-qaqan Alasai joriju kurcu, Asa-Kanbu-lue qatqulduju, Asa-Kanbu-i daruju, Alasai deere qorqalaulju, Asa-Kanbu-i abcu terme ker-tu, temeen aciya-tu irkeni ino hunesuer keistele talaulba. «Erekun omoqun ere bin sait tanudi qiduju, eimun-teimun Tanudi ceriut kuun-e ba-

Алтн-мөңгн, ээрсн-табар кергтә болхла, Эрикая-эриҗеүг зөртн!» — гиҗ илгәҗ. Эн үгиг Чиңгс-каһанд күргхлә, Чиңгс-каһан махмуд халун бәәһәд үглхләрн: «Ээ, тер. Иим ик үг үглүлҗ, яһҗ хәрхмб? Ухалхла, ик үгд шахн йовйа!» — гиҗ, «Мөңк Теңгр, чи мед!» — гиҗ, Чиңгс-каһан Алашай зөрҗ, күрч, Аша-Канбула хатхлдҗ, Аша-Канбуг дарҗ, Алашай деер хорһдулҗ, Аша-

Если вы, Монголы, пришли воевать, я готов вас встретить в кочевье Алашай, в решетчатой юрте, с верблюжьей поклажей. Приходите ко мне в Алашай! Там сразимся! Если вам нужны золото и серебро, ткани и товары, спешите в Эрикая Эриджеу!» Когда этот ответ доставили Чингис-кагану, Чингис-каган, будучи еще с жаром в теле, сказал: «Ну, что ж! Как можно возвращаться, получив такой ответ? Думается, надо воевать, ссылаясь на оскорбительные слова! Рассуди нас, Вечное Небо!» Чингис-каган устремился на Алашай, достиг его и сразился с Аша-Канбу. Разбив Аша-Канбу, он загнал его на вершину Алашая и захватил. Народ же его, живший

намда ерэгты! Тэндэ дайлалдахабди! Алта, мүнгэндэ, эд бараанда хэрэгтэй һаа, Эрихаяа (Нинся), Эрижуу (Си-лян) зорижо ошогты!» Энэ үгыень Чингис-хаанда хүргэхэдэнь, Чингис-хаан халууржа байбашье үгүүлбэ: «Зай, тэли! Иимэ ехэ ама гаража байхадань, гэртээ бусаха аалди? Бардам үгыень нэхэжэ, дайгаар ороё! Мүнхэ тэнгэри, ши мэдэ!» — гээд, Чингис-хаан Алашай нютаг руунь зорижо хүрөөд, Аша-Гамбуугай сэрэгые бута сохибо. Аша-Гамбуу тэрьедэжэ, Алашайуулада хоргодобо. Аша-Гамбууе тэндэнь барижа абаад,

Тэрэм гэртэй,
Тэмээн ашаатай

иргэнииень үнэһэн болгон хиидхүүлбэ.

«Эсэргүүсэһэн тангадые —
Эрэшүүл, һайднарые
Ээлэн абаад, хюдаһан
Эрэлхэг сэрэгүүдни,

riqsaar-oluqsaar abutqun!» keen jarliq bolba.

§ 266. Cinkis-qaqan casutu deere jusaju, Asa-Kanbu-lue aulalaqsat daijiqsat terme kerten temeen aciya tan Tanudi, ceriut ileju onoqsaar ulittele talaulba. Tendece Boorcu, Muqali qoyar-a soyürqarun: «Kucun-e medetele abtuqai!» keen jarliq bolba. Basa Cinkis-qaqan jarliq bolurun: «Boorcu Muqali qoyar-a soyürqal okurun, Qitat irken-ece ese okulee!» keen: «Qitat-irkeno Juin-i, ta qoyar sacau qubiyalduju abutqun! Sait Koudi ano sibaou-ban bariulju, daqaulju yabutqun! Sait okidi ano oskeju, emesiyen qormai jasaulutqun! Qitat-irkeno Altan-qan-no itekelten inaut — Monqolun ebukes-ecikes-i baraqsan Qara-Qitat Juin-irken ajuui je. Edoe Mino itekelten inaut — Boorcu Muqali, ta qoyar biyu je!» keen jarliq bolba.

§ 267. Cinkis-qaqan casutu-aca kodolju Uraqai-balaqasu baouju; Uraqai-balqasunaca ko-

Канбуг авч, терм гертә, темән ацата иргинь үмсәр киистл тарав. Эркн-омгин эр бий сәәтә таңкудыг кудҗ, цергин күүнд «бәрсәр-олсар автн!» гиҗ зәрлг болв.

Чиңгс-каһан Часуту деер зуслҗ, Аша-Канбула уулсн, дәәслдсн терм гертә, темән ацата Таңкудт цергүд илгәҗ, унсар үлдтл тарав. Тендәс Боорчу Мукали хойриг сойрххларн: «Күчнь күртл автха!» — гиҗ, зәрлг болв. Бас Чиңгс-каһан зәрлг болхларн: «Боорчу Мукали хойрт сойрхл өгхләрн, Китад-иргнәс эс өгләв гиһәд, Китад-иргнә Җуиниг та хойр цацу хувалдҗ автн. Сәәтә көвүдәрнь шовуһан бәрүлҗ, дахулҗ йовтн. Сәәтә окдинь өскҗ, эмсиннь хорма ясултн. Китад-иргнә Алтан-хаана итклтә иньгүд, Моңһлын өвкнр-эцкнриг барсн Кара-Китад, Җуин-иргн бәәҗ. Ода мини итклтә иньгүд, Боорчу, Мукали, та хойр болвт!» — гиҗ зәрлг болв.

Чиңгс-каһан Часутуһас көдлҗ, Уракай-балһс бооҗ, Уркай балһснас көдлҗ,

в решетчатых юртах, имевший верблюжью поклажу, развеял пеплом. Лучшие мужи Танкутов были там уничтожены. «Берите все, что захватите!» — был приказ Чингис-кагана.

Чингис-каган, проводя лето на горе Часуту, послал войска против людей, скрывавшихся с Аша-Канбу в горах, и рассеял Танкутов, имевших решетчатые юрты и верблюжьи поклажи, так, что остались лежать. Там он, жалуя Боорчу и Мукали, сказал: «Пусть берут столько, сколько смогут!» Еще Чингис-каган сказал: «Когда я награждал, Боорчу и Мукали не получили долю от Китадского народа! Так разделите же себе поровну Китадский Джуин! Пусть лучшие из их юношей держат ваших птиц и следуют за вами! Пусть лучше из их дев поправляют подол вашим женам! Верными друзьями Китадского Алтан-хана были погубители предков Монголов — Кара-Китад и Джуин. Сейчас моими верными друзьями стали вы, Боорчу и Мукали!»

Тронувшись от Часуту, Чингис-каган осадил город Уракай. Когда он, двинувшись

Элбэг ехэ баялигыень
Эдлэгты, олзологты!» —

гэжэ Чингис-хаан зарлиг буулгаба.

Чингис-хаан саһата уулада зуһахадаа, Аша-Гамбуутай хамта тэрьедэжэ ошоһон

Тэрэм гэртэй,
Тэмээн ашаатай

иргэн зондо сэрэгээ эльгээжэ, бүхы тангадуудые барижа, үгы хэбэ. Тэндэ Боорчи, Мухали хоёрые соёрхожо: «Абаашажа шадахыса абагты!» — гэһэн зарлиг буулгаба. Баһа Чингис-хаан захирба: «Боорчи Мухали хоёрто бэлэг болгон, Хитад иргэнһээ урдань юушье үгөөгүй хүм. Мүнөө та хоёрто Хитадай Җүин иргэниие үгэнэб!

Адляар хубаажа абагты!
Айдар залуу хүбүүдтэнь
Ангууша шубуудые даалгагты,
Аянда дахуулжа ябагты!
Хонгор үхидыень һургажа,
Холшор һамга бэреэдэйнгээ
Хормойе заһуулжа байгты!

Хитад уласай Алтан хаанай этигэлтэ ханинар болохо Хара-Хитад Җүин иргэн хоёр манай Монголой үбгэ эсэгэнэрые алажа, хюдажа байһан юм. Боорчи, Мухали та хоёр минии этигэлтэ ханинар болонот!»

Чингис-хаан саһата уулаһаа мордожо, Урахай балгасые дайлан абаад, тэндэһээ саашалжа Дүрмэгэй балгасые (Линчжоу) бута сохиходонь, Бурхан Чингис-хаантай уулзахаяа ерэбэ. Ерэхэ-

dolju, Dormekai-bala-qasu ebden bukui-tur, Burqan Cinkis-qaqana auljara ireba. Tende Burqan auljarun altan sumes teriulen altan-munkun, ayaqa-saba yesun yesut; kout-okit yesun yesut; aqtas te-meet-yesun yesut; elde-biyer yesun yesut ji-suleju auljaqui-tur, Bur-qani euden buteun-a auljaulba. Tere aulja-qui-tur, Cinkis-qaqan dotore dura bulqaba. Qutaar udur Cinkis-qaqan jarliq bolurun: Iluqu-Burqan-a Sidur-qu nere okcu Iluqu-Bur-qan Sidurqu-i irekdeju, tende Cinkis-qaqan: Ilu-qu-i nokcietkun! keen, Tolun-Cerbi-i: qardaju nokcietukai! keen jar-liq bolba. Tende Tolun-Cerbi: Iluqu-i qarda-ju buteeba! keen ociesu, Cinkis-qaqan jarliq bo-lurun: «Tanut-irken-tur uke olulcan aisu-qui-tur, jaura Arbuqa-in qulat abalaasu, ebe-duksen mariya Mino anatuqai! keen, amin beye Mino qairalaju, uke duratqaqsan Tolun bi je. Nokor kuuno qo-roan uke-tur ileju, Mun-ke Tenkeri-de kucu ne-mekdeju, qar-turiyan oroulju, osien abuai je Bida! Iluqu-in ene ab-cu ireksen nouuku qar-si, ayaqa — saba sel-te, Tolun abtuqai!» ke-en jarliq bolba.

Дөрмекай-балhc эвдн бәәхд Буркан Чиңгс-каhанд аюлзхар ирв. Тенд Буркан аюл-зхларн, алтн сүмс түрүлн, алтн-мөңг, ааh-сав йисн йисд, көвүд-окд йисн йисд, агтс-темәд йисн йисд, элдвәр йисн йисд зүслҗ, аюлзхд, Бур-каниг үүдн бүтүд аюлзулв. Тер аюлзхд, Чиңгс-каhана дотрк дурн хутхв. Һурв-дгч әдрт Чиңгс-ка-hан зәрлг болхларн, Илуку-Бурканд «Ши-дурку» нер өгч, Илу-ку-Буркан Шидур-куг ирхлә, тенд Чиңгс-каhан: «Ил-куг нөгцүлтн!» — гиҗ, Толуй-чербиг: «Һардҗ нөгцүлт-хә!» — гиҗ зәрлг болв. Тенд Толуй-черби: «Илкуг hардҗ бүтәвв!» — гиҗ ке-лхлә, Чиңгс-каhан зәрлг болхларн: «Таңкуд-иргнлә үг оллцн аашхд, зуур Арбукаhин хулад авлхла, эвдсн мах-мудм «амртха» — гиҗ, әмн бийим хәә-рлҗ, үг дурдсн То-луй билә. Нөкр күү-нә хорн үгд irҗ, мөңк Теңгрин күчн немгдҗ, hартан орулҗ, өшәhән ав-видн. Илукуhин эн авч ирсн нүүх харшм, ааh-сав селт Толуй автха!» — гиҗ, зәрлг болв.

от Уракая, осадил го-род Дормекай, к нему прибыл на прием Бур-кан. Буркан привез с собой золотые кумир-ни, золото, серебро, по-суду, девять девяток юношей, девять девя-ток дев, девять девяток меринов и верблюдов, множество добра по де-вять девяток каждого вида. Чингис-каган его принял перед закры-той дверью. Во время этой встречи Чингис-кагану стало плохо. На третий день Чингис-каган повелел называть Илуку-Буркана «Ши-дурку». Когда Илуку Буркан Шидурку при-был, Чингис-каган по-велел: «Уничтожьте Илуку!» Толуй-чер-бию приказал: «Пусть он умрет от твоих рук!» После этого То-луй-черби доложил: «Я поднял руку на Илуку и задушил его!» На это Чингис-каган молвил: «Когда мы шли сюда выяснить от-ношения с Тангутами, во время облавы на куланов у Арбуки, я повредил свое тело. Тогда Толуй-черби сказал слова, свиде-тельствующие о его любви ко мне. Отвечая на ядовитые слова слу-ги, по милости Вечного Неба, мы их покорили и отомстили за все! Пусть Толуй берет принесенную Илукой

дээ, алтан hүмэhөө эхи-лэзд, алта мүнгөөр, эд бараагаар, юhэн юhэ аяга hабаар, юhэн юhэ хү-бүүд, басагадаар, юhэн юhэ мори тэмээгээр, юhэн юhэ элдэб зүйлэй эдлэ-лээр золгоходонь, Чин-гис-хаан Бурхантай үүдэ-нэй хоёр талада байжа уулзаба. Тэрэ уулзалгын үедэ Чингис-хаанай үб-шэн hүжэрбэ. Гурбадахи үдэртөө Чингис-хаан зар-лиг буулгаба: «Илахуу-Бурханда Шударгуу гэ-hэн нэрэ соло олгохо!» Илахуу-Бурханай Шу-даргуу гэжэ нэрлэгдээ хада, Чингис-хаан: «Ила-хууе нүгшөөхэ ёhотой! Толон-черби тэрэниие гар-дажа hалгаг!» — гэhэн зарлиг буулгаба. Толон-чербиин Илахууе гарда-жа, амииень таhалаад мэдээсэхэдэнь, Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Тангад иргэнhээ үhөө нэхэхэ гэжэ ошожо яба-тараа, зуурандаа Арба-хай гэжэ газарта зэрлиг моридые аблаха үедөө би бэеэ гэмтээгээ hэм. Энэ Толон-черби минии амин бэеые хайрлажа, бусаха гэhэн дурадхал оруулаа бэлэй. Дайсанай хорото үгэдэ хороор харюусажа, бидэ мүнхэ тэнгэриhээ хүсэ орожо, тангад ир-гэниие дарабабди! Ила-хуугай энэ абажа ерэhэн нүүдэл ордониие зосоохи хамаг эд бараатайнь, ая-га hабатайнь Толон абаг!»

Тангад иргэниие дай-лан абажа, Илахуу-Бур-

§ 268. Tanut-irkeni daouliju, Iluqu-Burqani Sidurqu bolqaju, ima-i buteeju: «Tanut-irkeno eke ecike-i uruqun uruqa kurtele muquli-musquli-i ukai bolqan, idee idekui jaura: Muquli-musquli ukai! keen ukuulun ecitkan kelelen atqun!» keen jarliq bolba. Tanut-irken uke ukuleju, uketur ulu kurku-in tula, Tanut-irken-tur Cinkis-qaqan nokoete ayalaju, Tanut-irkeni muqutqaju ireju, Qaqai jil Cinkis-qaqan Tenkeri-tur qarba. Qaruqsan-a Yesui-qadun-na Tanut-irken-ece masi okba.

Таңкуд-иргниг дәәлҗ, Илуку-Бурканиг Шидурку болһҗ, түүг бүтәҗ: «Таңкуд-иргнә экэцкиг ургин ург күртл мухла-мусхл уга болһн, идә идх зуур: «мухла-мусхл угавидн!» — гиҗ угалн, келн бәәтн!» — гиҗ зәрлг болв. Таңкуд-иргн үг үглҗ, үгд эс күрснәс келтә Таңкуд-иргнд Чиңгс-каһан негт аялҗ, Таңкуд-иргиниг муудхҗ (муурулҗ) ирҗ, Һаха җил (1227) Чиңгс-каһан Теңгрт һарв. Хурснд Есуй-хатнд Таңкуд-иргнәс маш икәр өгв.

походную юрту вместе с посудой!»

Покорив Танкутов, назвав Илуку-Буркана Шидурку и тут же его удавив, Чингис-каган повелел: «Пусть отцы и матери Тангутского народа живут до потомков потомков без слуг и рабов и в час трапезы твердят: «У нас нет ни рабов, ни слуг!» Так из-за того, что Тунгутский народ не сдержал слово, Чингис-каган пошел на них, разорил и, прибыв в (1227) год Свиньи поднялся на Небо. На сборе Есуй-катуне дали очень много из Тангутской добычи.

ханда Шударгуу гэһэн нэрэ үгэжэ, тэндэнь бүтээжэ алаад, Чингис-хаан зарлиг буулгаба: «Тангад иргэнэй эхэ эсэгэнэр үри һадаһан хүрэтэрөө барлаг богоолгүйгөөр ажаһууг! Эдеэ эдихэ зуураа: «Зараса боогоол үгыбди!» — гэжэ хэлэжэ байг! Тангад иргэнэй хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүй хадань, Чингис-хаан тангадуудта хоёр дахин дайлан, бута сохижо бусаад, гахай жэлдэ (1227) Чингис-хаан тэнгэридэ гараба. Наһа бараһанайнь һүүлээр тангад иргэнһээ олзолһон ехэ һан зөөрие Есуй-хатандань үгэбэ.

§ 269. Quluqana jil Caadai, Batu teriuten Baraun Qarun Kout: Otciqin-Noyan, Yeku, Yesunke turiuten Jaoun Qarun Kout; Tolui teriuten Qol Kout; Okit, kureket, Tumedun Minqadun Noyat burin bolqaju, Kelureno Kodeu-aral-a kur-iyer quriju, Cinkis-qaqan-a nereiduksen mun jarliqiyar, Okodai-qaqan-ni qan orkuba. Caadai aqa Okodai-qaqan-ni deuyüen qan erkuju, Cinkis-qaqan Ecike-yüen Altan Amin saqin aqsat kebteul, qorcin, naiman minqat turqaut, Qan-Ecike-in mino Beye caada yabun aqsat encu tumen kesikten ino Caa-

Хулһн җил (1228) Чаадай, Бату толһата Барун һарин көвүд, Отчикин-нойн, Еку, Есүңке толһата Зүн һарин көвүд, Толуй толһата һолин көвүд, окд, күргд, Түмдин, Миңһдин нойд бүрн болҗ, Керүленә Көдеү-аралд күрәһәр хурҗ, Чиңгс-каһана нерәдсн мөн зәрлгәр Окодай-каһаг хан өргв. Чаадай ах Окодай-каһаг, дүүһән, хан өргҗ. Чиңгс-каһан эцкин Алтн әм сәкн бәәсн кевтүл, хорчин, нәәмн миңһн туркаут, хан-эцкин бийн цаад йовҗ бәәсн онц түмн көшктн,

В год Мыши (1228) Чаадай, Бату во главе сыновей Правой руки, Отчикин-нойон, Еку, Есунке во главе сыновей Левой руки, Толуй во главе сыновей Центра, дочери, зятья, нойоны Туменов и Тысяч — все собрались в Керуленском Кодеу-арале и, согласно повелению Чингис-кагана, возвели Окодая в ханы. Старший брат Чаадай возвел в ханы младшего брата Окодай-кагана. Кебтеулы, хорчины, восемь тысяч Туркаутов, охранявшие Золотую душу хана-отца, будучи особым десятитысячным кешигтеном, расположенным позади хана-

Хулгана жэл (1228) Сагаадай, Бутуу түрүүтэй баруун гарай хүбүүд, Одхон-ноён, Егүү, Есүнгэ түрүүтэй зүүн гарай хүбүүд, Толуй түрүүтэй гол хүбүүд, үхид, гэргэд, түмэнэй, мянганай ноёд олоороо Хэрлэнэй Хүдөө арал дээрэ хуралда сугларжа, Чингис-хаанай зарлиг буулган нэрлэһэнэй ёһоор, Үгэдэйе хаан болгон үргэбэ. Сагаадай ахань Үгэдэй дүүгээ хаан болгожо үргөөд, Толуйтаяа хамта Чингис-хаан баабайнгаа алтан амиие сахижа ябаһан хэбтүүл, һаадагтан, найма мянган турхагуудые Үгэдэйдөө үгэхэдөө: «Эдэ түмэн хэшэгтэн манай хаан-баабайн ойро ябаһан хубиин харуул гээшэ!» — гэбэ. Мүн энэл ёһоор Гол ула-

dai-aqa Tolui qoyar Okodai-qan-a qan taoulba. Qolun Ulus-i mun yosuar taoulba.

§ 270. Okodai-qaqan oriyan qan erkuulju, dotora yabuqun tumen kesikteni, Qolun Ulusi oer-duriyan bolqaulun baraju; urida Caadai aqa-tur eyetuju, Cinkis-qaqan Ecike-yüen dorqut talbiqsat irkeno, Baqtat-irkeno, Qalibo-Soltan-tur ayalaqsan Cormaqan-qorci-in kejike Oqotur Munketu qoyari ayalaulba. Basa urida Subeetai-Baaturi Kanlin, Kibcaut, Bajiqit, Orusut, Asut, Sesut, Majar, Kesimir, Serkesut, Bular, Keret-irken-tur kurtele, Adil Jayaq usutan muret ketulun, Meketmen, Kermen, Keibe teriuten balaqat-tur ayalaqsan Subeetai-Baatur tede irkene berkeldukdeju, Subeetai-in kejike Batu, Buri, Munke teriuten oloan Koudi morilaulba. Ede ayalaqsat burin Koudi Batu aqalatuqai! keen jarliq bolba. Qol-aca qaruqsadi Kuyük aqalatuqai! keen jarliq bolba. Ede ayalaquni ulus medekun Kout kouduen-ku yeke kou ayalaultuqai. Ulus ba ulu medekun Kout, Tumedun, Minqadun, Jaudun, Harbadun Noyat, oloan kuun ken ber boesu, kouduen

Чаадай-ах, Толуй хойр Окодай-хааг хаанд тоолв. Һолын Улс эн йосар хаанд тоолв.

Окодай-каһан бийән хан өргүлж, дотр йовх түмн кешгтниг, Һолын улсиг эврәһән кеж барж, урд Чаадай ахд зөвшәж, Чиңгс-каһан эцкән дарһд тәвсн иргнд, Бактад-иргнә Калибо-Солтанд аялсн Сормакан хорчинә гижгт Окотур Мүңкетү хойриг аялулв. Бас урд Сүбеетай-Баатур Каңлин, Кибчаут, Бажикит, Оросут, Асут, Сесүт, Мажар, Кешимир, Серкесүт, Булар, Керет-иргнд күртл, идил, Жаяк уста мөрд гетлн, Мекетмен, Кермен-Кеибе, тергүтн балһсдт аялсмн. Сүбеетай-Баатур тер иргнд беркдж, Сүбеетайин гижгт Бату, Бури, Мүңке, тергүтн олн көвүдиг мөрлүлв. «Эн йовулгдсн бүрн көвүдиг Бату ахлтха!» — гиж, зәрлг болв. «Һолас һарсиг Куюк ахлтха!» — гиж, зәрлг болв. «Эн йовулхд улс медсн күн көвүдиннь ик көвү йовултха. Улс эс медсн чигн күн, Түмдин, Миңһдин, Зуудын, Арвадын нойд, олн күн кен

отца моего, брат Чаадай и Толуй признали Окодай-хана ханом. Тем же образом признал и народ Центра.

Окодай-каган, став ханом, приняв внутренний тумен кешигтенов и народ Центра, согласовав заранее с братом Чаадаем, отправил вслед за Сормакан-корчином, посланным его отцом Чингис-каганом на Багдадского Калибо-Солтана, Окотура и Мункету. Ранее также был послан Субетай-Баатур на Канглин, Кибчаут, Баджикит, Оросуд, Асут, Сесут, Маджар, Кешимир, Серкесут, Булар и народ Керет. Переправившись через Идил и Джаяк, отправленный на Мекетмен, Кермен-Кеибе и другие города Субетай-Баатур встретился с трудностями. Поэтому в помощь ему были отправлены Бату, Бури, Мунке и с ними множество других юношей. «Пусть во главе всех юношей будет Бату!» — был приказ. «Выходцев из Центра пусть возглавит Куюк!» — был приказ. «В этот поход пусть люди, ведающие улусом, отправят старшего из сыновей. Люди, не ведающие улусом, нойоны Туменов,

сые Үгэдэйдэ дамжуулан үгэбэ.

Үгэдэй-хаан орой үндэр хаан болон үргүүлжэ, дотор хабиин түмэн хэшэгтэниие, Гол уласаа мэдэл дороо абажа, Сагаадай ахатаяа зүбшэлдэжэ, бүри урдань Чингис-хаан баабайнгаа зарлигай ёһоор Багдаад иргэнэй Халибай-Султантай дайлалдажа байһан Сормохон-хорчиин хойноһоо Охотор Мүнгэтэ хоёрые эльгээбэ. Чингисхаанай мэндэ байхада Сүбээдэй-баатарые Канлин, Хибчаад, Бажигид, Оросууд, Асууд, Сэсүүд, Мажараад, Хэшэмиир, Сэргэсүүд, Болаар, Хэрээд иргэдые дайлан абаха, Идил, Жаяг уһан мүрэнүүдые гэтэлжэ, Мекетмен, Кермен, Кейвэ болон бусад балгасуудые дайлан абаха гэжэ захирһан байгаа. Харин мүнөө тэдэ арад уласуудай эсэргүүсэһэн дээрэһээ Үгэдэй-хаан Сүбээдэйдэ туһалхыень Батуу, Бури, Гүюуг, Мүнхэ болон бусад хүбүүдые эльгээбэ. «Дайгаар ошоһон эдэ хүбүүдые Батуу ахалжа ябаг!» Гол уласһаа гараһан сэрэгые Гүюуг ахалаг!» — гэжэ Үгэдэй-хаан зарлиг буулгаба. Дайгаар ошохо бүхы сэрэг тухай хаан иигэжэ захирба: «Өөрын нютаг уласай хаан изагууртанай ехэ хүбүүд дайнда ябаг! Өөрын мэдэхэ ир-

aqa-i ayaultuqai! Okit, Kureket mun yosuar kouduen-ku aqa-i ayaultuqai! keen jarliq boluat, basa Okodai-qaqan ukulerun: «Ene ba koudun aqa-i ayalaulqu yosun Caadai-aqa-aca boljuu je. Caadai-aqa ukuleju ilerun: Subeetai-in kejike Kouduen aqa Buri-i ayalaulumu!». Koudun aqa ayalaasu, cerik arbin qarqu. Cerik oloan boluasu, cirai deere kucutee yabuyu. Cinadu daisun kuun oloan qarin bi. Tere ujuur-e — keceun irken tede; qilinlaasu, oerun mese-duriyen ukukun irken tede! Meses qurcatan, keekdemui!» keeju ilejuui. Okodai-qaqan ukulerun: «Tere uke-tur Bidano ber Caadai-aqa-in kicianku kucuer Koudun aqa-i qarqaya! keen juk-juk dunqaaju, Batu, Buri, Kuyuk, Munke teriuten Koudi ayalaulqui yosun eimu bi je».

чигн болтха, көвүдиннь ахиг йовултха! Окд, күргд эн йосар ахиг йовултха!» — гиҗ зәрлг болад, бас Окодай-каhан үглхләрн: «Эн мана көвүдин ахиг йовулх йосн Чаадай-ахас болла». Чаадай-ах үглҗ илгәхләрн: «Сүбеетай-ин гиҗгт көвүдиннь ах Буриг йовулнав. Көвүдин ах йовулхла, церг әрвн hарх. Церг олн болхла, чирә деер, күчтә йовх. Чинәтә дәәсн күн олн hарин болх. Тер үзүрт кецү иргн тедн. Килңнвәс, әврән местән үкх иргн тедн. «Месмүд хурцта гигднә»,— гиҗ илгәҗ. Окодай-каhан үглхләрн: «Тер үгд бидн чигн Чаадай-ахин күцәңгү күчәр көвүдин ахиг hарhйа!» — гиҗ үзг болhнд түгәҗ, Бату, Бури, Куюк, тергүтн көвүдиг аялулх йосн иим бәәҗ.

Тысяч, Сотен и Десятков, все люди, кто бы ни был, пусть тоже отправят старшего сына в поход! Дочери и зятья тем же образом пусть отправят старшего из сыновей!» — был указ. Еще Окодай-каган молвил: «Это решение об отправке старших сыновей исходит от брата Чаадая». Чаадай-брат сообщал: «Вслед за Субетаем я посылаю старшего из сыновей Бури. Если послать старших сыновей, войско будет экономным. Когда войско многочисленно, воины высоко держат головы и ощущают мощь. Сильный воин заменяет многих. Говорят, в том краю свирепый живет народ. Если он рассердится, сам гибнет от своего меча! Мечи их остры, говорят!» Поэтому Окодай-каган сказал: «Следуя совету брата Чаадая, мы тоже пошлем старшего из сыновей!» Приказ был разослан во все концы. Так были отправлены Бату, Бури, Куюк, Мунке и другие юноши в поход.

гэн нютаггүй түшэмэлнүүд, түмэнэй, мянганай, зуунай, арбанай ноёд, мүн айл бүхэн ехэ хүбүүдээ дайнда ябуулаг! Басагад хүрьгэдынь мүн лэ ехэ хүбүүдээ дайнда эльгээг!» Баhа Үгэдэй-хаан зарлиг буулгаба: «Хүбүүдэйнгээ ахые дайнда ябуулха гэжэ Сагаадай-ахамни дурадхаа! «Би Сүбэдэйн хойноhоо хүбүүдэйнгээ аха Бурийе дайнда эльгээнэб!» — гэжэ Сагаадай ахамни хэлээ. Айл бүхэнэй ехэ хүбүүдэй дайнда мордоходо, сэрэгнай олон болохо. Сэрэг олонтой болоходоо, hүр хүсэмнай ехэ болохо. Тэндэ хариин дайсан улас олон, арад зониинь хэрзэгы, сухалдахадаа, мэсээрээ өөрыгөө хадхажа үхэдэг. Хурса мэсэтэй иргэн гэлсэдэг!» Үгэдэй-хаан үгүүлбэ: «Сагаадай ахын жэшээгээр бидэ ехэ хүбүүдээ дайнда ябуулхамнай!» Хүбүүдэйнгээ ахые дайнда эльгээхэ гэhэн зарлиг зүг бүхэндэ тараажа, Батуу, Бури, Гүюг, Мүнхэ түрүүтэй дайнда мордоhон ёhо иимэ юм.

§ 271. Basa Okodai-qaqan Caadai-aqa-tur eyetuju ilerun: «Cinkis-qaqan Ecike-yüen belen-tur sauba. Yanbar erdem-yer sauba? keen ukulekdekuyu bi? Caadai-aqa-i jobsieesu,

Бас Окодай-каhан Чаадай ахд зөвчлҗ илгәхләрн: «Чиңгс-каhан эцкин белнд суувв. «Ямаран эрдмәр суув?» — гиҗ келүлхий би? Чаадай-ахиг зөвшәхлә,

Еще Окодай-каган, посылая к брату за советом, сообщил: «Я сел на место, подготовленное Чингис-каганом отцом. Ведь могут меня спросить: «Какими талантами я это

Һүүлээрнь Үгэдэй-хаан Сагаадай ахаhаа зүбшөөл hуража хү эльгээхэдээ, иигэжэ дамжуулба: «Чингис-хаан баабайнгаа бэлэн уласые эзэлжэ hуубаб. Ямар эрдэм бэлигтэй хадаа hуубабши гэжэ hуража болоно! Хаан-баабаймнай

Qaqan-Ecike Bidano Qitat-irkeno Altan-qaqan-ni dorqut talbilua. Edoe bi Qitat-irken-tur morilasu!» keen eyetuju ileesu, Caadai-aqa jobsieju: «Yau aljaqu (aldaqu)? Auruq-tur sain kuun tusiju, morilatqun! Bi endece ceriut qarqaju ilesu!» keeju ilejuui. Yekes Ordos-tur Oldaqar-qorci-i tusiju;

каhан эцкмидн Китад-иргнә Алтан-каhаг дарhд тәвлә. Ода би Китад-иргн тал мөрлсүв!» — гиҗ зөвчлҗ илгәхлә, Чаадай-ах зөвшәҗ: «Юн алдгдх? Уургт сән кү түшх мөрлтн. Би эндәс цергүд hарhҗ илгәсв!» — гиҗ илгәҗ. Ик Ордост Олдакар-корчиг түшҗ.

заслужил?» Если Чаадай-брат одобрит — отец наш посадил Китадского Алтан-кагана Дарканом — хочу сейчас выступить на Китадов!» Чаадай одобрил и сказал: «Что тут раздумывать? Выступай, в ставке надо оставить надежного человека! Я отсюда выделю войска и пошлю к вам!» В Великом Ордосе оставили управлять Олдакара-корчи.

Хитад иргэнэй Алтанхаанийе дайлан абажа үрдеэгүй hэн. Тиимэhээ мүнөө би Хитад иргэндэ дайгаар орохо гээд, Сагаадай аха, шамhаа зүбшөөл эрижэ байнаб!» Тиихэдэнь Сагаадай-ахань зүбшөөжэ: «Удааржа байhанай хэрэг юуб? Ехэ ордондоо найдамтай хүниие орхижо ошохо ёhотой. Би эндэhээ сэрэгые бүридхэжэ эльгээхэб!» — гэжэ захиюулба. Ехэ ордондоо Олдохор-хорчиие томилжо табиба.

§ 272. Taolai jil Okodai-qaqan Qitat-irken-tur morilaju, Jebe-i manlai ileba. Tedui Qitadun ceriudi daruju hunjiu baitala qiduat, Cabciyali dabaaju, jukjuk qotot balaqat ano eereulun ceriut yabuulju, Okodai-qaqan ebetcin kurteju aman kelen jabqan aljaqdarun, boes boes tolkecin-e tolkeleuluesu, Qitat-irkeno Qajar Usuno Ejet Qat irken-orqo-ban daouliq-darun, balaqat qotodiyan ebdekderun, turkune adalamui, Irken-orqo, altan-munkun, aduusun, ideen jolia okkuya! keen abitlaasu, ulu talbiran dulet turkune adalamui. Uruq-un kuun-ece bolqu-yu? keen abitlaasu, Qaqan niduniyen neeju, usun quyüju uuju: Yaun bolbi? keen asaqtaju, boes ocirun: «Qitat-irkeno Qajar Usuno Ejet

Туула җил (1231) Окодай-каhан Китад-иргн тал мөрлҗ, Җебег маңна илгәв. Тиигәд, Китадын цергүдиг дарҗ, унҗу бәәтл кудад, Чабчиял давҗ, үзг болhна хотд-балhсдинь әәрүлн, цергүд йовулҗ, Окодай-каhанд өвчүн күртҗ, амн-келән секҗ ядхлань, бөс-белгчнриг белг бәрхлә, Китад-иргнә Һазр-Усна Эзд-хад иргн-өркән дәәлгдхлә, балhсд-хотдан эвдгдхлә, терүнд адлна. «Иргн-өрк, алтн-мөңг, адусн, идән дольг өгйә!» — гиҗ белг бәрхлә, әс тәвн, улм терүнд адлна. «Ургин күүнәс болхйи?» — гиҗ белглхлә, каhан нүдән нееҗ, ус сурҗ ууҗ. «Юн болв?» — гиҗ сурхла, бөс келх-

В год Зайца (1231) Окодай-каган выступил на Китадов, послав в авангарде Джебе. Подавив Китадов, преследуя и уничтожая их, Окодай-каган перешел Чабчиял и послал во все концы войска для осады селений и городов. Но тут он вдруг слег, будучи не в силах открыть рот. Тогда знахари стали ворожить и вышло: «Духи-владыки Китадской Земли и Воды рассержены завоеванием и разорением своего народа и селений». Когда стали предлагать им золото, серебро, зверей и пищу, духи еще более усилили болезнь. Когда предложили: «Годится ли взамен человек из единого рода?», каган тут же открыл глаза и попросил пить. Когда он спросил:

Туулай жэлдэ (1231) Үгэдэй-хаан Хитад иргэндэ дайгаар мордожо, Зэбые манлай болгон ябуулба. Үгэдэй-хаан Хитадай сэрэгүүдтэ добтолжо, үмхи модо унагааhандал үгы хээд, Чабчиял дабаа дабажа, Хитадай хотонуудые хүреэлхыень сэрэгүүдые зүг зүг бүхэндэ ябуулаад, өөрөө Шара талада бууба. Тэндэ Үгэдэй-хаан үбшэлшэбэ: хэлэниинь эзэгүй болобо. Тэрэ дороо бөөнэрые бөөлүүлжэ, үзэлшэдтэ үзүүлхэдэнь: «Хитадай улас иргэниие эзэлhэнэйнь, хото балгасуудые хяа бута сохиhонойнь түлөө газар уhанай эзэд сухалдажа, хорлобо гээшэ», — гэhэн абарал бууба. Дэлхэйн эзэдтэ алта, мүнгэ, адуу эдеэ үргэхэдэнь, үбшэниинь бүри hүжэрбэ. Хониной дотороор үзэл үзэхэдэнь: «Түрэлэйнь хүниие золиг болгохо!» — гэhэн абарал бууба. Үгэ-

Qat, qajar usuniyen
ebdekderun, irken-orqo-
ban daouliqdarun, tur-
kune adalamui. Busu
yaun ber jolia okuya
keen abitlaasu, dulet
turkun-e jiurmedemui.
Uruqun kuunece bol-
qu-yu? keeesu, talbira-
mui. Edoe jarliq me-
demu je!» keen ociesu,
jarliq bolurun: «Der-
kede Koudece ken bi?»
keeesu, Tolui-Koun der-
kede bulee. Ukulerun:
«Sutu Cinkis-qaqan eci-
ke bidano, deere aqa-
nar doro deu-ner boete-
le, Qaqan-aqa-i cima-i
aqta metu soonquju, ir-
ke metu biliju, Yeke
Oro-ban Beye-tur Cino
jiquju, oloan ulus-i De-
ere Cino aciju okba je!
Nama-i burun, Qaqan-
aqa-in derkede aju, umar-
taqsan-i duratqaju, un-
taraqsan-i seriulju, ya-
bu! keekdelue. Edoe Qa-
qan-aqayan Cima-i al-
daasu bi, keno umar-
taqsani duratqaqu? Ke-
no untaraqsani seriul-
ku? Unen-ber Qaqan-
aqa mino job ese bolu-
asu, oloan Monqol ulus
onecirekun, qitat irken
kibkankun! Qaqan-aqa-
yüen orun-a bi bolsu!
Tulu-in niruun — bi
tulbalba, Kileme-in ni-
ruun — bi kunkulba!
Ile-i — bi ilaqba, Qa-
da-i — bi qatquba! Ni-
ur qoa, niruun urtu —
Bi-ku bi je! Boes ar-
batqun, jukerutkun!»
keeju, boes jukereesu,

лэрн: «Китад-иргнэ
Һазр-Усна Эзд-хад
һазр-усан эвдгдхлэ,
ирги-өркэн дээлгдх-
лэ, терүнд адлна.
«Оңдан ямаран дольг
өгйэ!» — гиж белг
бэрхлэ, улм терүнд
зуурмдна. «Ургин
күүнэс болхйи?» —
гихлэ, тээлрнэ. Ода
зэрлг меднэж!» —
гиж келхлэ, эн зэрлг
болхларн: «Зергд
көвүдэс кен бээ-
нэ?» — гихлэ, То-
луй-көвүн зергд би-
лэ. Үглхлэрн эн:
«Суут Чиңгс-каһан
эцкмидн деер ахнр,
дор дүүнр бээтл,
каһан-ахиг, чамаг
агт мет, сөөж, ирг
мет илж, ик оран
бийдчн зааж, олн
улсиг деерчн ачж
өгв. Намаг болхла,
каһан-ахиннь зергд
бээж, мартсинь сер-
гэж, унтсинь серүлж,
йов!» — гилэ. Ода
каһан-ахан, чамаг
алдхла, би кенэ март-
сиг сергэхв? Кенэ
унтсиг серүлхв? Унэр
каһан-ахм зөв эс
болхла, олн Моңһл
улс өнчрх, китад-
ирги күвкэх. Каһан-
ахиннь ормд би болсв.
Тулын нурһ би дал-
валһлав, хорвин нурһ
би хамхллав. Диил-
хиг би диилләв.
Хатххиг би хатхлав.
Нүр һо, нурһн ут
би күн билэв. Бөс,
арһлтн, зууртн!» —

«Что произошло?» —
знахари сказали: «Ду-
хи-Владыки Китад-
ской Земли и Воды
рассержены завоева-
нием и разрушением
своего народа и на-
пустили болезнь.
Когда предложили:
«Годится ли взамен че-
ловек из единого ро-
да?» — болезнь отсту-
пила. Пусть решит
Ваш приказ». На эти
слова он спросил:
«Кто из сыновей нахо-
дится рядом?» Рядом
находился сын Толуй,
который сказал: «Наш
священный отец Чин-
гис-каган из всех стар-
ших и младших
братьев выбрал тебя,
мой брат-каган, стянув
твои поводья, как ко-
ню, погладив тебя, как
валуха, впряг тебя в
свое Великое государ-
ство и взвалил на тебя
многие народы! Мне
же он повелел быть
рядом с братом-кага-
ном и напоминать по-
забытое, будить за-
снувшее! Если сейчас
я потеряю тебя, мой
брат-каган, кому я
буду напоминать поза-
бытое? Чье заснувшее
я буду будить? Если
мой брат-каган не по-
правится, то многочис-
ленный Монгольский
народ осиротеет, а Ки-
тадский народ возгор-
дится! Пусть вместо
брата-кагана умру я!
Я раскроил спину Тай-

дэй-хаан нюдөө нээжэ,
унда эрибэ. «Юун боло-
боб?» — гэжэ асууха-
дань, бөөнэр харюусаба:
«Хитад иргэнэй газар
уһые эзэмдэһэнэйш, арад
уласые дайлан абаһа-
найш түлөө газар уһа-
най эзэд ада үзэжэ бай-
на. Буса юумые золиг
болгожо үргэхэдэ туһа
болобогүй. Түрэлэйш хү-
нийе үргэл болгохо гэжэ
абарал буугаа. Одоо өөрөө
зарлиг буулгагты!» Үгэ-
дэй хаан: «Хажуудамни
хүбүүдһээмни хэниинь
байнаб?» — гэжэ һураба.
Дэргэдэнь байһан Толуй
үгэлбэ:

«Ашата манай эсэгэ —
Алдарта Чингис-хаан
Дээрээ аханартайш һааш,
Дороо дүүнэртэйш һааш,
Хаан-аха, шамайе
Хамагһаамнай һунгажа,
Агта мэтээр шэлэжэ,
Эрье мэтээр шалгажа
Нарата Эхэ ороноо
Найдан, шамда даалгаба.
Нютаг олон уласаа
Нюргандашни ашаба.
Хаан-ахамни, би хадаа
Хажууһаашни һалангүй
Мартаһышни һануулжа,
Унтаһышни һэрюулжэ,
Ябаха гэһэн захяатайб!
Харин мүнөө шамайгаа,
Хаан-ахамни, алдаа һаа,
Хэнэй мартаһы һануулхабиб?
Хэнэй унтаһы һэрюулхэбиб?
Үнэхөөрөө, хаан-ахамни,
Үнгэршэхэ болоо һааш,
Үргэн Монгол уласнай
Үншэржэ зобохол!
Хитад хари иргэн
Хүхилдэжэ жаргахал!
Хаан-ахынгаа орондо

jukerken usu Tolui-Koun uuba. Qoran sauju

гиж. Бөс зуурхла, зуурсн ус Толуй-көвүн уув. Хооран

меня! Я сломал спину белуги! Все, что надо победить, я победил! Все, что надо поразить, я сразил! Я красив лицом, ростом высок! Знахари, готовьте снадобье!» Знахари приготовили снадобье, смешанное с водой. Толуй выпил и, сев в стороне, сказал: «Опьянел! Пока не пройдет мое опьянение, пусть

Хагасажа, би үхэһүү!
Тулын нюргые
Тулгалан хухалдаг һэм,
Хилмын нюргые
Хилбараар хэмхэлдэг һэм.
Эли газарта — дайсанаа
Иладаг байгааб,
Далда газарта харатанаа
Дарадаг ябааб!
Нюураар сэбэрби,
Нюргаар үндэрби!
Тарнияа, бөөнэр, уншагты,
Тагшатай уһаяа шэбшэгты!»
Бөөнэр уһаяа шэбшэбэ.

ukulerun: «Soqtaba bi! Soqtaqu-i mino serkutele onecit-ucuket, deuneriyen, belbisun beriyen berude oin-a kurtele asaraqu-i Qaqan-aqa medetukai! Ali ber uke-ben ukulelee bi, soqtaba!» keeet qarcu otcu job ese boluqsan yosun teimu.

§ 273. Tedui Altan-qan-ni muqutqaju, seuse nere okju, altan-mun-kun, altatai hartu aura-sun tabar, alasas seuses-i ano daouliju, Alqinci Tanmacin talbiju,

сууж үглхләрн: «Согтвв! Согтуһим сергтл, өнчн-үчүкн дүүнрән, белвсн берән берәдин өөнд күртл асрхиг каһан-ах медтхә! Аль чигн үгән үглләв, согтвв!» — гиһәд һарч одж, зөв эс болсн йосн тиим [67].

Тиигәд Алтан-хааг муудхж, «Сеусе» нер өгч, алтн-мөнг, алтта эрәтә ээрсн-табар, алашас, сеүсесинь дәәлж, Алһнч, Танмачин тәвж, Наң-

брат-каган знает, что он должен кормить малых сирых братишек, вдову-сноху до достижения срока снох! Кажется, все, что хотел, я сказал, опьянел!». Он вышел и не поправился.

Так Окодай-каган, покорив и дав Алтан-кагану имя «Сеусе» — слуга, захватив золото, серебро, узорчатые ткани и лошадей, поставив вместо его слуг Алкинчинов и Танмачинов, в Нанкине, в

Тэрэ шэбшэһэн уһыень Толуй ууба. Халта һууд гээд: «Һогтошобоб! Хаанахамни, минии тэлэртэр, үншэн үхибүүдым, дүүнэрээ, бэлбэһэн бэриеэ хаража байгаарай! Хэлэхэ юумэеэ хэлэбэб, би һогтобоб!» — гээд, гаража ошобо. Үнэн дээрээ иимэ ушар болоһон юм.

Үгэдэй-хаан Алтан-хаанине даража, Сэүү-сээ гэжэ нэрэ үгэжэ, алта, мүнгэ, хоргы торго, эд бараа, адуу мори абажа, хото бүхэндэнь харуул сэрэгээ орхижо, Нангин,

Nanqin, Jundu juk juktur balaqasun-tur Daruqacin talbiju, tubsin tukel qariju, Qara-qorum-a baouba.

кин, Җундуд, үзг болhна балhснд Дарh тәвҗ, төвшү түгән хәрҗ, Каракорумд буув.

Джунду и других городах, оставив Дарукачинов, распространяя спокойствие вернулся в Каракорум.

Җүндүү хотонуудые захирха дарганарые табаяд, түбшэн hайнаар харижа, Хара-Хоруум хотодоо бусаба.

§ 274. Cormaqan-qorci Baqatat-irken-i elseuljuui. Tere qajar sain, et sain keekdemui, keen medeju, Okodai-qaqan jarliq bolurun: «Cormaqan-qorci-i mun tende Tanma sauju: sira altan; siramal; altatan naqut; nacidut dardas; subut, tanas; kujuku urtus kol undur tobicaut; kurin eleut; daus-i; kicidut, aciana qacidut; laosasut — hoan-tur kurkeulju ilen atqun!» keeba. Subeetai-Baaturun kejike aylaqsat: Batu, Buri, Kuyük, Munke, teriuten oloan Kout — Kanlin, Kibcaudi, Bajiqidi oroulju; Ejil, Jayaq, Meket-balaqasu ebdeju, Orusudi qiduju, uluttele talaba. Asut, Sesut, Bolerman, Kerman-Kiwa teriuten balaqadun irkeni daouliju elseulju, Daruqacin, Tanmacin-i talbiju qariba. Urida Jurces Solonqas-tur ayalaqsan Jalairtai-qorci-in kejike Yesuder-qorcini ayalaulba. Tanma sautuqai! keen jarliq bolba.

Сормакан-корчи Бактад-иргниг әлгсүлҗ. «Тер hазр сән, эд сән,— гигднә»,— гиҗ медҗ, Окодай-кahан зәрлг болхларн: «Сормакан-корчиг мин тенд Таңма сууҗ, шар алтн, ширмл, алтннакус, начдуд, парчас, сувсд, танас, күзүн ут, көл өндр ду-биичүд, күрң әләс, тоhстна кичгүд, ацаг ачдг лусмуд өөнд күргүлҗ илгән бәәтн!» — гив. Сүбеетай-Баатрин гиҗгт аялсн Бату, Бури, Куюк, Мүңке, тергүтн олн көвүд Каңлин, Кибчаудиг, Баҗикидиг орулҗ, Иҗил, Җаяк, Мекет балhс эвдҗ, Оросутыг куҗд, уга болтл, тарав. Асут, Сесүт, Болерман, Керман-Кива, тергүтн балhсдин иргдиг дәәлҗ, әлгсүлҗ, Дарhчн, Танмачи тәвҗ хәрв. Урд Җурчес-Солоңкаст аялсн Җалаиртай-корчина гиҗгт Есүдер-корчиниг аялулв.

Сормакан-корчи покорил Багдадский народ. Узнав о том, что та земля богата хорошими товарами, Окодай-каган издал указ: «Сормакан-корчи пусть там сидит в роли Танма и ежегодно присылает желтое золото, чугун, мастеров по золоту, соколов, парчу, жемчуга, перламутр, танцовщиц с длинными шеями и высокими ногами, коричневых коршунов, птенцов павлинов, вьючных мулов!» Посланные в помощь Субетаю Бату, Бури, Куюк, Мунке и другие юноши покорили Канглинов, Кибчаудов, Баджикидов, переправившись через Иджил и Джаяк, разрушили город Мекет и разгромили Орусудов. Завоевав Асутов, Сесутов, Болерма, Керман-Кива и другие города и народы, они назначили там Дарукачинов и Танмачинов и вернулись. За ушедшим ранее на Джурчесов-Солонкасов Джалаиртай-корчином направили Есудер-корчина с поручением: «Будь там Танмой!»

Сормохон-хорчи Багдаад иргэнние эзэлбэ. Тэрэ газарые ехэ баян, эд бараагаар элбэг гэжэ дуулахадаа, Үгэдэй-хаан зарлиг буулгажа, Сормохон-хорчиие тэндэ захирагша болгожо табяад, жэл бүри шара алта шарамал, хоргы торго, магнал, субад, эржэн тана, ута хүзүүтэй, ута хүлтэй үрнэ зүгэй моридые, хүрин элеэнүүдые, тугас шубуудые, ашаанай тэмээдые, луусуудые эльгээжэ бай гэжэ захирба. Сүбээдэй-баатарта туhалхаяа ошоhон Батуу, Бури, Гүюуг, Мүнхэ болон бусад олон хүбүүд байлдаанда орожо, Канлин, Хибчаад, Бажигид хотонуудые эзэлээд, Эжэл, Жаяг мүрэнүүдые гэтэлжэ, Мэгэт балгасые эбдэбэ. Оросуудые хюдажа, үгы болоторнь тарааба. Асууд, Сэсүүд, Болерман, Хэрмэн, Кива гэхэ мэтэ хотонуудые мэдэлдээ оруулаад, дарганар болон захирагшадые табижа, нютагаа бусаба. Урдань Жүрчид, Солонгос улас руу дайгаар ошоhон Жалайртай-хорчидо туhалхыень Есүүдэр-хорчиие эльгээжэ: «Тэндэ захирагша боложо hуу!» — гэhэн зарлиг буулгаба.

§ 275. Batu Kibcaqcin ayan deerece Oko-

Бату Кибчакчин аян деерәс Окодай-

Бату из Кибчакского похода сообщал Око-

Батуу Хибчаадта добтолжо ябаhанаа Үгэдэй-

dai-qaqan-na ecinece ociju ilerun: «Munke Tenkeri-in Kucun-tur Qaqan-abaqa-in Su-tur Meket-balaqasun ebdeju, Orusut-irkeni daouliju, harban nikan qarin irkeni juk-tur oroulju, Altan jilua icin tataju, salulcaqui qurin qurinlaya keelduju, yeke cacar bosqaju qurinlaqui-tur, bi ede bukun Koudun aqaqan boluqsan bolju, nikan-qoyar ayaqa otok urida uuba, keen, nadur Buri Kuyük qoyar maouilaju, qurin ulu qurinlan morilaqdaba. Morilaju, Buri ukulerun: Batu saca boet bolju, urida ker uuqun bulee? Saqaltan emeket sacaun bolju, Osükei-er turiju, olmii-er kecikilikui!» keejuui. Kuyük ukulerun: «Tede qortan emekedi ebceu tano jorqaldaya-ci bida! Tedeeri! keejuui. Eljikidai-in Koun Harqasun ukulerun: Modun seul jubciya, tedeni! keejuui. Ba burun: Busu heliketu bulqa irken-tur morilauldaju, job-u tob-u bolqu bolba? keeju bukui-tur, Buri Kuyük qoyar-a ein keekdeet, eye ukai tarqaqdaba. Edoe Qaqan-Abaqa medetukai!» keen ociju ilejuui.

§ 276. Batu-in ene uke-tur, Qaqan masi kilinlaju, Kuyüki ulu auljaulun ukulerun: «Ene

каhанд холас келүлҗ илгәхләрн: «Мөңк Теңгрин күчнд, каhан-авhин сүвд Мекет-балhс эвдҗ, Оросут-иргниг дәәлҗ, арвн негн хәрин үзгтән орулҗ, Алтн җолаhан хәрү татҗ, «саллцх хүрм хүрмлйә!» — гиҗ. Ик чачр босхҗ хүрмлхд, би энд бәәх кевүдин ахнь болсн болҗ, «нег-хойр ааh өткниг урд уув»,— гиҗ, намаг Бури Куюк хойр муулҗ, хүрм эс хүрмлн, мөрлв. Мөрлҗ, Бури үглхләрн: «Бату цацу болҗ бәәhәд, урд яhад уухм билә? Сахлта эмгд цацу болҗ, өскәhәр тулҗ, өлмәhәр ишклнә!» — гиҗ. Куюк үглхләрн: «Тер хортн эмгдиг өвцүдинь зорhслйа чи, бидн тедниг!» — гиҗ. Элҗикидайин кевүн Харкасун үглхләрн: «Модн сүл зөвлйә, теднд!» — гиҗ. Бидн болхла, «Буру элктә, булхаг иргнд мөрлҗ, зөвтәв болх кергтә!» — гиҗ бәәхд, Бури Куюк хойрт нигҗ келүләд, эв уга тарвидн. Ода каhан-авh медтхә!» — гиҗ келүлҗ илгәҗ.

Батуhин эн үгд каhан маш килнҗ, Куюкиг эс аюлзулн, үглхләрн: «Эн төөр-

дой-кагану: «Милостью Вечного Неба и мудростью дяди-кагана мы разрушили город Мекет, завоевали народ Оросуд, покорили одиннадцать чужедальних племен и, повернув Золотые поводья, решили устроить прощальный пир. Когда подняли большой шатер и устроили пир, я, как старший среди здешних юношей, позволил себе выпить одну-две чарки ранее других. Из-за этого Бури и Куюк обругали меня и ушли. Уходя, Бури сказал: «Будучи равен с нами, почему Бату должен пить первым? Усатые старухи сравнялись с нами и, попирая пяткой, топчут ногой!» Куюк же сказал: «Давай этим негодным старухам раскроим груди!» Сын Элджикидая Каркасун сказал: «Приделаем-ка им деревянные хвосты!» Мы же, находясь в чужой стране, где должны быть дружны и едины, обруганные Бури и Куюком без согласия разошлись. Сейчас пусть дядя-каган нас рассудит!»

Получив это известие Бату, каган очень рассердился и, не приняв Куюка, сказал: «Поддавшись словам какого заблудшего, он

хаанда элшэниие эльгээжэ, нюусаар иигэжэ элидхэбэ: «Мүнхэ тэнгэриин заяагаар, хаан-абынгаа захяагаар Мэгэт балгасые эбдэжэ, Оросууд иргэниие дайлажа, арба нэгэн хариин арад уласые мэдэлдээ оруулжа, алтан жолоогоор гэр тээшээ залахынгаа урда тээ мордолгын найр хэхэ гэлсээд, ехэ асар бодхожо, найрлахадаа, би эдэ олон хүбүүдhээ ахань хадаа нэгэ-хоёр хундага хамагай түрүүн тогтообоб. Бури Гүюуг хоёр намда гомдожо, найрhаа гаража ябашаба. Ябахынгаа урда тээ Бури: «Батуу яахадаа мантай сасуу боложо урид хундага үргөөб!

Маhалзаажа hахалтай гэргэд
Мантай адли боложо,
Һүеыгөөрөө түрихэнь гү,
Үлмыгөөрөө гэшхэхэнь гү?» —

гэжэ хэлэбэ. Гүюуг хэлэбэ: «Тэдэ номо hаадаг үргэлhэн гэргэдэй үбсүүн дээрэ түлеэ хахалха юм hэн! Тэдээри!» Элжэгэдэйн хүбүүн Аргасан хэлэбэ: «Модон hүүлыень мушхаха байгаа тэдэнэй!» Бидэнэй: «Буса эльгэтэй хари иргэн арадай дунда ябаад, эбээ бү таhараял!» — гэхэдэмнай, Бури Гүюуг хоёр үгымнай дуулангүй ябашоо. Мүнөө хаан-абга, яахаяа өөрөө мэдэгты!» — гэжэ элидхэбэ.

Батуугай энэ мэдээсэл абаад, хаан маша ехээр

dormekai keno ukes-tur doluskuju aqa kuune aman duuren ukuleyu? Qaqca ondeken huutukai! Mun aqa kuuno ebceun-tur daisurqan ajuu! Alqinci talbiju, harban quruud-un kimul ino qautala aulas metu balaqat-tur abariuliya! Tanma talbiju, tabun quruud-un kimul ino tamutala dabtamal qatanqu balaqat-tur abariuluya! Ci, beter maoui dormekai Harqasun, keni ankesikeju Bidano uruq-tur aman duuran yeke uke ukulen bulee? Kuyük Harqasun qoyari qantu ileye! Harqasuni mokoriuldeku bulee! Alaqcilaba — keekun ta! Buri-i burun keeesu, Batu-da ukule: Caadai-aqa-da ukuleju iletukai — Caadai-aqa medetukai!» keeba.

§ 277. Koud-ece Mankai, Noyadaca Alcidai, Qoanqortai-janqi teriuten Noyat duratqan ocirun: «Cinkis-qaqan Ecike-in Cino jarliq: keerun uile — keer-e ku noyalaqu bulee. Ker-un uile ker-tur ku noyalaqu bulee. Qaqan-ni soyürqaasu, Qaqan Kuyük-tur kilinlaju amu. Keer-un uile biyu. Batuda tusiju ileesu bolquyu?» keen ociesu, ene uke-i Qaqan jobsiyen

мхә кенә үгмүдт долвкж, ах күүг амн дүүрң үглнә? Һанц өндгн хууртха. Эн ах күүнә өвчүнд дәәсрхсн бәәж. Уулһнч тәвж, арвн хурһдын хумснь хантл, уулмуд мет балһсдт дәврүлйә. Танма тәвж, тавн хурһдын хумснь тантл, давтмл хатңһу балһсдт дәврүлйә. Чи, беткр, муу тәәрмхә Харкасун, кезә аңгс гиж, мана ургт амн дүүрң ик үг үглн биләч? Куюк, Харкасун хойриг хамт илгәйә. Харкасуныг мокарулхмн биләә. «Алгчлв!» — гихт, Буриһин буру келхлә, Батуд үгл, Чаадай-ахд үглж илгәтхә, Чаадай-ах медтхә!» — гив.

Көвүдәс Маңкай, нойдас Алчидай, Коаңкортай-жаңки, тергүтн нойд дурдн келхләрн:

«Чиңгс-каһан эцкинчн зәрлг: «Кеерин үүл кеер нойлхмн биләә. Герин үүл герт нойлхмн биләә. Каһаниг сойрхла, каһан Куюкд киидән килңнж бәәнә. Кеерин үүл бәәнм. Батуд түшж илгәхлә, болхйи?» — гиж

так лебезит и говорит полным ртом на старшего? Пусть погибнет единственное яйцо-потомок. Оказывается, он покушался на старшего человека! Поставлю-ка его передовым Алкинчи. Пусть он берет города, подобные горам, пока не окровавятся ногти его десяти пальцев! Поставлю-ка его Танмачином. Пусть он берет крепкие, как наковальни, города, пока не сотрутся ногти его пяти пальцев! Ты, стручок заблудший, Каркасун, когда ты открывал рот на старшего родича и говорил полным ртом обидные слова? Отправим Куюка и Каркасуна вместе! Каркасун заслуживал смерти, но вы скажете: «Был пристрастен!» О вине Бури — скажи Бату — пусть он сообщит брату Чаадаю. Пусть решает брат Чаадай!»

Тогда от сыновей Манкай, от нойонов Алчидай, Коанкортай-джанки и другие нойоны стали увещевать: «Указ твоего отца Чингис-кагана гласит: «Полевые дела надо решать в поле. Домашние дела надо решать дома». Да смилуется каган и зря не сердится на Куюка. Это дело полевое. Не будет

сухалдажа, Гүюугтэй уулзахаяа арсажа, иигэжэ үгүүлбэ: «Энэ түримхэй хэнэй үгэдэ орожо, аха хүндэ ама гаража байгааб? Ганса үндэгэн тэһэрэг! Аха хүнэй урдаһаа ама гараха болобо гү?

Алганша-түрүүгээр эльгээхэб,
Арбан хурганайнь хюмһанай Абтатар,
Асари уулашуу хотонуудта Абируулхаб!
Танмача-захирагшаар табихаб,
Табан хурганайнь хюмһанай Таһартар
Дабтамал хатуу балгасуудта Добтолуулхаб!

Яндан муу түримхэй Аргасан хэниие һажаажа, манай түрэлдэ ехэ ама гаража, байгааб? Гүюуг Аргасан хоёрые суг хамта сүлэхэ байна! Аргасание үхэлэй саазаар саазалха байгаа! Теэд нюур сахиба гэлсэхэ. Бури тухай хэлэхэ болоо һаа, Батууда хэлэгты, Сагаадай-ахадам дуулгаг — Сагаадай-аха өөрөө мэдэнэ бэзэ!» — гэбэ.

Хүбүүдһээнь Мангай, ноёдһоонь Алчидай, Хонхортой-занги болон бусад ноёд иигэжэ дурадхаба: «Чингис-хаан баабайшни зарлиг болгон:

«Хээрын хэрэгые
Хээрэ шиидхэхэ ёһотой,
Гэрэй хэрэгые
Гэртээ шиидхэхэ ёһотой!» — гэдэг бэлэй. Хаан соёрхожо, Гүюугтэ бү сухалда! Энэмнай хээрын хэрэг болоно. Батууда даалгажархихада яаха юм?»

jaliraju, Kuyüki auljaulju sueyui-er uke dunqodurun: «Ayalaju odurun jaura boksetu kuuno — bokse ino ese huledeba keekdemu ci. Cirikun harano — ci-

келхлә, эн үгиг каһан зөвшән, тәәлрж, Куюкиг аюлзулж, сүвлсәр үг доңһдх-

ли вернее, если отослать его к Бату?» Каган одобрил эти слова и, допустив Куюка к себе, стал выговаривать: «Говорят, пока ты был в походе, не оставил ни одного человека с целым задом, говорят, ты разло-

Энэ үгыень хаан зүбшөөжэ, халта зөөлэрөөд, Гүюугтэй уулзажа, иигэжэ үгүүлбэ: «Дайнай газарта ябахадаа,

Бүгсэтэ хүнэй
Бүгсые бүтэн үлээгээгүй,
Гэжэ шамайе хэлсэнэ.
Сэрэгшэдэйнгээ нюурые
Шулга татажа,
Шуһа гаргана гэлсэнэ.

Иимэ уур хилэнсэгээрээ айлгажа, Оросууд иргэниие мэдэлдээ абабаб гэжэ һанаа гүш? Оросууд иргэниие гансаараа дайлан абаһан мэтээр сэдьхэжэ, бардам ааша гар-

rai ququlju otba keeudemu ci. Orusut-irkeni tere cino aur kilin-dur, ayüju oraqdaqsani dolqan aqu-ye ci? Orusut-irkeni qaqcaar orouluqsan metu setkiju, omoq dura bariju, Aqa kuuntur daisurqan aisu ci! Cinkis-qaqan Ecike-in Bidano jarliq-tur bi: oloan-ayüuli kun-ukuuli. Keeku ese-u bulee? Qaqcaar tuniqsan metu Subeetai Bujek qoyarun qalqada yabuju, oloar buriyer qansaju, Orusut Kibcaudi oroulju, nikan-qoyar Orusut

ларн: «Йовж йовхларн, зуур «бөгстә күүнә бөгсинь эс үлдәвч гилднә. Цергин харчудын чирә хуһлж одвч гилднә». Орс иргниг тер чини ур-килнд әәж орсн болһнч? Орс иргниг һанцар орулсн мет седкж, омг-дур бәрж, ах күүнд дәәсрхн йовжч. Чиңгс-каһан эцкинмидн зәрлгт бәәнә: «Олн — аюлд, гүн — үклд», гидг эс билү? Һанцар түнсн мет. Сүбеетай Буҗек хойрин халхд

мал (разбил) лица простых воинов. Не думаешь ли ты, что народ Оросудов покорился твоей злобе? Мнил ты высоко, будто один покорил Оросудов, и злобствовал на старших! Есть в указе нашего отца Чингис-кагана слова: «Множество к беде, глубина к смерти». Не так ли? Будто вы одни блуждали. Идя под защитой Субетая и Буджека, все вместе соединившись, вы покорили Оросудов и Кибчаудов.

гажа, аха хүндэ агсамнаха болобо гүш? Чингисхаан баабаймнай бидэниие һургахадаа:

Олонһоо — айха юм,
Гүнзэгыһөө — үхэхэ юм,—

гэжэ хэлэгшэ бэшэ һэн гү? Таанад олоороо Сүбээдэй Бүжэг хоёрой арада ябажа, Оросууд иргэниие бута сохиһоноо яахадаа гансаараа туйлаһан мэтээр аашалха болообши? Гэртэһээ түрүүшынхиеэ гаража, холын газарта дайлалдажа, Оросууд болон Хибчаадые бута сохиходоо, нэгэшье оросые, нэгэшье хибчаа-

Kibcaudi olju, esike-in sira oluai-joeai-eduuye eremsiju, nikante kertece qarcu, yauber qaqcaar tuniqsan metu, uke daou uriscu ireju(u) ci? Mankai, Alcidai, Qoanqortai-janqi tan-a dekdeksen juruken-i derke nokor bolju todeeju(u) debulkui toqoan-i delekai sinaqa bolju amurliuldaju(u) Je, teli! Keer-un uile — Batu-i keeleai. Kuyuk, Harqasun qoyar-i Batu medetukai!» keeju ileba. «Buri-i Caadai-aqa medetukai!» keeba.

§ 278. Basa Okodai-qaqan jarliq bolurun: «Cinkis-qaqan Ecike-tur Mino yabuqsat kebteul, qorcin, turqaut, burin kesikteno yabudal tunqun duulqaqui jarliq tunqaarun, Qaqan-Ecike-in jarlq-iyar urida ker yabuqun buleai, edoe mun yosuar yabutuqai! keen jarliq bolurun: qorcin, turqaut uridu yosuar udur mor mor-duriyen yabuju, narataya kebteul jailaju, qadana qonotuqai! keen jarliq bolba. Sueni Bidan-tur ker-un horcin kebteul muquritu-qai! Naran sinkekseno qoina, sueni yabuqun haran kebteul bariju qonotuqai. Oloan tar-

йовж, олар-бүрэр ханьцж, Оросут, Кибчаудыг орулж, негхойр Оросут, Кибчаудыг олж, ишкин шиир олад-зөөһәд угадан эрмшж, негнт гертэсн һарч, юунд чигн һанцар түнсн мет, үг-ду үүрч иржч. Маңкай, Алчидай, Коаңкортай-җаңки эдн дегдрсн зүркнд зергин нөкр болж, тогтнулж, деврх хээснд далһа шаңһ болж, амрулж. Ңэ, тер. Кеерин үүл — Батуд билэ. Куюк Харкасун хойриг Бату медтхэ!» — гиж илгэв. «Буриг Чаадай-ах медтхэ!» — гив.

Бас Окодай-каһан зэрлг болн: «Чиңгс-каһан эцктм йовсн кевтүл, корчин, туркауд, бүрн кешктнэ йовдл туңһан, дуулдг зэрлг туңһахларн, каһан-эцкин зэрлгэр урд яһж йовдг билэ, ода мөн йосар йовтха,— гиж, зэрлг болхларн, корчин, туркауд урдк йосар өдрт мөр-мөртэн йовж, нартад кевтүлд зээлж, һаза хонтха. Нарн шиңгснэ хөөн сөөд йовх күү кевтүл бэрж хонтха. Олн тарсна хөөн хонсн кевтүлэс бус дотрагшан зэрлцсн, орх күүг бэрсн кевтүл экинь далвртл

Но не полонив ни одного Оросуда и Кибчауда, даже козлиного копыта не добыв, ты посчитал себя мужчиной и, будто несведущий младенец, блуждающий в одиночестве, ты принес за своей спиной слова и песни! Хорошо, что Манкай, Алчидай и Коанкортай-джанки, будучи сердечными друзьями, успокоили меня, как широкий ковш успокаивает выкипающий котел. Ну, что ж! Полевые дела вершил Бату. Как быть с Куюком и Каркасуном, пусть решит Бату! Что делать с Бури, пусть решит брат Чаадай!»

Еще Окодай-каган повелел: «Осмыслив порядок и поющийся приказ отца Чингис-кагана, мы решили: «Пусть принадлежавшие моему отцу Чингис-кагану кебтеулы, хорчины, туркауты — весь кешигтен в своей жизни следует тому же порядку, какой был установлен ранее каганом-отцом! Хорчины и туркауты пусть прежним порядком несут службу на своих местах до захода солнца. С заходом солнца пусть они уступят свое место кебтеулам и ночуют вне ставки. Всех, кто бродит ночью после захода солнца, кеб-

дые барижа асархаһаа байтагай эшэгэнэй тагалсагшье оложо асараагүй аад, гансаараа агууехэ илалта туйлаһан мэтээр омогорхожо, хашхар хуугай табижа ябахаа хаанаһаа һанаабши? Мангай, Алчидай, Хонгортой-занги нүхэдөөрөө ерэжэ,

Ордоһолһон зүрхыем
Ойром нүхэд боложо,
Номгоруулба.
Халитараа бусалһан тогооем
Хаһатай шанага боложо,
Аалидуулба.

Зай, тэли! Хээрын хэрэгые Батуу шиидхэнэ бэзэ. Гүюуг Аргасан хоёрые Батуу мэдүүжэн! Буриин хэрэгые Сагаадай-аха шиидхүүжэн!» — гэбэ.

Удаань Үгэдэй-хаан зарлиг буулгаба: «Чингис-хаан баабайтайм ябаһан хэбтүүлнүүд, һаадагтан, турхагууд гэһэн бүхы хэшэгтэнэй бэелүүлхэ ёһотой үүргэ уялга тухай урдань тунхаглагдаһан хаанай зарлигай ёһоор ябагты! Һаадагтан, турхагууд урда мэтэ үдэртөө өөр өөрынгөө харуулда байгаад, наранай оромсоор халаанаа хэбтүүлнүүдтэ даалгаад, отогтоо ошожо хонохо! Һүниндөө манай үргөө гэрые хэбтүүлнүүд хараха. Наранай шэнгэһэн хойно, һүни газаа ябаһан хүнүүдые хэбтүүлнүүд бариха! Зоной тараһан хойно хан ордондо орохоо һанаһан буса хүнүүдые

qaqsano qoina, qonoqsat kebteul-ece busut dotoqsi joricen oroqun harani bariqsat kebteul ekit ano dalbaru cabciju oortuqai! Sueni yaaral keletu kuun ireesu, kebteul-tur keleleju, ker-un umere-ce kebteul-lue qantu baiju keleleldutukai! Ordo-kertur oroqu qarqu-i Qoanqortai, Siraqan tan jasaut kebteul-lue qantu jasatuqai! Eljikidai itekeltu boetele, jilda kebteulun dekeun yabuqu bolun kebteul-a bariqdalaa! keen jarliq busu ulu bolqaqu kebteul itekeltu bi je! keen jarliq bolju, kebteulun toa bu asaqtuqai, kebteulun saurin dekeun bu yabutuqai, kebteulun jaqaun bu yabutuqai, kebteulun dekeun yabuqun, jaqaun yabuqun harani kebteul barituqai! Kebteulun toa asaqqu kuun-no tere udurun unoqsan aqta emeeltuqadaartu-i, emusuksen qubcasun selte, kebteul abtuqai! Kebteulun saurino kenber deere bu sautuqai! Kebteul tuq keurke doro jida ayaqasaba asaratuqai! Undan-ideeni otkan miqa kebteul daruqalatuqai! keen jarliq bolba. Ordo ker terken asaratuqai! Bidano Beye cerik ese qaruasu, Bidanaca anqida oere kebteul cerik bu qartuqai! Bidani sibaoulaqui abalaqui-tur,

чавч̆ж орктха. Сөөд яарл келтә күн ирхлә, кевтүлд келж, герин ардас кевтүллә хамт бәәж келтхә. Өргә-герт орхһархиг Коаңкортай, Шираканта засад, кевтүллә хамт застха. Элҗикидай итклтә бәәтлән асхар кевтүлин деегүр йовх болад, кевтүлд бәргдлә гиж. Зәрлг буҫ әс болһх кевтүл итклтә бәәж гиж, зәрлг болж. Кевтүлин то бичә суртха, кевтүлин сүүр деегүр бичә йовтха, кевтүлин захар бичә йовтха. Кевтүлин деегүр йовх, захар йовх ариг кевтүл бәртхә. Кевтүлин то сурсн күүнә тер өдрт унсн агт эмәлтә-хазартаг өмссн хувцинь селт кевтүл автха. Кевтүлин сүүрәс кен чигн деер бичә суутха. Кевтүл туг, көөргкеңкрг, дөрә, җид, аақ-сав хәләтхә. Ундн-идәг, оттин мах кевтүл дарһлтха гиж зәрлг болв. Өргәгер-терг хәләтхә. Бидн эврән цергт әс хархла, манас онц өөр кевтүл цергт бичә һартха. Мадниг шовучлх-авлхд, зәрмсән өргә-гер-тергнд цаглж тәвж, зәрм кевтүл маднла йовтха. Кевтүләс нутгчн йовж, өргә буулһт-

теул пусть задерживает! Если кто-нибудь попытается проникнуть внутрь без ведома кебтеула, того следует разрубить до мозга костей! Если ночью прибудет человек со срочным донесением, пусть с разрешения кебтеула вместе с кебтеулом докладывает с задней стороны юрты! Выходом и входом во дворец пусть ведают Коанкортай с Шираканом вместе с кебтеулом! На что Элджикидай был верен, и то, когда проходил через кебтеулов, был задержан. Кебтеул, выполнявший точно приказ, оказался надежным! Пусть никто не спрашивает о численности кебтеулов, не проходит через кебтеулов или близко от них! Того, кто пройдет через кебтеулов или по их краю, пусть задержат! У человека, спросившего о численности кебтеулов, пусть кебтеул отнимет лошадь со всем снаряжением и его одежду! Выше кебтеула пусть никто не садится! Кебтеул должен содержать знамя, барабан, стремя, копье и посуду! Питьем-питанием и мясом пусть ведает кебтеул! Кебтеул должен также смотреть за походным шатром! Если мы сами

хэбтүүлнүүд тархиинь таһа сабшаха эрхэтэй! Һүни яаралтай мэдээ асаржа ерэһэн хүн хэбтүүлдэ хэлээд, тэрээнтэй хамта гэрэй хойто үүдэндэ байжа, хэрэгээ хэлэг! Хан ордондо орохо гарахые хэбтүүлнүүдтэй хамта Хонхортой Шарахан хоёр хинажа байг! Элжэгэдэй үндэр этигэлтэй хүн байбашье, һүни хэбтүүлэй ойгуур ябатараа баригдажа, зарлигай ёһоор хэһээгдээ бэлэйл. Хэдышье этигэмжэтэй хүн байбашье, хэбтүүлэй ойро ошожо болохогүй! Дүтэ ерэһэн хүниие хэбтүүл бариха зэргэтэй. Хэбтүүлэй тоо тухай тэдээнһээ һуража болохогүй. Һүниин харуулшадай тоо мэдэхээ һанаһан хүниие хэбтүүл барижа, хубсаһа хунарынь тайлуулжа абаха, унажа ябаһан мориень эмээл хазаартайнь буляаха ёһотой! Хэбтүүлэй һууриһаа дээшэ хэншье һууха эрхэгүй! Хэбтүүлнүүд туг, хэнгэрэг, жада, аяга һаба хадагалжа байха, эдеэ унда, мяха мэдэхэ, ордон гэр-тэргэнүүдые бариха, нүүдэлэй хэрэг эрхилхэ ёһотой! Бидэнэй сэрэгээрээ дайнда ороогүйдэ, хэбтүүлнүүд амяараа дайнда орохо ёһогүй! Манай шубуу агнахаа гү, али ан аблахаа ошоходо, хэбтүүлнүүдэй зариман ордон гэр-тэргэнүүдые хараг, зариманиинь мантай ябаг! Хэб-

jarimudiyan Ordo ker terken-tur caqlaju talbiju, Bidan-lua jarin kebteul yabutuqai! Kebteul-ece Nuntuucin yabuju Ordo baoultuqai! Euden caada kebteul Eudecin bayituqai! Burin kebteul Qadaan minqa medetukai!» keen jarliq bolba. Basa kebteulun kesik kesikun Noyat tusirun Qadaan Bulqadar qoyar nikan kesik bolju eyetulduju, nikan kesik oroju, Ordo-in baraun jaoun eteet qaqas sauju, jasatuqai. Amal Canar, qoyar eyetulduju, nikan kesik bolju, kesik oroju, Ordo-in baraun jaoun eteet qaqas sauju jasatuqai. Qadai Qoricar qoyar eyetulduju, nikan kesik bolju, kesik oroju, Ordo-in baraun jaoun eteet qaqas sauju, jasatuqai. Yalbaq Qaraudar qoyar eyetulduju, nikan kesik bolju, kesik oroju, ordo-in baraun jaoun eteet qaqas sauju jasatuqai. Basa: Qadaan Bulqadarun kesik, Amal Canarun kesik, ede jirin kesiut, Ordo-in jaoun eteet nuntuqlaju kesik orotuqai. Qadai Qoricar qoyarun kesik, Yalbaq Qaraudar qoyarun kesik, ede jirin kesiut, Ordo-in baraun eteet nuntuqlaju kesik orotuqai! keeba. Ede dorben kesik kebteul Qadaan medetukai. Basa kebteul, Mino Beye caada,

ха. Үүднә цаад кевтүл үүдчн бәәтхә. Бүрн кевтүл Кадаан миңһ медтхә гиҗ зәрлг болв. Бас кевтүлин көшг-көшгин нойд түшхләрн: «Кадаан Булкадар хойр нег көшг болҗ, зөвшәлдҗ, нег көшг орҗ, өргән барун, зүн бийд хаһц сууҗ застха. Амал Чанар хойр зөвшлҗ, нег көшг болҗ, көшг орҗ, өргән барун-зүн бийд хаһц сууҗ застха. Кадай Коричар хойр зөвшлдҗ, нег көшг болҗ, көшг орҗ, өргән барун-зүн бийд хаһц сууҗ застха. Ялбак Кориудар хойр тер кевәр бәәтхә. Кадаан болн Булкадарин, Амал болн Чанарин көшгүд өргән зүн бийд нутглҗ, көшг ортха. Кадай болн Коричарин, Ялбак болн Караударин көшгүд өргән барун бийд нутглҗ көшг ортха гив. Эн дөрвн көшг кевтүлиг Кадаан медтхә. Бас кевтүл мини бий цаад өргә орҗ бәәҗ, үүд дарҗ кевттхә. Кевтүләс өргәд орҗ, хойр күн дусрһ бәртхә гиҗ зәрлг болв. Бас хорчиниг Есүнтее, Букидай, Коркудак, Лаблака дөрвн көшгүд болҗ, хор агсҗ, туркаудын

не выйдем с войском, кебтеул также отдельно от нас не должен выступать с войском! Во время охоты и облавы, оставив часть на часах у дворца, остальные должны быть с Нами! Пусть от кебтеулов выделяется Нутугчин, следящий за перекочевкой дворца! За дверью пусть стоит всегда кебтеул-привратник. Всеми кебтеулами и Тысячей пусть ведает Кадаан!». Еще каган, назначая сменных нойонов кебтеула, приказал: «Кадаан и Булкадар пусть составят одну смену-кешик и, сидя раздельно с правой и левой стороны дворца, руководят! Амал и Чанар пусть составят одну смену и, сидя по правую и левую сторону дворца, руководят! Ялбак и Караудар пусть составят одну смену и, сидя врозь по правую и левую сторону дворца, руководят! Еще смена Кадаана и Булкадара и смена Амала и Чанара пусть располагаются кочевьем с левой стороны дворца! Смена Кадая и Коричара и смена Ялбака и Караудара пусть располагаются кочевьем с правой стороны дворца! Этими четырьмя сменами

түүлнүүд нүүдэлэй хэрэг дааха, ордон гэр түхеэрхэ уялгатай. Тусхай хэбтүүлнүүд үүдэ һахиг! Хамаг бүхы хэбтүүлнүүд мянганай ноён Хадаанай мэдэл доро байха ёһотой. Хэбтүүлнүүд иимэ гуримаар харуул хараха: Хадаан Булхадар хоёр нэгэ бүлэг хэбтүүлнүүдые абажа, түрүүшын ээлжээндэ ордоной баруун, зүүн хажууда харуул хараха, Амал Чанар хоёрой бүлэг хэбтүүлнүүд хоёрдохи ээлжээндэ гараха, Хадай Хорихачар хоёрой бүлэг хэбтүүлнүүд гурбадахи ээлжээндэ харуул хараха, Ялбаг Харуудар хоёрой бүлэг хэбтүүлнүүд дүрбэдэхи ээлжээнэй харуулшад боложо, ордоной баруун, зүүн хажууда зогсохо! Хадаан Булхадар хоёрой, Амал Чанар хоёрой бүлэг хэбтүүлнүүд ордоной зүүн талада нютаглажа, харуулайнгаа ээлжээндэ гараха, Хадай Хорихачар хоёрой, Ялбаг Харуудар хоёрой бүлэг хэбтүүлнүүд ордоной баруун талада нютаглажа, харуулайнгаа ээлжээндэ гараха! Эдэ дүрбэн бүлэг хэбтүүлнүүд Хадаанай мэдэл доро байха. Минии бэеын хэбтүүлнүүд ордониием тойрон байгаад, үүдэ хаража байгуужан! Хэбтүүлһээ хоёр хүн ордондо орожо, һүншэн болог! Һаадагтан Есүнтэй, Бухадай, Хорхудаг, Лаблаха дүрбэн

Ordo horcin bayiju, euden daruju kebtetukai! Kebteul-ece Ordo-tur oroju qoyar haran Tusurke barituqai! keen jarliq bolba. Basa: Qorcini Yesuntoe, Bukidai, Qorqudaq, Lablaqa, dorben, kesik kesik bolun, qor aqsaquya turqaudun dorben kesik kesik-tur acidun qorciniyan jasaju oroldutuqai! keen jarliq bolba. Basa turqaudun kesiudun Otokus-i urida meden aqsadun Uruqaca tusirun, urida meden aqsan Alcidai, Qoanqortaqai qoyar eyetulduju nikan kesik turqaudi jasaju orotuqai. Temuder Jeku qoyar eyetulduju nikan kesik turqaudi jasaju orotuqai. Manqutai kejikeleuri medeet, nikan kesik turqaudi jasaju orotuqai. Basa Qaqan jarliq bolurun: Burin Noyat Eljikidai-i aqalaju, Eljikidai-in uke-er yabatqun! keeet, basa jarliq bolurun: Kesiktu kuun kesik oroqui-tur hoaraasu, urida jarlikun yosuar, qurban beries suyütuqai. Mun kesiktu kuun basa nokoete kesik hoaraasu, doloan beries sueyütuqai. Basa mun kuun, obetcin siltaa ukai, kesikun Otoku-tur eye ukai, qutaarta kesik hoaraasu, Bidan-tur yabuqui-iyan berkesien ajuu. Qucin doloan beries süeyüet,

дөрвн көшгүдт дөңнж, хорчинан засж орлдтха гиж зәрлг болв. Бас туркаудын, көшгүдин Отгсиг урд медж бәәсн ургудас түшн, урд медж бәәсн Алчидай Коаңкортакай хойр зөвшлдж, нег көшг туркаудыг засж ортха. Темүдер Жеку хойр зөвшәлдж, нег көшг туркаудыг засж ортха. Манкутай гижглүриг медәд, нег көшг туркаудыг засж ортха. Бас каhан зәрлг болхларн: Бүрн нойд Элҗикидайиг ахлж, Элҗикидайин үгәр йовтн гиhәд, бас зәрлг болхларн: көшгтн күн көшг орхд оратхла, урд зәрлгин йосар hурвн бәрәнд суутха. Эн көшгтн күн бас негт көшг дутахла, долан бәрәнд суутха. Бас эн күн өвчүн, шалтан уга, көшгин Отгудт зөв уга hурвдгч көшг дутахла, мадид йовхан беркшсн бәәж гиhәд hучн долан бәрәнд суулhад, хол hазрт нүднәсн илгәйә. Бас: көшгүдин Отгуд көшглсн көшгтниг эс бүртхн, көшг дутахла, көшгүдин Отгудиг әрүлйә. Бас: көшгүдин Отгуд hурвдад-hурвдад көшг орхд, зүтклдхд,

кебтеулов пусть ведает Кадаан! Еще кебтеулы пусть находятся за мной и вокруг дворца и охраняют вход! Пусть двое из кебтеулов, внеся Винницу, держат ее! Пусть из хорчинов Есунтей, Букидай, Коркудак и Лаблака образуют четыре смены и, помогая четырем сменам туркаутов, управляют своими хорчинами! Из тех родов, которые ранее ведали корпусами туркаутов, пусть Алчидай и Коанкортай образуют в согласии одну смену туркаутов! Темудер и Джеку пусть образуют в согласии одну смену туркаутов! Манкутай пусть ведает резервом тыла и дежурит, образовав одну смену туркаутов!» Еще каган приказал: «Все нойоны пусть считают старшим Элджикидая и выполняют его распоряжения!» Еще он повелел: «Если кешигтен пропустит дежурство, то, согласно прежнему закону, пусть его арестуют на трое суток! Коли тот же кешигтен еще раз пропустит дежурство, пусть его посадят на семь суток! Если тот же человек без причин и болезней, без разрешения начальства в третий раз пропустит

бүлэг-бүлэг hаадагтанаараа ээлжээгээр харуулда зогсог! Мүн энэ мэтээр турхагуудай бүлэгүүдые урдань ударидажа ябаhан Алчидай Хонхортахай хоёр нэгэ бүлэг турхагуудые ахалжа, түрүүшын ээлжээнэй, Тэмүүдэр Жэгүү хоёр нэгэ бүлэг турхагуудые ахалжа, хоёрдохи ээлжээнэй, Мангутай Гэжэгэлүүрые мэдээд, нэгэ бүлэг турхагуудые ахалжа, гурбадахи ээлжээнэй хэшэгтэн болог!» Баhа хаан зарлиг буулгаба: «Харуулай бүхы ноёд Элжэгэдэйн мэдэл доро, Элжэгэдэйн үгөөр ябаг! — гээд баhа нэмэбэ.— Харуулдаа гараагүй хэшэгтэниие урда тээхи зарлигай ёhоор хэhээжэ, бургааhаар гурба сохихо! Тэрэ хэшэгтэнэй хоёрдохёо халаандаа гараагүй hаань, бургааhаар долоо сохихо. Мүн тэрэ хэшэгтэнэй үбшэн бэшэ аад, ноёнhоо табилга абангүй, хүндэтэ шалтагаангүйгөөр харуулдаа гурбадахяа гараагүй hаань, тэрэниие бидэндэ алба хэхэ дурагүй гэжэ тоолоод, гушан долоо дахин бургааhаар нюргынь сохиhонойнгоо hүүлээр холо газарта нюдэ далда сүлэхэ! Харуулай ноёдой ээлжээн тухайнь соносхоогүй байhан дээрэhээ хэшэгтэнэй харуулдаа гараагүй hаа, ээлжээнэй ахалагша зэмэдэ орохо. Бүлэгые даагшанар энэ зарлигые ха-

qola qajar-a niduno ecine ileye! Basa: Kesikudun Otokus kesikleksen kesikteni ulu bukutkan kesik hoaraasu, kesiudun Otokusi ereuleye! Basa: Kesiudun Otokus qutaar qutaar kesik oroqui-tur, yeutkeldukui-tur, ene jarliq kesikten-e sonosqatuqai! Jarliq sonosuat burun, kesikten kesik hoaraasu, jarliqun yosuar ereuleye! Ene jarliq kesikten-e ese sonosqaasu, kesiudun Otokus aldaltan boltuqai! Basa: Kesiudun Otokus sacaun oroqsat Mino kesiktu-i, Bidanaca eye ukai, aqalaqdaba-ele, keen, bu onjituqai. Jasaq koanteesu, Bidan-a jaatuqai. Ukuuldeku yosutu boesu, Bida mokoriulut je. Keseekdeku yosutu boesu, Bida süeyüt je. Aqalaqdaba, keen, Bidan-a ulu jaan, oesut qar kol kurkeesu, nodurqa-in qarin — nodurqa, berie-in qarin — berie qariultuqai! keeba. Basa: Qadanadus Minqadun Noyadaca Mino Kesikten deere bi je! Qadanadus Jaudun Harbadun Noyadaca Mino Kesikteno kotocin deere bi je! Qadanadus Minqaliut Mino Kesiktentur kerelduesu, Minqaliudai-i ereuleye! keen jarliq bolba.

эн зәрлг көштнд соңсхтха. Зәрлг соңсад бәәж, көштн көшг дутахла, зәрлгин йосар эрүлйә. Эн зәрлг көштнд эс соңсххла, көшгүдин Отгуд алдгтн болтха! Бас: көшгүдин Отгуд цацу орсн мини көшгтниг манас зөв уга, «ахлгдв эн» гиж бичә өңҗәтхә. Засг көндәхлә, маднд заатха. Үкүлх йоста болхла, мокарлулнавидн, керлдх йоста болхла, сүвлнәвидн. «Ахлгдв» гиж, маднд эс зан, эврән һар-көл күргхлә, нудрмин хәрү нудрм, бәрәнә хәрү — бәрә хәрүлтхә гив. Бас: Һазадын Миңһдин нойдас мини көшгтн деер болнаж. Һазадын, Зуудын, Арвадын нойдас мини көшгтнә көтчн деер болнаж. Һазадын миңһлсн мини көшгтнлә керлдхлә, миңһлсиг эрүлйә!» — гиж зәрлг болв.

Бас Окодай-каһан үглхләрн: «Чиңгс-каһан эцкән зовн бәәлһсн улсиг бичә зовайа. Көлинь көсрәд, һаринь һазрт тәвүлж, җирһүлйә! Каһан-эцкинь белнд сууж, ирг эс зован, шөлнд эн улсас сурхнь: нег шилг хө өөн-өөнд өгтхә. Зун хөөдәс нег хө һарһж,

дежурство, то, решив, что он считает обременительной свою службу, надо посадить его на тридцать семь суток и отправить в дальние земли!» Еще: «Если старшины смен, не подготовив кешигтенов, пропустят дежурство, взыщем со старшин!» Еще: «Пусть старшины смен при вступлении на дежурство трижды по три огласят этот указ кешигтенам! Если кешигтен, услышав, пропустит дежурство, взыщем по закону! Если этот указ не доведен до кешигтена, то виновным будет старшина!» Еще: «Старшины смен добросовестных кешигтенов без нашего ведома, проявляя свою власть, не должны отстранять от дежурства. Если кешигтен нарушит приказ, укажите его нам. Если он заслуживает смерти, мы его казним, если он заслуживает выговора, мы его пожурим. Самовольно же, не доложив нам, никто не смеет распускать руки. Ответом на кулак будет кулак, на арест будет арест!» Еще: «Мой кешигтен выше нойона внешней Тысячи. Слуга моего кешигтена выше нойонов Сотен и Десятков внешних войск! Если

лаанайнгаа хэшэгтэндэ соносхохо ёһотой! Тус зарлигые ооносоһон аад, халаандаа гараагүй хэшэгтэн зэмэлүүлхэ. Энэ зарлиг хэшэгтэндэ соносхоогүй харуулай ноёд зэмэтэн болохо. Ямаршье үндэр тушаал зэргэтэй байбашье, харуулай ноёд өөһэдөө мэдээд, манай үеын хэшэгтэниие минии зүбшөөлгүйгөөр зэмэдэ хабаадуулха эрхэгүй! Зэмэтэй хэшэгтэниие харюусалгада хабаадуулхые манда дуулгаха зэргэтэй. Бидэ өөһэдөө засаг хэрэглэхэбди: үхүүлхэ ёһотойень мухарюулхабди, хэһээхэ ёһотойень хэһээхэбди! Ахамад тушаалтамди гээд, манда дуулгангүй хэшэгтэнэйм нюрга сохёо һаань, шаагаа, үдьхэлөө һаань, тэрэ ноёной өөрынь нюрга сохихо, шааха, үдьхэлхэ зэргэтэй!» — гэжэ зарлиг буулгаба. Баһа захирба: «Минии хэшэгтэн сэрэгэй мянгаадай ноёдһоо дээрэ байха. Сэрэгэй мянгадай ноёд минии хэшэгтэндэ дээрэлхэжэ, хэрэлдээ һаа, мянгадай ноёд зэмэлүүлхэ!»

Удаань Үгэдэй-хаан үгүүлбэ: «Чингис-хаан баабайнгаа зобожо байжа нэгэдхэһэн арад зониие бү зобооё!

Хүлөөрнь хүрьһэ гэшхүүлжэ,
Гараарнь газар тулгажа

жаргуулая! Хаан-баабайнгаа бэлэн шэрээдэ һуужа, иргэн зоноо зобоохогүй гэжэ иимэ гу-

§ 279. Basa Okodai-qaqan ukulerun: «Cinkis-qaqan Ecike-yüen joban bayiuluqsan Ulus-i bu joboaya. Kol ano kosere, qar ano qajara talbiulju jirqauluya. Qaqan-Ecike-yüen belentur sauju, irke ulu joboan, Sulen-e ede ulusaca surukun nikan sileku qonin hoan hoantur oktukai. Jaun qonidaca nikan qonin qarqaju mun jaura ukeun dutaun-a oktukai. Basa: Aqa-Deu oloan ere aqta kesik ciuluasu, undan tere tudun irkenece ker qubciqdaqui? Juk

эн зуур угатя-дутуд өгтхэ. Бас: ах-дү, олн эр, агт, көшг цуглулхла, ундн тер

Тысячник внешних войск вздумает ругаться с моим кешигтеном, накажем Тысячника!»

Еще Окодай-каган сказал: «Давайте не мучить народ, собранный в страданьях моим отцом Чингис-каганом! Пусть он блаженствует, попирая ногой пустоту, прикладывая руку к земле! Сев на приготовленное каганом-отцом и не желая утруждать народ, требую на свое пропитание лишь по одной двухгодовалой

jukun minqat minqada-
ca keut qarqaju, saat,
saarincin tani aduu-
laat, Nuntuqci tan-i oro-
sin tolet qarqaju, Uno-
qucin boltuqai. Basa:
Aqa-Deu ciuluasu, ok-
like soyürqal okuye.
Aurasun, sukes, qot-
numut, quyaq, jebe can-
ut tusurcu, balaqat sa-
qiuluya. Juk jukece Ba-
laqacin, Amucin ilqaju
saqiultuqai. Basa: Ulus
irken-e nuntuq usu qu-
biyaju okuye. Nuntuq
nuntuqlaulquya min-
qat minqadaca Nuntuu-
cin ilqaju qarqaasu bol-
qu-yu? Basa: Coel qa-
jar-a koreesun-ece busu
ulu amui. Irken-e auya
saqut. Canai Tuurtai
qoyar Nuntuucini te-
riuleju, coel-un quduut
eriulju qasituqai! Basa:
Elcin haulurun, Elcino
ba yabudal udaan bi.
Ulus irken-e ba jobalan
bi. Edoe bida oqoata
orosiulun, juk juk-un
minqat minqadaca Jam-
cin Ulaacin qarqaju,
saurit saurit jam tal-
biju, Elcin-i qadaqa
ukai ulusiyar ulu bituu-
lun, jamiyar haulqaasu
bolqu-yu? Ede uiles-i
Canai Bolqadar qoyar
uqaju bidan-a durat-
qaasu job aqu-yu? keen
setkiju Caadai-aqa me-
detukai! Ede ukulekde-
kun uiles joqiqui boesu
jobsieesu Caadai-aqa-ca
boltuqai! keeju ileesu,
Caadai-aqa asaqcu, ilek-
sen ede-ele uilesi buku-

дуту иргнәс яһҗ
гүвчгдх? Үзг-үзгин
миңһд-миңһдәс гүд
һарһҗ саaһад, саа-
льчн тедниг адулад,
нутгч тедниг оршан,
төлмүд һарһҗ, унһ-
чнр болтха. Бас: ах-
дү цуглрхла, өглһ-
сойрхл өгйә. Эәрсн
эд, сүкмүд, хормуд,
сумдуд, хуяг, зев
хадһлдг саңгуд то-
схҗ, балһсдт сә-
күлйә. Үзг-үзгәс Ба-
лакачин, Амучин
илгәҗ, сәкүлтхә. Бас:
улс-иргнд нутг, ус
хуваҗ өгйә. Нутг
нутглулхд миңһд-
миңһдәс нутгчин
йилһҗ һарһхла, бол-
хйи? Бас: цөл һазрт
гөрәснәс оңдан юмн
бәәхш. Иргнд аһу
секәд, Чанай Туур-
тай хойр нутгчиниг
толһалҗ, цөлин худ-
гуд эргүлҗ хашалт-
ха. Бас: элч йовулх-
ларн, элчинмидн
йовдл удан болна.
Улс иргнд чигн зовлң
болна. Ода бидн ухата
өршүлн, үзг-үзгин
миңһд-миңһдәс Җам-
чин, Улаачин һарһҗ,
сүүр болһнд зам
тәвҗ, элчиг адһм
уга улсар эс бүтүлн,
замар йовулхла, бол-
хйи? Эн үүлмүдиг
Чанай Болкадар хойр
ухалҗ маднд дур-
дхла, зөв болхйи? —
гиҗ седкҗ, Чаадай-
ах медтхә. Эн үглг-
дсн үүлмүд зокх

ярке в год! Пусть от
каждой сотни овец вы-
деляют по одной овце
и раздают нищим!»
Еще: «Когда собира-
ются братья и многие
мужи для пира, как
собирать питье у ни-
щих? Пусть всюду от
каждой Тысячи выде-
ляются кобылы, кото-
рых должны пасти до-
яры, нутукчины и при-
нимающие приплод
Унокучины!» Еще:
«Когда соберутся
братья, будем разда-
вать подарки! По-
строим склады, храня-
щие ткани, товары, то-
поры, луки, стрелы,
панцири, наконечники
стрел, и организуем их
охрану в городах!
Пусть со всех концов
присылают Балакачи-
нов и Амучинов и ох-
раняют!» Еще: «Разде-
лим народу кочевья
и воду! Для определе-
ния кочевий пусть от
каждой Тысячи выде-
ляется нутукчин, не
так ли?» Еще:
«В пустынной земле
никто не живет, кроме
диких животных.
Пусть Чанай и Туур-
тай, возглавляя нутук-
чинов, расширяет про-
странство для народа
и обнесут оградой ко-
лодцы в пустыне!»
Еще: «Когда мы посы-
лаем гонцов, они дви-
гаются медленно. На-
роду это тоже причи-
няет страданья. Вот

рим тогтооё: һангай шү-
лэндэ гэжэ уласай харь-
яата һүрэг хонин бүхэн-
һөө жэл бүри нэгэ түл-
гэ үгэжэ байха. Зуун хо-
нидһоо нэгэ хони таһал-
жа, уласайнгаа үгытэй
айлда үгэхэ. Аха дүү-
нэр, олон эрэшүүл, суг-
ларжа найрлахадаа, ун-
данай зүйл үгытэй ядуу-
шуулһаа суглуулха аал?
Зүг бүхэндэ мянгаад мян-
гаадһаа гүүдые илгажа,
һаажа байха. Һаалишад,
нютаг зон гүүдые адуул-
ха, унагашад унага аба-
жа байха ёһотой. Баһа
аха дүүнэрэй, ноёдой суг-
лархада, тэдэндэ бэлэг ба-
рюулжа байха ёһотой. Тэ-
рэнэй тулада һан байгуул-
жа, тэндэ эд бараа, мүн-
гэ, һаадаг, зэбэ, хуяг ба-
рижа байха, байшангай
харуул табиха! Зүг зүг-
һөө балгашад, амашадые
элсүүлжэ, харуулшад бол-
гохо! Улас иргэн бүхэн-
дэ газар уһа хубаажа үгэе.
Нютаг нютагжуулаад,
мянгаад бүхэнһөө нюта-
гай харуулшадые таһал-
жа үгэхэдэ яаха юм? Сүл
газарта ан гүрөөлһөө бэ-
шэ амитан байдаггүй. Шаа-
най Уйгартай хоёр нюта-
гай харуулшадые удари-
даң, газар дайдаяа үргэд-
хэн сүл губиин худагуу-
дые хорёолог. Элшэниие
газар бүри ябуулхадам-
най, тэдэ харгыдаа удаар-
на. Энээн дээрэһээ улас
иргэн зобоно. Мүнөө би-
дэ тус хүшэр байдал за-
һажа, зүг зүг бүхэнэй мян-
гаад мянгаадһаа замшад,

de-i jobsieju: Tein boet kitukai! keeju ilejuui. Basa Caadai-aqa ukuleju ilerun: Bi endece jamut eserku barilduulsuqai. Basa endece Batu-tur elcin ilesukai. Batu ber eserku jamudiyen barilduultuqai! keeet, basa ukuleju ilerun: Bukuden-ece jamut talbiulqu uile jobece job duratqajuui!» keeju ilejuui.

болхла, зөвшөхлө, Чаадай-ахас болтха,— гиж илгэхлэ, Чаадай-ах суржи илгэсн эдү эн үүлмүдиг бүклднь зөвшөж: «Тиим болж кетхө!» — гиж илгэж. «Ви эндәс замдуд эргү бәрүлсә. Бас эндәс Бату тал элч илгәсә. Бату чигн эргү замдудан бәрүлтхә!» — гиhәд, бас үглж илгәхләрн: «Бүгдәс замдуд тәвх үүл зөвәс зөв дурдхжч»,— гиж илгәж.

что мы сейчас придумали: от каждой Тысячи выделим Джамчинов и Улаачинов и построим джамы — дорожные станции.Будет лучше, если посылать гонцов не через хозяйства неторопливых людей, а через эти джамы. Не так ли? Об этом деле пусть подумают Чанай и Булкадар и доложат. Правильно ли все это? Пусть это решит брат Чаадай! Если мои слова верны и брат Чаадай согласен со мной, пусть он пришлет мне весть!» С этими словами он послал гонца к брату Чаадаю. Тот полностью согласился с каганом и, одобрив, сказал: «Пусть делают так!» Еще брат-Чаадай передал: «Я отсюда тебе навстречу буду строить дорожные станции-джамы. Еще я пошлю гонца к Бату. Пусть и Вату строит джамы нам навстречу!» Еще он добавил: «Из всех дел строитель-

улаашадые элсүүлжэ, газар газарта үртөө байгуулжа, элшэдые тэдэ үртөө дамжуулан ябуулхада, түргэн бэшэ гү? Энэ хэрэгые Шаанай Болхадар хоёр бодожо үзөөд, дурадхал оруулаг. Энэ хэмжээнэй зүб бурууе Сагаадай аха мэдэг!» Эдэ хэлэгдэhэн hанамжын болохо үгые hуража, Сагаадай ахадаа элшэнии эльгээбэ. Сагаадай ахань: «Болтогой!» — гэжэ зүбшөөгөөд, иигэжэ хэлэхэ гэжэ захиба: «Би эндэhээ шам тээшэ зам гаргажа, үртөө байгуулхаб. Мүн эндэhээ Батууда эл-

§ 280. Tendece Okodai-qaqan ukulerun: «Caadai-aqa, Batu, teriuten Baraun Qarun Kout, Aqa-nar, Deuner burin; Otciqin-Noyan, Yeku teriuten Jaoun Qarun Aqanar, Deuner burin Kout; Qol-un Okit, Kuriket, Tumedun, Minqadun, Jaudun Harbadun Noyat buriyer jobsiejuui. Jobsierun, Dalai-in Qaqan-no Sulen-e hoan-tur surukun nikan silekun irke qarqaasu yaun bi? Jaun qonidaca nikan jusaq qarqaju ukeun dutaun-a okkui sain bi. Jam talbiulju, Jamucin Ulaacin qarqaasu, oloan ulus-a amuqulan elcine ber yabuquya ilubte bi, keeesu, buriyerele jobsiejuui! keen, Qaqano jarliq: Caadai-aqa-tur eyetuju, Caadai-aqa-da jobsiekdeju, burin ulusaca juk jukun, minqat minqadaca, Qaqan-no jarliqiyar, hoan-tur Sulen-e surukece nikan sileku irke, jaun qonidaca nikan jusaq qonin qarqaulba. Keut qarqaulju, Unoqucin saulba. Unoqucin, Balaqacin, Amucin qarqaulba. Jamucin, Ulaacin-i qarqaulju; saurin sauridun, qajar caqlaulju, jam talbiulurun, Araciyan Toqucar qoyari jasaulju, jam nikan saurin-tur qorin Ulaacin bolqaba. Saurin tudun-tur qori-

Тендәс Окодай-каһан үглхләрн: «Чаадай-ах, Бату, тергүтн барун һарин көвүд, ахнр, дүүнр бүрн, Отчикин-нойн, Екү, тергүтн Зүн һарин ахнр, дүүнр бүрн көвүд, Һолын окд, күргд, Түмдин, Миңһдин, Зуудын, Арвадын нойд бүрнәр зөвшәҗ. Зөвшәхләрн: Далайин каһанд шөлнд җилд сурх нег шилг-ирг һарһхла, юн болх? Зун хөөдәс нег зусг һарһҗ, угатя-дутуд өгхлә, сән болх. Зам тәвүлҗ, Замчин, Улаачин һарһхла, олн улст амулң, элчд чигн йовхд эвтә болх!» — гихлә, бүрнәр энүгинь зөвшәҗ!» — гиҗ каһана зәрлг: «Чаадай-ахд зәлгдҗ, Чаадай-ахд зөвшәгдҗ, бүрн улсас үзг-үзгин миңһн болһнас каһана зәрлгәр, өөнд шөлнд сурхас, нег шилг-ирг, зун хөөдәс нег зусг һарһулв. Гүд һарһулҗ, Унһчнд саалһв. Унһчн, Балһсчн, Амчн һарһгдв. Замчин, Улачиниг һарһулҗ, сүүр-сүүрднь һазр кемҗәлҗ, зам тәвхләрн, Арачиян Токучар хойрт засулҗ, зам нег сүүрт хөрн Улачин бәәлһв. Сүүр болһнд хөрәд Ула-

ство джамов самое верное дело!»

После этого Окодай-каган молвил: «Брат Чаадай, Бату и с ними все старшие и младшие сыновья Правой руки, Еку и с ним все старшие и младшие сыновья Левой руки, дочери и зятья Центра, все нойоны Туменов, Тысяч, Сотен и Десятков одобрили мои предложения. А раз одобрили, что случится, если в год Всеобщему кагану на бульон выделять одну ярку или валуха? Если от сотни овец выделить одного двухлетнего барана и раздать нищим, будет хорошо! Если выделим Джамчинов и Улаачинов, всем людям будет спокойнее и гонцам будет удобнее! Если все одобряют, то слушайте указ: «С согласия и одобрения брата Чаадая, все люди, по указу кагана, ежегодно выделяют одну ярку или валуха, от каждой сотни выделяют одного двухгодовалого барана. Выделены кобылы, которых доят Унокучины. Выделены Унокучины, Балакачины и Амучины. Выделив Джамучинов и Улаачинов, в определенных местах располагая джамы, на каждой станции поставить двадцать Улаачи-

шэнээ эльгээхэб. Тэрэ наашань зам гаргажа, үртөө байгуулаг. Зам гаргажа, үртөө байгуулха гэһэн танай хэрэг үйлэ зүбһөө зүб гэжэ баталнаб!»

Энээнэй һүүлээр Үгэдэй-хаан үгүүлбэ: «Сагаадай аха, Батуу, мүн баруун гарайм хүбүүд, аха дүүнэр баран, Одхон-ноён, ехэ зэргэтэн, зүүн гарайм хүбүүд, аха дүүнэр баран, Гол уласайм үхид, хүрьгэд, түмэдэйм, мянгаадайм, зуугаадайм, арбаадайм ноёд дурадхалыем зүбшөөгөө. Зүбшөөгөө хадаа үндэр дээдэ хаанай шүлэндэ гэжэ жэлдээ хонин һүрэг бүхэнһөө нэгэ шүлгэ гү, али эрье үгэжэ байхада яаха бэ? Зуун хонинһоо нэгэ зуһаг таһалжа, үгытэй ядуу айлда үгэдэг һаа, һайн байгаа. Зам гаргажа, замшад болон улаашадые томилходо, олон уласай зондо һайн болохо, элшэн сайд түргөөр ябадаг болохо байна. Баран энээниие зүбшөөгөө һаа, зарлигым дуулагты: «Сагаадай-ахатай зүбшэжэ, бүхы уласһаа, зүг зүгһөө, мянгаад мянгаадһаа шүлэндэ гэжэ һүрэг бүхэнһөө жэлдээ нэгэ шүлгэ гү, али эрье үгэжэ байха, зуун хонин бүхэнһөө нэгэ хони таһалха. Гүүдые илгаад, унагашадаар адуулгаха. Унагашадые, балгашадые, амашадые томилхо. Замшад болон улаашадые томилжо, һуурин һуурин газарта суг-

at Ulaacin bolqaba. Ulaano aqtas siusun-no qonit, saalin keut, tereken-tur kolku, huker terket Bidanaca henleksen kemece: oqor buqi dutauluasu orqoliyar qaqas aldaltan boltuqai! Qalbuqa kekesun dutauluasu, qabar qaqas aldaltan boltuqai!» keen jarliq bolbai.

чин бөәлһв. Улааһин агтмуд, шүүснд хөд, саалин гүд, тергнд көлг, үкр тергд мадн кемжәлсн кемәс охр бух дутахла, өр-һоласн хаһцх алдгтн болтха. Халвһ, гекс дутахла, хамрасн хаһцх алдгтн болтха!» — гиҗ зәрлг болв.

нов, находящихся в ведении Арачияна и Токучара. На каждой станции поставили по двадцать Улаачинов. Если из выделенных нами для транспорта коней, для питания овец, для доения кобыл, оглобли телеги или воловьей арбы будет недоставать по списку, хотя бы короткой скобы, виновный лишится губы! Если будет недоставать соловья или коршуна, виновный лишится носа!»

луулжа, зам табюулха. Аратчан Тохочаар хоёрто энэ хэрэг даалгаха. Үртөө бүхэндэ хорин улаашадые табиха. Һуурин бүхэндэ хорин улаашан болохо. Улаагай моридые, шүлэнэй хонидые, һаалиин гүүдые, тэргын хилгэниие, үхэр дутааһан хүн,

Уяа хэхэ дээһэ дутааһан хүн
Уралайнгаа хахадые
отолуулха.
Халбага гээһэн, дутааһан хүн
Хамарайнгаа хахадые
отолуулха!»

§ 281. Okodai-qaqan ukulerun: «Ecike-yüen Yeke Oroan-tur sauju, Qaqan-Ecike-in qoina uilduksen Mino: Liqudun irken muqutqaba bi. Nokoe uile Mino: Elcin Bidano jaura otorlen haulqui basa kerekjaraq joeulkuye jamut talbiulba. Basa nokoe uile: Usu-ukai qajar-a quduut eriulju qarqaulju, ulus irken usun ebesun-e kurkeulju, basa juk juk balaqadun irken-tur Alqincin, Tanmacin talbiulju, ulus irkeno kol koser-e qar qajar-a talbiulju aulba bi. Qaqan-Ecike-yüen qoina dorben uiles nemeba je. Basa: Qaqan-Ecike-deen Yeke Oro ba sauldaju, oloan ulus-iyan deere mino aciju ottaju (okteju) boet, bor(o) darasun-a ilaqdaqu Mino buruu bolba. Nokoe

Окодай-каһан үглхләрн: «Эцкиннь ик ормд сууҗ, каһан-эцкин хөөн үүлдсм: Ликудын ирг муудхлав. Дарук үүлм: элч мадна зуур өтрлн йовулх, бас керг-зарг зөөлһхд замдуд тәвүлләв. Бас нег үүлм: усн уга һазрт худгуд эргүлҗ һарһулҗ, улс-иргөн усн-өвснд күргҗ, бас үзг-үзгин балһсдын иргнд Алһнчин, Танмачин тәвүлҗ, улс-иргнә көл көсрәд, һар һазрт тәвүлҗ бәәлһләв. Каһан-эцкиннь хөөн дөрвн үүл немҗв. Бас каһан-эцкмидн Ик ормд намаг суулһҗ, олн улсан деерм ачҗ өгч бәәхлә, бор дарсн-эркд диилгдсн мини буру болв. Дарук бу-

Окодай-каган молвил: «Сев на Великий престол после кагана-отца я сделал следующее: покорил народ Ликудов. Следующее мое дело: для ускорения движения гонцов и перевозки чиновников, я построил джамы. Еще одно мое дело: в безводных землях я заставил вырыть колодцы и доставил народу довольство в воде и траве. Еще я в каждом городе поставил Алкинчинов и Танмачинов и позволил жить народу, держа ноги в пустоте, а руки на земле. После кагана-отца я добавил четыре добрых деяния. Еще когда каган-отец посадил меня на свой Великий престол и возложил на меня дела всего народа, я был

Үгэдэй-хаан үгүүлбэ: «Эсэгынгээ үндэр хан шэрэдэ һуужа, хаан-баабайнгаа һүүлээр хэһэн хэрэгни хадаа Лихүүд улас иргэниие мэдэлдээ оруулааб. Нүгөө хэрэг үйлэмни: элшэдээ яаралтай түргэн ябуулха, хэрэгтэй юумэеэ зөөхэ талаар үртөө байгуулжа, зам табюулааб. Баһа ондоо үйлэ: уһагүй газарта худагуудые малтуулжа, улас иргэнээ уһатай, үбһэтэй болгооб. Мүн зүг зүгэй балгасуудай иргэндэ эрхилэгшэ, захирагшадые томилжо арад зонойнгоо
Хүлөөрнь хүрьһэ гэшхүүлжэ,
Гараарнь газар тулгуулжа,
жаргуулааб. Хаан-баабайнгаа һүүлээр иимэ дүрбэн үйлэ нэмээгээб. Тиихэдэ хаан-баабайнгаа ехэ эхэ оронии ээлэн һуужа, олон уласые захирхадаа, архи дараһанда илагдааб. Энэ минии

buruu: Yosu ukai eme kuuno uke-tur oroju, Otciqin-Abaqai ulusun okit abciraulqu aljiyas bolba je. Ulusun Ejen-Qaqan boltala, yosu ukai aljiyas uile-tur doleskeku Mino nikan buruu ene bolba je. Basa: Doqolqu-i kekesuleku nikan buruu. Ker buruu? keeesu, Qan-Ecike-in Mino tusuan emune olumuleku Doqolqu-i kekesuleku buruu aljiyas. Edoe Mino emune ken tein olumuleju okku? Qaqan-Ecike Mino, burino emune, Dore kicieku kuun-e ulu uqan ösuleduksen-iyen oerien buruusibe bi. Basa: Tenkeri Qajar-a jayaatu toreksen koreesun-i aqadeu juk oduuji! keen qaranlaju, qurua yourqa noduulju aqu bolun, aqa deu-dece cimaliqai uke sonosba bi. Buruuku bolba. Qaqan-Ecikeyüen qoina dorben uiles nemeba je bi. Dorben uiles buruu boljuui je!» keeba.

§ 282. Yeke Qurilta quriju, Quluqana jil, Qulan sara-da, Kelureno Kodee-aralun Doloan-boldaqa Silkincek qoyar jaura Ordos baouju bukui-tur biciju daousba.

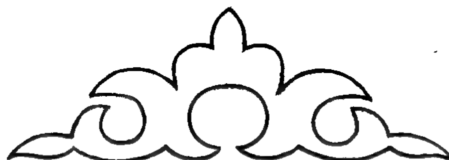
рунь: йосн уга эм күүнә үгд орж, Отчикин-авһин улсин окд авч ирүлҗ алдг болв. Улсин эзн-каһан болтлан, йосн уга алдг үүлд долвксн мини нег буру эн болв. Бас Доколкуг гекслүлсн нег буру. «Ямаран буру?» — гихлә, хан-эцкинм тус өмн үлмәлгдсн Доколкуг гекслүлсн буру алдг. Ода мини өмн кен тиигҗ үлмәлгдҗ өгх? Каһан-эцкинм бүрн өмн дөрә кецәсн күүг эс ухалн, өшәрксән эврән бурушавв. Бас Теңгр-һазрт заята төрсн гөрәсиг ахдүүһин үзгт одвзва гиһәд хармнҗ, хора-хаша нүдүлҗ бәәһәд, ах-дүүнрәсн чимәлһтә үг соңслав. Буру эн болв. Каһан-эцкиннь хөөн дөрвн үүл немвв. Дөрвн үүл буру болһҗв!» — гив.

побежден серой дарасун-водкой. Это моя вина. Затем я незаконно, поддавшись словам женщины, привез дев из владений дяди Отчикина. Тем самым, еще не став Хозяином-каганом, я допустил ошибку и легкомыслие. Вот моя вина. Еще я погубил Доколку. Вот моя вина. Если спросите: «Что за вина?» — отвечу: «Я погубил Доколку, который верно служил моему отцу. Вот в чем ошибка и вина. Кто теперь мне так верно будет служить? Я не подумал о человеке, который перед всеми склонял стремя моего кагана-отца. Мстительность свою я сам потом осудил. Еще я, боясь, что рожденные Небом и Землей дикие звери уйдут в сторону моих братьев, заставил поставить ограду и тем заслужил слова упреков братьев. Это моя вина. После кагана-отца я совершил четыре добрых дела и допустил четыре ошибки!»

Запись закончена в Красный месяц года Мыши (1240), когда собрался Великий Курилтай в ставке между Долоан-болдаком Керуленского Кодее-арала и Шилкинчеком.

нэгэ буруу. Нүгөө буруумни: ёһо мэдэхэгүй эмэ хүнэй үгэдэ орожо, Одхон-абгынгаа уласһаа үхидые асаржа, алдуу хэһэн байнаб. Уласайнгаа эзэн хаан болоодүй ябаһан аад, иимэ ёһо буруу алдуута үйлэ хэһэмни, минии нэгэ буруу болоно. Дохолхууе хагасуулһам, баһа нэгэ буруу болоно. Ямар бурууб гээ һаа, хаан-баабаймни үмэнэ үнэн сэхэ алба хэжэ ябаһан Дохолхууе харата муухайгаар хардаашам, минии ехэ алдуу болоно. Одоо минии үмэнэ хэн тиимэ үнэн сэхээр алба хэхэб? Хаан-баабаймни үмэнэ, бултанай үмэнэ зүдхэжэ, түрэ засаг бэхижүүлхэ гэжэ ябаһан хүниие ойлгонгүй, үһөө нэхэһэндэе, өөрыгөө буруушаанаб. Үшөө тэнгэри газар хоёрһоо заяатай түрэһэн ан гүрөөлые аха дүүнэрэйм зүг руу ошохонь гэжэ харамнаһан дээрэһээ шабар хана барюулжа, аха дүүнэрэйнгээ зэмэлһэн үгэ соносоһон байнаб. Энэм баһа буруу! Хаан-баабайнгаа һүүлээр дүрбэн үйлэ нэмээгээб. Дүрбэн үйлэм буруу болоно!» — гэжэ үгэлбэ.

Хулгана жэлэй хулан һарада Хэрлэнэй Хүдөө аралай Долоон-Болдог Шилгинчиг хоёрой хоорондо оршодог Ордосто буугаад байхадаа, Ехэ хурал хураха үедэ бэшэжэ дүүргэбэб.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

ДТС — Древнетюркский словарь
КРС — Калмыцко-русский словарь
МОТ — Монгол Орос толь
ССМ — Сокровенное сказание монголов
СС — «Сокровенное сказание»
АТ — «Алтан тобчи»
См. — смотри
Ср. — сравнить
Др.-тюрк. — древнетюркский
Калм. — калмыцкий
Халх. — современный монгольский язык

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] ССМ teriun-e териүн-е переводится калм. экнд «в начале, у истока» (КРС, С. 694), ибо его соответствие түрүнд «во главе, впереди, в начале» (КРС, С. 524) не подходит по смыслу контекста.

[2] ССМ kuluut күлүүт переводится калм. күлгүд «аргамаки, рысаки, боевые кони» (КРС, С. 323). Старомонгольская форма отличается отсутствием интервокального «г», который, вероятно, выпал. Иначе трудно понять, почему древняя форма күлүг «славный, знаменитый» (См. ДТС, С. 326) во множественном числе получила вид күлүүт.

[3] ССМ neurit неүрит переводится калм. нүүдл «кочевка, перекочевка» (КРС, С. 390), т. к. оба являются производными старомонгольского глагола негүкү «кочевать».

[4] ССМ ukulerun үкүлерүн переводится калм. үглхләрн «говоря, когда говорит». Здесь и всюду старомонгольское «цитатное» деепричастие на *-рун, -рүн* заменяется калмыцким условно-возвратным деепричастием на *-хларн, -хләрн*.

[5] ССМ qarautai караутай, вслед за С. А. Козиным, Н. П. Шастиной и др. переводится калм. хааһулта «с покрытием, закрытый» (КРС, С. 560), хотя точнее было бы перевести его словом хората «с помещением, с жилищем, с комнатой» (КРС, С. 597), либо харута «с охраной, с защитой» (КРС, С. 581). Следовать за С. А. Козиным и Н. П. Шастиной принудила нас также мысль о возможной описке при транслитерации с русской на латинскую графику, когда русский *г* мог приниматься за *р*. Тогда «кагаутай» мог превратиться в «караутай». Следовательно, телега, определением которой является слово «кагаултай» «с покрытием, с заслонкой, с задвижкой» одним словом, с чем-то закрывающим, вполне ассоциируется с походной кибиткой.

[6] ССМ boesu боесу переводится калм. болхла «если будет» (КРС, С. 108), т. е. малопродуктивная форма условного деепричастия на *-вас, -вәс* заменена формой на *-хла, -хлә*.

[7] ССМ quyuya куйуйа переводится калм. сурйа «попросим-ка» (КРС, С. 463), т. е. устаревший глагол һуух «просить милостыню, клянчить» (КРС, С. 171) заменен на современный глагол сурх «просить».

[8] ССМ ilebe илебе переводится калм. илгәв «послал» (КРС, С. 268). Старомонгольская форма отличается отсутствием выпавшего согласного *г*.

[9] ССМ okdeai uduui окдеай удууй переводится калм. өггдәд уга «не отдана» (КРС, С. 412, 526). Старомонгольская форма отрицания удууй явно свидетельствует об опечатке или ошибке при русско-латинской транслитерации, когда латинскую букву «g» заменили на *д*.

[10] ССМ irken ber иркен бер переводится калм. иргн чигн «племя также». Здесь старомонгольская частица *бер* соотносится с калмыцким союзом *чигн* «также» (КРС, С. 647).

[11] ССМ qorilalduju корилалдужу переводится калм. булагдж «лишившись» (КРС, С. 117), хотя возможен и

другой перевод с помощью глагола хорллдх «навредить друг другу» (КРС, С. 599).

[12] ССМ ulu үлү переводится калм. эс «не» (КРС, С. 704), т. к. старомонгольская форма отрицания үлү в современном калмыцком вышла из употребления.

[13] ССМ keju кежү переводится калм. гиҗ «говоря» (КРС, С. 142), хотя формально ближе к старомонгольской форме стоит калм. гееҗ «теряя» (КРС, С. 135). Однако здесь более подходит по смыслу первое толкование.

[14] ССМ koreelere көреелере переводится калм. гөрәлхәр «чтобы поохотиться» (КРС, С. 147). В данном случае старомонгольское деепричастие цели на *-ру, -ре* передается особой формой калмыцкого причастия будущего времени в творительном падеже.

[15] ССМ jao buqu жао буку переводится калм. һунн буһ «трехлетний олень» (КРС, С. 115, 169). Следуя за переводом С. А. Козина, мы пытались найти соответствия в современном калмыцком или монгольском языках и нашли халх. цөх «трехлетний изюбр» (МОТ, С. 613) и калм. чоһ болх «господствовать, главенствовать» (КРС, С. 654). Исходя из калмыцкого, вероятно, надо видеть в слове жао не столько возраст, сколько значение самца-производителя, главы оленьего стада, достигающего такого положения зрелости к трем годам.

[16] ССМ abit-ino абит-ино переводится калм. элкинь «печень его» (КРС, С. 697). С. А. Козин переводит данное слово как ребро, хотя в словаре дает значение «желудок» (СС, С. 80, 524, 580), а Н. П. Шастина, посвятив разбору данного слова целую статью в комментариях, переводит как «внутренности» (АТ, С. 307). Если С. А. Козин и П. Пеллио ориентировались на глоссу богони, имеющуюся в «Алтан тобчи», то Н. П. Шастина опиралась на мнение А. Мостарта и здравый смысл. Однако ни то, ни другое мнение, по нашему убеждению, не отличается точностью, т. к. в действительности данное слово могло обозначать только «печень». Во-первых, калмыцкое эвд «грубый, злой» (КРС, С. 63) связывает наше сознание с печенью, так как в ней находится желчь, которая, якобы, рождает чувство гнева и злости. Во-вторых, из внутренностей животных только печень, обернутая внутренним салом, может на ребрах поджариваться как жаркое и тут же употребляться в пищу.

[17] ССМ nokor sirolqada нөкөр широлкада переводится калм. нөкр шарлһта «слуга с жаревом». Данное предложение стало предметом специальных исследований и подробно рассмотрено в комментариях Н. П. Шастиной (АТ, С. 307). Все исследователи переводят его предложением: «Друг, дай на жаркое» т. е. понимают как просьбу Добун-Меркана или как условный возглас, дающий право на участие в дележе добычи. В действительности, как справедливо считает Ц. Корсункиев, поделившийся со мной своими соображениями, здесь обычное восклицание, выражающее одобрение. Ни о какой просьбе здесь речи нет. Переводится оно: «Слуга с жаревом» Дальнейшее событие объясняет другое слово, которое будет рассмотрено ниже.

[18] ССМ qubcin-i кубчин-и переводится калм. гүвчүрт «в счет дани» (КРС, С. 33). Старомонгольское слово кубчин-и было понято всеми как «целиком, полностью». В действительности кубчин или кубчири встречающееся вместе с глаголом кубчику в параграфе 177 (СС, С. 255), обозначает «дань, подать» и сохранилось в калмыцком в виде парного слова алвн-гүвчүр «дань». Данное слово объясняет, почему Урийанкадай сам без просьбы изъявил желание отдать мясо трехлетнего изюбря. Добун-Меркану не нужно было ни просить, ни произносить магических формул, т. к. положение сюзерена само по себе обеспечивало его всей добычей слуги, кроме головы, шкуры и внутренностей животного, принадлежавших по праву тому, кто убил животное.

[19] ССМ Alan-qoa-in ecin-e Алан-коа-ин эчине переводится калм. Аланкоаһин угад «в отсутствие Алан-коа, тайком». Можно предположить, что старомонгольская форма «эчи» этимологически связана с отрицательной формой современного калмыцкого языка эс «не, нет», близкий к уга «нет» (КРС, С. 526).

[20] ССМ konsilemel көңшилемел переводится калм. утсн «копченый» (КРС, С. 540). В современном калмыцком языке сло́ва «көңшүлмл» нет, но оно возможно, т. к. в нем есть такие однокоренные формы, как көңшү «запах гари», көңшүдх «чадить» (КРС, С. 326). Состав утерянного слова выглядел бы так: көңшү «запах гари» *-л* «сделать с запахом гари» *-мл* «обладающий запахом гари».

[21] ССМ musut, sumut мусут, сумут переводится калм. сумн «стрела» (КРС, С. 461). Из двух вариантов перевода (прутья или стрелы) мы предпочитаем второй, потому что как содержание текста, так и форма слова говорят в пользу второго варианта. Например, в тексте сначала идет слово мусут, затем через некоторое время уже употребляется сумут. Во-вторых, калм. мөөсн «палка, палочка» (КРС, С. 358) и халх. мөс «место крепления на стреле» (МОТ, С. 246) ни по форме, ни по содержанию не поддерживают версию мусут. Это скорее всего мөсен «слой». См. предисловие.

[22] ССМ kekeer кекеер переводится калм. нүкәр «через отверстие» (КРС, С. 389), т. к. думается, что здесь имеет место обычная описка или опечатка.

[23] ССМ qaqca какча переводится в данном случае калм.

нег «один» (КРС, С. 373), т. к. его соответствие калм. һанц «один, единственный» (КРС, С. 156) употребляется больше в значении «единственный», тогда как контекст требует слова в значении «общности, единства».

[24] ССМ qilbara килбара переводится калм. килвр (амр) «спокойно, легко», хотя в современном калмыцком языке в словах килвр, килвүр, имеющих значение «дешевый, легко» (КРС, С. 300), последнее значение «легко» уже утрачено.

[25] ССМ qarqiru каркиру переводится калм. хар керә «черную ворону» (КРС, С. 294), хотя С. А. Козин переводит его как «куропатка» (СС, С. 525, 595). Мы ориентировались не только на близкое звучание старомонгольской формы к современному калмыцкому, но и на символичность описываемой сцены. Известно, что ворона хищная птица, однако она стала добычей более сильной хищницы — соколихи. Следовательно, надо было Бодончару быть сильнее, хитрее самой сильной хищницы. Получив наглядный урок, Бодончар не только поймал соколиху и заставил служить себе, но и надоумил братьев захватить и заставить служить целое племя. И это тот, у которого братья ранее отобрали материнское наследство. Поэтому, видимо, тотемом у его потомков — Киятов служил сокол.

[26] ССМ tuiren түйрен переводится калм. төөрн «блуждая» (КРС, С. 514). С. А. Козин переводит старомонгольскую форму түйре керү-дече «из-за темного бора» (СС, С. 605), хотя поясняет слово түйре монгольскими формами төйире, түйире «теряться, заблуждаться». Следовательно, будет вернее видеть в түйрен деепричастие от приведенных глагольных основ, чем рассматривать его причастием возможности төөрм «где возможно заблудиться, темный».

[27] ССМ keru-dece керү-дача переводится калм. ардас, ар бийәс «с северной стороны» (КРС, С. 46), хотя С. А. Козин переводит «к северу от гор, бор за горой», ссылаясь на монгольскую форму керү «бор, роща позади гор» (СС, С. 618). По форме к старомонгольскому слову керү ближе стоит калм. хәрү «возврат, обратный, назад» (КРС, С. 590), восходящий к старой форме кариу. Однако здесь, видимо, имеется в виду сторона света, где ар үзг «северная сторона» (КРС, С. 46), поэтому мы используем ардас «сзади, с северной стороны» (КРС. С. 49), а не хәрүһәс «сзади, с обратной стороны» (КРС, С. 590).

[28] ССМ uduritcu удуритчу переводится калм. дахулҗ «ведя» (КРС. С. 186—187), хотя имеется несколько устаревшая форма калм. удрдх «руководить, вести за собой» (КРС. С. 529). В дальнейшем мы используем больше устаревшую форму удрдх, чем современную дахулх.

[29] ССМ haulqaba хаулкаба переводится калм. йовулв «отправил» (КРС. С. 279), хотя точнее было бы перевести аюлһв «направили», так как для этого есть причина. т. к. переводится аю «направление» (КРС, С. 60) и даже такой глагол, как аюрх «направляться в одну сторону» (КРС. С. 60). Последний глагол, на наш взгляд, образован не совсем удачно, так как лучше было бы образовать глагол аюлх «направляться, идти» по подобию калм. аху «хозяйство, работа» (КРС. С. 58) — ахулх «приводить в порядок, хозяйствовать» (КРС. С. 58).

[30] ССМ aburin абурин переводится калм. аваль «первая, законная, старшая жена» (КРС. С. 20).

[31] ССМ tataju bule татаджу буле переводится калм. эзлдг билә «владел», ибо калм. татҗала «потягивал» является грубовато-просторечным. Поэтому лучше переводить это сочетание на русский как «сделал наложницей».

[32] ССМ tun-tur тун-тур переводится калм. экнд «у истока» (КРС. С. 694). С. А. Козин и Н. П. Шастина переводят слово тун как «роща, дубрава». Однако калм. түңг «основание растения» (КРС. С. 523) и формы туму «первый», тумбулаку «быть первым, во главе», приведенные в словаре С. А. Козиным (СС. С. 606), позволяют считать, что монголы пировали не в какой-то роще или дубраве, а у истока реки Онан, который, по всей вероятности, считался священным местом, где обитают духи-владыки реки.

[33] ССМ haran-i харани переводится калм. кү «человека» (КРС. С. 324), хотя возможно было бы употреблять форму ариг «человека», ибо его множественное число ард «люди, народ, трудящиеся» (КРС. С. 49) нашло отражение в словаре, слово «аран» есть и в халхаском (МОТ. С. 41). Однако пассивность слова ар «человек, мужчина», который, видимо, является заднерядным вариантом общеизвестного эр «муж, самец, человек», не должно быть препятствием для включения его в словари.

[34] ССМ qarau tutun карау тутун переводится калм. хора болһнд «в каждом доме» (КРС. С. 597). Это соответствие подтверждает правильность выводов, отраженных в примечании 5.

[35] ССМ delbeke-dece делбеке-дече переводится калм. җолаһас «за поводья, за вожжи» (КРС. С. 231). Интересно то, что это слово, имеющееся в современном монгольском как дэлбэг «вожжи» (МОТ. С. 167), в словаре калмыцкого языка отсутствует. Действительно, калмыцкое слово делвг не может выступать современным соответствием старомонгольского делбеке, но в калмыцком языке имеется ряд слов, где его основа видится довольно ясно. К ним относятся следующие слова: телвлсн «стремящийся» (КРС, С. 490), телвлх «стремиться к чему-либо» (КРС. С. 491). К сожалению, в словаре допущена опечатка, но это не ме-

шает видеть в глаголе телвлх основу имени телв-г, имеющий значение «вожжи, поводья, руль». Тогда глагол телв-г-лх дословно переводится «рулить, направлять, управлять». Следовательно, пример, приведенный в словаре: «зүркм герүрн телвләд бәәнә» должно переводиться не «сердце стремиться к дому», а «сердце направляет (ведет, рулит) к дому». Таким образом, в калмыцком языке потенциально существует форма «телвг», являющаяся соответствием рассматриваемого старомонгольского слова, и ждет своего использования.

[36] ССМ horcin хорчин переводится калм. бүслн «окружив» (КРС. С. 130), хотя имеются его однокоренные соответствия калм. орах «обертывать, заворачивать» (КРС. С. 401), калм. орчулх «переводить на другой язык», калм. орчм «окружность (КРС. С. 406), калм. орчлң «вселенная, бренный мир» (КРС. С. 406). Во всех указанных словах присутствует глагольная основа орчх «вращаться, кружить, вертеться», но она не отражена в словаре, тогда как у монголов она имеется (МОТ. С. 310). В связи с этим приходится пользоваться словом другого корня бүслх «опоясать, окружить».

[37] ССМ. «Укитала бокталажу, кожитала бүсележү, Онан-мүрен оеде ирада куийижу, Олирсун моилсун тенкужу, Удур суени коолай тежиебе» переводится на калм. [Үктлән бөгчиж, hоҗтлан бүслж, Онан-мөрәр өөд уру гүүж, өлрс-бөөлҗрh түүж, өдр-сөөни хоолынь теҗәв] «сгибалась до смерти, подпоясывалась до поноса, по Онан-реке вверх и вниз пробегала, бруснику, ягоды собирала, днем и ночью давала пропитание». Перевод акад. С. А. Козина таков: «Буденную шапочку покрепче приладит, поясом платье повыше подберет, по Онан-реке вниз и вверх пробежит, по зернышку с черемушки да яблонь-дичков соберет и день и ночь своих деточек пестует». В своем переводе я учитывал то, что выражение «укитала бокталажу, кожитала бүсележү» является гиперболой, т. е. «так сильно перетягивала себя ремнем, что вызывала понос, так сильно сгибалась (унижалась), что в пору умереть». Наличие в калмыцком языке слова алирсн «брусника» (КРС. С. 36) позволило дать перевод «бруснику, ягоды собирала». Форма же «өлрсн» продиктована не только рифмой, но и закономерностью перехода формы «алирсун» в «олирсун», которая в современном языке должна была иметь звучание «өлерсен».

[38] ССМ qarbisun-ban карбисун-бан передается калм. харвсан «лоно матки», ср. др.-монг. харбису «матка, послед» (СС. С. 531). В калмыцком словаре слово хәрвсн «матка, послед» не отражено, хотя в устной речи оно встречается. Ср. әрвнц «судно для перевозки живой рыбы» (КРС. С. 69).

[39] ССМ joke buri җөге бүри переводится калм. шоhл чон «шакал» (КРС. С. 678). Несмотря на наличие в халхаском цөөвер чоно «шакал» (МОТ. С. 806), можно предположить, что старомонгольская форма җөгебүри состоит из двух частей: җөге, где җөге обозначает то же, что и җао, т. е. имеет значение «самец, глава стаи, достигший зрелости», а «бүри» — это тюркское название волка. Ср. древнетюркское слово бори «волк» (ДТС. С. 118). Следовательно, җөгебүри означает волк-вожак. Н. Н. Убушаев высказал по этому поводу весьма интересную мысль. Он считает, что җөге — это ни что иное как калмыцкое җахн «маленький» (КРС, С. 224), а сочетание җөге бүри обозначает «маленький волк».

[40] ССМ bederebe бедеребе переводится калм. негҗв «обыскали» (КРС. С. 373), хотя в калмыцком есть форма бедрх «готовиться, собираться» (КРС. С. 93). Вероятно, калмыцкое слово бедрх утеряло такое значение, как «обследовать, рассмотреть«, ведущее к появлению значения «готовиться, собираться что-либо делать».

[41] ССМ belke белке переводится калм. темдг «примета, признак» (КРС. С. 492), хотя в языке имеется слово белг «гаданье, предсказанье» (КРС. С. 94). Будучи словом, заимствованным из тюркских языков, слово белгү «знак, предсказанье» (ДТС. С. 93) в калмыцком, видимо, утеряло значение «признак», сохранявшееся в старомонгольском.

[42] ССМ ebusulen ебүсүлен переводится калм. идшлҗ «паслись» (КРС. С. 265), хотя образование в калмыцком языке его соответствия вполне возможно, так как имеется основа өвсн «трава» (КРС. С. 410) и модель: усн «вода» — услх «поить» (КРС. С. 538).

[43] ССМ sinkeju шиңкеҗү переводится калм. сууҗ «садилось» (КРС. С. 464), хотя вполне допускается форма калм. шиңгрх «пропитываться, растворяться, заходить (о солнце), впитываться, вбираться» (КРС. С. 675). Судя по отраженным в словаре значениям, глаголы «шиңгх» и «шиңгрх» у определенной части калмыков не различаются. На мой взгляд, точнее было бы значение «впитываться, заходить (о солнце), исчезать, просачиваться через что-либо» оставить за глаголом шиңгх, т. е. точно так же, как и в старомонгольском языке, а значение «перевариваться, растворяться», т. е. «быть впитанным, исчезнувшим» сохранить за формой шиңгрх, так как элемент -*р* служит такому превращению.

[44] ССМ naitamu найтаму переводится калм. нәәлнә «нападает, наносит удары» (КРС. С. 371), хотя в устной речи в этом же значении иногда употребляется слово найдх. О существовании этого слова говорил также доцент Очиров У. У., следовательно, форма найдх «бить, нападать,

издеваться» ждет своей фиксации и активного употребления.

[45] ССМ kolju көлжү переводится калм. зүүж «запрягая», впрягая» (КРС. С. 262), хотя возможно употребление калм. көлглж «использовать в качестве транспорта, ездить» (КРС. С. 314). В сочетании со словом тергн «телега» предпочтительней оказалось слово зүүх «запрягать, впрягать».

[46] ССМ terken-o tenkeli теркен-о тенкели переводится вслед за Козиным калм. тергнэ көшүр «ось телеги», хотя можно перевести как «колесо телеги». Разумеется, трудно сближать два таких различных слова, как тенкели и төгэ, но их сближает третье однокоренное слово төөлг «железное кольцо» (КРС. С. 513). Тогда слово деңkhр «выпяченный» (КРС. С. 199) надо понимать в выражении деңkhр чееж «грудь колесом», деңких «выпячиваться, делаться колесом» (КРС. С. 199), глагол теңкэрх «осиливать, побеждать» (КРС. С. 494), надо, видимо, перевести «колесить, округляться». Об этом говорят примеры, приведенные в словаре: теңкш уга шулмсин ориг көлдэн мөргүлж, «Джангар осилил непобедимых шулмусов и преклонил их державу к ногам своим». Здесь дан перевод не совсем точный. «Теңкш уга шулмсин ориг» означает «необъезжаемую, необъятную страну шулмусов, страну, которую невозможно околесить». Составитель словаря слово теңкш уга отнес к шулмусам, тогда как надо было отнести к стране. В этом случае калм. теңгр «небо» (КРС. С. 453) надо понимать как «свод, круглый, колесо». Ср. русское выражение небосвод.

[47] ССМ erikeleju эрикележү переводится калм. эрклж в значении «повесив», так как возможно образование глагола эрклх «надевать в виде четок» из эркн «четки» (КРС. С. 703). Отсутствие в словаре глагола эрклх в необходимом значении вынуждает использовать его синоним, не передающий точного значения. Мы рискнули оживить глагол эрклх «надевать в виде четок».

[48] ССМ cimarlaqu-i чимарлаку-и переводится калм. чинрлхиг «кого оценивать» (КРС. С. 652), хотя точнее было бы перевести потенциально возможным глаголом чимэлхиг «того, кого надо ругать», так как глагол чимэлх «ругать, выговаривать» производится от имени чимэн «звук, шум, говор, молва» (КРС. С. 650). Однако из-за его отсутствия в словаре приходится пользоваться словом, передающим лишь приблизительное значение.

[49] ССМ maralun qodun маралун кодун переводится марлын арсн «шкура марала» (КРС. С. 51), хотя точнее было бы ввести в оборот слово hодо со значением шкура конечностей животных. Ср. халх. годон «мех с лапы» (МОТ. С. 119), калм. hодң «узкий конец бараньего курдюка» (КРС. С. 164). Использованию калм. hодң мешает укоренившаяся ассоциация его с хвостом животного, тогда как речь идет о шкуре нижних конечностей.

[50] ССМ daoutu qoriyan даоуту корийан переводится калм. дуута хоран «певучий свой колчан». У С. А. Козина переводится как «стрела йори» — (гремучая стрела), хотя в параграфе 90 это же слово он переводит как «сайдак-колчан».

[51] ССМ qala cino кала чино переводится калм. халхцчн «щит, прикрытие, заслон» (КРС. С. 571), хотя точнее было бы употреблять слово хала в значении «защита», так как в устной речи иногда встречается парное слово немр-хала «укрытие, убежище» (КРС. С. 375). Излишняя специализация слова хала в значении «жесть» (КРС. С. 569) обедняет язык.

[52] ССМ muru-ino муру-ино переводится калм. эзминь «его плечо» (КРС. С. 706). Ср. халх. муруй «кривой, удаленный» (МОТ. С. 249), др.-тюрк. бурун «нос, выступ, мыс» (ДТС. С. 126), халх. омруу «ключица» (МОТ. С. 299), калм. омрун «грудь, выступ горы» (КРС. С. 397), мөргн «обух, выступ» (КРС. С. 359). Ни один из приведенных примеров не обозначает плечо, тогда как из контекста явствует, что под словом муру подразумевается только «плечо».

[53] ССМ ocisu очису переводится калм. медүлсүв «доложу» (КРС. С. 349), ССМ. очил переводится калм. келсн «сказанное» (КРС. С. 292), хотя здесь имеется в виду «доклад, рапорт», который на калмыцком обозначается словом ээлдх «доклад, рапорт, предначертание» (КРС. С. 62). Его производящий глагол ээлдх «отдавать себе отчет, поучать, соизволить, предсказать» (КРС. С. 61) несколько раскрывает его значение. В нем преобладает значение «вещать, предрекать, поучать». В значении же «доложить» было бы хорошо принять глагол «очх», тогда «доклад, рапорт» обозначался бы словом «очл».

[54] ССМ auljaju аулжажу переводится калм. уулзж, аюлзж «представляясь (на аудиенции)». Данное слово введено нами в оборот по следующим причинам: во-первых, глагол аюлзх существует в современном монгольском в виде уулзах «встречаться, сходиться, сливаться» (МОТ. С. 467), во-вторых, морфологически слово аюлзх более понятно, чем уулзх, так как в нем аю «направление» (КРС. С. 60) дает аюлз «направляться, представляться». Отсутствие в активном словаре глагола аюлзх повлекло употребление в значении «делать визит, быть на приеме» такой сомнительной формы, как «баралхх» (КРС. С. 81), морфемный состав которого свидетельствует о несколько иной семантике: бараан «виденье, силуэт» дает баралх «виднеться, быть видимым».

[55] ССМ curama чурама переводится калм. чирм «совсем, совершенно» (КРС. С. 653).

[56] ССМ jarbiyal җарбийал переводится С. А. Козиным «шейная колодка» (СС. С. 613), мы же уточняем зарһин ял «наказанье суда» (КРС. С. 242, 709). Чтобы понять это выражение, необходимо вспомнить обстоятельства и причины захвата Темуджина Таркутай-Кирилтуком. Причина же была в братоубийстве Темуджина. Таркутай-Кирилтук, будучи главой тайджиутов, куда относилась и семья Темуджина, арестовал преступника и предал суду. Суд же приговорил его к рабству с ношением колодки на шее и выполнением работ по хозяйству. Поэтому Таркутай-Кирилтук вполне справедливо говорит своим сыновьям, когда его поймали Ширкуету — старик с сыновьями, что Темуджин его не убьет, так как он никогда не покушался на его жизнь, а учил уму-разуму (см. параграф 149).

[57] ССМ qardaba кардаба переводится калм. һардв «приложил руку», хотя в словаре приводятся другие значения: «делать что-либо рукой, заведовать, руководить» (КРС. С. 159). Расширение семантики глагола «һардх», думается, только обогатит современный калмыцкий язык.

[58] ССМ ese taalajuui эсе таалаҗууй переводится калм. эс таасҗ «не одобрил», хотя имеется глагол таалх «ласкать, нежить» (КРС. С. 468). Видимо, специализация двух вариантов одного старомонгольского глагола «таалажууй» произошла на калмыцкой языковой почве и за формой «таалх» сохранилось значение «действия ласкания», а за формой «таасх» закрепилось значение «одобрять».

[59] ССМ morino jundaul морино җундаул переводится калм. мөрнә хорһсн «лошадиный помет» (КРС. С. 598). Ср. халх. зунгаг «кал, слизь» (МОТ. С. 205), калм. зуӊһуг «жиропот» (КРС. С. 256). Видимо, необходимо взять на вооружение слово зундул «кал коней», так как слово хорһсн «катыш» (КРС. С. 598) или баасн «кал, испражнения» не передают полноты значения и обедняют калмыцкий язык.

[60] ССМ qurdutai курдутай переводится калм. күрдтә «с цилиндром» (КРС. С. 327). В данном случае слово «күрд» в калмыцком языке восстанавливает утеряное ранее значение «колесо», которое специализировалось как религиозный термин. Слово күрд, обладая значениями «валун, колесо, цилиндр с молитвенным текстом», как бы проецирует историю самого колеса.

[61] ССМ mariyaju марийаҗу переводится калм. бәрхәр седҗ «желая поймать» (КРС. С. 92, 447). Есть близкие по значению калм. мөрдх «идти по следам, выслеживать, преследовать» (КРС. С. 359), но оно не передает точного значения «подкрадываться, охотиться». Поэтому, видимо, надо вновь взять на вооружение слово «марьях» и дать ему новую жизнь.

[62] ССМ jalaui җалауй переводится калм. баһ наста «молодых лет» (КРС. С. 74), хотя есть его прямое соответствие калм. залу «мужчина, муж, юность, молодость» (КРС. С. 238). Первоначальное значение «молодой, молодая, юная, юный», видимо, во время написания памятника было устойчивым, тогда как в калмыцком языке его семантика развилась до понятия «мужчина, супруг», хотя в халхасском залуу «молодой, юный» (МОТ. С. 190) еще сохраняет свое значение. Это, вероятно, сопряжено с тем, что у калмыков не принято называть мужа, супруга словом эр, как это встречается в халхаском (МОТ. С. 675), ибо эр в калмыцком обозначается муж. пол, следовательно, калм. эр «мужчина-самец». Женщине называть своего мужа словом эр «самец» считалось неприличным. Вместо этого использовалось близкое по значению слово залу «юноша, молодой».

[63] ССМ mariya марийа переводится калм. махмуд «тело» (КРС. С. 345). В современном калмыцком старомонгольская форма изменилась в «мәрә», но в словаре она зафиксирована как «мерэн» и переводится ошибочно «худощавый» (КРС. С. 350).

[64] ССМ cauraulba чаураулба переводится калм. зарв «послал» (КРС. С. 242). Было бы хорошо, если ввести его в оборот в значении «двинуться в поход». Ср. калм. цувг «тропа, тропинка» (КРС. С. 639), халх. цуу «молва, слухи, слава, известность» (МОТ. С. 616), цуурхах «распространяться» (МОТ. С. 617).

[65] ССМ basaalju басаалжу переводится калм. толһалҗ «возглавлять» (КРС. С. 502), хотя возможно восстанавливать глагол «басхлх» — «быть баскаком». Само же слово баскак, на наш взгляд, восходит к производной тюрко-монгольского глагола бас, ср. калм. базһх «мять, сжимать, держать в руках» (КРС. С. 77). Ср. халх. базаах «запасать, заготовлять» (МОТ. С. 56), халх. базах «сжимать, выжимать» (МОТ. С. 56), др.-тюрк. бас «давить, подавлять, преследовать, нападать» (ДТС. С. 85).

[66] ССМ aurasu аурасу переводится калм. әәрсн эд «пряжу» (КРС. С. 706), хотя в халхаском есть слово уурс «имущество, утварь» (МОТ. С. 468).

[67] ССМ job ece boluba джоб эче болуба переводится калм. зөв эс болв «не поправился». Таким образом, Толуй не поправился, следовательно умер, а у С. А.Козина переводится, что Толуй не умер. По мнению же историка Л. Л. Викторовой, именно в 1231 году Толуй погиб в дворцовой интриге.

ПЕРЕВОДЫ С ДРЕВНЕМОНГОЛЬСКОГО

Бортэ-Чино — Серый Волк
Коай-Марал — Прекрасная лань
Буркан-калдун — Божество — Алтай гора
Нойон — Титул полководца, князь, господин
Отчигин — Отхн (калм), младший сын, хранитель очага
Баатур — Титул, в переводе богатырь
Сечен или Цецен — Титул, в переводе мудрец
Бёкё — Титул, в переводе силач
Беки — Почетный титул тюрко-монгольских феодалов
Дархан — Титул лица, освобожденного от повинностей
Каган — Император, владыка
Китад — Древний монголоязычный народ «кидани»
Уджин — Госпожа
Тайджи — Титул, приравниваемый к званию принца
Укрюк — Палка с петлей на конце
Тумен (тьма) — Корпус, численностью в 10 тысяч
Анда — Побратим
Курень — Селенье из юрт, расположенных кругом
Коко-нуур — Голубое озеро
Хорчин — Воин-стрелок, колчаноносец
Баурчин — Виночерпий
Черби — Чин, приравниваемый к церемониймейстеру
Кур-хан — Титул Всенародного хана
Тарак — Сушеный творог, простокваша
Кулюк — Герой, полководец
Боолзур — Сговорное кушанье при сватовстве
Кешигтен — Охранный гвардейский корпус, гвардеец
Агтач — Конюх
Кебтеулы — Ночная стража
Туркаут — Дневная стража
Туркак-кешиктен — Охранный корпус
Эуденчин — Привратник, вооруженный швейцар
Кеер — Степь
Крепостная стрела — Длинная стрела
Тарбаган — Степное животное из семейства грызунов, сурок
Богдо — Владыка
Туркак — Охранник
Ойрад — Племя западных монголов — предки калмыков
Бурият — Предки бурятов
Баркун — Предки баргутов
Урсут — Предки русских
Кабканас — Название древнего племени
Канкас — Название древнего племени
Тубас — Предки современных тубаларов
Туматы — Предки современных хори-туматов Бурятской АССР
Курикен — Зять
Хатун — Ханша
Нутук — Кочевье
Дарукачин — Управитель
Дарукас — Управители
Арал — Остров
Алкинчин — Наместник, воевода
Танмачин — Владелец печати
Танма (искаженное Тамгачин) — Владелец печати
Нутугчин — Распорядитель кочевок
Унукочины — Люди, пасущие жеребят
Балакачин — Представитель нойона в городе
Амучин — Кладовщик
Джамчин — Управитель почтово-дорожной станции (ямщик)
Улаачин — Управитель транспорта при станции
Курилтай — Собрание

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Козин С. А. Сокровенное сказание. М.— Л., 1941.

Панкратов Б. И. Юань-чао би ши (Секретная история монголов). М., 1962.

Haenisch E. Wörterbuch zu Monghol-un Niuca Tobca'an. Lpz., 1939.

Haenisch E. Die Geschichte der Mongolen aus einer mongolischen Niederschrift das 1240 von der Inset Kode'e im Kerulen-Fluss, erstmalig ubersetz und erlautert. 2. Aufl. Lpz., 1948.

Haenisch E. Grammatische Besonderheiten in der Sprache

des Monghol -un Niuca Tobca' an.— Sto. 1950, vol. XIV, N 3.

Poucha P. Die geheime Geschichte der Mongolen.— A. Or. Supplementa IV. Praha, 1956.

Street J. The Language of the Secret History of the Mongols. New Haven (Connecticut), 1957.

Je To-houei, Juan-tch'ao pi che. Nanking, 1908, Sseu-pou ts'ongk' an. IIIe serie.

Haenisch E. Monghol-un niuca tobca'an (Juan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus der chinesischen Transcription (Ausgabe Je Tch-hui) im mongolischen Worlaut hergestellt von — Leipzig, 1937.

Ligeti Laios. A mongolk titkos tortenete (Histoire secrete des Mongols); Mongol Nyelvemlektar (Recneil des monuments de la langue mongole) III, Budapest, 1964.

Pelliot P. Histoire secrete des Mongols. Restitution du texte mongol et traduction francaise des chapitres I—VI. Okuvres posthukes de Paul Pelliot. I.Paris, 1949.

Shiratori Kurakichi. Onyaku Mobun gencho hishi. Tokyo, 1942.

Altanvacir, Altanvacir-un orcigulugsan Mongol-un nijuca tobriya. Kalga, 1941.

Bokekesig. Mongol-un niuca touji. K'ailon, 1941.

Hattori Shiro. Gencho hishi no Mokogo wo arawasu kanji no Kenkyu. Tokyo, 1946.

Mostaert A. Sur quelques passages de l'Histoire secrete des Mongols: HJAS XIII, 1950, 285—361; XIV, 1951, 329—403; XV, 1952, 283—361. Separament; XX et Cambridge, Massachusetts, 1953.

Pao Kuo-yi. Studies on the Secret History of the Mongols. Indiana University Publications. Uralian and Altaic Series, vol. 58. Bloomington, 1965.

Древнетюркский словарь. «Наука», Л., 1969.

Калмыцко-русский словарь. Изд-во «Русский язык», М., 1977.

Монгол Орос толь. М., 1957.

СОКРОВЕННОЕ СКАЗАНИЕ МОНГОЛОВ

АНОНИМНАЯ МОНГОЛЬСКАЯ ХРОНИКА 1240 года

На старомонгольском, калмыцком, русском, бурятском языках

Рецензенты *В. И. Рассадин, Б. Д. Муниев*

Консультант по бурятскому тексту *Г. Ш. Дорджиева*

Научный консультант *Н. Н. Убушаев*

Редактор *Н. А. Акишева*

Художник *Х. Т. Сабанов*

Художественный редактор *С. Э. Котинов*
Технический редактор *К. П. Белова*

Корректоры М. Л. Нантиева, М. А. Чоянова,
Т. О. Алубкаева, М. У. Эрдниева

ИБ № 1374

Сдано в набор 12.12.89. Подписано в печать 24.07.90. Формат 84×90/16. Бумага офсетная. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 24,5. Усл. кр.-отт. 58,1. Уч.-изд. л. 25,44. Тираж 5000 экз. Заказ 0393. Цена 15 руб.

Калмыцкое книжное издательство, 358000, г. Элиста, ул. Революционная, 8.

Издательско-полиграфическое и книготорговое производственное объединение «Адыгея» управления издательств, полиграфии и книжной торговли Краснодарского крайисполкома, г. Майкоп, Пионерская, 268.